

Acta musei napocensis

37-38-II
2000-2001

MINISTERUL CULTURII ȘI CULTELOR
MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

ACTA
MVSEI NAPOCENSIS

37-38

ISTORIE

II

2000-2001

EDITURA NEREAMIA NAPOCAE
CLUJ-NAPOCA
2003

COLEGIUL DE REDACȚIE:

IOAN PISO – Director general
TUDOR SĂLĂGEAN – Redactor responsabil
LIVIA CĂLIAN – Secretar de redacție

MEMBRI:

ANA MARIA SZŐKE, **PETRU IAMBOR**, **OVIDIU MUNTEAN**, **MELINDA MIHALY**,
IOAN CIUPEA, **DANIELA COMȘA**, **DOINA BOROS**

FOTO:
SERGIU ODENIE

COPERTA:
KÁROLY TÖRÖK

FOTOCOPERTA:
Sfeșnic din bronz, sec. XIII, MNIT

ISSN 1454-1521
ISBN 973-7951-36-0

FONDATOR: Acad. **CONSTANTIN DAICOVICIU**

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publicația Muzeului Național de Istorie a
Transilvaniei. Orice corespondență de va
adresa: Muzeul Național de Istorie a
Transilvaniei, 400020, Cluj-Napoca, str. C.
Daicoviciu, nr. 2, Tel/fax: 004 0264 591718;
Tel: 004 0264 595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro;
theodorus@mnit.museum.utcluj.ro.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publication du Musée National d'Histoire de
la Transylvanie. Toute correspondance sera
envoyée a l'adresse: Musée National
d'Histoire de la Transylvanie, 400020, Cluj-
Napoca, rue C. Daicoviciu, n° 2, Roumanie,
tel/fax: 004 0264 591718; Tel: 004 0264
595677.
Email: secretariat@mnit.museum.utcluj.ro;
theodorus@mnit.museum.utcluj.ro

EDITURA NEREAMIA NAPOCAE
Director: Cristian Matos
Cluj-Napoca, str. Eroilor, nr. 1, ap. 29
Tel.: 0264-59.40.58; 0788 324346; 0788 324345
Fax: 0264-59.44.70
E-mail: mnnapocae@yahoo.com

CUPRINS

SOMMAIRE – INHALT - CONTENTS

STUDII

PETRU IAMBOR

Contribuții la istoria unor așezări fortificate din Banat.....	9
<i>Contributions à l'histoire de quelques établissements fortes du Haut Moyen Age du Banat</i>	18

VERONICA TURCUȘ

La nascita dell'ordine cistercense e la sua espansione	19
--	----

ȘERBAN TURCUȘ

Misiunea cisterciană în Transilvania	49
<i>The Cistercian Mission in Transylvania</i>	74

MIHAELA SANDA SALONTAI

<i>Natio Transilvanica</i> : vicariatul dominican al Transilvaniei din secolul al XIII-lea până la Reformă	75
<i>Natio Transilvanica: das Dominikanervikariat Siebenbürgens vom 13. Jh. Bis zur Reform</i>	84

TUDOR SĂLĂGEAN

Ducatul Transilvaniei (1257-1270).....	85
<i>The Dukedom of Transylvania (1257-1270)</i>	115

RADU MÂRZA

Mihai Viteazul și funcția politică a fiului său Nicolae Pătrașcu	117
<i>Michael der Tapfere und die Politische rolle seines sohnes Nicolae Pătrașcu</i>	136

FRANCISC PAP

Registrele de tricesimă clujene despre comerțul între Cluj și Baia Mare (1599-1637)	137
<i>Les informations des régistres de trentieme de Cluj sur le commerce entre le Cluj et Baia Mare</i>	144

OVIDIU MUNTEAN

Călători francezi prin țările române în prima jumătate a secolului al XIX-lea	145
<i>Voyageurs français à travers les Pays Roumaines dans la première moitié du XIXème siècle</i>	167

EUGENIA GLODARIU

Mihai Eminescu și societățile culturale ale tineretului studios român din monarhia habsburgică	169
<i>Mihai Eminescu and the Cultural Societies of the Young Students from the Habsburg Empire</i>	178

NICOLAE CORDOȘ

Din frământările Partidului Național Român transilvănean între anii 1894-1898	179
<i>Debates inside the Romanian National Party from Transylvania between 1894/1898</i>	210

CONSTANTIN I. STAN

Desăvârșirea unității naționale în toamna anului 1918 și relațiile româno-ruso-ucrainene	211
<i>The accomplish of the Romanian National Unity in the fall of 1918 and the romanian-russian-ukranian relationship .....</i>	223

DANIELA COMȘA

Acțiuni ale reuniunilor de meseriași pentru promovarea clasei mijlocii românești în Ardeal după Marea Unire.....	225
<i>Actions of the Handicraftsmen Reunions for promoting the middle class in Ardeal after the Great Unification.....</i>	239

GHEORGHE IANCU

Proiecte și demersuri privind intensificarea activității în industria metalelor prețioase (1919-1928)	241
<i>Projects regarding the Development of the Precious Metal Industry (1919-1928).....</i>	250

NICOLAE JOSAN

Aniversări și evenimente de importanță națională în județul Alba în perioada interbelică.....	251
<i>Anniversaires, fêtes, et autres événements importantes du departement Alba dans la periode d'entre les deux guerres mondiales.....</i>	256

MISCELLANEA

LORAND MÁDLY

Statutele municipale săsești din 1583 – geneza lor istorică și prevederile penale	259
<i>Die sächsische Munizipalstatuten von 1583 – historische Genesis und Strafgesetzlichen Vorschnitzen .....</i>	266

DANIELA MÂRZA

Aspecte ale modernității: publicitatea în presa românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea	267
<i>Aspects of Modernity: Publicity in the Romanian Press from Transylvania in the second Half of the XIXth .....</i>	272

CRINA DIACONU

Rusia 1917-1921: Revoluție, război civil și implicare externă	273
<i>Russia 1917-1921: revolution, civil war and external intervention .....</i>	279

STELIAN MÂNDRUȚ

Teatrul German din București (1917-1918). Evoluție și consecințe*	281
<i>Das Bukarester Deutsche Theater (1917-1918). Entwicklung und folgen. ....</i>	290

IOAN CIUPEA

Un destin în vârtoarea istoriei – învățătorul și preotul greco-catolic Simion Colceriu	293
<i>A Destiny in the Turmoil of History – the Teacher and the Greek-Catholic Priest Simion Colceriu .....</i>	304

VIORICA LASCU

Un curriculum uitat.....	305
<i>A forgotten curriculum.....</i>	307

NUMISMATICĂ ȘI MEDALISTICĂ

VALERIAN L. CIOFU

Câteva medalii excepționale privind Marea Unire a României	311
<i>Some exceptional Medals concerning the Great Unity of Romania .....</i>	<i>316</i>

MIHAELA COZA

Catalogul medaliilor și monedelor jubiliare din Muzeul de Istorie Aiud (II)	317
---	-----

PATRIMONIU, MUZEOLOGIE, CONSERVARE-RESTAURARE

JOHANNA BÓNIS

Muzeul Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș și colecția lui	329
<i>The Szekler Industrial Art Museum from Târgu-Mureș and its Collection .....</i>	<i>351</i>

ANA MARIA SZŐKE

Broderii de cult în Muzeul de Istorie din Gherla	353
<i>Cult Embroideries in the History Museum in Gherla .....</i>	<i>363</i>

MELINDA MITU

Colecția de gravuri din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei	367
<i>The Engravings in the National History Museum of Transylvania .....</i>	<i>372</i>

DOINA BOROȘ

Technical Data Concerning the Mummy and its Accessories, in the Collection of the National History Museum of Transylvania in Cluj-Napoca (Romania)	373
---	-----

DOINA BOROȘ, CATALINA VAJDA

Reconstituirea unei bonete din secolul al XVI-lea aparținând Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei	375
<i>The Reconstitution of a Bonnet from the 16th Century belonging to the History Museum of Transylvania, Cluj/Napoca .....</i>	<i>376</i>

CATALINA VAJDA

Fragmente de textile arheologice din secolele XV-XVIII. Investigatii și tratamente de specialitate	377
<i>Fragments des textiles archeologiques dates entre le XV et le XVIII siecle. Investigations et traitements specials .....</i>	<i>381</i>

EMIL CĂPÂLNA

Restaurarea unui “gheridon”, piesă de mobilier care face parte din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca	383
<i>La restauration d'une “gueridon”, piece de mobilier qui fait partie de la collection du Musee National d'Histoire de la Transylvanie Cluj-Napoca .....</i>	<i>384</i>

NOTE ȘI RECENZII

Alexandru Madgearu, <i>Românii în opera notarului anonim</i> , Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 2001 (Bibliotheca Rerum Transsylvaniae, XXVII), 259 p. (Tudor Sălăgean)	387
Melinda Mitu, Sorin Mitu, <i>Românii văzuți de maghiari. Imagini și clișee culturale din secolul al XIX-lea</i> , Cluj-Napoca, EFES, 1998, 217 p. (Stelian Mândruț)	390
Adrian-Silvan Ionescu, <i>Trista istorie a preeriei</i> , București, Ed. Globus, 1998, 240 p. (Stelian Mândruț)	391
<i>Reviste românești de cultură din Transilvania interbelică</i> , vol. I, coordonator Nae Antonescu, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999, 507 p. (Stelian Mândruț)	393
Negoită Lăptoiu, <i>Școala de Arte Frumoase din Cluj și Timișoara (1925-1941)</i> , București, Ed. Arca 2000, 1999, 223 p. (Stelian Mândruț)	394

LIVIA CĂLIAN

Acta Mvsei Napocensis – 35 de ani de activitate editorială (1964-1999)	395
--	-----

DANIELA COMȘA

Cronică selectivă a activității secțiilor de istorie medievală, modernă și contemporană ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 1998-2001	459
<i>Ausgewählte Chronik der Tätigkeit der Abteilungen für Mittelalterliche, Moderne und Zeitgenössische Geschichte des Nationalmuseums für die Geschichte Siebenbürgens in der Zeitspanne 1998-2001</i>	463

IN MEMORIAM

Nicolae Cordoș	471
Iosif Corodi	473
Petru Iambor	475

ABREVIERI	477
-----------------	-----

STUDII

CONTRIBUȚII LA ISTORIA UNOR AȘEZĂRI FORTIFICATE DIN BANAT

Cercetarea așezărilor fortificate sau a așezărilor cu fortificații sau din preajma unor fortificații, din perioada feudalismului timpuriu, constituie obiective de o importanță majoră pentru cunoașterea procesului evolutiv al societății vechi românești din momentul constituirii formațiunilor politice cu caracter statal. Apariția acestor obiective nu este un fenomen izolat și întâmplător, ci un proces aproape general și simultan european, marcând progresul social-economic și politic al uniunilor de obști spre o nouă etapă istorică, fortificațiile fiind principalele atribute ale conducătorilor politici, dar și generatoare, în cele mai multe cazuri, a așezărilor cu caracter urban incipient, a orașelor medievale în devenire.

Aceste așezări cuprind în general incinte mari, înconjurare cu valuri de pământ și lemn și cu șanțuri, așezate pe terase sau pe boturi de deal cu pante abrupte (în Transilvania, la fel ca în Moravia, Cehia, Polonia, Moldova, Ucraina, Rusia etc.). În părțile sud-vestice ale teritoriului românesc, pe linia Dunării, la fel ca și în sudul fluviului, au fost preluate unele fortificații romane sau romano-bizantine din piatră și cărămidă și reamenajate în epoca medieval-timpurie (Orșova, Horom, Keve, Cenad, Alba-Iulia), iar în alte cazuri au fost construite altele din pământ sau lemn, mai ales în zona de câmpie și la contactul acesteia cu dealurile vestice, de formă rectangulară, după planurile celor antice (Timișoara, Arad, Pâncota, Zarand, Biharea, Sătmar, Medieșul Aurit).

Atât descoperirile arheologice întâmplătoare, precum și cercetările mai restrânse la unele sau mai elaborate la altele, încep să confirme puținele și uneori controversatele știri scrise referitoare la așezările fortificate de la începuturile evului mediu. În acest sens, încercăm să urmărim evoluția câtorva așezări fortificate din sud-vestul spațiului istoric românesc.

Existența și funcționarea așezării fortificate de la **Orșova** la începutul veacului al X-lea, atunci când este menționată în *Cronica notarului anonim* al regelui Bela ca făcând parte din sistemul defensiv al formațiunii politice condusă de principele Glad, este confirmată de descoperirile arheologice fortuite de pe vatra orașului modern și mai ales de cercetările de amploare întreprinse între 1966-1969 cu ocazia construirii hidrocentralei de la Porțile de Fier I¹. Săpăturile sistematice întreprinse în multe puncte ale orașului au pus în evidență suprapuneri și întrepătrunderi de niveluri de locuire care se eșalonează pe o durată ce depășește un mileniu, începând din epoca romană și până în evul mediu. Din păcate rezultatele cercetărilor n-au fost publicate decât sporadic.

Obiectivul cel mai important dintre multele urme de cultură materială din perioada postaureliană îl reprezintă fortificația antică *Zernes-Dierna*, de formă pătrată (*quadriburgium*) cu laturile de 35 x 35 m, ale cărei colțuri sunt orientate către cele patru puncte cardinale și se prelungesc în afară cu câte un turn pătrat cu laturile de 9 x 9 m. Zidurile de incintă, groase de 2,10 m, erau construite din rânduri alternative din piatră și cărămidă. Poarta se afla pe latura de sud. Fortăreața, situată în apropierea vărsării Cernei în

¹ În legătură cu localizarea aceluia *castrum Vrscea* s-a emis ipoteza că ar fi putut fi la Vârșet (M. Bizerea, Fl. Bizerea, în *Studii de Istoria Banatului*, 1978, p. 4-6). Așezarea se plasează la confluența câmpiei cu dealurile vestice, pe un vechi și important drum ce lega unul dintre vadurile Dunării prin câmpia vestică bănățeană cu Pannonia. În a doua jumătate a sec. al XIII-lea s-a ridicat aici o fortăreață regală din piatră, Erdusomlow, iar în târgul de la poalele acesteia, există încă din 1227 o mănăstire dominicană, având menirea de a converti populația ortodoxă din zonă (Györfly Gy., *Az Arpád-kori Magyarorszáig Történeti földrajza*, III, Budapest, 1987, p. 493-494; D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 200, 392-393).

Dunăre, prin forma sa, este caracteristică perioadei domniei lui Constantin I cel Mare și a colegilor săi de la începutul sec. al IV-lea. S-a constatat că a fost ridicată peste ruinele unor clădiri romane mai vechi din municipiul Dierna. Materialul arheologic și în primul rând monedele descoperite datează o primă etapă de funcționare până în prima jumătate a sec. al V-lea, când cetatea se pare că a fost avariată cu prilejul invaziei hunilor de sub conducerea lui Attila (434-453)².

Ulterior, în epoca lui Justinian, cunoscut prin activitatea sa edilitară și prin politica de menținere a fortificațiilor precedente pe care le-a refăcut, s-a constatat și în cazul Orșovei o intervenție constructivă. Pe latura de est s-a construit un zid care a anulat funcționalitățile celor două turnuri de colț (probabil distruse anterior), înglobându-le în incinta mărită. Aproape toate fortificațiile mai vechi de pe malul sudic al Dunării au fost refăcute în perioada domniei lui Justinian³. Dealtfel, în interiorul cetății au fost descoperite urme de cultură materială din veacurile al VI-lea și al VII-lea.

O locuință cu pereți de lut a fost lipită de fața exterioară a zidului de nord-est al cetății atunci când aceasta era scoasă din funcțiune probabil în sec. al VII-lea și nu mai înainte, deoarece Procopius din Cezareea în lucrarea sa *De aedificiis* scrisă în anii 553-555 menționează cetatea de la Orșova: "*După Novae urmează fortărețele Cantabaza, Smornes, Campses, Tanata, Zernes și Ducepratu*"⁴. După sec. al VII-lea așezarea a intrat într-o perioadă de stagnare și ruralizare, proces general în aceste părți dunărene, cauzat de scăderea influenței imperiului și de cuceririle avarie. Așezarea n-a dispărut, dar fortificația n-a mai avut un rol strategic și numele ei, așa cum s-a întâmplat și în alte cazuri, a fost uitat. Peste mai bine de un veac s-a refăcut fortificația pe temeliiile antice cu patru turnuri de colț de către puterea politică româno-slavă ridicată în aceste părți sub ducele Glad sau sub un antecesor al acestuia. În orice caz, cetatea a stat în picioare în tot evul mediu și ea a fost văzută și desenată de către L.F. Marsigli la sfârșitul veacului al XVII-lea⁵. În lucrarea *Danubius Pannonica Mysiens*, Marsigli publică o hartă pe care sunt trecute vestigiile romane de la Pescabara, Merekbila, Severin, Orșova, care apare în dreapta Cernei, fiind indicată ca un patulater cu colțuri dotate cu turnuri. Pe harta lui Fr. J. Ruhendorf din 1788, foarte amănunțită, se vede pe malul drept al Cernei, la vărsarea acesteia în Dunăre *Altorschowa*⁶. Cercetările arheologice din 1967 au surprins resturile acestei cetăți care a funcționat, cu mai multe faze de reparații și refaceri, din epoca romană târzie până în veacul al XVIII-lea. Continuitatea de locuire pe aceeași vatră, începând din antichitate până în evul mediu târziu, deși documentele sunt sumare iar rezultatele cercetărilor arheologice se lasă așteptate spre publicare, se poate urmări chiar și numai pe baza datelor referitoare la evoluția ceramicii între secolele al IV-lea și al XIII-lea de la Orșova⁷.

O primă categorie de ceramică foarte unitară, continuând formele și tehnica romană este cea din secolele al IV-lea - al VI-lea descoperită în cantitate mare în toate sondajele întreprinse pe vatra orașului. Pentru secolele al VII-lea și al VIII-lea, deși așezarea a decăzut și s-a ruralizat, ceramica nu lipsește, ea este mai puțină și, deși unele vase continuă într-o oarecare măsură vechea tradiție, există și vase lucrate cu mâna de influență slavă, predominând oalele fără torți cu buza scurtă și teșită răsfrântă în afară, cu marginea teșită și rotunjită. Pasta din care sunt confecționate vasele conține degresat din nisip și pietricele, culoarea acestora fiind în majoritatea cazurilor cenușie închisă.

Cel mai numeros material ceramic se datează între secolele al VIII-lea și al X-lea. Sunt caracteristice vasele fără torți de dimensiuni mijlocii în mai multe variante. Profilul

² L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985, p. 93-99.

³ Doina Benea, *Dacia sud-vestică în secolele III-IV*, Timișoara, 1996, p. 274-275.

⁴ *Fontes Historiae Daco-Romanae (FHDR)*, II, București, 1970, p. 379.

⁵ L. F. Marsigli, *Description du Danube*, II, Haga, 1744, p. 15.

⁶ Panait I. Panait, în *Drobeta*, 1974, p. 215-219; D. Popescu, în *Dacia N.S.*, XII, 1968, p. 461; XIV, 1970, p. 441.

⁷ C. Cosma, în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992, p. 231-235.

este zvelt, cu gât bine conturat, cu buza ușor arcuită, îngroșată spre exterior. Pasta conține degresant din nisip și pietricele, vasele fiind arse inoxidant, predominând culoarea negricioasă sau cenușiu-negricioasă. Sunt ornamentate prin incizii de linii orizontale, benzi de linii ondulate intercalate cu benzi de linii orizontale, cu alveole și creștături dispuse sub buza vasului.

Ceramica din secolele al X-lea - al XIII-lea este lucrată la roată rapidă din pastă cu degresat din nisip, pietricele, mică și ocră, predominând culoarea brun roșcată iar ca decor, benzile orizontale, benzile din linii ondulate, alveolate, decorul realizat cu piaptănuș sau cu roțița cu dinți pătrați. Pe lângă oalele borcan de mărime mijlocie, care sunt cele mai răspândite, s-au descoperit și multe fragmente de căldări de lut cu corp tronconic și cilindric adoptate în mediul autohton al culturii materiale odată cu contactele cu ungurii și pecenegii care au vehiculat asemenea vase de factură orientală.

În general, ceramica pentru secolele menționate este similară cu cea descoperită în zona de sud a Banatului și cu cea din sudul Dunării, unde elementul romanic era foarte puternic și influența bizantină s-a resimțit până în evul mediu. Pe vatra așezării de la Orșova nu se constată nici o întrerupere a habitatului iar influențele exercitate de populațiile alogene, slavii și apoi ungurii, sunt firești ca de altfel în toate descoperirile de pe ambele maluri ale Dunării⁸.

Impactul populației din așezarea de la Orșova la începutul sec. al X-lea, cu ungurii în timpul luptelor cu Glad pare să fie confirmat de câteva descoperiri arheologice mai vechi. Astfel, dintr-un mormânt de femeie din sec. al X-lea au fost recuperate 28 de aplici ornamentale pentru haină și câțiva nasturi de argint, cercei de argint și 14 monede italiene din sec. IX-X, găurite pentru a fi cusute pe veșminte, emisiuni al regilor Ludovic al II-lea (855-875) și Berengar I (915-924), capturate de unguri cu ocazia deselor expediții în Italia (899, 900, 920, 921 etc.)⁹. Dintr-un alt mormânt provine o centură cu ornamente de argint, cercei, pandantiv din argint în formă de ciorchine de strugure, o cataramă și o monedă de la Ludovic al III-lea de Provența, regele Italiei (900-928), competitorul lui Berengar I¹⁰. Din apele Dunării s-a recuperat o spadă cu două tăișuri de factură apuseană, datată în sec. al X-lea, aflată la Muzeul Național din Budapesta¹¹.

Legăturile centrului politic de la Orșova cu Bizanțul pare să-l ateste monedele descoperite aici, una de bronz a lui Leon al VI-lea Filosoful (886-912); una de aur emisă de Roman I Lekapenos asociat cu Cristophor între 921-927, alta tot de aur emisă de Constantin al VII-lea Porfirogenetul împreună cu Roman al II-lea cel Tânăr, una de aur emisă de Nikephor II Phocas și Ioan Tzimiskes între 963-969, 8 *folles* de aur bătuți de Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025); un *folles* de aur emis de Mihail al IV-lea (1034-1042), un *folles* de aur dintre 1042-1059; câțiva *folles* emiși de Constantin al X-lea Dukas singur sau asociat cu soția sa împărăteasa Evdochia. Din a doua jumătate a sec. al XI-lea, după revenirea graniței imperiului la Dunărea de Jos apuseană, circulația monedelor bizantine¹² la Orșova ca și în toată partea de sud a Banatului, a sporit.

Cu toate că, atât așezarea romană, cea romană târzie și cea medievală timpurie de pe vatra Orșovei, nu mai pot fi cercetate, ele aflându-se sub apele lacului de acumulare al hidrocentralei, cele câteva elemente de cultură materială recuperate, ne furnizează o imagine cât de cât apropiată de realitate asupra acestui important centru al unei formațiuni politice autohtone incipiente de la sfârșitul mileniului I. Publicarea întregului material arheologic rezultat din cercetările de salvare întreprinse cu câteva decenii în urmă, aflat în depozitele mai multor muzee, ar putea întregi mai nuanțat istoria acestor locuri și a acestui moment.

⁸ D. Țicu, *op. cit.*, p. 88-89.

⁹ Erdélyi Történet, I, Budapeșt, 1987, p. 216-217.

¹⁰ Csánad Balint, *Südungarn in 10. Jahrhundert*, Budapeșt, 1991, p. 245.

¹¹ Kovács L., în *Communicationes archeologicae Hungariae*, Budapeșt, 1994-1995, p. 172.

¹² A. M. Velter, în *SCIVA*, XXXIX, 3, 1988, p. 267.

Printre fortificațiile menționate de *Anonymus* ca aparținând formațiunii politice condusă de Glad este **Keve** (azi *Kovin* în Serbia), cu o îndelungată istorie și cu o importanță strategică deosebită. Situată pe malul nordic al Dunării într-un punct de încrucișare a unor importante drumuri comerciale și strategice, aproape de vărsarea Moravei în marele fluviu, între brațul Dunavița și Dunăre, fortificația își are originea în antichitatea romană târzie. A ridicat-o sau a refăcut-o Constantin cel Mare în fața orașului *Margum* pentru a păzi un important vad al Dunării. În *Notitia Dignitatum*¹³ apare cu numele de *Castra Constantia*. În 435 aici s-a încheiat pacea între bizantini și conducătorii hunilor Bleda și Attila. Dar peste câțiva ani Bleda o atacă provocându-i mari distrugerii. Bizantinii au refăcut-o în curând și la cumpăna veacurilor al VI-lea și al VII-lea, cetatea care se numește acum *Constantiola*, devine o importantă bază militară în războaiele cu avarii și în tratativele purtate de generalul Priskos și hanul Baian.

Rămasă în picioare această puternică fortificație de piatră, - de unde noul nume sub care apare, *Petrikon* (*Petricum*), tradus în cronicile latino-maghiare în *Keve* (*Kövár* = cetate de piatră) - a fost un bastion important la cumpăna veacurilor al IX-lea și al X-lea, când se afla în stăpânirea ducelui Glad. Probabil că a intrat în stăpânirea Ungariei în prima jumătate a sec. al XI-lea după înfrângerea lui Achutum și după atacurile împotriva garnizoanelor bizantine de pe linia Dunării. Continuă să fie disputată de unguri și bizantini în a doua jumătate a sec. al XI-lea și în cel următor. În 1071/1072 este menționată în cronici ca *urbs* și *civitas* în timpul luptelor dintre regele Geza I și fostul rege Solomon susținut de bizantini, refugiat la Belgrad¹⁴. În jurul cetății s-a dezvoltat o așezare importantă cu caracter urban așa cum o cunoaște călătorul arab *al-Idrisi* pe la 1153-1154, când arată că este "*loc mare și înfloritor lângă Dunăre, având piețe și ateliere meșteșugărești cu lucruri de artă*". În alt loc, vorbind despre Keve și Bacs arată că acestea sunt "*orașe renumite, înfloritoare, cu import și export mare, fiind orașe importante ale Ungariei; sunt bine înzestrate cu clădiri și sunt bogate în produse agricole și cu multe domenii*"¹⁵.

Așezarea de la Keve este menționată de cronicarii cruciadelor a II-a și a III-a, Odo de Deogilo (1147) și Ansbert (1189) care au trecut pe aici în drumul lor spre Orient (*Wizzenburg que et Belgradum dicitur, ex opposito Gowin civitatis sita*)¹⁶. În cronica bizantinului *Cinamos* este relatată bătălia dintre trupele împăratului Manuel Comnenul și ale regelui Ștefan al III-lea al Ungariei din 1164, când împăratul își stabilește tabăra la Keve (*Imperator vero ad locum quemdam pervenit, quem Petricum vocant, castra ibi posuit*)¹⁷.

Pe la începutul sec. al XIII-lea, după dispariția stăpânirii bizantine, în perioada ofensivei catolicismului susținut de Ungaria, în aceste teritorii locuite de slavi și români, s-a organizat comitatul Keve desprins probabil din cel de Cenad. Tot acum mănăstirea ridicată pe la jumătatea sec. al XII-lea de către *banul Belus*, cumnatul regelui Bela al II-lea, este preluată de către catolici¹⁸. Din scrisoarea papei Inocențiu al III-lea din 15 septembrie 1204 adresată regelui Emeric reiese că cetatea Keve se afla la granița Ungariei cu imperiul româno-bulgar al lui Ioniță (*Procedens ergi cum nuntiis tuis usque ad regni terminum, pervenit ad castrum quod vocatur Keve, ubi solo Danubio mediante regnum Ungariae a Bulgarorum provincia separatus*)¹⁹. În 1223 regele Andrei al II-lea i-a acordat surorii sale Margareta, fosta împărăteasă a Bizanțului mai multe posesiuni printre care *Srem*, *Keve* și

¹³ FHDR, II, 1970, p. 18

¹⁴ SRH, II, Budapest, 1937, p. 377.

¹⁵ T. Lewicki, *Polska i kraji sosedne w swietle "Ksiegi Rogera" geografa arabieske z XII-w al-Idrisiego*, I, Kraków, 1945, p. 129, 130-131, 135.

¹⁶ Gombos, I-II, Budapest, 1937, p. 292, 1721.

¹⁷ *Ibidem*, p. 1283.

¹⁸ *Ibidem*, p. 1283.

¹⁹ *Fontes III, 2 (Acta Innocentii PP III)*, Roma, 1944, p. 308-309.

Ilidia, pe care le va moșteni fiul acesteia Ioan Angelos (Caloioannes), menționat în 1235 în documentul vărului său regele Bela al IV-lea ca domn de Srem și comite de Keve²⁰.

În 1241, cu ocazia mării invazii tătaro-mongole cetatea și așezarea au suferit distrugerii. *Rogierius* vorbește în lucrarea sa despre adunarea comiților, principilor, baronilor și cumanilor din regat lângă mănăstirea de acolo, pentru organizarea rezistenței în fața tătarilor²¹. Refăcută și repopulată după 1241, așezarea primește dreptul de târg, în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, comiții de Keve fiind comuni cu cei de Caraș iar din 1291, teritoriul fiind înglobat în Banatul de Severin²². Presiunile împotriva "schismaticilor" români și slavi din Banatul de Severin și din comitatele Caraș și Keve se intensifică în veacul al XIV-lea, mai ales în timpul regelui Ludovic I, sprijinit în această acțiune de călugării franciscani care au creat în aceste părți mai multe *custodii* (una și în Keve) pentru convertirea la catolicism²³.

În sec. al XV-lea odată cu atacurile turcești așezarea se depopulează vremelnic, apoi se repopulează cu sârbi fugiți din sud din fața cuceririlor otomane. În timpul războaielor cu turcii de la sfârșitul sec. al XVII-lea și din primele decenii ale celui următor, fortificația trece rând pe rând în stăpânirea beligeranților; după pacea de la Belgrad din 1739 a fost dăruită, ruinele ei fiind inundate de Dunăre în 1879.

Știrile scrise despre îndelungata istorie a cetății și a așezării sunt confirmate într-o oarecare măsură de datele furnizate de cercetările arheologice întreprinse aici în 1967 și 1968. *Kovingrad* are o formă dreptunghiulară cu laturile de 150 x 130 m și se află pe un platou pătrat deasupra brațului nordic al Dunării. Temeliile zidurilor masive de piatră, late de 1,20-1,30 m, legate cu mortar, se suprapun peste așezări din *eneolitic*, *epoca bronzului*, *hallstatt* și *epoca dacică timpurie*. În interiorul incintei și în așezare s-au descoperit urme de locuire din perioada romană târzie, epoca migrațiilor, epoca medieval-timpurie și medievală (sec. XIII-XV)²⁴. Pentru sec. IX/X-XI urmele de cultură materială sunt similare cu cele descoperite într-o serie de așezări din Banatul sudic și din Voivodina ilustrând existența unei populații stabile care practica agricultura. S-au descoperit unelte agricole (cuțit de plug, hârlețe, topoare) și multă ceramică lucrată la roată, ornamentată cu linii ondulate paralele, cu împunsături triunghiulare și cu fascicule de valuri. Unele funduri de vase au imprimate semne de olar în formă de cruce. Nu lipsesc nici fragmentele de cazane de lut. Reiese din cercetările întreprinse atât în această așezare cât și în altele din apropiere, că la sfârșitul Mileniului I și la începutul celui de al II-lea zona a fost intens locuită, iar cultura materială locală conține multe elemente de influență bizantină. Sondajul întreprins în ceea ce pare a fi cimitirul așezării din sec. X-XI a pus în evidență același rit de înmormântare comun arealului și aceleași piese de podoabă: inele de tâmplă simple din bronz și argint și inele de tâmplă îndoite la capăt în formă de "S".

Din așezarea de la Kovin este cunoscut un *follis* de aur emis de Ioan Tzimiskes iar de la *Gaiu Mic*, din apropiere, un tezaur de cca 210 monede de aur emise de Constantin al VII-lea Porfirogenetul asociat cu fiul său Roman al II-lea, între 948-959²⁵. La Muzeul Banatului din Timișoara se păstrează o spadă cu două tăișuri de 88 cm lungime, de tip apusean (carolingian) datată în sec. al X-lea, descoperitor în aceeași așezare²⁶. Toate aceste descoperiri infirmă părerea unor istorici că așezarea fortificată de la Kovin n-ar fi fost locuită înainte de sec. al XI-lea, când a ajuns sub stăpânirea regatului maghiar²⁷.

²⁰ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859, p. 39; *DIR* I, p. 197.

²¹ Gombos, III, p. 2069.

²² Györfly Gy., *op. cit.*, 1987, p. 319.

²³ *Fontes* IV, 2 (*Acta Urbani PP*), Roma, 1966, p. 154-155.

²⁴ O. Brukner, P. Medović, în *Arheološki Pregled*, XI, Beograd, 1968, p. 184-188.

²⁵ A. M. Velter, *op. cit.*, p. 231-275.

²⁶ Kovács L., *op. cit.*, p. 167, 173.

²⁷ Bona I., *Az Árpádok korai váráiról (11-12 századi ispáni várak és határvárak)*, Debrecen, 1995, p. 46.

Așezarea fortificată de la **Horom** care a făcut parte și ea din formațiunea politică condusă de Glad a fost localizată pe malul nordic al Dunării, într-o poziție strategică excelentă, pe insulă Sapaja, formată între brațele Carașului și Nerei, înainte de vărsarea în Dunăre, în actuala localitate sârbească *Nova Palanka*. Inițial aici a existat o așezare romană unde s-a ridicat o fortăreață din piatră și cărămidă de formă patrulateră, un *quadriburgium*, cu laturile aproape egale (88,5 x 88 x 89 x 89 m) probabil în epoca lui Constantin cel Mare, care a întărit, după cum se știe, linia Dunării.

În urma cercetărilor arheologice întreprinse de arheologii sârbi s-a constatat că fortăreața a fost avariată și părăsită în urma invaziei hunilor, printre ruinele ei fiind descoperite urme sporadice de locuire și de cultură atribuite sarmaților și gepizilor. În veacul al VI-lea în timpul împăratului Justinian este refăcută împreună cu multe alte fortificații care asigurau pe ambele maluri ale Dunării granița nordică a imperiului. Cercetătorii au identificat această fortificație cu *Litterata (Lederata)* situată în fața cetății *Novae* de pe malul drept al Dunării. În *Novela* a IX-a a lui Justinian se relatează următoarele: "așa că amândouă țărmurile Dunării sunt populate acum cu cetăți de ale noastre și atât *Viminacium* cât și *Recidiva* și *Litterata* care se găsesc dincolo de Dunăre au fost supuse din nou stăpânirii noastre"²⁸. Despre aceeași fortificație scrie și Maurikios în *De aedificiis*: "împăratul nostru l-a transformat într-o fortăreață mare și deosebit de întărită"²⁹. La sfârșitul sec. al VII-lea sau la începutul celui următor, sub Justinian al II-lea, fortăreața este din nou abandonată în urma loviturilor primite din partea avarilor care firește refuzau să utilizeze fortărețele de piatră. Din această perioadă s-a descoperit în porticul răsăritean al fortăreței un mormânt izolat de luptător avar³⁰.

În veacul al IX-lea fortăreața a fost refăcută și așezarea repopulată și probabil din această perioadă începe să fie denumită **Horom** (*Horum, Chramon*, de la vechiul termen sud-slav *haram* însemnând biserică fortificată)³¹, așa cum o înregistrează *Anonymus* ca aparținând ducelui Glad.

La începutul Mileniului al II-lea Horomul ajunge sub stăpânirea Ungariei, dobândind o importanță strategică deosebită ca fortificație de graniță în disputele cu Bizanțul. În 1128 în timpul luptelor dintre cele două state, bizantinii au trecut Dunărea și au distrus corăbiile ungarilor cu faimosul "foc grecesc" încât râul Caraș, pe care se afla cetatea, s-a înroșit de sânge (*transiverunt Hungariam in Haram et Hungari aliquod per ingenia inflamant ignes sulphureos in naves Hungarorum*)³². Cronicarii bizantini, Ioan Cinamos localizează lupta din 1128 la *Chram castellum*, pe cea din 1163/1164 la *Chram Hungariae oppidum*, iar Nicetas Choniates le amintește pe amândouă la *Chram*³³.

În secolul al XII-lea cetatea devine centrul comitatului Caraș, desprins probabil din cel de Cenad, fiind amintită cu noul nume în 1177 (*Emelka villa Carasuensis castri*), iar primul comite este pomenit în 1200 (*Weietch curiali et comite de Krasow*)³⁴. Cronicarul bizantin Ephraemios, vorbind despre permanentele conflicte de graniță dintre unguri și bizantini o menționează cu numele de *Chrasnum*³⁵, iar într-o cronică din sec. al XIII-lea este

²⁸ FHDR, II, 1970, p. 465.

²⁹ FHDR, I, 1964, p. 739.

³⁰ Eruditul italian Francesco Grisellini, pe baza izvoarelor carolingiene și a unor tradiții locale a fixat în aceste părți un centru politic al avarilor (*Hirnguis Horomiensis*), pe care în altă parte scrie următoarele: "Era numit Hagias Horom de la un castel aflat pe malul stâng al Dunării, acolo unde se înalță acum Palanca Nouă". Pentru a-i ține sub supraveghere pe avari francii au ridicat o fortificație numită *Francavilla (Frankarion)*, care mai apoi s-a transformat într-un ducat deosebit, sub numele de *Ducatus Horomiensis* (Fr. Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Timișoara, 1984, p. 35-36; 226-227).

³¹ *Korai magyar törtéti lexikon (9-14 század)*, sub red. Kristó Gyula, Budapest, 1994, p. 254.

³² SRH, I, p. 441.

³³ Gombos, II-III, p. 1270, 1288, 1683, 1689.

³⁴ Györfly Gy., *op. cit.*, p. 487-489.

³⁵ Gombos, I, p. 884.

menționat un sat de sub cetatea Caraș (*villa Pinar que est sub castro Crassu*)³⁶. După invazia tătară-mongolă din 1241 s-a construit probabil pe valea Carașului, în sus spre munte, o nouă cetate de piatră, la Carașova, numită *Krassofövár (Izvorul Carașului)*, amintită prima oară în 1335 sub forma *Karasofw castellum*³⁷. Vechea cetate de la vărsarea Carașului în Dunăre mai apare și în secolele următoare sub numele de Horom, fiind refăcută împreună cu celelalte de pe Dunăre (Cuvin, Pojejena etc.) în sec. al XIV-lea și în vremea lui Matia Corvinul sub supravegherea lui Pavel Chinezul în vederea luptelor cu turcii. La mijlocul sec. al XVI-lea, în urma luptelor, atât Cuvinul cât și Horomul erau în ruină. Turcii ocupând Banatul, au refăcut o serie de cetăți, printre care și Horomul, care datorită palisadelor sale puternice a primit numele de *Jenipalanka* sau *Palanca Nouă*, fiind un punct strategic în războaiele de la sfârșitul sec. al XVII-lea și de la începutul celui de al XVIII-lea cu austriecii³⁸. În urma păcii de la Belgrad (1739) austriei au dăruit fortificația, așezarea Palanca Nouă devenind centrul unui district din Banatul organizat de către noile autorități. Aceasta a fost pe scurt evoluția de peste o mie de ani a unei așezări fortificate cu o importanță deopotrivă pentru istoria românilor ca și a popoarelor vecine.

Săpăturile arheologice întreprinse de cercetătorii sârbi la *Stara Palanka*, pe locul vechii fortificații și așezări, deși modeste, au scos în evidență materiale acoperind aproape toată perioada de existență a acestui obiectiv³⁹. Din păcate așezarea a fost în cea mai mare parte distrusă de apele Dunării. În necropola cercetată parțial aparținând unei populații creștine din sec. al IX-lea și al X-lea s-au găsit cercei de argint în formă de ciorchine de struguri, cercei filigranați de factură sau influență bizantină, inele de tâmplă simple, circulare, aplici în formă de inimioară, inele digitale, mărgelile de sticlă etc.⁴⁰.

Începuturile medievale ale fortificației și așezării de la **Timișoara** sunt greu de stabilit în condițiile absenței unor indicii pe teren; acestea, în urma amplelor lucrări de asanare a mlaștinilor, de sistematizare a cursului Begheiului și a urbanismului din veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, s-au șters cu totul. Sondajele arheologice întreprinse în centrul istoric al orașului n-au furnizat date relevante. În 1980 cu ocazia unor săpături destul de anevoioase datorită imenselor depuneri și nivelări moderne la Muzeul Banatului au fost dezvelite două ziduri de cărămidă aparținând celor două faze de construcție ale castelului medieval: primul, cel timpuriu, de la începutul sec. al XIV-lea din vremea lui Carol Robert iar al doilea, cu un plan modificat și mult mărit, ridicat de către Iancu de Hunedoara între 1443-1447 în urma cutremurului din 1436. Se pare că din acel edificiu s-a mai păstrat până azi fosta sală a cavalerilor din colțul de nord-vest de la parterul Muzeului Banatului⁴¹. Nucleul inițial al fortificației timpurii trebuie să fi fost pe același loc, terenul fiind mai înalt și înconjurat de brațe ale râului, de mlaștini și de șanțuri cu apă. În amintita săpătură s-au găsit resturi de trunchiuri de copaci care ar fi putut constitui, fie un suport în terenul mlaștinos pentru temeliiile castelului medieval, fie urmele palisadei inițiale care înconjura castrul. Dealtfel, în numeroasele gravuri înfățișând Timișoara - ce-i drept mult mai târziu, în secolele al XVI-lea și al XVIII-lea - cetatea și orașul din epoca turcească apar înconjurat cu *palânci* din lemn fără ca acestea să fie ridicate deasupra unor valuri de pământ, ele fiind bine protejate de șanțuri de apă și de brațele întortocheate ale râului.

Descrierile sunt unanime în ceea ce privește poziția strategică a Timișoarei în mijlocul mlaștinilor. Antonio Bonfini arată că orașul întărit este așezat în mijlocul unui teren mlaștinos înconjurat de sate bogate "*Timișoara și-a luat numele de la un braț al râului Timiș*

³⁶ *Ibidem*, p. 337.

³⁷ Pésty Fr., *Krasso vármegye története*, III, Budapest, 1882, p. 33.

³⁸ Fr. Griselin, *op. cit.*, p. 56, 76, 79, 141.

³⁹ Rašajski, în *Arheologiski Pregled*, XII, Beograd, 1970, p. 95-96; Danica Dimitriević, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV, Beograd, 1982-1983, p. 29-62.

⁴⁰ Csánad Balint, *op. cit.*, p. 245-246.

⁴¹ Informație Al. Rădulescu, autorul săpăturilor.

ce trece pe sub zidurile sale"⁴². Într-o lucrare despre Europa Centrală și Răsăriteană apărută în 1665 la Frankfurt, aparținând lui Johannes Gradelenus, așezarea este descrisă astfel: "Timișoara este un oraș situat pe râul Timiș, în Transilvania, de unde își trage și numele de cetatea Timișului. Este un oraș vestit, format din două părți, întărit de la natură cât și de mâna omului, construit împotriva bulgarilor și tătarilor. Orașul dinspre răsărit este numit Insulă, cealaltă parte, purtând de fapt numele de Timișoara, ambele părți sunt înconjurată de un șanț adânc cu apă. Orașul cel mai mare și anume Timișoara are trei porți și un turn acvatic între oraș și palat"⁴³. Călătorul turc Evlia Celebi notează despre Timișoara printre altele: "Podoaba acestei cetăți constă în faptul că este așezată pe un pământ înverzit, mănos și că e înconjurată de grădini și de parcuri cu trandafiri ... Are formă pentagonală. Nu e construită nici din cărămidă și nici din piatră, ci e o fortificație din lemn gros de stejar și din ulmi. Împrejmuirea este făcută din împletituri de nuiele și pare un zid subțire și lustruit ... Nimeni nu se poate apropia de cetate datorită întinderilor nesfârșite de apă și de mlaștini"⁴⁴.

Primele cronicile medievale nu amintesc castrul Timiș în contextul luptelor pentru cucerirea Banatului de către unguri. *Anonymus* arată că trupele lui Zuard, Cadusa și Boyta ajunse până la *Beguey* au supus toată populația dintre Mureș și Timiș în timp de două săptămâni, luând ostatici pe fiii locuitorilor apoi și-au așezat tabăra pe Timiș la *Vadum Arenarum* (Vadul Nisipurilor), pe unde au trecut râul și au dat lupta cu oștile ducelui Glad.

În ultimul timp s-au emis păreri că la începutul secolului al XI-lea acel *Kastron Dibiskos - Bisiskos - Tibiskos* amintit alături de altele în diplomele din 1019 și 1020 ale împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonul pentru reorganizarea arhiepiscopiei de Ohrida, depinzând de episcopia de Branicevo, s-ar localiza la Timișoara⁴⁵. În 1020 împăratul l-a investit pe arhiepiscopul Ioan de Ohrida cu puterea de a strânge tributul bisericesc de la toți locuitorii, chiar și de la vlahi și de la turcii din părțile Vardarului⁴⁶.

În mod sigur la începutul Mileniului al II-lea, dacă nu cumva și mai înainte, Timișoara era o așezare întărită între meandrele Begheiului (considerat un braț al Timișului, de unde numele de *castrum Temes, Temesvár*), una dintre cele mai importante din punct de vedere economic, un adevărat oraș incipient așa cum aflăm din relatarea geografului arab *al-Idrisi* pe la mijlocul veacului al XII-lea⁴⁷. În aceeași perioadă a fost organizat și comitatul, primul comite de Timiș cunoscut până acum fiind Pancrațiu pomenit într-un document din 1177. În 1212 este amintită cetatea, respectiv pământul *Gyad* scos de sub atârnarea cetății Timiș (*terram Gyod a quator aratro a castro Temesiensis exemptam*)⁴⁸.

În a doua jumătate a veacului al XIII-lea regele Bela al IV-lea a așezat cu privilegii și imunității în câmpia din nord-vestul Banatului grupuri de cumani. În 1266 pământurile *Rhety* și *Papd* (Bobda) ale cetății Timiș au fost date comiților cumani Parabuch și Keyran⁴⁹. Cumanii au produs stricăciuni mai multor așezări printre care probabil și Timișoarei în timpul tulburărilor și răscoalelor din anii 1280-1282 îndreptate împotriva nobililor locali și a regelui Ladislau al IV-lea Cumanul⁵⁰.

Cu toate distrugerile pricinuite de tătari și cumani, către sfârșitul veacului al XIII-lea și la începutul celui următor, se constată o oarecare prosperitate a Banatului prin înmulțirea așezărilor și prin creșterea rolului strategic al provinciei, când se construiesc mai multe cetăți de piatră (Mehadia, Caransebeș, Lugoj, Jdiaoara, Carașova, Somlío, Ciacova, Lipova etc.). Timișoara a crescut mult în importanță, nu întâmplător regele Carol Robert,

⁴² Rodica Vârtaciu, *Timișoara în stampe (sec. XVI-XVIII)*, București, 1993, p. 7, 14-16.

⁴³ *Ibidem*, p. 6.

⁴⁴ *Călători străini despre Țările Române*, VI, București, 1976, p. 496-497.

⁴⁵ I.D. Suciu, în *Revista de Istorie*, VIII, 1976, p. 1050-1058; P. Iambor, în *ActaMN*, XVIII, 1980, p. 167-168.

⁴⁶ *Documenta Historiae Arpadiana* sub red. Györfly Gy, I, Budapeșt, 1992, p. 129-130.

⁴⁷ T. Lewicki, *op. cit.*, p. 137.

⁴⁸ Ortway T., Pesty Fr., *Oklevelek Temesvármegye*, I, Bratislava, 1894, p. 315.

⁴⁹ *DIR* II, p. 81.

⁵⁰ P. Iambor, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj*, XVII, 1974, p. 219-221.

nerecunoscut la începutul domniei de către o bună parte a nobilimii din Ungaria, și-a fixat aici capitala între anii 1315 și 1323⁵¹. Amintitul rege a chemat meșteri italieni care au construit un castel regal în interiorul cetății. După distrugerea parțială pricinuită de cutremurul din 1436, castelul și fortificația au fost refăcute de către Ioan de Hunedoara, mult amplificate, insistându-se asupra importanței strategice, într-o vreme când pericolul otoman era tot mai mare. Castelul, asemănător într-o oarecare măsură cu cel de la Hunedoara, construit în stil gotic târziu, cu unele elemente renașcentiste incipiente, era înconjurat cu o palisadă puternică din trunchiuri de copaci, în cele patru colțuri ale fortificației fiind amenajate bastioane circulare avansate, pentru amplasarea pieselor de artilerie. În jurul fortificației se afla așezarea civilă despărțită de aceasta prin brațe de apă, dar legată prin poduri. În partea de nord-est a cetății se afla cartierul principal al orașului, *Palanca Mare*, iar în partea de sud-est, pe *Insulă*, era *Palanca Mică*, amândouă înconjurate cu palisade din trunchiuri de copaci și cu șanțuri cu apă. În secolul al XIV-lea sunt amintite câteva așezăminte ecleziastice, probabil mult mai vechi: biserica Sf. Gheorghe (1323) din *Palanca Mare*, biserica Sf. Elisabeta de pe *Insulă*, mănăstirea dominicană (1319) din cetate⁵².

Majoritatea locuitorilor Timișoarei medievale erau români. Din veacul al XV-lea au intrat în oraș și sârbi refugiați din teritoriile ocupate de turci. O știre târzie din 1551 arată că turcii în timpul asediului Timișoarei, aruncau cu săgeți scrisori în cetate somându-i pe români să se predea.

Îndelungata istorie a Timișoarei se poate reconstitui, într-o măsură destul de modestă, din descoperirile arheologice din ultima vreme din mai multe puncte de pe vatra orașului modern. Cele câteva așezări și necropole cercetate sau semnalate, oglindesc o permanență viețuire umană pe aceleași locuri începând din antichitatea daco-romană⁵³.

În cartierul *Freidorf* a fost descoperită o așezare din secolele al VII-lea - al VIII-lea cu ceramică de tradiție romană, lucrată la roată din pastă fină, oalele de tip borcan fiind decorate cu împunsături, cu linii incizate dispuse orizontal sau în val⁵⁴. În cartierul *Fratelia* a fost cercetată o așezare din secolele al VIII-lea - al IX-lea cu locuințe semiîngropate de formă rectangulară, cu o singură încăpere, cu vetre de foc de formă ovală. Ceramica în cea mai mare parte este lucrată la roată, din pastă amestecată cu nisip și pietricele și este arsă oxidant, fiind predominant de culoare neagră. Vasele de tip borcan au o formă elegantă, umerii bine reliefați, buzele tăiate drept și sunt ornamentate cu incizii de linii paralele drepte și vălurite. În locuințe au mai fost descoperite râșnițe din tuf vulcanic, fusaiole și o mare cantitate de oase de animale domestice, toate pledând pentru o așezare cu populație de agricultori⁵⁵. În oraș, lângă *Podul Modos* de peste Bega, a fost recuperat inventarul câtorva morminte de înhumăție orientate V-E: pumnale de fier, cinci cataramă de bronz, cerc de metal de la o căldare de lemn, o sabie de fier cu lama dreaptă, cuțite, scărițe de șa, accesorii vestimentare, fragmente de vase de lut. După inventar această necropolă se datează la sfârșitul secolului al VIII-lea și în prima jumătate a celui de al IX-lea și a aparținut probabil unui grup de avari, refugiați în câmpia bănățeană în urma înfrângerii suferite de chaganatul avar din partea francilor⁵⁶.

În partea de est a orașului, la *Pădurea Verde*, pe lângă urmele unei așezări din sec. IX-X, au fost descoperite morminte de înhumăție cu inventar specific pentru secolul al X-lea: tolbă cu săgeți, nasturi, scărițe de șa, coliere, brățări simple și terminate cu capete de animale. Tot de aici pare să provină și o monedă de bronz emisă de împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul asociat cu soția sa Zoe, între 913-919. Descoperirile au fost considerate ungurești de tipul "cucerirea patriei", la fel ca și cele din cimitirul din punctul

⁵¹ DIR III, p. 235; IV, p. 68.

⁵² Rodica Vărtaciu, *op. cit.*, p. 8-9.

⁵³ Doina Benea, *op. cit.*, p. 229 și urm.

⁵⁴ A. Bejan, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 489-498; idem, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995, p. 79-80.

⁵⁵ L. Mărghită, *op. cit.*, p. 136-138.

⁵⁶ A. Bejan, în *SCIVA*, XXXIV, 4, 1983, p. 349-362.

Cioreni din nord-vestul oraşului, suprapus peste o aşezare daco-romană din secolele II-IV şi continuat pe acelaşi loc de un alt cimitir de tip Bjelo-Brdo, cu inele de tâmplă simple din sec. XI-lea şi cu o monedă de la regele Andrei I (1046-1060)⁵⁷. În partea de sud a oraşului a fost semnalată altă necropolă din secolele X-XI, din care provin cercei, nasturi, inele şi o monedă de la Andrei I. Mai multe piese din sec. X-XI provin probabil tot din morminte de lângă Bega: inele de tâmplă, disc de păr, monedă de la Andrei I, cercei, cruce de bronz, inel digital de bronz cu chatonul ornamentat. Tot în apropiere de Bega s-a descoperit o monedă de la Bela al III-lea⁵⁸. În 1964 în cartierul *Elisabetin* a fost descoperit un brachteat de la împăratul Federic I Barbarossa, iar în *Mehala*, pe str. Bărăgan, un denar al regelui Ştefan I cel Sfânt al Ungariei.

Aceste descoperiri răzleţe de pe teritoriul oraşului dovedesc totuşi o intensă şi continuă locuire la sfârşitul Mileniului I şi la începutul celui de al II-lea în preajma unui important centru politic şi economic pe care deocamdată îl presupunem, cum trebuie să fi fost aşezarea fortificată de la Timişoara.

PETRU IAMBOR

CONTRIBUTIONS À L'HISTOIRE DE QUELQUES ÉTABLISSEMENTS FORTES DU HAUT MOYEN ÂGE DU BANAT (Résumé)

Dans cet étude sont évoquées les plus notables moments qui pourraient apporter un plus de précisions et de nuances au cadre général de l'histoire médiévale sur quelques cités ou établissements fortes du Banat roumain et serbe (Orşova, Horom, Keve, Timişoara). On doit préciser aussi que les diverses sources écrites attestent que ces établissements étaient centres militaires de la population locale à la fin du première et au début du seconde millénaire et après la conquête arpadienne elle deviennent centres administratifs du pouvoir royal.

Il paraît que les découvertes par hasard et les fouilles archéologiques confirment l'évolution de ces objectifs.

⁵⁷ Săpături inedite Al. Rădulescu; R. Popa, în *SCIVA*, XXXX, 4, 1989, p. 383.

⁵⁸ *Erdély Története*, I, Budapest, 1987, p. 215-216.

LA NASCITA DELL'ORDINE CISTERCENSE E LA SUA ESPANSIONE

La fondazione del «Nuovo Monastero» e, praticamente, la nascita di uno dei più potenti Ordini monastici del Dodicesimo e Tredicesimo secolo non è apparsa come un movimento originale, ma come un'espressione naturale della ricerca, alla fine del XI secolo, dei nuovi cammini per il monachesimo. I fondatori di Cîteaux volevano creare un monastero in cui fosse restaurata l'originaria osservanza della Regola benedettina, le cui caratteristiche essenziali erano, secondo la loro concezione, la povertà e l'isolamento. L'affascinante particolarità, l'originalità dell'Ordine, deriva piuttosto dal modo in cui i cistercensi, partendo da un patrimonio d'idee abbastanza diffuso a quel tempo, sono riusciti ad imporsi, eclissando tutti i rivali grazie al vigore della crescita dell'Ordine, al numero degli adepti ed allo splendore della sua reputazione.

In questo contesto, uno speciale ruolo viene affidato ai primi abati di Cîteaux e particolarmente a Roberto de Molesme, generalmente considerato come fondatore del nuovo ordine monastico. Nato verso il 1028-29 in una nobile famiglia della Champagne e seguendo il tradizionale cammino di un monaco (presso l'abbazia di Montier-la-Celle, vicino a Troyes e poi presso Saint-Michel de Tonnerre e Saint-Ayoul de Provins), diventa col tempo meno soddisfatto della vita in quest'ambiente cenobitico. Nel 1071, manifestando il suo desiderio di allontanarsi totalmente dal mondo e di praticare un'ascetismo durissimo, decide di vivere seguendo il modello eremitico, e si rifugia con un gruppo di discepoli per un paio di anni nella foresta di Collan, vicino a Tonnerre. Volendo applicare i suoi principi, e sentendo che il sistema anacoretico è troppo flessibile, Roberto fondò, il 20 dicembre 1075, l'abbazia di Molesme, nella diocesi di Langres¹.

A Molesme si viveva in un ambito semi-eremitico, in una povertà chiaramente ricercata, «dans des cabanes groupées dans une clairière autour d'un modeste oratoire»². Dopo il 1083 sono apparsi pareri diversi all'interno del monastero: alcuni cercavano l'ideale eremitico purissimo, gli altri affermavano la superiorità del cenobitismo tradizionale e, infine, un altro gruppo manifestava la certezza che solo il modello cenobitico potesse realizzare le vocazioni più ardenti, a condizione di abbandonare i costumi dell'XI secolo e di tornare verso l'VIII secolo e verso l'osservanza stretta della Regola di San Benedetto. A questo punto, la vocazione di Roberto lo spinse verso una vita eremitica ed egli lasciò il suo monastero nel 1090 per passare tre anni di solitudine assoluta nel deserto di Aux. Tornato a Molesme nel 1093 e ritrovando la disputa tra i discepoli della tradizione e quelli del rinnovamento monastico, agli inizi dell'anno 1098 Roberto si mette a capo dei riformatori (tra i quali si trovavano il priore Aubry e l'inglese Stephen Harding, ex monaco di Sherborne) e fondò, il 21

---

¹ Clifford Hugh Lawrence, *Il monachesimo medievale. Forme di vita religiosa in Occidente*, Ed. San Paolo, 1993, p. 230-234; Marcel Pacaut, *Les ordres monastiques et religieux au Moyen âge*, Paris, Fac. Fernand Nathan, 1970, p. 100-103; Maur Cocheril, *Les cisterciens*, in *Les ordres religieux. La vie et l'art*, sotto la direzione di Gabriel Le Bras, t. I, Paris, Flammarion, 1979, p. 341.

² M. Cocheril, *op. cit.*, p. 341.

marzo 1098, il «Novum Monasterium» sul piccolo dominio affidato loro da Renard, visconte di Beaune, vicino a Dijon.

L'etimologia del termine «Cistercium» (la denominazione latina di Cîteaux) rimane ancora in discussione. Forse si tratta, secondo l'opinione degli archeologi, della presenza di una pietra miliare romana, la terza, di un antico cammino («cis tertium lapidem miliarium») o del latino «cisterna» che può indicare un luogo naturale («pantano o terreno paludoso»). Oppure, della presenza nella regione d'un tipo di ginestra o giunco delle paludi («giunco», «ginestrone») che cresceva in abbondanza in quest'area («cistel» nel antico francese)³. Comunque, il monastero fu denominato «il Nuovo», sancendo la volontà di portare qualcosa di originale nell'ambito monastico esistente.

La fondazione del monastero, che oltrepassava ogni tipo di filiazione, compiendo una vera secessione e mettendo in discussione non solo i costumi del monachesimo tradizionale, ma anche l'applicazione fatta dappertutto, e specialmente a Cluny, della Regola benedettina, appariva come un vero «scandalo». La decisione papale in questo problema, indagato dall'arcivescovo legato di Lyon, Hugues de Die, fu di riunire un sinodo a Port d'Anselles in giugno 1099. Roberto fu invitato a rientrare a Molesme, seguito da quelli che volevano tornare, ma la fondazione di Cîteaux venne riconosciuta. In questo contesto, il 19 ottobre 1100, papa Pasquale II emetteva la bolla «Privilegium romanum», favorevole alla nuova fondazione, riconoscendo Cîteaux come un'abbazia e mettendola sotto la protezione della Sede apostolica. Dopo la partenza di Roberto, il nuovo abate di Cîteaux, Aubry, organizzò la comunità monastica secondo il modello cenobitico più stretto, imponendo un duro ascetismo. Sotto di lui fu compiuta la costruzione del primo edificio monastico, privo di ogni conforto e decorazione. Morendo, il 26 gennaio 1109, egli lasciò un monastero nuovo, uno «scriptorium» attivo e un dominio garantito dal pontefice. Sotto la sua guida i monaci abbandonarono l'abito classico nero, per un altro più semplice, dal colore indefinito, piuttosto grigio, che dal XIII secolo diventa bianco, da cui la denominazione di «monaci bianchi» affibbiata ai cistercensi⁴.

Il secondo abate di Cîteaux, Stephen Harding (1109-33, m. 1134) può essere considerato il vero fondatore dell'Ordine, almeno per due ragioni: gli inizi dell'espansione di Cîteaux con la fondazione delle prime filiali e l'organizzazione costituzionale dell'Ordine cistercense. Dopo un periodo oscuro nella storia di Cîteaux (1109-12), quando l'esistenza del Nuovo Monastero fu minacciata dalla fame e quando la comunità monastica fu salvata dalle donazioni elargite dai vari nobili locali, gli anni successivi al 1112 hanno rappresentato una vera rinascita dell'Ordine. Nel 1112 Bernard de Fontaine, un giovane nobile borgognone, sceglie di diventare monaco a Cîteaux e porta con sé trenta novizi all'abbazia, forse parenti. Non risulta storicamente importante l'aumento del numero di monaci a Cîteaux, perché il monastero non era privo di personale a quel tempo, come ci mostra la volontà e la possibilità di fondare una filiale, l'anno successivo, ma la presenza della figura carismatica di San Bernardo e le conseguenze di questo fatto sull'evoluzione dell'Ordine cistercense. Il 18 maggio 1113 venne fondata la prima figlia di Cîteaux, nella foresta di Bragny, ai confini di Grosne, nel luogo chiamato La Ferté. L'anno seguente, il 31 maggio 1114 fu fondata l'abbazia di Pontigny, nella diocesi d'Auxerre. Poi, il 25 giugno 1115, altre due filiali sono nate (Clairvaux e Morimond, nella diocesi di Langres).

³ Terryl N. Kinder, *I Cisterciensi. Vita quotidiana, cultura, arte*, ed. italiana a cura di Claudio Stercal, Milano, Jaca Book, 1997, p. 33.

⁴ M. Cocheril, *op. cit.*, p. 342-343; Terryl N. Kinder, *op. cit.*, p. 33-34.

Dal 1118 il cammino delle fondazioni riprese. Così vedono la luce i monasteri di Preuilly (1118, nella Seine-et-Marne), La Cour Dieu (1119, nel Loiret), Bonnevaux (fondata nel 1117 ma abitata solo dai primi mesi del 1120, nell'Isère⁵) e Trois-Fontaines (1118, nella Marne, prima figlia di Clairvaux). Nell'anno 1120 l'abate Harding riuniva dodici abati nel Capitolo Generale dell'Ordine⁶.

Tale svolta dell'Ordine chiedeva una chiara organizzazione, oppure almeno la cristallizzazione di alcuni principi generali. Nel contesto della fondazione di Pontigny, Stephen Harding redige una carta di garanzia, fissando i tratti essenziali di una disciplina comune a tutti monasteri, che assicurava l'osservanza. Questo documento, «Carta Caritatis», introvabile nell'originale, si conosce oggi tramite un testo successivo, la «Carta Caritatis Prior», approvata dal pontefice Callisto II nel 1119. La carta primitiva chiarisce i rapporti tra l'abbazia-madre e le figlie, a livello materiale e spirituale. Dal punto di vista materiale, l'abate di Cîteaux rifiuta di esercitare un'esazione sopra le sue filiali (usanza praticata particolarmente a Cluny). Dal punto di vista spirituale, l'abate-padre sorveglia strettamente l'osservanza della Regola, prescrizione fondamentale riguardante l'unanimità dell'Ordine (questa prima carta è intitolata di «carità e di unanimità»). Le modificazioni dagli anni 1114-9 nella legislazione cistercense precisano l'istituzione del Capitolo Generale (verso il 1116-7 venne istituita la visita annuale, che fungeva da Capitolo Generale per mantenere l'unità delle osservanze e che implicava la visita dell'abate-padre alle filiazioni e la visita degli abati dei monasteri-figli al *Novum Monasterium*⁷). La Carta Caritatis, ancora in pieno processo di evoluzione, è sottoposta all'approvazione del pontefice nel 1119. Approssimativamente tra gli anni 1124-30 abbiamo la «Summa Cartae Caritatis» e verso alla fine del secolo (1165-73, oppure, secondo gli altri autori 1190 ca.) la «Carta Caritatis Posterior». Il grande merito di Stephen Harding nell'organizzazione gerarchica dell'Ordine cistercense rimane la concezione di questo sistema di filiazione che evitava, allo stesso tempo, il pericolo della centralizzazione eccessiva e quello dell'evoluzione separata. Si voleva evitare il modello di Cluny, dove l'abate generale chiedeva la totale dipendenza delle persone e dei beni⁸. D'altra parte, Cîteaux non ammetteva i priorati oppure «cellae», piccoli stabilimenti ecclesiastici dove era difficile l'integrale osservanza della Regola, secondo il principio che l'isolamento si trova all'origine del rilassamento della disciplina monastica e dell'allontanamento dalle unitarie prescrizioni

⁵ M. Cocheril, *Filiation des abbayes* in M. Cocheril, *L'implantation des abbayes cisterciennes dans la Péninsule ibérique*, in *Anuario de Estudios Medievales*, Barcelona, 1, 1964, p. 220.

⁶ «De abbatibus. XVII. Abhinc (abbatias) in diversis episcopatibus ordinauerunt, que tam larga potentique benedictione domini in dies crescebant, ut infra VIII annos inter illos qui de cisterciensi cenobio specialiter egressi fuerant, et ceteros qui ex eisdem fuerant exorti, XII cenobia constructa fuerint inventa» - vedi *Exordium Parvum* in *Documenta pro Cisterciensis Ordinis Historiae ac Juris Studio collecta* a Joann-B. Van Damme, Westmalle, 1959, p. 15.

⁷ «Un lien existe dès l'origine entre Cîteaux et ses quatre premières filles: en 1116, les trois abbés de La Ferté, Pontigny et Morimond - saint Bernard, abbé de Clairvaux était malade - sont réunis auprès de l'abbé de Cîteaux en Chapitre général, et c'est à ce Chapitre que Guillaume de Champeaux va demander l'autorisation de décharger momentanément Bernard du gouvernement de son abbaye. Il y eut aussi des Chapitres généraux en 1117 et 1118, et nous savons qu'en 1119, dix abbés y siégeaient» - Marcel Aubert, *L'Architecture cistercienne en France*, avec la collaboration de la Marquise De Maillé, t. I, ed. II, Paris, Vanoest - Éditions d'Art et d'Histoire, 1947, p. 25.

⁸ «En fait - scriveva nel 1957 Louis J. Lekai -, la subordination échelonnée des abbayes, dont chacune dépendait de sa mère et fondatrice immédiate au lieu de dépendre directement de Cîteaux, était une innovation originale réalisée par saint Etienne» - Louis J. Lekai, *Les Moines Blancs*, Paris, Ed. du Seuil, 1957, p. 44.

dell'Ordine. Ogni fondazione diventava un'abbazia con pieni diritti. Ci si doveva trovare tutto il necessario per l'osservanza della regola benedettina completata dai costumi di Cîteaux: chiesa, edifici conventuali, libri di culto, etc. Per una nuova fondazione veniva mandato il futuro abate accompagnato da dodici monaci e, secondo le necessità, si aggiungevano alcuni conversi⁹. Comunque, questa regola era formale e non è stata sempre rispettata. Nel caso di una semplice affiliazione, il numero di monaci cistercensi poteva essere diminuito. Grazie al diritto di paternità dell'abbazia fondatrice (l'abate di questo monastero doveva visitare ogni anno la filiazione¹⁰, sorvegliare il mantenimento dell'osservanza ed esaminare i conti) ed all'autonomia di ogni abbazia (finanziaria ed amministrativa), concepita tanto larga quanto era possibile¹¹, si poteva seguire ogni abbazia e superare ogni tentativo di abuso da parte dei «padri-immediati» (o «abati-padri», cioè gli abati fondatori) oppure da parte dell'abate di Cîteaux¹². Secondo una regola generale, un'abbazia poteva iniziare un processo di fondazione solo dal momento in cui contava sessanta monaci¹³ (questa è stata la situazione alla fondazione di Pontigny). Talvolta l'abate accettava di fondare una filiale sul dominio offerto senza avere il monastero sovrappopolato (i casi di La Ferté, Clairvaux e Morimond) e nel periodo della grande espansione cistercense la regola non è stata sempre osservata¹⁴.

Senza poter essere chiamato originale, perché fu ispirato forse dai costumi di Vallombrosa, il sistema a cascata messo in pratica da Stephen Harding ha il merito della scelta e della combinazione ottima delle idee e delle pratiche contemporanee. L'istituzione più

⁹ «Quomodo novella ecclesia abbatē et monachis et ceteris necessariis ordinetur. Duodecim monachi cum abbatē terdecimo ad cenobium nova transmittantur nec tamen illuc destinentur donec locus libris, domibus et necessariis aptentur [...] ut et vivere et regulam ibidem statim valeant observare» - Canisius Noschitzka, *Codex manuscriptus 31 Bibliothecae Universitatis Labacensis*, in *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, Romae, VI, 1950, fasc. 1-4, p. 25.

¹⁰ «Quod filia semel per annum visitet matrem ecclesiam. Statuit causa humilitatis cisterciensis conventus sollerti providentia, quatinus semel in anno saltem matrem ecclesiam per abbatem suum si sanus fuerit visitet filiam» - *Ibidem*, p. 29.

¹¹ Ogni abbazia dipendeva sempre da un'abbazia-madre, ma da una sola, evitando la centralizzazione eccessiva (le «abbazie-nonne» non avevano nessun diritto sulle «abbazie-nipote») - vedi la parte *Organisation hiérarchique des abbayes. Les filiations* in M. Cocheril, *Les abbayes cisterciennes de Suisse*, in *Anuario de Estudios Medievales*, Barcelona, 23, 1993, p. 385.

¹² Il sistema di filiazioni non funzionava per le abbazie di monache. Malgrado la precocità dei monasteri femminili in cui erano adottate le usanze cistercensi (nel 1113 vide la luce il monastero femminile di Jully, fondato con l'appoggio dei monaci di Molesme e rapidamente avvicinato a Cîteaux e, pochi anni dopo, l'abbazia di monache di Tart, fondata nel 1125 vicino a Dijon), la loro integrazione nell'ordine si fece a tappe, in particolare nel Duecento. Nel 1147 furono incorporate ufficialmente le comunità di Obazine e Coyroux. Il numero di abbazie femminili seguendo l'osservanza cistercense si moltiplicò, senza essere tutte affiliate direttamente. Loro avevano Capitoli Generali distinti (questa fu la decisione del Capitolo Generale di Cîteaux del 1128). Attorno a Tart si organizzò un «capitolo delle badesse» parallelo a quello maschile. Esistevano Capitoli regionali in alcuni paesi (verso 1180 tutte le abbazie spagnole dipendevano dal monastero di Las Huelgas, presso Burgos). I monasteri femminili una volta incorporati nell'Ordine di Cîteaux (affiliazioni in maggior parte), erano subordinati di solito all'abbazia maschile più vicina, l'abate dell'ultima diventando il «padre-immediato» del monastero di monache cistercensi. Il rifiuto dei premostratensi di ricevere donne nei loro conventi generò una straordinaria crescita delle abbazie cistercensi femminili. - M. Cocheril, *Les abbayes cisterciennes de Suisse...*, p. 386; M. Aubert, *op. cit.*, p. 9-10; Paolo Grillo, *Grandi nel rispetto della Regola*, in *Medioevo*, nr. 12 (35), dicembre 1999, p. 100.

¹³ «Quot monachos habeat ecclesia, cum aliam abbatiam ceperit construere. Nullus de abbatibus nostris locum ad abbatiam faciendam accipiat, nisi prius sexaginta habeat monachos professos, et hoc licencia generalis capituli» - C. Noschitzka, *op. cit.*, p. 29.

¹⁴ M. Cocheril, *Filiation des abbayes...*, p. 222.

apprezzata dai giuristi rimane quella del Capitolo Generale, considerata una prefigurazione dell'istituzione fondamentale dei tempi moderni: il Parlamento. Cristallizzata poco a poco (agli inizi l'abate di Cîteaux, insieme al suo capitolo conventuale, regolava i problemi delle poche filiali esistenti e poi, tra il 1116-9 sono apparsi i primi tre Padri, gli abati di La Ferté, di Pontigny e di Clairvaux), l'istituzione del Capitolo Generale diventa più importante nel contesto dell'espansione dell'Ordine. Il 13 settembre di ogni anno, la vigilia della Santa Croce, gli abati di tutti i monasteri cistercensi si riunivano a Cîteaux per discutere i problemi più importanti dell'Ordine¹⁵. Se, tra un Capitolo e l'altro, sorgeva un problema grave, l'abate di Cîteaux doveva chiedere la ratifica (dal 1134), al Collegio di abati delle prime quattro fondazioni. Solo nel 1265, per risolvere i gravi contrasti tra l'abate di Cîteaux e quelli delle prime quattro filie, la bolla «Parvus fons» di papa Clemente IV cambia questa istituzione ed il Definitorio si sostituisce all'autorità del Capitolo Generale¹⁶.

Il nome di Stephen Harding venne anche collegato con un noto fatto artistico-librario della storia cistercense: La Bibbia e le Moralia in Job (la copiatura della Bibbia fu iniziata già dal 1100, ai tempi di Aubry ed i quattro volumi furono finiti nel 1109; i tre tomi delle Moralia, copiati nello «scriptorium» di Cîteaux durante gli anni in cui fu al potere vengono ultimati nel 1111; nel 1134 finiscono le Moralia in Job da La Ferté)¹⁷. Il periodo di Stephen Harding rimane quello della redazione delle prime fonti narrative della storia cistercense: «Exordium Cistercii» (ante 1130, seguito dall'«Exordium parvum» - ante 1150)¹⁸.

Se Stephen Harding fu la figura dominante degli inizi dell'Ordine cistercense, quella di Bernard de Fontaine fu senza dubbio considerata come simbolo dell'espansione, del prestigio e di tutto quello che fu stato valutato come puro, originale, classico ed affascinante nella storia cistercense. Dal terzo decennio del XII secolo, nel complesso delle prime case dell'Ordine, si afferma l'importanza di Clairvaux, come l'abbazia guidata da Bernard, come il monastero che godeva di un grande afflusso di aspiranti ed il più significativo numero di

¹⁵ «De generali capitulo abbatum apud cistercium. VII. Harum ecclesiarum abbates omnes per annum semel illa die, quam inter se constituent, ad novum monasterium veniant, ibique de salute animarum suarum tractent; in observatione sancte regule vel ordinis si quid emendandum est vel augendum, ordinent; bonum pacis et caritatis inter se reforment» - C. Noschitzka, *op. cit.*, p. 18. Al Capitolo Generale si discutevano i problemi concernenti lo statuto spirituale del monastero, i visitatori regolari facevano i loro rapporti e si esaminava l'ambito temporale di ogni abbazia. Nello stesso tempo, si prendevano decisioni sui casi particolari, le quali formavano una vera giurisprudenza. Riguardo alla data in cui si riuniva il Capitolo Generale si deve precisare che essa cambia, dal 14 settembre (la festa della Santa Croce) prima del 1210 al 13 settembre (la vigilia della festa), tra il 1210-33 ed al 12, dopo il 1233. La durata della riunione era di cinque giorni. Le assenze dal Capitolo, malgrado le severe punizioni, si moltiplicarono durante il XIII secolo a causa delle distanze sempre più grandi e dei problemi locali delle abbazie missionarie. L'abate malato era rappresentato da uno dei suoi monaci. Le abbazie lontane erano esonerate dalla presenza annuale: quelle di Navarra, Aragon o Catalogna dovevano attendere il Capitolo di Cîteaux ogni due anni, quelle di Frisia, Ungheria, Léon, Castiglia ed Inghilterra ogni tre; i monasteri di Scozia, Irlanda, Galicia, Portogallo, Sicilia e Pomerania ogni quattro; le abbazie di Grecia, Svezia, Norvegia, Livonia, Palestina e Siria ogni cinque; ogni otto i monasteri di Jubino e Beaumont in Siria. M. Aubert, *op. cit.*, p. 28-29.

¹⁶ M. Cocheril, *Les cisterciens...*, p. 344-348; Jean Baptiste Auberger, *Les Cisterciens à l'époque de Saint Bernard*, in *Bernardo Cistercense. Atti del XXVI Convegno storico internazionale, Todi, 8-11 ottobre 1989*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1990, p. 20-23; Melinda Mihályi, *Cisterciensi*, in *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, vol. IV, Roma, 1993, p. 816.

¹⁷ Anselme Dimier, *Saint Bernard et l'art*, in *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier présentés par Benoît Chauvin*, t. I, *Père Anselme Dimier*, vol. 2, *Travaux inédits et rééditions*, Pupillin, Arbois, 1987, p. 684.

¹⁸ J. B. Auberger, *op. cit.*, p. 25-30, 42-43.

fondazioni. I successori di Harding a Cîteaux (Guy de Trois-Fontaines, deposto qualche mese più tardi con l'accusa d'incapacità e Rainard de Bar, 1134-50) sono chiaramente messi in ombra dall'attività e dal prestigio di Bernard de Clairvaux. E l'intero XII secolo rimase nella storia dell'Ordine come il secolo di San Bernardo. Previsto come abate di Morimond nei progetti di Stephen Harding, Bernard venne mandato a Clairvaux, insieme a dodici monaci, per far sorgere un nuovo monastero. Solo tre anni dopo, nel 1118, l'abbazia di Clairvaux fondò la sua prima figlia, Trois-Fontaines. L'intero successo dell'Ordine, alla sua morte, il 20 agosto 1153, consisteva in più di 350 case e nel generale riconoscimento del mondo cristiano (guidato spiritualmente da un pontefice cistercense - Eugenio III, 1145-53) venne associato alla personalità di Bernard de Clairvaux, alle sue qualità di guida eccezionale, grande oratore ed astuto amministratore. Rispettando nello stesso tempo le regole del suo Ordine e la vocazione monastica, San Bernardo ci appare oggi come un personaggio molto attivo negli eventi ecclesiastici del suo tempo. È sufficiente ricordare la sua presa di posizione nello scisma della Chiesa romana, quando sostenne Innocenzo II contro Anacleto (verso il 1130), poi partecipò al sinodo dei vescovi riunito dal re di Francia ad Étampes per discutere il problema ed andò successivamente in Italia. Fu inoltre implicato nelle elezioni episcopali contestate, in cui ribadì sempre le regole canoniche (il più suggestivo esempio è quello dell'elezione a Langres, nel 1138). S'interessò di mantenere il cammino giusto della Chiesa, rifiutando e combattendo ogni eresia (la sua presa di posizione contro Abelardo nel raduno ecclesiastico di Sens - 1140, la sua azione in Languedoc, nel 1145, contro i catari); oppure il suo grande ruolo nella seconda Crociata (da ricordare i suoi vibranti appelli alla santa lotta, particolarmente quello dal 31 marzo 1146 a Vézelay)¹⁹. La sua opera teologica e le sue idee nel campo dell'organizzazione ecclesiastica ed in quello artistico hanno lasciato una forte impronta sull'evoluzione istituzionale, legislativa ed architettonica dell'Ordine cistercense nel XII secolo. Questo secolo rimane praticamente, nella storia dell'Ordine, il periodo di cristallizzazione istituzionale, legislativa ed artistica. Rimane il periodo delle prime costituzioni cistercensi (le «Carta Caritatis»), delle «Instituta» (collezione detta di «1134»), una raccolta di decisioni dei Capitoli Generali, dagli inizi al 1152), della precisazione delle prescrizioni liturgiche e delle disposizioni pratiche relative alla vita quotidiana dei monaci (negli «Ecclesiastica officia»), dell'ispirata organizzazione economica e la nuova interpretazione della figura del converso, chiave del grande successo economico dell'Ordine («Usus conversorum»), delle prime fonti di tipo narrativo relative alla storia cistercense (gli «Exordium») ed il periodo della nascita di uno spirito artistico definito come «cistercense» e poi come «bernardino»²⁰.

Il XII secolo viene percepito oggi anche come il secolo della massima espansione geografica cistercense. Se nel 1153 l'Ordine contava intorno a 350 monasteri²¹, alla fine del secolo il numero cresceva a 525. Rispetto a questa notevole crescita, nel Duecento furono aggiunte solo 169 nuove case, segno che l'apogeo era stato raggiunto. Di fatto, già nel 1152 il Capitolo Generale, preoccupato di perdere il controllo, cercava d'interdire le nuove

¹⁹ M. Pacaut, *op. cit.*, p. 104-107; M. Cocheril, *op. cit.*, p. 348-352.

²⁰ J. B. Auberger, *op. cit.*, p. 24-25, 31-40; A. Dimier, *Les concepts de moine et de vie monastique chez les premiers cisterciens*, in *Mélanges A. Dimier*, t. I, vol. 2, p. 554-564; Idem, *Le travail chez les premiers cisterciens*, ivi, p. 565-574; Idem, *Les vœux des frères convers chez les premiers cisterciens*, ivi, p. 587-590.

²¹ «Moins de 40 ans après la fondation de sa première fille, La Ferté, en 1113, Cîteaux était parvenu à établir ou à affilier 338 monastères, qui n'étaient pas de simples cellules ou prieurés monastiques, de quelques moines, mais des abbayes prospères et peuplées parfois de centaines de moines et de convers» - vedi Jean-de-la-Croix Bouton, *Histoire de l'Ordre de Cîteaux*, in *Fiches Cisterciennes*, Westmalle, t. I, 1959, p. 159.

fondazioni²². Ma questo movimento d'espansione non cessò, segno della forza e del prestigio dell'Ordine, che attirava un grande numero di donazioni²³.

La presenza europea dei cistercensi nel XII e XIII secolo si può seguire solo dalla prospettiva dell'appartenenza di ogni casa ad una delle prime cinque abbazie dell'Ordine (Cîteaux, La Ferté, Pontigny, Clairvaux e Morimond). E nell'intero spazio europeo si può individuare la presenza di cinque grandi filiazioni cistercensi. Già dagli anni 1116-9 sono apparsi i primi tre Padri, gli abati di La Ferté, di Pontigny e di Clairvaux. Loro avevano il diritto di criticare l'abate di Cîteaux se questi sbagliava. Poi, nel 1152, il papa cistercense Eugenio III accordava i più grandi poteri a questi primi tre abati e nel 1163 papa Alessandro III decideva che l'abbazia di Cîteaux doveva essere visitata dall'insieme dei primi quattro padri. Ai primi tre si aggiungeva anche l'abate di Morimond. La crescita del prestigio e dei diritti di questi abati continuò. Nel 1215 per la prima volta si coalizzano contro l'abate di Cîteaux e nel 1265 papa Clemente IV doveva intervenire per riconciliare l'abate di Cîteaux ed i primi padri, istituendo il Definitorio²⁴.

Dopo le prime fondazioni francesi degli anni 1118-20 comincia la vicenda cistercense europea, continuando certamente anche le fondazioni in Francia. Verso il 1125 esisteva una concentrazione di monasteri cistercensi in Côte d'Or, Guyenne, Dauphiné e Languedoc (le ultime due regioni contavano solo una casa). Fino al 1153 alcune regioni francesi furono intensamente popolate, in particolare quelle tra Garonne ed i Pirenei (importanti per l'espansione in Spagna), il corso medio della Loira, Francia settentrionale dalla base della Penisola del Cotentin verso le Fiandre, l'Île de France con Borgogna e con le regioni di confine con lo spazio tedesco. Alcune abbazie, più isolate, fiorirono in Provenza. Comunque, agli inizi della seconda metà del XII secolo, la diffusione cistercense in Francia fu più rappresentativa che in tutte le altre regioni dell'Europa. Importanti aggiunte ricevettero, fino alla metà del Duecento, il Limousin, le rive dell'Atlantico (in particolare attorno all'Île de Ré) e le regioni tra Maine e Piccardia.

La Francia rimane al primo posto anche dal punto di vista della concentrazione delle case-madri nelle regioni orientali e settentrionali, dal Dauphiné e Borgogna verso nord fino alla Manica. Le parti del sud-ovest (Guyenne, Gascogna e le regioni verso i Pirenei) comprendevano un'abbazia con otto figlie (L'Escale-Dieu) e tre con sei filiazioni ciascuna (Bonfont, Obazine e Dalon). In Normandia abbiamo il caso di Savigny con 23 figlie e, nella Francia centrale, presso Orléans, due case con cinque subordinate ognuna (La Cour Dieu e L'Aumône). Nel resto della Francia ed in particolare nel Massiccio Centrale, la distribuzione fu relativamente omogenea e rappresentata da case con solo una figlia. La distribuzione delle cinque case-madri sul territorio francese fu altrettanto indicativa. Cîteaux si concentrò sulle parti meridionali e centrali della Francia e lungo il corso medio ed inferiore della Loira. Allo

²² «Anno ab Incarnatione Domini MCLII^o, statutum est in Capitulo generali abbatum, ne ulterius alicubi construat nova abbatia nostri ordinis, neque aliquis locus alterius religionis per subiectionem nostro ordini societur» - Cap. Gen. 1152, articolo aggiunto alla fine delle *Istitutiones* del 1154, in Ph. Guignard, *Les monuments primitifs de la règle cistercienne*, Dijon, 1878, p. 273-274 (Analecta Divionensia, T. X) apud M. Aubert, *op. cit.*, p. 65; Christopher Norton, *Table of Cistercian legislation on art and architecture*, in *Cistercian Art and Architecture in the British Isles*, edited by Christopher Norton and David Park, Cambridge, Cambridge University Press, 1986, p. 324-326.

²³ All'epoca della più grande espansione, l'Ordine cistercense contava 742 monasteri di monaci ed intorno a 900 abbazie femminili - M. Aubert, *op. cit.*, p. 65.

²⁴ M. Cocheril, *op. cit.*, p. 346.

stesso tempo, la prima delle case-madri ebbe poche figlie nella Guascogna e nella Francia del nord-est (compresa la Borgogna). Pontigny ebbe un certo ruolo nelle provincie del sud-ovest della Francia (da Armagnac verso nord), mentre Morimond preferì Borgogna e le parti meridionali (la Gascogna, i Pirenei, la Provenza e le regioni del Massiccio Centrale). Clairvaux diffuse la sua filiazione francese nel Bacino di Parigi, in Normandia (con l'affiliazione di Savigny) e nelle provincie settentrionali²⁵.

A livello europeo, Clairvaux aveva il maggior numero di filiali (356), seguito da Morimond (213), Cîteaux (109), Pontigny (43) e La Ferté (17), senza contare le abbazie di monache. Si possono osservare anche le zone di espansione geografica. Se l'abbazia di Clairvaux preferiva la Baviera ed il Palatinato, Morimond riservava per sé l'Europa centrale²⁶. Per quanto riguarda l'abbazia di Pontigny, questa preferiva Francia, salvo alcune fondazioni italiane e quelle del regno d'Ungheria. Nello stesso tempo, allo sviluppo dell'Ordine contribuirono le affiliazioni. Svariate congregazioni benedettine, oppure gruppi d'eremiti, si accorpano a Cîteaux (Savigny²⁷, fondazione eremitica della Normandia, diventata poi madre di 29 figlie, la maggior parte in Inghilterra; Serlon; Obazine, nel Languedoc; Carracedo²⁸, nelle Asturie).

L'espansione italiana dei cistercensi iniziò nel 1120 con la fondazione del monastero di Tiglieto (nella diocesi d'Acqui, Liguria), filiale di La Ferté. La stessa casa-madre è all'origine dell'abbazia di Lucedio, nata nell'anno 1123 nella diocesi di Vercelli. In entrambe le situazioni, l'insediamento cistercense fu appoggiato dalle donazioni della nobiltà locale (per Tiglieto probabilmente il marchese del Bosco e nel caso di Lucedio, Raniero, marchese del Monferrato). Queste prime case dell'Ordine in Liguria ed in Piemonte furono seguite da altre fondazioni, che da Tiglieto si estesero nel resto della regione piemontese: Staffarda (1138) e Casanova presso Carmagnola (1142). Dopo alcuni anni, nel 1147, Lucedio fondò Chiaravalle di Castagnola, vicino Jesi, nella Marca d'Ancona e, nel 1169, Rivalta Scrivia, nella diocesi di Tortona. Nel 1131 anche Cîteaux creò una sua filiazione a Genova (Sant'Andrea di Sestri, già insediamento benedettino ed interessante perché segno di un allontanamento dai principi dell'Ordine, contrari alle fondazioni vicine all'abitato e senza vasti possedimenti che permettessero il lavoro dei campi)²⁹. Per quanto riguarda un'altra casa-madre, Morimond,

²⁵ R. A. Donkin, *The Growth and Distribution of the Cistercian Order in Medieval Europe*, in *Studia Monastica*, Abadia de Montserrat, Barcelona, IX, 1967, fasc. 2, p. 278-280, 284-286.

²⁶ Il primo abate di Morimond, Arnold, aveva legami di parentela con le più nobili famiglie tedesche ed il suo fratello, Friedrich, era stato nominato arcivescovo di Köln. Questo fatto sarà decisivo per l'orientamento dell'abbazia verso lo spazio dell'Impero dove un vero «impero morimondino» sarà fondato come diretta conseguenza dell'espansione cistercense. M. Aubert, *op. cit.*, p. 64.

²⁷ Savigny-le-Vieux (monastero benedettino dipendente di Marmoutier nel 1090) è stato donato all'eremita Vital de Mortain da Raoul II de Fougères nel 1112. Nel 1147 la congregazione eremitica di 29 monasteri passa all'Ordine cistercense, entrando nella filiazione di Clairvaux (il ruolo di San Bernardo rimane decisivo). M. Cocheril, *Filiation des abbayes...*, p. 223.

²⁸ Carracedo, monastero che guidava una piccola congregazione, adottò prima del 1149 le usanze di Cîteaux. La sua integrazione nell'Ordine cistercense avviene solo nel 1200, l'affiliazione essendo confermata da Innocenzo III (la bolla papale «Licet filia Regis» del 13 dicembre 1203) - M. Cocheril, *op. cit.*, p. 223; Etienne Goutagny, *L'abbaye de Carracedo et son affiliation à l'Ordre de Cîteaux*, in *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, Westmalle, 14, 1963, fasc. 2, p. 150-153.

²⁹ Marco Bartoli, *Bernardo di Clairvaux e le Fondazioni Cistercensi in Italia*, in *Presenza benedettina nel Piacentino, 480-1980. Atti delle giornate di studio: Bobbio - Chiaravalle della Colomba, 27-28 giugno 1981*, in *Archivum Bobiense. Studia*, I, 1982, p. 129-132, 139.

essa fondò, nel 1134, nella diocesi di Milano, il monastero di Morimondo³⁰, a sua volta madre delle abbazie di Acquafredda (1147) e S. Salvatore di Casalvolone (1169). Con gli insediamenti di Chiaravalle milanese (fondata nel 1135, nella diocesi di Milano) e di Chiaravalle della Colomba (risalendo al 1136) la diretta presenza di Clairvaux, casa madre di entrambe, diviene chiara nello spazio italiano. Il primo caso rimane significativo per la vicinanza del monastero ad un grande abitato, essendovi all'origine dello sviluppo di Chiaravalle Milanese essendo una donazione non di signori feudali, ma della «città». Da queste due abbazie nate dalla filiazione di Clairvaux si può seguire una vera rete di monasteri cistercensi italiani: nel 1141 Brunone, l'abate di Chiaravalle Milanese fondò presso il Chienti il monastero di Chiaravalle di Fiastra, su donazione di Garnerio, duca di Spoleto; nel 1146 Chiaravalle Milanese diede vita a S. Maria di Follina, nella regione bellunese su un'insediamento ex-benedettino. Per quanto riguarda Chiaravalle della Colomba, essa diventa casa-madre, dal 1142, del monastero di Fontevivo (nella diocesi di Parma) che a sua volta fondò S. Giusto di Tuscania nel 1146³¹.

La penisola italiana rimane uno spazio di espansione anche per l'abbazia di Pontigny che, attraverso il monastero di Saint-Sulpice [S. Sulpizio] in Savoia fondò nel 1143 l'abbazia di S. Maria di Falleri e nel 1145 quella di S. Martino al Cimino ed infine, nel 1171 si assunse la cura ed il relativo monastero delle catacombe di S. Sebastiano.

Nell'ambito laziale abbiamo i classici esempi di Tre Fontane, presso Roma, figlia di Clairvaux, che nel 1136 Innocenzo II offrì a Bernardo ma che soltanto nel 1140 vide il primo insediamento; di Fossanova, fondata nel 1135 dai monaci provenienti da Hautecombe, cioè nella linea di Clairvaux; e di Casamari, già benedettina e passata all'Ordine di Cîteaux nel 1140 come filiale di Clairvaux.

Il primo monastero cistercense nel Regno di Sicilia è considerato l'abbazia S. Maria della Sambucina, nel territorio di Cosenza (1141). Poi, nel 1150, la certosa di S. Stefano del Bosco (Catanzaro) divenne abbazia cistercense continuando a prosperare, anzi accrescendo la sua influenza, tanto da fondare, nel 1185, SS. Trinità del Legna in diocesi di Rossano. Negli ultimi anni del XII secolo, la Sambucina divenne un centro cistercense di primissima importanza creando nuove fondazioni (in Sicilia: S. Spirito di Palermo; Novara di Sicilia - 1172, che a loro volta diedero vita a Roccamadore - 1195, a SS. Trinità in Palermo - 1190 ed a S. Maria di Altopiano - 1196; e sul continente: Roccadia - 1176, Galeso - 1195, Acqua Formosa - 1197).

Per la Sardegna rimase l'esempio dell'abbazia di Cabu Abbas (intorno a 1150), fondata da Gonnarrio, giudice di Torres, che poi si fece monaco a Clairvaux³².

La vicenda cistercense nelle regioni dell'odierna Svizzera s'inscrive nel generale progresso dell'Ordine verso l'Europa centrale ed ha come principali protagonisti i monasteri di Morimond e Clairvaux. Come tratto caratteristico per l'esempio svizzero rimane il grande numero di abbazie femminili (presenti in queste regioni a partire dal XIII secolo). Rispetto alla situazione della Francia o delle isole britanniche, in Svizzera i monasteri di monache cistercensi³³ sovrastano numericamente le abbazie maschili (il rapporto è di 25 a 9 fino agli

³⁰ Un gruppo di monaci da Morimond sin dal 1134 si erano stabiliti a Coronate (ca. 25 chilometri ovest di Milano), sul Ticino, per trasferirsi poi nel 1136 in un nuovo cenobio che chiamarono appunto Morimondo. *Ibidem*, p. 133.

³¹ *Ibidem*, p. 134-139.

³² *Ibidem*, p. 140-144.

³³ Difatti, quasi tutte le abbazie femminili sono affiliazioni, poiché le monache oppure le donne pie, le

inizi del Trecento)³⁴. La prima abbazia cistercense «svizzera» risale al 1124 (si tratta di Lucelle, figlia di Morimond tramite Bellevaux³⁵). Il periodo dell'intenso popolamento cistercense della Svizzera rimane quello tra gli anni 1131-43. Si ha notizia della presenza della casa-madre Morimond solo tramite l'abbazia figlia Bellevaux (la quale affilierà nel 1135 il monastero di Montheron, fondato sette anni prima³⁶) mentre Clairvaux è presente direttamente (il caso dell'affiliazione della casa benedettina di Bonmont, fondata nel 1123 da monaci benedettini venuti da Balerne e divenuta cistercense nel 1131). La filiazione diretta (Bonmont) ed indiretta (Hautcrêt³⁷, Hauterive³⁸ e Kappel³⁹) di Clairvaux in Svizzera si spiega tramite le relazioni e le affinità esistenti tra la Borgogna e gli odierni Pays de Vaud ed in particolare tramite i legami di parentela di San Bernardo con i vescovi di Lausanne negli anni trenta del XII secolo⁴⁰.

Nell'Europa centrale, Morimond fondò dal 1123 tre importanti monasteri: Kamp (1123, nella diocesi di Köln), Ebrach (1127, nella diocesi di Würzburg) ed Altenberg (1133, futura fondatrice di numerose case in Polonia). Nella stessa area Clairvaux diventa madre di Eberbach (benedettina dal 1131 ed entrata nell'Ordine di Cîteaux nel 1135) e di Himmerod (1134). Difatti, l'espansione cistercense nelle province dell'Impero è dovuta all'attività di Morimond e Clairvaux; la casa-madre Cîteaux non ha avuto alcune filiazioni «tedesche» e la constatazione vale anche per La Ferté e Pontigny. La crescita numerica delle abbazie cistercensi nella prima metà del XII secolo può essere relazionata al periodo in cui Corrado III fu imperatore (1138-52). Il suo appoggio significativo favorì la penetrazione del nuovo

---

«Béguines» chiedevano dopo un certo periodo dalla fondazione del monastero il ricevimento nell'Ordine cistercense. Le abbazie nate nella prima metà del Duecento (Olsberg - 1230-35, Frauenthal - 1231-40, Magdenau - 1244 e Fraubrunnen - 1246) sono state fondate in maggior parte dalla nobiltà locale. Per i monasteri di «Béguines» (Feldbach - fondata nel 1252 e diventata cistercense nel 1256; Gnadenthal - tra l'anno di nascita, 1282 e l'affiliazione ufficiale all'Ordine di Cîteaux, 1394, c'è quasi un secolo di distanza; Kalchrain - fondata intorno al 1230-38 ed affiliata nel 1328; Rathausen - nata nel 1245 e passata all'Ordine cistercense nel 1251 e Steinen - fondata nel 1253 e diventata cistercense nel 1267) la cronologia è stata discussa, le abbazie considerandosi cistercensi anche prima dell'approvazione del Capitolo Generale - M. Cocheril, *Les abbayes cisterciennes de Suisse...*, p. 403-408, 426-434.

³⁴ *Ibidem*, p. 384, 408.

³⁵ Il ruolo dell'abbazia di Lucelle (situata in una regione di confine, che oggi appartiene alla Francia, nel dipartimento Alto Reno) fu considerato di maggior importanza nell'espansione della casa madre Morimond verso la grande «conquista» dell'Europa centrale. Fondata un anno dopo l'abbazia di Kamp (1123) ed appunto dalla prima figlia di Morimond, Bellevaux (1120), l'abbazia di Lucelle fu vista come «le deuxième jalon de la pénétration vers l'Europe centrale» - vedi Bernard Bligny, *L'Église et les ordres religieux dans le royaume de Bourgogne aux XI-e et XII-e siècles*, Paris, Presses Universitaires de France, 1960, p. 357.

³⁶ Nella stessa discendenza di Bellevaux s'inscrivono le abbazie di Frienisberg (1138, figlia di Lucelle), Sant Urban (stabilita nel 1194 a Kleinroth, nel cantone di Berna e trasferita nell'anno successivo a Sant Urban, nel cantone di Lucerne) e Wettingen (1227, nella filiazione di Morimond tramite Salem - Lucelle e Bellevaux). Nel caso di Wettingen (nel cantone d'Argovie) il ruolo fondamentale l'ha avuto il conte Henri de Rapperswil, il vero fondatore del monastero, nel 1226, dove poi ricevette l'abito cistercense - M. Cocheril, *op. cit.*, p. 402-403.

³⁷ Nella filiazione di Clairvaux tramite Cherlieu, consacrata nel 1143 in seguito ad una donazione, risalendo al 1134, fatta da Guy de Maligny e dal conte Amédée de Blonay - *Ibidem*, p. 401.

³⁸ Figlia di Cherlieu, fondata nel 1138 - *Ibidem*, p. 402.

³⁹ Figlia di Hauterive, fondata nel cantone di Zürich (Zurigo) da Konrad von Eschenbach. È una delle abbazie tarde, risalendo al 1185 - *Ibidem*, p. 403.

⁴⁰ Guy de Maligny, cugino di San Bernardo, diventò vescovo di Lausanne nel 1130. Compare nel documento di fondazione dell'abbazia di Hauterive. Il suo successore, Amédée, già monaco di Clairvaux e poi abate d'Hautecombe era un discepolo del santo - *Ibidem*, p. 400.

Ordine nelle più lontane province dell'Impero.

Nel 1150, meno di trent'anni dalla fondazione di Kamp, 34 monasteri cistercensi erano stati fondati nell'Europa centrale. Il periodo 1130-50 rappresenta per l'espansione «tedesca» dell'Ordine un vero apogeo. Negli anni 1133, 1143 oppure 1145 il numero di fondazioni annue in queste regioni aumenta a 4, 5 o 6⁴¹.

Rispetto alla straordinaria svolta dei primi due decenni, il periodo seguente (1150-70) è piuttosto di stagnazione. Inoltre, paragonando alle fondazioni avvenute prima del 1151 quasi annualmente, dal 1151 al 1156 il processo si ferma. Questa situazione è un risultato temporaneo della decisione del Capitolo Generale del 1152 riguardante la cessazione del processo di fondazione o affiliazione. Nell'intera Europa cistercense di allora, dalle isole britanniche e Scandinavia allo spazio italico ed iberico, gli anni tra il 1152 e 1155-56 furono caratterizzati dalla stessa mancanza di nuovi monasteri (le case che risalgono agli anni 1152-53 sono progettate anteriormente), segno che, almeno per un breve periodo, le decisioni dell'autorità centrale erano rispettate nei territori più distanti. Nello spazio germanico, l'arrivo sul trono di Federico Barbarossa (1152) ostile alla politica pontificia, spiega meglio la situazione dei cistercensi «tedeschi» degli anni tra il 1150 ed il 1160.

Verso la fine del secolo, il periodo 1170-80 significa l'ultimo sforzo di espansione cistercense, nel contesto della decisione del Capitolo Generale del 1174, la quale permetteva ai cistercensi di fondare stabilimenti nelle contee non ancora cristianizzate. Si apriva così, ai monaci bianchi, un nuovo campo di espansione ad est dell'Elba. Insieme ai premostratensi, i cistercensi diventarono veri pionieri della colonizzazione e del missionarismo, preannunciando il ruolo dei cavalieri teutonici. Un'altra «epoca d'oro» è tra il 1185 ed il 1200, dopo di che, per il Duecento, gli anni 1230-40 sono caratterizzati da una relativa crescita numerica delle abbazie dell'Impero (meno importante rispetto al secolo precedente).

Le abbazie femminili conoscono uno sfasamento di un secolo in rapporto ai monasteri maschili. Per le case di monache cistercensi il periodo della più grande crescita numerica rimane quello tra 1230-50.

Un ultimo tratto delle abbazie centro-europee è che sono in maggior parte fondazioni nuove (abbiamo solo qualche esempio di affiliazioni⁴²).

Dal 1123 al 1134 l'Europa centrale fu esclusivamente «morimondina». Dopo le filiazioni dirette di Morimond (Kamp ed Ebrach) seguirono quelle indirette. Kamp fondò nel 1229 Walkenried ed affiliò Volkenrode (1131). L'anno successivo fu affiliata Pforta, subordinata a Walkenried (1132). A sua volta, Volkenrode⁴³ diventò madre di Waldsassen⁴⁴.

⁴¹ Henri-Paul Eydoux, *L'Architecture des églises cisterciennes d'Allemagne*. Trois cents illustrations, Paris, Presses Universitaires de France, 1952, p. 17-18.

⁴² Ad Eberbach, Walderbach ed Aldersbach i cistercensi cambiarono i canonici regolari; Marienrode è stata fondata agli inizi del XII secolo dagli agostiniani ed è diventata cistercense nel 1259; Bebenhausen e Heilsbronn furono occupate per prime dai premostratensi; Bredelar è stata fondata dalle canoniche premostratensi; Volkenrode (stabilimento benedettino del 1128) fu affidato ai monaci di Kamp dal 1131; Pforta passò nel 1132 all'Ordine di Cîteaux (il suo sito primitivo, a Schmölln, era stato occupato prima da monache e poi da monaci d'obbedienza benedettina); Wörschweiler fu fondazione benedettina (1131) e diventò cistercense solo nel 1171; Disibodenberg è stata un'antica fondazione monastica, occupata dai cistercensi solo nel 1259.

⁴³ Un altro periodo favorevole per Volkenrode furono gli anni 1162-65, quando diventò casa-madre di Reifenstein (Saxa), Loccum (in Hanovra) e Dobrilugk (in Brandeburgo). Nel 1190 Loccum fondò Reinfeld (in Holstein).

⁴⁴ Waldsassen affiliò Walderbach nel 1143. L'abbazia di Waldsassen rimane, nella seconda metà del XII secolo, all'origine di alcuni monasteri di Boemia.

(1133, in Baviera). La seconda abbazia «tedesca», Ebrach, si estese verso Austria e Baviera⁴⁵. In seguito alla fondazione renana di Altenberg⁴⁶ (1133), Morimond intervenì direttamente per l'ultima volta nel 1143 (il monastero di Georgenthal in Saxe-Gotha). Il resto dell'«impero morimondino» s'appoggiò sulle filiazioni di Kamp⁴⁷, Ebrach⁴⁸ e Lucelle⁴⁹. Un'altra figlia di Morimond, Villers (Lorena) s'inserì nel Palatinato (nel 1148 fu fondata Eusserthal e nel 1171 fu affiliata Wörschweiler). Sin dagli anni 1134-35 Clairvaux si manifestò nello spazio «tedesco». A Himmerod ed Eberbach si aggiunsero Otterberg⁵⁰, Schönau⁵¹ ed Arnsburg⁵², tutte figlie dirette di Eberbach e fondatrici di nuove abbazie. In Renania, Himmerod fondò Heisterbach (1189), che fu all'origine del monastero di Marienstatt (1215, in Hesse).

Nella Polonia medievale, le prime nove abbazie cistercensi fondate nel XII secolo furono: _ekno⁵³ (1140) e Lad⁵⁴ (1175 ca.) nella Grande Polonia; Jedrzejów⁵⁵ (1140 ca.),

⁴⁵ Dopo la figlia «austriaca» di Reun (1130), Ebrach fondò in Franconia l'abbazia di Langheim (1133) ed affiliò Heilsbronn in Baviera (1133). H.-P. Eydoux, *op. cit.*, p. 15.

⁴⁶ Dal 1143 Altenberg si manifestò come fondatrice diretta di monasteri polacchi e tedeschi. Marienthal (1143, in Brunswick), Zinna (1171, in Brandeburgo) e Haina (1188, in Hesse) sono tutte figlie di Altenberg. Marienthal fu all'origine di Hude (1232, in Oldenburgo).

⁴⁷ All'origine della «famiglia» di Kamp si trovarono le abbazie-figlie dirette di Kamp: Walkenried, Amelunxborn (1135, in Hanovra) e Hardehausen (1140, in Westfalia). Fino all'inizio del Duecento furono fondate o affiliate Sittichenbach (1141, in Saxa), Riddagshausen (1145, in Brunswick), Altzelle (1175 in Saxa), Lehnin (1183 in Brandeburgo), Marienfeld (1185, in Westfalia), Buch (1192, in Saxa), Bredelar (1199, in Westfalia). Dal 1200 in poi il numero di fondazioni tedesche diminuì: Sittichenbach fondò nel 1235 Grünhain in Saxa; Hardehausen diventò casa-madre di Scharnebeck in Hanovra (1243); Riddagshausen fu all'origine di Marienrode in Hanovra (1245); Lehnin fondò Chorin nel 1260 in Brandeburgo ed Altzelle, al suo turno, diventò madre di Neuzelle (1281 in Brandeburgo). Nel Duecento Kamp si affermò di più nelle regioni baltiche.

⁴⁸ Dal 1133 in poi Ebrach si manifestò come fondatrice di nuovi monasteri in Baviera. Al 1146 risale Aldersbach ed al 1156 l'abbazia francone Bildhausen. Aldersbach fondò in Baviera, nella seconda metà del Duecento, le abbazie di Fürstenfeld (1261) e Fürstenzell (1276). Al 1320 risale Gotteszell (in Baviera, figlia tarda di Aldersbach).

⁴⁹ Lucelle fondò nel 1134 l'abbazia di Kaisheim (in Baviera) e, nel 1138, Salem (nel Bade). Al 1143 risale Raitenhaslach, figlia bavaese di Salem. La figlia alsaziana di Lucelle, Neubourg, fu all'origine dei monasteri di Maulbronn (1139) e Herrenalb (1147) in Württemberg. Frienisberg, filiale «svizzera» di Lucelle fondò nel 1158 il monastero di Tennenbach (in Bade). Maulbronn sarà madre di Bronnbach (1151, in Bade) e di Schöntal (1158, in Württemberg).

⁵⁰ Fondata nel Palatinato nel 1145. Otterberg affiliò nel 1259 Disibodenberg (in Renania).

⁵¹ Fondata nel 1145 in Bade (vicino all'odierno Heidelberg). Nel 1190 Schönau affiliò Bebenhausen (in Württemberg).

⁵² Fondata nel 1174 in Hesse.

⁵³ La fondazione dell'abbazia di Lekno (durante un processo prolungato, tra gli anni 1143-45 ed il 1153, secondo la recente storiografia) può essere messa in diretta relazione colla propensione religiosa dell'alta nobiltà polacca. La carta di fondazione del monastero di Lekno (probabilmente la prima filiale dell'Ordine in Polonia, la seconda figlia dell'abbazia-madre di Altenberg e la più avanzata fondazione cistercense nel territorio dell'Europa centro-orientale al suo tempo) conservata nell'originale ci parla del nobile Zbylut come fondatore dell'abbazia. Difatti, il nome del nobile polacco compare in altri documenti di fondazioni monastiche, fra il 1140 ed il 1153, tra le quali si trova l'abbazia cistercense di Jedrzejów. L'impiego della nobiltà polacca in opere di fondazione monastica può essere percepito non solo come un gesto di devozione religiosa ma anche come simbolo distinto del prestigio del fondatore, di appartenenza del nobile ad un certo «status» nella società medievale - vedi Emilia Jamrozak, *Foundations of monasteries by members of the twelfth-century polish nobility: a selection of cases*, in *Annual of Medieval Studies at CEU*, Budapest, 1996-1997, p. 183-185. Nel 1396 l'abbazia di Lekno fu trasferita a Wagrowiec - *Filiation des abbayes cisterciennes en Pologne*, in *Les*

Sulejów⁵⁶ (1176-77), Wachock (1179) e Koprzywnica (1185), tutte e quattro figlie dirette di Morimond; Lubiaz (Leubus⁵⁷), il primo monastero cistercense di Silezia (fondato negli anni 1163-75 nella filiazione di Morimond e che diede vita a numerose abbazie⁵⁸); Ko_bacz [Kolbatz]⁵⁹ (1173, figlia di Esrom) nella Pomerania occidentale ed Oliwa (1175-86) nella Pomerania orientale⁶⁰. Nella stessa Grande Polonia, nel Duecento, abbiamo le abbazie della filiazione (morimondina) di Kamp: Paradyz⁶¹ e Bledzew⁶², fondate negli anni 1232-35.

In Boemia, Morimond fondò nel 1143 il monastero di Zedlec [Sedlec] (vicino a Kutná Hora), tramite la sua figlia tedesca, Waldsassen. L'espansione cistercense in Boemia continuò nel 1145, l'anno della fondazione di Plass [Plasy]⁶³ e Nepomuk (dovute allo sforzo di Ebrach)⁶⁴. La fondazione di Osseg [Osek] (in Boemia settentrionale, nel 1193-94 e trasferita, nel 1197-98, sul sito definitivo) è avvenuta dalla parte della stessa Waldsassen. Lo slancio dell'Ordine cistercense in Boemia conobbe una terza fase (accanto a quella degli anni '40 del XII secolo ed allo sviluppo dall'inizio del Duecento, rappresentato da Osek e Velehrad): la seconda metà del Duecento. La politica di Ottokar II il Grande (1253-78) ed, in particolare, il periodo di Venceslao II (1278-1305) quando i cistercensi ricevettero un grande sostegno, si materializzò nella progettazione e realizzazione di nuove fondazioni. Nella diocesi di Praga fu fondata, nel 1259, l'abbazia di Vyšší Bród [Hohenfurt] (dal monastero austriaco Wilhering, figlia di Rein). Qualche anno dopo, nel 1263, fu fondata Zlatá Koruna [Goldenkron], nella stessa diocesi di Praga, col diretto contributo di Ottokar II. All'origine di Zlatá Koruna si trovò un'altra abbazia austriaca, Heiligenkreuz. A queste due abbazie dalla Boemia meridionale si aggiunse, nel 1292, il monastero di Zbraslav [Königsaal], fondato da Sedlec vicino a Praga. Alla metà del Trecento risale l'ultima abbazia boema, Skalice (1357, in Boemia centrale, figlia di Sedlec). La Moravia fu contrassegnata dalla preponderanza dei

---

cisterciens en Pologne, Ministère de la Culture - République Polonaise, Varsovie, 1990 (Itinéraires Culturels Européens).

⁵⁴ Nella filiazione di Łekno, accanto a Lad, abbiamo l'abbazia duecentesca di Odra (1231-37).

⁵⁵ L'anno di fondazione è incerto, essendo l'insediamento dei cistercensi avvenuto tra 1141 e 1149. Il monastero di Jedrzejów è all'origine di tre case polacche tarde (duecentesche): Ludzmierz (1235-38, fondata dal «voivoda» Teodoro dalla famiglia dei Gryfs e trasferita nel 1245 a Szczyrzyc), Rudy [Rauden] (1252-58) e Jemielnica [Himmelwitz] (1280-88, figlia di Rudy), in Silezia.

⁵⁶ Casa-madre di Byszewo (1254), trasferita nel 1288 a Koronowo, verso il Baltico.

⁵⁷ Figlia di Morimond tramite Kamp, Walkenried e Pforte.

⁵⁸ Nel 1222 fu fondata Kacice, trasferita tre anni dopo (1225) a Mogiła. Fu una fondazione del vescovo di Cracovia, Iwo Odrowaz. Al 1227 risale la seconda figlia di Lubiaz, il monastero di Henryków [Heinrichau] ed al 1247 l'abbazia di Kamieniec [Kamenz], entrambe in Silezia. Nella stessa regione Henryków fondò Krzeszów [Grüssau] (1292).

⁵⁹ Accanto ad Oliwa, fondazione del XII secolo, il monastero di Kolbacz fu all'origine di altre due case polacche: Mironice (1276-78) e Bierzwnik (1282-86).

⁶⁰ Jerzy Kloczowski, *Les cisterciens en Pologne, du XII-e au XIII-e siècles*, "Cîteaux", XXI, 1970, p. 111-134 (in particolare p. 116-117).

⁶¹ Paradyz, figlia di Kamp tramite Walkenried, Sittichenbach e Lehnin diventò casa-madre di Wielen-Kaszczor (1278-85, trasferita a Przemet nel 1408-17).

⁶² Bledzew, figlia di Kamp tramite Walkenrode e Doberlug fu trasferita, nel 1285, a Zemsko e trasferita di nuovo nel 1412 a Bledzew.

⁶³ Plass è all'origine di altre due abbazie in Boemia e Moravia: Hradist [Hradište] (fondata nel 1177 nella diocesi di Leitmeritz da Hermann de Ralsko) e Velehrad [Welehrad] (fondata nel 1202-5 nella diocesi d'Olmütz dal re boemo Premysl Ottokar I - A. Dimier, *Recueil de plans d'églises cisterciennes*, t. I, *Introduction, bibliographie et tables*, Grignan - Paris, Librairie d'Art Ancien et Moderne, 1949, p. 122, 179).

⁶⁴ Nepomuk fu fondata direttamente da Ebrach, mentre Plass è figlia di Langheim (filiale francone d'Ebrach).

monasteri femminili⁶⁵. Chiudendo il panorama cistercense boemo-moravo (13 abbazie di monachi e 5 monasteri femminili) si può considerare il ruolo esclusivo di Morimond nella svolta dell'Ordine in questi territori⁶⁶.

In Austria rimane fondamentale il ruolo di Morimond: nel 1130 è nata l'abbazia di Rein [Reun] (tramite la sua figlia, Ebrach) e nel 1135 quella di Heiligenkreuz⁶⁷. L'Austria cistercense si sviluppò a partire dal 1135, sostenuta dal contributo di Ebrach⁶⁸ e di Heiligenkreuz⁶⁹, madri di numerosi monasteri. Nel 1142 fu fondata Victring [Viktring]⁷⁰ nella filiazione morimondina di Villers e nel 1173 l'abbazia di Stams (in Tirolo) da Kaisheim, figlia tedesca di Lucelle.

La prima filiale cistercense nel regno d'Ungheria risale al 1142. Si tratta del monastero di Czikador [Csikador, Cikador], fondazione di Heiligenkreuz (che fonderà anche l'abbazia di Bors Monostora [Boros Monostor, Mannersdorf] - 1197). La figlia polacca di Morimond, Wachock diventa la casa-madre di Szepes (1223), mentre la figlia austriaca della stessa Morimond, Viktring, fonderà il monastero di Zagabria [Zagrab] nell'odierna Croazia (1256-74)⁷¹. Per sottolineare il contributo di Clairvaux in Ungheria, è importante che si tratta del più grande numero di monasteri, figlie dirette (Zirz [Zirc], nella regione Bököny, nel 1182, futura madre di Vallis Honesta [Kutjevo, Po_ega]⁷², e Toplica, nel 1208⁷³, entrambe in

⁶⁵ Oslavany (1225, nella Moravia meridionale), Tišnov [Tischnowitz] (1233, nella Moravia centrale) oppure Staré Brno [Alt Brunn] (1323).

⁶⁶ Per l'espansione cistercense in Boemia e Moravia vedi la parte introduttiva del saggio di Dobroslav Libal, *L'architecture cistercienne au moyen âge en Bohême et en Moravie*, in *Relation Artistiques entre la France et les autres Pays depuis le Haut Moyen Âge jusqu'à la fin du XIX-e siècle. Actes du XIX-e Congrès international d'histoire de l'art, Paris, 8-13 Septembre 1958*, Paris, 1959, p. 111-112.

⁶⁷ M. Cocheril, *Les cisterciens...*, p. 353-354.

⁶⁸ Dopo Rein, Ebrach fondò Wilhering (1185) e Schlägl (1191, tramite la sua figlia tedesca Langheim). H.-P. Eydoux, *op. cit.*, p. 16.

⁶⁹ Le fondazioni austriache di Heiligenkreuz sono Zwettl (1138), Baumgartenberg (1142), Lilienfeld (1206, per iniziativa di Leopoldo il Glorioso, duca d'Austria) e Neuberg (1327, voluta da Ottone, duca d'Austria e di Styria). A. Dimier, *op. cit.*, p. 80, 129, 140 e 181.

⁷⁰ La fondazione fu fatta col contributo di Bernard, conte di Spanheim e duca di Carinthia. *Ibidem*, p. 176.

⁷¹ Per l'abbazia di Zagrab, Ferenc L. Hervay nel suo *Repertorium historicum Ordinis cisterciensis in Hungaria* (Roma, Editiones Cistercienses, 1984) propone come casa-madre l'abbazia austriaca di Viktring (fondata nel 1142 dal monastero Weiler Bettnach - 1133 - figlia diretta di Morimond). L'odierna storiografia croata, usando la filiazione proposta da Leopold Janauschek per il reame d'Ungheria, considera il monastero di Zagrab come la seconda figlia di Toplica [Topusko], accanto alla prima figlia, l'abbazia ungherese di Ercsi [Erchi, Erchy]. Risulta così, secondo Janauschek, una filiazione chiaravallense per l'abbazia di Zagrab - vedi Leopoldus Janauschek, *Arbor genealogica abbatiarum Cisterciensium in Originum Cisterciensium*, t. I, Vindobonae, 1877 e Mladen Ančić, *Cistercians in Croatia in the thirteenth century*, in *Annual of Medieval Studies at CEU*, Budapest, 1995-1996, p. 125-126, che osserva: «Apart from some difficulties with neighbours that the monks experienced in the first years after foundation, the Topusko monastery flourished throughout the thirteenth century. It became the mother institution for the Cistercian monasteries of St. Nicholas "de Erchy" in Hungary (after the 1242) and St. Jacob "de insula Egidi" on the Sava river near Zagreb (1255). This monastery was transferred into the city itself at the beginning of fourteenth century, contrary to the typical practice of Cistercian monks». Vedi anche Mladen Ančić, *Cistercians in XIII-th century Croatia*, in *Mediaevistik. Internationale Zeitschrift für interdisziplinäre Mittelalterforschung*, Frankfurt-am-Main, 10, 1997, p. 205-218.

⁷² L'abbazia cistercense di Kutjevo (Vallis Honesta secondo Janauschek) si trova vicino Požega, in Slavonia (nella diocesi di Pécs). Nei documenti medievali si ritrova la denominazione di «Gotho» per il monastero (Gotó in ungherese). Secondo Hervay, l'abbazia è stata fondata nel 1232. Il monastero esisteva già, con i suoi conversi, nel 1234, l'anno della sua prima menzione in una lettera papale (vedi M. Ančić, *Cistercians in Croatia in the thirteenth century...*, p. 126).

⁷³ 1205 secondo la storiografia croata (M. Ančić, *op. cit.*, p. 125).

Croazia, l'ultima divenuta casa-madre di ErCSI, nel 1253) ed indirette (Trois Fontaines è fondatrice di Bélakút [Petervarad, Petrovaradin]⁷⁴ nell'odierna Serbia, negli anni 1234-37, e di Szentgotthárd, nel 1184, e questa, a sua volta, madre di Pomó, dal 1234; Cherlieu, tramite Acey, è rappresentata da Pilis, fondata nel 1184, madre di Pászto dal 1191, dal monastero di Bél Három Kuti [Bélapátfalva, Apátfalva], nel 1232, e dall'abbazia di Ábrahám [Bacs Monostor] in Serbia, fondata nel 1270). L'abbazia di Pontigny è presente nel regno d'Ungheria, colla fondazione, nel 1179, del monastero di Egres, nella diocesi di Cenad, monastero diventato agli inizi del Duecento casa-madre di altre due abbazie (Kerz e Sancta Crux [Keresztúr oppure Vertheskeresztúr], nel 1214)⁷⁵. L'elenco delle abbazie croate comprende anche il monastero di Rudina (1210, vicino a Po_ega), Senj⁷⁶ (1214), Samobor (risale alla prima metà del XIII secolo), Podborje (1270, vicino a Daruvar), Bijela (vicino a Daruvar) e Santa-Maria su Kupa (vicino a Sisak). In Slovenia abbiamo due abbazie importanti: Sti_na (1136, figlia di Reun) e Kostanjevica (1234, figlia di Viktring)⁷⁷. I dati imprecisi di fondazione, l'incertezza sulla filiazione o addirittura sulla regione geografica sono caratteristiche per la maggior parte delle abbazie cistercensi dell'Ungheria e del sud-est europeo. L'invasione tartara del 1241 ne distrusse molte e l'ulteriore presenza turca compì l'opera. Confrontati con la mancanza dei documenti e lo stadio precario di conservazione degli edifici monastici, gli specialisti si trovano davanti a numerosissime domande senza risposta.

Nell'Europa settentrionale si osserva la preponderanza di Clairvaux. Le regioni della Danimarca di oggi sono rappresentate da quindici monasteri, filiali di due case-madri: Herrevad [Herrisvad] (1144, figlia di Cîteaux, in Skåne, oggi sul territorio di Svezia) ed Esrom [Esrum]⁷⁸ (1150 ca., figlia di Clairvaux). La presenza cistercense in Danimarca viene tradizionalmente legata all'attività ed alla personalità dell'arcivescovo Eskil di Lund, considerato un «San Bernardo del Nord». Il suo sostegno spirituale e le proprietà donate resero possibile la costruzione di queste due pietre miliari della cristianità (le abbazie di Herrisvad e d'Esrum) in una regione dove i «riti pagani» erano ancora vivi⁷⁹. Nello stesso spirito, puntando piuttosto sulla crescita delle basi economiche dei monasteri cistercensi danesi, la sua opera fu continuata da Absalon, vescovo di Roskilde e successore sulla sedia arcivescovile di Lund (dopo il ritiro di Eskil a Clairvaux nel 1177). Rimane interessante il

⁷⁴ La denominazione latina, ritrovabile nei documenti, è Belaecons de Monte Varadino Petri.

⁷⁵ Per la filiazione cistercense nel regno d'Ungheria - L. Janauschek, *Arbor genealogica abbatiarum Cisterciensium*, in *Originum Cisterciensium*, t. I, Vindobonae, 1877; M. Cocheril, *op. cit.*, p. 354; M. Tanase, *Avatarurile unui act de donație. Donația făcută Cistercienilor, în Țara Bârsei, de către Bela IV, la 17 martie 1240*, *Revista Istorică*, București, t. IV, 1993, nr. 1-2, p. 58-59 ed in particolare F. L. Hervay, *op. cit.*, la parte *Filiatio abbatiarum cisterciensium in Hungaria*.

⁷⁶ Identificata da alcuni autori, a partire da L. Janauschek, con Santa Crux, figlia di Egres.

⁷⁷ Fr. Stelê, *L'Architecture cistercienne en Yougoslavie*, in *Relation Artistiques entre la France et les autres Pays depuis le Haut Moyen Age jusqu'à la fin du XIX-e siècle...*, p. 126.

⁷⁸ L'anno dell'arrivo dei monaci cistercensi ad Esrum (diocesi di Roskilde) non è precisato. Le cronache danesi propongono 1153 per la fondazione dell'abbazia, mentre dalla fine del 1151 abbiamo una bolla papale per Esrum. Una possibile spiegazione sarebbe la presenza di una casa benedettina, passata ulteriormente all'Ordine di Cîteaux. Nello stesso periodo, si può ipotizzare una fondazione avvenuta verso la fine dell'anno 1150 e gli inizi del 1151 e l'arrivo da Clairvaux di un gruppo ulteriore di monaci (nel 1153) - Brian Patrick McGuire, *Conflict and Continuity at Om Abbey. A Cistercian Experience in Medieval Denmark*, Copenhagen, Museum Tusculanum, 1976, p. 11 (il primo capitolo *The Coming of the Cistercians to Denmark*).

⁷⁹ «Dabat eciam operam paganitatis ritus, quibus adhuc ex magna parte terra illa inbuta erat, radicitus extirpare» - *Scriptores Minores Historiae Danicae*, ed. M. Cl. Gertz, vol. II, Copenhagen, 1970, p. 434 apud B. P. McGuire, *op. cit.*, p. 10.

fatto che i monaci francesi arrivati a Herrisvad ed a Esrum furono direttamente mandati da Cîteaux, rispettivamente da Clairvaux, nel contesto della missione nelle più lontane regioni europee. Le fondazioni cistercensi danesi sono nate dal 1144 alla fine del secolo, mentre successivamente seguì un periodo di regresso di un secolo e mezzo⁸⁰.

L'abbazia di Herrisvad diventerà la madre di Tvis⁸¹, Holme⁸² e Logum⁸³, mentre Esrum sarà all'origine di un grande numero di abbazie in Danimarca e sulla riva del Baltico. Con l'appoggio di Absalon, vescovo di Roskilde, fu fondata l'abbazia di Soro⁸⁴ (1161-62), prima figlia di Esrum. Soro sarà, al suo turno, madre di Ls⁸⁵ (1194, in Halland), l'ultima fondazione danese medievale. Dopo le fondazioni baltiche avvenute intorno all'anno 1173 - Ko_bacz e Dargun (in una regione dell'odierna Germania, allora sotto il protettorato danese) - Esrum affiliò il monastero di Guldholm⁸⁶ (1190 ca.) e diventò madre di Eldena (1199, allo sbocco dell'Elba)⁸⁷.

Il caso di un'altra abbazia danese, Vitskol, rimane un esempio suggestivo dei frequenti trasferimenti dei monaci cistercensi da una regione ad un'altra, causati dal clima sfavorevole, dalle distanze eccessive e dall'ostilità della popolazione autoctona, talvolta sostenuta dai detentori di potere locali. La fondazione di Vitskol (1158, sulla riva orientale di Limfjord, nel Jutland di nord-ovest) è stata voluta dal re Valdemar I, come ringraziamento per la sua vittoria contro i nemici. I monaci insediati a Vitskol arrivarono da Varnhem⁸⁸ (nella Svezia centrale, da dove furono cacciati dalla regina Cristina, la quale era riuscita a rendere ostile ai cistercensi l'intera popolazione locale). La nuova abbazia di Vitskol passò nella filiazione di Esrum, poiché l'ex casa madre di Varnhem, Alvastra, era troppo lontana per poter esercitare il controllo necessario. Il grande numero di trasferimenti rimane una caratteristica anche per la figlia di Vitskol, l'abbazia di Om⁸⁹ (Cara Insula).

⁸⁰ B. P. McGuire, *op. cit.*, p. 18.

⁸¹ La prima figlia di Herrisvad, fondata sulla Storeå (vicino a Holstebro) nel 1162 dal duce Buris Henriksen. *Ibidem*, p. 15.

⁸² Fondata nel 1172 in una regione boscosa e lacustre della Funen meridionale.

⁸³ La storia della fondazione di Logum (Locus Dei) nell'Jutland meridionale è conosciuta grazie ad una ricca base documentaria. I cistercensi di Herrisvad s'insediarono per prima a Seem (vicino a Ribe), in un'abbazia benedettina riformata verso il 1170, con il contributo del vescovo Radulf di Ribe, dell'arcivescovo Eskil e del già abate di Herrisvad, Stefano, successore di Radulf sulla sedia vescovile di Ribe. Nel 1173 l'abbazia fu trasferita a Logum, in un'altra area boscosa verso il sud.

⁸⁴ Fondata sul posto di un'abbazia benedettina già esistente e quasi abbandonata al momento dell'arrivo dei monaci cistercensi da Esrum, Soro diventò agli inizi del Duecento il più ricco monastero cistercense danese.

⁸⁵ La fondazione fu fatta sul dominio della casa di Zealand.

⁸⁶ All'origine dell'abbazia di Guldholm è stato il monastero San Michele di Slesvig, il cui convento era stato riorganizzato come cistercense negli anni 1190-91. La fondazione del nuovo monastero di Guldholm si fece con l'appoggio di un gruppo di monaci da Esrum. L'ostilità della popolazione locale determinò lo spostamento dei monaci di Guldholm a Ryd (oggi Glücksborg), sulla riva meridionale del fiordo Flensborg (1210 ca.).

⁸⁷ Il dinamismo dell'abbazia di Esrum negli ultimi decenni del XII secolo è legato all'attività dell'abate Walbert (la sua firma compare sui documenti del periodo 1170-93) - *Ibidem*, p. 17.

⁸⁸ Allo stesso tempo, il trasferimento da Varnhem a Vitskol fu il risultato dell'attività di Eskil. L'abate della comunità monastica di Varnhem, Henrik (francese, già monaco di Clairvaux), nel suo viaggio in Danimarca (probabilmente per raggiungere il Capitolo Generale di Cîteaux) si fermò a Roskilde ed Eskil lo convinse a portare i suoi monaci in Danimarca. Difatti, la maggior parte dei monaci dell'abate Henrik percorsero un lungo cammino, dagli inizi degli anni '40 del secolo, quando partirono da Clairvaux per la fondazione del monastero svedese di Alvastra - *Ibidem*, p. 12-13.

⁸⁹ Il convento partito da Vitskol per fondare una nuova abbazia si fermò dapprima, nel 1165-66, a Sminge (su Gudenl, vicino a Silkeborg). Dopo qualche anno, a causa del dominio troppo piccolo e povero di Sminge, si spostarono a Veng (1166-68), al posto di una casa benedettina preesistente. Cacciati da Veng, i monaci

Per quanto riguarda i monasteri femminili, in Danimarca abbiamo due esempi: Roskilde⁹⁰ e Slangerup⁹¹. Nel 1193 il monastero di Roskilde fondò una filiale a Bergen, nella isola di Rügen⁹².

Dal 1143 i cistercensi sono presenti in Svezia, dove l'abbazia di Clairvaux fondò Alvastra e Nydala⁹³. Il numero più grande di monasteri danesi rispetto a quelli svedesi può essere spiegato dalla situazione politica della Danimarca (relativamente unificata dopo il 1158) mentre Svezia era ancora frammentata. Nella seconda metà del XII secolo, i cistercensi hanno messo la loro impronta sulla Scandinavia, partendo dalle più cristianizzate regioni della Svezia centrale e meridionale e da Zealand ed espandendosi nel Jutland settentrionale e centrale, nel Funen, Slesvig e Pomerania.

L'abbazia di Alvastra fondò nel 1150 la casa-figlia Varnhem. Nel loro cammino, i monaci di Alvastra si spostarono due volte prima di ritrovare il posto conveniente⁹⁴. E anche di qua, a Varnhem, durante il lungo inverno scandinavo, la comunicazione con Alvastra rimaneva un problema (le due abbazie erano separate dal lago Vättern). Nel 1164 Nydala fondò Gudvala [Roma] sull'isola di Gotland. In Svezia, facendo un paragone colla situazione danese, il numero di monasteri femminili è impressionante⁹⁵.

Le difficoltà di comunicazione dovute alle distanze allora troppo grandi ed il pericolo del totale isolamento rimangono anche nel caso delle abbazie cistercensi di Norvegia. Fondate nella filiazione di Clairvaux, la sua figlia inglese Fountains essendo all'origine di Lyse⁹⁶ (Lyse Kloster) (1146) e di Hovedo⁹⁷ (Hovedoya) (1147), le abbazie norvegesi furono subordinate ad un'abbazia svedese per facilitare i contatti e diminuire le distanze⁹⁸.

Nell'espansione nelle isole britanniche si afferma il ruolo di due case-madri: Cîteaux e

trovarono un terzo sito, a Kalvo (1168-72) vicino al lago Skanderborg, purtroppo difficile da raggiungere. La loro avventura finì nella primavera del 1172 quando arrivarono su un terreno tra i laghi Guden e Moss, da loro nominato Cara Insula oppure Om. *Ibidem*, p. 14-15.

⁹⁰ Il monastero funzionava presso la chiesa del priorato della Nostra Signora di Roskilde nel 1177, quindi la sua esistenza è anteriore al rispettivo anno. Le monache avevano come «padre-immediato» l'abate di Soro. *Ibidem*, p. 16.

⁹¹ Fondato prima del 1200 (forse negli anni 1170) il monastero di Slangerup era subordinato all'abate di Esrum.

⁹² La conquista danese dell'isola di Rügen (1169) aprì i territori della costa meridionale del Baltico alla politica ed alla colonizzazione danese, favorite dal sostegno fornito dalla casa reale ai cistercensi.

⁹³ *Annales Colbazenses*, 1143 in Ellen Jorgensen, *Annales Danici Medii Aevi*. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, Copenhagen, 1920 apud B. P. McGuire, *op. cit.*, p. 9.

⁹⁴ Il convento monastico partito da Alvastra per la nuova fondazione si fermò per prima a Ludrö (ca. 1148) in Venern. Di qua si spostarono a Lugnås (ca. 1149) per trovare un posto migliore e, alla fine, si trasferirono trenta chilometri verso il sud a Varnhem. La fondazione d'entrambi i monasteri (Alvastra e Varnhem) si fece grazie al sostegno del re Sverker I. *Ibidem*, p. 13.

⁹⁵ Vreta (1162) e Gudhem (1175) sono il risultato della politica del re Karl Sverkersson. Altri due conventi, Askeby e Riseberga risalgono alla fine del secolo. Nella diocesi d'Uppsala fu fondata Varfruberga (verso 1210); Sko (monastero domenicano degli inizi del Duecento) passò nel 1225 all'Ordine cistercense. Verso 1276, nell'isola di Gotland, abbiamo l'abbazia di Solberga. A. Dimier, *op. cit.*, p. 78, 116, 153, 163-164, 173, 178.

⁹⁶ L'abbazia di Lyse (vicino a Bergen) fu fondata da monaci arrivati direttamente da Fountains (Yorkshire).

⁹⁷ L'abbazia di Hovedoya (nel fiordo di Oslo) è stata fondata da Kirkstead (Lincolnshire), figlia di Fountains.

⁹⁸ Le distanze rimasero comunque grandi ed il Capitolo Generale del 1214 mise Lyse sotto la diretta filiazione di Clairvaux e gli abati di Fountains e Kirkstead furono incaricati della visita annuale all'abbazia. *Statuta Capitulum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1786*, ed. Josephus -M. Canivez, t. I, *Ab anno 1116 ad annum 1220*, Louvain, 1933, 1214, nr. 24.

Clairvaux. Il monastero francese d'Aumône, filiale di Cîteaux, fondò Waverley (1128)⁹⁹ e Tintern (1131). Nell'anno seguente, 1132, Clairvaux diventerà madre di Rievaulx (diocesi di York)¹⁰⁰ e, nel 1133, di Fountains¹⁰¹. A parte le affiliazioni delle case britanniche appartenenti alla congregazione di Savigny (13 diventate cistercensi nel 1147), un ruolo importante nell'espansione dell'Ordine nelle isole britanniche l'ha avuto il gruppo dei primi monasteri, in particolare Waverley¹⁰², Rievaulx¹⁰³ e Fountains¹⁰⁴, con la precisazione che, dopo 1154, la diffusione cistercense in Inghilterra ed in Scozia ha conosciuto un periodo di regressione¹⁰⁵. La progressione dei monaci bianchi in Galles si sviluppa verso la fine del XII secolo¹⁰⁶. Per

⁹⁹ Nella fondazione del primo monastero cistercense britannico un ruolo importante ebbe il vescovo di Winchester, William Giffard - Janet Burton, *The foundation of the British Cistercian houses*, in *Cistercian Art and Architecture in the British Isles...*, p. 25.

¹⁰⁰ La fondazione di Rievaulx può essere considerata come un'«opera cistercense» e «bernardina», l'iniziativa partendo appunto dall'Ordine ed implicando ulteriori negoziati con i detentori di potere locali (il re Henry I, Walter Espec, l'arcivescovo Thurstan di York) - *Ibidem*, p. 25-26.

¹⁰¹ Se la fondazione dell'abbazia di Rievaulx fu molto ben preparata, la nascita del nuovo monastero cistercense di Fountains rimane il risultato dell'affiliazione casuale dell'abbazia benedettina di St. Mary di York (fondata intorno al 1086), i cui monaci furono attratti dalla semplicità dei monaci bianchi in viaggio verso Rievaulx - *Ibidem*, p. 26-27.

¹⁰² Waverley fondò nel 1133 l'abbazia di Garendon (sotto il patronato della famiglia baronale di Beaumont), divenuta al suo turno, madre di Bordesley (1138) e Biddlesden (1147), la rete della filiazione monastica cistercense seguendo i rapporti feudali dei patroni. Negli anni successivi, Bordesley fondò le abbazie di Merevale (1148) e Flaxley (1151), mentre Waverley diventò casa-madre di Brightley, trasferita più tardi a Forde (intorno all'anno 1136), Otley (1137), trasferita poi a Thame, Bruern (1147) e Combe (1150). Dopo 1154, l'espansione della filiazione di Waverley cessò, con l'eccezione della fondazione dell'abbazia di Bindon, casa-figlia di Forde, verso la fine del XII secolo. Il gruppo di monasteri discendenti da Waverley contava 12 case, diffuse in particolare nella regione centrale e meridionale dell'Inghilterra - *Ibidem*, p. 28-29.

¹⁰³ L'abbazia di Rievaulx si manifestò come fondatrice di nuove case cistercensi nelle regioni orientali d'Inghilterra ed in Scozia. Nel 1136 fu fondata così l'abbazia di Warden (Bedfordshire), futura madre di Sawtry (Huntingdon), poi, nel 1143 quella di Revesby (Lincolnshire) ed intorno all'anno 1146, l'abbazia di Rufford (Yorkshire). Per quanto riguarda la vicenda scozzese dei cistercensi, la fondazione del monastero di Melrose (1136), sotto il patronato del re David di Scozia (1124-53), fu il punto di partenza. Direttamente da Rievaulx fu fondata l'abbazia di Dundrennan (1142) e da Melrose le case-figlie di Newbattle (1140), Kinloss (1150) e Holm Cultram, in Cumbria (1150) - *Ibidem*, p. 30-31.

¹⁰⁴ Il contributo dell'abbazia di Fountains all'espansione cistercense nell'ambito britannico si manifestò in particolare nelle diocesi di York e Lincoln. Fountains fondò, tra 1137-50, otto nuove case, tra queste Haverholme (trasferita due anni dopo a Louth Park), Newminster (Northumberland, intorno al 1139), Woburn (Bedfordshire, nel 1145), Kirkstead, Kirkstall, Vaudey e Meaux. L'abbazia di Newminster diventò, a sua volta, madre di Roche (1147) e Sawley - *Ibidem*, p. 32-33.

¹⁰⁵ In Inghilterra, verso la fine del XII secolo, abbiamo le nuove abbazie di Poulton (1158) e Stanlaw (1172), entrambe fondate da Combermere (dalla famiglia di Savigny); quelle di Bindon (1172) da Forde, Robertsbridge (1176) da Boxley e Cleeve (1198) da Revesby. In Scozia si aggiungono le case di Glenluce (fondata da Dundrennan) e di Coupar Angus (abbazia figlia di Melrose) - *Ibidem*, p. 36.

¹⁰⁶ Verso il 1150 esistevano solo sei monasteri cistercensi in Galles: Basingwerk (1131, figlia di Savigny), Abbey Dore (l'unica figlia inglese di Morimond), Tintern, Neath (1130, dalla famiglia di Savigny), Whitland (1140) e Margam (1147), le ultime due nella filiazione di Clairvaux. Da questi monasteri si distingue, in particolare, il ruolo di Whitland nell'espansione cistercense in Galles (nel 1164 quest'abbazia diventa madre di Strata Florida, poi, nel 1170, di Strata Marcella e, nel 1176, fonda Abbey-Cwmhir). Si estende così il sistema di filiazioni gallesi, con Llantarnam (Caerleon) e Conway (entrambe figlie di Strata Florida), con l'abbazia di Cynnmer (da Abbey-Cwmhir) e con la fondazione di Valle Crucis (figlia di Strata Marcella). Rimane da ribadire, comunque, l'importanza del patronato della nobiltà gallese, che favorì la diffusione cistercense nella regione. In contrapposizione con Tintern, Margam e Neath, appoggiate da baroni anglo-normanni e percepite come un simbolo della dominazione straniera, le abbazie tutelate dalla nobiltà locale (quelle dalla filiazione di

quanto riguarda la fondazione duecentesca di abbazie cistercensi in Inghilterra, abbiamo il gruppo appartenente alla filiazione di Cîteaux e direttamente sotto la tutela della corona inglese: la casa di Beaulieu (fondata nel 1203 a Faringdon e trasferita a Beaulieu nel 1204), fondatrice, a sua volta, di nuovi monasteri (Netley - 1239, Hailes - 1246, Newenham - 1247 e, più tardi, St. Mary Graces in Londra - 1350) nelle regioni meridionali dell'isola¹⁰⁷.

La vicenda cistercense in Irlanda ebbe le sue particolarità. Di fatti, la società irlandese del XII e XIII secolo ne aveva tante. I monaci bianchi affrontarono le grandi distanze e l'isolamento (un abate dall'Irlanda di nord-ovest impiegava tre o quattro mesi a tornare dall'annuale Capitolo di Cîteaux) e le tensioni esistenti nella società irlandese sin dall'invasione inglese del 1169-70 in poi. Contrario ad ogni previsione, il bilancio dalla fine del Duecento fu impressionante: 33 case nacquero dal 1142 (l'anno della fondazione di Mellifont, la prima abbazia cistercense nell'isola, figlia diretta di Clairvaux) al 1272, l'anno dell'ultima fondazione, (il monastero di Hore [Rupes], figlia di Mellifont). All'inizio, i cistercensi furono invitati in Irlanda da Malachia, arcivescovo di Armagh, allo scopo di riformare il decadente monachismo irlandese. Siccome il monachesimo benedettino non era stato diffuso in Irlanda, la presenza cistercense significò qui l'introduzione di una nuova forma di vita comunitaria e non il rinnovo delle pratiche precedenti. La rapida penetrazione cistercense (già nel 1148 Mellifont aveva le disponibilità di fondare cinque figlie e nel 1171 lo stesso monastero contava tra i suoi muri 100 monaci e 300 conversi) fu all'origine dell'impronta significativa da loro segnata sulla società irlandese di allora.

Le abbazie irlandesi sono figlie di Clairvaux e la maggior parte appartenevano alla grande famiglia di Mellifont (22)¹⁰⁸. Insieme all'abbazia Santa Maria di Dublino (dalla congregazione di Savigny, fondata nel 1139 ed entrata nell'Ordine nel 1147), Mellifont ebbe una considerevole influenza sulle case irlandesi e rappresentò un'importante punto di comunicazione tra Irlanda ed Inghilterra. Se, fino al 1180, quasi tutte le abbazie irlandesi erano figlie, dirette o indirette di Mellifont, l'invasione inglese portò con sé nuove abbazie uscite da madri inglesi o gallesi, popolate da monaci stranieri¹⁰⁹. Verso i primi anni del

---

Whitland) godessero della simpatia della popolazione gallese e di ricche donazioni dalla parte dei fattori di potere della regione - *Ibidem*, p. 36-38.

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 38-39.

¹⁰⁸ Al 1147 risale la prima figlia di Mellifont, Bective; un anno dopo, Mellifont fondò Baltinglass, nell'Irlanda orientale. Con Boyle (1148-61) e Monasteranenagh (1148) la stessa casa-madre avanzò verso le parti occidentali dell'isola, a nord ed a sud. Inislounaght (1148, nell'Irlanda meridionale ed orientale), Kilbeggan (1150, nelle regioni centrali dell'isola) e Newry (1153, verso il nord-est) rappresentarono le ultime del gruppo di fondazioni dirette dalla prima metà del XII secolo. Baltinglass fondò Jerpoint (ca. 1160), Abbeymahon (1172-89) e Monasterevin (1178-89), nell'Irlanda centrale e meridionale. Boyle s'avventurò verso le coste occidentali con la sua filiale, Assaroe (1178). Le provincie meridionali furono riservate all'espansione di Monasteranenagh (madre di Odoney - 1154, Middleton - 1180 e Holycross - 1180). Al 1170 risale Fermoy, figlia d'Inislounaght (in Irlanda meridionale). Dopo il 1180 le filiazioni di Mellifont diminuirono numericamente: Baltinglass fondò Abbeyleix (1184, in Irlanda centrale) e la sua figlia, Jerpoint, diventò madre di Kilcooly (1184), nella stessa regione; Boyle fu all'origine di un'altra abbazia dell'Irlanda occidentale, Abbeyknockmoy (1190); Inislounaght fondò Corcomroe (1194-95, sulla riva occidentale dell'isola). Per quanto riguarda le figlie dirette di Mellifont, si osserva la loro regressione (Mellifont aggiunse solo due, Abbeyshrule, nel 1200, e Hore, nel 1272, entrambe in Irlanda centrale). Roger Stalley, *The architecture of the Cistercian churches of Ireland, 1142-1272*, in *Cistercian Art and Architecture in the British Isles...*, p. 138 [List of Irish Cistercian Monasteries]. Per l'espansione cistercense in Irlanda vedi la parte introduttiva del saggio, p. 117-120.

¹⁰⁹ I cavalieri anglo-normanni contribuirono alle fondazioni cistercensi inglesi d'Irlanda: John de Courcy e la

Duecento, le differenze e le divergenze tra le case irlandesi e quelle inglesi si sono sviluppate nel senso d'una vera guerra monastica¹¹⁰, placatasi solo verso 1228 grazie all'intervento di Stephen of Lexington, l'abate inglese di Stanley.

La presenza cistercense nella penisola iberica inizia dal 1140, quando i monaci da Escale-Dieu [l'Escaladieu], filiale di Morimond, vengono a Fitero chiamati dal re Alfonso VII di Castiglia¹¹¹. I monaci arrivati nella penisola cambiarono tre volte il sito dell'abbazia (da Yerga a Niencebas, nel 1141 e, dodici anni dopo, nel 1152, a Fitero). L'importanza di Fitero per la storia del monachesimo iberico è raddoppiata dal ruolo del suo abate, Raymond Serrat, nella fondazione del famoso Ordine militare di Calatrava.

La stessa casa-madre francese, L'Escaladieu fondò nel 1141 la sua seconda figlia iberica, Monsalud de Corcoles, nella provincia di Guadalajara. Nell'anno successivo L'Escaladieu diventò madre di un altro monastero iberico, Sacramenia¹¹² e nel 1146 penetrò in Aragona, a Veruela¹¹³. Al 1150 risale un'altra fondazione di L'Escaladieu, La Oliva¹¹⁴ (in Navarra). L'Escaladieu si manifestò direttamente per l'ultima volta nello spazio iberico con la fondazione di Bugedo (1172, nella provincia di Burgos).

L'abbazia di Morimond ebbe come campo prediletto di espansione le regioni di nord-est della penisola. Questa concentrazione di monasteri morimondini fu il risultato dell'attività di alcune figlie francesi di Morimond: L'Escaladieu, Berdoues, Gimont, La Crete e Boulbonne e Bonnefont. A parte L'Escaladieu e Berdoues, fondatrici di vere famiglie, il contributo delle ultime non oltrepassò due abbazie ciascuna. Berdoues (figlia meridionale di

---

sua sposa ne appoggiarono due, in Ulster (Inch, fondata negli anni 1180-87 e messa nella subordinazione dell'abbazia di Furness, già monastero della congregazione di Savigny e, nel 1193, Grey, figlia dell'abbazia scozzese di Holm Cultram); William Marshal ne sostenne altre due in Leinster (Tintern Minor, filiale del monastero gallese di Tintern, fondata nel 1200 e, nel 1204, Graiguenamanagh, figlia di Stanley, un altro monastero della famiglia di Savigny). Il numero delle fondazioni «straniere» aumentò a 10. L'abbazia gallese di Whitland diventò madre di Comber (1199, in Irlanda settentrionale) e di Tracton (1224, in Irlanda meridionale). Furness fondò nel 1205 il monastero di Abington mentre Santa Maria di Dublino ebbe due figlie (Dunbrody - 1182 ed Abbeylara - 1214). Macosquin, casa irlandese situata nell'estremità settentrionale dell'isola e la sola figlia diretta di Morimond (1218). *Ibidem*, p. 118.

¹¹⁰ Il Capitolo generale parlava ad un certo punto di una vera cospirazione delle case irlandesi contro l'autorità centrale e, generalmente, contro l'Ordine cistercense. *Ibidem*.

¹¹¹ Secondo la storiografia spagnola degli inizi del Novecento il monastero di Moreruela sarebbe stato la prima fondazione cistercense della penisola. L'ipotesi si fonda sulla cronologia proposta da Angelo Manrique (1130-31, in *Cisterciensium seu verius ecclesiasticorum annalium a condito cistercio, tomus primus...*, Lyon, 1642, c. VII, § 1, p. 216; c. V, § 1, p. 225) e Leopold Janauschek (1132, in *Originum Cisterciensium*, t. I, Vindobonae, 1877, p. 23, n. LIV). Rimane significativo, a favore di Fitero, la posizione di San Bernardo nel problema della fondazione di un monastero iberico negli anni 1127-29, cioè poco prima dell'ipotetica penetrazione di Clairvaux in León per affiliare Moreruela (1130-32). Una lettera di San Bernardo, indirizzata all'abate Artaud de Preuilly e datata 1127 (o 1129) lo sconsiglia di fondare un'abbazia nella penisola iberica (un paese lontano dove i suoi monaci sarebbero stati esiliati senza un utile fine). Seguendo il consiglio di San Bernardo, Artaud mandò i suoi monaci a Vauluisant, in Yonne, su un territorio detenuto da Pontigny e dove gli edifici necessari erano stati in gran parte costruiti. La posizione decisa di Bernardo nel problema delle fondazioni iberiche rende poco probabile là una filiazione chiaravallense, agli inizi degli anni trenta del secolo. M. Cocheril, *L'implantation des abbayes cisterciennes dans la Péninsule ibérique...*, p. 230; M. Aubert, *op. cit.*, p. 220.

¹¹² Sacramenia fondò San Prudencio (1162, nella provincia di Logroño).

¹¹³ Nel 1171 fu fondata l'unica figlia di Veruela, l'abbazia di Herrera, nella provincia di Logroño.

¹¹⁴ La Oliva fu all'origine di due monasteri tardi di Navarra: Leire (affiliato nel 1269 ed oggetto di discordia, per molto tempo, tra i monaci bianchi ed i monaci neri) e Marcilla (1407).

Morimond, nell'odierno dipartimento di Gers) fondò nel 1143 Valbuena¹¹⁵ (nella provincia di Valladolid) e, nel 1144, Huerta. Gimont (dipartimento di Gers) s'inserì aldilà dei Pirenei nel 1153, con la fondazione di Rueda de Ebro. La provincia di Valladolid attirò un'altra figlia di Morimond, questa volta dalla Champagne, l'abbazia di La Creste, casa-madre di Matallana (1174). L'anno seguente Boulbonne (dal «Midi» della Francia, il dipartimento Haute-Garonne) mandò i suoi monaci ad Ovila (nella provincia di Guadalajara). Nel 1223 Bonnefont (diocesi di Comminges, dipartimento Haute-Garonne) fondò Santa Fé (vicino a Zaragoza). Un anno dopo Bonnefont fu all'origine del monastero di La Baix (al nord della provincia di Lérida).

Morimond si manifestò solo per una volta in modo diretto: nel 1194 fondò Gumiel de Hizán, nella provincia di Burgos. Da Gumiel uscì San Isidoro di Sevilla (1301).

Dal 1141 si afferma anche Clairvaux, affiliando dei monasteri benedettini della Galizia. Dopo l'affiliazione d'Osera, nell'anno successivo, 1142, Clairvaux attirò nella sua famiglia i monasteri di Sobrado¹¹⁶ e Melón¹¹⁷. Nel 1143 fu affiliata l'abbazia di Meira. Lo stesso anno portò con sé un'altra affiliazione chiaravallense: Valparaíso, nel León. La fondazione di São João de Tarouca, (1143-44, in Beira, figlia di Clairvaux), rappresenta l'inizio della vicenda portoghese dei cistercensi¹¹⁸. Con la fondazione di La Espina¹¹⁹ (1147) Clairvaux mise piede in Castiglia. In Catalogna, Clairvaux penetrò un territorio che era stato di recente ripreso dall'Islam: tramite la sua «nipote», Fontfroide, figlia di Grandselve, Clairvaux fondò Poblet¹²⁰ (1150). Nello stesso anno Grandselve diventò madre di Santes Creus¹²¹. In Galizia, Clairvaux si manifestò di nuovo direttamente nel 1153, quando fu fondato il monastero di Montederramo¹²². Nell'Estremadura portoghese, i monaci di Clairvaux scesero verso Lisbona e fondarono, nel 1153, Alcobaça¹²³. Difatti, con le abbazie

¹¹⁵ Valbuena diventerà madre di altre tre abbazie: Río Seco (1148, nella provincia di Burgos), Bonaval (1164, nella provincia di Guadalajara) e Palazuelos (1169, al nord di Valladolid).

¹¹⁶ Sobrado diventò madre di Benavides (1169, in Castiglia), Valdediós (1196, nelle Asturie) e Monfero (1201, in Galicia). Benavides fondò, a sua volta, La Vega (1215, nella provincia di Palencia). M. Cocheril, *op. cit.*, p. 237.

¹¹⁷ Nel 1225 Melón affiliò San Clodio, nella provincia di Orense.

¹¹⁸ L'abbazia di Tarouca fu all'origine di alcune case portoghesi: Sever (1143-44, in Beira, piccolo monastero effimero), Águias (in Beira Alta, affiliata verso la fine del XII secolo, probabilmente intorno al 1170), Fiaes (fondata o affiliata prima dell'anno 1194 in Minho) ed Ermelo (figlia di Fiaes, fondata nel XIII secolo in Minho). *Ibidem*, p. 286-287.

¹¹⁹ La Espina fu all'origine di altre due abbazie: Sandoval (1171, in León) e Valdeiglesias (1177, nella provincia di Madrid, in Nuova Castiglia).

¹²⁰ Santa Maria di Poblet fondò in Aragona l'abbazia di Piedra (1194). Nella provincia di Castellón, al confine del reame di Valencia, Poblet stabilì una nuova figlia: Benifaçar (1235). Questa fu una delle poche abbazie iberiche fondate in montagna, la maggior parte essendo costruite nelle regioni basse oppure nelle valli. Nel 1236 Poblet fondò Santa Maria la Real, ad ovest di Palma, nelle isole Baleari. Alla fine, nel 1238, in seguito alla proposta di Jaime I d'Aragón, Poblet mandò alcuni monaci vicino a Valencia per la fondazione di Sant Vicenç. *Ibidem*, p. 238.

¹²¹ Santes Creus fu all'origine di due abbazie tarde, entrambe nella provincia di Valencia: Valldigna (1279) e Sant Bernart (1381, figlia di Valldigna). *Ibidem*, p. 283-286.

¹²² Montederramo fondò nel 1170 l'abbazia di Junqueira (in Galicia).

¹²³ Accanto a Tarouca, l'abbazia d'Alcobaça ebbe un'importante ruolo nel popolamento cistercense del Portogallo. Intorno al 1172 Alcobaça fondò Tamaraes; nel 1188, l'abbazia di Maceira Dao; al 1195 risale Seíça [Ceíça] e, probabilmente, Bouro (nell'ultimo caso si tratta di un'affiliazione); Estrela fu fondata nel 1220, Almaziva nel 1221 e più tardi, nel 1429, Xabregas (sul sito del convento di Madre de Deus nella città di Lisbona). Nel 1248 i benedettini di Júnhas si unirono con i cistercensi arrivati da Bouro per affiliare all'Ordine

di Poblet, Santes Creus ed Alcobaça la casa-madre francese s'inserì definitivamente nella storia medievale della penisola iberica. Negli anni seguenti Clairvaux affiliò Moreruella¹²⁴ (1158, in Léon) e, nel 1162, un altro monastero di Galizia, Armenteira [Armentera] entrò nella filiazione di Clairvaux. In Portogallo, il contributo di Clairvaux aumentò con l'affiliazione di Lafoes (tra il 1161 ed il 1169).

Alla fine del XII secolo ed agli inizi del Duecento Clairvaux si manifestò per l'ultima volta direttamente nella penisola iberica. Nella provincia di Pontevedra, in Galizia, regione sempre preferita, Clairvaux fondò nel 1185 l'abbazia d'Oya e nel 1225 il piccolo monastero d'Acibeiro. Affiliazione di Clairvaux dal 1196, l'abbazia portoghese di Salzedas rimase senza discendenti.

La terza casa-madre presente nello spazio iberico fu Cîteaux, a partire dal 1178, quando la sua figlia francese, La Cour-Dieu (dalla diocesi d'Orléans) fondò l'abbazia d'Iranzu (in Navarra). Il Duecento affermò definitivamente Cîteaux nell'espansione iberica. Il suo successo è stato legato all'affiliazione della congregazione di Carracedo, avvenuta nella prima metà del secolo. Se la madre della congregazione, Carracedo (nel Léon) passò sotto l'ambito di Cîteaux nel 1203, le sue filiali la seguirono immediatamente oppure solo dopo alcuni anni: Villanueva (nel 1203, nelle Asturie), Belmonte (nel 1206, nelle Asturie), Peñamayor (nel 1225), Castañeda (nel 1245, in Zamora). Accanto alle figlie indirette della congregazione di Carracedo, Cîteaux intervenì direttamente in altri due casi, nel 1212 e 1213, nella fondazione di Sotos Albos (provincia di Segovia) ed Escarp (provincia di Lérida).

Dal panorama dell'espansione cistercense nella penisola iberica emergono quattro importanti conclusioni: l'evidente distribuzione geografica delle abbazie appartenendo alle tre case fondatrici (Morimond, Clairvaux e Cîteaux), la loro particolare classificazione cronologica, l'importanza delle affiliazioni ed il ruolo degli Ordini militari.

Dal punto di vista della geografia cistercense della penisola si osserva una grande densità di monasteri dalla filiazione di Clairvaux in Portogallo (17) ed in Galizia (13) ed un'imponente presenza di Morimond nella Vecchia Castiglia (10) e Navarra (4). Il confine tra i due domini d'espansione era rappresentato dalla frontiera occidentale della Vecchia Castiglia, leggermente oltrepassata da tre abbazie chiaravallensi. Per quanto riguarda le figlie di Clairvaux inserite nella parte orientale della penisola iberica (intorno a 7 case in Catalogna, Valencia e Maiorca), possono essere considerate come una categoria specifica (appartengono tutte a Poblet o Santes Creus, figlie indirette di Clairvaux tramite Grandselve). Cîteaux, apparsa più tardi nella penisola, penetrò nelle regioni situate tra i campi di espansione di Clairvaux e Morimond. Con l'affiliazione della congregazione di Carracedo, Cîteaux s'inserì nei territori che separano la Galizia dalle Asturie e dal Léon. Dal totale di 77 monasteri cistercensi esistenti in Spagna e nel Portogallo 47 erano situati nella filiazione di Clairvaux, 22 appartenevano a Morimond e solo 8 al ramo di Cîteaux. Una statistica delle principali case-madri iberiche mette al primo posto Alcobaça (con 6 figlie) e sul secondo Tarouca (con 5 filiazioni, dirette ed indirette). Seguono Poblet e Carracedo (con 4 ognuna) e Valbuena e Sobrado (con 3 figlie ciascuna). Quindi, si osserva la grande fertilità delle

di Cîteaux lo stabilimento monastico. Più tardi, l'abbazia di Júnhas fu subordinata ad Osera.

¹²⁴ Nel 1164 Moreruella fu all'origine di Nogales (sin dal 1150 Nogales era stato abitato da monache cistercensi, cambiate dai monaci quattordici anni dopo a causa del declino dell'abbazia). Verso la fine del secolo, da Moreruella uscì il monastero d'Águar (già benedettino, fondato da D. Alfonso Henriques, re del Portogallo e popolato dai cistercensi di Moreruella dal 1170, quando il monastero passò al Léon dopo la battaglia di Badajoz del 1169). Ridiventata portoghese nel 1296, l'abbazia d'Águar fu messa nella filiazione di Tarouca. *Ibidem*, p. 236.

abbazie portoghesi. Per quanto riguarda le case-madri francesi, dalla più attiva presenza godono Clairvaux (15 figlie dirette) e L'Escaladieu (15 filiali), seguite dalla famiglia di Grandselve (9 abbazie)¹²⁵.

La cronologia dell'espansione cistercense nella penisola iberica ci porta alla conclusione che il XII secolo appartenne a Morimond e Clairvaux, mentre il Duecento fu decisamente il periodo di gloria di Cîteaux. I primi 35 anni di espansione (1140-75) rappresentarono il più dinamico periodo, sostenuto dalle case francesi inserite nelle regioni cristiane della penisola. Passati questi primi decenni, lo slancio diminuì. Una volta fondate le principali abbazie iberiche, toccò a loro popolare la penisola.

Un'altra osservazione riguardante i monasteri iberici è la grande frequenza delle affiliazioni (tanto nel Portogallo quanto in Spagna). Clairvaux, nell'ovest, agì di nuovo soprattutto tramite l'affiliazione degli eremitaggi preesistenti. Clairvaux interveniva direttamente mandando solo un piccolo gruppo di monaci per insegnare i costumi dell'Ordine ai primi occupanti. La stessa conclusione è valida per Cîteaux nel caso della congregazione di Carracedo. Le figlie della Francia meridionale furono coinvolte in azioni di fondazione nel vero senso della parola (un intero convento monastico - 12 monaci e l'abate - si spostavano al di là dei Pirenei per la nuova abbazia).

Infine, un ultimo schema di distribuzione degli insediamenti cistercensi nello spazio iberico divide la penisola in tre fasce orizzontali: la prima, estesa sulla metà settentrionale, è riservata alle abbazie; la seconda, che copre la prima metà meridionale, è occupata dagli Ordini militari, cistercensi nella maggior parte; la terza, rappresentata dalla seconda parte meridionale e conquistata tardi dai re cristiani non è significativa per la storia dell'Ordine (di là si trova solo San Isidoro di Siviglia). Difatti, questo schema segue la progressione della Reconquista e la frontiera fluttuante del cristianesimo. Le abbazie cistercensi si estesero nella parte settentrionale dei reami spagnoli e nelle montagne del nord del Portogallo, nelle regioni relativamente protette dagli attacchi islamici. Un ruolo importante al confine della cristianità ebbero gli Ordini militari, posti in gran parte sotto la guida di Calatrava. Il Sacro Convento di Calatrava nacque nel 1158, nel contesto della minaccia araba su Calatrava (fortificazione che controllava l'accesso verso Toledo) ed all'origine fu l'iniziativa dell'abate di Fitero, Raymond Serrat, consigliato da uno dei suoi conversi, Diego Velázquez (già compagno d'armi del re Alfonso VII). L'Ordine è stato ricevuto nella filiazione di Morimond (tramite Fitero). Solo dal 1187 i guerrieri divennero cistercensi di pieno diritto, distinti dai loro fratelli tramite la natura della loro attività. Durante il Duecento ed il Trecento altre confraternite cavalleresche precisarono la loro vocazione, entrando sotto la guida di Calatrava (nel 1187 «I Fratelli della Milizia d'Évora», il futuro Ordine d'Avis; nel 1213 l'Ordine d'Alcántara; nel 1317 l'Ordine di Montesa e nel 1319 l'Ordine del Cristo)¹²⁶. Diffusi dappertutto nella penisola (l'Ordine di Calatrava era castigliano, quello d'Alcántara era leonese, Avis e Cristo erano portoghesi e

¹²⁵ *Ibidem*, p. 246-248.

¹²⁶ L'Ordine di Montesa e quello di Cristo furono fondate sul patrimonio dei Templari di Valencia e del Portogallo. Adotando la regola di Calatrava, Montesa fu messo nella subordinazione dell'abate di Santes Creus (il suo priore regolare era nominato dall'abate del monastero chiaravalese e dipendeva da lui). La stessa posizione incerta ebbe l'Ordine di Cristo (situato nella subordinazione dell'abate d'Alcobaça). La situazione fu chiarita nel 1459, quando papa Pio II confermò la giurisdizione di Morimondo su tutti gli Ordini militari cistercensi della penisola iberica. *Ibidem*, p. 243. Per un ampio panorama del problema vedi Francis Gutton, *L'Ordre de Calatrava*, Paris, 1954 e M. Cocheril, *La juridiction de Morimond sur les Ordres militaires de la Péninsule ibérique*, "Studia Monastica", Abadia de Montserrat, Barcelona, II, 1960, fasc. 2, p. 371-385.

Montesa dipendeva dal reame di Valencia) gli Ordini militari misero la loro impronta sulla storia della Reconquista e degli stati iberici (il fondatore della dinastia d'Avis, Joao I fu Maestro dell'Ordine d'Avis prima di chiedere alla Santa Sede la dispensa dal voto di castità per poter fondare la sua dinastia)¹²⁷.

Nei Paesi Bassi s'afferma Clairvaux, fondando i monasteri di Ter Duinen (1137), di Villers (1146) ed affiliando l'abbazia benedettina d'Aulne (1147), mentre Cîteaux è presenta più tardi nella regione. Orval, antica fondazione benedettina, passò all'Ordine di Cîteaux nel 1132 nella filiazione chiaravallense (fu subordinata a Trois-Fontaines). L'abbazia «tedesca» d'Eberbach diventò casa-madre di Val-Dieu (fondata nel 1180 vicino a Maestricht e trasferita nel 1202 nella diocesi di Liège). Al 1237 risale Saint-Bernard-sur-l'Escaut, figlia di Villers. Nella Frisia, la stessa Clairvaux fondò nel 1165 Klaarkamp. Verso la fine del secolo, Klaarkamp si estese in Frisia occidentale con la fondazione di Adwert (Aduard) (1192) ed in Frisia orientale (dove Ihlo, figlia d'Adwert, risale al 1228). Morimond si afferma nelle provincie centrali dei Paesi Bassi. Le abbazie femminili della regione risalgono agli inizi del Duecento (La Biloke - 1201; La Cambre - 1201; Ruremonde - 1220)¹²⁸.

Il XII secolo significa, nella storia dell'espansione cistercense, anche il periodo di diffusione nel Medio Oriente, in diretto collegamento col movimento dei Crociati. I monasteri fondati in Terrasanta furono la diretta conseguenza della partecipazione cistercense alle Crociate nella loro qualità di agenti pontifici. Nel 1157 Morimond fondò Belmont (nell'odierno Libano, vicino a Tripoli). Nei regni creati dai crociati nel Medio Oriente funzionarono dodici abbazie, di cui due femminili. La loro storia rimane poco conosciuta e la loro breve vita rende difficile sapere con precisione il loro sito. In Siria furono fondate le abbazie di Salvatio, St. Jean-au-Bois, St. Sergius e Ste. Trinite-de-Refesch, tutte e quattro senza una precisa localizzazione. Ad Antiochia fu noto il monastero di S. Georges de Jubino¹²⁹. Monasteri cistercensi fioriscono nell'isola di Cipro (l'abbazia di Beaulieu), abbazie morimondine tramite Belmont in maggior parte e, nel contesto della fondazione dell'Impero Latino di Costantinopoli, è attestata la presenza cistercense a Bisanzio. Rispetto alle fondazioni cistercensi precedenti del Regno Latino di Gerusalemme, i monasteri dell'Impero Latino di Costantinopoli s'iscrivono nella direzione della missione progettata da Innocenzo III nel cuore del mondo greco. La fondazione di questi monasteri fu il diretto risultato della partecipazione cistercense alla quarta crociata. Se i monaci bianchi si manifestarono come la forza propulsiva della seconda crociata ed ebbero un certo ruolo nella terza, nella preparazione della quarta crociata la loro attività fu rimarchevole. Alcuni abati cistercensi predicarono la Crociata, altri presero la Croce e l'intero Ordine assicurò assistenza finanziaria alla spedizione. Già nell'estate del 1198 Innocenzo III incaricò l'abate del monastero calabrese di Sambucina di predicare la Crociata in Sicilia. Due anni dopo, agli inizi del 1200, il papa comandò agli abati di Salem (diocesi di Constance), Neubourg (diocesi di Strasbourg), Sittichenbach (diocesi di Halberstadt), Mellifont (in Irlanda), Rievaulx (in Inghilterra), Pairis (in Alsacia) di raccogliere offerte per la Crociata in preparazione. Abati cistercensi come Martino di Pairis, Simone di Loos (monastero della diocesi di Tournai), Pietro di Lucedio e Guy di Vaux-de-Cernay (monastero cistercense presso Parigi) seguirono le armate crociate, al fianco dei capi militari (Bonifacio di Montferrat, Balduino di Fiandra oppure Simone di

¹²⁷ M. Cocheril, *L'implantation des abbayes cisterciennes dans la Péninsule ibérique...*, p. 244.

¹²⁸ A. Dimier, *op. cit.*, p. 78, 85, 93-94, 126, 142, 155-156, 170, 177.

¹²⁹ P. Grillo, *op. cit.*, p. 100; Stephen Tobin, *The Cistercians. Monks and Monasteries of Europe*, London, The Herbert Press, 1995, p. 218, 230.

Montfort). Il ruolo di Pietro di Lucedio come consulente dell'imperatore Alessio IV sul problema del riconoscimento del primato papale sulla chiesa orientale (nel 1203, dopo la prima conquista di Costantinopoli) e la sua missione presso Margherita d'Ungheria (vedova di Isaac Angelus e sposa di Bonifacio di Montferrat), la quale ritornava alla Chiesa occidentale, assicurò al monastero italiano di Lucedio una figlia greca, l'abbazia di Chortad'ton (la prima casa cistercense a Bisanzio). Difatti, nel 1205, il Capitolo Generale dell'Ordine decretò che i cistercensi dovevano andare in Grecia solo entro i termini e sulla richiesta della curia papale, probabilmente per impedire una migrazione sregolata in questo nuovo mondo a loro aperto¹³⁰. Il fascino dell'espansione nel seno della Cristianità orientale esisteva senza dubbio. Nei primi anni del Duecento il cronista cistercense Caesarius di Heisterbach scriveva con ferezza che «la vite di Cîteaux è stata piantata in Grecia»¹³¹. Possiamo constatare che la politica pontificia si sovrappose al naturale modo di reagire cistercense davanti ad un intero nuovo spazio da popolare. Nei primi due decenni di consolidamento del potere latino nell'Impero ed in Grecia furono fondate sei case cistercensi, dalle quali nacquero almeno due figlie. Altri quattro monasteri furono fondati ed il loro numero salì a dodici. Nel 1205 il re di Thessalonica, Bonifacio di Montferrat donò l'antico monastero greco di Chortad'ton (presso Salonicco) ai cistercensi ed il stabilimento fu affiliato a Lucedio. Prima del 1223 il vescovo di Negroponte consegnò a Chortad'ton, come casa-figlia, il monastero euboico di St. Archangelus, della sua diocesi. Probabilmente nel 1207 Otto de la Roche, Megaskyr di Atena, fece un'altra donazione all'Ordine cistercense: si tratta dell'illustre monastero greco di Daphni, entrato nella filiazione morimondina come figlia di Bellevaux. La scelta dell'abbazia di Bellevaux non fu casuale, essendo la sua famiglia vicina al monastero della diocesi di Besançon. Solo verso il 1211-17 la comunità di monaci arrivò dalla Francia per prendere possesso dell'abbazia. Il seguente monastero cistercense in Grecia fu S. Stefano, situato presso Costantinopoli o addirittura nella città. L'abbazia fu posta sotto il monastero di S. Tommaso di Torcello (vicino a Venezia) ed i monaci s'installarono probabilmente dopo il 1212. La stessa casa-madre veneziana controllava i due monasteri cistercensi dell'isola di Creta (Gergeri, incorporato nel 1217 e S. Maria Varangorum, ricevuta dall'Ordine nel 1230, da parte di Jacopo Tiepolo, il doge di Venezia). L'abbazia francese d'Hautecombe (dal ramo di Clairvaux) diventò madre di altri due stabilimenti nell'Impero Latino. Attorno al 1210-12 Goffredo di Villehardouin, signore di Acaia, si offrì di costruire un'abbazia a Patrasso [Zaraka], come figlia di Hautecombe. I documenti ci offrono poche informazioni per quanto riguardo questa fondazione ed ancora non si sa di preciso se l'abbazia di Patrasso funzionasse veramente. Qualche anno dopo, nel 1213-14, il monastero di S. Angelus in Pera (Costantinopoli) fu affiliato a Hautecombe. Verso il 1230 all'abbazia costantinopolitana di S. Angelus fu subordinato l'antico monastero greco di Rufinianai, dopo di che, attorno al 1220, un'altra affiliazione fu operata, quando S. Angelus ricevette il monastero di St. Phocas (situato sulla riva europea del Bosforo). Le ultime tre case (due costantinopolitane ed una, Rufinianai, in Asia Minore, vicino a Calcedonia) erano state i risultati dell'attività di Pelagius di Albano, legato pontificio in Romania negli anni 1213-16, quando furono progettate le affiliazioni. Nel 1225 Goffredo di Villehardouin chiese al Capitolo Generale dell'Ordine

¹³⁰ Elizabeth A. R. Brown, *The Cistercians in the Latin Empire of Constantinople and Greece, 1204-1276*, in *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion*, New-York, 14, 1958, p. 64-78.

¹³¹ Brenda M. Bolton, *A Mission to the Orthodox? The Cistercians in Romania*, in *The Orthodox Churches and the West. Papers read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society*, ed. Derek Baker, Oxford, Basil Blackwell, 1976, p. 169.

cistercense un gruppo di monaci per una fondazione in Acaia. L'abbazia di Morimond fu scelta e da questa iniziativa nacque l'abbazia di Saracez (nella diocesi di Corinto), fondata oppure trasferita all'Ordine e fiorente verso il 1236. La storia di un altro monastero cistercense in Grecia, Laurus, è incerta. Non si può precisare l'anno di nascita (individuabile, secondo le informazioni dei cataloghi cistercensi, tra il 1212 ed il 1256) ed il sito (per il quale gli specialisti oscillano tra Costantinopoli ed Acaia). Sembra che Laurus fu, almeno per un breve tempo, figlia di Bellevaux ed ebbe sotto di sé il convento di S. Maria Maddalena di Acra. Per quanto riguarda la storia dei monasteri femminili dell'Ordine nell'Impero Latino, non si può dire che le informazioni siano abbondanti. Si sa che verso il 1221 monache cistercensi occuparono il convento di S. Maria di Percheio, probabilmente un antico stabilimento greco, situato a Costantinopoli o nelle sue vicinanze. Prima del 1223 Percheio fu subordinato al convento di S. Maria Maddalena di Acra per passare, dopo l'integrazione ufficiale nell'Ordine cistercense, sotto il controllo di Cîteaux, il quale l'amministrava, a causa delle grandi distanze, tramite l'abate di S. Angelus. La storia del secondo convento di monache di Grecia è più oscura. Non abbiamo informazioni prima del 1267, l'anno dell'espulsione delle monache di S. Maria de Verge di Modon dal loro monastero ad opera dei greci. La loro vicenda continuò in Italia, dove furono insediate, con l'appoggio di Clemente IV nel monastero di S. Benedetto di Conversano¹³².

L'espansione cistercense nell'Impero Latino di Costantinopoli ebbe i suoi tratti distintivi dal processo di fondazione avvenuto nelle regioni della Cristianità occidentale. Ben diverso rispetto alla loro volontà d'insediarsi nelle regioni boschive e lontane dalla vita urbana, i cistercensi si stabilirono in Grecia vicino alle coste, seguendo una linea esterna di comunicazione navale fino a Costantinopoli, nelle aree popolate e civilizzate. Di più, una grande concentrazione di abbazie cistercensi si osserva a Costantinopoli o nelle vicinanze della metropoli. Il loro insediamento lì si fece con l'appoggio della forza conquistatrice, la quale donò loro gli edifici dei monasteri greci spopolati a causa della Crociata. Lo stesso potere crociato fu spesso l'autorità che decise quale casa-madre sarebbe stata la migliore per il nuovo monastero, seguendo i legami familiari oppure i consigli di un'abate cistercense crociato. Perciò è impossibile parlare, in questo caso, di un'espansione chiaramente diretta da una delle cinque case-madri, essendo La Ferté, Morimond e Clairvaux tutte e tre presenti. Comunque, una relativa preponderanza di Morimond (in particolare tramite la sua figlia Bellevaux) nell'Impero Latino e nel Medio Oriente rimane una realtà. La penetrazione cistercense fatta solo con l'appoggio dei conquistatori e senza eco tra la popolazione locale fu parimenti all'origine della breve vita delle abbazie cistercensi dell'Oriente greco. Dopo il 1261, l'anno in cui i latini furono cacciati da Costantinopoli, i monasteri cistercensi conobbero il decadimento. Nella maggior parte dei casi i monaci greci ripresero i loro conventi. Nel 1276 da tutti gli stabilimenti cistercensi dell'Impero Latino e della Grecia rimasero solo Daphni ed una oppure due case cretesi. Paragonati alla loro tradizionale immagine di abili costruttori, i cistercensi furono percepiti a Bisanzio, più che altro, come distruttori. Utilizzando antiche chiese orientali per le loro necessità di culto, le modificarono secondo i costumi dell'Occidente (a Daphni, ad esempio, l'iconostasi fu distrutta per aprire l'altare alla vista). A questo si aggiunse la caccia alle reliquie, prese dalle chiese greche ed arrivate nei più lontani angoli dell'Occidente, nel cui trasporto i cistercensi ebbero un'attiva parte. Utilizzati dal papato come veri mediatori nelle divergenze tra questo ed i patriarchi e dal doge come sostegno del potere veneziano nell'Impero Latino di Costantinopoli (non fu del

¹³² Elizabeth A. R. Brown, *op. cit.*, p. 78-96.

tutto casuale la filiazione di S. Tommaso di Torcello nella metropoli e nell'isola di Creta), i cistercensi non ebbero lì il loro naturale destino. Probabilmente il contatto con un mondo altrettanto cristiano ma più resistente e chiuso ai loro tentativi rispetto al mondo pagano li spaventò, essendo evidente l'insuccesso della loro missione in una regione dove rimasero solo quanto poteva fermarsi il potere conquistatore¹³³.

Nell'espansione verso l'altro confine della cristianità, i paesi del Baltico, l'iniziativa venne nuovamente divisa tra Morimond e Clairvaux. Quest'avventura nelle regioni delle popolazioni slave, ancora pagane, comincia verso la fine del XII secolo e continua nel secolo seguente. Dopo la fondazione di Doberan¹³⁴ (1171, vicino a Rostock, nella filiazione di Morimond) abbiamo quella di Dargun (1172, nella Pomerania), Oliwa (1186, vicino a Dantzig, figlia di Clairvaux tramite Esrom e Ko_bacz), Reinfeld (1190, vicino a Lübeck) e di Eldena (1199, alla foce dell'Elba). All'inizio del Duecento, lo sforzo missionario, ridimensionato dalla politica pontificia di Innocenzo III (1198-1216) ed Onorio III (1216-27) diede nuove forze alla penetrazione cistercense in queste regioni. I campioni dell'espansione rimangono gli stessi Morimond e Clairvaux. Furono fondate le abbazie di Dünamünde (1208, vicino a Riga), Neuenkamp (1233), Falkenau (1234, vicino a Dorpat), poi, dopo la metà del secolo, Bukow, Pelplin, Hiddensee (1296, nella isola di Rügen), Stolpe (1305). Queste abbazie situate lungo il Baltico, fino all'Estonia sono chiaramente abbazie di missione, costruite e difese come vere fortezze, minacciate ed attaccate dai pagani, distrutte e ripopolate più volte¹³⁵.

In conclusione, dall'ampio paesaggio dell'espansione cistercense europea, si possono rintracciare alcuni caratteri tipici. Il processo iniziò con timidezza, accentuata dalle difficoltà materiali dei primi anni. Una volta oltrepassati i confini della Francia medioevale si può distinguere un'evoluzione specifica, geografica e cronologica. Gli specialisti del problema hanno operato una divisione temporale su quattro fasi, da prendere come riferimento per l'intera evoluzione dell'Ordine cistercense¹³⁶.

Il primo periodo, dal 1098 o dal 1119 (quando avvenne la sistematica ripresa delle filiazioni) al 1124-29 è definito, in seguito al superamento degli ostacoli inerenti ai primi decenni, dai segni del futuro successo: l'affluenza dei novizi, la certezza della scelta giusta, come prova la disputa con Cluny, la favorevole accoglienza da parte della gerarchia secolare e la progressiva espansione delle fondazioni verso l'Italia (1120), lo spazio tedesco (1123) e l'Inghilterra (1128). Fino al 1124 il numero di fondazioni salì a 26 ed arrivò ad un trentina nel 1129, con una media di una «per annum».

La tappa successiva (1124-29 - 1153), dominata dall'attività e personalità di San Bernardo emerge dalle statistiche come l'epoca dell'apogeo dell'espansione cistercense. Il dinamismo dimostrato durante questo periodo dai monaci bianchi non sarà mai raggiunto

¹³³ Brenda M. Bolton, *op. cit.*, p. 176-181.

¹³⁴ L'abbazia di Doberan fu fondata nel 1171 nella diocesi di Schwerin da Amelunxborn (figlia di Kamp). Doberan diventerà casa-madre di alcune abbazie baltiche duecentesche: Dargun (nel Meklenburg, fondata da Esrom e passata dal 1209 nella filiazione, morimondina, di Doberan), Bukowo (figlia di Dargun, fondata tra 1252-59) e Pelplin (fondata agli inizi a Pogódko nel 1261 e trasferita nel 1276 a Pelplin). *Les cisterciens en Pologne...*

¹³⁵ M. Cocheril, *Les cisterciens...*, p. 354-355.

¹³⁶ R. A. Donkin, *op. cit.*, p. 275-286; René Locatelli, *L'expansion cistercienne en Europe*, in *Cîteaux 1098-1998. 900 ans de l'abbaye de Cîteaux*, in *Dossiers d'Archéologie*, Dijon, nr. 229, décembre 1997 - janvier 1998, p. 20-27.

(raramente meno di 10 nuove abbazie ogni anno, con una media di 11 «per annum»). Gli anni '40 furono rimarchevoli, contando una crescita di 168 monasteri con un massimo assoluto di 51 nuove case nel 1147 (l'anno dell'affiliazione della congregazione di Savigny). Il primo degli «anni mirabiles» dell'espansione cistercense fu il 1131 (quando si arrivò ad 11 «per annum»); seguirono il 1143 (20 figlie), più tardi il 1162 (14 nuove fondazioni) ed il 1172 (11 abbazie). Questa seconda tappa dell'espansione cistercense significa allo stesso tempo l'evoluzione geografica e «genealogica» dell'Ordine cistercense. Si distinguono le filiazioni delle cinque case-madri, ognuna con i suoi tratti caratteristici ed il particolare sviluppo dei monasteri dell'Ordine di fronte alle specificità delle diverse regioni europee.

La famiglia di Clairvaux diventò la più numerosa (16 abbazie nel 1133, 153 nel 1147 e 169 nel 1153). Specializzata in affiliazioni, Clairvaux recuperò la maggior parte dei monasteri sotto Molesme, affiliò Grandselve, futuro punto di partenza nel Meridione e, soprattutto, Savigny (la quale aprì l'espansione verso la Normandia, l'Inghilterra ed il Galles). Il prestigio di San Bernardo determinò la possibilità di estensione verso le più lontane regioni europee (Spagna, Scandinavia o Sardegna). Le più attive figlie di Clairvaux furono Trois-Fontaines, Fontenay ed Ourscamp in Francia, Rievaulx e Fountains in Inghilterra, Mellifont in Irlanda, Chiaravalle in Italia, Alcobaça nel Portogallo¹³⁷.

Morimond si posizionò seconda nella «competizione» (alcuni storici hanno parlato di un'espansione cistercense posta nel segno della rivalità, sostenuti da dimostrazioni poco attendibili), salendo nelle statistiche da 22 a 67 ed a 89 nel 1153. Contrario all'impressione lasciata agli inizi degli anni '40 (quando era presente quasi dappertutto, anche nelle regioni meridionali, italiane ed iberiche), Morimond si concentrò sullo spazio tedesco e centro-europeo, dove la sua posizione diventò veramente monopolistica. L'espansione morimondina fu sostenuta da alcune figlie fondatrici di grande famiglie: Bellevaux, Kamp, Lucelle ed Ebrach.

Rispetto a Clairvaux e Morimond, Cîteaux arrivò solo a 60 abbazie nel 1153. La sua espansione, meno spettacolare ed orientata di più verso lo spazio francese, fu compensata dalla sua posizione di madre dell'Ordine, incaricata di tutelare ogni anno gli abati riuniti nel Capitolo Generale ed a sorvegliare l'unità spirituale del mondo cistercense.

Per quanto riguarda La Ferté e Pontigny, queste sembrano meno prolifiche, con 33 figlie insieme nel 1153. Per Pontigny il cambiamento di posizione rimane evidente, se ricordiamo che nel 1129 si situava al secondo posto, con 4 filiali.

La ripartizione geografica durante questa seconda tappa privilegiava la Francia, poiché il regno capetingio comprendeva più della metà delle fondazioni (166 da 322 nel 1153 e più di 230 se si considera l'odierno territorio francese). Beninteso che nella stessa Francia si ritrovano importanti differenze nella ripartizione geografica, una densità superiore di monasteri in Champagne ed una presenza meno significativa in Aquitania. Inghilterra, Irlanda e le regioni dell'Impero hanno già numerose abbazie, mentre nella penisola iberica l'espansione è solo agli inizi.

Le evoluzioni dagli inizi degli anni cinquanta, il necessario adattamento dell'Ordine alle nuove esigenze ed ai problemi generati da un'espansione così dinamica determinarono la nascita del «nuovo ordine cistercense», i cui caratteri rimasero costanti durante un secolo

¹³⁷ Per un ampio panorama sul mondo chiaravallense vedi il capitolo *L'expansion de Clairvaux* dal libro di Adriaan H. Bredero, *Bernard de Clairvaux (1091-1153). Culte et histoire. De l'impénétrabilité d'une biographie hagiographique*, Turnhout, Brepols, 1998, p. 246-253.

(1153-1250)¹³⁸. Inanzitutto, l'Ordine conobbe una costante crescita, visto che il numero delle abbazie di monaci aumentò da 352 nel 1153 a 640 nel 1240. La crescita media diminuisce, arrivando a 45 nuove fondazioni nel decennio nel 1180, 30-35 verso la fine del secolo e 22 tra 1210-20. D'altra parte, la preponderanza delle cinque filiali rimase uguale (il ramo chiaravallense comprendeva il 51% del totale delle case cistercensi, quello morimondino il 21%, Cîteaux l'11% mentre La Ferté e Pontigny detenevano, insieme, il 12% del numero di fondazioni). All'interno delle filiazioni delle cinque case-madri aumenta il prestigio ed il dinamismo di alcune abbazie-figlie che sovrastarono in prolificità i monasteri-madri: Kamp, Altenberg oppure Ebrach in Germania, Fountains e Rievaulx nello spazio britannico, Fossanova e Sambucina in Italia, Alcobaça e Poblet nella penisola iberica. La terza osservazione si riferisce alle modificazioni nella distribuzione geografica dell'Ordine. Lo spazio francese comprende solo il 41% delle abbazie cistercensi nel 1200 e la percentuale diminuisce al 35% nel 1240. In Italia e Spagna il livello di crescita rimane costante fino al 1240, mentre in Inghilterra e nei paesi germanici (fino agli inizi del Duecento) e nell'Oriente europeo il dinamismo è ancora vivo. Come ultimo tratto del periodo rimane il crescente ruolo delle abbazie femminili nell'Ordine (sempre più numerose fino al 1280). La loro richiesta di essere accettate all'interno dell'Ordine determinò la loro progressiva incorporazione, a partire dalla fine del XII secolo.

Il quarto periodo dell'espansione cistercense iniziò dalla seconda metà del Duecento. A partire dal 1240, senza poter parlare di un rottura, l'Ordine cistercense conobbe visibili mutamenti. Il periodo portò con sé la cessazione della crescita numerica delle abbazie. La media decennale s'abbassò, da 15 a 5 verso l'inizio del Trecento. Le nuove case sono in maggior parte antichi monasteri affiliati. Di conseguenza, i cistercensi non mantenevano più il numero eccedente di monaci nelle loro abbazie, col risultato diretto che sarebbe stata la fondazione necessaria di una filiale.

Dal punto di vista geografico, alcuni centri rimangono ancora attivi. Si tratta delle regioni orientali del mondo cistercense (i paesi del Baltico, alcune parti dell'Ungheria medievale). Nello spazio italico si aggiungono altri 12 nuovi stabilimenti, dei quali una metà in Toscana oppure nelle regioni limitrofe. Le province renane, belghe e fiamminghe manifestarono ancora una vitalità contrastante con le evoluzioni del resto dell'Ordine. Un generale panorama della distribuzione geografica dei cistercensi indica l'importanza costante della Francia (dove furono insediate le più numerose abbazie - 241) ed il ruolo dell'Italia (88) e dell'Inghilterra (75). Un numero che sovrasta il centinaio si ritrova al di là del Reno e del Danubio, dalla Scandinavia fino alla Siria. La Spagna comprendeva 56 abbazie, l'Irlanda ne aveva 36, il Belgio una ventina, il Portogallo intorno a 13, la Scozia approssimativamente 11¹³⁹.

¹³⁸ «D'autres dangers guettaient cependant cette trop brillante réussite: analysant les conséquences d'une croissance trop rapide, les historiens en ont souligné les méfaits sur l'unanimité si chère aux moines des premières générations et les dérapages ou accrocs à la rigueur primitive. Au sein même de l'ordre, quelques esprits clairvoyants n'ont pas manqué de s'en inquiéter si bien que, dès 1150, le chapitre général insiste sur la nécessité de maintenir plus que jamais l'harmonie et la cohésion, en réactualisant les valeurs fondamentales et la "Charte de charité", en révisant dans ce sens la version officielle de l'histoire cistercienne ("Petit Exorde") et en complétant le recueil des statuts antérieurs. Rien n'y fit: une évolution s'anorça, qui, à long terme, conduisit à une inévitable adaptation de l'ordre aux nouvelles contraintes ou exigences, ce que M. Pacaut appelle le "nouvel ordre cistercien", qui s'étale sur un près d'un siècle (vers 1150-1240)». R. Locatelli, *op. cit.*, p. 25.

¹³⁹ M. Aubert, *op. cit.*, p. 8-9. Da ricordare che le cifre sono sempre approssimative, almeno per la semplice ragione che si può operare solo con categorie relative, poiché la geografia politica era allora ben diversa.

Le ragioni della «phase étale» dell'espansione cistercense, come la definiva René Locatelli, sono originati dalla svolta spirituale ed economica. Dal punto di vista spirituale, la rapida diffusione degli ordini mendicanti (a partire dal 1220) ed il loro impatto sulle «élites» urbane non rimase senza conseguenze sul modo in cui era percepito ed accolto l'Ordine cistercense. La fine della prosperità a partire dal 1270 e le prime crisi economiche del Trecento colpirono l'economia curtense. Davanti all'instabilità materiale, le abbazie cistercensi si concentravano sulla soluzione dei loro problemi economici invece di progettare e sostenere nuove fondazioni.

Quest'ultima fase nell'evoluzione medievale dell'Ordine cistercense fu definita da alcuni storici come l'inizio d'un processo di sclerosi¹⁴⁰. Comunque, il ruolo europeo dei cistercensi diminuì, malgrado la loro posizione ancora importante nella storia del monachesimo. «Même s'ils demeurent sur les chemins de la perfection - considerava René Locatelli -, les moines blancs doivent alors céder la priorité à d'autres ordres ou d'autres courants plus représentatifs des aspirations nouvelles. Ainsi, après avoir vécu une véritable épopée qui a propulsé l'ordre à la tête du mouvement monastique et en a fait le phare de la Chrétienté, à une époque où proliferaient les formes de la vie religieuse, les cisterciens rentrent progressivement dans le rang dès le milieu du XIII-e s. pour partager de plus en plus le sort commun des moines bénédictins»¹⁴¹.

VERONICA TURCUŞ

---

¹⁴⁰ M. Pacaut, *Fragilisation et sclérose (XIV-e - XV-e s.)*, in *Cîteaux 1098-1998. 900 ans de l'abbaye de Cîteaux*, in *Dossiers d'Archéologie*, Dijon, nr. 229, décembre 1997 - janvier 1998, p. 128-131.

¹⁴¹ R. Locatelli, *op. cit.*, p. 27.

MISIUNEA CISTERCIANĂ ÎN TRANSILVANIA

1. Trăsăturile instituționale ale monahismului cistercian. Raportul Roma - Ordinul de la Cîteaux. Cu toate că există un punct de vedere consacrat și considerăm noi aproape imobil de interpretare a procesului stabilirii cistercienilor în Transilvania, ne permitem să credem că acest episod încă nu a fost epuizat din punct de vedere interpretativ. A rămas neacoperită adecvat zona de competență a dreptului canonic în cazul fundației cisterciene de la Cârța (după denumirea unor exegeți în dreptul monastic cistercian) și mai cu seamă zona ecclesiologică, adică scopurile și valoarea ordinului în proiectele universaliste ale teocrației. Sunt cele două teme ale istoriei Bisericii Romane la începutul secolului al XIII-lea, ce furnizează nuanțate interpretări demersului nostru în concordanță cu construcția teoretică și materială a teocrației.

Orice apreciere ce se vrea echilibrată trebuie să pomească în lămurirea episodului cistercian din Transilvania, și nu numai a acestuia, de la o analiză riguroasă a evoluției ordinelor monahale în secolul al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea adăugind un excurs în constituția relațiilor dintre Roma și Ungaria ținând cont și de evoluția instituțiilor regale europene și de sfidarea aruncată acestora de teocrația în ascensiune.

Vom urmări, de aceea, să ne fixăm atenția asupra relației dintre instituția primatului roman și ordinele monahale, respectiv cel cistercian, cu accentuarea factorilor distinctivi pentru epoca în care ne plasăm: obediența și exemptiunea.

Istoricii instituțiilor ecleziastice medievale afirmă că există un sincronism între dezvoltarea puterii romane după reforma gregoriană și dezvoltarea ordinelor religioase¹. În fapt, pentru a plasa temporal preocuparea activă a Romei pentru viața monastică trebuie să coborâm în secolul al XI-lea, când începe să se afirme o concepție pontificală asupra monahismului, pentru ca o dată cu Urban al II-lea această concepție să se extindă și asupra canonicilor².

Punctul de plecare pentru inserarea monahismului occidental în concepțiile pontificale sunt raporturile determinate de constituirea lui *patrimonium beati Petri*³, numit astfel de papa Eugeniu al III-lea, alcătuit în acest caz din mănăstiri și care ca atare se și regăsesc în *Liber censuum* redactat la 1192: *Ista sunt nomina abbatiarum et canonicarum sancti Petri*⁴. Acest patrimoniu, era o imensă proprietate care se extindea în măsură disproporționată în toate teritoriile regatelor ce depindeau de Biserica latină⁵. Titularul proprietății este apostolul Petru. Există, se pare, aici, o

---

¹ J. Hourlier, *L'âge classique (1140-1378). Les religieux*, Paris, 1974 (Histoire du Droit et des Institutions de l'Eglise en Occident, 10), p. 425.

² Michele Maccarone, *Primato romano e monasteri dal principio del sec XII ad Innocenzo III*, în *Romana Ecclesia Cathedra Petri*, Roma, Herder, 1991, p. 821.

³ După cum se poate constata, *Patrimonium sancti Petri* cunoaște multiple modalități de constituire. În această instanță ne vom referi la partea Patrimoniului constituită din mănăstiri. De altfel ambiguitatea terminologică și instituțională întreținută de Sfântul Scaun în jurul acestei sintagme, era remarcată recent și de Olivier Guyotjeannin.

⁴ *Liber censuum*, vol. I, p. 243.

⁵ "Les groupes directement soumis au Saint-Siège, ce sont les chapitres et les monastères exempts. De tous les membres de ces corps privilégiés, le pape est, le seul Ordinaire. Lui seul peut exercer sur eux justice et police. Ils constituent, dans toute la Chrétienté comme un réseau de forteresses romaines". Gabriel Le Bras, *Institutions ecclesiastiques de la Chrétienté médiévale*, vol. I, Paris, Bloud&Gay, 1959, p. 55.

contaminare cu concepția feudală-juridică a proprietății, proprietate asupra unei mănăstiri sau a unei biserici, care nu aparține nici mănăstirii, nici bisericii, ci sfântului căruia îi sunt donate și căruia în realitate i se transferă proprietatea⁶. Sfântul Petru era sfântul cel mai "popular" în Evul Mediu timpuriu, evident și în urma stimulilor oferiți de biserica din Roma, al cărei fondator fusese. În semn și ca recunoaștere a proprietății Sfântului Petru donatorul se însărcina să facă o ofertă cu scadența la diverși ani *ad sepulchrum beati Petri*, cu un precis scop de cult alimentând lumânările care ardeau neîncetat la mormânt. E bine să amintim însă că deja de la sfârșitul secolului al XI-lea oferta nu se mai face la bazilica Sfântului Petru, ci la Lateran. Michele Maccarrone subliniază că această trecere de la *limina sancti Petri* la *palatium Lateranense* semnifică evoluția primatului roman și a conceptului de proprietate a sfântului, pentru că se trece de la un act de devoțiune și de ofertă pentru cultul Sfântului Petru la un act administrativ și fiscal care servește necesităților economice ale Bisericii romane⁷. Și titulatura proprietății Sfântului Petru trece printr-un șir de transformări juridice. Astfel, se trece de la formula de ofertă făcută *Deo et beato Petro* la una mai amplă, în care se întâlnesc doi proprietari: Sfântul Petru și Biserica Romană. Este formula conținută în *Liber Censuum* și cea păstrată de cancelaria pontificală: *in ius et proprietatem sancti/beati Petri et sanctae Romanae ecclesiae*. În noua formulă rămâne Sfântul Petru și rămâne unitatea proprietarului, pentru că nu se concepea o distincție între Petru și Biserica Romană, dar accentul se mută pe al doilea termen, contribuind astfel la atenuarea semnificației religioase-mistice a ofertei și subliniind proprietatea sacră aparținând Sfântului Petru și prin el vicarului lui Christos, urmaș al său⁸.

Conform vechilor formule medievale, o mănăstire era oferită Sfântului Petru care astfel devenea proprietarul ei⁹. La început nu papa era proprietarul, ci Petru. Dar cum era ușor de atacat această justificare juridică în lumea medievală atât de concretă, în plan material, și cum garantul proprietății lui Petru era papa, canoniștii din secolele XI-XII leagă juridic privilegiul ordinului de la Cluny de patronajul papal conceput ca expresie a supremei autorități pe care papa o exercită¹⁰. Statisticile efectuate la sfârșitul secolului trecut demonstrează cum crește instituția patronajului papal o dată cu pontificatul lui Urban al II-lea, atingând nivelul maxim în timpul pontificatului lui Alexandru al III-lea, cu 635 mănăstiri, cărora li se acordă acest patronaj, pentru ca Inocențiu al III-lea să ia sub același acoperământ juridic 394 de mănăstiri în 19 ani de pontificat. În secolul al XIII-lea se înregistrează o scădere a acestui fenomen juridic nu din cauza neputinței Romei, ci din pricina schimbării concepției de drept canonic, care atinge punctul culminant în timpul pontificatului lui Bonifaciu al VIII-lea. Acesta afirmă fără drept de apel că toate Bisericile fie

⁶ Mattia Moresco, *Il Patrimonio di San Pietro. Studio storico-giuridico sulle istituzioni finanziarie della Santa Sede*, Milano, Fratelli Bocca, 1916, p. 135-176.

⁷ M. Maccarrone, *op. cit.*, p. 824.

⁸ Michele Maccarrone, *Vicarius Christi. Storia del titolo papale*, Facultas Theologica Pontificii athenaei lateranensis, Roma, 1952, p. 59-70.

⁹ Fondarea Cluny-ului: "*Res iuris mei sanctis apostolis Petro videlicet et Paulo de propria iuris mei sanctis apostolis Petro videlicet et Paulo de propria trado dominatione... Dono haec omnia dictis apostolis ego Willelmus et uxor mea Ingelburga*", Gaston Letonnelier, *L'abbaye exempte de Cluny et le Saint Siège. Étude sur le développement de l'exemption clunisienne des origines jusqu'à la fin du XIII-e siècle*, Ligugé-Paris, Abbaye Saint-Martin, A. Picard et fils, [Archives de la France monastique, vol. 22], 1923, p. 24-25.

¹⁰ "*Igitur, cum Cluniacensis abbatia soli papae subiciatur, et ille, qui praecipiente Deo in terris super omnes est, ipsum patrocinetur, Romana auctoritas Cluniacensium privilegia corroborat et in virtute Dei omnibus ecclesiae filiis imperat, ne quis temere pristina libertate privet, nec possessionibus olim habitis spoliatur, nec insolitis exactionibus praegravetur. In pace omnia possideant, ut quieti semper servire Dei valeant*". *The Ecclesiastical History of Ordericus Vital*, edited by Marjorie Chibnall, VI, Oxford Clarendon Press [Oxford medieval texts, 16], 1978, p. 270-271.

exempte, fie neexemptate, sunt proprietate a Scaunului Apostolic¹¹.

Această *protectio* de fapt nu este oferită doar instituțiilor ecleziastice. Ea se extinde și asupra persoanelor și comunităților civile. În acest sens se poate explica și protecția Sfântului Petru și a Bisericii Romane extinsă asupra cruciaților (a nu se confunda cu ordinele de monahi-cavaleri) legiferată prin canonul 10 al Conciliului Lateran I¹².

"*Infatti la protezione papale con l'oblazione di monasteri in ius et proprietatem della Chiesa romana e dello stesso papa, dava ad esso un giurisdizione territoriale con pieni poteri nel campo ecclesiastico e temporale, per cui si può dire che lo trasferisse da Roma ai più diversi e lontani paesi, anche dell'Oriente, in base alle concessioni fatte dopo le crociate. In realtà era una giurisdizione non esercitata ed una proprietà non posseduta, proprio per questo richiesta dai monasteri e dagli enti ecclesiastici e civili. Ma portava conseguenze avvertite soltanto nei casi in cui il papa intendesse valersi di tale sua condizione per attuare programmi di riforma*"¹³.

Raportul direct de proprietate între Scaunul Apostolic și mănăstirile aflate în proprietatea sa va fi fixat de o formulă canonică deja întâlnită, *nullo mediante*, formulă definită juridic în timpul pontificatului lui Alexandru al III-lea. *Nullo mediante* este diversă ca origine și extensiune de *protectio apostolica*, subliniind tendința de trecere de la Sfântul Petru la pontif. Mulțumită acestei formule, mănăstirile exempte se găseau în relația cu episcopul Romei în raport juridic similar cu mănăstirile din Roma, asupra cărora pontiful exercita o jurisdicție imediată în virtutea lui *ius commune* ca episcop al Romei¹⁴. Această dependență aducea cu sine consecințe în plan doctrinal și jurisdicțional mai ales în raporturile dintre Roma și episcopat¹⁵, care însă, pe măsura accentuării principiilor hierocratice, vor fi sever atenuate.

Conform concepției lui Grigore al VII-lea papa este un *abbas universalis*, cel puțin pentru mănăstirile exempte, și pentru exercitarea unui astfel de oficiu se servește de aceleași instrumente pe care le folosește în exercitarea oficiului pontifical prin reprezentarea sa *vice nostra* în secolul al XI-lea prin abatele de Cluny și în al XII-lea prin capitlul general¹⁶. Este o enunțare de principii care va fi purtată la maturitatea deplină de către Inocențiu al III-lea.

Cel care frecvent a solicitat canonic această formulă a fost papa Alexandru al III-lea. Acesta va încerca să facă respectate exempțiunile concesate călugărilor din partea ierarhilor locali. Potrivit expresiei folosite de Alexandru, cei care sunt exemptați prin privilegiile pontificale sunt **parohiani ai Bisericii Romane**¹⁷. Această concepție anticipează o formulă care va deveni uzuală o

¹¹ A. Blumenstock, *Der papstliche Schutz im Mittelalter*, Innsbruck, 1890, p. 44.

¹² De fapt în plină teocrație această instituție este utilizată în orice caz de către Sfântul Scaun subliniind procesul de sacralizare a lumii. Astfel, putem aminti aici predilecția pentru punerea sub protecția Sfântului Petru a instituțiilor ecleziastice occidentale inserate în structurile bisericii constantinopolitane. La 28 ianuarie 1206 Inocențiu al III-lea, reluând textul lui Celestin al III-lea "*In eminenti Apostolicae Sedis*", declară arhiepiscopatul de Nicosia pus sub protecția Sfântului Petru și a Scaunului Apostolic și îi confirmă dreptul de exempțiune de orice jurisdicție patriarhală, cu excepția prerogativelor Romei. J. L. La Monte, *A register of the Cathedral of the Cathedral of Santa Sophia of Nicosia, in Byzantion*, 5, 1929-1930, nr. 9, p. 448.

¹³ Michele Maccarone, *Primato romano...*, p. 833.

¹⁴ Michele Maccarone, *Studi su Innocenzo III*, Padova, Antenore, 1972, [Italia Sacra 17], p. 274.

¹⁵ Conform canonului IV al Conciliului de la Calcedon mănăstirile erau supuse jurisdicției episcopului din dieceza respectivă.

¹⁶ Recent pentru aceste evoluții o tratare adecvată la Ludwig Falkenstein, *La papauté et les abbayes françaises aux XIe et XIIe siècles. Exemption et protection apostolique* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences historiques et philologiques, 336], Paris, H. Champion, 1997, *passim*.

¹⁷ Scrisoarea lui Alexandru al III-lea către episcopul din Durham din 15 august 1170: "*Si enim tibi illicitum est in monachos vel clericos seu laicos parrochianos alterius manum extendere, multo minus licitum est parochianos Romane ecclesie sine mandato ipsius quolibet gravamine vel modestia fatigare*", în

dată cu pontificatul lui Honorius al III-lea, *nullius diocesis*, formulă aplicată persoanelor și instituțiilor sustrate de sub jurisdicția episcopului diocesan. Alexandru al III-lea se simte episcop atunci când exercită o jurisdicție ecleziastică care atinge pe alți episcopi: "*nullum preter Romanum pontificem episcopum habere*".

Instrumentul canonic care, plecând de la protecția acordată de Roma în numele Sfântului Petru va face carieră, evidențiind subordonarea față de centralismul roman este confirmarea pontificală, concept canonic care se dezvoltă din secolul al XI-lea, concept legat de cel de protecție papală¹⁸. Într-o astfel de concepție confirmarea papală acționează din exterior, oferind *muninimen* - protecție, păstrând aparența pentru respectarea autonomiei și a personalității ordinului monahal. Principiul confirmării, de fapt solicitate, este un principiu novator, căci mută accentul de la protecție la reformă, încurajarea acesteia sub patronaj și îndemn pontifical. Astfel, Calixt al II-lea în 1120 a oferit protecția Sfântului Petru unei mănăstiri cisterciene "*ut ibi deinceps religionis monasticae disciplina, protegente Domino, conservetur*"¹⁹. Cazul cistercian este cel mai elocvent pentru a demonstra cum o mișcare locală de reformă monastică intră cu drepturi depline în constituția Bisericii, folosind expresia lui Maccarone se produce practic o "canonizare papală" a reformei cisterciene²⁰.

Pascal al II-lea confirmă în anul 1100 observația monastică cisterciană și ia sub protecția și tutela **specială** a Scaunului Apostolic pe abatele și monahii din Cîteaux: "*quandiu vos ac successore vestri in ea quam hodie observatis disciplina ac frugalitatis observantia permanseritis*"²¹. Calixt al II-lea în 1119, după ce a declarat că e de competența pontifului "*religionem augere et quae recta atque ad salutem animarum statuta sunt nostri debeamus auctoritate officii stabilire*", confirmă cu autoritatea Scaunului Apostolic "*quedam de observatione Regulae beati Benedicti et de aliis nonnullis, quae ordini vestro et loco necessaria videntur capitula statuistis... nos ergo capitula illa et constitutiones auctoritate apostolica confirmamus*"²². Eugeniu al III-lea, în 1152, în bula *Sacrosancta* de confirmare a cistercienilor într-un context de teologie a primatului roman declară: "*Regulares institutiones vestras auctoritate apostolica confirmamus*"²³. În sfârșit, pentru a sublinia încă o dată dependența strictă a ordinului de Roma la inițiativa capitulului se cere și se obține un act de autoritate pontificală pentru întreaga organizare cisterciană. Astfel, statutele din 1202 precizează: "*Omnia que in carta caritatis continentur et quaecumque alia religionis intuitu regulariter sunt statuta vel statuentur*,"

Papsturkunden in England, von dr. Walther Holtzmann, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, vol. III, p. 311, nr. 174.

¹⁸ Iată textul unui privilegiu acordat în 1060 de către papa Nicolae al II-lea mănăstirii San Tomasso in Foglia: "*Tanta est sedis apostolicae auctoritas, ut omnis requiratur ab ea firmitas, ne putetur esse stabilis nisi quod eius fuerit confirmatum robore... Et quia nos ei praesidemus et vice beati Petri fungimur... debemus... adiuuare, quatenus nostru munimine fulti... Deo servire et in eius servitio liberius permanere possint*". *Patrologia Latina*, CXLIII, col. 1339.

¹⁹ *Patrologia Latina*, CLXIII, col. 1157-1158.

²⁰ O viziune sintetică cu o bibliografie exhaustivă asupra cercetărilor din ultimele decenii despre ordinul cistercian în Kaspar Elm, *Questioni e risultati della recente ricerca sui cistercensi*, în *I cistercensi nel Mezzogiorno medioevale. Atti del Convegno internazionale di studio in occasione del IX centenario della nascita di Bernardo di Clairvaux (Martano-Latiano-Lecce, 25-27 febbraio 1991)*, a cura di Hubert Houben e Benedetto Vetere, Congedo Editore, 1994, p. 7-31. Pentru răspândirea mănăstirilor cisterciene în Europa a se vedea R. A. Donkin, *The Growth and Distribution of the Cistercian Order in Medieval Europe*, în *Studia Monastica*, vol. IX, 1967, fasc. 2, p. 275-276 și mai recent René Locatelli, *L'expansion cistercienne en Europe*, în *Dossiers d'Archeologie*, Dijon, nr. 229, 1997-1998, p. 20-27.

²¹ *Patrologia Latina*, CLXIII, col. 47-48.

²² *Ibidem*, col. 1147-1148

²³ *Ibidem*, CLXXX, col. 1541-1543.

apostolica auctoritate confirmata sunt"²⁴. Relativ la toată această dezvoltare Maccarone afirmă: "In questo sviluppo dei rapporti tra papato e monasteri nella seconda metà del secolo XII ebbero parte essenziali i cistercensi. La «auctoritas apostolica» diventa quasi il loro palladio, di cui si appropriano, perché grazie ad essa erano assicurate inviolabilità e perpetuità alla loro osservanza monastica nel presupposto che i privilegi papali, una volta concessi, siano immutabili, perché ratificati dalla potestà di San Pietro che sta nei cieli"²⁵.

S-au purtat multe discuții în istoriografia cisterciană asupra caracteristicilor privilegiilor cisterciene. Cert este că obediența față de Scaunul Apostolic a fost o constantă a ordinului și predilecția pontifilor s-a manifestat deseori față de acesta fie în cazuri pozitive, fie în cazuri negative. Cel mai ilustrativ exemplu pentru secolul al XII-lea este Alexandru al III-lea, care în scrisoarea apostolică *Inter numeras*, din 19 iulie 1169, se substituie Capitlului general, dând ordine pentru viața internă a abaților²⁶. Practic Alexandru al III-lea afirmă aici și într-o altă serie de scrisori că el se implică în viața ordinului nu în primul rând în calitatea de conducător al Bisericii, ci ca abatele general al lor, care exercită acest oficiu cu metoda și tactul pedagogic al abatelui-tată, așa cum prescria regula Sfântului Benedict. Aplecarea lui Alexandru al III-lea către cistercieni și echilibrul pe care acesta a încercat să-l păstreze între acest ordin privilegiat de Roma și corpul episcopal au făcut exegeții să se pronunțe, în cazul cistercian, că este vorba de un "drept monastic cistercian"²⁷.

Tuturor protestelor venite din partea clerului secular, dar și a altor mănăstiri care nu beneficiau de privilegiile pontificale și de elementul conex acestora, exempțiunea, Alexandru al III-lea le va răspunde că dezvoltarea ordinului și alterarea observanței primitive a ordinului în plan economic au avut loc *per gratiam Dei*.

Inocențiu al III-lea, prin biografia sa, era apropiat cistercienilor, având o formație spirituală, spun unii monastico-cisterciană, prin familiarizarea sa cu abațiile cisterciene de la Casamari și Fossanova și prin filiația sa teologico-canonice direct de la Bernard de Clairvaux²⁸. Chiar în primele luări de poziție publice, Inocențiu al III-lea și-a manifestat dorința de a interveni în structura instituțiilor monahale, subordonându-le propriului program de pontificat. Statutele din 1202 subliniază ca privilegiile pontificale trebuie să fie revendicate de abați față de clerul secular *auctoritate apostolica*. Exercițiul supremei puteri pontificale exprimat în acea formulă era într-un fel transferat și permanent delegat Ordinului cistercian, care în anumite condiții putea face uz de el în același mod precum pontiful²⁹.

Primul contrast între Inocențiu al III-lea și Capitlul general al ordinului cistercian îl întâlnim la sfârșitul lui 1199 în problema contribuțiilor pentru finanțarea cruciadei impuse de pontif întregii Biserici. Opoziția pe care o fac cistercienii se datorează faptului că ei subliniau faptul că beneficiază de exempțiune în virtutea privilegiilor lor. Exempțiunea îi făcea să depindă *nullo mediante* de pontif. Inocențiu răspunde însă cu duritate într-o scrisoare din 28 decembrie 1199 - 5 ianuarie 1200 adresată abaților celor patru abați mamă și tuturor abaților cistercieni în

²⁴ Bernard Lucet, *La codification cistercienne de 1202 et son évolution ultérieure*, Editions cistercienses, Roma, 1964, p. 52.

²⁵ Michele Maccarone, *Primato romano...*, p. 860.

²⁶ De exemplu în anul 1166, când capitlul general a cedat presiunilor regelui englez și a hotărât să nu mai acorde azil în mănăstirea de la Pontigny lui Thomas Becket, papa Alexandru al III-lea a provocat, așa cum apreciază contemporanii, daune sensibile ordinului, lipsindu-l pe timp de trei ani de privilegiile de protecție apostolică. *Ibidem*, p. 868-869.

²⁷ W. Holtzmann, *Die register Papst Alexander III in den Händen der Kanonisten*, în *Quellen und Forschungen*, 30 (1940), p. 13-87; Idem, *Ueber eine Ausgabe der päpstlichen Dekretalen des 12. Jahrhunderts*, în *Nachrichten Akad. Göttingen, Phil.-hist. kl.*, 1945, p. 15-36.

²⁸ R. Brentano, *Two Churches. England and Italy in the Thirteenth Century*, Princeton, 1968, p. 259.

²⁹ Michele Maccarone, *Primato romano...*, p. 901.

care pontiful afirmă că opoziția cistercienilor este un scandal pentru Biserică, amenințându-i că, în caz de refuz, le va suspenda privilegiile: "*suspendemus privilegia vestra*". Scrisoarea se încheia cu o amenințare, deoarece acest refuz pune în cauză însăși puterea papală: "*Quodsi nec sic volueritis obedire, experiemur in vos, utrum in Cistercienses fratres plenam iurisdictionem, sicut in alios habeamus*"³⁰. Capitlul s-a conformat rapid, deoarece în iulie 1201 Inocențiu mulțumea Capitlului general pentru oferta de două mii de mărci făcută în favoarea Țării Sfinte³¹. Totuși, la sfârșitul anului 1202, din nou Inocențiu al III-lea, din motive care rămân obscure până astăzi, amenință ordinul cistercian cu dizolvarea "*totum ordinem aboleri*". Este aici o conștiință a puterii pontificale asupra călugărilor, care până atunci nu se mai constatare. Perioada de maximă colaborare dintre cistercieni și Inocențiu al III-lea este 1205-1206: "*forse il momento migliore della collaborazione tra Innocenzo III ed i cistercensi fu nel 1205-1206. Il Manrique si compiace di ricordare, nella sua cronistoria del 1205, gli incarichi papali affidati ai cistercensi in tutto il mondo, dalle legazioni in Grecia all'inquisizione contro gli eretici in Francia, dalla predicazione della Crociata in Italia e in Germania alla evangelizzazione della Livonia, a tante altre missioni, sino alla lontana Armenia*"³². În același an 1206, abatele de Cîteaux, Arnaud Amaury, pune la dispoziția Sfântului Scaun întregul Ordin pentru a fi utilizat în primul rând în lupta antiereticală, însărcinându-se el însuși în recrutarea monahilor apți pentru predică, și conducând el însuși doisprezece dintre cei mai culți abați ai ordinului în Languedoc, pentru a predica populației eretice³³.

Un nou conflict izbucnește în 1209 cauzat de această dată de sancțiunile contra regelui Ioan fără Țară, sancțiuni nerespectate în unele dintre abațiile cisterciene din Anglia. Replica lui Inocențiu este dură, pontiful subliniind că orice privilegiu dispăre în prezența unui ordin pontifical: "*cum nec possit mandato apostolicae auctoritatis ob stare, qua semper salva huiusmodi privilegia conceduntur*".

Și acest conflict a fost parțial rezolvat, un altul fiind însă la orizont. Este vorba despre tentativele lui Inocențiu de a-i folosi pe cistercieni, cel mai privilegiat ordin monastic în scopul misionar. La 27 octombrie 1206 pontiful s-a adresat tuturor episcopilor, abaiților și prelaților din Polonia, recomandând misiunea evangelizatoare a cistercienilor în mijlocul păgânilor cărora le era concedată *potestas praedicandi*. În 10 august 1212, într-o scrisoare adresată *universis abbatibus in generali Cisterciensi capitulo constitutis*, face un apel la întregul Ordin pentru a se renunța la opoziția față de monahii cistercieni care predica - spune pontiful - *de nostra licentia*, deoarece el cunoștea ostilitatea de care erau înconjurați monahii misionari care erau acuzați de faptul că sunt vagabonzi și acefali. Capitlul cistercian răspunde în reuniunea din 1213 cu un compromis: "*Taliter temperet rem gerendam. ut et summo pontifici satisfiat, nec rigor Ordinis nostri enervetur*"³⁴. Intenția lui Inocențiu era de a transforma acest ordin într-un *ordo praedicatorum*.

În sfârșit, ultima înfruntare între Ordin și pontif va avea loc la Conciliul Lateran IV, declanșată de o scrisoare a episcopului de Pecs, care-i acuza pe cistercieni și ioaniți de faptul că achiziționau proprietăți viticole prevalându-se de exempțiune. Acestei acuzații i s-au adăugat altele

³⁰ Die Register Innozenz' III., ed. O. Hageneder - Werner Maleczek - Alfred Strnad, Rom-Wien, 1979 [Publikationen der Abteilung für historische Studien des Österreichischen Kulturinstituts in Rom], Register II, Pontifikats Jahr 1199-1200, nr. 257, p. 488.

³¹ A. Potthast, *Regesta pontificum romanorum inde ab anno post Christum natum MCXCVIII ad annum MCCCIV*, Berlin, 1874, I, nr. 1435, p. 129.

³² Michele Maccarone, *Primato romano...*, p. 908.

³³ Edith Pásztor, *Lavoro e missione dei cistercensi dalla fondazione di Cîteaux a Gioacchino da Fiore: problemi e discussione*, în *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier* présentés par Benoît Chauvin, Pupillin, Arbois, tome II, *Histoire cistercienne*, vol. 3, *Ordre, moines*, 1984, p. 154.

³⁴ Josephus Canivez, *Statuta Capitulorum Generalium Ordinis Cisterciensis ab anno 1116 ad annum 1726*, tomus I, *ab anno 1116 a annum 1220*, Louvain, 1933, p. 414, nr. 52.

venite din întreaga *Christianitas*: cumpără pământuri, își terorizează vecinii, achiziționează biserici parohiale, înmormântează în propriile biserici contra unor sume de bani. Toate acestea îl fac pe Inocențiu să califice "afacerile" cistercienilor mai grave decât cele ale laicilor: "*Talium etiam negociationum commercia exercetis quis in laicis et secularium hominibus reprobantur*"³⁵.

Conciliul Lateran IV s-a ocupat de privilegiile cistercienilor. Constituția conciliară se referă la dijma datorată de către cistercieni, impunând că ea trebuie plătită pentru pământurile achiziționate sau primite ca donație după conciliu, în timp ce cele aflate în posesie înainte de conciliu beneficiază în continuare de exempțiune. O altă afirmație enunțată în constituția nr. 57 a Conciliului Lateran IV consacră principiul revocabilității privilegiilor monastice din partea pontifului. Astfel că Inocențiu, cu riscul de a deforma constituția ordinelor religioase, încerca să facă funcționabilă în cadrul programului său reformator obediența cistercienilor.

2. Abația de la Cârța ca expresie directă a misiunii Bisericii Romane.

Abația cisterciană de la Cârța, înființată într-un interval fixat de istoriografia recentă între 1198 și 1205-1206, a constituit permanent un motiv de controversă între istoriografiile română, maghiară și cea săsească³⁶. Cauza este simplă. Mănăstirea în cauză a fost fondată într-un moment destul de nefast pentru regalitatea maghiară și într-un areal unde nu poate fi probată documentar pentru acei ani jurisdicția regalității maghiare, dar nici o colonizare consistentă din partea elementelor germanice. Istoriografia românească, care a emis întotdeauna dubii asupra pozițiilor celorlalte școli istoriografice, s-a concentrat pe explicații locale, punând în permanență în valoare așa-zisa procedură de depozedare a românilor de foloasele funciare, dând o explicație insuficientă din punct de vedere juridic expresiei *terram exempta de blaccis*, expresie care apare într-un document din 1223 emis de regele Andrei al II-lea.

Din nici o parte însă nu au venit explicații care să sublinieze apăsător opinia istoriografiei cisterciene și a celei pontificale față de acest episod. Dincolo de câteva clișee cu caracter general asupra evoluției ordinului, clișee frecventate de toate istoriografiile în cauză și irelevante prin generalitatea lor, principalele caracteristici relative la jurisdicția ordinului, la organizarea și obediența sa, la procedurile sale de inserare într-un nou teritoriu nu au fost investigate. De asemenea, majoritatea studiilor care s-au oprit asupra subiectului nu au acordat mare atenție politicii generale a Bisericii Romane în epocă. Un simplu efort de lectură a istoriografiei avizate ar fi relevat faptul că pentru cel puțin o jumătate de secol, în plină epocă a teocrației, ordinul cistercian a fost utilizat cu predilecție pentru misiunile Bisericii Romane. Iar după cum am mai subliniat în partea întâi a acestei investigații, ordinul cistercian nu este un simplu ordin monahal care să respecte ad-litteram jurisdicția diocezană³⁷, ci este un ordin monastic beneficiar al privilegiilor

³⁵ R. Cheney, *A letter of pope Innocent III and the Lateran decree on cistercian tithespaying*, în *Cîteaux. Commentarii Cistercienses*, Pontigny, 1962, p. 146-151.

³⁶ Dincolo de a exalta monahismul cistercian și expansiunea sa în epocă, trebuie analizate cu atenție circumstanțele instalării. De exemplu, în Moravia prima mănăstire cisterciană este înființată de abia în 1205. Kaspar Elm, *Les Ordres monastiques, canoniaux et militaires en Europe du Centre-Est au Bas Moyen Âge*, în *L'Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l'Europe du Centre-Est et du Nord, (XIV-XV e siècles)*, École Française de Rome, 1990, p. 168.

³⁷ Prin voința Sfântului Bernard de Clairvaux cistercienii ar fi trebuit să fie supuși episcopului. Aceștia s-au eliberat însă de tutela episcopilor. În 1132 papa Inocențiu al II-lea îl dispensează pe abatele de Cîteaux de a mai asista la sinoadele dioceane, Alexandru al III-lea confirmă că în problemele de ordin episcopal competența episcopilor față de cistercieni este depășită, iar în anul 1184 papa Lucius al III-lea interzice orice cenzură a vreunui prelat contra unui abate cistercian. Din acel moment cistercienii se consideră total exemptați. Pierre Vial, *La Papauté, l'exemption et l'ordre du temple*, în *Papauté, Monachisme et théories politiques*, I, Le

pontificale și care prin centralitatea sa și filiațiile sale extinde aceste privilegii asupra tuturor membrilor marii familii cisterciene. Ar fi hilar să se creadă că în timpul lui Inocențiu al III-lea, când oricum trebuie plasată înființarea Cârței, într-o mănăstire misionară exemptată ar fi fost exercitată o altă jurisdicție decât cea a ordinului, părănd ridicole afirmațiile care privesc și Igrîșul³⁸ de genul: regele Bela sau regele Andrei au înființat mănăstirea sau respectivul așezământ monastic a fost înființat prin donație regală³⁹, cu sugestia insidioasă a dependenței directe a activității abației de proiectele regale⁴⁰.

Progresia cistercienilor în Europa a fost mereu pusă în legătură cu experiențele economice medievale, cu noile tehnici agricole, cu modul sistematic de creștere a animalelor, chiar cu inovații industriale. Toate aceste afirmații sunt perfect adevărate. Dar, aceste aspecte care acum primează la nivelul culturii medii europene sunt subsidiare eforturilor cistercienilor, care în primul rând au fost spirituale⁴¹. În fapt, cistercienii sunt în concepția pontificală noii reformatori care supraviețuiesc după eșecul ordinului de la Cluny, iar continuitatea care există în mișcarea de reformă a bisericii nu poate fi negată⁴². Și ca orice ordin reformator, a fost un ordin misionar. Un ordin a cărui misiune s-a desfășurat în primii ani în interiorul *Christianitas* în zonele de veche creștinare, ordinul crescând prin concurența cu Cluny-ul. Pe măsura acestei creșteri a început să se

pouvoir et l'institution ecclésiale. Études d'histoire médiévale offerts à Marcel Pacaut, Presses Universitaires de Lyon, 1994, p. 175.

³⁸ Prima mănăstire cisterciană înființată în anul 1179 pe teritoriul românesc la sfârșitul pontificatului lui Alexandru al III-lea, într-o zonă cu o puternică densitate a populației românești și de "suveranitate" spațială a mănăstirilor de rit răsăritean.

³⁹ Adeseori această sintagmă "donație regală" este insidioasă, pentru că induce un sentiment de preeminență asupra teritoriului "donat" a unui factor cu puțină relevanță politică pentru zonă, și care este favorizată doar ca factor militar. E adevărat că pentru istoriografia militanță factorul militar este totuna cu factorul politic, unul suprapunându-se celuilalt. Pentru timpurile lui Inocențiu al III-lea situația juridică și politică este mult diferită.

⁴⁰ *"L'ordre, l'un des derniers grand phénomènes communs à toute l'Europe avant le triomphe de l'État national, ne reconnaissait aucun autre souverain que le pape... Quand les pères fondateurs de Cîteaux instituent la première vraie famille monastique, où chaque abbaye doit en fin de compte obéissance à sa propre maison mère, il ne leur vient même pas à l'esprit qu'un jour cette soumission pourra être perçue comme dangereuse. Par exemple, pendant la guerre de Cent Ans, au XIVe siècle, beaucoup de maisons cisterciennes en Angleterre sont considérées comme de possibles foyers de subversion, dépendantes qu'elles sont d'une maison mère en France où elles envoient régulièrement de l'argent. Cette crainte n'était pas sans fondement: il suffit de repenser à ce qui était survenu en Allemagne deux siècles plus tôt pour en avoir confirmation. Quand Frédéric Barberousse, l'empereur du Saint Empire romain germanique, impose la reconnaissance d'un antipape, les Clunisiens allemands se conforment à ses instructions tandis que les Cisterciens, dans l'ensemble, suivent l'exemple de leur Ordre et refusent d'obéir à celui qui est leur suzerain temporel. Le premier devoir de l'homme pour les Cisterciens est envers Dieu; et le premier devoir des Cisterciens est envers Dieu par le biais de l'abbé de leur maison mère. Car ils se considèrent exempts de toute soumission féodale vis-à-vis de tout maître temporel, et pour ce qui est de l'obéissance à leur seigneur spirituel, l'évêque local, la papauté leur accorde une exemption effective. L'abbaye est reconnue comme abbatia nullius, c'est-à-dire une abbaye n'appartenant à personne, puisqu'elle appartient à l'Ordre seulement et ne doit obéissance qu'au pape. Rien de surprenant, donc, à voir les Cisterciens épouser la cause de Thomas Becket, allant même jusqu'à l'accueillir, ou se mêler d'affaires d'une impotance fondamentale pour le continent tels que l'hérésie cathare, les croisades..."*. Stephen Tobin, *Les Cisterciens. Moines et monastères d'Europe*, Paris, 1995.

⁴¹ După cum am văzut deja controversale cistercienilor cu Roma în timpul lui Inocențiu dar și după se datorează tocmai lipsei de observanță față de regulile inițiale ale ordinului.

⁴² Ca promotori ai reformei ecleziastice îi putem enumera de-a lungul secolelor pe clunisieni, apoi pe cistercieni, apoi pe franciscani și dominicani, iar din secolul al XVI-lea pe iezuiți. Toți fără tăgadă au sprijinit monarhia pontificală. Primele patru ordine enumerate monarhia pontificală clasică, celălalt monarhia pontificală posttridentină.

dezvolte sau să fie utilizat în exteriorul *Christianitas* în misiuni contra păgânilor sau în interiorul *Christianitas* în zonele de recentă creștinare, unde resurgențele păgânismului sau contactele cu creștinismul răsăritean de matrice constantinopolitană erau frecvente⁴³.

De aceea, înaintarea ordinului în Europa Central-Orientală este făcută în scopul misiunii, a unei duble misiuni în favoarea celor recent creștinați și în "favoarea" creștinilor de *lege greacă*⁴⁴.

Așadar, chiar și mănăstirile cisterciene din Ungaria, ca și cele din Polonia sunt înscrise într-un program de reformă în sensul amintit mai sus, mai ales că în respectivele zone, socotite adesea ca aceeași provincie ecleziastică⁴⁵ erau puternice concentrări de populație necreștinată, greacă sau mai târziu "schismatică" sau puțin aderente la Biserica Romană⁴⁶.

Ceea ce nu s-a evidențiat aproape niciodată până acum, în cele trei istoriografii sus-pomenite este faptul că inserarea cistercienilor într-un anumit teritoriu nu se face fără îndeplinirea unor condiții care fac parte din cutumele ordinului. Dacă expresia "loc deșert" întâlnită des în documentele de înființare ale unor abații cisterciene a fost adesea interpretată ca atare și s-a considerat că respectivul teritoriu era unul fie niciodată populat, fie depopulat și de aceea preferat de cistercieni, căutători înveterați ai solitudinii, cercetările complexe întreprinse în ultimii treizeci de ani au reliefat că de fapt expresia *loc deșert* este un clișeu luat din Biblie, mai precis din Deuteronom 32/10: "**Invenit eum in terra deserta, in loco horroris et vastae solitudinis...**/Găsitul-a în pământ pustiu, în pustiu trist și cu urlete sălbatice..."⁴⁷. Expresia cu carieră în literatura și diplomația epocii, mai ales prin relevanța și încărcătura ei etică și teologică, apare și în izvoarele relative la fondarea abației de la Cîteaux⁴⁸. Mult timp interpretarea strictă a

⁴³ Ironia stă tocmai în faptul că într-o societate în expansiune dezvoltarea economică se produce tocmai în zonele de frontieră, iar cistercienii au trebuit să înfrunte tentațiile și dificultățile conexe acestei dezvoltări continuând totodată *vita apostolica*.

⁴⁴ Bernard de Clairvaux nu-i ignoră pe ruși. Îi menționează într-o scrisoare către episcopul de Cracovia, indemnându-l pe acesta să-i evanghelizeze, ca și cum "botezul Rusiei" nu ar fi fost cunoscut. Corespondentul său îi răspunde spunându-i că efectiv acest popor nu aparține nici Bisericii grecești, nici celei latine și că este un alt fel de lume: "*Ruthenia quae quasi est alter orbis*". Bernard de Clairvaux. *Histoire mentalités, spiritualité. Colloque international, Lyon-Cîteaux-Dijon, juin 1990*, Les Editions du Cerf, Paris, 1992, p. 84.

⁴⁵ Vezi Ș. Turcuș, *Sinodul general de la Buda (1279)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2001. Că este așa o confirmă și textele prezentate de exegeții din cele două țări în felurite reuniuni academice, unde toate instituțiile ecleziastice sunt tratate uniform pentru ambele spații.

⁴⁶ "*Au-delà de l'Elbe malgré quelques importantes fondations, la véritable participation cistercienne à la colonisation du sol n'a commencé qu'aux alentours de 1200. En Pologne, les abbayes fondées au XIIe siècle, Brzenica (1140-1153), Lekno (1140), Lad (1155), Sulejow (1176) et Koprznica (1185), paraissant avoir été essentiellement missionnaires, et avoir reçu des domaines déjà mis en valeur qu'elles firent exploiter par les serfs qui s'y trouvaient, avec l'assentiment du Chapitre général*". Charles Higounet, *Le premier siècle de l'économie rurale cistercienne*, în *Istituzioni monastiche e istituzioni canonicali in Occidente (1123-1215)*, *Atti della Settimana internazionale di studio Mendola, 28 agosto-3 settembre 1977*, Vita e Pensiero, Milano, 1979, p. 351. Să amintim doar că prima mănăstire cisterciană înființată în Ungaria este cea de la Csikador în 1142 și paralelismul cu fenomenul polonez este evident.

⁴⁷ Traducere în *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1994, p. 231. Mai aplicată este traducerea "*Găsitul-a în pământ pustiu, în loc de groază și de întinsă singurătate*".

⁴⁸ Exordium Parvum, 3, 2-5: "*ad heremum quae Cistercium dicebatur alacriter tetenderunt. Qui locus... pro nemoris spinarumque tunc temporis opacitate accessui hominum insolitus, a solis inhabitabatur feris... nemoris et spinarum densitate praecisa ac remota, monasterium ibidem... construere coeperunt*/ Exordium Cistercii, 1-7 "*Cistercium devenerunt, locum tunc scilicet horroris*". Policarpus Zakar, *I Cistercensi e la Cultura*, în *I Cistercensi e il Lazio*, Roma, 1978, p. 135.

expresiei a primat în istoriografia cisterciană. Cercetările arheologice însă au demonstrat că "protocistercienii" s-au așezat într-un loc unde exista deja în epocă o construcție ecleziastică⁴⁹. Expresia are, în opinia istoricului cistercian de origine maghiară, Policarpus Zakar, o altă accepțiune. Ea se referă la situația juridică a terenului, care conform cutumelor cisterciene nu trebuie să fie grevate de absolut nici un fel de obligații și legături. O ilustră cercetătoare britanică, Brenda Bolton, care de câteva decenii a zăbovit asupra acestei chestiuni, susține că monahii cistercieni se așează în pământuri care **nu sunt revendicate de nimeni**⁵⁰. De fapt nu trebuie să ne mirăm având în vedere că sunt moștenite în constituția ordinului cistercian cutumele ordinului de la Cluny, care după cum cunoaștem prin donația din anul 910 era exemptată și de autoritatea ecleziastică, dar și de cea laică.

Așadar, susținem din nou că toate exprimările categorice sau cu valoare absolutizantă care sunt făcute în genul regele X sau regele Y au fondat mănăstirea cisterciană Z sunt lipsite de suport real, deoarece cistercienii fie își aleg ei zona de colonizare, fie le arondează Roma sau au acordul acesteia pentru un teritoriu în scop misionar. Nu putem nega o contribuție a elementelor seculare în difuzarea ordinului cistercian, dar a aronda la sfârșitul secolului al XII-lea acest fenomen al expansiunii cistercienilor voinței și intereselor expansioniste sau strict politice ale factorilor de putere regali sau nobiliari este o eroare.

Dacă vom analiza cazul abației Cârța⁵¹ și vom merge pe filiație vom constata că această abație este una din puținele "fiice" din afara Franței ale mănăstirii dela Pontigny. Or, după cum se cunoaște, Pontigny-ul a fost fondată în condițiile juridice expuse mai sus. Pe locul unde a fost fondată abația de la Pontigny a existat, conform tradiției, un sălaș al unui eremit pe numele său fic Ansius, fie Etienne, dar probată prin expertize pe teren a fost prezența unei mici ferme "*also called Pontigny after the name of the region, was held there in franc alleu. Property held in franc alleu was outside the jurisdiction of local lords and free of all obligation*"⁵².

Brenda Bolton insistă asupra unor caracteristici de organizare ale ordinului puțin cunoscute până acum. Ea afirmă că cistercienii erau agresivi în procedurile de realizare a proiectelor lor. Modul cum s-a dezvoltat ordinul cistercian, caracteristicile organizării sale, demonstrează că monahii albi erau capabili să sintetizeze în acțiunea lor aspectele militare și cele propriu-zis monastice de solitudine și meditație. "*Atitudinea lor militărească în raporturile cu credința se oglindește nu doar în disciplina pe care o reflectă regulamentele din mănăstirile lor, dar și din aplicarea acestor regulamente în afara mănăstirilor. Cistercienii reprezentau grănicerii credinței în două sensuri, și fizic și metafizic. O dată trasate obiectivele lor cu absolută rigoare, pentru a le atinge se osteneau asupra frontierelor geografice ca și asupra celor spirituale ale «ortodoxiei» și erau pregătiți oricând unde aceste frontiere ar fi apărut*"⁵³. Tocmai spiritul de frontieră în scopul extinderii *Christianitas* a determinat și această strânsă alianță dintre cistercieni și Roma despre care am vorbit mai înainte.

Cum se fonda o abație cisterciană? Având în vedere *protectio* de care beneficiază din partea Curiei Romane în plină epocă a teocrației, trebuie să considerăm fondarea unei mănăstiri ca fiind un act făcut în dimensiunea politicii Romei.

Conform primei culegeri de statute a Capitlului General al ordinului, "*Instituta generalis Capituli apud Cistercium*", statutul I, "*Quo in loco sint construenda coenobia*" pomeneste despre

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ Brenda Bolton, *Lo spirito...*, p. 56.

⁵¹ Confuz și plin de erori articolul lui Gh. Duzinchievici, *Propaganda cistercită printre români. În legătură cu cronică lui Albricus Trium-Fontium*, în *Cercetări Istorice. Revistă de Istorie Românească*, VI, 1928, nr. 2, p. 126-138.

⁵² Terry Kinder, *Architecture of the Cistercian Abbey of Pontigny, the Twelfth Century Church*, Indiana University, 1996 [1982], p. 15-39.

⁵³ Brenda Bolton, *op. cit.*, p. 59-60.

contactele privind găsirea unui teritoriu adecvat între viitorul abate tată și cel ce cunoaște zona, un eventual "ctitor"⁵⁴. Statutul însă nu precizează o altă modalitate specifică prin care se constituie o comunitate monastică cisterciană. Este vorba de faptul că mănăstirea putea fi constituită dintr-o donație, dar adesea nu era vorba de nici o donație, ci de o alegere⁵⁵ pe care o făceau cistercienii, cum am precizat mai sus, într-un pământ nerevendicat de o autoritate juridică întemeiată. Statutul XII, "*Quomodo novella ecclesia abbate et monachis et ceteris necessariis ordinetur*", precizează condițiile în care se populează o abație și se specifică numărul de monahi - 12 - care trebuie să fie conduși de un abate spre noua rezidență monastică. Pentru așa-numiții "*tabulatores*", cei care consemnau data întemeierii unei mănăstiri și redactarea catalogului cronologic al caselor ordinului, fondarea era compusă dintr-o succesiune de momente din care relevante erau: emiterea ordinului de fondare (*fundatio*)⁵⁶, confirmarea fondării de către Curia romană și de Capitlul General al ordinului, decizia papei de a asocia noua abație familiei ordinului cistercian (*institutio*), preluarea domeniului de fondare al noii mănăstiri (*dotatio*), edificarea clădirilor provizorii ale abației, binecuvântarea noului abate, părăsirea abației-mamă și sosirea conventului colonizator la locul noii ctitorii, consacrarea mănăstirii. Data fondării unei abații cisterciene coincide cu ziua, luna și anul populării sale⁵⁷.

Când este vorba de cazul unei mănăstiri de frontieră, a cărei misiune este mult mai dificilă, constatările privind fondarea sunt mult mai problematice⁵⁸. Acesta este și cazul abației de la Cârța. Ultimele patru decenii au făcut ca discuția în jurul Cârței să genereze mai multe curente de opinie relative la fondare, toate însă strict condiționate de realitățile locale, nici unul nefiind interesat de politica generală a Bisericii în epocă și în zonă.

Din punctul de vedere al misiunii romane, zona Transilvaniei, la începutul secolului al XIII-lea, prezintă caracteristici particulare care o individualizează în contextul misionar. O simplă perspectivă a frontului misionar ne va dezvălui că Transilvania se află în mijlocul unui spațiu frontieră a *Christianitas*, unde spre nord se desfășoară o puternică misiune sprijinită armat (ce degenerază în cruciadă) de creștinare a păgânilor baltici, în timp ce în sud există masive proiecte și după 1204 chiar realități misionare în rândul celor ce aparțin confesiunii răsăritene. Transilvania nu numai că întrunește ambele particularități ale misiunii, și în rândul păgânilor și în rândul creștinilor răsăriteni, dar aici întâlnim și dimensiunea tradițională occidentală a misiunii cisterciene, cea după cum o denumeste Brenda Bolton de evanghelizare a unei plebe recalcitrante și a unei lumi necreștinate sau descreștinate. Obiectivul esențial al așezării cistercienilor, așa cum îl putem

⁵⁴ Teorie funcțională pentru primii ani de existență ai ordinului și puțin funcțională în misiunile din Est. Dacă luăm în considerare popularea mănăstirilor din Grecia după 1204 vom constata că acest principiu nu funcționează deloc.

⁵⁵ Terryl N. Kinder, *I Cistercensi. Vita quotidiana. Cultura. Arte*, Milano, Jaca Book, 1997, p. 85.

⁵⁶ Ne vedem nevoiți să precizăm un lucru care revine des în istoriografia Cârței. Titlul de fondator nu trebuie înțeles ad-litteram. Putem da spre exemplu cazul lui Théobald al II-lea conte de Champagne, care a făcut considerabile donații cel puțin la opt abații cisterciene din întreaga Franță. La Clairvaux generozitatea sa a permis să se finanțeze o parte a construcției, astfel că i-a fost atribuit titlul generos de "fondator" al abației, deși donația sa era cu mult după fondarea reală a abației și nu greva relațiile juridice ale mănăstirii. *Ibidem*, p. 87.

⁵⁷ Dan Nicolae Busuioc von Hasselbach, *Mănăstirea cisterciană Cârța în secolul al XIII-lea. Contribuții la istoria Țării Făgărașului în Evul Mediu*, referat de doctorat, p. 10-14.

⁵⁸ "*Parlando della fondazione dei monasteri, si dice frequentemente che i monaci lavoravano duramente per molti anni, oppure che, appena arrivati, costruivano un'abbazia bella e spaziosa. Nella maggior parte dei casi nessuna di queste versioni corrisponde alla realtà. Nei rari casi in cui tali informazioni sono state trasmesse in modo attendibile, osserviamo che le circostanze di ciascuna fondazione furono notevolmente diverse a seconda delle condizioni locali, e che spesso passarono diversi decenni prima che venisse edificato quello che consideriamo il «monastero permanente»*". Terryl N. Kinder, *I Cistercensi...*, p. 85.

percepe din documentația vagă și adesea contradictorie care ne-a rămas despre Cârța de la începutul secolului al XIII-lea. Atât la Igrîș, cât și la Cârța se pare că rolul așezării acestor abații a fost strict misionar, cu evidentă propensiune spre populația de rit răsăritean. Este, credem noi, expresia progresiei tot mai accelerate a misiunii Bisericii Romane în conformitate cu ideologia *Christianitas*. În toată această întreprindere rolul factorilor politici din zonă este unul strict militar. Abația cisterciană de la Igrîș, despre care se vorbește extrem de puțin în istoriografia românească, aparent nu pune probleme nici unei istoriografii decât eventual celei cisterciene. Deși cea maghiară a categorisit-o în rândul așa-ziselor "fundații" cisterciene ale lui Bela al III-lea, iar cea românească a consimțit tacit la această sterilă concluzie, cazul Igrîșului nu este atât de rezolvat precum pare. Mai mult decât evident este locul în care este fondată mănăstirea de la Igrîș în 1179⁵⁹. Ea este așezată într-o zonă de densitate etnică românească cu eventuale intruziuni slave. Situația este probată de existența mănăstirilor de rit răsăritean din zonă. Cum am mai amintit, Gyula Moravcsik pomeneste pentru sfârșitul secolului al XII-lea începutul secolului al XIII-lea cel puțin 600 de mănăstiri ortodoxe existente pe teritoriul Ungariei de atunci. Un simplu calcul al mediei ne îndreptățește să considerăm că pe teritoriul Transilvaniei cucerit până în acel moment existau câteva zeci de asemenea așezăminte monastice. De ce credem că Igrîșul este așezată într-o zonă de densitate românească de rit răsăritean? Pentru că în general toate mănăstirile înființate în epocă în Ungaria și Polonia au avut scop misionar și pentru că zona în cauză nu a fost alterată din punct de vedere etnic de-a lungul istoriei, comitatul respectiv având mereu o mare reprezentativitate de populație românească, care a și reușit să întemeieze structuri statale de dimensiuni notabile nu cu mult timp înainte⁶⁰. În fapt, este clar că înstăpânirea maghiară la modul concret se realizează în zonă într-o perioadă nu cu mult anterioară fondării Igrîșului la 1179. Astfel, comiții comitatului Cenad sunt menționați începând cu anul 1165 sau 1187, și în aceeași perioadă această instituție se va fi conturat și organizat mai bine⁶¹. Oricum, sub nici o formă nu poate fi acreditată în cazul Igrîș, după cum nici în cazul Cârța, ideea unei îmbunătățiri economice prin chemarea cistercienilor, pentru că nimic din istoria zonelor respective nu ne îndrituiește să observăm performanțe tehnico-economice demne de luat în considerare.

Igrîșul 1179 și Cârța în intervalul 1198-1208 sunt două momente care cronologic anturează îndeaproape progresia teritorială în interiorul voievodatului transilvan a regatului maghiar. Ceea ce însă deosebește fundamental cele două abații este contextul de politică generală în care se face fondarea. Dacă întemeierea Igrîșului este corelată cu programul general în condiții de misiune în Ungaria în parametri normali, întemeierea Cârței se petrece în împrejurări excepționale atât din perspectiva Romei, cât și a Ungariei. Să lăsăm însă să glăsuiască izvoarele despre acest important moment al istoriei naționale. Statutele Capitlului General al ordinului Cistercian pomenesc pentru anul 1206 de un abate ultrasilvan "*Abbas ultra Sylvas in Hungaria, filius abbatis de Egris, in sequenti generali Capitulo omni occasione postposita, Cistercio se praesentet veniam quare nunquam venerit petiturus. Abbas de Egris hoc ei denuntiet*"⁶². Aceleași Statute, pentru anul 1208, se referă la un abate transilvan "*Abbas Transylvanus qui per decem*

⁵⁹ "Apr. 25 - Dominica Palmarum - Fundata est abbatia de Egres secundum tabulas monasteriorum ordinis antiquiores". Ferenc L. Hervay, *Repertorium* ..., p. 90.

⁶⁰ "Ducatul condus de Ahtum rudă și urmaș al lui Glad cu centrul în urbs Morisena. La Morisena exista o mănăstire ortodoxă la care slujea o treime din populația orașului. În secolele XII-XIII, până la invazia tătară (1241), sunt atestate vreo 13 mănăstiri ortodoxe, ale unor familii de nobili în zona Mureșului. Din buletinele papei Honoriu al III-lea, din 1216 și 1218, reiese organizarea și în părțile Aradului a unor mănăstiri fiind de vasta organizație monahală a Sfântului Theodosiu. Ambele redactări ale buletinelor pomenite amintesc la Tosani sau Rosani o mănăstire cu bunuri «donate odinioară» de către Glad și Manuel". Ioan-Aurel Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneză statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996, p. 126-127.

⁶¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. IV, p. 118.

⁶² Josephus Canivez, *Statuta* ..., p. 323.

*annos ad Capitulum non venit, cum anno praeterito praeceptum ei fuerat a Capitulo ut veniret, usque ad Pascha Cistercium veniat*⁶³. Aproape toți exegeții români, excepție făcând Dan Nicolae Busuioc von Hasselbach, au plasat cu referire la cea de-a doua mențiune întemeierea Cârței în anul 1198, calculând prin simpla scădere intervalul de timp de când un abate transilvan nu se prezentase la Capitlu. Toți au pus semnul egalității între abatele de Cârța și acest abate transilvan, fără să încerce o interpretare mai profundă a adjectivului "transilvan". Dacă ar fi studiat cu atenție statutele editate de Canivez ar fi constatat că referințele geografice atât de generoase în ambiguitatea lor de felul *ultra Sylvas* sunt aproape inexistente și că aproape fiecare mănăstire are o denuminațiune proprie sigur cu numeroase variațiuni. Dacă vom căuta în aceleași statute vom constata că Igrîșul este denumit în diverse feluri: Egres la 1191, Aigris în 1196, Gris în 1199, Hegris la 1205, Egris la 1212, iar Cârța și ea cunoaște în statute diverse denumiri: Karz în 1216, Kerc în 1235, Kaercia în 1239, Querce în 1240, Keirk în 1279, toate având însă sonorități apropiate de denumirile convenționale folosite astăzi. De ce dacă se cunoștea așezarea abației de la Cârța, având în vedere datele pe care le-am menționat mai sus în ceea ce privește fondarea mănăstirii, denumirea ei este atât de generală: abatele transilvan. Cu siguranță nu-l putem identifica pe abatele transilvan cu cel de Cârța. Ar fi un anacronism să procedăm astfel. Deși finalizarea acțiunii abatelui transilvan va fi în perimetrul geografic al Cârței, aceasta nu ar fi deloc valabilă pentru anul 1198 și doar plauzibilă pentru anii 1206-1208.

Suntem într-o epocă în care în Occident cancelariile și scriptoriile cunosc o dezvoltare fără precedent. Sigur nu este cazul Ungariei, unde cancelaria regală este într-un stadiu primitiv de dezvoltare⁶⁴. O greșeală atât de flagrantă în cazul scribilor cistercieni nu este credem noi de presupus. Mai ales că denumirea nu este aceeași în cele două cazuri expuse. O dată se vorbește de *abbas ultra Sylvas in Hungaria* și o dată de *abbas Transilvanus*. Formula adjectivală în al doilea caz este mult mai precizată și mai plină, are un conținut mult mai riguros instituțional decât prima formulă de simplă localizarea geografică. Ceea ce nu cunosc probabil exegeții care au plasat simplist înființarea Cârței la 1198 este faptul că între întemeierea unei abații și fondarea ei propriu-zisă cu teritoriu arondat și edificii de cult proprii poate să treacă un interval bun de ani, timp în care se configurează și se definitivează strategia și programul viitoarei abații în paralel cu căutarea locului de instalare⁶⁵. Căci nucleul unei fundații - mănăstiri cisterciene, este comunitatea, abatele și cei doisprezece monahi și nu edificiile și locul, iar această comunitate o dată creată trebuie un interval de timp pentru a se stabili și a-și crea un spațiu adecvat⁶⁶. Așa că în denumirile generice de abate ultrasilvan și transilvan trebuie să vedem comunitatea unei abații cisterciene abatele și corpul monahal pregătit la Igrîș, disponibil pentru o nouă creație cisterciană, dar care își începe o lungă itineranță de la abația din care "s-a născut". De fapt, dacă analizăm perioada care a trecut de la crearea mănăstirii de la Igrîș 1179 și prima mențiune despre abatele ultrasilvan 1198, constatăm că din punct de vedere demografic mănăstirea Igrîș a avut suficient timp pentru a "procrea" știut fiind că în tradiția cisterciană atunci se poate genera o nouă filie când pe lângă corpul de 12 monahi și un abate există un număr de cel puțin 60 de monahi⁶⁷ din rândul cărora se pot desprinde 13

⁶³ *Ibidem*, p. 349-350.

⁶⁴ "...trascorsero infatti ben duecento anni tra l'istituzione della monarchia e la nomina, nel 1181, del primo Cancelliere". Erik Fügedi, *Ai confini tra l'uso orale e l'uso scritto. La pratica della cancelleria in Ungheria, in Spiritualità e lettere...*, p. 195.

⁶⁵ Binevenită sublinierea pe care o face Michel Tănase, când afirmă că anul 1198 este anul "fundării instituționale" a unei noi abații cisterciene. Michel Tănase, *Avatarurile unui act de donație. Donația făcută Cistercienilor în Țara Bârsei, de către Bela al IV-lea, la 17 martie 1240*, în *Revista Istorică*, tom IV, nr. 1-2, 1993, p. 60.

⁶⁶ Terry N. Kinder, *I Cistercensi...*, p. 85.

⁶⁷ "Pour essayer et fonder d'autres monastères, une abbaye devait être surpeuplée. En règle générale, elle devait avoir 60 moines. Ce fut le cas pour la fondation de Pontigny". Maur Cocheril, *L'implantation des*

misionari pentru noua fundație⁶⁸. În fapt, prima pomenire a Cârței cu această denumire în statute este în anul 1216. Datarea a fost sprijinită și de concluziile formulate de istoricii de artă și de arheologi, care au convenit că primele clădiri la Cârța au fost construite în intervalul 1210-1215.

Pentru a preciza condițiile în care a fost înființată abația cisterciană de la Cârța vom face apel la documentele pe care ni le oferă și cancelaria maghiară. Un document emis de cancelarie care să precizeze cu strictețe data înființării abației nu există, deși o astfel de abație, în condițiile unui patronat regal - așa cum susțin o mulțime de autori - ar presupune existența unei charte privilegiale⁶⁹. Primul document emis de autoritatea regală cu referire la situația juridică a abației de la Cârța este actul de confirmare a donației pe care o face mănăstirii magistrul Gocelinus. Confirmând abației cisterciene donația făcută de magistrul Gocelinus, regele arată că, deși dăruise credinciosului și iubitului său cleric muntele Sfântul Mihail în Transilvania, împreună cu biserica și cu pământul ce ține de el, totuși o dată cu trecerea timpului, gândindu-se la mântuirea sufletului său, acesta dăruise muntele împreună cu pertinențele sale abației Cârța. Așadar - continuă actul regal -, am hotărât ca pomenitul munte împreună cu biserica, pământul și cele ce țin de el să treacă pe veci în stăpânirea sus-numitei abații. Până aici avem de-a face cu o simplă confirmare cu valoare notarială a unei donații făcute de o parte unei alte părți. Ceea ce urmează în document este partea esențială care zugrăvește condițiile juridice ale fondării abației: "*Item etiam confirmamus in praesenti privilegio terram quam prius eidem monasterio contuleramus exemptam de Blaccis pro remedio animae nostrae per fidelem ac dilectum nostrorum Benedictum tunc temporis vaivodam assignari facientes*". Valoarea acestui fragment constă în expresia "*terram ... exemptam de Blaccis*"⁷⁰. Această sintagmă a fost interpretată în diverse feluri, care au evidențiat mai ales valoarea patrimonială a expresiei și nu valoarea instituțională⁷¹. Exemptiunea, are o valoare instituțională și juridică precisă și nu se pretează unei interpretări de genul "pământ smuls de la români". Exemptiunea în acest caz înseamnă scoaterea posesiunilor funciare ale abației de Cârța de sub jurisdicția în primul rând religioasă a românilor, recunoscută fiind o atare organizare religioasă. Deci, dacă există o jurisdicție religioasă românească în zonă ea trebuie să fie la nivelul fie a unui episcopat, fie a unui protopopiat care era probabil în aria de jurisdicție a unui centru de putere care putea susține o astfel de suprastructură ecleziastică. Termenii sunt foarte clari și instrumentul juridic exemptiunea este perfect potrivit cu întreaga evoluție a dreptului canonic în epocă. Dar, se ridică anumite semne de întrebare. Oare expresia *terram exemptam de blaccis* nu este destul de imprecisă și nu denotă ea o oarecare nesiguranță a cancelariei regale? Românii care au primit în cuprinsul proprietăților lor pe cistercieni au înțeles în sensul occidental al exemptiunii așezarea monahilor francezi? De obicei exemptiunea este un termen specific cancelăriilor ecleziastice și având în vedere faptul că ordinul cistercian este un ordin exempt s-ar putea să fie un

abbayes cisterciennes dans la Péninsule Ibérique, în *Anuario de Estudios Medievales*, Barcelona, I, 1964, p. 222.

⁶⁸ "*Quomodo novella ecclesia abbate et monachis et ceteris necessariis ordinetur Duodecim monachi cum abbate terciodecimo ad cenobia nova transmittantur, nec tamen illuc destinentur donec locus libris, domibus et necessariis aptetur...*". Christopher Norton, *Table of Cistercian legislation on art and architecture*, în *Cistercian Art and Architecture in the British Isles*, edited by Christopher Norton and David Park, Cambridge, 1986, p. 320.

⁶⁹ "*L'oralità era talmente diffusa da essere utilizzata perfino nei monasteri forma orale.... un monastero benedettino venne fondato da un potente personaggio laico con procedimento verbale alla presenza del re, e soltanto in seguito l'atto venne sancito da un decreto reale*". Erik Fügedi, *op. cit.*, p. 374.

⁷⁰ A se vedea tratarea exemptiunii din punct de vedere metodologic la V. Tirelli, *Di un privilegio dell'abbazia di Chiaravalle della Colomba nel Piacentino: una nota sulla "exemptio" dell'Ordine cistercense*, în *Bullettino dell'Istituto Storico Italiano per il Medioevo e Archivio muratoriano*, 72, 1960, p. 191-217.

⁷¹ O excelentă trecere în revistă a diverselor interpretări la Dan Nicolae Busuioc von Hasellbach, *op. cit.*, p. 19 sq.

automatism al cancelariei compusă firește din ecleziaști. Imprecizia aceasta relativă la posesorii terenului pe care s-au așezat cistercienii mărturisește o nesiguranță care induce la ideea unui nivel extrem de redus de cunoștințe despre zona în care s-au așezat cistercienii. Dacă numai cu aproape două decenii înainte exista o siguranță în identificarea unor instituții eclesiastice pe moșile fiilor cnezului Bela (Beleknese), ne punem întrebarea probabil retorică de ce acest impersonal *blaccis*. Răspunsul este credem noi simplu. Pentru că regalitatea cunoaște în foarte mică măsură realitățile din zonă. Probabil în acest context al donației confirmate magistrului Gocelinus se petrece și penetrația **instituțională** maghiară în zonă. Este flagrantă diferența între denumirea impersonală *blaccis* și precizia relativă cu care se confirmă hotarele acestui ținut. Textul mai cuprinde un fragment care ridică semne de întrebare. Este vorba de insinuarea potrivit căreia terenul abației cisterciene ar fi fost donație regală⁷². Dacă era donație regală de ce mai trebuia extras de sub jurisdicția religioasă a românilor, având în vedere că orice pământ nou cucerit este integrat și organismelor eclesiastice teritoriale? Cu siguranță ne confruntăm cu un clișeu al primitivei cancelarii maghiare. Clișeul este datorat probabil și condițiilor grele cărora trebuia să le facă față regele la un an după emiterea "Bulei de Aur", prin care a pierdut sau i-au fost diminuate o sumă de prerogative din cauza diferendelor cu mica nobilime pe de o parte și înalta ierarhie eclesiastică pe de altă parte. Grijă regelui sau a lui Bela și a acoliților acestuia, căruia i-au fost reproșate de către mica nobilime agresivă extrem de multe concesii făcute fie organismelor eclesiastice, fie marilor feudali este de a soluționa retroactiv probleme juridice care răzbat din acte indirecte. Nu avem în textul confirmării donației lui Gocelinus un transumpt sau o referință cronologică destul de clară a unei presupuse inițiale donații regale⁷³.

Continuând analiza noastră vom constata că abația cisterciană de la Cârța a fost întemeiată într-un teren care corespunde din multe puncte de vedere habitatului inițial al monahilor plecați de la Igriș, o ambianță în care prezența populației de rit răsăritean este o realitate de necontestat, deși statutele inițiale ale ordinului interziceau acest lucru. Ca orice mănăstire misionară probabil comunitatea de monahi ce va sfârși prin a se așeza la Cârța a avut o lungă intineranță până s-a stabilizat într-un teren unde au fost întrunite condițiile pentru înființarea unei abații misionare. Probabil s-au așezat și au negociat cu potențații locali, acei *blaccis*, terenul pe care s-au instalat⁷⁴. Credem că este de domeniul iluzoriului orice interpretare care să mășeze pe

⁷² Probabil că o donație regală ar fi fost cuprinsă undeva în actele ordinului. Conform unei decizii a Capitlului General din 1194, orice loc oferit ordinului trebuia vizitat de doi abați desemnați de adunarea capitulară. Acești doi abați ar fi trebuit să întocmească un raport minuțios care să verifice minuțios "*s'ils se présentaient dans les conditions requises par la Règle, si la donation était suffisante pour assurer la vie de la communauté, s'il n'y avait pas d'obstacles de la part de l'évêque ni de celle des voisins, enfin se renseigner sur la disposition des bâtiments si ceux-ci étaient déjà construits ou en cours de construction*". Maur Cocheril, *Les Cisterciens*, în *Les Ordres religieux. La vie et l'art*, sous la direction de Gabriel Le Bras, tome, I, Paris, 1979, p. 368. Să remarcăm că o donație în condițiile precizate mai sus nu ar fi putut lipsi din Statutele Capitlului General.

⁷³ "*I clerici*" che nei secoli dodicesimo e tredicesimo costituivano le Cancellerie, avevano trascorso l'infanzia in un ambiente in cui vigeva l'oralità, e pertanto non potevano evitare gli effetti di questa situazione. Nei documenti regi, che attribuivano a qualcuno il possesso terriero, la Cancelleria non si limitava a ricordare semplicemente che il monarca intendeva remunerare servizi di grande importanza, ma forniva anche un'ampia descrizione di tali servizi, il che non era negli usi delle altre Cancellerie d'Europa". Erik Fügedi, op. cit., p. 367.

⁷⁴ "*Un propriétaire civil ou ecclésiastique offre à l'Ordre un domaine, ou bien un abbé cherche un emplacement pour installer son propre monastère ou une filiale*". Maur Cocheril, *Les Cisterciens...*, p. 368. După cum demonstrează Constance H. Berman, contrar opiniei "vulgare" conform căreia cistercienii s-au stabilit numai în zone nelocuite, ce necesitau deșteleniri și defrișări, ei au căutat destul de des pământuri deja cultivate pe care le reorganizează din punct de vedere agricol. Constance H. Berman, *Medieval Agriculture*.

importanța ca potențial economic a abației din Cârța, având în vedere că nu au fost respectate prescripțiile arhitectonice ale planului bernardin, intrarea converșilor fiind umplută cu piatră după ce în faza elevației zidurilor abației fusese prevăzută un decupaj în ziduri⁷⁵. Cât privește intineranța comunității în frunte cu abatele trebuie să analizăm documentele care ni s-au păstrat. Dacă în Statutele publicate de Canivez, la 1206 se vorbește de un abate ultrasilvan și la 1208 de un abate transilvan înseamnă că cel puțin la 1207-1208 încă acest abate și comunitatea pe care o conducea nu aveau încă o rezidență stabilă conformă scopurilor misionare. Având în vedere că Inocențiu al III-lea preconizase ordinul cistercian ca un adevărat ordin al predicatorilor și interzisese Capitlului General să impună rezidență fixă călugărilor misionari nu trebuie să ne mai mirăm de această situație. Pe de altă parte, există mai multe cazuri valorificate de ilustrul arheolog și istoric al artei cisterciene Anselme Dimier, în care abații mari și prestigioase și-au schimbat așezarea⁷⁶. Maur Cocheril este și mai precis: "*les nécessités matérielles peuvent contraindre les moines fondateurs ou leurs successeurs immédiats à abandonner l'emplacement primitif pour en chercher un autre qui leur convient mieux. Rares sont les monastères qui n'ont pas connu de déplacement. Il y eut de véritables communautés itinérantes. L'un des exemples les plus typiques, un véritable roman, est fourni par une abbaye danoise. Des moines de Vitskoel s'établirent en 1165 à Sminge, paroisse de Tvilum, dans le canton de Gjerm. Peu après, ils se transportèrent plus au sud, à Veng, ancienne abbaye bénédictine située dans le canton de Hjelmslev. La tentative de fondation en cet endroit échoua. Derechef les moines se remirent en route et vinrent à Kalvøe, petite île du lac de Skanderborg, un peu à l'ouest de la ville du même nom. Enfin, en 1172, ils trouvèrent un lieu qui leur convenait, à Oem, dans la paroisse de Ry. Tout heureux de leur découverte, les moines jouant sur les mots comme le cas est fréquent chez les cisterciens, baptisèrent leur monastère Oemkloster. Peut-être est-ce en Angleterre que le transferts sont le plus nombreux et les plus hardis. Les moines de Brightley, dans le Devon, s'en vont à Forde, dans le Dorset. Ceux de Farrigdon (Berkshire) élisent Beaulieu (Hampshire), sur la côte sud de l'île. Les cisterciens de Wyresdale, dans le Lancashire, n'hésitent pas à se transporter en Irlande où ils fondent*

The Southern French Countryside and the Early Cistercians. A Study of Fortythree Monasteries, in Transactions of the American Philosophical Society, Philadelphia, 76 (1986), p. 1-180.

⁷⁵ Un răspuns care poate fi dat în această etapă a cercetării lipsei fraților converși, care pune problema supraviețuirii unei mănăstiri cisterciene în condițiile în care prezența germană nu este reprezentativă este acela că cei care au asigurat în primii ani supraviețuirea mănăstirii au fost locuitorii români. Ne bazăm această ipoteză pe faptul că cistercienii erau extrem de atașați de practica creșterii oilor. Vom da, pentru comparație un exemplu pe care l-am mai întâlnit până acum. Mănăstirea cisterciană de la Poblet, mănăstire de frontieră asemeni Cârței, deținea în anul 1316, 2215 oi, 1500 de capre, 172 porci, 40 de cai. "*I Cistercensi, i cui insediamenti vengono realizzati a partire dalla terza decade del XII secolo quali presidi spirituali e socio-culturali cristiani della Reconquista, si trovano, al loro arrivo, in una situazione che potremmo definire ideale per la loro vocazione e per le loro attitudini. E' da notare, in aggiunta, che si tratta di diramazioni di abbazie francesi espertissime di allevamento del bestiame. Essi non fanno altro, dunque, che impegnare le loro capacità pratiche ed organizzative in un settore a loro congeniale: pastorizia su larga scala, con spostamenti degli animali su e giù tra il piano e la montagna, a seconda delle stagioni*". Igino Vona, *I Cistercensi e la transumanza nei secoli XII-XIV*, în *Rivista Cisterciense*, anno IX, nr. 1, gennaio-aprile, 1992. Mănăstirea scoțiană Melrose număra puțin după înființare 22500 oi, 11960, viței, 3540 vaci. Anselme Dimier, *Ménagerie cistercienne*, în *Cîteaux*, 22, 1973, p. 5-30.

⁷⁶ "*Marienstatt, Nassau, cercle de Westerwald, près Hachenburg. Fond. en 1215, à Kirburg, dioc. de Trèves, puis transf. en 1227 au dioc. de Cologne; Reigny, France, dép. Yonne, Fond. en 1128 au dioc. d'Auxerre, dans l'ancien ermitage de Fontemol, et transféré à Reigny en 1134; Rueda, Espagne, Aragon, prov. Saragosse. Fond. en 1152 près Escatron et transférée à Rueda au com. du XIII e siècle au dioc. de Huesca; Le Thoronet, France, dép. Var. Fond. en 1136, à Florège, transférée au Thoronet en 1176, au dioc. de Fréjus*". M.-Anselme Dimier, *Recueil de plans d'églises cisterciennes*, I, Introduction. Bibliographie et tables, Paris-Grignan, 1949, passim.

Woney, tandis que les fondateurs de Calder, dans le Cumberland, abandonnent le domaine et, traversant l'île d'ouest en est, viennent planter leur tente à Byland, dans le Yorkshire. Ce ne sont que quelques exemples pris au hasard et que l'on pourrait multiplier. Le transfert d'un lieu à un autre était considéré comme une chose normale, au moins à l'origine: «Si des clercs ou des laïcs... veulent offrir un lieu à une abbé pour y transférer son monastère, il peut l'accepter s'il le juge convenable et faire le transfert»⁷⁷. Plus tard le Chapitre général de 1152 réglementa officiellement les transferts: «Ils est cependant permis à une abbé, pour une incommodité intolérable, après avoir pris conseil de l'abbé-père, de transférer son monastère dans un endroit plus convenable»⁷⁸.

Dacă ar fi să datăm cu rigoarea cronologică anul în care a fost înființată abația cisterciană de la Cârța, ar trebui să ne folosim de prima indicație din Statute care amintește numele abației. Este vorba de anul 1216. Dar cu siguranță abația a fost întemeiată cu câțva timp înainte. Trebuie să vedem ce alte repere cronologice putem utiliza. Între mențiunea din 1208 relativă la abatele transilvan și numele abației pe care-l aflăm în anul 1216 singura informație certă de care ne putem servi deși și aceasta este imprecisă, este pomenirea voievodului Benedict al Transilvaniei în confirmarea donației magistrului Gocelinus. Voievodul Benedict, originar probabil din comitatul Sopron, apare evocat în documentele cancelariei regale maghiare în anii 1202, 1203, 1206, 1208, 1209, 1221 și pentru ultima dată în 1223. Preluând funcția de voievod al Transilvaniei în 1202, el s-a menținut în demnitatea voievodală până la 1206, când devine comite de Sopron, pentru ca în anii 1208-1209 să dețină din nou funcția de voievod al Transilvaniei⁷⁹. Probabil în acești doi ani 1208-1209 voievodul Benedict să fi sprijinit, prin diverse mijloace, comunitatea cisterciană care se va stabili definitiv la Cârța. Nu este exclus ca el să fi intervenit logistic pentru tranzacțiile dintre români și cistercieni, dar nu poate fi vorba de o punere în stăpânire⁸⁰. Un asemenea demers nu rămânea nesemnlat în documentele cancelariei regale, a cancelariei pontificale sau în statutele ordinului.

Au existat și există opinii conform cărora progresia cisterciană în sudul Transilvaniei ar fi făcut parte dintr-un plan bine pus la punct de misiune în întreaga zonă a Europei răsăritene și sudice. Este adevărat că au existat asemenea proiecte, dar ele pot fi doar astăzi interpretate ca proiecte, în epocă nefiind decât rezultat al pulsionii misionare a Bisericii Romane ajunsă într-un moment de plenară afirmare. A socoti Cârța ca făcând parte din planurile de expansiune ale regalității maghiare, când s-a văzut că sub Inocențiu al III-lea programul misionar al bisericii este independent și-și subordonează factorul laic, este o perspectivă anacronică. A subordona fondarea

⁷⁷ "Si clerici vel laici locum aliquem... quatinus ad abbatiam transferendam proficiat, concedere voluerint abbasque illius cenobii, a quo consultum flagitant, locum habilem prospexerit, suscipiat illum si voluerit". *Cistercii Statuta Antiquissima*, auctore Mons. Dr. Joseph Turk, *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis*, Romae, 1948, annus IV, fasc. 1-4, p. 19.

⁷⁸ Maur Cocheril, *L'implantation...*, p. 217-218.

⁷⁹ Dan Nicolae Busuioc von Hasellbach, *op. cit.*, p. 19.

⁸⁰ Cercetările întreprinse în ultimii ani de diverși studioși au demonstrat că cistercienii, așa cum am mai subliniat deja de câteva ori, preferau să se așeze în teritorii nerevendicate de nimeni. Putem lua spre exemplificare cazul abației cisterciene de la Poblet, care în ultimii ani constituie un model în tratarea chestiunii abațiilor de frontieră un model apropiat de Cârța, sigur, respectând contextul geografic: "The growth of Poblet's domain may be explained largely in terms of the close relation of her land acquisitions to the movement of the battle zones on the frontier. The monastery was founded next to a virtual "no-man's land", and was surrounded by lands which had belonged to the Moors only a few years before. The extreme limits of the frontier in 1150 were neither tangible nor stationary as on a border, but were merely the most remote areas of Christian penetration"., Lawrence McCrank, *The frontier of the Spanish Reconquest and the land acquisition of the Cistercians of Poblet, 1150-1276*, în Lawrence McCrank, *Medieval Frontier History in New Catalonia*, Variorum, London, 1996, p. V, 57.

Cârței intențiilor de expansiune în câmpia munteană și în zona sus-dunăreană este deja prea mult. Conform unei astfel de ipoteze regalitatea maghiară ar fi cea mai vizionară regalitate europeană, cu proiecte teritoriale pe care, pentru comparație, nici regalitatea franceză în timpul lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt nu le putea realiza⁸¹.

Expansiunea cisterciană în Transilvania pe aliniamentul Igrîș-Cârța face parte din proiectul misionar special al abației-mamă de la Pontigny. Ce rațiuni concrete au stat la baza unei astfel de misiuni a Pontigny-ului în spațiul răsăritean deocamdată ne scapă⁸². Cert este că abația de la Pontigny nu a fondat în afara teritoriului francez decât două mănăstiri în peninsula italică⁸³ și trei mănăstiri în Ungaria și Transilvania (Igrîș, Cârța și Keresztur). Având în vedere că aceste trei abații sunt fondate toate în zone cu densitate ridicată de populație de rit răsăritean putem conchide că misiunea lor a fost cu precădere orientată în această dimensiune a contactelor cu lumea răsăriteană și că doar tangențial ele au fost orientate spre misiunea către grupurile de populație păgână existente în zonă. De fapt pe aliniamentul ce merge de la Marea Baltică la Marea Egee vom constata că abațiile baltice erau orientate spre contactele cu lumea păgână pe când mănăstirile cisterciene din Grecia sunt consecință a Cruciadei a IV-a și au ca misiune cu predilecție populația de *lege greacă* aflată sub dominația "francilor". Abațiile cisterciene din Transilvania probabil se împartășesc din teoria misionară a lui Bernard de Clairvaux, care preconizase o misiune răsăriteană a călugărilor albi în special în lumea așa-zis ortodoxă, în speță în zona Ruteniei⁸⁴.

⁸¹ Vezi opiniile exprimate de Jacques Le Goff în monografia dedicată lui Ludovic al IX-lea cel Sfânt. Noi am folosit ediția italiană, *San Luigi*, Einaudi, Torino, 1996, *passim*.

⁸² Se cunoaște că misiunea cisterciană în zona răsăritului Europei a fost dezvoltată cu precădere de abațiile mamă de la Clairvaux și Morimond. Se pare că "avântul" misionar al Pontigny-ului în această zonă din Europa se datorează indicațiilor date de Alexandru al III-lea corelate cu atitudinea comunității monastice, ca urmare a remușcărilor provocate de faptul că în cazul Thomas Becket a cedat în fața Capitlului General și puterii seculare reprezentată de Henric al II-lea. Marie Anselme Dimier, *Henri II, Thomas Becket et les cisterciens*, în *Thomas Becket. Actes du Colloque International de Sédieres, 19-24 Aout 1973*, publiés par Raymonde Foreville, Beauchesne, Paris, 1975, p. 49-53.

Pe de altă parte, Henri Eydoux susține că: "*A la fin du XIIe siècle et au début du XIIIe siècle, l'expansion cistercienne devait briller d'une dernière lueur. En 1174, le Chapitre général de l'Ordre avait pris, à la demande de l'évêque de Schwerin, une résolution qui permettait aux Cisterciens de fonder des établissements dans des contrées non encore christianisées. Un champ nouveau s'ouvrait aux moines blancs, qui, avec les Prémontrés, devenaient, à l'est de l'Elbe, des pionniers de colonisation et des missionnaires, préfaçant ainsi le rôle des Chevaliers teutoniques*". Henri-Paul, Eydoux, *L'Architecture des églises cisterciennes d'Allemagne*, Paris, PUF, 1952, p. 18.

⁸³ "*La Penisola italica rimane uno spazio di espansione anche per l'abbazia di Pontigny che, attraverso il monastero di Saint-Sulpice in Savoia fondò nel 1143 l'abbazia di Santa Maria di Falleri e nel 1145 quella di San Martino al Cimino*". M. Bartoli, *Bernardo di Clairvaux e le Fondazioni Cistercensi in Italia*, în *Presenza benedettina nel Piacentino, 480-1980*". *Atti delle giornate di studio: Bobbio-Chiaravalle della Colomba, 27-28 giugno 1981*, în *Archivum Bobiense. Studia*, I, 1982, p. 140.

⁸⁴ Iată un pasaj despre problemele misionare în viziunea lui Bernard de Clairvaux: "*Mais nous, quelle excuse avons-nous de ne rien faire? En vertu de quelle assurance, en vertu de quelle conviction ne présentons-nous même pas le Christ à ceux qui ne l'ont pas? N'est-ce point injustice de notre part de retenir ainsi la vérité de Dieu? Et pourtant, il faut bien que soit un jour réalisée la communion des peuples. Attendrons-nous que la foi leur tombe du ciel? A qui arrive-t-il de croire par hasard? Comment donc croiront-ils, si personne ne les instruit? a demandé l'Apôtre. Pierre fut envoyé à Corneille, Philippe fut envoyé à l'Eunuque, et nous avons plus près de nous l'exemple d'Augustin, qui reçut la mission du pape saint Grégoire d'aller porter la foi aux Anglais. Voilà ce que tu peux te dire au sujet des Gentils. Je ne m'en tiendrai pas là. Parlons de l'obstination des Grecs. Unis à nous sans l'être, ils partagent notre foi mais se séparent de nous par l'obédience; bien que, dans les sentiers de la foi même, il leur soit arrivé de faire des faux-pas. Parlons aussi de cette hérésie qui se*

Oricum, opinăm că nu există vreo legătură directă între evenimentele din anul 1204 și fondarea abației de la Cârța. Misiunea abației de la Cârța fusese amorsată de la 1198 și nu făcea altceva decât să reprezinte o prelungire a activității abației-mamă Igriș.

Singurele apropieri pe care le putem face între activitatea abației de la Cârța și abațiile post 1204 din Grecia medievală (12 fundații)⁸⁵ se referă la aspecte de politică generală ale Romei și ale Ordinului cistercian. Astfel, în anul 1216, când în Statute este pomenită pentru prima dată abația de la Cârța, Capitlul General emite o directivă prin care abații mănăstirilor cisterciene din Grecia primesc aceeași dispensă precum abatele de Cârța⁸⁶, adică obligația de a se prezenta la Capitlul General o dată la patru ani în locul obișnuitei prezențe anuale⁸⁷.

O astfel de mănăstire, în caz că ar fi fost "ctitorie regală", ar fi trebuit să prezinte o semnificație aparte pentru regatul maghiar, fiind situată în zona de mare "interes" a regalității maghiare. Că nu este defel așa rezultă indubitabil din lipsa documentelor de înzestrare a acestei abații până la 1240. Doar în preajma anului 1240 se pare că zona ce interesează abația cisterciană Cârța a pătruns în ambianța teritorială a regalității maghiare. Anul 1240 este cu siguranță anul în care regele Ungariei Bela al IV-lea devine un fel de "ctitor" al abației, deci "dispune" de posesiunile pe care le va dona indirect mănăstirii. În actul emis la 17 martie 1240⁸⁸, regele Bela al IV-lea

glisse presque partout furtivement, et qui, en plusieurs lieux, sévit à découvert. Car c'est publiquement qu'elle se hâte de dévorer çà et là les fils chéris de l'Eglise! Veux-tu savoir où cela se passe? Questionne donc tes envoyés qui font dans le Midi de si fréquents voyages. Ceux-là le savent fort bien et pourront te le dire. Ils vont, ils viennent à travers ces pays, ils passent dans leur voisinage. Mais quel bien jusqu'à ce jour y ont-ils fait? Nous ne l'avons pas encore su. Peut-être l'aurions-nous appris si, par comparaison à l'or de l'Espagne, le salut de ce peuple ne leur avait paru de bien vil prix. Voilà encore un mal qu'il t'appartient de guérir". De consideratione, traduction de P. Dalloz, Grenoble, 1945, p. 111-118, apud Anselme Dimier, Saint Bernard et l'idée missionnaire, în Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier présentés par Benoît Chauvin, tom I, vol. II, Travaux inédits et rééditions, Pupillin, Arbois, 1987, p. 646.

⁸⁵ Vezi în acest sens Beata Kitsiki Panagopoulos, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, University of Chicago Press, 1979, passim; "Quand les papes Innocent III et Honorius III décidèrent de donner un nouvel essor aux missions, ils se tournèrent vers les cisterciens. Ils ne s'agissait pas simplement d'évangéliser, mais aussi de défricher, ce qui leur convenait parfaitement. Morimond et Clairvaux se partagèrent la besogne". Maur Cocheril, *Les Cisterciens...*, p. 355.

⁸⁶ "Conceditur abbati de Karz, cuius abbatia multum distat ab aliis abbatibus Hungariae, ut tribus annis remaneat et quarto veniat ad capitulum". Josephus Canivez, *Statuta*, tom I, p. 458.

⁸⁷ Brenda Bolton, *A mission to the Orthodox? The Cistercians in Romania*, în *The Orthodox Churches and the West. Papers read at the Fourteenth Summer Meeting and the Fifteenth Winter Meeting of The Ecclesiastical History Society*, ed. by Derek Baker, Basil Blackwell, Oxford, 1976, p. 178.

⁸⁸ "In nomine sancte Trinitatis et individue unitatis, Bela, Dei gratia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Galicie, Lodomeris Cumanieque rex, universis Christi fidelibus presentem paginam inspecturis salutem in vero salutari. Quia bone rei consensum prebere et presentis vite subsidium et future remunerationis expectat premium, ut divini operis fructum circa pietatis opera propensius exequentes temporalia felici commercio sempiternis commutemus et ut regularium virorum, qui juxta evangelicam veritatem et regulam beati Benedicti, relictis omnibus Christo, spretis diviciarum jactantiis, jugiter inherentes mente devota famulantur, utilitatibus providentes, eorundem precibus nos ac nostri successores unacum regnis nostre jurisdictioni subjectis in pace perpetua perseverent, sancto ac venerabili conventui monasterii Cistercii, in subsidium expensarum quas annis singulis ad usum generalis capituli totius ordinis sunt facturi, quasdam ecclesias in Burcia, in partibus Transilvanis, videlicet castrum Sancte Marie, Montem Sancti Petri, Montem Mellis et Tartilleu, in quibus diocesanus episcopus nichil jurisdictionis obtinet sed ad nos specialiter et immediate pertinet, cum proventibus et juribus ac omnibus suis pertinentiis duximus conferendas, statuantes futuris temporibus inviolabiliter observari ut infra parrochias seu territorium dictarum ecclesiarum nulla deinceps absque ipsorum consensu ecclesia vel capella de novo construatur nec altaria erigantur nec cimiteria consecrentur. Si qua vero ipsorum permissione et consensu edificata fuerit, ad eosdem fratres pleno jure

donează Capitlului General al ordinului cistercian patru biserici în Țara Bârsei: Feldioara (*Castrum Sancte Mariae*), Sânpetru (*Mons Sancti Petri*), Hârman (*Mons Mellis*) și Prejmer (*Tartilleu*)⁸⁹. "Actul nu conține termenul «donatio», ci pe cel, similar, de «collatio», precizându-se dreptul de proprietate prin extinderea sa: bisericile și pământurile lor (*territorium dictarum ecclesiarum*), cu fructele și drepturile aferente (*cum proventus et iuribus ac omnibus suis pertinentiis*). Din punct de vedere juridic, avem de-a face cu un contract solemn și unilateral, prin care donatorul cedează irevocabil un bun, fără nici un fel de angajament din partea donatarului. Termenul *proventus* ar trebui înțeles, aici mai ales, sinonim cu "producție, recoltă" și nu neapărat ca "venituri" din taxe, cum s-a tradus uneori.

Urmează, apoi, unele clauze, "prohibitive și rezervative" în favoarea Cistercienilor, precizându-se că aceste proprietăți nu se aflau sub jurisdicția episcopului diocezan, stabilindu-se că acesta nu avea nici o putere asupra lor, jurisdicția ținând în mod direct de rege⁹⁰. În al doilea act numit de Michel Tănase "duplicatul-amplificat" din 21 martie 1240, regele se obligă a plăti anual cistercienilor câte o sută de mărci de argint de fiecare biserică, până la intrarea în posesiune. Apoi, impune celor care strâng la acea dată produsele, să plătească, tot anual, cistercienilor, câte o marcă de argint de fiecare biserică. În continuare se precizează existența unui drept de patronat veșnic în favoarea ordinului⁹¹.

Ce sens a avut această donație pentru epoca respectivă? Exegetul cel mai bun al documentelor de până acum este Michel Tănase, care a explicat în detaliu afirmațiile documentelor în discuție și chiar a propus intervalul 1243-1246 pentru punerea în posesia cistercienilor a donației făcute. Tot foarte corect, credem noi, Michel Tănase leagă donația făcută Capitlului General de evoluțiile anterioare ce antrenaseră într-un conflict încă nesoluționat în conformitate cu dreptul canonic cavaleriei teutoni și regatul maghiar. Atunci însă când tratează problema încredințării gestiunii acestei donații Michel Tănase este dispus să excludă Cârța, mizând pe o gestiune a Cîteaux-ului intermediată de abația din Pilis?⁹² Nu putem fi de acord cu o astfel de soluție. Toate datele istorico-artistice ne determină să considerăm că administrarea acestei donații s-a făcut direct de la Cârța, fără medierea unor terțe mănăstiri care să gestioneze o situație locală atunci când în

---

devolvatur. Ut igitur hec nostre concessionis pagina inviolabilis in posterum perseveret, eam aurei sigilli nostri munimine fecimus roborar". Jean Berthold Mahn, *L'ordre cistercien et son gouvernement. Des origines au milieu du XIIIe siècle, (1098-1265)*, Paris, E. de Boccard Éditeur, 1945, p. 274-275. Ne exprimăm nedumerirea pentru faptul că majoritatea istoricilor care tratează documentul nu au lecturat cu suficientă atenție textul, atribuindu-i o valoare donativă adresată direct Cârței și nu Capitlului General. Vezi Adrian Ioniță, *op. cit.*, p. 278 nota 25 sau Alexandru Avram, *Arhitectura ecleziastică, în 800 de ani Biserica germanilor din Transilvania*, catalog editat de Thomas Nägler, Wort und Welt, Innsbruck, p. 41.

⁸⁹ Semnificativ pentru ceea ce afirmam la începutul acestui capitol privind diferențele de abordare ale istoriografiilor implicate este faptul că în două lucrări recente există opinii diverse privind actul din 1240. Astfel Géza Entz, în lucrarea apărută postum *Erdéky Épitészete a 11-13. században*, Kolozsvár, 1994, la pagina 107 unde face cronologia abației de la Cârța înscrie și anul 1240 cu donația făcută de Béla al IV-lea. În schimb, Hermann Fabini în *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Band I, 1998, Monumenta Verlag Hermannstadt, la pagina 348, unde face cronologia Cârței pentru anul 1240, nu are nici o referire. Pomeniște anul "1223 - der geistliche Magister Gocelinus schenkt den Berg des Heiligen Michael samt der Kirche und dem Dorf Michelsberg dem Kloster Kerz. Die Schenkung wird von König Andreas II. bestätigt. Dieses ist die erste urkundliche Erwähnung von Kerz", după care urmează anul 1241, unde precizează: "Das Kloster wird durch die Mongolen zerstört. Noch 1264 ist es verwüstet".

⁹⁰ Michel Tănase, *op. cit.*, p. 63.

⁹¹ *Ibidem*, p. 66.

⁹² M. Tănase exclude Cârța, deoarece susține că este filiație a Pontigny-ului, dar de fapt Pilis-ul este filiație a Clairvaux-ului și nu cum eronat precizează în studiul des amintit, unde la pagina 73 afirmă că "rămâne, deci, ca cea mai logică, ipoteza că abația din Pilis a constituit veriga de legătură cu Capitlul General, prin filiațiunea Cîteaux-Cherlieu-Acey-Pilis".

regiune există deja o abație cisterciană. Cu siguranță putem afirma că aceasta este soluția pe care a găsit-o regalitatea în tentativa de a găsi un sprijin în zonă și în a încerca să-și apropie și să colaboreze cu abația cisterciană de la Cârța. Nu excludem nici ipoteza ca abația să fi solicitat acest sprijin. Donația, care valoric, conform calculelor, însemna 400 de mărci anual, probabil că substituie elementul economic fundamental al unei abații cisterciene "grangia"⁹³. După datele pe care le deținem în momentul de față știm cu siguranță că, la fel ca multe alte mănăstiri cisterciene misionare din răsăritul Europei, abația de la Cârța nu a avut o grangie, intrarea converșilor prevăzută în planul arhitectonic inițial și în elevația zidurilor fiind acoperită probabil în anii următori invaziei tătar-mongole din 1241⁹⁴. Primește însă o importanță aparte donația pentru că este făcută "Capitulului General". Acest lucru are o semnificație particulară în sensul că regele Bela cunoaște și respectă ordinea canonică și jurisdicția ordinului și este conștient, mai ales în tot contextul discutat de noi în prezenta cercetare de potențialul Ordinului și de subordonarea sa directă Sfântului Scaun. Se mai ridică însă o întrebare: Ordinul cistercian a fost în epocă, împreună cu ordinul teuton, principalul mediator în conflictul dintre pontifii Honorius al III-lea și Grigore al IX-lea și împăratul Frederic al II-lea de Hohenstaufen. Chiar în perioada în care se face donația, raporturile lui Bela al IV-lea cu Frederic al II-lea sunt optime⁹⁵. Consecința vizibilă a invaziei tătar-mongole a fost faptul că regele Bela al IV-lea a oferit lui Frederic al II-lea suveranitatea regatului maghiar în schimbul unei intervenții armate⁹⁶. Actul de înfeudare a regatului maghiar a fost probabil consumat, deoarece papa Inocențiu al IV-lea procedează, împreună cu cardinalii din Curie, în anul 1245, la dezlegarea jurământului de vasalitate a lui Bela față de Frederic⁹⁷.

Considerăm necesar ca, să vedem cum se dezvoltă raporturile dintre cistercieni și "stupor mundi" - cum a fost supranumit Frederic al II-lea⁹⁸.

⁹³ Grangia este o unitate agro-pastorală, o proprietate funciară, cu un nucleu de construcții, foarte extins, mult mai extins decât orice alt gen de proprietate medievală de acel gen. Grangiile au o consistență medie de 250-300 de hectare, dar pot ajunge și la cifre mai mari: 6000-7000 hectare. Cuprinde păduri, livezi, pășuni, cursuri de apă pentru irigații și pentru creșterea animalelor. Nucleul de construcții înconjurat de un zid sau de un șanț se compune în perioada de maximă prosperitate a Ordinului (prima jumătate a secolului al XIII-lea) din un depozit de grâne, un depozit pentru fân, un grajd pentru oi, și un complex care încorporează dormitorul și refectoriul pentru converși, o casă de oaspeți și o capelă, toate dispuse în jurul curții. Constance H. Berman, *op. cit.*, p. 61 sq.

⁹⁴ Mai mult ca sigur că situația converșilor la Cârța se datorează confesiunii răsăritene a populației din zonă, care nu putea fi acceptată în interiorul mănăstirii, credem însă că la acest nivel exista și o posibilă incompatibilitate reciprocă. Lipsa converșilor ne spune că nu exista nici o concentrație de populație de rit apusean în zonă care să fi fost dispusă la o asemenea identitate (converșii erau un fel de "frați laici", un gen de "semimonahi"). Deci, dacă analizăm situația converșilor putem afirma că germanii nu erau o prezență remarcabilă în zonă în epocă.

⁹⁵ "Più energico ancora suona lo scritto del re d'Ungheria, Bela, indirizzato al papa in quei giorni del giugno 1236: aveva saputo che la malvagità dei lombardi cercava di indurre il papa a opporsi, sotto pretesto che fosse necessario un intervento in Terrasanta, all'azione dell'imperatore, tesa al rinnovamento dell'impero; per cui pregava il pontefice di non prestare orecchio ai lombardi, perché ne sarebbe seguita la fiamma inestinguibile della discordia fra chiesa e impero. E aggiungeva che un simile intervento papale nei diritti dei principi laici sarebbe stato riguardato, da lui come dagli altri sovrani europei, alla stregua di un avvertimento. Le virili parole del re d'Ungheria dimostrano quanto le faccende dell'imperatore coincidessero con quelle degli altri sovrani occidentali, e di quale stima egli godesse presso di loro - primo non solo per la corona d'imperatore, ma per la sua potenza effettiva". Ernst Kantorowicz, *op. cit.*, p. 422-423.

⁹⁶ Karl Hampe, *op. cit.*, p. 424.

⁹⁷ Alberto Melloni, *Innocenzo IV...*, p.

⁹⁸ În particular despre Frederic al II-lea vezi Ettore Sabbadini, *Federico II, l'Ordine Teutonico e l'Ordine cistercense*, în "Rivista Cistercense", anno XII, nr. 1, gennaio-aprile, 1995, p. 21-36; Despre atitudinea

Există o coincidență deloc întâmplătoare în ceea ce privește anul în care atât teutonii, cât și cistercienii, au intrat în legătură cu Frederic al II-lea. Este vorba de același an 1216. Astfel, legătura cu teutonii a fost amorsată în anul 1216, când Hermann von Salza s-a întâlnit cu atunci numai rege al Germaniei tânărul Frederic al II-lea⁹⁹. În același an Frederic al II-lea va adresa o scrisoare Capitlului General al cistercienilor în care roagă să fie primit în ordin. Capitlul General a răspuns acestei scrisori în 1221, și i-a amintit tânărului împărat că autoritatea este un dar de la Dumnezeu de care trebuie să se servească pentru a aduce servicii Bisericii și în Biserică, notificându-i totodată că solicitarea sa a fost primită și îi este permis să participe la împărțirea cu bunurile spirituale ale ordinului¹⁰⁰. Interesul față de legăturile lui Frederic al II-lea cu cele două ordine sporește dacă ne gândim că anul 1216 este și anul morții tutorelui lui Frederic, Inocențiu al III-lea. Din perioada anilor petrecuți în regatul Germaniei Frederic și-a dat seama de puterea pe care o deținea în plan nu numai spiritual, dar și material ordinul cistercian și de influența exercitată pe lângă principii, episcopi și chiar în sânul populației¹⁰¹. "Ai suoi tempi infatti i Cistercensi, la cui penetrazione in terra germanica era iniziata nel 1123 con la fondazione dell'abbazia di Camp in diocesi di Colonia, si estendevano dal Reno al Baltico con ben centundici abbazie e già tra la fine del sec. XII e gli inizi del XIII era iniziata quell'espansione oltre l'Oder che doveva portarli attraverso il territorio polacco fino ai confini delle terre russe e lungo tutte le coste baltiche, ma soprattutto in quella Prussia che Federico, preferirà dar in feudo al suo Ordine teutonico, ma dove "sino allora la Santa Sede aveva svolto coi Cistercensi opera colonizzatrice e missionaria"¹⁰².

Până la dispariția lui Honoriu al III-lea relațiile dintre Frederic și cistercieni au fost optime. Tensiunile încep atunci când între Frederic al II-lea, Grigore al IX-lea și urmașul acestuia, Inocențiu al IV-lea (să nu uităm pozițiile hierocratice ale acestor pontifi) se adâncesc disputele. Ordinul cistercian nu a abandonat pozițiile obținute pe lângă împărat și a încercat în permanență să medieze alături de Hermann von Salza pe lângă Sfântul Scaun. Invadarea în iunie 1240 a Patrimoniului Sfântului Petru în Italia însoțită de o serie de circulare care anunțau restaurarea Imperiului Roman, l-au determinat pe Grigore al IX-lea să emane o enciclică de convocare a unui conciliu general. Frederic, a cărui intenție era aceeași, de a convoca un conciliu ecumenic unde să-și demonstreze forța în fața cardinalilor, episcopilor, dar și a principilor seculari a trimis prin intermediul cancelariei imperiale misive în care arăta că nu el este adversarul Bisericii, ci Grigore al IX-lea. La 4 mai 1241, lângă insula Meloria, flota imperială, împreună cu cea pisană, au înfrânt flota pontificală, fiind luați prizonieri și abații de Cîteaux și Clairvaux, care fuseseră chemați de pontif în sprijin. O dată cu alegerea lui Inocențiu al IV-lea situația se agravează, în sensul că

împăraților din dinastia Staufen față de cistercieni vezi Karl Schulz, *Die Rolle der Zisterzienser in der staufischen Reichspolitik*, în *Die Zisterzienser Ordensleben Zwischen Ideal und Wirklichkeit*, Bonn, 1982, p. 165-193 și Theo Kölzer, *La monarchia normanno-sveva e l'ordine cistercense*, în *I cistercensi nel Mezzogiorno medievale...*, p. 91-116.

⁹⁹ Ernst Kantorowicz, *op. cit.*, p. 85.

¹⁰⁰ F. Farina, I. Vona, *L'organizzazione dei Cistercensi nell'epoca feudale*, Casamari, 1988, p. 211-214.; "E' documentato che Federico II aveva grande interesse a creare amichevoli rapporti con i Cistercensi. Il suo regno infatti coincide con il massimo splendore dell'Ordine che aveva fondato nel suo territorio ben 22 abbazie, tra cui Sambucina in Calabria, la SS. Trinità e Santo Spirito a Palermo e Santa Maria del Sagittario in Lucania. L'imperatore rimase fortemente impressionato dall'architettura e dallo spirito pratico dei Cistercensi e si avalse della loro opera". F. Farina, B. Fornari, *L'architettura cistercense e l'abbazia di Casamari*, Casamari, 1981, p. 66.

¹⁰¹ "Infatti Innocenzo III si vale di cisterciensi anche come legati in Spagna, per affari relativi al matrimonio incestuoso di Alfonso IX di León, e in Germania, per dirimere la questione della successione imperiale tra Ottone di Braunschweig e Filippo di Svevia, in un affare, quindi essenzialmente politico". Edith Pásztor, *Lavoro e missione...*, p. 151-152.

¹⁰² Ettore Sabbadini, *op. cit.*, p. 30.

Inocențiu al IV-lea solicită Capitlului General al cistercienilor să invoce protecția regelui Ludovic al IX-lea în scopul de a proteja pe cistercieni de "persecuția" lui Frederic al II-lea. Totuși versatilitatea cistercienilor în acest conflict a făcut ca în 1245 papa să solicite Capitlului General o clarificare. Capitlul General, în 1245, la două luni după încheierea Conciliului Lyon I, a profesat obediența sa față de Inocențiu al IV-lea și sprijinul față de colegiul cardinalilor. Rămâne însă un fapt cert că în momentul morții Frederic al II-lea a solicitat și a obținut să fie îmbrăcat ca un monah cistercian, veșmânt în care a și fost înmormântat¹⁰³.

În tot acest context al conflictului dintre Frederic și Grigore al IX-lea regele Ungariei Bela al IV-lea a fost un "asistent", care în ciuda unei rezerve neutrale simțea presiunea tot mai accentuată a hierocrației și încerca să joace și cartea sprijinului imperial. Tocmai ca expresie a acestei poziții față de imperiu trebuie să interpretăm donația din 1240. Jignirile aduse cavalerilor teutoni și, deci, implicit împăratului, ca principal sprijinitor al ordinului, trebuiau șterse. Nu se explică altfel de ce au fost cedate ordinului cistercian și nu abației cele mai proxime zonei "donate" exact posesiuni care aparținuseră teutonilor într-un context în care documentar ecurile litigiilor dintre teutoni și regele Ungariei erau pe cale să se stingă. În ciuda pretențiilor nobilimii maghiare deci, Bela al IV-lea respectă drepturile coloniștilor germani și recuperează pozițiile deținute de teutoni, reușind o soluție optimă de ieșire din conflict și de probabilă mulțumire a împăratului.

Se pare că totuși regele maghiar, deși Grigore al IX-lea emitea pretenții de suzeranitate asupra regatului maghiar, alegea varianta lui Frederic al II-lea ca o consecință a tot mai puternicei presiuni hierocratice pe care o simțea.

După cum am subliniat, se poate constata cu ușurință procesul de instituționalizare a structurilor de către regatul patrimonial maghiar în sudul Transilvaniei urmărind situația juridico-funciară a mănăstirii cisterciene de la Cârța. Se pare că rezistența structurilor românești sau probabil slaba performanță a infrastructurilor maghiare în timpul migrației tătar-mongole a făcut ca potențialul instituțional românesc în zonă să se mențină în poziția din 1223. Acesta este sensul pe care-l putem deduce dintr-un document din 20 august 1252. Regele Bela al IV-lea a dăruit comitelui Vincențiu, de origine secu, o posesiune numită *terra Zek*. Posesiunea, care aparținuse anterior unui sas Fulkun, o dată cu distrugerile provocate de tătari fie își pierduse proprietarul, fie nici nu fusese luată în posesie, se găsea situată între pământurile românilor din Cârța, ale sașilor din Bârșa și pământurile secuilor din Sebus, de altfel o destul de imprecisă localizare: "... *accedens ad nos fidelium noster Vincencius comes filius Akadas Siculus de Sebus... diligenter postulavit quod terram Zek, quae quondam Fulkun Saxonis fuerat sed per devastationem Tartarorum vacua et habitatoribus carens remanserat inter terras Olacorum de Kyrch, Saxorum de Barasu et terras Siculorum de Sebus*"¹⁰⁴. Pământul românilor din Kyrch, de această dată este folosit termenul contaminat din maghiară, *Olacorum*, și *terram exemptam de blaccis* din 1223 reprezintă cam aceeași realitate instituțională - nu știm dacă și teritorială, pentru că progresia maghiară a făcut probabil decupaje în proprietatea românilor. Oricum, la diferență de treizeci de ani aproape, avem o confirmare că Kyrch, Kerz sau Cârța era într-adevăr un centru instituțional românesc care s-a menținut și care probabil a dezvoltat relațiile cu abația cisterciană și cu "călugării albi". Se constată deci că gestul din 1240 a fost unul de protejare economică a abației cisterciene. Probabil în lipsa unei grangii și a imposibilității folosirii fraților converși, precum și datorită faptului că nu puteau să-și constituie un potențial economic bazat pe munca cu servi atât timp cât proprietarul era român - dar și populația din zona abației era românească - supraviețuirea materială a cistercienilor

¹⁰³ Ernst Kantorowicz, *op. cit.*, p. 682. Iată și mărturia lui Mathieu Paris: "*Qui, ut dicitur, videns mortem suam insubitanter iminere, contritus pro peccatis suis confessionem fecit plenissimam cum lacrimarum ubertate, se Deo commendans et ordini Cisterciensi, unde habitum Cisterciensium ante mortem, ut nobis suorum fidelium patefecit certa relacio, humiliter ac devote suscepit*". Mathieu Paris, *Chronica maiora*, ed. F. Liebermann, în *MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*, vol. XXVIII, p. 322.

¹⁰⁴ *Urkundenbuch...*, vol. I, p. 77-78.

s-a făcut prin donarea teritoriului deținut înainte de teutoni cu infrastructura și relațiile economice lăsate de teutoni și eventual dezvoltate de coloniștii germani din zonă.

Este semnificativ faptul că între august 1245 și noiembrie 1263, după depunerea lui Frederic al II-lea, pontifiți începând cu Inocențiu al IV-lea vor emite 68 acte privilegiale pentru abațiile cisterciene (atâtea au fost identificate până în 1979, dar se presupune că sunt mult mai multe), prin care acestea primeau deplina scutire de la plata oricăror redevențe față de factorii de putere seculari¹⁰⁵. *"Les exemptions de péages marquent, de la part des papes qui les ont accordées, l'affirmation de la «plenitudo potestatis». En disposant des droits que possédaient les princes et seigneurs et en le utilisant dans un sens qu'il considéraient comme bénéfique à l'Eglise, à la Chrétienté, Innocent IV et ses successeurs affichaient leur prétention à contrôler le pouvoir exercé par les laïcs. Jusqu'alors, les abbayes cisterciennes et les autres communautés religieuses avaient obtenu maintes exemptions de péages, mais celle-ci leur avaient été données en aumône par les seigneurs péagers eux-mêmes, qui se dépouillaient volontairement d'une part de leurs revenus pour le salut de leur âme; avec les exemptions générales concédées par les papes, on se trouve devant une tout autre disposition d'esprit. Ce n'est sans doute pas un hasard si la première des bulles a été rédigée au lendemain de la déposition de Frédéric II: jamais la papauté n'était allée aussi loin dans l'affirmation théocratique, et si les exemptions de péages se situent à un niveau beaucoup plus modeste que la déchéance de la dignité impériale, elles n'en sont pas pour autant moins significatives de l'idéologie qui animait Innocent IV"*¹⁰⁶.

Este uimitor cum predilecția regalității maghiare se va simți și în a doua parte a secolului imediat ce pontifiți și-au diminuat atenția pentru cistercieni¹⁰⁷. Respectând în continuare situația juridică a ordinului, din păcate tot mai mult amenințată de potențialul anarhic din Transilvania protecția directă a unui membru al familiei regale constituia o garanție relativă pentru libertatea teoretică de care se bucura de-acum mănăstirea. În 1264 Ștefan, ducele Transilvaniei, emite un act cu valoare simbolică pentru Cârța, prin care, exercitând în numele regelui oficiul de protector, declară: *"Stephanus... iunior rex Hungariae, dux Transsilvanus, dominus Comanorum:... monasterium ad honorem ipsius gloriose semper Virginis de Kyrch post Thartarice vastitatis rabiem penitus desolatam, ut viri amabiles fratres, scilicet Cysterciensis ordinis devote vocis organo laudent Virginem e a matre misericordie misericordiam satagant implorare, in nostram protectionem recipimus specialem, hanc gratiam... faciendo, quod nullus vaivoda Transilvanus... nec aliqui barones super populis descensum possint facere violentum, nec exactiones recipi debeant..., sed nobis iuxta libertatem Scibiensium et cum Scibiensibus respondere teneantur et solito debito et collecta"*¹⁰⁸.

¹⁰⁵ *"Innocentius episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis abbati et conventui monasterii Longi Pontis, Cisterciensis ordinis, salutem et apostolicam benedictionem. Solet annuere Sedes Apostolica piis votis et honestis petentium precibus favorem benivolum impertiri. Eapropter, dilecti in Domino filii, vestris iustis postulationibus grato concurrentes assensu, ut de blado, vino, lana et aliis que aliquotenis vendere seu emere vos contigerit nulli pedagia, winagia, foragia, roagia et alias consuetudines que pro hiis a secularibus exiguntur solvere teneamini, auctoritate vobis presentium indulgemus. Nulli ergo omnino hominus liceat hanc paginam nostre concessionis infringere vel ei ausu temerario contraire. Si quis autem hoc attemptare presumpserit, indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius se noverit incursum. Datum Lugduni XI kalendas septembris, pontificatus nostri anno tertio". Louis Duval-Arnould, Exemptions générales de péages accordées par les papes au XIIIe siècle. Sur une formule de privilège pontifical, în Römische Kurie. Kirchliche Finanzen. Vatikanisches Archiv. Studien zu Ehren von Hermann Hoberg, hrsg. Erwin Gatz, Roma, Università Gregoriana Editrice, 1979, p. 135-136.*

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 146.

¹⁰⁷ Fenomen legat de investițiile spirituale și materiale majore pe care Sfântul Scaun le face în rândul ordinelor mendicante.

¹⁰⁸ *Urkundenbuch*, vol. I, p. 93-94.

Această protecție interesată a regalității era în fapt concordantă cu evoluțiile generale ale ordinului cistercian¹⁰⁹. Deja spre sfârșitul secolului filialele și abațiile cisterciene au început să ia decizii importante fără consultarea și consensul Capitlului și fără participarea abaților la reuniunile Capitlului General¹¹⁰. Studiile asupra registrelor contabile ale ordinului au subliniat - pe baza materialului examinat - slaba participare a abaților la reuniunile Capitlului General¹¹¹. S-a constatat minima disponibilitate a abaților de a finanța instituțiile tutelare, fapt care indică imposibilitatea instituțiilor centrale de a se impune, precum și lipsa de loialitate a abaților din teritoriu. Rezultatele sunt asemănătoare pentru toate sistemele de filiație. Ferenc Hervay, examinând cazul Ungariei, a concluzionat că abații cistercieni din Ungaria au ajuns să frecventeze tot mai puțin spre sfârșitul secolului al XIII-lea reuniunile Capitlului General de la Cîteaux, abațiile ungare izolându-se într-o manieră tot mai puternică. Nu se cunoaște nici un protocol de vizită pentru Ungaria și pentru perioada de la 1295 la 1411 nu se vorbește nicăieri în actele Capitlului despre vreo vizită în Ungaria¹¹². Kaspar Elm susține că "*c'est à cette époque qu'aux filiations supra-nationales des Cisterciens et des Prémontrés furent substitués des vicariats et de circaries régionales, que l'ordre de Saint-Paul, les Croisiers, les congrégations des Bénédictins et des Augustins créèrent des circonscriptions territoriales s'adaptant grosso modo aux frontières politiques et reflétant la formation ou la dissolution des unions dynastiques et politiques. C'est une preuve supplémentaire de ce que les ordres ont contribué à la formation des pays et des territoires politiques. Cela se manifeste aussi dans l'aspiration à atteindre une plus grande uniformité ethnique qu'auparavant*"¹¹³.

ȘERBAN TURCUȘ

¹⁰⁹ Aceste evoluții pot fi întrevăzute și la abația-mamă Pontigny: "*The expansion and wealth which Pontigny had enjoyed since its foundation reached a plateau at this time [1260]. The changing structure of society and the resulting imbalance in political power outside the monastery soon had its effect within the cloister. For example, the rents so generously given by the Canterbury Chapter from the church of Rumenal in 1222 and 1238 were barely able to be paid by 1264 when the entire property of Rumenal was conceded to Pontigny because diminution of its revenues had made it too difficult for the rectors to keep up the two rents. ... At the same time increasing attention was being paid to additional sources of income. The Charter of Charity had originally forbidden the acquisition of villages and serfs, seeking to remain free from the entanglements that such involvements inevitably brought. Eventually, however, the rules were ignored, and in 1278 Pontigny acquired Souilly, in 1285 Mery and half of Montigny, and in 1296 Venouse. By the end of the middle ages, the abbey owned large estates in over forty locations*". Terryll Kinder, *Architecture...*, p. 25-26.

¹¹⁰ E. Ortvéd, *Von Generalkapiteln auf dem Festlande ausserhalb Cîteaux während des grossen Schismas, in Cistercienser-Chronik*, 38, 1926, p. 279-282.

¹¹¹ P. King, *Cistercian financial organisation, 1335-1392*, în *Journal of Ecclesiastical History*, 24, 1973, p. 127-143.

¹¹² Ferenc Hervay, *Die Visitationen der Zisterzienserklöster Ungarns im Mittelalter*, în K. Wollenberg, *Die Zisterzienser in Bayern, Franken und den benachbarten Regionen Südostmitteleuropas. Ihre Verbandsbildung sowie soziale und politische Integration* (în Tal und Einsamkeit, 725 Jahre Kloster Fürstenfeld. Die Zisterzienser im alten Bayern III) Fürstenfeldbruck, 1990, p. 225-230. Situație aproape similară și pentru Polonia: Jerzy Kloczowski, *Prowincja polska cystersów w świetle akt Kapitul Generalnych tego zakonu z XV w.*, în *Szkice z dziejów kultury polskie*, Warszaw, 1972, p. 197-198.

¹¹³ Kaspar Elm, *Les Ordres monastiques...*, p. 182.

THE CISTERCIAN MISSION IN TRANSYLVANIA

(Abstract)

The present study deals with the Cistercian missionary activity in the 13th century Transylvania. The novel aspect of our interpretation lies in the approach to the Cistercian mission from the perspective of the Order's central institutions and Rome's hierocratic standpoint. The scope of the Cistercian missionary endeavor went far beyond the regional limits, the phenomenon being ranged within the framework of wide missionary theocratic experiments. Ultimately, the study emphasizes the *protectio apostolica* and the exemption of the two means through which the Cistercian order was absolutely free of any secular jurisdiction. The Cistercian relations with the Romanians were not mediated by Hungarians or Transylvanian Saxons, but were direct and non-mediated and ranged within the missionary horizon devised by Bernard de Clairvaux and wished by the Pontigny Abbey.

NATIO TRANSILVANICA: VICARIATUL DOMINICAN AL TRANSILVANIEI DIN SECOLUL XIII PÂNĂ LA REFORMĂ

Așezarea fraților predicatori în voievodatul Transilvaniei se leagă de fondarea provinciei dominicane Ungaria, nominalizată la al doilea capitol general, celebrat în anul 1221 la Bologna¹ (vezi anexa). Istoriografia plasează întemeierea acestei provincii de graniță a ordinului în contextul misiunilor catolice din răsăritul Europei, având ca țintă principală creștinarea cumanilor, convertirea “schismaticilor” ortodocși și lupta împotriva ereziilor dualiste din Balcani. Începând din deceniul al treilea al secolului al XIII-lea, dominicanii și franciscanii au fost principalii misionari papali în ofensiva de cucerire prin evanghelizare a ținuturilor Europei răsăritene. Înființarea episcopiei cumane în anul 1227², prin numirea primului episcop în persoana dominicanului Teodoric și subordonarea Țării Severinului organismelor episcopale ale Regatului Ungar, prin strădania dominicanilor atestați aici în 1237³, sunt expresia eforturilor curiei romane de a-și extinde aria de influență.

Ordinul Dominican⁴ are o formă de organizare de tip centralizat, cu o ierarhie stabilită de la bază spre vârf, prin alegeri periodice, ale căror rezultate sunt confirmate la nivelele superioare. Numirile în funcția supremă, cea de maestru general, necesită confirmare pontificală. Din punct de vedere al organizării teritorial-administrative, ordinul este structurat pe provincii, care la rândul lor sunt divizate în subunități purtând denumirea de *contrata* sau *natio*, conduse de un vicar. În secolul XIV provincia dominicană Ungaria se compunea din cinci vicariate, respectiv: *natio Hungarica*, *natio Transilvanica*, *natio Slavonica*, *natio Croatica* și *natio Moldavica*⁵. Până în 1378 în această provincie era inclusă și Dalmația, care a fost desprinsă în urma deciziei capitolului general de la Carcassonne și confirmată de Urban al VI-lea printr-o bulă papală⁶.

În decursul secolului al XIII-lea și în prima jumătate a veacului următor, în voievodatul Transilvaniei dominicanii au fondat nouă priorii ale Ordinului Primar, respectiv la Sibiu, Alba Iulia, Sighișoara, Bistrița, Sebeș, Brașov, Odorheiu Secuiesc, Vințu de Jos și Cluj. Începând din secolul XV apar atestări documentare privind existența mănăstirilor de călugărițe la Sibiu, Sighișoara, Brașov, Bistrița și Cluj, cu un efectiv total de 109 surori în anul 1510⁷.

Cercetarea așezării fraților predicatori în Transilvania se sprijină pe o bază documentară destul de săracă, care se înscrie în contextul mai larg al lipsei de informații privind secolul XIII transilvănean. Prima remarcă este opțiunea preponderentă pentru târguri și, în special, orașe situate în zonele de colonizare săsească, la care se adaugă două excepții,

¹ În istoriografie sunt vehiculate diverse date pentru fondarea provinciei dominicane Ungaria, respectiv: 1219 (*Lexicon für Theologie und Kirche*, Freiburg, 1959, p. 483), 1221 (*Lexicon des Mittelalters*, vol. III, München, 1984, p. 1216; Iványi Béla, *A szent Domonkosrend Római központi levéltára*, în *Levéltári közlemények*, 7, 1929, p. 23; Nikolaus Pfeiffer, *Die ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*, Zürich, 1913; Berthold Altaner, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts*, Habelschwert, 1924, p. 142) și anul 1226 (Annette Barthelmé, *La réforme dominicaine au XV-e siècle en Alsace et dans l'ensemble de la province de Teutonie*, Thèse-Université de Strasbourg, 1930, p. 8)

² *Documente privind istoria României*, C, Transilvania, veac XI, XII, XIII/I, doc. 230, p. 275 (în continuare DIR I.)

³ DIR I, doc. 252, 253, 254, p. 303

⁴ denumire oficială: *Ordo Fratrum Praedicatorum*

⁵ Iványi, *op.cit.*, p. 16

⁶ William A. Hinnebusch, *The History of the Dominican Order*, vol. I (Origins and Growth to 1500), New York, 1966, p. 173

⁷ Iványi B., *op.cit.*, p. 18

respectiv o fondare în Secuime, în castrul regal de la Odorheiu Secuiesc, și alta într-un oraș episcopal, la Alba Iulia, sediul episcopiei Transilvaniei.

Cronologia întemeierii primelor așezăminte dominicanice din Transilvania este lipsită de bază documentară. În secolul XIV ele alcătuiau un vicariat în cadrul provinciei, desemnat cu titulatura de *contrata Transilvania* sau *natio Transilvanica*, condus de un vicar. O statistică întocmită la nivelul provinciei în anul 1303 indică un total de 33 de priorii, dintre care șase sunt localizate în Transilvania, în bună parte cu toponimii confuze⁸. Patru dintre acestea sunt confirmate prin atestări documentare până în anul 1300, respectiv cele de la Sibiu (1241⁹ și 1282), Alba Iulia (1289), Sighișoara (1298) și Vințu de Jos (1300). La vremea respectivă acestea erau conventuri regulamentare, conduse de un prior (Sibiu, 1282 - vicar fratele Petru *et totius conventus de Zybinio*¹⁰; Alba Iulia, 1289 - *Johanne priore Albensi de ordine Praedicatorum*¹¹), cu excepția celui din Vințu de Jos, care în 1300 se afla încă în stadiul de *locus*¹², faza preliminară de organizare și demarare a primelor construcții.

Restul de două fondări, care s-ar încadra în acest interval, ar fi cele de la Bistrița și Odorheiu Secuiesc. Ținutul Bistriței, zonă de colonizare săsească din nord-estul Transilvaniei, era domeniul reginei, atestat ca atare în 1264¹³, iar localitatea, situată pe un important drum comercial și în apropierea zonei miniere de la Rodna, a fost de timpuriu favorizată printr-o serie de privilegii regale. Unele surse plasează întemeierea conventului din Bistrița în jurul anului 1245¹⁴, contemporan cu cel din Split. Din actele capitlurilor generale rezultă, însă, că după marea invazie tătară din 1241-42 a urmat o perioadă de instabilitate, care a întârziat cu mai bine de un deceniu intrarea în normalitate și reluarea activității fraților predicatori în cuprinsul provinciei Ungaria.

Primul semnal pentru reîntoarcerea dominicanilor la vechile așezăminte din teritoriile devastate a fost dat în 1246, la capitlul general de la Paris, unde s-a cerut revenirea fraților din Ungaria în provincia lor¹⁵. Situația de nesiguranță din anii următori este reflectată în deciziile capitlurilor generale din 1247 (Montpelier)¹⁶ și 1259 (Valencienne)¹⁷, care adresau tuturor provinciilor recomandarea de a-i adăposti pe confracții care se refugiau din Ungaria sub amenințarea războaielor sau a năvălirilor tătare. În aceste condiții, e mai probabil ca prioria de la Bistrița să fi fost întemeiată în urma deciziei capitlului general din 1251 (Metz), de a acorda provinciei Ungaria o licență de fondare la cererea reginei¹⁸. Termenul *ante quem* pentru întemeierea acestei priorii este anul 1309, când este atestat conventul regulamentar în frunte cu priorul Christian, care participă în calitate de martor într-un proces dezbătut între episcopia de Alba Iulia și câteva decanate săsești¹⁹.

Cel mai sărac suport documentar îl deține conventul din Odorheiu Secuiesc, cu prima atestare în 1496²⁰. El a fost amplasat în castrul regal, amintit pentru prima oară în anul

⁸ N. Pfeiffer, *op.cit.*, p. 37-41; A. Walz, *op.cit.*, p. 177

⁹ *Annales Erphordenses*, în: *Monumenta Germaniae Historica*, Scriptorum, tom. XVI, Stuttgart-New York, 1963, p. 34

¹⁰ F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1892, p. 144, doc. 202 (în continuare ZW)

¹¹ *Ibidem*, p. 160; *DIR* II, doc. 348

¹² *DIR* II, doc. 522

¹³ Otto Dahinten, *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*, Köln-Wien, 1988, p. 54

¹⁴ P. Angelus Walz O.P., *Compendium Historiae Ordinis Praedicatorum*, Roma, 1948, p. 146

¹⁵ *Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum*, vol. I (1220-1303), Romae, 1898, p. 37 (în continuare ACGOP)

¹⁶ *Ibidem*, p. 40

¹⁷ *Ibidem*, p. 101

¹⁸ *Ibidem*, p. 60. Această aprobare ar putea avea legătură și cu mănăstirea călugărițelor dominicanice din Insula Iepurilor, în care a trăit princesesa Margareta, fiica lui Bela al IV-lea. Ctitorie a familiei regale, construcția mănăstirii a început în 1246 și a fost terminată în 1252, vezi: Katalin Irás-Melis, *Régészeti adatok a Budapesti 11-13. századi királyi udvarhelyek kutatásához* (*Archäologische Angaben zur Forschung der königlichen Residenz*), în: *Budapesti Régiségei*, 33, 1999, p. 312

¹⁹ ZW, I, doc. 314

²⁰ Béla Iványi, *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen und der Moldau*, în *AVSL*, nr. 50, 1944, p. 19

1301²¹, care la rândul său a avut o istorie zbuciumată, despre care se cunosc foarte puține date. Localitatea a devenit în secolul XIV reședință scăunală, cu rol de centru politico-administrativ al Țării Secuilor, unde își avea reședința comitele²². Pe tot parcursul evului mediu ea n-a reușit să atingă statutul de oraș, rămânând la rang de târg, cu atestări documentare în 1481, 1485 și 1492²³. Singurul argument privind vechimea acestui așezământ este furnizat de planul bisericii, cu un cor rectangular, arhaic, alcătuit din două travee pătrate, care ar plasa edificiul în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cel mai probabil după 1260.

Pe baza licențelor de fondare acordate de capitlurile generale, se poate întocmi o statistică privind ritmul de dezvoltare a provinciei dominicane Ungaria. În intervalul 1240-1296 au fost aprobate 20 de noi priorii, dintre care una singură a fost nominalizată în Transilvania, în anul 1240, iar alta în anul 1266 în ținutul Zips, din Ungaria superioară, opt fiind lăsate la latitudinea provincialului, iar restul rămase nenominalizate (vezi anexa). Cele mai multe licențe au fost acordate între anii 1278-1296, când capitlurile generale au aprobat și câte două sau trei priorii deodată, ajungându-se la un total de 14 noi fondări în acest interval. Din motive organizatorice, între 1298-1309 capitlurile generale au sistat aprobările de fondare în totalitate, iar între 1296-1310 s-a renunțat vremelnic la supervizarea papei²⁴.

În secolul XIV ritmul fondărilor a scăzut simțitor în toate provinciile dominicane. Până spre mijlocul acestui veac provincia Ungaria a mai primit șase aprobări de fondare, care au fost acordate între anii 1321 – 1344 (vezi anexa). Dintre acestea, trei au fost ridicate în Transilvania, respectiv la Sebeș, Brașov și Cluj, primele două cu licențe de fondare nominalizate, acordate în 1322 pentru Sebeș și în 1323 pentru Brașov, când a fost aprobat și conventul din Gaza. Așezarea dominicanilor la Cluj putea avea loc după 1316, anul conferirii privilegiului de oraș liber regal, ceea ce ar însemna că fondarea acestei priorii a fost decisă după capitlul general din 1321 (Florența), când s-a dat o singură aprobare pentru un amplasament ales de priorul provincial, sau după cel din 1344 (Le Puy), când s-au primit două licențe, lăsate tot la latitudinea provincialului.

Bilanțul pentru Transilvania arată că, din totalul celor nouă așezăminte ale Ordinului Primar, șase au fost întemeiate înainte de 1300, majoritatea probabil între 1251-1298, iar restul în intervalul 1321-1344. Dintre acestea, doar trei sunt atestate prin actele capitlurilor generale, respectiv unul în 1240, nelocalizat, iar celelalte două la Sebeș și Brașov, în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Legătura dintre strategia fondărilor monastice în orașe și procesul de urbanizare aflat în plină ascensiune în țările central- și vest-europene, a făcut obiectul unor studii care au evidențiat rolul ordinelor cerșetore în dinamica urbană a secolelor XIII-XIV. Așezămintele dominicanilor au fost ridicate de la bun început în orașe sau în târguri prospere, a căror evoluție economică promitea o urbanizare rapidă. Se știe că alegerea localităților nu era întâmplătoare și urmarea în egală măsură valorificarea hinterlandului centrelor comerciale și meșteșugărești unde urmau să aibă loc noi fondări. La sfârșitul secolului al XIII-lea aproape fiecare oraș european poseda un convent dominican, care adesea făcea pereche cu unul franciscan. Prezența dominicanilor era un indiciu al nivelului de dezvoltare a localității, foarte sugestiv caracterizată de cercetătorul american John Freed drept "echivalentul medieval al unei stații de tren în secolul XIX"²⁵.

Din cercetările întreprinse până în prezent, se desprinde concluzia că fondările dominicane au urmat două căi principale, respectiv o cale programatică, trasată la nivel central prin politica de expansiune a ordinului și desfășurată sub strict control papal, și o cale aleatorie, rezultată din inițiativa particulară a unor reprezentanți ai elitelor urbane, ori a

²¹ Lukinich Imre, *Az Udvárhely vár története*, în *Erdélyi Múzeum*, XX, 1903, p. 431

²² *Ibidem*, p. 432

²³ *Ibidem*, p. 435; Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj Napoca, 1979, p. 150-151

²⁴ Hinnebusch, *op.cit.*, p. 252

²⁵ John B. Freed, *The Friars and German Society in the Thirteenth Century*, Cambridge Massachusetts, 1977, p. 46

unor nobili, principii sau a casei regale²⁶. Indiferent de sursa inițiativei, propunerile de noi fondări trebuiau obligatoriu supuse aprobării capitulurilor generale și papei (vezi anexa). Criteriile de amplasare au fost reglementate atât prin decrete papale, care vizau toate așezămintele ordinelor cerșetoare²⁷, cât și prin decizii luate la nivelul central al ordinului (vezi anexa).

În cazul Transilvaniei se pare că strategia fondărilor a aparținut aproape în exclusivitate conducerii provinciei, respectiv priorului provincial și difinitorilor săi, cu o eventuală excepție la Bistrița, unde este posibilă intervenția reginei. Se mai știe că fondarea unui priorat urma o procedură mai îndelungată, în care se făcea o analiză prealabilă a situației economice și demografice a localității vizate și a zonei înconjurătoare, prin care era estimat nivelul de risc și capacitatea de dezvoltare a prioriei pe termen lung²⁸.

Previziunile au fost confirmate în majoritatea localităților transilvănene, cu trei excepții, și anume la Vințu de Jos, Sebeș și Odorheiu Secuiesc, așezări care nu au atins până la urmă stadiul de dezvoltare necesar și suficient pentru susținerea economică a conventului dominican. La începutul secolului al XVI-lea situația de declin a celor trei așezăminte era evidențiată prin scăderea efectivelor sub limita constituțională de 12 membri pentru un convent (vezi anexa), cu patru frați la Vințu de Jos, șapte la Sebeș și nouă la Odorhei²⁹.

Raporturile dominicanilor transilvăneni cu oficialitățile orașelor au fost relativ bune, cu rare excepții, iar cu clerul secular relațiile s-au menținut încordate aproape pe tot parcursul secolelor XIV și XV, având drept cauză principală exercitarea drepturilor de asistență spirituală cu care Ordinul Predicatorilor fusese investit prin două bule papale în 1264 și 1374. Statutul paraparohial al bisericilor dominicane stânjenea activitatea preoților seculari și, cel mai important, le diminua considerabil veniturile provenite din taxele de înmormântare, spovedanie, patronarea fraternităților laice, etc. Pe parcursul secolelor XIV și XV, drepturile de asistență spirituală deținute de frații predicatori au trebuit confirmate în repetate rânduri de papalitate³⁰. În anul 1468 dominicanii din provincia Ungaria erau puși sub protecție pontificală împotriva atacurilor clerului secular privind drepturile de înmormântare în bisericile conventuale³¹.

Despre rolul fraților predicatori din Transilvania în instrumentarea Inchiziției se cunosc puține date. Pe parcursul secolului al XIII-lea activitatea dominicanilor s-a concentrat pe prozelitismul catolic în rândul populației din voievodat și din teritoriile extracarpătice. La 19 ianuarie 1253, Inocențiu al IV-lea dădea împuternicire fraților predicatori din Cumania să acorde indulgențe cumanilor trecuți la catolicism³². În vara aceluiași an pontiful îi investea cu toate atributele clericale pe dominicanii misionari în ținuturile răsăritene, printre care "țara bulgarilor" și "țara cumanilor"³³, iar în 1288 Nicolae al IV-lea le dădea scrisori de călătorie misionarilor dominicani care plecau "în mai multe țări din răsărit, printre care țara Vlahilor"³⁴. La 31 martie 1304, Benedict al XI-lea îl însărcina pe provincialul dominicanilor din Ungaria cu trimiterea unor misionari în Albania și Cumania "pentru răspândirea credinței catolice"³⁵.

²⁶ Jacques Le Goff, *Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale*, în: *Annales, Economies, Société, Civilisation*, 25/4, 1970, p. 924-946

²⁷ O bulă papală din 1268 interzicea amplasarea bisericilor conventuale din aceeași localitate la o distanță mai mică de 500 m, Le Goff, *op.cit.*, p. 932

²⁸ Hinnebusch, *op.cit.*, pp. 251, 254

²⁹ Conform listelor nominale publicate de Karl Fabritius, *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schäffburg*, în: *AVSL*, V, 1861, p. 31-32

³⁰ *ZW*, II, doc. 986, doc. 1025, doc. 1116; *ZW*, IV, doc. 2008, doc. 2487; *ZW*, VI, doc. 3246, doc. 3449

³¹ Karl Fabritius, *Urkundenbuch zur Geschichte des Kister Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orden*, Hermannstadt, 1875, p. 88, doc. 101

³² *DIR* II, doc. 7

³³ *Ibidem*, doc. 10

³⁴ *Ibidem*, doc. 341

³⁵ *DIR* III, doc. 47

Combaterea unor curente de desconfesionalizare, care amenințau cu slăbirea catolicismului în teritoriile supuse autorității apostolice, a căzut, într-o primă etapă, tot în sarcina dominicanilor. La 14 noiembrie 1234, pontiful Grigore al IX-lea îl îndemna pe "regele cel tânăr" să pună ordine în teritoriile episcopiei cumane, "în interesul acelor unguri și germani din regatul Ungariei, care făcându-se un popor cu vlahii, disprețuiau deopotrivă cu ei pe episcopul catolic al Cumaniei primind sfintele taine de la niște pseudo-episcopi care țineau de ritul grecilor"³⁶.

Începerea campaniei inchizitoriale în ținuturile aflate sub suzeranitatea coroanei ungare a avut loc în prima jumătate a secolului al XIV-lea, cu ajutorul dominicanilor. Prin scrisorile papei Ioan al XXII-le, emise între 1 octombrie 1326 și 1 februarie 1327, adresate pe rând priorului provincial, banului Slavoniei, voievodului Transilvaniei, voievodului Țării Românești și comitelui Brașovului, se dădeau împuterniciri sau se solicita protecție pentru dominicanii inchizitori trimiși "împotriva ereticilor, care pătrund din Germania și Polonia în Țară și încearcă să abată pe locuitorii de la credința catolică"³⁷.

Participarea fraților predicatori la "cruciada împotriva ereticilor" din Transilvania, Bosnia și Slavonia s-a desfășurat cu intermitențe. După șase luni de la demararea represiunii inchizitoriale, același Ioan al XXII-lea revoca hotărârile precedente prin înlocuirea dominicanilor cu franciscanii și interzicerea amestecului dominican "în suszisa slujbă, în provincia sau ținuturile suszise"³⁸. Revenirea dominicanilor în serviciul Inchiziției s-a produs în anul 1330 printr-o împuternicire a papei, adresată priorului provinciei Ungaria³⁹.

Instrucția a ocupat un loc privilegiat în cadrul Ordinului Dominican, fondat ca un ordin clerical, în care majoritatea membrilor erau preoți⁴⁰. Bazele sistemului de învățământ dominican au fost puse în secolul XIII, prin crearea în fiecare convent a unei școli elementare de doi ani, în care se predau noțiuni de teologie și gramatică, sub îndrumarea unui lector⁴¹, a cărui prezență obligatorie a fost instituită în 1220⁴² și menținută cu strictețe în perioada următoare (vezi anexa). Școlarizarea cuprindea mai multe trepte, până la cca de grad universitar, reprezentat de așa numitele *studia generalia*, care, la rândul lor, erau ierarhizate la rang de colegii sau universități, cele din urmă fiind abilitate să acorde titlul de *magister*. Primul și cel mai prestigios *studium generale* dominican a fost cel de la Paris, întemeiat de Sf. Dominic, urmat de cele din Bologna, Köln, Oxford și Montpellier, fondate în urma deciziei capitolului general din 1248⁴³. Începând din 1304 toate provinciile ordinului au fost obligate să-și întemeieze câte un *studium generale*⁴⁴.

Despre instrucția dominicanilor transilvăneni avem știri abia din secolul XV, când în actele capitlurilor generale sunt consemnate repartizări la studii și numiri în corpul didactic al școlii provinciale de la Buda sau în alte *studia* ale ordinului. În corpul profesoral stabilit de capitulul general din 1478 pentru conventul de la Buda, în funcția de magistrul al studenților a fost numit fratele Bartolomeu de Brașov, iar din seria de șapte studenți care urmau să învețe aici, trei erau brașoveni și doi clujeni (vezi anexa). O figură marcantă a fost dominicanul Andreas Pirata (sau Guldenmünster) din Sibiu⁴⁵, numit în 1505, pentru o perioadă de trei ani, pe postul de *legens sententiarum* în corpul profesoral al universității dominicane din Heidelberg (vezi anexa).

³⁶ DIR I, doc. 230

³⁷ DIR IV, doc. 412, 432-435

³⁸ *Ibidem*, doc. 460-462

³⁹ *Ibidem*, doc. 581

⁴⁰ Hinnebusch, *op.cit.*, p. 288

⁴¹ *Ibidem*

⁴² *Ibidem*, p. 37

⁴³ *Ibidem*, p. 39

⁴⁴ *Ibidem*, p. 43

⁴⁵ G. Löhr, *Die Dominikaner an den deutschen Universitäten am Ende des Mittelalters*, în: *Mélanges Mandonnet*, II, 1930, p. 412

În ajunul Reformei a fost înființat un *studium generale* dominican și în Transilvania, care a funcționat pentru scurtă vreme în conventul Sf. Cruce din Sibiu. Fondată în urma deciziei capitlului general din 1525, această unitate de învățământ a avut, se pare, rang de colegiu, în care se preda teologia și filosofia, corpul didactic fiind alcătuit din doi lectori dominicani ardeleni, respectiv Francisc de Sighișoara și Luca de Bistrița (vezi anexa). Intrarea deplină în drepturi s-a produs abia în 1530, când *studium generale* de la Sibiu a fost validat de capitlul general al ordinului, celebrat la Roma, în conventul Santa Maria Sopra Minerva (vezi anexa).

Începând din secolul XV, un sprijinitor constant al intereselor dominicanilor din Transilvania l-a reprezentat puterea centrală, al cărei suport s-a manifestat atât pe plan financiar cât și în raporturile călugărilor cu administrația locală. Dovada relațiilor cordiale cu curtea regală de la Buda o constituie numirea lui Michael de Grezregine, prior la Cluj în 1427 și vicar al *contratei*, în slujba de capelan al lui Sigismund de Luxemburg⁴⁶. Printre protectorii de marcă ai dominicanilor din Cluj și Brașov s-au numărat lancu de Hunedoara, Ladislau al V-lea și Matia Corvin, care, între altele, au sprijinit finanțarea șantierelor de reconstrucție deschise de cele două priorii în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Conventul din Sighișoara s-a bucurat de protecție și sprijin material din partea vicevoievodului Nicolae de Ocna Sibiului, a regilor Ladislau al V-lea și Vladislav al II-lea. Ominicanii din Bistrița au avut la rândul lor parte de protecția voievodului Petru de Szentgyörgy și Bozin și de cea a regilor Ludovic al II-lea și Ioan I Zápolya.

Amplasarea la periferia incintelor fortificate pare să fi fost o regulă nescrisă pentru majoritatea așezămintelor ridicate de ordinele cerșetore pe tot cuprinsul Europei medievale. Și în Transilvania se constată aceeași preferință pentru locurile de margine, pe cât posibil în apropierea unei porți a orașului. La Sebeș, Bistrița, Brașov și Sighișoara edificarea conventului dominican a precedat construcția fortificațiilor din piatră, dar a fost inclus în cetate rămânând în apropierea zidurilor. Există un singur caz de strămutare a conventului pe alt amplasament, la Sibiu, unde prima fondare, anterioară marii invazii tătare, n-a fost cuprinsă în incinta fortificată a orașului și așezământul a trebuit să fie mutat în 1474 din motive de securitate, tot pe o parcelă de margine din interiorul cetății. Despre obținerea acestui loc se știe că tratativele au durat 30 de ani și ele s-au derulat între capitlul provincial și Sfatul orașului⁴⁷. Acceptarea predicatorilor în cetate a fost condiționată, printre altele, de respectarea Regulei de strictă observanță, la care conventul din Sibiu aderase deja din 1447 și de componența etnică a religioșilor, care trebuiau să fie în majoritate germani, în frunte cu priorul⁴⁸.

Vicariatul dominican a fost desființat definitiv odată cu victoria Reformei în Transilvania. Clădirile au fost preluate de comunitățile locale, iar la începutul secolului XVIII, după reinstaurarea catolicismului, o parte dintre ele (Cluj, Sebeș, Sibiu, Brașov călugărițe) au intrat în posesia altor ordine monastice.

MIHAELA SANDA SALONTAI

⁴⁶ ZW, IV, doc. 2002

⁴⁷ ZW, VII, doc. 4022

⁴⁸ *Ibidem*, p. 29

ANEXA

Decizii ale capitulurilor generale privind acordarea licențelor de fondare,
organizare internă și reglementări la nivelul ordinului

1221. Bologna

Anno domini m.cc.xxi secundum generale capitulum est Bononie per beatum Dominicum celebratum. In quo fundatis per orbem .lx. circiter conventibus. dicti conventus per .viii. provincias sunt distincti. scilicet Hyspaniam. Provinciam. Franciam. Lombardiam. Romanam provinciam. [Ungariam. Theutonium]. Angliam. In quo quidem capitulo generali frater Jordanis predictus factus fuit prior provincialis Lombardie .... (ACGOP, I, p.2)

1236. Paris

Nulla domus de cetero detur nisi a priore provinciali et deffinitoribus provincialis capituli fuerit postulata, nec concessa ponatur nisi ubi predicti decreverint expedire. (ACGOP, I, p.6)

1240. Bologna

Concedimus duas domos provincie Ungarie. unam ponendam in provincia Silvana.(ACGOP, I, p.18)

1246. Paris

Fratres de Ungaria in provinciam suam revertantur.(ACGOP, I, p.37)

1247. Montpellier

Item. Volumus quod fratres Lombardos, Tuscos et Ungaros. propter imminentes guerras si fuga imminens compulerit fratres ad quos declinaverint ipsos recipere teneantur et retinere. (ACGOP, I, p.40)

1251. Metz

Concedimus provincie Provincie duas domos. Francie unam. Ungarie .i. ad petitionem regine. (ACGOP, I, p.60)

1256. Paris

Concedimus provincie Ungarie unam domum. (ACGOP, I, p.83)

1257. Florența

Item. Volumus. quod fratres de Ungaria et aliis provinciis si eos de terra sua fugere contigerit. caritative recipiantur in provinciis. quousque per magistrum ordinis de eis ordinetur. (ACGOP, I, p.88)

1259. Valenciennes

Fratres de Ungaria si a tartaris fugantur caritative recipiantur ubique. (ACGOP, I, p.101)

1266. Trier

[Concedimus] Provincie Ungarie unam in Ciput. (ACGOP, I, p.135)

1271. Montpellier

Concedimus .i. domum provincie Theotonie .i. Ungarie ... (ACGOP, I, p.160)

1273. Pesta

Item.Volumus et mandamus quod priores provinciales et diffinitores capitulorum provincialium nullum locum recipiant nisi eis prius constiterit. quod sit locus ydoneus pro conventu edificando per fratres ydoneos ad hoc inquirendum specialiter destinandos. (ACGOP, I, p.170)

1278. Milano

Item. [Concedimus] Provincie Ungarie .ii. [domos] ubi prioribus provincialibus et diffinitoribus harum provincialiarum videbitur expedire. (ACGOP, I, p.199)

1280. Oxford

Item. Volumus et mandamus quod domus concessa vel concedenda a capitulo generali non ponantur in locis ita vicinis aliis provinciis, quod oporteat fratres dictarum domorum occupare terminos alienos. (*ACGOP*, I, p.209)

1281. Florența

Item. Districte inhibemus ne fratres recipiant loca ad conventus edificandos sine licencia capituli generalis quod si contrarium attemptatum fuerit statuimus quod talis receptio sit ipso facto irrita et inanis et receptores huiusmodi nisi in sua accusacione omni voce sint privati. (*ACGOP*, I, p.214)

1282. Viena

Concedimus Romane provincie .ii. domos, unam ponendam in civitate Theatina. aliam in Thuscia, provincie Theotonie .iii. provincie Anglie .ii. provincie Ungarie .ii. (*ACGOP*, I, p.220)

1286. Paris

Concedimus [...] provincie Ungarie .iii. [domos] [...] et ponantur omnes ubi prioribus provincialibus dictarum provinciarum et diffinitoribus visum fuerit expedire. (*ACGOP*, I, p.236)

1288. Lucca

Concedimus [...] provincie Ungarie .ii. [domos]. (*ACGOP*, I, p.246)

1289. Trier

Concedimus provincie Ungarie .ii. [domos]. (*ACGOP*, I, p.253)

1296. Strasbourg

Item. Monemus quod constitucio de non instituendo conventu citra duodenarium numerum fratrum et de numero iam posito non diminuendo arcius observetur. (*ACGOP*, I, p.280)

Concedimus provincie Theotonie .vii. domos. provincie Ungarie .iii. .... (*ACGOP*, I, p.281)

1321. Florența

Concedimus. Item. Provincie Romane unam, provincie Ungarie unam et provincie Theotonie unam ponendas, ubi priores provinciales et deffinitores capituli provincialis dictarum provinciarum ordinaverint, dummodo dicte provincie habeant a summo pontifice, antequam dicta loca recipiant, super hoc licenciam specialem. (*ACGOP*, II, p.136)

1322. Viena

Item. Concedimus provincie Ungarie unum conventum in Sabes. (*ACGOP*, II, p.142)

1323. Barcelona

Concedimus provincie Aragonie unam domum, ubi provinciali cum diffinitoribus visum fuerit expedire.

Item. Provincie Ungarie concedimus duas domos: unam in Brasso, aliam in Gaza ponendas. (*ACGOP*, II, p.150)

1344. Le Puy

Concedimus provincie Francie unam domum, etc. Item. Provincie Ungarie duas domos ponendas, ubi prior provincialis vel eius vicarius generalis deffinitores capituli provincialis expedire indicabit. (*ACGOP*, II, p.304)

1376. Bourges

Concedimus cuilibet provinciali nostri ordinis, quatenus in sua provincia possit recipere duas domos seu duos conventus, interveniente tamen ad hoc primitus licencia et beneplacito domini nostri pape. (*ACGOP*, II, p.436)

1478. Perugia

Assignaciones. Conventui Budensi provincie Ungarie damus in regentem magistrum Seraphimum de Ragusio pro primo anno; pro secundo et tercio providebit reverendus provincialis. In

baccalarium sentenciarum fr. Georgium de Quinque ecclesiis (= Szekesfehervar); in magistrum studencium fr. Bartholomeum de Corona. In studentes fr. Jacobum de Corona, fr. Johannes Floris de Corona, fr. Adam Koloswarth, fr. Nicholaum de Cassovia, fr. Thomasium de Corona, fr. Jacobum de Koloswarth, fr. Petrum de Cade. (*ACGOP*, III, p.348)

1501. Roma

Item. Ordinamus, quod nullus valeat edificare aut edificari facere conventum nisi interveniente consensu reverendissimi magistri generalis, et si quid secus factum fuerit, cassum ac nullum et irritum sit. (*ACGOP*, IV, p.17)

1505. Milano

Conventui Heidelbergensi provincie Theutonie in regentem pro tribus annis Everardum de Clivis magistrum, in magistrum studencium fr. Corradum Kollin theologie baccalaureum; ad legendum sentencias fr. Corradum Kollin et fr. Andream de Transilvania, ambo pro tribus annis. (*ACGOP*, IV, p.53)

1513. Genova

Capitulo primo de domibus concedendis et construendis dicatur sic: Nulla domus concedatur nisi de licencia sedis apostolicae et a diffinitoribus provincialis capituli fuerit postulata.

Ibidem reducatur constitutio ad formam antiquam clarius sic: Conventum citra numerum duodenarium fratrum professorum, quorum decem ad minus sint clerici et sine licencia etc., possint tamen per generale capitulum aliquae provinciae excipi, in quibus conventus antiqui in magna multitudine non habeant etiam dictum numerum fratrum. (*ACGOP*, IV, p.100)

1525. Roma

Item simili modo instituimus et ordinamus studium generale Cibiniense provinciae Ungariae et in conventu Roschildensi provinciae Daciae cum solitis et similibus gratiis. (*ACGOP*, IV, p.200)

Item declaramos quod priores qui praesunt conventibus non habentibus numerum duodenarium, habeant vocem in electione prioris provincialis. (*ACGOP*, IV, p.202)

Conventui Cibiniensi provinciae Ungariae assignamus in lectorem theologiae fr. Franciscum de Segesvar, cui damus licenciam ad gradus bacchalariatus; in lectorem vero philosophiae fr. Lucam de Bistricia. (*ACGOP*, IV, p.214)

1530. Roma

Item approbamus studia generalia his conventibus data in praecedenti capitulo generali de anno millesimo quingentesimo vigesimo quinto videlicet conventui Cibiniensi provinciae Ungariae [...]; nihilominus praecipientes in virtute spiritus sancti et sanctae obedientiae reverendo provinciali Ungariae et priori Cibiniensi pro tempore, quatenus dent operam efficacem, ut dictum studium omnino erigatur et manuteneatur. (*ACGOP*, IV, p.229)

*NATIO TRANSILVANICA: DAS DOMINIKANERVIKARIAT SIEBENBÜRGENS
VOM 13. JH. BIS ZUR REFORM
(Zusammenfassung)*

Zwischen dem 4. Jahrzehnt des 13. Jh. bis zur Mitte des 16. Jh. haben die Dominikaner insgesamt 14 Niederlassungen in Siebenbürgen (ungarische Ordensprovinz) gegründet, davon 9 Männerkonvente und 5 Frauenklöster. Die genaue Zeit dieser Gründungen bleibt uns unbekannt. Die Urkunden beweisen frühere Niederlassungen in Sibiu (Hermannstadt, vor 1241), Alba Iulia (Weissenburg, vor 1289), Sighișoara (Schässburg, vor 1298), Vințu de Jos (Winz, 1300 im Bau) und Bistrița (Bistritz, vor 1309). Eine Gründung des 13. Jh. scheint auch jene von Odorheiu Secuiesc gewesen zu sein, deren flach schließender Chor für eine Datierung vor 1300 plädiert. Im 14. Jh. sind noch drei Männerkonvente gegründet worden, bzw. Sebeș (Mühlbach, nach 1322 – siehe Anhang), Brașov (Kronstadt, nach 1323) und Cluj (Klausenburg, vermutlich nach 1316). Die Beweise über die Ordensfrauenklöster stammen erst aus dem 15. Jh. Die Gründungsstrategie gehörte hauptsächlich der Führung der ungarischen Ordensprovinz an. Wirtschaftliche, demographische und konfessionelle Bedingungen sind im Betracht gezogen worden, mit königlicher Unterstützung und der Zustimmung des siebenbürgischen Bistums bzw. des Erzbistums von Esztergom.

DUCATUL TRANSILVANIEI (1257-1270)

Întârzierea înregistrată în reconstrucția Transilvaniei în primele două decenii care au urmat invaziei mongole din 1241-1242 l-a determinat pe regele Bela al IV-lea să întreprindă, în a doua jumătate a deceniului al șaptelea, o serie de reforme instituționale menite să impulsioneze dezvoltarea regiunilor răsăritene ale regatului arpadian. În acest scop, el a apelat la o inovație administrativă introdusă în Transilvania, pentru întâia oară, de către regele Andrei al II-lea în perioada imediat următoare îndepărtării teutonilor și căreia Bela însuși, pe atunci moștenitor al tronului, îi fusese beneficiar: înființarea unui *ducat al Transilvaniei*. Titularul ducatului reconstituit în 1257, principele Ștefan, moștenitorul coroanei Ungariei, prea puțin atras, inițial, de provincia care îi fusese încredințată, a părăsit-o după foarte puțin timp (c. 1258), în schimbul titlului de duce al Styriei. În intervalul de aproximativ trei ani care a trecut până la revenirea sa, atribuțiile ducale au fost suplinite, în Transilvania, de către titularul unei demnități improvizate cu această ocazie: aceea de *ban al Transilvaniei*.

1. REAPARIȚIA DUCATULUI TRANSILVANIEI (1256-1257)

Nașterea, în 1239, a celui dintâi fiu al regelui Bela al IV-lea și al reginei Maria Lascaris prilejuise extraordinare manifestări de bucurie în întreg regatul Ungariei. Speranțele în nașterea unui moștenitor al tronului fuseseră puse, până în acel moment, la serioase încercări, nu atât datorită vârstei - 33 de ani - pe care regele o atinsese, cât mai ales datorită faptului că, până la acea dată, cuplul regal dăduse naștere, succesiv, unui număr de nu mai puțin de șapte fete. Numeroasele rugă înălțate de familia regală, de-a lungul anilor, pentru schimbarea acestei stări de lucruri păreau să fi fost, în sfârșit, ascultate. Văzut ca o manifestare a îndurării divine, acest eveniment a prilejuit o grandioasă festivitate de mulțumire organizată în ziua sărbătoririi Sf. Evanghelist Luca (18 septembrie), ocazie cu care atât de cumpătatul rege Bela a făcut dovada unei memorabile generozități. Venerabilul arhiepiscop Robert de Strigoniu a trăit, cu această ocazie, ultima mare bucurie a vieții sale: aceea de a-l boteza pe micul prinț cu numele sfântului rege Ștefan, cel care îi integrase pe maghiari în marea familie a popoarelor creștine. Câteva săptămâni mai târziu (2 nov. 1239), cu conștiința datoriei împlinite, vârstnicul cleric valon care-și legase cea mai mare parte a activității sale de destinul bisericii Ungariei a trecut la cele veșnice¹.

Aproape firesc, având în vedere speranțele care fuseseră puse în el, micul prinț a fost tratat, încă de la cea mai fragedă vârstă, cu întreaga considerație cuvenită unui monarh în devenire. În 1246, la împlinirea vârstei de șapte ani, Ștefan a fost încoronat rege asociat al Ungariei, el fiind instalat, cu aceeași ocazie, în demnitatea - deocamdată, doar nominală - de duce al Slavoniei². Încă din acești ani, în jurul lui Ștefan era în curs de organizare o curte proprie - printre ai cărei oficiali sunt amintiți Nicolaus, comite de Dubicha, tezaurar al tânărului rege, Andrei fiul lui Ivancha sau comitele Herbord, fiul lui Osl³. Tânărul rege dispunea, de asemenea, de teritorii aflate sub administrarea sa directă în diferite zone ale regatului. În anul 1254, la vârsta de 15 ani, Ștefan a fost căsătorit cu o principesă cumană care a primit, cu prilejul botezului oficial, probabil, în aceleași împrejurări, numele sfintei

¹ Albericus, *Chronicon*, în Gombos, *Catalogus*, p. 33-34; *MGH, SS*, XXIII, p. 811.

² Z. J. Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, New York, 1996, p. 190; Kristó Gy., în *KMTL*, p. 294. Administrarea acestei provincii va fi exercitată efectiv de banii Ladislau Kán (1245-1247), Rostislav Mihailovici (1247-1248) și István Gutkeled (1248-1259).

³ Kosztolnyik, *Thirteenth Century*, p. 190-191.

maghiare Elisabeta⁴. Prin acest act politic, regele Bela răspundea, fără îndoială, uncia dintre condițiile înțelegerii cu liderii cumani care acceptaseră, în 1246, să revină în regatul Ungariei, sever depopulat ca urmare a invaziei din 1241. Oferind Ungariei o regină, aceștia aveau temeiuri mai puternice pentru a considera această țară ca pe o nouă patrie a lor. Începând cu această dată, Ștefan a fost deja tratat ca un rege major, în măsură să preia și să exercite efectiv o parte a atribuțiilor sale suverane. Într-adevăr, în condițiile în care István Gutkeled a devenit guvernatorul Styriei, principele Ștefan și-a intrat efectiv, începând din această perioadă, în atribuțiile de duce al Slavoniei.

În anul 1257, ajuns la vârsta majoratului, Ștefan a fost instalat de către tatăl său în demnitatea de *duce al Transilvaniei*, reînființată cu acest prilej. Ducatul Slavoniei a fost atribuit, cu aceeași ocazie, celui de-al doilea fiu al regelui Bela al IV-lea: principele Bela, născut în cca. 1243. Regele Bela însuși avusese, în anii tinereții sale, un *cursus honorum* aproape similar: încoronat ca "rege tânăr" în 1214, el continuase prin a fi instalat, succesiv, în demnitățile de duce al Slavoniei (1220) și al Transilvaniei (c. 1225). Pe lângă eventualele motivații legate de asigurarea succesiunii și a tentativei de reînnoare a unei tradiții care data din chiar primele secole ale cuceririi maghiare⁵, decizia reconstituirii ducatului Transilvaniei urmărea, fără îndoială, să impulsioneze reconstrucția unor regiuni care, datorită neglijării lor de către regalitate, traversaseră o perioadă de dificultăți economice și sociale majore. Din această perspectivă, instalarea în calitatea de duce al Transilvaniei a însuși moștenitorului coroanei Ungariei constituia, desigur, un gest menit să redea încredere locuitorilor acestei provincii și, în același timp, un indiciu al abandonării concepției strategice conturate la sfârșitul deceniului al 5-lea, întemeiată pe neglijarea deliberată a regiunilor răsăritene și pe concentrarea forțelor defensive ale regatului asupra liniei Dunării.

Printre inițiativele interne luate de Bela al IV-lea pentru a-și readuce regatul la normalitate s-au înscris, în această perioadă, o întreagă serie de măsuri menite să asigure reinstaurarea legalității în chestiunea, multă vreme neglijată, a drepturilor de proprietate. În deceniul care urmasse marii invazii, prioritățile regale fuseseră legate de recuperarea domeniilor castelor și a proprietăților instituțiilor eclesiastice care contribuiau în mod semnificativ la susținerea efortului de apărare. Succesul acestor acțiuni fusese unul mai degrabă moderat. În preajma anului 1254, la mai mult de un deceniu de la invazie, regele a luat decizia reluării acestor demersuri⁶, printre ai căror beneficiari au început să se numere, de această dată, și proprietarii liberi. Unul dintre momentele de vârf ale acestei politici, în ceea ce privește Transilvania și regiunile învecinate, a fost înregistrat în chiar perioada imediat premergătoare reconstituirii ducatului.

Astfel, în aprilie 1256, răspunzând plângerilor formulate de nobilii Ladislau și Toma din neamul *Chanad* față de ocuparea de către Paul Geregye, în anii de după invazia mongolă, a unora dintre proprietățile lor bihorene, regele Bela al IV-lea lua, pentru prima dată, o decizie defavorabilă acestui personaj⁷ care a vusese o contribuție atât de semnificativă la readucerea regiunilor răsăritene sub controlul regal. În luna noiembrie a aceluiași an, mănăstirea Sf. Benedict de lângă Gran înainta, de asemenea, curții regale o solicitare de restituire a proprietăților și drepturilor care-i fuseseră înstrăinate după invazia mongolă, printre care se numărau și vama sării de lângă Arieșul de Câmpie⁸. În sfârșit, la 16

⁴ Fiica lui *Zeyhanus* (Szejhán) *dux*, principalul lider al cumanilor reveniți în Ungaria în 1246; acesta s-a botezat, la rândul său, în 1254, la mănăstirea dominicană din Buda – A. Pálóczi-Horváth, *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary*, Budapest, 1989, p. 78. Kosztolnyik, *Thirteenth Century*, p. 190; Kristó Gy., în *KMTL*, p. 294.

⁵ Pentru evoluția instituției ducale în cadrul regatului Ungariei v. Makk F., în *KMTL* 261; Kristó Gy., *IX. századi hercegség története Magyarországon*, Budapest, 1974.

⁶ I. Rákos, *IV. Béla birtokrestaurációs politikája*, în *Acta Historica Szegedinensis*, Szeged, 1974, p. 3 sq. cu exemple documentare.

⁷ Plângerea lui Ladislau și Toma fusese înaintată la 29 martie 1256 – *DIR* II. 15-16, Wenczel VII. 458. La 1 mai 1256, ca urmare a sentinței regale, are loc restituirea efectivă a pământurilor cotropite și a ½ din vama de la Birtin – *DIR* II. 16-18, 491-493; Wenczel VII. 474-476.

⁸ *CD* IV/2. 405-407, *DIR* II. 48 (regist): "in parte Transsilvana tributum salium circa Aranyos habitum".

decembrie 1256, regele Bela reconfirma o serie de vechi donații făcute arhiepiscopiei de Strigoniu de către strămoșii săi regali, insistând în mod special asupra unor venituri și drepturi din Transilvania, printre acestea numărându-se și dreptul asupra “dijmelor din veniturile regale din partea secuilor și românilor în vite mari și mici și în orice alt fel de animale”, și a dijmelor obișnuite plătite de români în regatul Ungariei⁹.

Toate aceste reclamații sunt caracterizate printr-un foarte important numitor comun: abuzurile la care ele fac referire fuseseră săvârșite de înalți dregători regali sau de funcționari aflați în subordinea acestora. Dacă în plângerea nobililor din neamul Chanad vinovatul, Paul Geregye, este indicat cu precizie, în cazul acaparării veniturilor vămii de la Arieșul de Câmpie acesta poate fi identificat, fără dificultate, în persoana palatinului István Gutkeled, stăpânitor a numeroase domenii și a unei cetăți în vecinătatea acesteia¹⁰. Unul dintre fiii palatinului, Paul Gutkeled, va obține dealtfel, câțiva ani mai târziu, confirmarea legală a “dreptului” său de a încasa aceste venituri, printr-o donație a regelui tânăr Ștefan¹¹. În ceea ce privește veniturile arhiepiscopiei de Strigoniu, acestea erau însușite în mod abuziv de o întreagă serie de funcționari regali, prin procedee dintre cele mai variate¹². Înlăturarea unor asemenea abuzuri reclama, din partea curții regale, instituirea unui control direct asupra întregului aparat administrativ, exercitat prin intermediul unei instituții dependente direct de autoritatea regală. Ducatul Transilvaniei putea servi cel mai bine unui asemenea scop.

În același timp, instituția ducatului era chemată să răspundă unor necesități militare stringente, datorate eforturilor de reluare a penetrației maghiare în Balcani, oscilațiilor politice manifestate de cnezatul Haliciului și, nu în ultimul rând, crizei pe care o traversa Hoarda de Aur în perioada care a urmat morții lui Batu (1255). După un deceniu de imobilitate, dispariția marelui han, la vârsta de 48 de ani, pusese întreaga lume răsăriteană în mișcare, evoluțiile amenințătoare alternând, într-o cadență rapidă, cu cele dătătoare de speranță. Ascensiunea la conducerea Hoardei de Aur a lui Sartaq (1255-1256), creștin nestorian și, potrivit izoarelor armenesti, o veritabilă speranță pentru creștinii de pretutindeni¹³, fusesse evenimentul care provocase, după toate aparențele, desprinderea “regelui” Daniil Romanovici din legăturile sale cu Roma¹⁴. Moartea lui Sartaq, în condiții nu întrutotul elucidate, și urcarea pe tron a fiului său Oulaqtchi nu modificaseră în mod esențial datele problemei. Noul han continuase eforturile tatălui său de integrare a cnezatelor rusești în sistemul politic și militar al lumii mongole. În acest scop, el convocase o mare adunare a principilor ruși, tratându-i cu îngăduință și satisfăcându-le cererile¹⁵. Ducând mai departe conscripția generală inițiată de Sartaq, Oulaqtchi trecuse la punerea în aplicare a proiectului de organizare a Rusiei în districte militare, potrivit modelului mongol¹⁶. Dacă este adevărat că aceste măsuri însemnau deplina integrare a Rusiei în sistemul de dominație al Hoardei de Aur¹⁷, nu este mai puțin real faptul că această dominație era una întemeiată pe colaborarea cu principii ruși și pe stimularea integrării acestora în sistemul politic al Hoardei. Atractivitatea ofertei politice mongole a fost, se pare, aceea care a făcut ca Daniil Romanovici să rămână, pentru o vreme, insensibil la apelurile și amenințările venite din

⁹ DIR II. 18-20, 493-494; HD 276-277; ZW 80-81.

¹⁰ Jakó 202-203.

¹¹ DIR II. 390-391; Wenczel V. 66-68.

¹² *Nunc autem quidam iudices regni nostri et collectores censuum nostrorum et exactores urbararum, necnon comites camerarum nostrarum sibi et ecclesie sue fraudem facere conarentur, occupando, iurisdictionem prorogando, solutionem quandoque diminuendo*, DIR II. 493-494.

¹³ R. Grousset, *L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan*, Paris, 1965, p. 473-474; V. Ciocâltan, *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuția cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerțului euro-asiatic*, București, 1998, p. 55-56.

¹⁴ Ș. Papacostea, *România în secolul al XIII-lea. Între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 115.

¹⁵ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, p. 150.

¹⁶ *Loc. cit.*

¹⁷ A. I. Iakubovski, B. D. Grekov, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 206.

partea papei Alexandru al IV-lea (1256-1257)¹⁸, care încerca să reînnoade legăturile Haliciului cu Biserica Romei. Colaborarea ruso-mongolă părea gata să dea, astfel, amenințării răsăritene noi și neașteptate dimensiuni – ea a fost aceea care i-a adus pe mongoli, în 1257, până la hotarele Prusiei controlate de Ordinul Teutonic¹⁹ – provocând o nouă și neașteptată accentuare a sentimentelor de insecuritate la frontierele răsăritene ale Ungariei. În aceste împrejurări care reclamau refacerea potențialului militar al Transilvaniei, soluția aleasă de regele Bela a fost aceea pe care el însuși o experimentase în anii tinereții sale: reinstituirea ducatului și, odată cu acesta, a comandai militare unice.

O asemenea misune complexă era, însă, prea mare pentru umerii încă fragili ai unui principe de numai 18 ani. Ștefan urma să joace, în această provincie îndepărtată, mai degrabă un rol de reprezentare simbolică decât unul de administrator efectiv. Prezența sa în fruntea instituției ducale a fost, în orice caz, una de scurtă durată: în anul 1258, în condițiile iminentei re izbucniri a războiului cu Boemia, Ștefan va fi instalat de tatăl său în calitate de duce al Styriei. În același timp, însă, pentru a asigura continuitatea desfășurării programului de redresare a Transilvaniei și de refacere a potențialului ei militar, regele Bela a recurs la o nouă inovație administrativă: înființarea *banatului Transilvaniei*.

2. BANATUL TRANSILVANIEI (1258-1261)

2.1. *Banul* Transilvaniei exercita atribuțiile unui înlocuitor al ducelui. La fel ca în cazul Slavoniei, care a servit, foarte probabil, ca model pentru această reorganizare administrativă, regele intenționa menținerea structurii administrative centralizate a "ducatalui" și în perioadele în care nici unul dintre membrii familiei regale nu se putea afla, în calitate de deținător al titlului de duce, în fruntea acestuia. În esență, rolul banului era acela de a-și exercita, în numele regelui, autoritatea asupra tuturor componentelor mozaicului administrativ transilvan, de a controla activitatea funcționarilor regali și de a exercita comanda unică asupra structurilor militare ale provinciei, pregătindu-le pentru a face față noilor amenințări dinspre răsărit.

Personajul instalat de rege în această funcție, Erney Ákos, făcea parte din categoria, nu foarte numeroasă, a acelor care îl urmaseră pe Bela al IV-lea în refugiul său dalmat (1241-1243): el se remarcase de asemenea, câțiva ani mai târziu, în războiul împotriva Austriei²⁰. În 1250 era titularul oficiului de *magister agasonum*, fiind răsplătit pentru serviciile sale cu proprietăți în comitatul Sătmár²¹. Un an mai târziu (1251), Erney Ákos deținea titlul de comite de Varasd²², pentru ca în 1254 să fie menționat în calitate de comite de Borsod²³, funcție pe care a exercitat-o, probabil, până în c. 1256/1258, de când datează cea dintâi mențiune a unui succesor al său²⁴. Nu există, astfel, nici cea mai mică dovadă care să susțină instalarea lui Erney Ákos în demnitatea de voievod al Transilvaniei cu începere din anul 1252 – datare propusă de istoriografia mai veche și, din nefericire, întâlnită și în lucrări mai recente²⁵. Este, dimpotrivă, foarte probabil că el și-a făcut apariția în Transilvania odată cu Ștefan (c. 1257), evoluția ulterioară a raporturilor sale cu principele moștenitor oferindu-ne o serie de indicii care ne fac să considerăm că el fusese, în realitate, însărcinat de rege cu misiunea de a exercita o anumită formă de tutelă asupra acțiunilor fiului său.

Reconstituirea instituției ducatului și, respectiv, substituția ei provizorie cu aceea a banatului au fost însoțite de o serie de reorganizări administrative, cea mai importantă dintre

¹⁸ Papacostea, *op. cit.*, p. 115; N. L. Fr. Chirovsky, *An Introduction to Ukrainian History*, vol. I, *Ancient and Kievan-Halician Ukraine-Rus'*, New York, 1981, p. 173.

¹⁹ Papacostea, *loc. cit.*

²⁰ RA 928.

²¹ *Ibidem*.

²² Worost, RA 956-960.

²³ RA 1021 (cu text).

²⁴ Corradus, RA 1133. Datarea documentului este nesigură: cca. 1256 la Szentpétery, cca. 1258 în HO VI. 96.

²⁵ KMTL 193, 197; *Erdély Története* (s. red. Köpeczi Béla), vol. I, Budapest, 1987, p. 312.

acestea fiind reprezentată de integrarea în sistemul său administrativ a comitatului *Solnoc*²⁶. Până la această dată, comitatul Solnoc nu se aflase, niciodată, sub controlul vreunui voievod al Transilvaniei, și nu fusese integrat sub nici o formă în sistemul administrativ și militar al acesteia. Dimpotrivă, titularii acestui foarte întins comitat, foarte important și din punct de vedere economic - el controla exploatarea de sare de la Dej și, de asemenea, transportul sării transilvănene către marele depozit de la Sălacea - făceau parte din categoria înalților demnitari ai regatului. În prima jumătate a secolului al XIII-lea, această funcție fusese reunită acelorora de comite curial, *magister tavernicorum* sa de comite palatin, iar în anii de după invazia mongolă, titularul acesteia fusese nimeni altul decât Paul Geregye, demnitarul care contribuise într-o asemenea măsură la restabilirea autorității regale în teritoriile răsăritene. Subordonarea acestui comitat față de ducele/banul Transilvaniei reprezenta, fără îndoială, o expresie a dorinței regelui Bela de a orienta o importantă parte a resurselor economice ale acestuia în direcția consolidării acestei provincii. Atașarea Solnocului la sistemul politic subordonat ducelui/banului Transilvaniei se va transforma, cu începere din anii ducatului lui Ștefan al V-lea - indiferent dacă regele Bela avusese sau nu această intenție - într-o subordonare față de voievodul Transilvaniei, formulă în care, de altfel, se va și permanentiza.

În ceea ce privește celelalte obiective interne urmărite prin instalarea lui Erney Ákos în demnitatea de ban al Transilvaniei, succesul lor a fost, probabil, doar unul parțial. S-au făcut, fără îndoială, anumite progrese în direcția controlării activității funcționarilor regali²⁷; abuzurile potențailor locali nu au putut fi, însă, în mod serios limitate în condițiile în care, după invazia mongolă, contribuția acestora la apărarea provinciei devenise esențială. În același timp, faptul că, în textul diplomei de reconfirmare a privilegiilor arhiepiscopiei de Strigoni, din 1262²⁸, reafirmarea drepturilor asupra dijmelor în animale percepute de la români și secui revine de două ori pare să indice faptul că, cel puțin în Transilvania, o serie de probleme rămăseseră încă nesoluționate. Acest fapt nu ar trebui considerat surprinzător în condițiile în care, în anii 1259-1260, înfruntarea amenințării mongole a constituit fără îndoială, pentru banul Erney Ákos, un obiectiv prioritar.

2.2. *Invasia mongolă din 1260.* Ascensiunea pe tronul Hoardei de Aur a islamiceului Berke, ca urmare a asasinării foarte tânărului Oulaqtchi, a fost evenimentul care a determinat reluarea de către mongoli a politicii de expansiune în direcția Europei centrale. Acest eveniment, privit cu îngrijorare de întreaga lume creștină, pare să fi constituit, de altfel, și mobilul care l-a determinat pe Daniil Romanovici să revină la sentimente mai bune față de lumea catolică și să declanșeze - bazându-se, probabil, pe sprijinul acesteia - o rebeliune antimongolă care a culminat cu o tentativă de a-și impune autoritatea asupra Kievului²⁹. Fulgerătoarea ripostă a noului han de la Sarai a dovedit că Hoarda își păstrează intactă capacitatea de acțiune în zonă: intervenția în forță a comandantului mongol Burundai, survenită în cursul anului 1258, a readus Haliciul la supunere și l-a obligat pe Daniil Romanovici să își demoleze fortificațiile³⁰. În aceste condiții, proclamarea de către papa Alexandru al IV-lea a unei cruciade regionale împotriva mongolilor (iulie 1258)³¹ s-a dovedit a fi o reacție tardivă și dezamăgitoare. Nu numai că sprijinul așteptat de Daniil nu se materializase nici de această dată; mai mult decât atât, răzbunătorul Berke a decis să răspundă acestei provocări, fie ea și ineficientă, printr-un nou ciclu de expediții de intimidare împotriva Poloniei și Ungariei, încercând să impună, prin forța armelor, anularea oricărei forme de interferență a suveranilor acestora în sfera de dominație a Hoardei. În acest

²⁶ DIR II. 33-34, 497; ZW 85-86. În 1261, ducele Ștefan reînnoia privilegiile oaspeților din Dej, care le fuseseră acordate de către banul Erney Ákos.

²⁷ Reînnoirea, în 1262, a privilegiilor acordate bisericii din Strigoni elimină mențiunile referitoare la abuzurile funcționarilor regali prezente în actul similar din 1256; putem, așadar, presupune că în această privință situația fusese, cel puțin parțial, îndreptată.

²⁸ DIR II. 41-43, HD 307-309.

²⁹ Grousset 476, Chirovsky I. 172-173.

³⁰ Chirovsky 173, Grousset 476, Vernadsky 157-158.

³¹ Papacostea 116

context, în anii 1259-1260 s-au desfășurat o serie de acțiuni ofensive împotriva Poloniei, Lituaniei și Prusiei. Invazia asupra Poloniei a fost cu deosebire violentă, ea determinând, între altele, refugiarea în Ungaria a ducelui Cracoviei, Boleslaus Pudicus³².

Acțiunea împotriva Transilvaniei a avut loc, după toate probabilitățile, în a doua jumătate a anului 1260, în timpul sau imediat după încheierea războiului ungaro-boem, ea fiind coroborată, probabil, cu un atac bulgar efectuat în aceeași perioadă asupra Severinului³³. Această incursiune ofensivă, care pare să nu fi fost una de foarte mare amploare, s-a încheiat pentru mongoli printr-un eșec usturător. După cum relatează un pasaj interpolat în cronica lui Kemal-pașa zade: *“În acea vreme, o ceată din armata lui Bereket-Han [...] străbătând munții Balkan [= Carpați], făcuse o incursiune în țara ungurească purtătoare de nenorocire. Dușmanul cel rău la origine ieșind victorios asupra celor care au participat la acea luptă pentru credință, luase pe cei ce rămăseseră în acea încheștare [...] Așa cum cel ce joacă table uneori este întrecut, iar alteleori întrece el, la fel călăreții viteji care umblă prin locurile de vânătoare sunt uneori prinși, iar alteleori prind ei”*³⁴. Fără să dispunem de indicii decisive în acest sens, putem, totuși, să presupunem că acțiunea mongolă din 1260 s-a desfășurat în sudul Transilvaniei; cu această ocazie, mănăstirea cisterciană Cârța a suferit, probabil, o nouă devastare³⁵.

Conducerea operațiunilor militare și meritul victoriei împotriva tătarilor trebuie atribuit banului Erney, în subordinea căruia au luptat atât forțele însărcinate cu apărarea frontierei, cât și unii reprezentanți ai nobilimii transilvane³⁶. Nici unul dintre documentele lui Ștefan al V-lea, atât de atent și minuțios în descrierea propriilor fapte de arme, nu face vreo referire la această campanie, care trebuie să fi avut loc, prin urmare, înaintea revenirii sale în calitate de duce al Transilvaniei. În ceea ce privește Severinul devastat de bulgari, recuperarea acestuia și restabilirea ordinii au fost efectuate prin acțiunea voluntară a viitorului palatin Laurențiu Kemeny, cu o armată recrutată pe cont propriu, la solicitarea regelui Bela³⁷.

La scurtă vreme după acest succes, trecut cu vederea de cronistica epocii datorită împrejurărilor tulburi în care el fusese obținut, principele Ștefan a revenit în fruntea ducatului Transilvaniei, ca o consecință a pierderii Styriei în favoarea regelui Ottokar al II-lea. Dar, datorită conflictului latent cu tatăl său, izbucnit probabil încă din timpul războiului cu Boemia, una dintre primele măsuri luate de “ducele” Ștefan a fost, fără îndoială, îndepărtarea banului Erney Ákos și renunțarea la instituția banatului, devenită oricum inutilă ca urmare a reapariției aceleia ducale.

3. RĂZBOAIELE CIVILE

După ce înfrângerea de la Kreussenbrunn a pus capăt stăpânirii maghiare în Styria, iar pacea din aprilie 1261 a consfințit această stare de lucruri, principele Ștefan a revenit în Transilvania, inaugurând una dintre cele mai faste perioade din istoria acestei provincii în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Printr-o politică dinamică, deschisă înnoirilor, epoca ducatului lui Ștefan a fost marcată de o serie de reforme sociale, militare și administrative care au pus, în sfârșit, capăt îndelungatei perioade de criză pe care această provincie o traversase în cele două decenii care au urmat marii invazii din 1241-1242. Perioada ducatului transilvan al principelui Ștefan a fost, însă, marcată, cel puțin în prima sa

³² Grousset 474, Papacostea 116

³³ DIR II. 62-65.

³⁴ A. Sacerdoțeanu, *Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea secolului al XIII-lea*, în *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, București, 1978, p. 176-177.

³⁵ DIR II. 55-56. În 1264, mănăstirea este descrisă de ducele Ștefan ca fiind “cu totul pustiită în urma furiei prăpădului tătare”; este un semn de întrebare dacă această mențiune se referă la marea invazie din 1241, deslășurată cu mai mult de două decenii în urmă, sau la o expediție de dată mai recentă.

³⁶ Singurul nobil transilvănean răsplătit, în această perioadă, pentru merite dobândite în luptele cu tătarii este comitele Andrei de Geoagiu, care pare să fi avut anumite însărcinări speciale în această direcție – DIR II. 54-55, HD 323, Jakó 252.

³⁷ DIR II. 64-65

parte, de conflictul acestuia cu tatăl său, regele Bela al IV-lea, conflict care a degenerat în două războaie civile sângeroase.

3.1. *Originile conflictului.* În momentul revenirii lui Ștefan în Transilvania, conflictul cu tatăl său, regele Bela al IV-lea, se afla deja într-o fază latentă. Germenii acestuia par să-și fi făcut apariția imediat după înfrângerea de la Kreussenbrunn, care provocase, fără îndoială, divergențe între cei doi în privința tacticii adoptate și a responsabilității înfrângerii. Din punctul de vedere al valorii lor militare, diferențele dintre Bela și Ștefan erau mai mult decât evidente: în timp ce regele, prudent și calculat în politică, dar șovăielnic pe câmpurile de luptă, nu fusese niciodată un adevărat om de arme³⁸ (toate marile bătălii pe care le condusesese personal se încheiaseră dacă nu prin înfrângeri, atunci prin veritabile catastrofe), tânărul principe avea toate calitățile necesare unui comandant militar de excepție. Înzestrat cu o ambiție ieșită din comun, prezență de spirit, voință de fier și hotărârea de a duce lucrurile până la capăt, calități care l-au ajutat să-și apropie victoria chiar în situații care păreau cu totul compromise, el a mai beneficiat - spre deosebire de tatăl său - și de foarte importanta capacitate de a ști să-și aleagă colaboratorii apropiați din rândurile veritabililor oameni de arme, recrutați din rândurile nobilimii și animați de aceleași idealuri ale cavalerismului târziu pe care tânărul principe le moșteneau de la bunicul său Andrei al II-lea. De o generozitate dusă, uneori, până la extravaganta³⁹, el nu a avut nici o ezitare în a-i ridica pe apropiații săi, care proveneau, adeseori, din familii nobiliare nu foarte mari și nici foarte bogate, până pe cele mai înalte trepte ale ierarhiei politice a regatului, în a-i înzestra cu domenii întinse, formând, astfel, o nouă pătură aristocratică aflată în competiție cu vechile familii aristocratice grupate în jurul tatălui său.

Aceste deosebiri de personalitate au avut repercursiuni și în planul politicii interne. Lipsit de orice fel de reverență față de tradițiile centraliste care dominau sistemul politic al regatului arpadian, Ștefan era, asemeni bunicului său Andrei al II-lea, un adept al sistemului feudal de tip occidental. El nu a avut nici o ezitare în a se debarasa de domeniile castrelor regale, pe care le-a donat baronilor și cavalerilor săi sau le-a vândut acelor care îl finanțau. Bela al IV-lea era, în schimb, un partizan al reformării vechilor instituții, al păstrării structurii centralizate a statului și al conservării domeniului regal; ca o formă de protest față de politica tatălui său, Andrei al II-lea, el promovase cu consecvență această linie politică din chiar anii tinereții sale, atrăgându-și, astfel, antipatia clasei nobiliare⁴⁰. Chiar în condițiile în care structurile militare ale castrelor regale se dovediseră cu totul anacronice, regele Bela nu a dorit să recurgă la soluția radicală a introducerii pe scară largă, prin sacrificarea unei părți a domeniilor regale, a sistemului militar al banderilor nobiliare, a cărui indiscutabilă eficiență era, într-adevăr, dublată de un potențial anarhic care se putea dovedi periculos. În căutarea unor soluții alternative care să permită, în durata lungă, menținerea unei supremații autoritare a regalității asupra aristocrației, el s-a văzut nevoit să recurgă, la o scară care nu a mai fost atinsă cu nici o altă ocazie în istoria Ungariei, la colonizarea pe teritoriul regatului a unor populații războinice din răsăritul european și, de asemenea, la chemarea sub arme a populațiilor integrate, sub diferite forme, în sfera de dominație a regatului arpadian. Un rezultat al acestor tentative l-a constituit insolita compoziție a armatei regale în bătălia de la Kreussenbrunn: pe lângă ruteni, tătari și polonezi, aliați externi ai regelui Bela, din oastea ungară mai făceau parte cumani, slavi,

³⁸ A se vedea și SRH I. 469 (*Chronicon Budense, Chronicon Dubnicense*): "Erat rex Bela vir pacificus, sed in exercitiis et preliis minime fortunatus".

³⁹ În 1269, el i-a plătit banului Mykud, pentru un cal, prețul exagerat de 100 de mărci de argint, DIR, C, XIII, II, p. 119-120; HO, 174-175; Jákó 278.

⁴⁰ Vasta acțiune de recuperare a domeniilor regale înstrăinate fusese declanșată imediat după urcarea sa pe tron (1235), cu implicarea unui aparat administrativ și judecătoresc impresionant v. DIR, C, XI-XIII, p. 300-301, 305-310 etc. În "ducatul" Transilvaniei, aceste măsuri fuseseră puse în aplicare mult mai de timpuriu - DIR II. 254-255, 394-395; ZW 54; HD 120-121. Pentru nemulțumirile nobilimii față de această politică v. Rogerius, *Carmen miserabile*, (IIR, V) p. 24-25, 27-28.

secui, români, pecenegi, ismaeliți, greci, bulgari, sârbi și eretici bosniaci⁴¹. Aproape firesc, această adunătură numeroasă, dar lipsită de omogenitate nu a avut nici o șansă în fața unei armate de tip occidental, conduse de unul dintre cei mai mari comandanți militari ai epocii, regele Ottokar al II-lea Przemysl. Astfel, eșecul din 1260 nu a făcut decât să confirme direcția politică promovată de principele Ștefan și, în același timp, să adâncească distanțarea acestuia față de viziunile politice ale tatălui său.

În același timp, reorientarea alianțelor externe ale regelui Bela - care, imediat după Kreussenbrunn, inițiasse o politică de apropiere față de Boemia - a atras, în mod evident, dezaprobarea lui Ștefan. Atât pacea ungaro-boemă din aprilie 1261, cât și căsătoria lui Ottokar al II-lea cu Kunigunda, fiica lui Rostislav Mihailovici și nepoata regelui Bela, încheiată în toamna aceluiași an⁴², aveau deja, din perspectiva moștenitorului tronului, conotații amenințătoare la adresa sa. În aceste condiții, renunțării de către Ștefan la serviciile banului Erney Ákos, reprezentantul în Transilvania al regelui Bela, trebuie să i se atribuie semnificația unei adevărate declarații de independență față de tatăl său.

3.2. *Reglementarea raporturilor cu Hoarda.* Relațiile din ce în ce mai tensionate cu partida pro-boemă grupată în jurul tatălui său i-au impus lui Ștefan, imediat după revenirea sa în Transilvania, căutarea unei soluții viabile pentru a evita escaladarea conflictului cu Hoarda de Aur și pentru a-și asigura liniștea la frontierele răsăritene. Împrejurările erau, de altfel, favorabile pentru inițierea unor negocieri cu mongolii și pentru descoperirea unei formule de compromis. Evenimentele din lumea bizantină și alianța cu mamelucii erau pe cale de a orienta interesele marelui han Berke către o expansiune în direcția Strămtorilor⁴³; în același timp, insuccesul din 1260 le demonstrase mongolilor că Ungaria era departe de a constitui o pradă ușoară.

În aceste condiții, tratativele inițiate de Ștefan și purtate prin intermediul unui negociator abil, comitele Ponyth Miskolc⁴⁴, s-au încheiat cu un remarcabil succes diplomatic. Acordul ungaro (transilvano) – mongol, încheiat, după toate probabilitățile, în cursul anului 1261, nu era un simplu tratat de neagresiune. Cele două părți și-au delimitat de asemenea, cu această ocazie, zonele de interes din Bulgaria. Aria de influență recunoscută lui Ștefan nu depășea, probabil, valea Iskărului, o limită pe care armatele acestuia au avut, delatfel, grijă să nu o depășească prea mult (punctul cel mai îndepărtat atins de maghiari în campaniile din Bulgaria a fost reprezentat de cetatea Plevna, luată cu asalt de banul Ponyth Miskolc în 1266⁴⁵). În schimbul neintervenției Ungariei în problemele Dunării de Jos, mongolii se angajau, cu siguranță, să nu întreprindă nimic împotriva țaratului de Vidin, acesta fiind, fără îndoială, motivul pentru care ei nu au acordat nici un fel de sprijin în această direcție țaratului de Târnovo Constantin Tih, aliatul lor în campaniile împotriva Bizanțului.

Acordul din 1261 a reprezentat, pentru ducele Ștefan, un prim și remarcabil succes diplomatic. În pofida momentelor critice prin care a trecut în 1265, acest acord a rezistat până la sfârșitul domniei sale, oferindu-i liniștea necesară realizării altor obiective, mult mai importante, ale poiticii sale.

3.3. *1262. Primul război civil.* Cauza imediată a conflictului din 1262 a fost reprezentată, fără îndoială, de dorința lui Ștefan de a-și vedea recunoscută efectiv calitatea de rege și de a participa la guvernarea regatului alături de tatăl său. Această dorință nu

⁴¹ "adversus regem Russiae et filios eius et ceteros Ruthenos ac Thartaros, qui eidem in auxilium venerant at Boleslau dux Cracoviensem et Loczkonem juvenem Lausaciae duces et innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum, quoque et Valachorum, Beszeninorum et Izmahelitarum scismaticorum, etiam utpote Grecorum, Bulgarorum, Rassiensium et Bosniensium hereticorum...", HD 287-288. V. și Mihail P. Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XIV*, Sibiu, 1944, p. 17-22.

⁴² *Annales Pragenses*, în Gombos, p. 185: "Eodem anno /1261/ 8. Kal. Novembris princeps regni Bohemorum duxit in uxorem Cunegundem, filiam Hostislai ducis Bulgarorum".

⁴³ V. Ciocăltan, *Mongolii și Marea Neagră*, p. 224 sq.

⁴⁴ DIR II. 133-135, HD 347-348, Jakó 290.

⁴⁵ *Ibidem*.

constituia, în mod necesar, expresia unei ambiții nemăsurate a tânărului prinț moștenitor. Ea poate fi văzută, mai degrabă, ca o măsură de precauție față de intențiile mercur mai evidente ale regelui Bela și reginei Maria de a-i asigura principelui Bela, cel de-al doilea lor născut, o parte cât mai consistentă din succesiunea regală. Pentru a se asigura împotriva unor eventuale surprize, Ștefan a încercat să obțină, în consecință, atât recunoașterea de către Bela al IV-lea a drepturilor care derivau din încoronarea sa regală⁴⁶, cât și extinderea în consecință a teritoriilor supuse autorității sale. Chiar dacă unicul său titlu recunoscut în această perioadă, acela de "duce al Transilvaniei", ne-ar putea face să credem că teritoriul controlat de Ștefan se limita la această provincie, știm că, în realitate, el își extinsese, de la bun început, autoritatea asupra întregului teritoriu de la răsărit de Tisa. Făcând uz, din proprie inițiativă, de prerogativele sale regale⁴⁷, el a reînnoit privilegiile coloniștilor (*hospites*) din Dej (*Deeswar*), Sălacea (*Zoloch*) și Sătmar (*Zotmar*), având grijă să le impună obligația de a "veni la oastea noastră și a lupta alături de noi"⁴⁸. În virtutea aceluiași prerogative, el judeca, de asemenea, cauze referitoare la proprietăți din comitatele Bihor, Sătmar și Bereg⁴⁹. Soliditatea pozițiilor sale în regiune este confirmată de faptul că episcopia Oradiei s-a văzut obligată să solicite - fapt fără precedent! - confirmarea de către Ștefan, la 3 septembrie 1262⁵⁰, a unui act emis în favoarea ei de cancelaria regelui Bela al IV-lea la 23 martie 1261⁵¹. De asemenea, în urma campaniilor din Bulgaria (1261, 1262), efectuate în sprijinul "țarului" Rostislav Mihailovici și a succesorului acestuia, Iakov Sventislav, Ștefan își asigurase atât cooperarea acestora cât și, fără îndoială, controlul asupra Banatului de Severin. Această inițiativă de politică externă fusese dealtfel precedată, după cum am văzut deja, de tratativele purtate cu tătarii prin intermedierea comitelui Ponyth Miskolc, în cursul cărora Ștefan își folosise din plin auto-asumatele prerogative suverane pentru a putea negocia limitele sferelor de influență ale Ungariei și Hoardei de Aur la Dunărea de Jos.

În aceste condiții, chiar dacă, potrivit mărturiei actului din 5 decembrie 1262, izbucnirea conflictului armat dintre rege și întâiul său născut a fost una accidentală, se poate spune că ea fusese, în același timp, una nu mai puțin inevitabilă. Decizia lui Ștefan de a-și extinde autoritatea asupra teritoriului dintre Tisa la Dunăre a provocat o dispută referitoare la cetatea Fylck⁵², pe care căpitanii Henrik Preussel și Franco au refuzat să o predea regelui tânăr. Acest incident a avut drept consecință o ciocnire armată între cele două tabere, consumată în cursul lunii octombrie 1262, probabil în apropierea cetății menționate. Deși încheiată în avantajul lui Ștefan, această confruntare nu a avut drept consecință capitularea imediată a cetății. În condițiile intervenției neîntârziată, în sprijinul regelui Bela, a trupelor boeme expediate de Ottokar al II-lea⁵³, care amenințau să transforme conflictul abia izbucnit într-un război civil de amploare, pacea a fost salvată datorită intervenției oportune a comitelui Herrandus de Trenčín și a magistrului Ladislau, arhidiaconul de Hont, care au mijlocit încheierea unui armistițiu. Tratativele de pace, derulate fără întârziere de către negociatorii celor două părți (episcopul Filip de Vaț, respectiv prepoziții Ioan de Arad și

⁴⁶ Titlul regal purtat de Ștefan în actele emise în anii 1261-1262, consecință a încoronării sale din 1246, este unul formal, el fiind întotdeauna însoțit de precizarea "întâiul născut al regelui Ungariei". Ștefan nu dispunea, încă, de o autoritate regală recunoscută, el rămânând doar un principe moștenitor încoronat. Până la pacea de la Pojon, care îi va recunoaște calitatea de "rege tânăr al Ungariei", precizându-i raporturile cu regele-tată și atribuindu-i, în această calitate, un teritoriu de guvernat, el va rămâne, din punct de vedere juridic, un rege fără regat.

⁴⁷ A se vedea, în acest sens, formula justificativă a privilegiului acordat oaspeților din Dej (1261): "*ad regiam pertinet maiestatem precibus condescendere subditorum ut numeris fidelium augeatur et regalis potentia latius extendatur, cum regis sit proprium in multitudine populi gloriari*", DIR II. 497.

⁴⁸ Ibidem: "*ad exercitum nostrum venire et nobiscum exercitare teneantur*".

⁴⁹ DIR II. 35, 498 (4 iulie 1261).

⁵⁰ Ibidem, p. 41.

⁵¹ Ibidem, p. 34.

⁵² Fylck (astăzi Filakovo, Slovacia), situată în comitatul Neugrad (KMTL, p. 227-228) era una dintre cetățile care rezistaseră asediului mongol din 1241-1242, v. E. Fügedi, *Castle and society in Medieval Hungary*, Budapesta, 1986, p. 45.

⁵³ *Annales Pragenses*, Gombos 185; MGH, SS, IX, 178: "...exercitu transeunte in Ungariam ...".

Benedict de Sibiu) sub patronajul arhiepiscopilor Filip de Strigoniu și Smaragdus de Calocca, au avut drept consecință încheierea, la sfârșitul lunii noiembrie 1262, a acordului de pace de la Pojon, ale cărui prevederi satisfăceau quasi-totalitatea revendicărilor principelui Ștefan.

3.4. *Pacea de la Pojon.* Acordul de pace de la Pojon poartă amprenta unei evidente superiorități militare a moștenitorului tronului, în absența căreia atitudinea conciliatoare a regelui Bela ar fi fost de neimaginat. Pe lângă satisfacția completă și neîntârziată în problema cetății Fylek⁵⁴, Ștefan obținea, cu această ocazie, recunoașterea titulaturii sale oficiale de "rege tânăr al Ungariei, duce al Transilvaniei și domn al Cumanilor" și, de asemenea, extinderea autorității sale asupra tuturor teritoriilor Ungariei situate la răsărit de Dunăre. Fără să mai insistăm asupra detaliilor complicatului sistem juridic prin care se încerca gestionarea raporturilor dintre cele două formațiuni statale distincte create pe teritoriul regatului Ungariei ca o consecință a acestui tratat, vom arăta doar că, în teritoriul administrat de el, "regele tânăr" dispunea, în mod oficial, de structuri administrative și juridice similare acelor subordonate regelui Bela și de o curte regală care reprezenta o copie fidelă a aceleia a tatălui său. Cumanii treceau, de asemenea, sub controlul său, iar regele Bela își asuma în mod explicit obligația de a nu încerca, prin nici un mijloc, atragerea lor de partea sa. Ștefan își lua, la rândul său, aceleași angajamente în privința slavilor din Slavonia și a "teutonilor" din comitatele din vestul Ungariei, precum și a "boemilor" intrați în mare număr, în calitate de mercenari, în serviciul regelui Bela. Cele două părți își asumau, de asemenea, obligația de a nu lua măsuri represive împotriva nobililor sau a servienților regali aflați în serviciul celeilalte tabere și de a nu încălca în nici un fel proprietățile acestora. Unui regim special îi era supusă exploatarea și comercializarea sării din Transilvania, a căror administrare urma să fie făcută, în comun, de reprezentanți ai celor doi suverani⁵⁵.

În ansamblu, acordul de pace din noiembrie 1262 a reprezentat fără îndoială, pentru Ștefan, un excepțional succes. Prerogativele sale deveneau, practic, similare acelor exercitate de către regele titular, titulatura de "rege tânăr" fiind doar una de complezență, care nu antrena nici o subordonare reală. Prin jurisdicția asupra cumanilor el devenea, indiscutabil, posesorul celei mai puternice armate din Ungaria, această postură fiind în măsură să îi asigure un rol decisiv în trasarea coordonatelor politicii externe ale Ungariei. El controla, de asemenea, una dintre cele mai importante resurse economice ale regatului, sarca, fiind evident faptul că activitatea în Transilvania a administratorului numit de Bela era condiționată de bunăvoința sa.

3.5. *1263-1265: pacea armată.* Situația rezultată în urma acordului de pace de la Pojon a fost considerată inacceptabilă de către regele Bela, regina Maria și partida aristocratică grupată în jurul acestora, al cărei lider incontestabil era comitele palatin Henrik Kőszegi din neamul Heder. După un an (1263) de pace aparentă, marcat și de ravagiile unei crize alimentare endemice, manifestate la scara întregii Europe Centrale⁵⁶, această partidă aristocratică a demarat o vastă campanie diplomatică și propagandistică menită să submineze pozițiile deținute de Ștefan și să pregătească terenul pentru o revanșă militară împotriva acestuia. Miza preconizatei confruntări era departe de a se limita, de această dată, la o simplă disciplinare a lui Ștefan și la o reglementare pe baze noi a raporturilor dintre regele titular și întâiul său născut. În condițiile consolidării influenței regelui boem Ottokar al II-lea Przemysl, care exercita o adevărată tutelă militară și diplomatică asupra curții regale de la Buda, regele Bela și regina Maria și-au făcut cunoscută intenția ca, în cazul unei victorii militare, să îl dezmoștenească pe Ștefan în favoarea celui de-al doilea lor fiu,

⁵⁴ Prin actul eliberat la Poroszló, la 5 decembrie 1262, Ștefan reinnoia prevederile acordului de pace de la Pojon ca urmare a intrării sale în posesia cetății Fylek.

⁵⁵ Importanța acordată exploatarea de sare și veniturilor obținute de pe urma acestora rezultă și din faptul că acestei probleme îi este consacrată 1/10 din textul tratatului.

⁵⁶ *Anonymi Leobensis* (Gombos 273): "Hoc anno /1263/ fuit maxima famies per totam Austriam et Hungariam et Bohemiam et Moraviam, qualis ante raro visa fuit..."

principele Bela⁵⁷. Confrunțați cu perspectiva depunerii lui Ștefan din calitatea de moștenitor al tronului, un important număr de susținători ai acestuia – în frunte cu voievodul Transilvaniei, Ladislau Kán⁵⁸ – și-au reconsiderat în mod radical atitudinea față de el. Lor li s-au alăturat quasi-totalitatea categoriilor sociale "loialiste" din teritoriul stăpânit de Ștefan, care îl serviseră pe acesta exclusiv datorită calităților sale de moștenitor al tronului și de "tânăr rege" încoronat: sașii din Transilvania⁵⁹, cumanii⁶⁰, nobilimea mijlocie⁶¹ și de asemenea, membrii Commonwealth-ului balcanic patronat de acesta, între care ducele Bela de Mačva⁶², țarul Vidinului, Iakov Sventislav⁶³ și voievodul oltean Litovoi.

Pe plan extern, în afara regelui Ottokar al II-lea, Bela al IV-lea a reușit să-i atragă de partea sa pe ginerii săi polonezi, ducii Boleslav *Pudicus* al Cracoviei și Boleslav cel Pios de Gnyezno și să-și asigure, de asemenea, concursul principelui Leszek cel Negru, fiul ducelui Kujawiei, Cazimir I⁶⁴. În același timp, ofensiva diplomatică a regelui Bela a avut drept consecință o spectaculoasă modificare a atitudinii scaunului pontifical. Înaintea războiului din 1262, Ștefan reușise să își asigure sprijinul papei Urban al IV-lea⁶⁵. În perioada imediat următoare încheierii acordului de la Pojon, pontiful roman a încercat să păstreze o atitudine echidistantă față de cele două tabere, asumându-și rolul de garant al păcii interne din regatul Ungariei. Astfel, la solicitarea Papei, regele Bela a confirmat, la 3 august 1263, prevederile acordului de pace de la Pojon, luându-și angajamentul de a nu întreprinde nimic împotriva fiului său Ștefan și a soției sale Elisabeta⁶⁶. Câteva luni mai târziu, la 2 februarie 1264 Urban al IV-lea a adresat celor doi regi, tată și fiu, scrisori cu un conținut identic, cerându-le să evite declanșarea unui nou război civil și să-și folosească "bogățiile și comorile" pentru scopuri mai nobile, cum ar fi ajutorarea Țării Sfinte sau reconstruirea bisericilor distruse de tătari⁶⁷. Este foarte posibil ca privilegiul acordat de către Ștefan mănăstirii cisterciene Cârța⁶⁸, distruse în timpul marii invazii tătare, să fi reprezentat un răspuns imediat acordat acestei solicitări și un mijloc prin care regele tânăr încerca să recâștige favorurile scaunului pontifical⁶⁹. În vara aceluiași an, însă, în urma unor negocieri diplomatice cu regele Bela, Urban al IV-lea a eliberat două acte care făceau dovada indiscutabilă a deciziei sale de a îmbrățișa cu hotărâre cauza acestuia. Primul dintre acestea (14 iulie 1264) conținea admonestări severe la adresa cumanilor - aflați încă, la această dată, de partea regelui tânăr - care erau amenințați cu expulzarea din Ungaria în cazul nerespectării preceptelor religiei catolice⁷⁰. Cel de al doilea (16 iulie 1264)⁷¹, mult mai semnificativ, îi reproșa direct lui

⁵⁷Născut cca. 1243, duce al Slavoniei din 1261. Asupra intențiilor regelui Bela v. d. ex. *DIR* II. 158-162; *HD*, I/1, 388-391.

⁵⁸Ladislau Kán, trecut în tabăra regelui Bela împreună cu fratele său Gyula - *DIR* II. 94-95; *HD* 331-332; *DIR* II. 101-103; *HD* 388-391. Alte exemple de "trădători" ai cauzei lui Ștefan sau tentative de atragere a unor susținători de-ai săi în *DIR* II. 94-95, *HD* 331-332; *DIR* II. 94-95, *HD* 331-332; *DIR* II. 108-110, *HO* VIII. 110-113; *DIR* II. 121-123, *HD* 344-345 etc.

⁵⁹*DIR* II. 158-162, *HD* 388-391.

⁶⁰*DIR* II. 94-95, *HD* 331-332

⁶¹*Loc. cit.*: "părăsindu-ne mulți baroni și cavaleri ai noștri, precum și toți nobilii regatului nostru"

⁶²Fratele acestuia, Mihail, fusese, în 1262, un aliat al lui Ștefan, *DIR*, 44-49, *HD*, 300-303. Ducele Bela, însă, trecut de partea regelui titular, a jucat un rol militar important în lupta de la Isaszég, *DIR* 213-215.

⁶³Pentru necredința sa din trecut, care provocase campania regală din 1266, v. *DIR* II. 133-135, Jákó 290.

⁶⁴*DIR* II. 82-85, Theiner, I, 284-286. Boleslav V al Cracoviei (1227-1279) era căsătorit (1239) cu prima născută a lui Bela, Kunigunda (n. 1224), în timp ce Boleslav de Gnyezno o luase în căsătorie (1256) pe cea de-a șaptea fiică a regelui Ungariei, Iolanda.

⁶⁵Considerându-l susceptibil de a fi supus unor persecuții din partea tatălui său, Urban al IV-lea îi acordase privilegiul de a nu putea fi excomunicat sau pus sub interdict de nici unul dintre prelații din regatul Ungariei. Renunțarea la acest privilegiu a constituit una dintre clauzele acordului de la Pojon - *DIR* II. 44-49, *HD* 300-303.

⁶⁶Wenczel VIII 34-35, Theiner I. nr. 459; Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, p. 208

⁶⁷*DIR* II. 59-60, Theiner, I, 265-266; *HD* 314-315.

⁶⁸*DIR* II. 55-56, *ZW* 93-94.

⁶⁹În această perioadă sunt atestați doi emisari diplomatici ai lui Ștefan pe lângă scaunul pontifical: *Joanche*, arhidiaconul de Orăștie, prezent în fața papei, la Orvieto, în martie 1264 (*DIR* II. 60-61, *ZW* 90) și preotul Ștefan din Transilvania, menționat în același loc în luna următoare (*DIR* II. 64, Theiner, I, 267).

⁷⁰*DIR* II. 67-69, *HD* 317-319.

⁷¹*DIR* II. 69-70, *ZW* 92-93, *HD* 319-320. Jákó 248.

Ștefan – căruia i se adresează nu în calitate de "rege tânăr" sau de moștenitor al tronului, ci doar în aceea, perfect neangajantă, de "prim născut al regelui Bela" – faptul de a-și fi însușit o serie de proprietăți transilvănene ale reginei Maria⁷², și îi cerea să le restituie fără întârziere, sub amenințarea pedepselor bisericești. Aceste proprietăți, după cum rezultă din textul bulci pontificale, intraseră în posesia lui Ștefan prin acordul de pace de la Pojon; Urban al IV-lea oferea însă, pentru cererea sa de retrocedare, justificarea străvezie că respectivul acord fusese semnat doar de regele Bela, nu și de regina Maria⁷³ (!) și, în consecință, el nu mai putea fi considerat valid. Mai mult decât atât, administrarea pedepselor bisericești cu care Ștefan era amenințat era lăsată exclusiv în seama arhiepiscopului Filip de Strigoniou și a episcopului Omodeus de Győr, prelați apropiați regelui Bela și promotori ai intereselor acestuia. Așadar, începând din vara anului 1264, drepturile legitime ale lui Ștefan și acordul de pace din 1262 nu mai beneficiau de garanția scaunului pontifical, care încuviința astfel, în mod tacit, o nouă reglementare pe calca armelor a raporturilor dintre "regele tânăr" și tatăl său, și chiar eventuala punere în discuție a succesiunii sale la coroana Ungariei.

Apogeul campaniei diplomatice împotriva lui Ștefan a fost atins însă în toamna anului 1264, el fiind reprezentat de fastuoasa căsătorie a principelui Bela, fratele acestuia, cu Kunigunda, fiica markgrafului Otto al III-lea de Brandenburg⁷⁴. Organizate la Pottenburg, la 7 octombrie 1264, sub generosul patronaj al regelui Boemiei, Ottokar al II-lea Przemysl, fastuoasele festivități prilejuite de această căsătorie princiară au reținut atenția contemporanilor, ele constituindu-se, în același timp, într-o manifestare politică de primă mărime⁷⁵. Potrivit *Analelor dominicane de la Viena*, ospățul organizat cu această ocazie a reunit nu mai puțin de 14 principii, pentru care au fost ridicate, la fața locului, un număr egal de jilțuri princiare⁷⁶. Aceștia și-au mărturisit, fără îndoială, adeviziunea la cauza principelui Bela, căruia proaspăt realizată alianță matrimonială și calitatea sa de protejat al regelui Ottokar al II-lea îi confereau o poziție internațională incomparabil superioară aceleia a fratelui său, a cărui soție, Elisabeta cumana, nu îi adusese nici un fel de relații de rudenie în familia capetelor încoronate europene. În urma acestui eveniment, izolarea lui Ștefan pe plan extern era aproape completă, aceasta după ce conspirația internă împotriva sa se încheiase cu rezultate similare. Declanșarea celui de-al doilea război civil devenise, acum, iminentă.

3.6. 1264-1266. Al doilea război civil. În momentul căsătoriei principelui Bela, ofensiva generală împotriva pozițiilor lui Ștefan fusese, probabil, declanșată. Față de situația din 1262, raportul de forțe înclina categoric, de această dată, în favoarea regelui Bela al IV-lea, care, pe lângă o superioritate militară evidentă, beneficiase și de incommensurabilul avantaj al elementului surpriză. Conștient de slăbiciunea pozițiilor sale și de imposibilitatea de a-și mobiliza în timp util susținătorii dispersați în întreaga țară, Ștefan s-a văzut obligat să adopte, de la bun început, o atitudine defensivă. El s-a retras în Transilvania, în speranța de a reuși să se mențină în această fortăreață naturală până la regrouparea forțelor care îi rămăseseră credincioase.

⁷² Bistrița (*Bistische*), Rodna (*Rodona*), Jelna (*Zolosim*), Crainimăt (*Querale*).

⁷³ "... tu, sub cuvântul unei învoielii care, fără consimțământul reginei, s-a făcut odinioară între tine și numitul rege /Bela/, tatăl tău, ai încălcat împotriva dreptății și fii, spre paguba și neajunsul numitei regine, niște sate și pământuri numite ... (v. supra)."

⁷⁴ și a Bojenei-Beatrix de Boemia, sora lui Ottokar al II-lea Przemysl.

⁷⁵ *Anonymi Leobensis* (Gombos, p. 273): "Eodem anno juvenis rex Hungariae Bela contraxit cum domina filia marchionis Brandenburgensis matrimonium, ob cuius honorem rex Bohemiae Otakerus avunculus suus maximum festum in campo qui Vizze dicitur celebravit, vocatis ad hoc multis principibus de partibus diversis, cum quibus expensas fecit infinitas"; *Annales Predicatorum Vindobonensium* (Gombos, p. 182, MGH, SS, IX, 728): "Bela filius regis Bele de Ungaria duxit filiam marchionis de Brandenburg, quibus rex Ottakar fecit maximam sollempnitatem nuptiarum in Vizsa, in octava die Mychahelis". Principele Bela a primit în dar, de la părinții săi, cetățile Moson, Pojon, Nitra și Sopron, împreună cu comitatele Vas, Zala, Somogy și Baranya (Wenczel, III, 94-98; E. Fügedi, *Castle and Society in Medieval Hungary*, p. 59; Kosztolnyik, *Hungary in the Thirteenth Century*, p. 208-209), donație confirmată de către papă (Theiner, I, 254-255).

⁷⁶ "Ibidem 14 sedilia structa fuerunt, in quibus tantummodo principibus comederunt", loc. cit.

Situația sa a fost însă agravată atât de defecțiunile înregistrate în interiorul provinciei (rebeliunea săsească și expectativa în care s-a menținut, în prima fază a conflictului, nobilimea locală) cât și de faptul că forțele sale s-au dovedit insuficiente pentru a face față atacului masiv al trupelor regale, desfășurat, aproape simultan, pe două direcții de pătrundere. Cei dintâi au intrat în acțiune cumanii, care optaseră, între timp, pentru subordonarea față de regele Bela și ale căror baze de acțiune se aflau în regiunea Mureșului inferior, în apropierea hotarelor Transilvaniei. În pofida eforturilor banului Alexandru al Severinului de a-i recăștiga pentru cauza lui Ștefan⁷⁷, cumanii și-au început înaintarea pe valea Mureșului, sub conducerea voievodului Ladislau Kán și a fratelui acestuia Gyula⁷⁸. Întâmpinați de Ștefan însuși la Deva (sept./oct. 1264)⁷⁹, ei angajaseră deja primele confruntări cu acesta în momentul în care a avut loc pătrunderea în Transilvania, din direcția nord-vest, a corpului principal al armatei regale, sub conducerea lui Laurențiu Kemény. Amenințat cu încercuirea, Ștefan s-a văzut obligat să își divizeze forțele: în timp ce apărarea Devei și oprirea înaintării cumanе au fost lăsate în seama tânărului și ambițiosului Péter Csák⁸⁰, Ștefan însuși a pornit, cu o parte a oamenilor săi⁸¹, în întâmpinarea celeilalte armate invadatoare. Rezultatele confruntărilor de pe cele două fronturi de luptă astfel create au fost, însă, radical diferite. În timp ce Péter Csák a făcut, în fața Devei, o primă și strălucită dovadă a calităților sale militare, reușind să obțină cea dintâi victorie concludentă pentru cauza regelui tânăr în cursul acestui război civil⁸², Ștefan nu a reușit să facă față forțelor superioare și tenacității de care a dat dovadă Laurențiu Kemény. În consecință, el a fost nevoit să se refugieze între zidurile puternicei cetăți de frontieră Codlea, pregătindu-se pentru a înfrunta un asediu de lungă durată.

Așadar, în toamna anului 1264, tânărul rege Ștefan și aderenții săi se aflau într-o situație critică, fiind supuși unei presiuni necruțătoare din partea trupelor regelui Bela și ale aliaților săi. În timp ce Laurențiu Kemény controla, practic, întreaga Transilvanie, o altă armată regală, aflată sub conducerea principesei Anna - văduva lui Rostislav Mihailovici - și a fiului acesteia, Bela, cucerise cetatea Patak, luând în captivitate, cu această ocazie, întreaga familie a lui Ștefan (pe soția acestuia, regina Elisabeta, împreună cu micul prinț Ladislau și surorile sale)⁸³ și, de asemenea, cetatea *Borynka*⁸⁴, din comitatul Bereg, una dintre reședințele lui Ștefan în perioada anterioară războiului civil. Alte cetăți apărate de partizanii regelui tânăr, între care *Fyzer*⁸⁵ din comitatul Abauj și *Temethyn*⁸⁶ din comitatul Nitra, erau supuse asediului trupelor regale. În același timp, țarul Vidinului Iakov Sventislav atacase și, după toate aparențele, își impusese controlul asupra Severinului⁸⁷ iar voievodul Litovoi, asociat cu acesta, întreprinsese, la rândul său, acțiuni armate împotriva teritoriilor aflate sub controlul regelui tânăr⁸⁸. În același timp, aliații polonezi ai regelui Bela (Boleslaus Pudicus, ducele Cracoviei, și principele Leszek cel Negru) au declanșat o ofensivă de amploare împotriva cneazului Daniil al Haliciului și a nepotului acestuia Swarno, cneazul

⁷⁷ DIR II. 101-103, HD 339-340.

⁷⁸ DIR II. 94-95, 101-103; HD 331-333.

⁷⁹ DIR II. 118-119, ZW 105. KMTL 167.

⁸⁰ DIR II. 158-162, Jákó 325.

⁸¹ Printre care se numărau comitele Chyl de Călnic (DIR II. 118-119, ZW 105) și Andrei, fiul lui Ivancha (DIR II. 94-95, HD 331-333).

⁸² DIR II. 158-162, Jákó 325: "idem magister Petrus ex missione patris nostri sub castro Dewa contra Cumanorum exercitum viriliter dimicavit, quosdam ex eis captivando, quosdam autem perimendo, triumphalem reportavit victoriam, negotium patris nostri ibi feliciter inchoando".

⁸³ DIR II. 158-162, Jákó 325.

⁸⁴ Baranka, Ucraina. Loc. cit.

⁸⁵ Füzer, cmt. Abauj, Ungaria, DIR II. 121-123, ZW 106-107; cetate aparținând clanului Aba - E. Fügedi, *Castle and Society*, p. 48.

⁸⁶ Temetvény, cmt. Nitra, Slovacia. Loc. cit.

⁸⁷ DIR II. 133-135, Jákó 290.

⁸⁸ Este singura explicație care poate fi dată pentru ridicarea donjoanelor de la Mehadia și Hațeg, imediat după încheierea războiului civil. V. discuția la T. Sălăgean, *Expediția magistrului Georgius Baksa împotriva voievodului Litovoi*, în curs de apariție.

Vladimirului, care se numărau printre foarte puținii sprijinitori externi ai regelui tânăr⁸⁹. Singura excepție de la această degringoladă generală o constituia Péter Csák, învingătorul de la Deva; acesta, însă, pare să nu fi deținut suficiente forțe pentru a interveni fără întârziere în sprijinul tânărului rege asediat la Codlea, fapt care dovedește că armata regală aflată sub comanda lui Laurențiu Kemény dispunea, într-adevăr, de efective considerabile.

În aceste condiții, asediul Codlei dobânda, fără îndoială, o importanță decisivă pentru destinul întregului război. Capitularea acesteia ar fi dus, mai mult ca probabil, la o încetare generală a rezistenței pe celelate teatre de operațiuni, în timp ce o eventuală victorie a lui Ștefan i-ar fi oferit acestuia șansa de a schimba cursul războiului în favoarea sa. Pentru Ștefan, asediul de la Codlea – numită de el, câțiva ani mai târziu, “*gură a morții și a nenorocirii*”⁹⁰ – a reprezentat un moment de cumpănă și o adevărată piatră de încercare. El s-a constituit, în același timp, într-un foarte sever test al fidelității pentru baronii, cavalerii și oștenii săi. Pe aceia care i-au rămas credincioși în aceste momente critice, Ștefan nu îi va uita niciodată.

Asediul a început, pentru regele tânăr, sub auspiciile cele mai puțin favorabile. Părăsit de mulți dintre baronii și cavalerii săi, lipsit de sprijinul nobilimii locale⁹¹, Ștefan pare să-și fi pierdut aproape cu totul, în aceste momente, încrederea în propriile forțe și în posibilitatea obținerii victoriei⁹². Potrivit mărturisirii sale ulterioare (1268): “în afară de Dumnezeu, abia mai nădăjduiam în oameni”⁹³. Printre baronii care i-au fost alături încă de la începutul asediului se numărau Alexandru, aristocrat cu vaste proprietăți în părțile Budei, în fruntea propriului său detașament armat, cu care participase și la campaniile bulgare⁹⁴; comitele Ponyth Miskolc, remarcabil oștean și diplomat, provenind dintr-una dintre cele mai vechi familii aristocratice ale Ungariei⁹⁵; Cosma, fiul comitelui Cosma din neamul Gutkeled⁹⁶; comitele Mykud și cei doi fii ai săi, frații Mykud și Emeric din neamul Kőkenyes-Radnót⁹⁷; Ioan și Ștefan, fiii comitelui Gwd, nobili din părțile Slavoniei⁹⁸; frații Dominic și Toma, membri ai clanului Csák⁹⁹; cei patru fii ai lui Mykud, nobil de Kachuz¹⁰⁰; Iacob, fiul comitelui Emerich¹⁰¹ și, nu în ultimul rând, Andrei, fiul lui Ivancha¹⁰², unul dintre cei mai bavi cavaleri aflați în serviciul regelui tânăr. Alături de Ștefan se aflau, de asemenea, nobili din teritoriile de la răsărit de Tisa, care se aflaseră sub controlul său încă din 1260 – magistrul Toma, fiul magistrului Gabriel, cu proprietăți în comitatul Ugocea¹⁰³, Alexandru, fiul lui Durugh, aparținând ramurii bihorene a clanului Gutkeled¹⁰⁴, frații Petru

⁸⁹ Inițiate în 1265, printr-o campanie a lui Boleslav al Cracoviei în teritoriile controlate de Swarno, confruntările polono-halicene au continuat și pe parcursul anului următor. În bătălia decisivă de la *Zawychost* (2 iunie 1266), Leszek cel Negru l-a învins și ucis pe Roman (Vasilko), fratele cneazului Daniil – *Rocznik Malopolski* (MPH, III, p. 171), *Rocznik Franciszkański Krakowski* (MPH, III, 48), *Boguphali...Chronicon Poloniae* (MPH, III, 592), *Rocznik Świętokrzyski* (MPH, III, 75), MPH, III, 308. Protagonii polonezi ai acestui conflict sunt menționați ca aliați ai regelui Bela în textul tratatului de pe Insula Iepurilor (23 martie 1266). În același timp, preferința manifestată de Ștefan față de comitatul Bereg, unde și-a avut și reședința de iarnă în 1263/1264, pledează pentru legăturile sale cu Haliciul.

⁹⁰ DIR II. 108-110, HO VIII. 110-113.

⁹¹ “*părăsindu-ne și fugind mulți baroni și cavaleri ai noștri, precum și toți nobilii regatului nostru*” (DIR II. 94-95); “*ne aflam cu câțiva nobili, puțini la număr, și cu unii credincioși ai regatului nostru la Codlea*” (DIR II. 146, CD V/1. 238-241).

⁹² DIR II. 91-92, RA 1873: “*credea că nu se va putea împotrivi oștirilor tatălui său care-l urmăreau și dușmanilor săi*” (Ladislau IV).

⁹³ DIR II. 108-110: “*în afară de Dumnezeu, abia mai nădăjduiam în oameni*”

⁹⁴ DIR II. 101-103.

⁹⁵ DIR II. 108-110, 133-135.

⁹⁶ DIR II. 112, HD 326.

⁹⁷ DIR II. 213-215, Jáko 368.

⁹⁸ DIR II. 148, HD 368-369.

⁹⁹ DIR II. 146.

¹⁰⁰ DIR II. 147, Zichy I. 28-32.

¹⁰¹ DIR II. 127, HD 345-346.

¹⁰² DIR II. 94-95

¹⁰³ DIR II. 166-167, Zichy I. 34-35.

¹⁰⁴ DIR II. 91-92.

și Iacob, iobagi ai cetății Bihor¹⁰⁵ – sau din Transilvania propriu-zisă – comitele Chyl de Călnic¹⁰⁶, Teel, fiul lui Ebl de Brașov¹⁰⁷, comitele Andrei de Geoagiul de Sus¹⁰⁸ –, alături de oamenii săi de casă, de funcționari ai curții sale și de alți oameni de condiție inferioară: comitele Dumitru, fiul lui Andrei, slujitor personal al lui Ștefan¹⁰⁹; Toma, mai târziu comite al hăitașilor regali¹¹⁰; Dominic, fiul lui Andronic, de obârșie modestă (*de populi castris Zaladiensis*), funcționar al vistieriei regelui tânăr¹¹¹ sau Marcel, fiul lui Iacob, iobag al cetății Vasvár, veteran al campaniilor din Bulgaria¹¹². La puțin timp după ce Ștefan s-a refugiat între zidurile Codlei, împreună cu puținii săi credincioși, cetatea a fost atacată de o avangardă a armatei următoare, aflată sub conducerea lui Conrad, fratele lui Laurențiu Kemény. Acesta, decis să profite de deruta oamenilor lui Ștefan și să pună capăt rezistenței acestora printr-o acțiune hotărâtă, a făcut o tentativă de a lua cetatea cu asalt, fiind însă oprit, în fața porților acesteia, de banul Alexandru al Severinului și de oamenii săi¹¹³. În consecință, armata regală a instalat asediul, în pofida condițiilor nefavorabile create de apropierea anotimpului friguros. Cel puțin prima parte a acestuia a reprezentat o foarte dificilă încercare pentru cei închiși în interiorul cetății.

Rândurile asediaților se răreau în permanență ca urmare a pierderilor înregistrate¹¹⁴. Ca urmare, străjile de zi și de noapte au devenit o corvoadă greu de suportat; documentele ulterioare ale lui Ștefan nu vor uita să le menționeze ca pe un merit special¹¹⁵. Datorită epuizării fizice și a rănilor primite, cărora li se adăugau, fără îndoială, inerentele dificultăți de aprovizionare, asediații au fost, cel puțin odată, pe punctul de a renunța la luptă. Șansa lor a stat în faptul că tânărul rege nu dorea să-și negocieze capitularea decât direct cu tatăl său, iar emisarul trimis la acesta din urmă cu mesajul de pocăință, Dominic, fiul lui Andrei, a căzut în mâinile lui Laurențiu Kemény, care "l-a chinuit amarnic"¹¹⁶. Acest episod pare să fi reprezentat singura încercare de inițiere a unor negocieri; în ceea ce-l privește pe Laurențiu Kemény, pe care Ștefan îl va privi pentru mult timp ca pe unul dintre cei mai mari dușmani ai săi¹¹⁷, este greu de crezut că asemenea tratative ar fi putut avea vreo șansă. Treptat, însă, gândurile la o eventuală capitulare îl vor părăsi pe Ștefan: partizanii săi de pretutindeni începeau să își strângă rândurile și să sosească în ajutorul său.

Printre cei dintâi s-au numărat magistrul Pous și fratele său Dominic, care, spărgând încercuirea, au pătruns în cetate în fruntea mai multor susținători ai cauzei regelui tânăr¹¹⁸. Sprijinul cel mai consistent a venit însă din partea lui Péter Csák, care, după victoria de la Deva, parcursese un adevărat tur de forță, aducându-i suveranului său o serie de servicii inestimabile. Îndreptându-se spre comitatul Bereg, unde Ștefan avea numeroși credincioși, el recucerise cetatea Borynka, la capătul unui asalt sângeros¹¹⁹. De pe aceste poziții, în paralel cu recrutarea de oșteni, el inițiasse negocieri cu o serie de baroni nemulțumiți din partida regelui Bela, reușind să obțină eliberarea soției și copiilor lui Ștefan pe garanția acestora¹²⁰.

¹⁰⁵ DIR II. 105-106, Csáki I/1. 10.

¹⁰⁶ DIR II. 118-119, ZW 105, Jakó 276.

¹⁰⁷ DIR II. 135-136, ZW 110-111.

¹⁰⁸ DIR II. 117-118. Gyog, Gyogh superior, astăzi Stremț, jud. Alba, cf. Jáko, p. 391.

¹⁰⁹ DIR II. 121-123, HD 344-345.

¹¹⁰ DIR II. 136, Wenczel VIII. 341-343 ("comes liscianorum nostrorum").

¹¹¹ in officiis tavarnicorum, DIR II. 126-127, Wenczel VIII, 306-308.

¹¹² DIR II. 107-108, CD IV/3. 468-469.

¹¹³ DIR II. 101-103.

¹¹⁴ Știm, bunăoară, că Paul de Kachyz a fost ucis în timpul asediului, iar fratele acestuia Gaal a fost rănit la o mână, DIR II. 147. Au fost, de asemenea, răniți Ioan și Ștefan, fiii comitelui Gwd, DIR II. 148. Pierderi numeroase, neînregistrate de izvoare, trebuie să se fi produs printre oștenii de rând.

¹¹⁵ "veghile de zi și de noapte", DIR II. 91-92; "au stat de pază cu credință lângă noi zi și noapte", DIR II. 105-106; "străjile de noapte și de zi", DIR II. 94-95.

¹¹⁶ DIR II. 121-123, HD 344-345.

¹¹⁷ DIR II. 101-103, 121-123 etc.

¹¹⁸ DIR II. 96-97, HD 335-336.

¹¹⁹ DIR II. 158-162.

¹²⁰ Loc. cit. Este, totuși, posibil ca acest episod să se fi petrecut după victoria de la Codlea, poate în primăvara 1265, v. DIR II. 133-135, unde eliberarea lor e considerată un merit al lui Ponyth Miskolc.

În continuare, revenind în Transilvania împreună cu fratele său Matei, în fruntea unei armate pe care o presupunem destul de numeroasă, el readuse la ordine ținuturile săsești, pentru a-și face, apoi, apariția în apropierea Codlei și a iniția operațiuni de hărțuire împotriva armatei asediatoare¹²¹. Astfel, probabil la începutul iernii 1264/1265, situația militară începea să încline din nou în favoarea lui Ștefan. Cu toate că forțele sale nu le depășeau încă pe cele ale lui Laurențiu Kemény, asediatorul său devenea la rândul său, pe măsura trecerii timpului, un asediat într-o provincie care începea să-i fie ostilă. În acest moment, Ștefan a decis că erau întrunite condițiile minim necesare pentru întreprinderea unei acțiuni decisive.

În deciderea rezultatului bătăliei care s-a dat sub zidurile Codlei, potrivit mărturiei ulterioare a lui Ștefan, diversiunea creată cu iscusință de comitele Ponyth Miskolc a avut un rol hotărâtor¹²². Simulând, după toate aparențele, trecerea sa de partea asediatorilor, el a coborât în tabăra acestora, împreună cu câțiva credincioși ai săi și, "cercetând voința și cugetul lor, i-a dat în mâinile noastre /ale regelui Ștefan, n. n./ pentru a putea fi osândiți și uciși"¹²³. Astfel, el "a biruit atât prin puterea cât și prin istețimea sa oastea baronilor infideli"¹²⁴. Este foarte probabil că, din interiorul taberei asediatoare, comitele Ponyth a dat semnalul începerii bătăliei, moment în care a fost declanșată șarja impetuoasă a cavalerilor lui Ștefan, care au semănat panica în rândurile trupelor regale. În primele rânduri s-a aflat Andrei, fiul lui Ivanha, care i-a doborât cu lancea pe stegarul oștirii dușmane și pe alți doi cavaleri, iar apoi, străpungându-l cu lancea, l-a luat prizonier pe însuși Laurențiu Kemény, aducându-l în fața lui Ștefan "în chip de dar ales"¹²⁵. De asemenea Alexandru Gutkeled, fiul lui Durugh, care a doborât cu lancea un cavaler valoros și i-a luat prizonieri pe "optsprezece dintre vitejii cei mai de seamă"¹²⁶, și banul Alexandru al Severinului, care a ucis numeroși dușmani cu lancea și cu spada, iar pe mulți alții "i-a adus învinși și legați"¹²⁷. Întreaga desfășurare a bătăliei de la Codlea pare să se fi redus, de fapt, la această impetuoasă șarjă de cavalerie¹²⁸. Intervenția în luptă a trupelor conduse de frații Péter și Matei Csák¹²⁹, care au închis căile de retragere ale învinșilor, a făcut din această victorie una desăvârșită, ea explicând și numărul neobișnuit de mare al prizonierilor înregistrați.

Ca urmare a victoriei de la Codlea și a acțiunilor prealabile ale magistrului Péter Csák, regele Ștefan a reobținut controlul asupra întregii Transilvanii și, de asemenea, a comitatelor situate la nord-vestul acesteia (Sătmar, Bereg, Ung, Maramureș), care se număraseră, întotdeauna, printre bazele sale cele mai sigure¹³⁰. Nu același lucru ar putea fi spus despre celelalte comitate de la răsărit de Tisa, între care Bihor și Arad, asupra cărora autoritatea regelui Bela se exercita în continuare¹³¹. Această victorie a adus cu sine, în același timp, o sporire semnificativă a rândurilor susținătorilor regelui tânăr, de partea căruia au trecut un număr de nobili care se menținuseră, până atunci, în expectativă¹³². În orice caz, după campania din toamna anului 1264, epuizantă pentru ambele tabere, cea mai mare

¹²¹Loc. cit.

¹²²DIR II. 108-110, 133-135

¹²³DIR II. 108-110

¹²⁴DIR II. 133-135

¹²⁵DIR II. 94-95

¹²⁶Pe care i-a adus în fața regelui "ca pe niște vite sau viței" - DIR II. 91-92, 103-105

¹²⁷DIR II. 101-103

¹²⁸Participarea la această bătălie a iobagilor sau altor oșteni de rând nu este menționată în nici una dintre diplomele regale, spre deosebire de alte lupte din cursul acestui război civil. Meritul victoriei pare, așadar, să fi revenit exclusiv cavalerilor. V. și DIR II. 96-97, 118-119, 121-123, 146, 213-215 etc.

¹²⁹DIR II. 158-162

¹³⁰La 31 octombrie 1265 Ștefan va emite un act la Beltiug (Beltuk), în comitatul Sătmar - DIR II. 78, CD IV/3 296-297.

¹³¹DIR II. 74-75, HO VI 130-132 (16 aprilie 1265), donație a regelui Bela către doi servienți ai prepozitului de Arad, pentru serviciile militare ale acestora; DIR II. 76-77, CD IV/3 263-265 (17 oct. 1265) confirmare de către Bela a unei donații a episcopului Zosyma a Oradiei din 12 octombrie același an.

¹³²Printre alții un comite Petru, posesor al unei cetăți în comitatul Gömör, cu servienții acestuia (DIR II. 111-112) sau transilvănenii Petru și Iacob de Gerend (DIR II. 124-125, HO VI 166-167), membri ai clanurilor Gutkeled și Monoszló, v. *infra*.

parte a anului 1265 s-a caracterizat, din punct de vedere militar, printr-o relativă acalmie, tulburată doar de un atac lipsit de convingere al cumaniilor regelui Bela sub comanda unui oarecare Menk, pe care frații Mykud și Emerich Kőkenyes-Radnót l-au respins fără dificultăți majore¹³³. Este un semn de întrebare dacă acest armistițiu nedeclarat a intervenit între cele două părți ca urmare a semnalelor îngrijorătoare venite dinspre Dunărea de Jos, unde tătarii lui Nogai își manifestau din nou intențiile agresive la adresa regatului maghiar, sau dacă, dimpotrivă, regele Bela nu aștepta decât ca această agresiune mongolă să se producă, pentru a-i oferi șansa de a lansa, cu sprijinul aliaților săi externi, o expediție de amploare asupra Transilvaniei, înveșmântată în haina onorabilă a unei cruciade. Pentru cea de a doua variantă par să pledeze atât curioasa dezertare a lui Nicolaus Sceuke, fiul comitelui Toma, care l-a trădat pe Ștefan, sustrăgându-i și cele 300 de mărci de argint pe care acesta le destinase finanțării unei ambasade la tătari¹³⁴, cât și faptul că regele Bela a obținut de la noul papă Clement al IV-lea, la 25 iunie 1265, proclamarea cruciadei antitătare în Ungaria, Boemia, Polonia și margrafiatul de Brandenburg, adică exact în țările ai căror suverani se coalizaseră, în 1264, împotriva regelui tânăr¹³⁵. Oricare ar fi fost însă intențiile regelui Bela, spectrul amenințării mongole a fost îndepărtat de Ștefan prin intermediul serviciilor diplomatice ale aceluiași comite Ponyth Miskolc, care și-a pus încă odată în valoare, cu această ocazie, excepționalele calități de negociator¹³⁶.

Noul succes diplomatic obținut de Ștefan în raporturile sale cu Hoarda nu i-a lăsat regelui Bela decât alternativa reluării războiului civil. Oastea trimisă în toamna anului 1265 împotriva fiului său a fost pusă, de această dată, sub comanda fostului ban al Transilvaniei, Erney Akos, un bun cunoscător al regiunii și un comandant militar experimentat. Acest atac nu l-a mai surprins însă pe Ștefan nepregătit. Trupele regelui tânăr, conduse de comitele Ponyth Miskolc¹³⁷ și de frații Péter și Matei Csák¹³⁸ - Ștefan însuși nu a participat la această bătălie - au ieșit, pe neașteptate, în întâmpinarea banului Erney undeva în apropierea Tisei, obținând, din nou, o victorie concludentă. Printre eroii acestei bătălii s-au numărat Egidius Monoszló, Andrei, fiul lui Ivanča,¹³⁹ Péter Csák, care a fost grav rănit¹⁴⁰, și, mai cu seamă, Mykud Kőkenyes-Radnót, care l-a luat prizonier pe însuși comandantul armatei regale¹⁴¹.

Victoria obținută împotriva lui Erney Akos a fost, foarte probabil, factorul care l-a determinat pe Ștefan să preia inițiativa și să pregătească asaltul general asupra capitalei. După o perioadă de pregătire, necesară mobilizării generale a ambelor tabere, Ștefan și-a început înaintarea către Buda, cu toate forțele de care dispunea, la sfârșitul iernii anului 1266¹⁴². Bătălia decisivă, una dintre cele mai reprezentative pentru această epocă a cavalerismului, s-a dat la Isaszég, în comitatul Pilis, nu departe de capitala regatului. Oastea regelui Bela, aflată sub comanda nominală a "tânărului duce Bela"¹⁴³ și sub acea

¹³³ DIR II. 213-215, ZW 137-139, Jáko 294. Probabil în primăvara anului 1265.

¹³⁴ DIR II. 108-110, HO VIII. 110-113: Ștefan însuși îl acuză, aici, de înaltă trădare și de intenția de a face imposibile negocierile sale cu tătarii.

¹³⁵ Care nu este menționat în textul bulei pontificale, fapt în măsură să ridice, de asemenea, anumite semne de întrebare - DIR II. 75-76, HD 324.

¹³⁶ El a suportat și costurile soliei, indiciu concludent al dificultăților financiare în care se zbătea Ștefan - DIR II. 108-110, 133-135.

¹³⁷ DIR II. 108-110, 133-135.

¹³⁸ DIR II. 158-162

¹³⁹ DIR II. 94-95

¹⁴⁰, "străpuns cu lancea și tăiat cu sabia", DIR II. 158-162

¹⁴¹ DIR II. 119-120

¹⁴² Datarea bătăliei de la Isaszeg în 1265, admisă de către o mare parte a cercetătorilor, este cu totul improbabilă: în cursul acestui an, autoritatea lui Bela era încă recunoscută la Arad și Oradea; această ipoteză ar presupune o incredibilă aglomerare de operațiuni importante, între care câteva bătălii generale, în intervalul oct. 1264 - mart. 1265; DIR II. 111-112 face evident faptul că războiul a avut două faze clar delimitate, separate de o perioadă de pace aparentă (întrucât documentul situează asediul de la Codlea în prima dintre acestea două faze, este imposibil ca el să se refere la primul și la cel de-al doilea război civil).

¹⁴³ Identificat, în general, de istoriografia maghiară cu ducele Bela de Mačva - fiul cneazului Rostislav Mihailovici și al ducesei Anna, fiica regelui Bela al IV-lea - pe baza informațiilor conținute într-un document emis de Ladislau al IV-lea în anul 1279, ZW 137-139, DIR II. 213-215. Celelalte documente referitoare la

operațională a comitelui palatin Henrik Kőszegi, secondat de Henrik Preussel, comandantul cetății Buda, dispunând, se pare, de o considerabilă superioritate numerică, a reușit, inițial, să pună în dificultate trupele regelui tânăr. O formidabilă șarjă a cavaleriei regale¹⁴⁴ a străpuns rândurile cavaleriei ușoare și pedestrimii lui Ștefan, aflate sub comanda voievodului Transilvaniei, Nicolaus Gutkeled¹⁴⁵ și a noului *magister tavernicorum*, Egidius Monoszló¹⁴⁶, și s-a îndreptat către poziția în care se afla Ștefan însuși, intenționând capturarea sau uciderea acestuia. Unul dintre atacatori și-a frânt lancea într-un ornament metalic al șei regelui tânăr, fiind apoi răpus de lancea acestuia¹⁴⁷. Respingerea acestui asalt a fost datorată, în principal, luptătorilor din anturajul imediat al lui Ștefan, dintre care s-a remarcat cu deosebire Alexandru Gutkeled, fiul lui Durugh¹⁴⁸ și Mykud Kőkenyes-Radnót¹⁴⁹. A urmat un contraatac devastator al cavalerilor regelui tânăr - în primele rânduri ale cărora s-au aflat Ponyth Miskolc¹⁵⁰, Péter Csák¹⁵¹, banul Alexandru al Severinului¹⁵², comitele Chyl de Călnic¹⁵³, magistrul Pous¹⁵⁴, fiii comitelui Gwd¹⁵⁵ și, evident, Andrei fiul lui Ivancha¹⁵⁶ - care i-a adus acestuia victoria. Palatinul Henrik Kőszegi a fost luat prizonier împreună cu cei doi fii ai săi¹⁵⁷, faimosul căpitan austriac Henrik Preussel și-a pierdut viața¹⁵⁸, iar tânărul duce Bela a părăsit în fugă câmpul de bătălie¹⁵⁹. Pentru bătrânul rege Bela al IV-lea înfrângerea era, de această dată, una fără drept de apel.

3.7. *Tratatul de pace din 1266*. În pofida victoriei de la Isaszég, pacea încheiată la 23 martie 1266 a fost departe de a reprezenta un dictat al regelui tânăr. Moderația de care cele două părți au făcut dovadă s-a datorat, pe de o parte, epuizării resimțite, în egală măsură, de ambele tabere la capătul unui război civil îndelungat și sângeros dar, în același timp, și faptului că acest tratat nu mai ținea seama de animozitățile personale din interiorul familiei regale, el reprezentând, în realitate, o expresie a reglementării raporturilor dintre cele două partide aristocratice care finanțaseră și purtaseră de fapt războiul. Textul tratatului¹⁶⁰, promulgat de cele două părți sub garanția arhiepiscopului Filip de Strigoniș și confirmat de papa Clement al IV-lea la 22 iunie 1266¹⁶¹, avea astfel în vedere, în principal, reglementarea raporturilor *juridice* dintre cele două *dominia* existente pe teritoriul Ungariei și, mai ales, dintre fiecare dintre cei doi regi, pe de o parte, și baronii și nobilii care optaseră pentru tabăra celui. Raporturile politice dintre *regnum Belae* și *regimen Stephani* - această distincție terminologică este singura care sugerează un statut formal subordonat al stăpânirii lui Ștefan¹⁶² - și, de asemenea, delimitarea teritorială a celor două stăpâniri - care pare să fi

---

această bătălie se referă la acest personaj sub forma "tânărul duce Bela", fapt care ar sugera, mai degrabă, identificarea sa cu principele Bela, duce al Slavoniei, fratele și contracandidatul lui Ștefan la moștenirea coroanei Ungariei.

¹⁴⁴ DIR II. 124-125, HO VI 166-167, vorbește despre "puterea năpraznică" a atacului acesteia.

¹⁴⁵ DIR II. 108-109, CD IV/3 468-469. Au fost grav răniți, cu acest prilej, Marcel, fiul lui Iacob, iobag al cetății Vasvár, Petru și Iacob, iobagi ai cetății Bihor (DIR II. 105-106) și frații Petru și Iacob de Gerend (DIR II. 124-125, HO VI. 166-167).

¹⁴⁶ RA 1901 a.

¹⁴⁷ ZW 100-102, DIR II. 103-105

¹⁴⁸ Loc. cit.

¹⁴⁹ DIR II. 119-120

¹⁵⁰ DIR II. 108-110, 133-135.

¹⁵¹ DIR II. 158-162; în pofida rănilor primite în lupta cu banul Erney, indiciu asupra intervalului relativ redus dintre cele două confruntări.

¹⁵² DIR II. 101-103

¹⁵³ DIR II. 118-119

¹⁵⁴ DIR II. 96-97

¹⁵⁵ DIR II. 148

¹⁵⁶ DIR II. 94-95, RA 1869 - a doborât cu lancea trei cavaleri.

¹⁵⁷ DIR II. 94-95, 103-105. Unul dintre aceștia, Ioan, a fost capturat de magistrul Pous (DIR II. 96-97)

¹⁵⁸ DIR II. 158-162, 213-215,

¹⁵⁹ DIR II. 158-162.

¹⁶⁰ DIR II. 82-85, Theiner I 284-287.

¹⁶¹ DIR II. 88-90, Theiner I 284-287.

¹⁶² Trebuie menționat însă faptul că, în tratatul de la Pojon, o asemenea distincție nu putea fi regăsită.

reconfirmat, în principiu, linia de demarcație stabilită în 1262 - au constituit, fără îndoială, obiectul unor negocieri și aranjamente separate încheiate în anii care au urmat. Învățând din experiența anului 1264, Ștefan și-a luat, de această dată, toate măsurile de precauție: bătrânul rege Bela își lua obligația de a garanta respectarea tratatului și de către regina Maria, ducele Bela și principesa Ana, eliminând astfel orice posibilitate de contestare a acestuia. În acest fel era confirmată, practic, trecerea în administrarea tinerei regine Elisabeta a tuturor posesiunilor deținute, la răsărit de Dunăre, de soacra sa, regina Maria, posesiuni asupra cărora soția lui Ștefan se înstăpânise, dealtminteri, încă din timpul desfășurării războiului civil, în virtutea "dreptului de moștenire" (!?)¹⁶³. Un statut cu totul special obțineau, prin acest tratat, baronii și nobilii care posedau proprietăți în jumătatea de regat aflată în stăpânirea taberei adverse. Părțile contractante le ofereau acestora nu doar garanția formală a conservării proprietăților, oferită de altfel și prin tratatul din 1262, ci și imunitatea completă a acestora. Aceste domenii erau exceptate de la dările și obligațiile de orice natură și încetau de a mai fi supuse dreptului regal de găzduire. Desigur, aceste excepții erau făcute doar față de acela dintre suverani care stăpânea partea respectivă a regatului; dar, în condițiile în care aparatele administrative ale celor doi suverani nu își puteau exercita atribuțiile decât în comitatele supuse acestora conform prevederilor tratatului de pace, este evident că domeniile la care ne referim beneficiau, în realitate, de o completă autonomie. Aceste prevederi stau, în foarte mare măsură, la originea statutului cu totul excepțional al proprietăților deținute de clanurile Csák și Gutkeled în partea apuseană a regatului, sau de clanul Geregye în jumătatea sa răsăriteană. Ele au încurajat, de asemenea, într-o anumită măsură, noi pendulări ale baronilor și nobililor între cele două tabere și, în același timp, au impus celor doi suverani o atitudine extrem de tolerantă față de aristocrație. Chiar dacă punerea în practică a acestor prevederi a ridicat, în realitate, o serie de probleme - regele tânăr Ștefan a aplicat-o doar în cazul domeniilor ereditare, el retrăgându-le, în schimb, "infidelilor" săi proprietățile care constituiseră obiectul propriilor sale donații¹⁶⁴ - ele au reușit să se impună în sistemul juridic al regatului, fiind reiterate în "constituția nobiliară" din anul 1267.

În ansamblu, din punctul de vedere al lui Ștefan, victoria din 1266 reprezenta confirmarea statutului său de suveran asociat și de moștenitor al Coroanei Ungariei și, în același timp, îndepărta, în principiu, amenințarea reprezentată de o eventuală desemnare ca succesor a fratelui său Bela. Cu toate acestea, întinsele proprietăți intrate în stăpânirea acestuia din urmă - care îi asigurau, în realitate, încă din 1264, controlul asupra jumătății transdanubiene a regatului -, ca și statutul său princiar și susținerea politică internă și externă de care se bucura, i-ar fi putut crea lui Ștefan serioase complicații în momentul preluării efective a succesiunii.

4. REGIM POLITIC SI TRANSFORMĂRI SOCIALE

4.1. De-a lungul întregului interval 1260-1270, regele tânăr al Ungariei nu a dispus de o *reședință* stabilă. Până în anul 1266 (al încheierii celui de-al doilea război civil și, de asemenea, al dispariției singurului sprijinitor extern al lui Ștefan de până în acel moment, cneazul Daniil al Haliciului) el pare să fi acordat predilecție comitatelor din nord-estul Ungariei, situate în apropierea frontierei rutene. Astfel, la 4 iulie 1261 regele tânăr se afla la Sălacea (*Zoloch*)¹⁶⁵, localitate colonizată cu oaspeți germani care dispuneau de privilegii speciale din partea sa¹⁶⁶; în februarie 1263, el se afla la Oradea¹⁶⁷, pentru ca în lunile aprilie și mai ale aceluiași an prezența sa să fie atestată la Patak¹⁶⁸ și, respectiv, la mănăstirca

¹⁶³DIR II. 72-73, HD 327.

¹⁶⁴DIR II. 96-97, HD 335-336; DIR II. 118-119, ZW 105.

¹⁶⁵DIR II. 35; Zichy I. 11-12

¹⁶⁶DIR II. 33-34; ZW 26; HD 296-297

¹⁶⁷RA 1798

¹⁶⁸RA 1800

Szakolyi (*Zokol*) din comitatul Szabolcs¹⁶⁹. Crăciunul anului 1263 a fost petrecut de Ștefan, împreună cu curtea sa, undeva în comitatul Bereg (probabil la *Baranka*), printre invitații săi numărându-se și episcopul Zosyma al Oradiei¹⁷⁰, pentru ca în vara anului 1264¹⁷¹ el să se retragă în Transilvania, pentru a pregăti războiul împotriva tatălui său. În sfârșit, la 31 octombrie 1265, după depășirea fazei critice a celui de-al doilea război civil, Ștefan emitea un act de la Beltiug (*Beltuk*)¹⁷², în comitatul Sătmar. În ceea ce o privește pe regina Elisabeta, chiar dacă, în timpul celui de-al doilea război civil ea își și-a căutat refugiul, împreună cu copiii ei, între zidurile cetății Patak¹⁷³, o serie de indicii ne determină să presupunem că reședința sa permanentă se afla, de fapt, la Satu Mare. Domeniile regale din acest comitat intraseră, dealtfel în proprietatea sa¹⁷⁴, iar parohul Sătmarului, Egidius, era capelanul tinerei regine¹⁷⁵. Asemeni Sălăcei și Dejului, Sătmarul fusese luat de către Ștefan sub protecția sa, tânărul rege încurajând extinderea colonizării sale cu oaspeți germani; în schimbul largii autonomii administrative și judiciare care le fusese conferită, aceștia aveau obligația de a participa la război în oastea sa și de a lupta alături de el¹⁷⁶.

După victoria obținută în cel de-al doilea război civil, itinerariul lui Ștefan a acoperit o arie ceva mai largă, el continuând să manifeste, însă, o anumită predilecție pentru comitatele din nord-est¹⁷⁷. Aceste regiuni – și, mai cu seamă, terenurile de vânătoare din Maramureș – au continuat să se numere printre preferatele sale, chiar și după încoronarea sa din 1270. Aici, regele Ștefan al V-lea și-a petrecut, dealtfel, cele din urmă sărbători de iarnă ale vieții sale (1271/1272)¹⁷⁸. În ceea ce privește prezența lui Ștefan în Transilvania, aceasta pare să fi fost mai degrabă sporadică, cu excepția perioadei critice a celui de-al doilea război civil. Referințele făcute de el la perioada asediului de la Codlea par să indice faptul că Ștefan considera Transilvania ca fiind o provincie neatractivă și izolată, situată, în orice caz, în afara Ungariei propriu-zise. Este posibil ca el să-și fi inspectat "ducatul" în 1261 și, ocazional, în cei doi ani care au urmat. Cât despre perioada care a urmat celui de-al doilea război civil, indiciile referitoare la prezența sa în această provincie lipsesc cu desăvârșire. Printre reședințele sale temporare din aceste regiuni se puteau afla, mai cu seamă, localitățile care beneficiau de un statut asemănător celui al Sătmarului și Sălăcei: printre acestea se numărau atât Dejul, la care ne-am referit deja, cât și Clujul, proprietate regală colonizată, în preajma anului 1261, cu oaspeți germani¹⁷⁹. În aceeași categorie a localităților "sigure" se înscriau, de asemenea, Bonțida, dăruită de Ștefan unui apropiat al său care a inițiat acolo, în 1263, un program de colonizare asemănător¹⁸⁰, și Dăbâca, cetate care s-a aflat, în permanență, sub controlul unor demnitari de maximă încredere ai regelui tânăr¹⁸¹. Aceste localități se înscriu însă, după cum se poate observa, în interiorul unei arii destul de restrânsă din nord-vestul provinciei.

4.2. *Curtea regală*. Dacă în primii ani care urmaseră instalării lui Ștefan în Transilvania structurile politice și administrative aflate în subordinea sa mai cuprindeau, într-o destul de mare măsură, oameni care își păstrasera atașamentul față de regele Bela, în

¹⁶⁹ RA 1801.

¹⁷⁰ DIR II. 58-59; Zichy I. 12-13.

¹⁷¹ După 22 iunie, când prezența sa este consemnată la Sáros, RA 1833 a.

¹⁷² DIR II. 78; CD IV/3. 296-297.

¹⁷³ DIR II. 158-162; HD 388-391.

¹⁷⁴ DIR II. 72-73; HD 327.

¹⁷⁵ DIR II. 70-71; CD VI/2. 388-389.

¹⁷⁶ DIR II. 33-34, 497; ZW 26 (cca. 1261). În 1271, după încoronarea lui Ștefan, oaspeții din Sătmar vor deveni beneficiarii unei considerabile largiri a privilegiilor lor, DIR II. 137-139; CD IV/3. 206-208.

¹⁷⁷ Sáros, iul. 1267 (RA 1865); Ugocsa, aug. 1267 (RA 1866); Patak, dec. 1267 (RA 1874) și 1268 (RA 1886).

¹⁷⁸ DIR II. 145, HD 360-361 (31 decembrie 1271); DIR II. 147, CD V/1. 210-211 (în *Maramorisio*, 6 ianuarie 1272). La 9-10 februarie, regele se afla la Sáros (RA 2154-55).

¹⁷⁹ Singura informație asupra acestei colonizări este prezentă într-un act al lui Carol Robert din anul 1316, DIR II. 251-253, 413-415; ZW 319-320. Putem presupune că oaspeții din Cluj au primit privilegii similare aceloră din Sălăcea, Sătmar și Dej, însă la o dată ulterioară acestora din urmă.

¹⁸⁰ DIR II. 52; HO V. 40

¹⁸¹ Ponyth Miskolc, Mykud Kökenyes-Radnót etc.

perioada de după 1266 el se va înconjura doar de baroni și nobili a căror fidelitate fusese verificată pe parcursul confruntărilor cu tatăl său. Astfel, o mare parte a demnitarilor menționați în această epocă fac parte din categoria marilor figuri ale războiului civil: Ponyth Miskolc, ban de Severin până în c. 1266, va deveni ulterior *comite de Dăbâca*¹⁸²; Mykud Kőkényes-Radnót, comite de Dăbâca, și fiul acestuia, cu același nume, ridicat până la demnitatea de ban de Severin; Andrei, fiul lui Ivancha, model al cavalerului neînfricat, de o credință desăvârșită față de suveranul său, pe care îl servise încă din perioada invaziei mongole¹⁸³, va fi instalat în funcția de "portar" (*ianitor*) al curții sale¹⁸⁴, care, în această perioadă, trebuie să fi fost echivalentă aceleia de șef al gărzii personale a regelui; Alexandru, fiul lui Durugh, din neamul Gutkeled, se va permanentiza în funcția de *comite de Szabolcs*; celălalt Alexandru va exercita de asemenea, în diferite perioade, funcția de ban al Severinului. Numărul mare de *bani ai Severinului* menționați în timpul domniei sale (Laurențiu Kemény, Alexandru, Ponyth Myskolc, Mykud Kőkényes-Radnót, Jula, Ugrinus Csák) constituie indicatorul unei fluctuații explicabile, probabil, prin disponibilitatea redusă a membrilor clasei aristocratice de a-și angaja resursele în susținerea unei asemenea misiuni pe durate de timp prea îndelungate. În ceea ce privește demnitatea de *palatin*, titularii acestei funcții par să fi fost selecționați din interiorul unui cerc foarte restrâns de apropiați ai regelui tânăr: dacă în 1266 această funcție, asociată aceleia de *comite de Bács* și de *Sibiu*, era exercitată de un anume Dominic¹⁸⁵, în 1268 titularul ei va deveni Benedict, care o va deține în același timp cu acelea de jude al curții regale și *comite de Sibiu*¹⁸⁶. Nu este, dealtfel, singurul moment în care oficiile de palatin și jude al curții regale sunt reunite sub conducerea unuia și aceluiași demnitar: aceeași situație putea fi întâlnită în 1262, când, însă, numele deținătorului acesteia nu este menționat. În 1264-1266, funcția de jude al curții regale va fi exercitată de Baas, *comitele de Gömör* - care pare s-o fi păstrat până în preajma anului 1270¹⁸⁷. În 1265, *tezaurarul* lui Ștefan era Laurențiu Aba, fostul voievod al Transilvaniei¹⁸⁸; probabil în cursul aceluiași an, însă, responsabilitatea finanțelor regale îi va fi încredințată lui Egidius Monoszló.

Membrii familiei Monoszló s-au numărat, dealtfel, printre marii favoriți ai lui Ștefan, ei ajungând să dețină o serie de responsabilități de cea mai mare importanță la curtea acestuia. Ascensiunea lor s-a făcut remarcată în anii care au urmat celui de-al doilea război civil, ea fiind cu atât mai ieșită din comun, cu cât familia Monoszló, originară din comitatul Baranya, nu făcea propriu-zis parte din rândurile înaltei aristocrații. Dacă numele acestei familii avea, la mijlocul secolului al XIII-lea, o oarecare rezonanță în regatul Ungariei acest lucru era datorat, aproape în exclusivitate, meritelor militare ale banului Thoma Monoszló, participant la cruciada regelui Andrei al II-lea (1217-1218) și la expedițiile împotriva Haliciului. Fiul banului Thoma, Gregorius II Monoszló, căsătorit cu o nobilă din familia Bő, deținea, în 1255, demnitatea de comite de Caraș¹⁸⁹; în această calitate el s-a numărat, foarte probabil, printre protagoniștii campaniilor balcanice, desfășurate în sprijinul lui Rostislav Mihailovici. Meritele militare ale comitelui Gregorius și ale fiilor săi au fost din nou puse în evidență în cursul celei de-a doua faze a războiului civil din 1264-66, în care membrii clanului Monoszló și-au adus contribuția la victoria regelui tânăr¹⁹⁰. Nu va fi surprizător faptul că liderului familiei îi va fi încredințată, după 1267, funcția - foarte importantă pentru raportul de forțe dintre cele două tabere aflate în conflict - de jude al cumanilor¹⁹¹.

¹⁸² DIR II. 108-110 (1267)

¹⁸³ Kosztolnyik, *Thirteenth Century*, p. 191; CD IV/2. 54.

¹⁸⁴ DIR II. 94-95

¹⁸⁵ DIR II. 90; Wenczel VIII. 147-148

¹⁸⁶ DIR II. 113.

¹⁸⁷ DIR II. 70-71, CD VI/2. 388-389; DIR II. 91, CD IV/3. 322-330.

¹⁸⁸ DIR II. 73

¹⁸⁹ J. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, Budapest, 1900, p. 834-835.

¹⁹⁰ RA 1901 a.

¹⁹¹ în care este atestat în 1269 - Karácsonyi, *loc.cit.*; HO VII. 115

Chiar dacă, câțiva ani mai târziu, această funcție își va pierde importanța specifică, ea fiind anexată aceleia de comite palatin, în această perioadă a divizării regatului titularul ei avea foarte dificila misiune de a-i păstra pe cumani sub controlul regelui tânăr și de a împiedica o nouă captură a lor de către tabăra aristocratică grupată în jurul regelui Bela. Am văzut, dealtfel, că autoritatea regelui tânăr asupra cumanilor, obținută ca urmare a tratatului de la Pojon, fusese una instabilă: în 1264/1265 aceștia nu numai că îl părăsiseră în momentul decisiv al confruntării cu tatăl său, dar luptaseră chiar împotriva lui. Pacea de pe Insula Iepurilor nu pare să fi adus, în mod automat, revenirea cumanilor în subordinea regelui tânăr¹⁹², chiar dacă acesta a făcut eforturi pentru a-i readuce la ordine – unul dintre protagoniștii acestora fiind nimeni altul decât Egidius Monoszló¹⁹³ – și pentru a infiltra în rândurile lor proprii săi oameni de încredere¹⁹⁴. Revenirea cumanilor sub autoritatea sa, care a constituit, probabil, una dintre consecințele politice ale marii congregații din 1267, trebuia, astfel, să fie însoțită și garantată prin crearea unei demnități regale care avea rolul de a permite supravegherea atentă a acestora.

Dacă numirea comitelui Gregorius II Monoszló în funcția de jude a cumanilor nu pare să se fi produs înainte de sfârșitul anului 1267, ascensiunea celor trei fii ai acestuia – care aveau, cu toții, vârste apropiate de aceea a regelui Ștefan – a început la scurt timp după încheierea celui de-al doilea război civil. Astfel, numirea lui Egidius Monoszló în funcția de tezaurar al lui Ștefan era deja un fapt împlinit în momentul luptei de la Isaszég (1266)¹⁹⁵, iar instalarea lui Gregorius III Monoszló în oficiul de tezaurar al reginei Elisabeta, deși atestată câțiva ani mai târziu¹⁹⁶, ar putea fi datată în aceeași perioadă. Astfel, cei doi frați vor deține, până la moartea protectorului lor, întreaga responsabilitate a finanțelor regale. Cât despre mezinul familiei, Péter Monoszló, destinat de tatăl său, potrivit obiceiurilor timpului, unei cariere ecleziastice, acesta va exercita, începând cu anul 1266, demnitatea nu mai puțin importantă de conducător al cancelariei lui Ștefan¹⁹⁷, pentru ca în 1270 să fie instalat, prin voința regală, în scaunul episcopal al Transilvaniei.

4.3. La rândul lor, ceilalți trei predecesori ai lui Péter Monoszló în fruntea cancelariei regelui tânăr – oameni cu o temeinică pregătire ecleziastică, aparținând unor familii dintre cele mai importante – s-au bucurat, ca urmare a exercitării funcției de vice-cancelari și a familiarizării lor cu meandrele curții și politicii regale, de o carieră ecleziastică spectaculoasă, pe care și-o vor încheia, cu toții, în fruntea arhiepiscopiei de Strigoni. Ei se vor succeda, pe rând, în cel mai important scaun arhiepiscopal al Ungariei vreme de nu mai puțin de un sfert de secol (1274-1298), fie și numai acest detaliu fiind în măsură să sublinieze remarcabila influență pe care generația ridicată în jurul lui Ștefan al V-lea o va exercita asupra destinului regatului în epoca ultimilor Arpadieni. Cel dintâi vice-cancelar al lui Ștefan, a cărui vechime în serviciul acestuia data cel puțin din perioada în care acesta era duce al Styriei¹⁹⁸, a fost un anume *Benedict*, originar din comitatul Zala, unde atât el însuși, cât și familia sa stăpâneau proprietăți și dispuneau de servienți¹⁹⁹. În intervalul 1260-1263, Benedict a exercitat, în paralel, și funcția de prepozit al Sibiului, pentru ca în 1263, cu acordul arhiepiscopului de Strigoni, să își opereze transferul în fruntea prepoziturii Aradului. Aceste demnități ecleziastice îl transformau, din punctul de vedere al ierarhiei

¹⁹² Din a a doua parte a anului 1266 până la începutul lui 1268 calitatea de *dominus Cumanorum* nu figurează în titulatura lui Ștefan, v. I. Szentpétery, *V. István ifjabbkirálysága*, în *Századok*, LV, 1921, 1-5, p. 82.

¹⁹³ *RA* 1901 a.

¹⁹⁴ În 1266, Ștefan îl introducea pe credinciosul său, comitele Parabuch, în posesia unor domenii ale cumanilor din neamul Borchol, cu acordul hanului Keyran, conducătorul acestora. - *DIR* II. 81-82; Ortway 3-4; *RA* 1856, 1876. Respectivetele proprietăți fuseseră acordate cumanilor de către regele Bela.

¹⁹⁵ *RA* 1901 a.

¹⁹⁶ În anul 1272 - *DIR* II. 149-150, ZW 116-117. Nu există mențiuni anterioare referitoare la această funcție.

¹⁹⁷ *vicecancellarius*, titlul de cancelar revenindu-i, formal, arhiepiscopului de Calocsa.

¹⁹⁸ El este atestat în calitate de *notar* al moștenitorului tronului încă din 1258 - Kosztolnyik, *Thirteenth Century*, p. 191; Wenczel VII. 486: "...*fratres magistri Benedicti, Notarii aulae karissimi filii nostri regis Stephani*" - dar vechimea sa în această funcție pare să fi fost mai mare

¹⁹⁹ *DIR* II. 74-75; *HO* VI. 130-132.

diecezane, într-un subordonat al arhiepiscopului de Strigoni, care deținea și titlul onorific de cancelar al regelui Bela, în timp ce calitatea sa de vice-cancelar al regelui tânăr îi impunea subordonarea față de arhiepiscopul de Calocsa, titularul oficial al cancelariei acestuia. Jurământul său de credință față de arhiepiscopul de Strigoni, depus la instalarea sa în fruntea prepoziturii Aradului, reflectă cu destulă claritate marja redusă de libertate de care se putea bucura Benedict²⁰⁰. În momentul izbucnirii celui de-al doilea război civil, el s-a văzut pus în situația de a alege între fidelitatea față de seniorul său și datoria sa față de Biserică, în condițiile în care, să nu uităm, papa Urban al IV-lea își manifestase deschis sprijinul față de regele Bela. Nu este de mirare că, în aceste condiții, Benedict a abandonat, în 1264, cauza lui Ștefan²⁰¹, care s-a văzut nevoit să recurgă la serviciile unui alt vice-cancelar. De această dată, tânărul rege se va dovedi însă destul de consecvent în a se orienta către tineri care, deși aparținând ordiului ecleziastic, să nu dețină în cadrul acestuia nici un fel de responsabilități care ar fi putut interfera cu propria sa autoritate.

În aceste condiții, noul său vice-cancelar a devenit Lodomerius, cel care va deveni, mai târziu, unul dintre iluștrii arhiepiscopi ai Strigoniului (1278/79-1297/8). Problema originii sale constituie, încă, un subiect controversat. Ipoteza înrudirii sale cu familia Monoszló²⁰² pare, astăzi, dificil de argumentat. În schimb, este posibil ca strânsele sale relații cu clanul Borsa, care îi va datora ascensiunea în rândurile înaltei aristocrații, să fi fost bazate pe o relație de înrudire. Pe de altă parte, este greu de crezut că această familie de importanță locală, cu o poziție încă foarte modestă în preajma anului 1260, l-ar fi putut propulsa în poziția de canonic al bisericii din Veszprém (1257-1260), și i-ar fi putut finanța, în continuare, studiile la Bologna (c. 1260-1263). Originea lui Lodomerius ar trebui, astfel, căutată în rândurile familiilor aristocratice înrudite prin alianță cu clanul Borsa, ai căror reprezentanți s-au situat, după 1265, în tabăra regelui tânăr. Lodomerius a exercitat atribuțiile de vice-cancelar timp de nu mai mult de doi ani (1264-1266), care au reprezentat, însă, pentru Ștefan, cea mai critică perioadă a domniei sale. În aceste condiții, răsplătirea sa a reprezentat, pentru regele tânăr, o opțiune firească. În 1266, Lodomerius a fost instalat în scaunul episcopal al Oradiei, devenit vacant ca urmare a morții episcopului Zosymas (1265), el obținându-și, însă, confirmarea în această funcție – a cărei întârziere s-a datorat, foarte probabil, opoziției regelui Bela – abia în anul 1268.

În sfârșit, predecesorul imediat al lui Péter Monoszló în fruntea cancelariei regelui tânăr a fost Nicolaus Kán prepozit al capitlului din Alba Iulia²⁰³, care își păstrase credința față de regele tânăr, refuzând să se alăture, din acest punct de vedere, celorlați membri ai familiei sale. Acest cleric aristocrat – războinic, ambițios și aventurier – a fost acela care, datorită trecerii de care se bucura la curtea lui Ștefan, a reușit să obțină, în 1267, restituirea unora dintre proprietățile transilvănene care aparținuseră străbunicului său, banul Gyula Kán²⁰⁴. Cu toate acestea, stagiul său în calitatea de cancelar al regelui tânăr a fost unul de scurtă durată²⁰⁵, el reprezentând, foarte probabil, doar o soluție de provizorat.

4.4. Voievodatul Transilvaniei. În privința celui dintâi voievod al Transilvaniei din epoca ducatului lui Ștefan, Ladislau (I.) Kán (1261-1264/65), informațiile documentare sunt relativ sărace. Este cunoscut faptul că, în această perioadă agitată, el a jucat un rol militar în cadrul campaniilor din Bulgaria, în sprijinul lui Iakov Sventislav²⁰⁶. În 1264, împreună cu

²⁰⁰El datora supunere, din toate punctele de vedere, arhiepiscopului de Strigoni, excepție făcând doar eventualele acțiuni îndreptate împotriva propriului său ordin, care era, foarte probabil, cel dominican - *DIR* II. 50; *CD* IV/3. 164-165

²⁰¹Opțiunea lui Benedict fusese, fără îndoială, una impusă de necesități. Ștefan trebuie să fi înțeles foarte bine acest lucru din moment ce, după încoronarea sa din 1270, el îl va numi, din nou, pe prepozitul Aradului în funcția de vice-cancelar al curții regale.

²⁰²J. Karácsonyi, în *Századok* 44 (1910), p. 1-24.

²⁰³Prima atestare 1265 - *DIR* II. 71-72; *HO* VI. 134-135. Venirea sa în Transilvania și instalarea în această funcție s-au produs, probabil, în timpul voievodatului lui Ladislau Kán (1260-1264).

²⁰⁴*DIR* II. 97-98; *ZW* 528. Nicolaus este fiul lui Jula (Gyula) Kán, fratele voievodului Ladislau.

²⁰⁵Menționat cu o singură ocazie, în 1266 - *DIR* II. 90; Wenczel VIII. 147-148. Poartă titlul de *cancellarius*.

²⁰⁶*DIR* II. 124-125; Jakó 284.

fratele său Gyula, el i-a determinat pe cumani să treacă de partea regelui Bela și, în fruntea acestora, a declanșat cea dintâi acțiune militară împotriva regelui tânăr din cursul celui de-al doilea război civil. După înfrângerea lor la Deva, de către oastea lui Péter Csák, frații Ladislau și Gyula Kán nu par să mai fi avut vreo contribuție la istoria acestui conflict. Este, însă, în afara oricărei îndoieli faptul că frații Kán dispuneau, în Transilvania, de proprietăți considerabile, o parte a acestora fiind recuperată în 1267, după cum am arătat, de Nicolaus Kán, fiul lui Gyula. Originea acestor domenii cobora cel puțin până la începutul secolului al XIII-lea, când bunicul lor, banul Gyula, exercitase și funcția de voievod²⁰⁷. Alte proprietăți au fost obținute de către frații Kán în chiar perioada prezenței lor în Transilvania: în 1263, Gyula obținea, din partea regelui Ștefan, o masivă donație de proprietăți din comitatul Alba și de la limitele provinciei Sibiului²⁰⁸ și este de presupus că și Ladislau, în calitatea sa de voievod, va fi beneficiat din plin de munificența regală. Chiar dacă o importantă parte a acestor proprietăți a fost, fără îndoială, confiscată de Ștefan după 'trădarea' din 1264, prezența lui Nicolaus Kán în anturajul său și exercitarea, de către acesta, a funcției de prepozit al capitlului din Alba Iulia a avut consecința de a salva de la înstrăinare o parte posesiunilor transilvănene ale familiei sale.

Succesorul lui Ladislau, Nicolaus Gutkeled (1265-1270), aparținea, de asemenea, uneia dintre cele mai puternice familii aristocratice din regatul Ungariei. Fiul al lui István Gutkeled, fost palatin, ban al Slavoniei și guvernator al Styriei, Nicolaus deținuse, înainte de a trece în tabăra susținătorilor lui Ștefan în cursul celui de-al doilea război civil, funcția relativ minoră de comite de Kalnik (Croatia, 1262-1264). Comandant al armatei Transilvaniei în lupta de la Isaszég, el a deținut ulterior, asemeni predecesorului său, responsabilități majore în organizarea campaniilor din Bulgaria²⁰⁹. Nicolaus Gutkeled nu a fost singurul membru al familiei sale intrat, după 1264, în serviciul regelui Ștefan. Fratele său Joachim Gutkeled, fost paharnic al regelui Bela în 1263²¹⁰, a manifestat aceeași opțiune politică, fiind instalat de către regele tânăr în posesia domeniilor Mehadia și Hațeg²¹¹ - ultimul dintre acestea scos, în această perioadă, de sub stăpânirea lui Litovoi, ca o consecință a poziției adoptate de voievodul oltean în cursul ultimului război civil²¹². Joachim Gutkeled a ridicat, pe aceste domenii, la date foarte apropiate, două cetăți ale căror donjoane, cu o planimetrie similară, trădează aportul unor constructori originari din provinciile occidentale ale regatului²¹³. Pe lângă faptul că mărturisește existența, în zonă, a unei situații măcar potențial conflictuale, ridicarea acestor fortificații presupune, de asemenea, exercitarea de către Joachim Gutkeled a unor atribuții militare aflate în legătură cu apărarea frontierei. Un alt frate al lui Nicolaus, Paul Gutkeled, va obține în aceeași perioadă, prin bunăvoința regelui Ștefan²¹⁴, recunoașterea dreptului de a încasa vama sării la Arieșul de Câmpie (*Oronos*), drept pe care membrii familiei sale îl acaparaseră în perioada imediat următoare invaziei mongole²¹⁵.

²⁰⁷ În anii 1201, 1214, *KMTL* 193. Printre proprietățile sale se putea număra și *terra Obruth* - *DIR* II. 139; *ZW* 111-112.

²⁰⁸ *DIR* II. 51-52; *ZW* I. 89-90.

²⁰⁹ *DIR* II. 124-125; Jakó 284.

²¹⁰ *KMTL* 304.

²¹¹ *CD* VI/2. 447-449; Jakó 359.

²¹² T. Salagean, *Expediția magistrului Georgius Baksa împotriva voievodului Litovoi*, în curs de apariție.

²¹³ V., în acest sens, opinia lui A.A. Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 341. Asupra donjonului de la Mehadia v. Șt. Matei, *Aspecte ale arhitecturii de fortificații în Banat în perioada feudalismului timpuriu*, în Mircea Țoca (coord.), *Studii de istorie a artei*, Cluj-Napoca, 1982, p. 110-113.

²¹⁴ *DIR* II. 390-391; Wenczel V. 66-68.

²¹⁵ În anul 1246 (Jakó 202-203), membrii clanului Gutkeled, printre care se număra și palatinul István, dețineau proprietăți întinse în zonă. Veniturile vămii de la Arieșul de Câmpie reveniseră, înaintea mării invazii, mănăstirii Sf. Benedict de lângă râul Gran, care a reclamat, fără succes, înstrăinarea acestora la 8 noiembrie 1256 (Jakó 220).

Exercitarea de către Nicolaus Gutkeled, în paralel cu atribuțiile de voievod al Transilvaniei, și pe acelea de comite de Solnoc²¹⁶ a impus, cel târziu în această perioadă, apariția demnității de *vicevoievod* al Transilvaniei, care o înlocuia pe aceea, mai veche, de *viceiudex wayuode* (vice-judecător al voievodului)²¹⁷. Restricțiile impuse activității vice-judeului voievodal ca umare a privilegiilor dobândite de diferite comunități²¹⁸ făceau necesară atât extinderea atribuțiilor acestuia, cât și adoptarea, în consecință, a unei noi titulaturi, față de care limitările anterioare să devină inoperante. Principalele atribuții ale vicevoievodului erau, în consecință, cele judiciare, acest demnitar preluând însă, în același timp, și obligațiile care îi reveniseră anterior voievodului în calitatea de comite de Alba. Unul dintre cei dintâi probabili deținători ai acestei funcții a fost acela care l-a reprezentat, la 20 nov. 1266, pe regele tânăr la adunarea judiciară comună a baronilor din cele două jumătăți a regatului, instituită în conformitate cu prevederile tratatului de la Pojon (1262). Acest personaj, purtător al titulurii de "voievod", este desemnat, din păcate, în singurul document care ne oferă informații asupra evenimentului respectiv, doar cu inițiala L., fapt care ridică, desigur, anumite probleme în privința identificării sale²¹⁹. Participarea sa la adunarea din Insula Sf. Fecioare a fost datorată, fără îndoială, specializării sale juridice, celălalt reprezentant al lui Ștefan la această adunare fiind nimeni altul decât magistrul Baas, judele curții regale.

Cu excepția cazurilor deja citate ale Hațegului și Mehadiei și a mai vechilor posesiuni din comitatul Solnoc, nu există nici un alt indiciu asupra obținerii de către membrii clanului Gutkeled a unor proprietăți în Transilvania. Prezența lor în această provincie este, dealtfel, strict limitată, din punct de vedere cronologic, la perioada "exilului" moștenitorului tronului în răsăritul regatului. După încoronarea lui Ștefan al V-lea ca rege unic al Ungariei (1270) interesul membrilor principalei ramuri a clanului Gutkeled s-a îndreptat către exercitarea unor dregătorii importante la curtea regală sau în fieful lor tradițional, banatul Slavoniei²²⁰.

4.5. *Reforme administrative și consecințe sociale.* Politica de desființare a vechilor structuri administrative ale comitatelor, dusă cu consecvență de Ștefan încă de la începutul anilor 1260 și accelerată în anii de după cel de-al doilea război civil, nu era decât o consecință logică a agoniei în care intraseră, de câteva decenii, structurile militare ale castrelor regale. Dacă în domeniul militar transformările fuseseră inițiate încă din perioada voievodatului lui Laurențiu Aba, rosturile administrative ale iobagilor de cetate și ale funcționarilor subordonați comiților curiali au fost înlăturate, în Transilvania, în epoca ducatului lui Ștefan. Astfel, dacă anul 1263 înregistrează, în această provincie, cea din urmă semnalare a udvornicilor regali²²¹, din 1266 deținem ultimul exemplu al exercitării de către un iobag de cetate a însărcinării de martor al regelui la punerea în posesie a unei proprietăți²²². În sfârșit, cea din urmă menționare a acordului comunității iobagilor față de donarea unei proprietăți a cetății Alba (1274)²²³ depășește cu puțin cadrul domniei lui Ștefan al V-lea, ea părând să marcheze o efemeră reacție împotriva reformelor acestuia, lipsită, dealtfel, de șanse reale de succes. În schimb, în comitatul *Solnoc*, subordonat autorității voievodului abia din această perioadă, rezistența vechilor structuri a fost mai puternică.

²¹⁶DIR II. 97-98, 107-108; ZW 528; CD IV/3. 468-469.

²¹⁷DIR I. 310-311, 410-411; ZW 66-68 (1238). DIR II. 79-80; ZW 97-98 (1266).

²¹⁸Între care oaspeții din Ighiu și Cricău - v. nota precedentă. După înlocuirea funcției de vice-jude cu aceea de vicevoievod, exceptarea nu mai este menționată nici în reinnoirile privilegiilor acestor două comunități.

²¹⁹DIR II. 91; CD IV/3. 322-330. Ar putea fi identic cu acel *Laurencio barbato* care îl va reprezenta pe Ștefan la adunarea similară de la Besenyő (oct. 1268), titulatura voievodală nemaifiind însă, în acest caz, menționată - DIR II. 113-114.

²²⁰Nicolaus Gutkeled, jude al curții regale și comite de Gecske (1270-1274, cu întreruperi), ban al Croației și Dalmației (1275), ban al Slavoniei (1278-1279) - *KMTL* 457; Joachim Gutkeled, ban al Slavoniei (1270 - 1277, cu întreruperi) - *KMTL* 304, etc.

²²¹DIR II. 51-52; ZW 89-90. O serie de proprietăți deținute de aceștia sunt donate, cu această ocazie, lui Gyula

Kán.
²²²Lewe, iobag al cetății Alba, DIR II. 79-80; ZW 96-98.

²²³DIR II. 171; ZW 126.

Ultima atestare a unui *maioris exercitus* datează, aici, din anul 1275²²⁴, în timp ce rolul de garanți ai tranzacțiilor funciare atribuit iobagilor cetății continuă să fie atestat până către sfârșitul secolului. Persistența, în acest comitat, a unor structuri administrative aflate, în Transilvania, pe cale de extincție ridică o serie de semne de întrebare asupra gradului de integrare a Solnocului în sistemul administrativ subordonat autorității voievodale. Întinderea apreciabilă a acestui comitat a făcut ca numai jumătatea sa de la răsărit de Meseș să se integreze, până la urmă, în sistemul politic și economic al voievodatului²²⁵, în timp ce regiunile sale apusene își vor păstra legăturile strânse cu orașul episcopal Oradea și cu celelalte comitate din vest. Această situație a impus, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, divizarea comitatului Solnoc în două comitate de dimensiuni rezonabile: Solnocul de Mijloc și Solnocul Interior. Chiar dacă voievodul Transilvaniei va continua să exercite, până în secolul al XV-lea, funcția de comite al celui dintâi, doar ultimul dintre acestea a ajuns să fie pe deplin integrat în sistemul celor șapte comitate ale Transilvaniei voievodale.

Această politică avea o serie de motivații dintre cele mai obiective. Ea urmărea, în primul rând, înlocuirea vechilor structuri administrative nesigure cu altele noi, favorabile lui, constituind, în acest fel, o puternică lovitură aplicată uneia dintre cele mai puternice baze de susținere ale partidei aristocratice grupate în jurul tatălui său. Categorie socială conservatoare, avantajată de programul politic tradiționalist al regelui Bela, iobagii regali se arătasera, în ansamblu, ostili lui Ștefan, care nu putea manifesta încredere față de ei. În aceste condiții, regele tânăr a apelat la soluția radicală a cedării celei mai mari părți a domeniilor regale sprijinitorilor săi, în schimbul prestației lor militare. Justificată de considerentele de ordin politic, această soluție era una viabilă și din punct de vedere financiar. Pe termen scurt - în condițiile în care se poate afirma că cel puțin o parte a acestor 'donații' erau, în realitate, vânzări²²⁶ - ea era în măsură să acopere cheltuielile considerabile pe care permanentele întreprinderi militare ale lui Ștefan le reclamau, reprezentând, de asemenea, o formulă rentabilă de compensare a nobililor care participau la aceste campanii cu detașamente înarmate din propriile lor venituri. Aceste donații nu însemnau - decât, eventual, în cazuri cu totul excepționale, nici unul înregistrat însă în secolul al XIII-lea - exceptarea locuitorilor acestor proprietăți de la dările regale. Ca urmare, ele nu determinau în nici un caz o diminuare a veniturilor permanente ale vistieriei regale; dimpotrivă, prin renunțarea la serviciile funcționarilor însărcinați cu administrarea acestor proprietăți sistemul fiscal și administrativ al regatului devenea mult mai centralizat, el înregistrând, de asemenea, o semnificativă simplificare. Chiar dacă au determinat, fără îndoială, o accentuată creștere a fiscalității, această evoluție a însemnat un puternic stimulent în direcția monetarizării economiei. Ea a stimulat, în același timp, explorarea de noi soluții pentru creșterea rentabilității domeniilor, fie ele regale, ecleziastice sau nobiliare. În acest context, exemplul regal al colonizării noilor centre economice ale comitatelor cu oaspeți înzestrați cu privilegii speciale a început să fie urmat atât pe domeniile ecleziastice, cât și pe cele nobiliare.

Cele mai numeroase dintre donațiile lui Ștefan - în măsura în care au fost ele păstrate în izvoarele documentare ajunse până la noi - au avut drept obiect proprietăți din comitatul Alba, în care domeniile regale par să fi avut, anterior, o amploare deosebită: *Wiz, Hassach, Nogrech* (Veza, Hașag, Ruși)²²⁷ - 1263, *Germand, Polcholca, Cupud* (Meșcreac, Pețelca, Căpud)²²⁸ - 1264, *Gywmurd* (Sântimbru)²²⁹ - 1266, *Kend* (Rădești)²³⁰ - /1268-70/, *Coppa*

²²⁴DIR II. 176, Wenczel IX. 123.

²²⁵În 1269, nobili din comitatul Solnoc apelează deja la capitlul din Alba Iulia pentru adevărarea tranzacționării unei proprietăți din zona Dejului, DIR II. 116-117, Teutsch-Firnhaber I. 94.

²²⁶DIR II. 108-110, HO VIII. 110-113; DIR II. 119-120, HO VI. 173-175; DIR II. 155-157- cazuri în care donațiile reprezentau, în întregime sau parțial, o compensație pentru neachitarea unor datorii.

²²⁷DIR II. 51-52, ZW 89-90, Jakó 241.

²²⁸DIR II. 54-55, HD 323, Jakó 252.

²²⁹DIR II. 79-80, ZW 96-98, Jakó 260.

²³⁰DIR II. 53, 228, 503-504, Jakó 274 (datare).

(Copand), *Iwankateleke* (disp.)²³¹, două proprietăți, neprecizate, ale cetății Alba²³², *Ratka* (Teiuș)²³³ - 1269, *Zwkmánd* (Odverem)²³⁴, *Aruszegh* (Crăciunelul de Jos)²³⁵ - 1272, *Sothelik* (Bințiuși, astăzi Aurel Vlaicu)²³⁶, *terra Obruth* (Abrud)²³⁷, *Enyed* (Sângătin)²³⁸ - /cândva în intervalul 1261-1272/. Urmau, cu un număr semnificativ de proprietăți donate, comitatele **Turda**: *Hodryv*, *Lona* (Hădăreni, Luna)²³⁹ - 1270, întinsul ținut al Arieșului (*Oronos*), cuprins între râurile Arieș și Mureș²⁴⁰, *Scenthmyklous* (Sânmiclăuș/Turda)²⁴¹, *Igruchteluk*, *Kerekgyghaz* (disp.)²⁴² - /1261-1272/; **Dăbâca**: *Bonchhyda* (Bonțida)²⁴³ - 1263, *Dobokavarfalva*, *Lusad* (Dăbâca, Lujerdiu)²⁴⁴, *Geneu*, *Bucteluk*, *Stephantelke*, *Schobolotelky* (Fundătura, Boc, disp., disp.)²⁴⁵ - /cca. 1261-69/; **Târnava**: *Munora* (Mănărade)²⁴⁶ - 1263, *Mediesy*, *Mykazaza*, *predium Nicolai*, *Thobiasfalva* (Mediaș, Micăsasa, Cloașter, Dupusul)²⁴⁷ - 1267, *Bozna* (Bazna)²⁴⁸ - /1261-1272/ și **Solnoc**: *Drauchvduarhel* (Șieu-Odorhei)²⁴⁹ - 1263, *Balwanus*, *villa Nemty* (Unguraș, Mintiul Gherlii)²⁵⁰ - 1269, *Orrothlonheda* (disp.)²⁵¹ - /c.1271/, *Zanuk* (Zalnoc), *Chalanus* (disp.)²⁵² - /1261-1272/. Pe teritoriul comitatului **Cluj**, ale cărui pământuri se aflau, în cea mai mare parte a lor, în posesia unor instituții ecclesiastice și a familiilor nobiliare locale, puținele donații ale lui Ștefan au avut ca obiect proprietăți confiscate de la acestea: *Zomordogi* (Sumurduc), confiscat de la Mejhedey (c.1262-1266)²⁵³ și *Teremy* (Teremia), pământ al bisericii din Cluj (1264)²⁵⁴. În aceeași situație se aflau cele două proprietăți din zona Călatei (cmt. Bihor), situate în imediata vecinătate a limitei vestice comitatului: *Fornos* (Sfârașu) și *Stylyteluk* (disp.)²⁵⁵, confiscate de Ștefan de la fiii lui Dionysius. O excepție pare să fi fost reprezentată de *terra Solmus* (Stupini)²⁵⁶, situată la extremitatea răsăriteană a comitatului, în apropierea districtului sășesc al Bistriței. În ceea ce privește pretinsa donare verbală de către Ștefan a Clujului (*villa Kulusvar*), a cărei confirmare va fi solicitată regelui Ladislau al IV-lea de către episcopul Transilvaniei²⁵⁷, realitatea acesteia este cât se poate de îndoielnică, din numeroase puncte de vedere. În opinia noastră, această pretinsă donație nu a existat niciodată, ea fiind născocită, în 1275, de Péter Monoszló și de partida Csákilor, ca un necesar argument pentru a justifica acapararea Clujului de către episcop. În ceea ce privește comitatul **Hunedoarei**, statutul incert care caracteriza cea mai mare parte a teritoriului său - restrâns, până la mijlocul secolului al XIII-lea, la un îngust coridor în jurul văii Mureșului - constituise, în trecut, un factor prea puțin favorizant pentru accelerarea procesului de

²³¹ DIR II. 270-271, CD IV/3. 310-311, Jakó 281, 418.

²³² DIR II. 118-119, ZW 105, Jakó 276.

²³³ DIR II. 117-118, HD 343, Jakó 277.

²³⁴ DIR II. 145-146, 419, Jakó 317.

²³⁵ DIR II. 149, 499-500, Jakó 314.

²³⁶ DIR II. 348-349, ZW 185-186, Jakó 293.

²³⁷ DIR II. 139, ZW 111, Jakó 287, 310.

²³⁸ DIR II. 389-390, ZW 191, Jakó 297.

²³⁹ DIR II. 124-125, HO VI. 166-167, Jakó 284.

²⁴⁰ DIR II. 312-314, Sz. Okl. I. 21-23, Jakó 304.

²⁴¹ DIR II. 294-296, HD 470-472, Jakó 434.

²⁴² DIR II. 213-215, ZW 137-139, Jakó 368.

²⁴³ DIR II. 52, HO V. 40, Jakó 240.

²⁴⁴ DIR II. 213-215, ZW 137-139, Jakó 368.

²⁴⁵ DIR II. 119-120, Jakó 278.

²⁴⁶ DIR II. 51-52, ZW 89-90, Jakó 241.

²⁴⁷ DIR II. 97-98, ZW 528, Jakó 261.

²⁴⁸ DIR III. 15-16; ZW 221-222, Jakó 301.

²⁴⁹ Jakó 242; Györfly Gy., *Az Árpád-kori magyarország történeti földrajza*, III. P. 292, 293, 297.

²⁵⁰ Jakó 269, cu text.

²⁵¹ Wenczel IX. 555, Jakó 312.

²⁵² DRH XI. 328-330, Jakó 300.

²⁵³ DIR II. 49-50, Jakó 278.

²⁵⁴ DIR II. 57-58, Sz. Okl. IV. 1-2, Jakó 251

²⁵⁵ DIR II. 49-50, Jakó 278.

²⁵⁶ Jakó 560 (cu text).

²⁵⁷ DIR II. 174-175, HD 404-405, Jakó 339.

feudalizare. Dezvoltarea structurilor administrative ale acestui comitat a fost realizată abia în epoca ducatului lui Ștefan, acest fenomen fiind legat de ridicarea cetății regale Deva și de desfășurarea, prin această regiune, a tranzitului susținut al trupelor transilvănene în direcția Severinului și a Bulgariei. În consecință, chiar dacă donațiile lui Ștefan nu au acoperit, aici, decât o arie destul de restrânsă - *Fenes* (disp.), *Gurbeu* (disp.), *Machou* (Măceu)²⁵⁸ în 1263, și, desigur, *Hațegul* (*Hatzok*)²⁵⁹, acordat, după 1265, lui Joachim Gutkeled - ele au semnificat, în cazul zonei sud-vestice a Transilvaniei, demararea unei noi etape în cadrul procesului de feudalizare. Chiar dacă statutul Țării Hațegului trădează o anumită incertitudine administrativă (o mențiune din 1276 îi atribuie calitatea de comitat distinct), intensificarea prezenței maghiare în zonă a impus, în această perioadă, apariția instituției ecleziastice a *arhidiaconatului*, atestat pentru prima dată în 1265²⁶⁰.

Principalii beneficiari ai acestor donații au fost, firește, membrii familiilor aristocratice marcante din tabăra regelui tânăr. În timp ce interesele transilvane ale unora dintre acestea (*Miskolc*, *Gutkeled*) au rămas, însă, superficiale, în cazuri cum ar fi cele ale neamurilor Csák sau Kán proprietățile primite sau confirmate în această perioadă (mai mult de opt, în cazul acestora din urmă) se înscriau într-o tradiție deja îndelungată a prezenței lor în Transilvania, care își va primi confirmarea în deceniile următoare. Pentru comitele Mykud din neamul Kőkenyes-Radnót și pentru cei doi fii ai săi, Mykud și Emerich, masivele donații primite de la Ștefan al V-lea (nu mai puțin de 13 proprietăți cunoscute²⁶¹, în patru comitate, printre acestea numărându-se și două foste castre regale) au însemnat împământarea în Transilvania și întemeierea unei noi familii nobiliare: Dobokai, desprinsă din trunchiul neamului menționat. În același timp, însă, donațiile lui Ștefan au fost direcționate și către un mare număr de reprezentanți ai nobilimii mijlocii transilvănene (nobilii de *Gyogh/Geoagiu*, cu cinci proprietăți dobândite²⁶²; Petru și Iacob, fiii lui Samson de *Gerend/Luncani*²⁶³; *Bozouch*, nobil de Juc²⁶⁴; Mykola, fiul lui Filip, nobil din zona Călatei²⁶⁵; *Meggys* și *Fyoch*, din comitatul Cluj²⁶⁶; nobilii din Ip și Suplac²⁶⁷; Abraham, fiul lui Ponyth din neamul Kata²⁶⁸), ai frunțașilor secui (*Stephanus* și Dominic, fiii secuului *Benchench*²⁶⁹, cel care va da numele satului Biținți; Petru, fiul comitelui Petru Secuiul²⁷⁰) și ai greașilor sași (*Chyl* de Călnic²⁷¹; *Teel* de Brașov²⁷²; Arnold de Apold²⁷³; Hermann de *Fatha*²⁷⁴). Nu au lipsit din lista beneficiarilor o serie de comunități privilegiate (oaspeții din Ighiu și Cricău²⁷⁵; secuii din Kezdi²⁷⁶) și, de asemenea, capitulul bisericii Transilvaniei²⁷⁷, al cărui prepozit era, delatfel, un membru al neamului Kán.

Aceste donații masive, care au reformat într-un mod radical vechiul domeniu regal din Transilvania și structurile administrative care trăiau din exploatarea acestuia, a avut un succes economic incontestabil, reflectat atât de creșterea aparentă a prețurilor proprietăților

²⁵⁸Jakó 242.

²⁵⁹Jakó 359.

²⁶⁰*DIR* II. 71-72, *HO* VI. 134-135.

²⁶¹*DIR* II. 119-120, 213-215, 270-271, 294-296, Jakó 275, 278, 281, 368, 434

²⁶²*DIR* II. 54-55, 117-118, 145-146/499, 228/503-504, Jakó 240, 274, 277, 317

²⁶³*DIR* II. 124-125, Jakó 284; Proprietatea *Gerend/Luncani*, de la care provine numele familiei, a fost achiziționată de aceștia în 1268, de la un iobag al cetății Turda, *DIR* II. 99, Jakó 270.

²⁶⁴*DIR* II. 15-16, Jakó 301.

²⁶⁵*DIR* II. 49-50, Jakó 238.

²⁶⁶*DIR* II. 57-58, Jakó 251.

²⁶⁷*DRH* XI. 328-330, Jakó 300.

²⁶⁸Jakó 312.

²⁶⁹*DIR* II. 348-349, Jakó 293.

²⁷⁰*DIR* II. 149/499-500, Jakó 314

²⁷¹*DIR* II. 118-119, Jakó 276.

²⁷²*DIR* II. 135-136, Jakó 311.

²⁷³*DIR* II. 389-390, Jakó 297.

²⁷⁴Jakó 302, 560.

²⁷⁵*DIR* II. 79-80, Jakó 260;

²⁷⁶*DIR* II. 312-314, Jakó 304.

²⁷⁷*DIR* II. 139, Jakó 287, 310.

tranzacționate, cât și de multiplicarea cetăților și bisericilor nobiliare²⁷⁸. În această categorie s-au înscris nu doar fortificațiile realizate de membrii clanurilor Gutkeled sau Kőkenyes-Radnót, ci și o serie de cetăți a căror ridicare s-a făcut la inițiativa unora dintre reprezentanții cei mai importanți ai nobilimii transilvane: *Stremț* - aparținând familiei nobililor de Geoagiu²⁷⁹, *Câlnic* - a comitelui Chyl²⁸⁰, sau *Gârbova* - aparținând unei familii nobiliare săsești din această localitate²⁸¹, fiind doar câteva din cele apărute în această perioadă de frenezic constructivă, care marchează demarajul fazei de vârf al "incastelării intracarpate"²⁸². Datorită contribuției sale la consolidarea sistemului defensiv al regatului, stăpânul unei asemenea cetăți dispunea atât de o serie de avantaje materiale, cât și de dreptul de a purta titlul de *comite*, care va desemna, începând din această perioadă, nu doar pe demnitarul însărcinat cu administrarea unui comitat, ci și un rang nobiliar strict rezervat - cel puțin în comitate - posesorilor sau comandanților de cetăți²⁸³.

Donățiile lui Ștefan al V-lea au reprezentat, așadar, și pentru nobilimea mijlocie transilvană, cea care a preluat totalitatea atribuțiilor exercitate anterior de iobagii cetăților, un semnificativ imbold. De asemenea, aceste transformări au avut drept consecință o accentuare a centralizării administrative, consolidând în mod considerabil autoritatea voievodului asupra comitatelor care îi erau direct subordonate. Administrarea domeniilor regale, atribuțiile judiciare exercitate anterior de către comiții de comitate și de către unii iobagi ai cetăților și, de asemenea, încasarea veniturilor regale se vor număra, de acum înainte, printre atribuțiile acestuia, exercitate prin intermediul propriului său aparat administrativ. Acest fenomen de centralizare a administrației provinciale a avut, în același timp, o foarte importantă contribuție la redefinirea și la consolidarea identității specifice a Transilvaniei în cadrul regatului Ungariei, accentuând o serie de particularisme locale care se manifestaseră, cu o intensitate variabilă, încă din epoca cuceririi arpadiene.

4.6. *Politica externă.* Perfect similară, din acest punct de vedere, perioadei ducatului transilvan al lui Bela al IV-lea (1225-1235), guvernarea Transilvaniei de către Ștefan a consemnat o semnificativă revitalizare a politicii răsăritene a regatului arpadian. Orientarea expansiunii maghiare, condiționată de dominația exercitată de Imperiului Mongol asupra Europei răsăritene a fost însă, de această dată, restrânsă la direcția nord-balcanică. După sincopa înregistrată în cursul celui de-al doilea război civil, urmată de readucerea la ordine a țarului de Vidin, Iakov Sventislav, prin campania din vara anului 1266, pozițiile Ungariei în această zonă au fost refăcute cu rapiditate²⁸⁴. Întemeiate pe o destul de consistentă participare transilvăneană²⁸⁵, cele nu mai puțin de cinci campanii maghiare în Bulgaria²⁸⁶ au avut o contribuție decisivă la consolidarea stăpânirii lui Sventislav asupra țarului Vidinului și la șubrezirea pozițiilor țarului de la Târnovo, Constantin Tich. Chiar dacă izvoarele consemnează inclusiv cucerirea episodică a Plevnei de către banul Ponyth Miskolc, în

²⁷⁸Biserici nobiliare din piatră atestate în această perioadă: Fundătura/Geneu (cu hramul Sf. Martir Toma), DIR II. 119-120; Mureni (Sf. Fecioară Maria), Criș (Sf. Cruce), DIR II. 129, ZW 107-108; Mirăslău (Sf. Petru), DIR II. 170-171, Teutsch-Firmhaber I. 102-103 etc. Singura biserică din această categorie care beneficiază de o atestare documentară prealabilă este cea din Sâncel (Sf. Martin), 1252 - DIR II. 5, ZW I. 79.

²⁷⁹Gh. Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XIV*, Cluj-Napoca, 1986, p. 170-173.

²⁸⁰R. Heitel, *Cetatea de la Câlnic*, București, 1968; Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 98-102.

²⁸¹Despre cetate vezi Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 119-121. Un comite Daniel de *Wrbou*, menționat în 1291 - DIR II. 372-374, ZW 179-180 - ar putea fi chiar cel care a ridicat-o.

²⁸²A.A. Rusu, *Cetăți din voievodatul Transilvaniei (sec. XI-XIV)*, Teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1987, p. 73-75.

²⁸³Termenul de *castellanus*, care îi va desemna mai târziu pe comandanții unor cetăți regale, episcopale sau nobiliare, își face apariția în Transilvania abia în ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea, pentru ca cei dintâi purtători ai săi să fie menționați abia la începutul secolului următor, v. A.A. Rusu, *Castelani din Transilvania în secolele XIII-XIV*, în *AILACj*, XII, 1979, p. 72.

²⁸⁴Pentru politica balcanică a lui Ștefan v. J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Michigan, 1987, p. 170-183.

²⁸⁵DIR II. 124-125, HO VI. 166-167; DIR II. 149, 499-500.

²⁸⁶HD 349-350, DIR II. 128.

timpul campaniei din 1266²⁸⁷, este, totuși, năindoielnic faptul că maghiarii s-au ferit să întreprindă acțiuni care să poată fi interpretate ca o amenințare la adresa zonei de siguranță a teritoriilor controlate de mongoli din zona Dunării maritime²⁸⁸. Ca urmare, singura achiziție concretă obținută de Ungaria prin acest efort militar susținut a fost reprezentată de constituirea unui stat-tampon în nord-vestul Peninsulei Balcanice, utilizabil ca bază a unei posibile expansiuni care nu va mai fi niciodată concretizată. După cum o va dovedi, un secol mai târziu, tentativa similară a lui Ludovic cel Mare, o asemenea aventurare a Ungariei dincolo de frontierele unei arii de civilizație nu doar diferite, ci și ostile constituia un experiment cu prea puține șanse de succes.

Principalul obiectiv al politicii externe a lui Ștefan în perioada 1265-1270 a fost, însă, depășirea izolării internaționale la care îl condamnase, în perioada pregătirii celui de-al doilea război civil, alianța tatălui său Bela al IV-lea cu regele Boemiei, Ottokar al II-lea Przemysl. În pofida victoriei obținute de Ștefan în 1266, influența regelui Boemiei în afacerile interne ale Ungariei continua să fie una foarte puternică. Prin sprijinirea directă a partidei aristocratice conduse de palatinul Henrik Kőszegi, Ottokar al II-lea continua să își urmărească mai vechiul obiectiv de a împiedica succesiunea lui Ștefan la coroana Ungariei, în momentul dispariției regelui Bela al IV-lea. Pentru a dejuca planurile puternicului său adversar, ducele Ștefan a inițiat, cu începere din 1268, o ofensivă diplomatică încununată de succes. În august 1268, el a efectuat o vizită la Cracovia, prilej cu care a încheiat un acord de pace și alianță perpetuă cu ducele Boleslaus Pudicus, soțul surorii sale Kunigunda²⁸⁹. Acest succes diplomatic marca cea dintâi breșă serioasă în sistemul politic dirijat de Ottokar al II-lea, ale cărui aspirații la încoronarea imperială și la dominarea spațiului central-european începeau să trezească reacții de îngrijorare. Călătoria la Cracovia a avut, de asemenea, o componentă religioasă care nu trebuie subestimată, funcția sa declarată fiind aceea a unui pelerinaj la moaștele Sf. Stanislav²⁹⁰, căruia Ștefan i-a solicitat, probabil, sprijinul și față de care a încheiat un legământ²⁹¹. Întâmplător sau nu, după această dată șansa a fost întrutotul de partea sa: în noiembrie 1268, moartea papei Clement al IV-lea a înlăturat handicapul reprezentat de ascendentul pe care adversarii săi îl aveau asupra curiei pontificale; în 1269 a trecut, surprinzător, în neîntință tânărul principe Bela, ducele Slavoniei, contracandidatul lui Ștefan la coroana regală; în sfârșit, anul 1270 a consemnat dispariția succesivă a ambilor săi părinți, regele Bela al IV-lea și regina Maria. Astfel, Ștefan a reușit ca, în mai 1270, să preia coroana regală fără dificultăți majore, adversarii săi politici din rândurile aristocrației văzându-se obligați să se refugieze la curtea boemă a lui Ottokar al II-lea. În același timp, anul 1269 a consemnat și încheierea de către Ștefan a prestigioasei alianțe externe cu Carol de Anjou, concretizată printr-o dublă legătură matrimonială care va avea consecințe dintre cele mai importante pentru istoria regatului maghiar: căsătoria viitorului rege al Neapolelui, Carol al II-lea, cu fiica lui Ștefan, Maria, și logodna lui Ladislau, moștenitorul coroanei Sf. Ștefan, cu Isabella, fiica lui Carol de Anjou²⁹². În același an 1270, ca urmare a legământului făcut în 1268, regele Ștefan al V-lea a efectuat un nou pelerinaj la moaștele Sf. Stanislav. Ca o ironie a sorții, unul dintre puținii săi însoțitori, care și-a demonstrat cu acest prilej fidelitatea față de noul suveran, a fost nimeni altul decât

²⁸⁷ DIR II. 133-135, HD 347-348.

²⁸⁸ Tătarii erau deja instalați în apropierea Dunării în 1264, v. Șt. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, p. 120-121. Numirea lui Nogai în fruntea acestora a fost făcută, în orice caz, în timpul domniei lui Berke (ante 1267) - V. Ciocăltan, *Mongolii și Marea Neagră*, p. 231-232.

²⁸⁹ *Annales Franciscanum Cracoviensim*, MPH III. 49.

²⁹⁰ Loc. cit.

²⁹¹ DIR II. 140-141, HD 351-352.

²⁹² Kosztolnyik, *Thirteenth Century*, p. 245-248; O. Halecki, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*, Columbia University Press, 1991, p. 20; S. Runciman, *Vecerniile siciliene. O istorie a lumii mediteraneene spre sfârșitul secolului al XIII-lea*, București, 1993, p. 127-128. Căsătoria lui Ladislau IV cu Elisabeta de Sicilia va fi celebrată după moartea lui Ștefan, la 5 septembrie 1272.

fostul palatin al regelui Bela, Laurențiu Kemény, ireductibilul său adversar din timpul celui de-al doilea război civil²⁹³.

4.7. *Încoronarea lui Ștefan al V-lea* ca rege unic al Ungariei a avut drept consecință, ca și încoronarea lui Bela al IV-lea în 1235, desființarea instituției ducatului Transilvaniei. Asemeni tatălui său, noul rege a dus o politică de centralizare neînduplecată, care-i era impusă și de necesitatea de a controla manifestările unei opoziții care dispunea de resurse materiale deloc neglijabile și de o puternică susținere pe plan extern. În 1271, prin pacea de la Pressburg, Ottokar al II-lea se obliga să nu mai sprijine acțiunile opoziției împotriva lui Ștefan; la rândul său, însă, regele își asuma obligația de a nu întreprinde nici o acțiune răzunătoare împotriva adversarilor săi politici din rândurile nobilimii²⁹⁴. În pofida eforturilor noului rege de a tempera inamicitățile și de a-i atrage de partea sa pe unii dintre foștii săi opozanți, partida adversă lui Ștefan s-a aflat mereu în gardă, și-a extins consecvent cercul de susținători și, la momentul potrivit, a acționat pentru preluarea puterii. În primăvara anului 1272, acestei puternice coaliții i se va alătura însuși banul Slavoniei, Joachim Gutkeled, care a reușit să îl ia ca ostatec pe Ladislau, moștenitorul tronului, folosindu-l ca o garanție împotriva oricărei acțiuni ostile a tatălui său. În august 1272, moartea neașteptată și îndeajuns de suspectă a unui personaj istoric pe care timpul l-ar fi transformat cu siguranță într-un mare rege a aruncat Ungaria în vârtoarea unei tragedii căreia nu-i va putea pune capăt, după aproape o jumătate de secol, decât instaurarea victorioasă a unei noi dinastii.

TUDOR SĂLĂGEAN

THE DUKEDOM OF TRANSYLVANIA (1257-1270)

The article deals with a decisive period for the social and institutional evolution of medieval Transylvania: the re-establishment of the ducal institution (*ducatus Transilvaniae*) under the authority of the heir of Hungarian crown, the "young king" (*iunior rex*) Stephen (1257-1270). The analyses, hypothesis and contributions proposed by the author focus on a number of important, or even fundamental issues, such as: the causes and conditions that led to the royal decision of implementing in Transylvania the ducal institution (1256-1257); the institutional percouse of Transylvania during the entire interval dealt with; the reasons by King Bela assigned to Erney Ákos the title of *banus Transilvaniae* (1258-1261); the overcome Tartar invasion of 1260 and the diplomatical ties between Duke Stephen and the Mongols; the civil wars between King Bela and his son Stephen, stressing on the Transylvanian contribution and proposing a new chronology for a number of military events; the rise of the Transylvanian lesser nobility and its military contribution to the campaigns of Young King Stephen; the administrative reforms, which significantly reduced the extension of the royal domain, and their social consequences; the importance of Transylvania for the Hungarian expansion in the Balkans, that could become possible only when this province functioned as an autonomous center of power into the kingdom of Hungary.

²⁹³ Loc. cit.

²⁹⁴ Engel P., *The Realm of St. Stephen*, p. 107.

MIHAI VITEAZUL ȘI FUNCȚIA POLITICĂ A FIULUI SĂU NICOLAE PĂTRAȘCU

În ciuda mării atenții care i se acordă lui Mihai Viteazul în istoriografia română în ultimul secol și jumătate, familia acestuia a suscitat puțin interes din partea istoricilor. Sunt de menționat totuși lucrările mai vechi ale lui Grigore Tocilescu¹ și I.C. Filitti², depășite însă din punct de vedere al informației și mai ales al interpretării, de asemenea studiul lui Ștefan Andreescu cu privire la *Familia lui Mihai Viteazul*³, singura contribuție cu caracter de sinteză, în ciuda dimensiunilor ei restrânse, referitoare la acest subiect. Până în prezent, unica lucrare axată în mod direct pe persoana lui Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, este cartea lui Damian Todîța, *Pătrașcu cel Tânăr, fiul lui Mihai Viteazul*⁴, o lucrare care, în ciuda înscrierii depline în linia de interpretare istoriografică a anilor '80, oferă o serie de sugestii dar care, totodată, arată nevoia de înnoire a istoriografiei române actuale și de depășire a clișeelelor și "tezelor"⁵.

Trecând peste caracteristicile care fac din domnia lui Mihai Viteazul una de interes special pentru istoriografie, trebuie observat încă de la început că, la nivel structural, domnia acestuia este o domnie obișnuită, care corespunde unei anumite scheme: domn ridicat din boierime și de către boierime, cu sprijinul Constantinopolului, legăturile tradiționale cu Levantul și Transilvania, conflictele cu Înalta Poartă, amestecul în conflictele de interese turco-austro-polone la Dunărea de Jos, o bogată istorie militară, o politică fiscală și socială severă etc. Deci, dincolo de excepțional, o domnie obișnuită. Domnitorul are o familie care, inevitabil, este implicată în politica de la cel mai înalt nivel a Țării Românești, ba chiar devine garantă, ulterior ostatică în Transilvania, iar fiul său va fi promovat în viața politică până la funcția supremă, aceea de domnitor.

Mulți dintre domnitorii care au ocupat tronul celor două Țări Române s-au străduit să construiască o politică ereditară și să lase ca moștenitor politic un fiu sau un apropiat (chiar secolul al XVI-lea debutează cu cazul clasic al lui Ștefan cel Mare, care impune pe tronul Moldovei pe fiul Bogdan al III-lea cel Orb⁶). O asemenea politică ereditară (în care asocierea la domnie este întotdeauna un element important⁷) este însă imposibil de promovat în contextul general al unui regim politic caracterizat de instabilitate și dependență aproape totală de Înalta Poartă. Excepție fac regimurile stabile – din punct de vedere intern (cazul lui Ștefan cel Mare⁸) sau extern (Mihnea Turcitul cu fiul Radu Mihnea și nepotul Alexandru Iliaș⁹). Beneficiind de un context extern agitat, dar de o relativă stabilitate internă, Mihai Viteazul a avut și el asemenea preocupări, de a crea fiului său un viitor politic cât mai promițător. Șansa unui material edit foarte bogat în privința lui Mihai Viteazul face ca o

¹ *Familia lui Michaiu Vodă Vitezulu. Analysa critică*. București, 1874, 20 p. și *Domna Stanca, socia lui Mihaiu Vitezul. Studiu istoric. 1560 - 1604*, București, 1877, 55 p.

² *Mama și soția lui Mihai Viteazul*. Craiova, 1934, 32 p.

³ În vol. *Mihai Viteazul*. Culegere de studii. București, 1975, p. 225-241.

⁴ București, 1982, 133 p.

⁵ Un exemplu concludent este cartea sus-citată a lui Damian Todîța, care afirmă chiar din titlul ei "continuitatea" dintre Pătrașcu cel Bun, Mihai Viteazul și Nicolae Pătrașcu, o "teză" care necesită numeroase amendamente.

⁶ Spre sfârșitul aceluiași secol, în Moldova avem cazul la fel de semnificativ, în multe privințe asemănător cu al lui Mihai Viteazul, al lui Petru Șchiopul și al fiului său Ștefan.

⁷ Valeria Costăchel, Petre P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*. București, 1957, p. 339.

⁸ Cu observația că este perioada de apus a dinastiei tradiționale a Moldovei.

⁹ "Dinastie" promovată de lumea Levantului și a Constantinopolului.

cercetare pe tema funcției politice a “coconului domnesc” din Țara Românească a lui Mihai Viteazul să fie posibilă.

Lucrarea de față urmărește așadar un subiect care se situează la interferența dintre diplomație și familie, dintre public și privat. Ea va încerca să investigheze, pe câteva nivele distincte, modul în care *politica* lui Mihai Viteazul a afectat *viața personală* a familiei sale, în speță a lui Nicolae Pătrașcu, discutând semnificațiile numelui acestuia, încercând să reconstituie liniile educației primite de el în copilărie, participarea sa, alături de tatăl său, la principalele momente din cariera acestuia în Țara Românească, Transilvania și Moldova, asocierea sa de facto la tronul țării și modul cum se reflectă aceasta în relațiile diplomatice ale lui Mihai Viteazul, rolul politic jucat în Țara Românească și Moldova după cucerirea acesteia și a Transilvaniei, implicarea în proiectele matrimoniale ale domnitorului. Având în vedere că cercetarea noastră urmărește legătura politică directă dintre acesta și fiul său Nicolae Pătrașcu, ea nu va cuprinde și perioada de după 1601 a vieții acestuia, o perioadă care este un subiect distinct și care, reevaluând sursele existente și căutând altele noi în arhivele Vienei sau ale Slovaciei, ar putea forma o imagine nouă asupra unui personaj situat în umbra tatălui său, Mihai Viteazul. Trebuie menționat de asemenea că în prezenta cercetare nu ne vom opri asupra unui aspect care are mare legătură cu familia lui Mihai Viteazul, mai ales cu fiul Nicolae Pătrașcu: acela al trimiterii familiei ca ostatică la diverși parteneri diplomați, deoarece ne-am ocupat cu acest subiect cu un alt prilej¹⁰.

Înainte de a începe investigarea pe rând a subiectelor pe care ni le-am propus, menționăm - cu titlul de prolog - un episod pe care îl credem semnificativ pentru implicarea copilului Nicolae Pătrașcu în acțiunea politică a tatălui său, încă înainte ca acesta să fi devenit domnitor al Țării Românești. Este vorba despre episodul din toamna anului 1592 relatat de cronicarul Szamosközy, care povestește cum Mihai, pe atunci ban al Craiovei, era urmărit de suspiciunile domnitorului Alexandru al III-lea cel Rău și încerca să fugă la Constantinopol, de unde să obțină tronul Țării Românești: “[...] când a purces din Craiova și a trecut Dunărea pe la Severin, a luat-o cu sine și pe Doamna și pe feciorul său Pătrașcu. Doamna și-a lăsat-o la niște femei de țară, ca s-o tănuiască. Pe feciorul său Pătrașcu l-a lăsat între niște țigani, încât la întoarcere cu greu l-a recunoscut că e feciorul său”¹¹. Acest episod pitoresc este menționat, după știința noastră, doar de către Szamosközy dar, în ciuda rezervelor pe care istoriografia le acordă lui Szamosközy în privința lui Mihai Viteazul, nu există motive să ne îndoim de autenticitatea lui¹².

Numele lui Nicolae Pătrașcu

Încă de la început, numele lui Nicolae Pătrașcu a atras atenția istoricilor¹³, dat fiind faptul că amintește de acela al presupusului părinte domnesc al lui Mihai Viteazul, Pătrașcu cel Bun. În acest sens, două ipoteze merită atenția: prima este sugerată de cronicarul Szamosközy, care afirmă despre Mihai Viteazul “[...] și se numea că e fiul lui Pătrașcu, de aceea și-a botezat Mihai Vodă și pe fiul său tot Pătrașcu”¹⁴. Alți istorici au dus mai departe sugestia cronicarului, subliniind faptul că numele de botez al fiului domnitorului este acela de Nicolae (așa apare el și în documentele oficiale), acela de Pătrașcu fiind adăugat ulterior,

¹⁰ Radu Mărza, *Implicarea familiei în diplomație la Mihai Viteazul: practica trimiterii familiei proprii ca ostatică la partenerii politici*, în vol. *Familie și societate. Studii de istorie a Transilvaniei*. Cluj, 1999, p. 73-83.

¹¹ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la Români. 1566-1608*. Cluj, 1928, p. 99. Foarte probabil că acest izvor stă la originea menționării episodului în *Hronicul* lui Șincai, în *Opere*. II, București, 1969, p. 326 și de către Gr. Tocilescu, *Domna Stanca*, p. 25-26.

¹² Afirmăm aceasta având în vedere faptul că cronicarul ardelean folosește aproape orice ocazie pentru a denigra pe Mihai Viteazul dar, de data aceasta, tonul său este unul absolut neutru: vezi R. Mărza, *Atitudinea cronicarului Szamosközy față de români (perioada lui Mihai Viteazul)*, în *Maedievalia Transilvanica*, II, 1, 1998, p. 161-166.

¹³ Vezi cea mai recentă interpretare la Șt. Andreescu, *op.cit.*, p. 232-234.

¹⁴ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 144. Argumentul cronicarului maghiar este dezvoltat de către editorul său Ioachim Crăciun, care arată temeinicia argumentului, pentru că “la români fiul cel mare poartă de obicei numele bunicului”, în *Ibidem*, p. 59, nota 1.

pentru a sublinia descendența lui Mihai Viteazul (al cărui drept la tron era contestat de către unii) din Pătrașcu cel Bun și, deci, intenția unei politici ereditare¹⁵.

Al doilea punct de vedere credibil este acela al silezianului Balthasar Walter¹⁶, care s-a aflat la curtea domnească de la Târgoviște în lunile iunie – iulie 1597 și care, cu ocazia zilei de naștere a lui Nicolae Pătrașcu, a compus o elegie de tip renascentist din titlul căreia reiese că ziua de naștere a fiului domnitorului ar fi cândva în preajma sărbătorii sfinților Petru și Pavel, ceea ce schimbă radical termenii problemei așa cum i-am înțeles în urma analizei pasajului din cronicarul maghiar Szamosközy. Ar reieși astfel că fiul lui Mihai Viteazul poartă numele de Pătrașcu datorită nașterii sale în preajma acestei sărbători importante, și nu datorită vreunei asocieri cu numele lui Pătrașcu cel Bun.

Referitor la chestiunea numelui lui Nicolae Pătrașcu, menționăm ipoteza lui Nicolae Iorga care credea că numele lui Nicolae derivă din acela al lui Neagoe Basarab, care avea un mare prestigiu în epocă¹⁷, însă etimologia construită de Nicolae Iorga este complet greșită¹⁸.

Luând în calcul cele două puncte de vedere ale cronicarilor contemporani Szamosközy și Balthasar Walter, observăm că ele sunt opuse ca interpretare dar că, în același timp, nu se exclud. Este posibil, ba chiar probabil, ca numele de Pătrașcu dat fiului să facă parte din efortul lui Mihai Viteazul de a-și sublinia propria descendență din Pătrașcu cel Bun, cât și de a-și legitima politica ereditară care avea în vedere asocierea la domnie a lui Nicolae Pătrașcu și apoi preluarea domniei de către acesta. În același timp, se poate ca acesta să se fi născut într-adevăr de ziua sfinților Petru și Pavel, sau chiar ca numele său să fi fost legat în mod intenționat de această sărbătoare.

Educația lui Nicolae Pătrașcu

Istoriografia română a arătat că Mihai Viteazul s-a îngrijit de educația fiului său, mai ales că proiectele sale de domnie ereditară îi acordau acestuia un loc însemnat. Pornind de la o ipoteză a lui Nicolae Bălcescu care, pe baza elegiei compuse de Balthasar Walter pentru fiul domnitorului, credea că acesta a fost chemat în Țara Românească pentru “a îngriji de învățătura lui Pătrașcu”¹⁹, istoricii au ajuns, asemeni lui Grigore Tocilescu, să afirme că silezianul îi dădea lecții “între altele de limba latină”²⁰.

O a doua ipoteză cu privire la studiile lui Nicolae Pătrașcu aparține lui Andrei Veress, care dădea de înțeles că acesta a învățat la colegiul iezuit recent înființat la Cluj²¹. De asemenea, știm de la Szamosközy că Mihai Viteazul ar fi solicitat principelui–cardinal să se ocupe ca Nicolae Pătrașcu să învețe latinește (“[...] inter haec curaret Cardinalis filium meum ad litteras latinas erudiendum”)²², iar că Báthory ar fi chiar recomandat iezuiților primirea acestuia în colegiul lor de la Cluj²³.

¹⁵ Petre P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*. București, 1936, p. 13; Șt. Andreescu, *op.cit.*, p. 232.

¹⁶ Vezi *Cronica* lui Balthasar Walter, ediție de Dan Simonescu, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, III, 1959, p. 59-96. Date biografice pentru B. Walter vezi la D. Simonescu, în *Ibidem*, p. 14-18.

¹⁷ Apud Șt. Andreescu, *op.cit.*, p. 234.

¹⁸ Neagoe derivă din Neagu, formă preluată din bulgarul Neagomir, vezi N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*. București, 1963, p. 332.

¹⁹ D. Simonescu, în B. Walter, *op.cit.*, p. 14-15; N. Bălcescu, *Opere*. II. *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul*. București, 1953, p. 181.

²⁰ Grigore Tocilescu, *Familia lui Michaiu Vodă Vitezulu*, p. 5.

²¹ Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VII, București, p. IX. Această ipoteză, a cărui singur argument ar fi putut fi arhiva colegiului, despre care însuși A. Veress spune că a ars în secolul al XIX-lea, a făcut carieră în istoriografia română, ajungându-se ca Ștefan Meteș să afirme: “Carte latinească a învățat aici Petrașcu între anii 1595-1600, deci înainte și probabil și după ce tatăl său ajunsese stăpânul Ardealului”, în *Domni și boieri din Țările Române în orașul Cluj și Români din Cluj*, Cluj, 1935, p. VII-VIII. Vezi și Nicolae Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1968, p. 275, nota 5; Damian Todîța, *op.cit.*, p. 23-24, 35.

²² Szamosközy István, *Történeti maradványai*. II, 1598-1599, Budapest, 1876, p. 282.

²³ D. Todîța, *op.cit.*, p. 23-25, 35. Vezi la A. Veress, *Annuae litterae Societatis Jesu. De rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory*. Budapest, 1921, p. 258, care publică în anexă regeste ale unui document aflat în acea vreme “in archivo episcopatus Albensis Transylvaniae in Gyulafehérvár”: “11 Augusti 1599. Alba Iulia.

După cum se poate observa, preocuparea istoriografiei de a acredita imaginea unui fiu al lui Mihai Viteazul educat și cunoscător al limbii latine se bazează mai degrabă pe ipoteze decât pe surse sigure. Cu toate acestea, este evident faptul că Nicolae Pătrașcu a fost o persoană educată, cel puțin la maturitate, având în vedere corespondența sa în limba latină de mai târziu și funcțiile – fie ele și minore sau chiar onorifice – pe care de-a deținut la curtea imperială a lui Rudolf al II-lea după moartea tatălui. Acest lucru este mai presus de orice îndoială, cu atât mai mult cu cât corespondența sa de exilat în Ungaria Superioară (la Bratislava și Trnava) (1612-1627) atestă lectura unor cărți din Biblioteca Imperială din Viena (*Syntaxa* lui Petrus Gregorius Tolosano, *Juridicium Orientalis Ecclesiae super confessione Augustana Latino idiomatae*, sau *Epitomes Arithmeticae practicae* a lui Christophorus Clavius Bambergensis S.J.) și corespondența cu Sebastian Tenggagel, director al acestei biblioteci²⁴. Credem că aceste izvoare, și mai ales cele trei cărți citate, dovedesc suficient educația și chiar orizontul larg al lui Nicolae Pătrașcu, cititor de lucrări de gramatică, aritmetică și teologie protestantă²⁵. Investigarea în continuare a corespondenței acestuia, a arhivelor din Viena, Bratislava etc., ca și identificarea exemplarelor cărților care îl interesau pe fiul lui Mihai Viteazul pot aduce informații care să lărgescă cunoștințele noastre despre orizontul intelectual al acestuia.

Nicolae Pătrașcu și relațiile diplomatice ale lui Mihai Viteazul

Un alt nivel la care putem discuta funcția politică a lui Nicolae Pătrașcu în preajma lui Mihai Viteazul este acela al implicării în relațiile diplomatice dintre Țara Românească și alte state. În ciuda vârstei sale fragede (la 1597 avea doar 13 ani), un număr mare de izvoare contemporane fac referire la rolul pe care tânărul fiu al lui Mihai Viteazul îl are la curtea acestuia și mai ales în intențiile acestuia de a construi un regim domnesc stabil și ereditar. Pe lângă faptul că liniștea copilăriei sale este tulburată de unele episoade violente din viața tatălui său (vezi fuga la Constantinopol în 1591-1592) sau că pentru câteva luni devine ostatic în Transilvania vecină (1595-1596)²⁶, Nicolae Pătrașcu este un element important în planurile de perspectivă ale tatălui său. Acesta se străduiește permanent să-și consolideze domnia, inclusiv făcându-l pe fiul său cunoscut partenerilor săi diplomați, fie ei otomani, imperiali, poloni sau ardeleni, ca urmaș legitim la tronul Țării Românești.

Chiar după luptele cu **turcii**²⁷ din anii 1595-1596, Mihai Viteazul a trimis scrisori explicative sultanului, în care își exprima dorința de a relua bunele relații cu Înalta Poartă, cerând totodată ca aceasta să recunoască domnia sa și a fiului său. Otomanii răspundeau în vara anului 1597, când la curtea lui Mihai Viteazul sosea un ceaș turc care aducea din partea sultanului scrisori foarte binevoitoare (probabil firman de domnie), prin care dăruia și confirma domnia lui Mihai și a fiului său²⁸. Relațiile cu Înalta Poartă rămân, cel puțin la nivelul corespondenței diplomatice, bune și după cucerirea de către Mihai Viteazul a Transilvaniei, deși această acțiune a surprins neplăcut la Constantinopol, ba chiar a creat o stare de incertitudine, otomanii neștiind la început cum să reacționeze²⁹. În acel moment, pentru a-și asigura frontiera sudică și estică, Mihai Viteazul trimite sultanului noi "scrisori

Cardinalis Andreae Báthori principis litterae originales commendatitiae filii [Michaelis] vaivodae Transalpinæ ad seminarium Claudiopolitanum".

²⁴ A. Veress, *Documente*, IX, p. 273-274. Vezi și D. Todîța, *op.cit.*, p. 94-95.

²⁵ D. Todîța crede că aceste cărți erau împrumutate de la Viena pentru că Nicolae Pătrașcu "a început personal să-i dea lui Mihai [fiul său, n.n.] primele noțiuni de scris, citit și socotit", vezi *op.cit.*, p. 94-95, deși pare puțin probabil că în acest scop să fi făcut apel la tratate savante de sintaxă și aritmetică.

²⁶ Pentru chestiunea trimiterii familiei ca garanție, vezi R. Mărza, *Implicarea familiei*, passim.

²⁷ Pentru relațiile lui Mihai Viteazul cu otomanii nu există până astăzi o cercetare monografică, singura contribuție în acest sens fiind cea a lui Valerian Popovici, *Mihai vodă Viteazul și turcii în anii 1600-1601*, în *Cercetări istorice*, X-XII, I, 1934-1936, p. 156-176.

²⁸ B. Walter, *op.cit.*, p. 93-94. Vezi și Johann Christian Engel, în *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. III. București, p. 63, care afirmă că sultanul acorda lui Mihai Viteazul domnia pe viață (mai departe, prescurtat: M.V.C.E.).

²⁹ Hunnuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. III-1, p. 531; V. Popovici, *op.cit.*, p. 162.

de împăcare”³⁰, în care îl anunță că a cucerit Transilvania (în numele sultanului!) și că “în vilaietul Țării Românești se află fiul nostru”³¹, pentru care încerca să obțină recunoașterea de la Constantinopol a domniei Țării Românești, iar pentru sine a tronului Transilvaniei³². În consecință, la începutul lunii ianuarie 1600 în Transilvania sosea un ceaș care aducea steaguri de domnie și daruri din partea sultanului pentru Mihai Viteazul, ca principe al Transilvaniei și fiul său ca domnitorul al Țării Românești³³. La sfârșitul aceleiași luni, o solie din partea lui Mihai Viteazul sosea la curtea sultanului, unde a fost foarte bine primită, și unde se știa că în curând steagurile de investitură din partea sultanului vor fi trimise lui Mihai Viteazul prin intermediul pașei de Belgrad³⁴. Aceste steaguri îi sosesc la Brașov în luna martie, chiar în timpul negocierilor cu solul polon Taranowski la Brașov³⁵. Mihai Viteazul nu uită să pomenească de fiul său nici în mult-discutatele “scrisori de trădare” de la 1601 (de a căror veridicitate nu ne îndoiim³⁶), în care arată: “[...] să fim eu și fiul meu ca voievozi, robi și slugi credincioase ale institutului împărat”³⁷. Din cele arătate mai sus reiese că, în relațiile cu Înalta Poartă, Mihai Viteazul s-a ocupat constant de acreditarea lui Nicolae Pătrașcu ca urmaș legitim la tronul muntean, lucru care a fost recunoscut, cel puțin la nivel declarativ, de către aceasta. De asemenea, cele de mai sus confirmă interpretările istoriografiei mai recente, care vorbesc despre un Mihai Viteazul care, în ciuda realei sale dispoziții antiotomane, era atent să menajeze Înalta Poartă, să promoveze o politică conciliantă față de aceasta, având în vedere că un “război total” fără aliați permanenți însemna o sinucidere politică sigură.

Persoana lui Nicolae Pătrașcu este implicată și în relațiile cu Polonia³⁸ ale lui Mihai Viteazul. Acestea cunosc o mai mare dezvoltare după cucerirea Transilvaniei, când Mihai Viteazul se apropie semnificativ de granița polonă și mai ales de cea a Moldovei, fapt care produce îngrijorare în cercurile politice polone din jurul cancelarului Zamoyski. Un prim episod în care este implicat Nicolae Pătrașcu are loc imediat după cucerirea Transilvaniei, când se pare că are loc un schimb de soli. Din partea polonă, Mihai Viteazul este vizitat de vechiul său prieten Andrzej Taranowski, ocazie cu care proaspătul cuceritor al Transilvaniei cere regelui Poloniei să-i predea Moldova și să-i numească pe el și pe fiul său cetățeni poloni și membri ai Seimului. În schimb, el și fiul său se angajau ca după moartea lor cele două țări românești și Transilvania să revină Poloniei³⁹. De asemenea, Mihai Viteazul îl

³⁰ Act solemn, întărit cu semnăturile și pecetile tuturor marilor boieri, în Hurmuzaki, *Documente*, III-1, p. 532.

³¹ Cronica lui Mustafa Selaniki, în *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*. Vol. I. Sec. XV - mijlocul sec. XVII. București, 1966, p. 397-398.

³² Hurmuzaki, *Documente*, III-1, p. 532; N. Iorga, *Basta și Mihai Viteazul*. București, 1895, p. 41. Vezi și Ilie Corfuz, *Correspondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia*. Cernăuți, 1935, p. 9, 29-32: sultanul făcea cunoscut acest lucru chiar regelui Poloniei; V. Popovici, *op.cit.*, p. 162-163.

³³ Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională. Documente externe*, vol. I. București, 1981, p. 91-92, 216.

³⁴ V. Popovici, *op.cit.*, p. 165-166.

³⁵ A. Veress, *Documente*, VI, p. 5; V. Popovici, *op.cit.*, p. 166-167. În teritoriile imperiale se zvonea chiar că Nicolae Pătrașcu ar fi primit steag de domnie pentru Moldova, în Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 770.

³⁶ R. Mârza, *op.cit.*, p. 76. Pentru punctul de vedere contrar, vezi N. Iorga, *Există o scrisoare de trădare a lui Mihai Viteazul?*, în *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice*, seria III, tom XI, 1931, p. 1-22 (mai departe, prescurtat: A.A.R.M.S.I.).

³⁷ R. Constantinescu, *op.cit.*, I, p. 110-111, 226-227.

³⁸ Pentru relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia, vezi Ion I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, în A.A.R.M.S.I., seria III, tom XVI, p. 59-69; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 190-205. Vezi și contribuțiile mai recente ale lui V. Ciobanu, *Țările Române în raporturile polono - habsburgice în vremea domniei lui Ieremia Movilă (1595 - 1601)*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei*, Iași, XXII - XXIII, 1995-1996, p. 303-311 și R. Mârza, *Contextul creat de tratatul de la Târgoviște (9 iunie 1598) II. Relațiile lui Mihai Viteazul cu Moldova, Polonia și cazăci*, sub tipar la *Transylvanian Review*, IX, 2, 2000. Pentru politica polonă față de Țara Românească, vezi lucrarea lui Josef Macůrek, *Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému Moři na sklonku 16. století*. Praha, 1931, p. 94-124.

³⁹ Raportul unui agent al Habsburgilor de la Poznań, 9 ianuarie 1600, în R. Constantinescu, *op.cit.*, p. 91-92, 217.

oferea pe fiul său ca garant al seriozității intențiilor sale⁴⁰. Această ofertă politică, care a fost respinsă de către poloni⁴¹, inclusiv garanția oferită de Mihai Viteazul prin fiul său (mai ales datorită prevederilor ei legate de Moldova), dovedește încă o dată planurile de regim ereditar ale lui Mihai Viteazul, iar din partea polonă refuzul automat al unor pretenții maxime cum erau cele formulate de Mihai Viteazul.

Revenind la politica ereditară a acestuia, ea este clarificată și nuanțată în martie 1600, când la Brașov se poartă noi negocieri cu delegația polonă, condusă de același Taranowski (acesta se afla în preajma lui Mihai Viteazul încă din luna februarie, însoțindu-l de la Alba Iulia la Brașov). Pe baza instrucțiunilor primite de Taranowski de la regele său⁴² și a propunerilor lui Mihai Viteazul⁴³, la Brașov s-a redactat schița unui tratat bilateral care, dincolo de caracterul său formal (nu este sigur în ce măsură era dispus Mihai Viteazul să-l aplice...) este semnificativ pentru funcția politică pe care o acorda fiului său domnitorul muntean și principele Transilvaniei. Conform acestui tratat, Nicolae Pătrașcu urma să primească de la regele polon "indigenatul Coroanei poloneze și al Marelui Ducat al Lituaniei", urmând să participe la Seim printre magnații autohtoni, el și tatăl său vor putea cumpăra domenii în Polonia și Lituania. După moartea lui Mihai Viteazul, regele polon va lua în ocrotire familia acestuia și "țările și voievodatele rămase după Măria Sa Domnul Mihai Voievod". Ele vor fi acordate "cu dreptul de feude" lui Nicolae Pătrașcu și urmașilor săi pe linie masculină, aceștia devenind așadar vasali ai Poloniei⁴⁴.

În ciuda prevederilor promițătoare, acest tratat a rămas în stadiul de proiect deoarece, date fiind interesele diplomatice ale lui Mihai Viteazul față de Habsburgi, otomani și nu în ultimul rând față de Moldova, este improbabil ca el să fi fost dispus să se orienteze spre linia politică polonă. Dar principalul factor care a dus la răcirea relațiilor diplomatice cu Polonia a fost, desigur, cucerirea în cursul lunii martie 1600 a Moldovei, condiții în care toate proiectele comune ale lui Mihai Viteazul cu Polonia au căzut.

Dintre statele vecine, aliate sau rivale Țării Românești în timpul lui Mihai Viteazul, **Moldova** joacă un loc aparte. Mihai Viteazul a întreținut slabe relații diplomatice cu această țară după 1595, când Moldova devenea, conform unui contemporan, "hatmanat polon", aceasta datorită subordonării directe față de Polonia și datorită relațiilor personale proaste ale lui Mihai Viteazul cu Ieremia Movilă. De aceea, nu cunoaștem schimburi diplomatice, tratative sau chiar tratate în care să se pună problema vreunei politici ereditare din partea lui Mihai Viteazul. O singură mențiune se face, și asta în legătură cu presupuse proiecte matrimoniale între Mihai Viteazul și Ieremia Movilă, aspect de care ne vom ocupa într-un capitol special al cercetării de față.

Rolul politic al lui Nicolae Pătrașcu pe lângă tatăl său iese în evidență și din relațiile acestuia cu **Transilvania**, cu atât mai mult cu cât aceasta devine, în urma tratatului de la Alba Iulia din 20 mai 1595, suzerana Țării Românești. În acest tratat⁴⁵, care cel puțin teoretic era unul de durată lungă, nu se fac referiri la moștenitorul politic al lui Mihai

⁴⁰ I. Corfus, *op.cit.*, p. 34-35; P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*. București, 1936, p. 104-105; R. Mârza, *Implicarea familiei*, p. 76.

⁴¹ Mihai Viteazul solicitase "protecția" regelui Poloniei încă în lunile august-septembrie 1599, când fusese de asemenea refuzat la insistențele cancelarului, considerat fiind un om inconstant și în care nu se poate avea încredere, în A. Veress, *Documente*, V, p. 257.

⁴² I. Corfus, *op.cit.*, p. 37-38.

⁴³ Nu ni s-a păstrat vreun document care să prezinte platforma de pe care Mihai Viteazul începea negocierile de la Brașov cu ambasada polonă dar, având în vedere că proiectul de tratat negociat reprezintă în linii mari punctul său de vedere, putem considera că prevederile proiectului sunt, cu unele excepții, chiar propunerile lui Mihai Viteazul.

⁴⁴ Prevederile negocierilor și tratatului de la Brașov au fost publicate și comentate de Ion I. Nistor, *Tratatul lui Mihai Viteazul*, p. 63-65 și I. Corfus, *op.cit.*, p. 15-19, 38-41. Vezi și idem, *Mihai Viteazul și Polonia*. București, 1937, p. 82-86.

⁴⁵ Tratatul a fost publicat cel mai recent în *M.V.C.E.*, I, p. 92-97. Vezi analiza foarte interesantă a lui Ion Ionașcu, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia (1595)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj, V, 1962, p. 111-144.

Viteazul (în articolul II se pomenesc, doar la modul foarte general, “cei care vor fi așezați [s.n.] voievozi în viitor”⁴⁶), și asta pentru că tratatul impune Țării Românești și mai ales domnitorului ei niște condiții foarte restrictive în ceea ce privește libertatea de mișcare față de puterea suzerană. În aceste condiții, viitorul țării rămâne la latitudinea suzeranului, iar menționarea unui moștenitor politic al domnitorului muntean nu își mai are rostul.

De tratatul de la 20 mai 1595, care are o mare însemnătate juridică pentru relațiile Țării Românești cu Transilvania, se leagă o serie de evenimente importante și totodată semnificative – credem noi – pentru implicarea politică a familiei lui Mihai Viteazul și a lui Nicolae Pătrașcu în mod particular. Astfel, în vara anului 1595 are loc, pe de o parte, căsătoria de la Alba Iulia a principelui ardelean Sigismund Báthory cu arhiducesa Maria Christierna de Habsburg și, pe de altă parte campania otomană în Țara Românească. În virtutea relațiilor suzerano-vasalice stipulate prin tratatul de la 20 mai 1595, suzeranul ardelean și-a invitat vasalul la ceremonia căsătoriei, dar domnul muntean s-a dovedit a fi mult mai preocupat de pericolul otoman care îi amenința țara. Totuși, într-o scrisoare adresată cancelarului ardelean Ștefan Jósika în iunie 1595, Mihai Viteazul spunea că la căsătoria suzeranului său va trimite pe “Petrasko vaivodam, filium meum”⁴⁷, promisiune a cărei împlinire nu este deocamdată confirmată de izvoare contemporane. Probabil că pe baza acestui izvor au presupus unii istorici participarea “coconului domnesc” la evenimentul de la Alba Iulia⁴⁸. *Letopiseșul Cantacuzinesc*, care cuprinde așa-numita *Cronică a Buzeștilor*, arată că “trimis-au la Batâr pre Stroe Buzescul, i Radul Calomfirescul cu daruri scumpe de nuntă”⁴⁹, fapt care dovedește trimiterea la Alba Iulia, în scopuri de reprezentare, a unei delegații boierești formată din boieri fideli domnitorului, fără Nicolae Pătrașcu însă.

Dar, chiar dacă nu într-un context festiv, Nicolae Pătrașcu a ajuns încă în acel an în Transilvania. În cursul campaniei turcești din Țara Românească și în timpul retragerii în munți a domnitorului și a armatei sale, acesta și-a trimis “muierea, copiii cu tot ce avea mai scump” în Transilvania, la Sibiu, pentru a fi în siguranță (august 1595)⁵⁰. Știm însă că acest refugiu din calea inamicului s-a transformat în lunile viitoare într-un veritabil “domiciliu obligatoriu”, care a durat până în lunile ianuarie-februarie 1596: aflând că Mihai Viteazul primise un ceauș turcesc, arhiducesa Maria Christierna a reținut familia acestuia sub pretextul așteptării întoarcerii soțului și pentru a-și putea îndeplini mai bine obligațiile de gazdă⁵¹.

Nicolae Pătrașcu este avut în vedere în timpul vizitei întreprinse de Mihai Viteazul la Alba Iulia la sfârșitul anului 1596 și începutul anului viitor, cu ocazia Crăciunului și a Anului Nou⁵². Pe lângă discuțiile protocolare cu principele, Mihai Viteazul a purtat discuții neoficiale cu cancelarul Ștefan Jósika (de către care a și fost găzduit în cursul acelei vizite), în cursul cărora ambițiosul nobil ardelean i-a propus lui Mihai Viteazul ca acesta să-l ajute să preia conducerea Transilvaniei și, pentru întărirea legăturilor lor, Nicolae Pătrașcu să se căsătorească cu sora sa mai mică. Asupra implicațiilor diferitelor planuri matrimoniale asupra lui Nicolae Pătrașcu vom reveni însă într-un paragraf special.

Pentru a înțelege mai bine locul pe care copilul Nicolae Pătrașcu îl ocupă la curtea domnească a tatălui său, menționăm un episod care nu se încadrează în mod direct în politica față de Transilvania a lui Mihai Viteazul, dar face parte din seria de relații personale ale domnitorului cu diverși nobili ardeleni, mulți fiind de origine românească (vezi cazul lui Ștefan Jósika) sau având varii interese în Țara Românească. În această ultimă serie se înscrie un eveniment petrecut în anul 1597, eveniment pe care ni-l relatează documentele de epocă

⁴⁶ *M.V.C.E.*, I, p. 94.

⁴⁷ A. Veress, *Documente*, IV, p. 244.

⁴⁸ Vezi, spre exemplu, Alexandru Alexianu, *Acest ev mediu românesc. Însemnări de iconografie și artă veche pământească*. București, 1973, p. 283.

⁴⁹ *Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopiseșul Cantacuzinesc*. București, 1960, p. 60 (mai departe, prescurtat: *Letopiseșul Cantacuzinesc*).

⁵⁰ B. Walter, *op.cit.*, p. 77.

⁵¹ A. Veress, *Documente*, V, p. 17; R. Mârza, *op.cit.*, p. 75.

⁵² Nu știm dacă cu acel prilej a fost însoțit de fiul său.

și pe care astăzi l-am încadra cu siguranță în categoria “trafic de influență”. În acel an, nobilul ardelean Ioan Kesorú de Gibart întreprindea mai mulți pași pentru a recupera o moșie moștenită în Țara Românească. În cele din urmă, apelează la bunăvoința Doamnei Stanca și chiar a lui Nicolae Pătrașcu, căruia îi dăruiește niște pene (Andrei Veress explică că erau “fără îndoială pene de cocor și de cocostârc ce purtau nemeșii în căciulă, foarte rare și astfel prețuite”⁵³), cadou pentru care coconul domnesc îi mulțumește printr-o scrisoare⁵⁴. De asemenea, Nicolae Pătrașcu îi transmite că “eu însumi am vorbit cu Măria Sa tatăl meu” în legătură cu “treaba moșiei” și îl asigură că lucrurile se vor reglementa odată cu venirea sa în persoană în Țara Românească.

Revenind la politica la nivel înalt, în anul 1599, în timpul noului principe al Transilvaniei, cardinalul Andrei Báthory, este încheiat un nou tratat cu Țara Românească⁵⁵, care reînnoia mai vechiul tratat de la Alba Iulia. Semnat la Târgoviște la 26 iunie de către Mihai Viteazul și Stările muntene cu reprezentanții noului principe, acest tratat face referiri concrete la urmașii politici ai domnitorului Țării Românești. Astfel, “[...] și Alteța Sa să respecte față de [...] Mihai vodă și iubitul lui fiu [...] Pătrașcu vodă, precum și urmașii acestuia [...] tratatul din timpul principelui Sigismund”⁵⁶. Spre deosebire de tratatul foarte împovărat de la 20 mai 1595, tratatul de la 26 iunie 1599 apare într-un alt context, mai puțin presant pentru Mihai Viteazul, aceasta văzându-se și din prevederile sale foarte generale. Interesant este însă că informațiile cu privire la Nicolae Pătrașcu apar nu în jurământul domnitorului, ci în acela al Stărilor.

Spre sfârșitul anului 1599, tensiunea între Țara Românească și Transilvania crește, pe de o parte deoarece cardinalul Andrei Báthory se simțea amenințat de planurile comune ale lui Mihai Viteazul și ale Habsburgilor, pe de altă parte deoarece domnitorul muntean se simțea la rândul său amenințat de închinarea Transilvaniei față de Înalta Poartă, fapt care, odată stabilit, ar fi blocat ermetic Țara Românească a lui Mihai Viteazul în sistemul de alianțe turco-moldo-ardelene, care i-ar fi fost fatală. Fără să intrăm în amănunte, care nu constituie subiectul cercetării de față, trebuie subliniat că arsenalul diplomatic al lui Mihai Viteazul face și de această dată apel la familie, la Nicolae Pătrașcu în special. Mihai Viteazul își oferă din nou familia ca garanție a bunăvoinței sale⁵⁷ și face sugestia, menționată mai sus, ca principele Andrei Báthory să se ocupe de “filium meum ad litteras latinas erudiendum”⁵⁸.

Amintim de asemenea ipoteza, susținută de Andrei Veress, cu privire la faptul că Nicolae Pătrașcu ar fi învățat la colegiul iezuit din Cluj. Dincolo de această ipoteză, este însă posibil să fi existat intenția trimiterii fiului domnitorului Țării Românești la Cluj – trimis pentru continuarea educației sau/și ca potențial ostatic. Faptul că alte surse contemporane, din numeroasele care se referă pe larg la această perioadă, nu menționează prezența fiului lui Mihai Viteazul la Cluj, fapt mai puțin obișnuit, ne face să avem îndoieli cu privire la ipoteza mult-vehiculată a lui Andrei Veress.

În contextul relațiilor tensionate dintre Mihai Viteazul și cardinalul Andrei Báthory, moment în care domnitorul Țării Românești face repetate declarații și gesturi de bune intenții, merită menționat – cu titlul de anecdotă – ce fel de jurăminte solemne făcea Mihai Viteazul cardinalului: “[...] mai degrabă ar mânca din carnea propriei sale soții și ar bea din sângele fiului său decât să atace Transilvania. Blestemele acestea le-a însoțit cu lacrimi”⁵⁹.

⁵³ A. Veress, *Documente*, V, p. 74.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 72-74, tot acolo și scrisoarea, foarte asemănătoare, a Doamnei Stanca către același nobil ardelean. Vezi și N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 223.

⁵⁵ “Tratatul” este publicat, cu traducere română, în *M.V.C.E.*, I, p. 235-236 (jurământul domnitorului) și 236-237 (jurământul Stărilor).

⁵⁶ *M.V.C.E.*, I, p. 237.

⁵⁷ Szamosközy István, *op.cit.*, p. 282; suntem nevoiți să folosim și această ediție datorită caracterului incomplet al ediției lui Ioachim Crăciun din 1928. Vezi și R. Mărza, *op.cit.*, p. 75.

⁵⁸ Szamosközy István, *op.cit.*, p. 282.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 277.

Evident, Mihai Viteazul folosește și de data aceasta (cu mult succes, pentru că cardinalul s-a lăsat convins) arsenalul emoțional tipic diplomației Levantului.

Modul în care Nicolae Pătrașcu este propulsat în plan politic de către Mihai Viteazul este cel mai evident din perspectiva relațiilor lui cu **Habsburgii**. Relațiile dintre Țara Românească a lui Mihai Viteazul și Habsburgi încep în 1594 și, în urma unei evoluții dificile, sunt consolidate prin semnarea tratatului de alianță de la Târgoviște de la 9 iunie 1598⁶⁰.

Semnarea acestui tratat este primul moment din relațiile bilaterale în care Nicolae Pătrașcu intră în scenă. Comisarii imperiali, care veneau să încheie tratatul în numele împăratului Rudolf al II-lea, relatează în raportul lor faptul cu care au fost primiți. La o zi și jumătate depărtare de Târgoviște au fost așteptați de “boierii cei mari”, iar “la jumătate milă de Târgoviște, ne-a ieșit în întâmpinare tânărul fiu al voievodului Mihai, Pătrașcu, cu vreo 3.000 de călăreți și pedestri și cu carete frumos împodobite, cu care am fost aduși”⁶¹, fiul domnitorului având aici o clară funcție de reprezentare. Era, așa cum remarca și Andrei Veress, “întâia sa funcție oficială”⁶².

La fel ca și în cazul tratatelor și tratatelor încheiate cu Polonia și Transilvania, și în ceea ce privește pe cele cu Habsburgii Mihai Viteazul s-a străduit să-i fie recunoscută politica ereditară. Astfel, articolul al II-lea al tratatului de la Târgoviște⁶³ stipulează că împăratul “ne-a dat nouă și preaiubitului nostru fiu, Pătrașcu, cu drept veșnic fiilor fiilor noștri [...] Țara Românească [...] nouă și coborâtorilor noștri în spiță dreaptă și bărbătească” și de asemenea asigură transmiterea liberă a averilor către moștenitori⁶⁴. În articolul al III-lea se prevede ca, în cazul morții fără urmași masculini a lui Mihai Viteazul sau Nicolae Pătrașcu, “Țara Românească să aibă voievod sau principe dintre ai săi”⁶⁵. Cu alte cuvinte, Mihai Viteazul s-a asigurat că prin acest tratat, unul dintre puținele pe care le-a încheiat cu gândul de a le respecta, politica sa ereditară este recunoscută de către partenerii politici.

După cucerirea Transilvaniei la sfârșitul lunii octombrie 1599, relațiile lui Mihai Viteazul cu Habsburgii intră într-o nouă fază. Miza acestor relații este acum guvernarea Transilvaniei, existând mai multe alternative: Mihai Viteazul să o guverneze ca locotenent al împăratului, să o predea Imperialilor (generalului Basta sau arhiducelui Maximilian) sau ca domnitorul muntean să păstreze Transilvania, împreună cu Țara Românească. Multitudinea de negocieri care s-a desfășurat în jurul acestei probleme a implicat inevitabil și pe Nicolae Pătrașcu, pe care Mihai Viteazul ar fi dorit să-l trimită să guverneze, în lipsa sa, Țara Românească.

Documentele contemporane arată foarte clar intențiile de guvernare ereditară al lui Mihai Viteazul, atât în cazul Țării Românești, cât și al Transilvaniei. “Avissi” de la Alba Iulia și Viena transmit că Mihai Viteazul e decis să nu cedeze Transilvania, ci s-o păstreze ca stăpânire ereditară⁶⁶. Încă în decembrie 1599, Mihai Viteazul cerea Pragăi prin comisarul Pezzen să fie recunoscut ca guvernator al Transilvaniei sau, dacă nu el, atunci fiul său⁶⁷, iar instrucțiunile sale adresate banului Mihalcea, trimis la împărat în martie 1600, includeau solicitarea de recunoaștere a stăpânirii asupra Transilvaniei și Țării Românești “pentru mine și urmașii mei, oricare ar fi ei”. În plus, cerea să păstreze și să guverneze toate provinciile pe

⁶⁰ Vezi cea mai recentă ediție a tratatului, în *M.V.C.E.*, I, p. 187-193 (text original și traducere).

⁶¹ *Ibidem*, p. 201; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 146; A. Veress, *Documente*, V, p. X-XI.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Tratatul a fost publicat mai recent în *M.V.C.E.*, I, p. 187-193 (original și traducere). La p. 193-194 jurământul lui Mihai Viteazul, la p. 194-195 jurământul solemn al Stărilor muntene.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 191.

⁶⁵ *Ibidem*. În jurământul separat, Mihai Viteazul declară în mod solemn că “[...] voi fi credincios și ascultător toată viața mea, împreună cu toți urmașii mei preasfântului împărat”, în *Ibidem*, p. 194.

⁶⁶ A. Veress, *Documente*, VI, p. 40, 56.

⁶⁷ *Ibidem*, V, p. 349.

care le va câștiga “de la turc sau de la alții”, “din urmaș în urmaș”⁶⁸. Același lucru reiese și din înțelegerea din iunie 1600 dintre Mihai Viteazul și comisarul Pezzen, în care se arată că titlul de guvernator al Transilvaniei va fi moștenit de la domnitorul muntean pe linie ereditară masculină. Interesant este faptul că, în privința Moldovei (între timp fusese cucerită și Moldova), Mihai Viteazul solicita să fie moștenit pe linie masculină și feminină (“țara Moldovei să fie de moșie, fir pre firul lui și pre feciori și pre feate”), o noutate în politica ereditară a lui Mihai Viteazul!⁶⁹ În cazul stingerii ambelor linii, masculină și feminină, împăratul trebuia să permită Moldovei și Țării Românești să-și aleagă libere domnitorul.

Observăm însă că se profilează și o altă alternativă, aceea de a promova în fruntea Transilvaniei în locul lui Mihai Viteazul pe fiul său Nicolae Pătrașcu, propunere care vine dinspre cercurile imperiale în condițiile crizei de autoritate din Transilvania, deși o asemenea sugestie se pare că făcuse și Mihai Viteazul, în decembrie 1599⁷⁰: în ianuarie 1600, Consiliul de Război din Viena încerca să soluționeze chestiunea guvernării Transilvaniei, care nu se cuvenea lui Mihai Viteazul, ci arhiducelui Maximilian, iar dacă acesta refuza, “acea guvernare să nu-i fie acordată lui [Mihai Viteazul, n.n.] ci fiului său, pe lângă care să fie instituți oameni de vază, un german și un maghiar, care să-l asiste în toate și să-l supravegheze”⁷¹. Ar fi fost, pentru Imperiali, o soluție cu mult mai convenabilă decât guvernarea nesigură a lui Mihai Viteazul.

O altă soluție, cea mai avantajoasă, ar fi fost pentru Imperiali întoarcerea lui Mihai Viteazul în Țara Românească și transmiterea puterii în Transilvania către ei. De aceea încearcă, prin nunțul Malaspina și prin comisari, să-l convingă în acest sens pe Mihai Viteazul, apelând chiar și la explicații “sentimentale”: “nu e nici în folosul lui, nici al împăratului, nici al binelui obștesc să încredințeze o țară amenințată de atâția dușmani conducerii unui copil, ci că e nevoie să fie apărută și condusă de palatinul [Mihai Viteazul, n.n.] însuși [...]”⁷².

În contextul aceleiași crize de autoritate în Transilvania, se vehicula ideea trimerii lui Nicolae Pătrașcu la Praga, pentru a sta în preajma împăratului, eventual chiar ca garant⁷³: în martie 1600, Pezzen i-a făcut o asemenea propunere lui Mihai Viteazul, care însă ar fi reacționat răzând, întrebând mai mult retoric cine va rămâne în Țara Românească în lipsa fiului său⁷⁴. Dar, câteva luni mai târziu, când situația se modificase radical, Mihai Viteazul ar fi dorit să meargă împreună cu fiul său la împărat, pentru a-l pune sub protecția acestuia⁷⁵.

Aceste îndelungi tratative purtate de către Mihai Viteazul cu Imperialii în legătură cu viitoarea guvernare a Transilvaniei au și un epilog: în scrisoarea din 12 septembrie 1600, Rudolf al II-lea răspundea pozitiv la unele solicitări ale lui Mihai Viteazul, inclusiv la aceea legată de guvernarea țării: împăratul îi acorda guvernarea pe termen nelimitat a Transilvaniei⁷⁶, lui și fiului lui său, cu condiția că acesta din urmă “va rămâne neclintit în

⁶⁸ *M.V.C.E.*, I, p. 461.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 524. Moștenirea pe linie feminină era condiționată de stingerea liniei bărbătești. Vezi și negocierile lui Mihai Viteazul cu comisarii imperiali, *Ibidem*, p. 548-554.

⁷⁰ A. Veress, *Documente*, V, p. 349.

⁷¹ R. Constantinescu, *op.cit.*, p. 218. Vezi și Veniamin Ciobanu, *La cumpănă de veacuri. Țările Române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*, Iași, 1991, p. 250. O variantă asemănătoare cunoaștem din solia lui Petru Grigorovici Armeanul, întoarsă de la Praga înainte de 13 februarie 1600 ([...] cu, [i]m]păratul, să trimeț omul meu credincios să fie [i]m]preună cu fiiul Domne-Tale, și Domne-Ta iar, veri lăsa omul Domne-Tale credincios”) – deci o dublă tutelă, din partea împăratului și a domnitorului, în *M.V.C.E.*, I, p. 414.

⁷² Raportul lui Malaspina, 14 nov. 1599, în *Ibidem*, p. 283.

⁷³ R. Mărza, *op.cit.*, p. 77.

⁷⁴ Hurmuzaki, *Documente*, IV-1, p. 35.

⁷⁵ A. Veress, *Documente*, VI, p. 270. Vezi și memoriul lui Mihai Viteazul către împăratul Rudolf al II-lea, din 17 ianuarie 1601, în *M.V.C.E.*, I, p. 622.

⁷⁶ “[...] deși uzul la cei mai mulți principii creștini era ca dreptul de a guverna să se acorde cel puțin la un anumit interval de timp”, deci nu pe perioadă nedeterminată, așa cum tocmai obținuse Mihai Viteazul ...

credință și supunere”⁷⁷. Obținerea de către Mihai Viteazul a acestei recunoașteri, pentru el și Nicolae Pătrașcu era însă tardivă, dat fiind faptul că în acele săptămâni el tocmai pierdea - în urma luptei de la Mirăslău - controlul asupra Transilvaniei.

Din perspectiva politicii lui Mihai Viteazul față de Transilvania și Imperiali, trebuie menționat însă și un eveniment dramatic, acela al trimiterii fiului lui Mihai Viteazul, alături de Doamna Stanca și fiica Florica în prizonierat în Transilvania, în octombrie 1600⁷⁸. Datorită alianței conjuncturale a generalului Basta cu Stările ardeleni, ostaticii au fost controlați parțial de către Stări, parțial de către Imperiali, dar este cert că până la revenirea fostului principe Sigismund Báthory și până la retragerea forțelor imperiale ale generalului Basta, în Transilvania (februarie 1600) ostaticii au avut un regim destul de permisiv în castelul de la Gilău, ulterior fiind mutați în cetatea de la Făgăraș, unde regimul de detenție a devenit foarte strict⁷⁹.

În concluzie, relațiile lui Mihai Viteazul cu Habsburgii, fiind cele mai bine reprezentate în documentele de epocă, ne permit să înțelegem mai bine rolul lui Nicolae Pătrașcu în planurile politice ale tatălui său. Nicolae Pătrașcu joacă un rol important în negocierile purtate în jurul viitoarei guvernări a Transilvaniei, dar este de asemenea trimis să-i întâmpine pe comisarii imperiali la 1598 sau este avut în vedere pentru a fi trimis la Praga și, în cele din urmă, chiar este trimis ostatic împreună cu restul familiei în Transilvania.

Legăturile lui Nicolae Pătrașcu și ale familiei lui Mihai Viteazul cu Habsburgii continuă însă și după moartea acestuia dar, deoarece depășesc subiectul cercetării prezente, ne mărginim să arătăm că Doamna Stanca și fiul ei au încercat fără succes să recupereze de la fiscul imperial și din Transilvania averile confiscate după moartea lui Mihai Viteazul, Nicolae Pătrașcu stabilindu-se ulterior cu familia sa în Ungaria Superioară (unde va și muri la 1627), alături de Radu Șerban, un alt domn muntean pribeag, primind diverse ajutoare bănești din partea statului. Singurul istoric român care a studiat sistematic relațiile lui Nicolae Pătrașcu cu Imperialii după moartea lui Mihai Viteazul este Damian Todîța⁸⁰, dar subiectul este încă departe de a se fi epuizat ca informații, interpretări și semnificații.

Cu excepția proiectului de tratat din martie 1600 cu Polonia, tratatul cu Habsburgii din 9 iunie 1598 este singurul care stipulează foarte clar direcția ereditară a politicii lui Mihai Viteazul. În cele două tratate cu Transilvania acest lucru este mai puțin scos în evidență (în primul tratat deloc). În ceea ce privește tratativele cu Înalta Poartă (pentru că textul vreunui tratat nu ne-a parvenit), s-a putut observa că, cel puțin formal, Poarta a recunoscut pe Nicolae Pătrașcu ca urmaș politic al lui Mihai Viteazul, aceasta în condițiile în care statutul domnitorului muntean la Constantinopol a fost întotdeauna foarte șubred. De asemenea, trebuie subliniat că materialul documentar pe care îl avem la dispoziție în ceea ce privește diplomația lui Mihai Viteazul dovedește asocierea de către acesta a fiului său Nicolae Pătrașcu la tron, în contextul mai larg al unei politici ereditare bine conturate.

Nicolae Pătrașcu între tronul Țării Românești și Moldovei

Așa cum după cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul s-a pus problema viitoarei guvernări a acestei provincii, existând cel puțin trei forțe politice rivale și cu interese divergente (Mihai Viteazul, generalul Basta și Imperialii, Stările ardeleni), aceeași situație s-a repetat, la alte dimensiuni, în cazul Țării Românești, al cărei domnitor pornise să cucerească Transilvania. Termenii problemei erau însă alții: în privința guvernării Țării Românești se confruntau opiniile și interesele politice ale lui Mihai Viteazul, ale boierilor, ba chiar și ale Imperialilor (care încercau să îndepărteze pe Mihai Viteazul din Transilvania), în mijlocul disputei cu privire la guvernarea statului muntean aflându-se

⁷⁷ *Ibidem*, p. 561.

⁷⁸ R. Mârza, *op.cit.*, p. 77-81.

⁷⁹ *Ibidem*.

⁸⁰ D. Todîța, *op.cit.*

tocmai Nicolae Pătrașcu. În plus, situația se complică după ce Mihai Viteazul cucerește și Moldova, astfel că se pune problema guvernării și a acestui al treilea stat.

Istoriografia a trecut cu destulă ușurință peste domnia lui Nicolae Pătrașcu în Țara Românească și mai ales peste semnificațiile ei, cu atât mai mult cu cât acest lucru poate aduce numeroase lămuriri cu privire la unul dintre cele mai sensibile și mai controversate subiecte ale istoriografiei românești, și anume “caracterul unirii lui Mihai Viteazul”. Din punct de vedere al interpretării, excepție face Petre P. Panaitescu care, într-o lucrare din 1960 dedicată chiar “unificării politice a Țărilor Române în epoca feudală”⁸¹ făcea câteva observații care nu și-au pierdut actualitatea. Astfel, el arată că, comparativ cu “unificările” lui Ioan de Hunedoara și Ștefan cel Mare⁸², Mihai Viteazul aduce o noutate importantă. Guvernarea sa asupra Transilvaniei și a celor două state românești se suprapune peste guvernările locale sub forma unei autorități paralele și suverane⁸³. După cucerirea Transilvaniei, Mihai Viteazul își mută centrul de putere la Alba Iulia, dar continuă să controleze Țara Românească prin persoana lui Nicolae Pătrașcu, a tutorilor și boierilor săi de încredere, același lucru făcându-l și în Moldova, după cucerirea ei în luna mai 1600. Analizând documentele emise de Mihai Viteazul și Nicolae Pătrașcu și titulaturile lor⁸⁴, Petre P. Panaitescu subliniază că “coexistența actelor lui Mihai ca domn al Țării Românești cu ale lui Nicolae purtând același titlu, arată nu o confuzie de drepturi, ci o suprapunere feudală, o suzeranitate [s.n.]”⁸⁵. În această cheie credem că trebuie citită și interpretată implicarea lui Nicolae Pătrașcu în guvernarea Țării Românești și Moldovei.

Interpretarea lui Petre P. Panaitescu, demnă de a fi luată în seamă în continuare, poate fi exemplificată prin situația care ne este descrisă de documentele interne ale Țării Românești din această perioadă. În vara anului 1600, Mihai Viteazul emite din Iași, respectiv din Alba Iulia, două acte de întărire pentru mănăstirea Coșuna din Oltenia, mănăstire care se afla într-un conflict de proprietate cu țăranii din satul Radovan⁸⁶. Deoarece părțile în conflict nu au fost mulțumite cu rezultatele judecății din Țara Românească, delegații ale călugărilor, respectiv ale țăranilor s-au adresat forurilor superioare, adică lui Mihai Viteazul, al cărui ajutor l-au solicitat tocmai la Alba Iulia, Iași și la cetatea Făgărașului, mănăstirea având succes și obținând în cele din urmă acte de întărire a proprietății aflate în discuție. Am relatat această situație pentru a înțelege mai bine modul în care funcționau instituțiile provinciilor stăpânite de Mihai Viteazul, în cazul de față justiția: în caz de eșec pe plan local, nemulțumiții se adresau suzeranului aflat la Iași sau Alba Iulia, fiind vorba exact de “suprapunerea feudală” și “suzeranitatea” de care vorbea Petre P. Panaitescu.

Revenind la chestiunea domniei lui Nicolae Pătrașcu în Țara Românească, pentru a prelua conducerea acestei țări în lipsa tatălui său⁸⁷, această chestiune s-a pus imediat ce Mihai Viteazul și-a început activitatea de principe al Transilvaniei la curtea de la Alba Iulia.

⁸¹ *Problema unificării politice a Țărilor Române în epoca feudală*, în vol. *Studii despre Unirea Țărilor Române*, București, 1960, p. 55-93. Pentru momentul “Mihai Viteazul”, vezi p. 63-67. Observațiile din 1960 erau intuite de către P.P. Panaitescu deja cu ocazia monografiei *Mihai Viteazul* din 1936, p. 163, 186-187. Chestiunea este discutată și de către Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae (Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526-1593)*, București, 1980, p. 5-19.

⁸² P.P. Panaitescu, *Problema unificării*, p. 58-63.

⁸³ *Ibidem*, p. 66-67.

⁸⁴ Documentele interne muntene emise de Nicolae Pătrașcu și Mihai Viteazul (după cucerirea Transilvaniei) sunt publicate în *Documente privind Istoria României. Seria B. Țara Românească*, sec. XVI, vol. VI, p. 362-391 (mai departe, prescurtat: *D.I.R.*).

⁸⁵ P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 67.

⁸⁶ *D.I.R. Seria B. Țara Românească*, sec. XVI, vol. VI, p. 378, 389. Vezi și P.P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 96-97.

⁸⁷ La plecarea spre Transilvania, Mihai Viteazul lăsase ca locțiitor în țară pe Dumitru vornic (“[...] il suo logotenente [...], al nome Dimitri Vornich”), în raportul imperial publicat în Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 519-520; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 162-163; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*, București, 1971, p. 57.

Despre acesta se credea că “nu prea se gândește să se întoarcă în țara aceea”⁸⁸, idee care era luată serios în calcul în epocă⁸⁹. Pentru a înțelege mai bine proiectele lui Mihai Viteazul legate de Țara Românească, trebuie subliniată incertitudinea care domnea în acele zile (dar care continuă și astăzi, la nivel istoriografic) cu privire la intențiile lui de a se mai întoarce în țara de origine. Izvoare contemporane ne vorbesc despre mirarea brașovenilor care au văzut pe Mihai Viteazul și pe boierii săi însoțiți de familiile și averile lor⁹⁰ și, totodată, despre intenția domnitorului muntean de a-și trimite fiul la Praga.

Interesant este însă faptul că, în privința lui Nicolae Pătrașcu, Mihai Viteazul a trebuit să-și modifice planurile. El ar fi dorit ca fiul său să meargă la Praga pentru a se afla în preajma împăratului, ca dovadă a bunelor sale intenții⁹¹, idee care părea să convină și comisarilor imperiali⁹², din cauza garanțiilor pe care le-ar fi oferit prezența la Praga a fiului domnitorului muntean și principelui ardelean. Dar, la presiunile boierilor munteni (“[...] care nu se împăcau să trăiască fără voievod”⁹³ și cărora le-ar fi convenit un domn minor, ușor de manevrat⁹⁴), Mihai Viteazul a trebuit să-l trimită pe Nicolae Pătrașcu în Țara Românească (“Deci Mihai vodă să așază craiu în Țara Ungurească, iar în Țara Românească puse domn pre fiu-său Io Neculai voevod”⁹⁵). Dorința boierimii de a se reglementa statutul Țării Românești, în condițiile în care domnitorul ei cucerise Transilvania pentru a o pune și a se pune și pe sine și armata sa la dispoziția împăratului, este legitimă. De aceea observăm că Mihai Viteazul schimbă destinația fiului său și, cândva la sfârșitul lunii noiembrie 1599, îl trimite în Țara Românească, însoțit de “doi senatori catolici din Transilvania, împreună cu alți doi nobili”⁹⁶, care să-l tuteleze.

Explicațiile pe care diverse surse imperiale le dau trimiterii lui Nicolae Pătrașcu înapoi în Țara Românească nu sunt atât de surprinzătoare pe cât par la început: de teama atacului cancelarului polon Zamoyski, pentru a se opune turcilor sau chiar pentru a ataca Moldova⁹⁷. Ele sunt semnificative pentru felul în care era percepută în epocă politica externă a lui Mihai Viteazul și posibilele ei direcții de acțiune.

Ecurile unui dialog purtat la Alba Iulia de Mihai Viteazul și comisarul imperial Pezzen, dialog menționat mai sus, ne pot ajuta să înțelegem trimiterea lui Nicolae Pătrașcu în Țara Românească: pe de o parte, Mihai e presat de boieri să trimită un domnitor în țară, dar pe de altă parte lui însuși pare să nu-i mai surdă ideea trimiterii fiului său la Praga, în condițiile în care relațiile sale cu Viena se răciseră foarte mult. De aceea “a reacționat răzând, spunând că cine va rămâne în Țara Românească dacă fiul său va pleca de-acolo?”⁹⁸.

O altă chestiune importantă este aceea a implicării sau neimplicării lui Nicolae Pătrașcu în guvernarea Moldovei cucerite în luna mai 1600. Însăși cucerirea acestei provincii a complicat mult situația externă a lui Mihai Viteazul: ea a stârnit nemulțumirea Habsburgilor aliați, dar mai ales a Poloniei, care în câteva luni se va mobiliza și în cursul

⁸⁸ Raportul nunțiului Malaspinga, 14 dec. 1599, în *M.V.C.E.*, I, p. 282-283.

⁸⁹ Se vehicula chiar ideea că Mihai Viteazul ar fi părăsit definitiv Țara Românească, vezi în I. Crăciun, *op.cit.*, p. 115.

⁹⁰ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 122. În *Istoria Transilvaniei*, Szamosközy dă chiar amănunte: “Însuși voievodul și mai mulți boieri, ca și cum ar fi dorit să părăsească definitiv pământul Valahiei, au tărât cu ei, în această campanie, soțiile, copiii, bunurile lor, tot personalul casei și toată averea”, în *M.V.C.E.*, II, p. 172; *Ibidem*, I, p. 641; Hurmuzaki, *Documente*, III-1, p. 428; A. Veress, *Documente*, V, p. 338; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 157.

⁹¹ În memoriul către ducele de Toscana din 3 februarie 1601, în *M.V.C.E.*, I, p. 642. Așteptat fiind arhiducele Maximilian care trebuia să preia guvernarea Transilvaniei, Mihai Viteazul arăta că “vreau să dau pe unicul meu fiu în slujba sa”, în Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 571.

⁹² Raport către împărat, 3 aprilie 1600, în Hurmuzaki, *Documente*, IV-1, p. 35.

⁹³ Mihai Viteazul în memoriul către ducele de Toscana, în *M.V.C.E.*, I, p. 642.

⁹⁴ P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 85, 162-163.

⁹⁵ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 76.

⁹⁶ *M.V.C.E.*, I, p. 282. Administrația imperială din Ungaria Superioară transmite numele însoțitorilor lui Nicolae Pătrașcu, Pangrațiu Sennyey și Gaspar Sibrik și că “Mihai și-a trimis fiul în Țara Românească, cedată turcilor [s.n.]”, în A. Veress, *Documente*, V, p. 341-342. Vezi și Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 608.

⁹⁷ A. Veress, *Documente*, V, p. 299, 341-343.

⁹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, IV-1, p. 35.

unei campanii coordonate de cancelarul Zamoyski va scoate Moldova de sub controlul lui Mihai Viteazul, ba chiar va invada Țara Românească, din care va reuși să-l alunge pe acesta și să-l instaleze pe Simion Movilă, fratele domnitorului filopolon al Moldovei.

Asupra campaniei militare a lui Mihai Viteazul în Moldova nu insistăm, trebuie să subliniem doar că, contrar celor crezute de Petre P. Panaitescu⁹⁹, Nicolae Pătrașcu a participat la această campanie – documentele contemporane o dovedesc. Astfel, un “avissi” de la Viena ne spune că el a luat parte în fruntea a 12.000 de ostași bine înarmați, unguri, poloni și moldoveni (mercenari)¹⁰⁰, dar dacă el a rămas în continuare în Moldova nu suntem siguri, sursele contrazicându-se: unele afirmă că s-a retras împreună cu armata sa¹⁰¹ sau că, dimpotrivă, a fost lăsat de tatăl său cu o armată foarte puternică să apere Moldova (“pentru a putea menține mai bine această țară pentru împărat [sic!]”), Mihai Viteazul întorcându-se în Transilvania¹⁰².

După cucerirea Moldovei, prima mare problemă care s-a pus a fost felul în care ea urma să fie administrată, în condițiile în care stăpânirea lui Mihai Viteazul devenea tot mai instabilă, mai ales în Transilvania. Istoriografia a reușit să reconstituie alternativele pe care Mihai Viteazul le-a avut la dispoziție. Nici una dintre acestea nu aveau în vedere domnia sa personală în această provincie¹⁰³, ci a unui domnitor asociat.

Cea mai credibilă alternativă pare să fi fost Nicolae Pătrașcu, pe atunci domn al Țării Românești. Chiar “boierii și bătrânii Moldovei pohtiră de la Mihai vodă să le dea domn pre fie-său, Neculai vodă”¹⁰⁴ (care era și un bun garant al bunăvoinței cuceritorului față de Moldova), ne spune *Letopiseșul Cantacuzinesc*, cronică care ne ajută să înțelegem calculele politice ale lui Mihai Viteazul în această privință. Inițial, acesta pare să fi consimțit la o asemenea soluție, ba chiar a trimis pe Stoica postelnic și Radu Buzescu clucerul în Țara Românească să-l aducă pe fiul său în Moldova¹⁰⁵. În acest moment intervine, conform banului Mihalcea, care va relata aceste lucruri comisarilor imperiali la Cluj, mama lui Nicolae Pătrașcu, care nu vroia să-și lase fiul să plece de lângă ea¹⁰⁶. Motivele care ar fi fost invocate de Doamna Stanca și Mihai Viteazul sunt vârsta fragedă a fiului lor și pericolele la care l-ar expune “într-o țară de margine ca aceia”, amenințată în continuare de Ieremia Movilă și poloni¹⁰⁷, dar comisarii credeau că Mihai Viteazul nu-și va trimite fiul să domnească în Moldova deoarece stăpânirea acelei țări era încă nesigură¹⁰⁸. Explicația cea mai plauzibilă o aduce Petre P. Panaitescu, care arată că scuza lui Mihai Viteazul este ciudată, în spatele ei ascunzându-se refuzul boierilor munteni de a accepta plecarea lui Nicolae Pătrașcu din Țara Românească¹⁰⁹.

⁹⁹ P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 184, nota 1: Nicolae Pătrașcu n-a participat la campanie, dar ulterior Mihai Viteazul a trimis pe unii boieri să-l aducă din Țara Românească.

¹⁰⁰ A. Veress, *Documente*, V, p. 115. Vezi și faptul că Nicolae Pătrașcu începe să emită documente de la Târgoviște în 15 mai 1600, deci câteva zile după ce Mihai Viteazul intra în Moldova, în *D.I.R. Seria B. Țara Românească*, sec. XVI, vol. VI, p. 369-370, 373.

¹⁰¹ *M.V.C.E.*, I, p. 503.

¹⁰² A. Veress, *Documente*, VI, p. 144, 157.

¹⁰³ Un singur izvor ne transmite că el ar fi dorit să păstreze Moldova pentru sine, variantă care nu credem că a fost vreodată luată în calcul de către Mihai Viteazul, vezi *M.V.C.E.*, I, p. 504.

¹⁰⁴ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 78. P.P. Panaitescu crede că această cerere a fost formulată de către Stărilor Moldovei chiar în cadrul unei “diete”, în *op.cit.*, p. 187. Boierimea moldoveană, sau mai degrabă o anumită facțiune a ei, l-a avut pe Nicolae Pătrașcu în vedere și mai târziu, în 1602 când, conform unor “avissi” de la Graz, ei ar fi propus să se supună împăratului și să primească domn pe fiul lui Mihai Viteazul, în A. Veress, *Documente*, VII, p. 45.

¹⁰⁵ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 78; P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 186. Acest scenariu pare să contrazică ipoteza participării lui Nicolae Pătrașcu la campania de cucerire a Moldovei, dar putem explica această neconcordanță prin desfășurarea evenimentelor de mai sus după eventuala întoarcere a lui Nicolae Pătrașcu din Moldova. Dar, cu toate acestea, documentele pe care acum le avem la dispoziție fac imposibilă stabilirea *exactă* a participării sau nu a lui Nicolae Pătrașcu la campania din Moldova!

¹⁰⁶ Raportul comisarilor către împărat, în *M.V.C.E.*, I, p. 512.

¹⁰⁷ *Letopiseșul Cantacuzinesc*, p. 78.

¹⁰⁸ Raportul comisarilor către împărat, în *M.V.C.E.*, I, p. 512.

¹⁰⁹ P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 186.

În aceste condiții, Mihai Viteazul recurge la o altă soluție, și anume aducerea pe tronul Moldovei a lui Marcu¹¹⁰, fiul fostului domnitor muntean Petru Cercel. Marcu se afla în preajma lui Mihai Viteazul încă din anii 1597-1598, era foarte apreciat de acesta¹¹¹, astfel încât este trimis în Moldova ca domnitor al țării în locul lui Nicolae Pătrașcu. În acest scop, primește pe lângă sine pe Preda Buzescu, care completează astfel "locotenența domnească" (formată din boieri munteni de încredere) aflată la Iași¹¹². Marcu a domnit un timp foarte scurt în Moldova, alungat fiind, împreună cu partizanii și garnizoanele lăsate de Mihai Viteazul, de către armatele moldo-polone: "Și deacă sosiră la Iași [Marcu vodă și Preda Buzescu, n.n.], începură a să veseli. Iar oștile Ieremie vodă încă au fost viind la Moldova. Deci cu câtă bucurie merseră, cu atâta rușine fugiră și năpustiră țara"¹¹³.

A treia alternativă care a fost luată la un moment dat în calcul de către Mihai Viteazul pentru Moldova a fost Ștefan, fiul aflat în exil la Innsbruck al lui Petru Șchiopul¹¹⁴. După moartea tatălui său, pe care l-a însoțit în exil în teritoriile imperiale, Ștefan (care la 1600 avea 17 ani) a rămas în Tirol, locuind la Innsbruck și Bolzano, unde era supravegheat de câțiva "curatori", care se ocupau totodată și de educația sa¹¹⁵. După cucerirea Moldovei, a fost luat în calcul de către Mihai Viteazul¹¹⁶, care se adresa în acest sens împăratului Rudolf al II-lea care, la rândul său, transmitea solicitarea cuceritorului Moldovei "curatorilor"¹¹⁷. Aceștia au răspuns împăratului, arătând că Ștefan a primit cu bucurie propunerea de a ocupa tronul Moldovei, considerându-se pregătit pentru o asemenea demnitate¹¹⁸. Corespondența între împărat și "curatori" se desfășura însă tardiv, în iulie-septembrie, când Moldova era cucerită de trupele polone ale cancelarului Zamoyski, care a reinstalat astfel pe Ieremia Movilă.

Nicolae Pătrașcu după lupta de la Mirăslău

Lupta de la Mirăslău, la care Nicolae Pătrașcu nu a participat, este totuși importantă pentru cariera sa politică prin semnificațiile care le are pentru Mihai Viteazul și politica sa în Transilvania. Înfrânt de către efemera coaliție formată de Stările ardeleni cu generalul Basta, Mihai Viteazul pierde Transilvania și Moldova, aici trupele sale încercând fără succes să se opună expediției moldo-polone condusă de cancelarul Zamoyski. Este posibil ca la aceste lupte de apărare a Moldovei să fi luat parte și Nicolae Pătrașcu, ca domn al Țării Românești și, în fruntea unui detașament muntean, să fi pătruns în Moldova, unde ar fi chiar învins într-o bătălie trupele cancelarului și ale lui Sigismund Báthory¹¹⁹.

În aceste condiții dificile, dar chiar încă înainte de lupta de la Mirăslău, Mihai Viteazul face apel la Nicolae Pătrașcu, care sosește din Țara Românească cu un detașament de 10.000 de soldați, conduși de Baba Novac¹²⁰. Detașamentul "patronat" de Nicolae Pătrașcu, hărțuit de către trupe ale brașovenilor (care l-au și învins în lupta de la Teliu din 14

¹¹⁰ Pentru biografia lui Marcu, vezi Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Cluj-Sibiu, 1944, p. 84-98; Pavel Binder, *Marcu vodă, asociatul la domnie a lui Mihai Viteazul, pretendent domnesc în Moldova și moșiile sale din Transilvania*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Iași, XXIV, 1, 1987, p. 303-309.

¹¹¹ Șt. Pascu, *op.cit.*, p. 86.

¹¹² P. Binder, *op.cit.*, p. 303-304.

¹¹³ *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 78-79.

¹¹⁴ N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 346-347.

¹¹⁵ Vezi caracterizarea foarte măgulitoare pe care i-o face unul dintre "curatori", în Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 540-541.

¹¹⁶ Stoica postelnicul transmitea acest lucru comisarilor imperiali chiar în 7 mai, în Hurmuzaki, *Documente*, IV-1, p. 48. Trebuie subliniat faptul că o asemenea soluție nu putea decât să satisfacă și pe Imperiali, a căror încredere în Mihai Viteazul scăzuse simțitor după cucerirea de către acesta a Moldovei. Ei puteau spera că, având un apropiat ca domn al Moldovei (Ștefan putând să fie însoțit cu siguranță de câțiva tutori), vor putea influența și din această direcție evenimentele din Țările Române și Transilvania.

¹¹⁷ Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 540.

¹¹⁸ *Ibidem*, XI, p. 540-541.

¹¹⁹ A. Veress, *Documente*, VI, p. 198-199; istoricul maghiar susține și el într-o notă această ipoteză. Vezi și P. Binder, *op.cit.*, p. 304, care susține însă că sub numele de "fiul valahului" trebuie să înțelegem pe Marcu vodă, domnul instalat de Mihai Viteazul în Moldova.

¹²⁰ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 119, 140. Vezi și P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 226.

septembrie) trebuia să facă joncțiunea cu resturile armatei lui Mihai Viteazul și cu cete ale secuilor în zona Brașovului, pentru a continua lupta contra armatei Stărilor ardeleni¹²¹. Joncțiunea a putut avea loc abia după ce Mihai Viteazul, înfrânt la Mirăslău, s-a îndreptat prin Sibiu spre cetatea Făgărașului, locul unde îi era adăpostită familia și tezaurul¹²².

În ceea ce privește detașamentul împreună cu care a venit Nicolae Pătrașcu din Țara Românească, este important de subliniat că adevăratul comandant era Baba Novac, și nu fiul domnitorului care, în vârstă de 16 ani, era prea tânăr pentru a conduce o operațiune militară¹²³. Această situație nu este singulară, căci numeroase documente dintre cele care fac referire la activitatea militară a lui Nicolae Pătrașcu dovedesc că atunci când el se află în fruntea unei unități militare, adevăratul comandant al acesteia este altcineva, unul dintre boierii de încredere ai lui Mihai Viteazul. Ținând cont de vârsta lui Nicolae Pătrașcu, a-i încredința conducerea unui detașament, mai ales în timp de război, ar fi fost hazardat, de aceea el este permanent secondat (ca de altfel și în funcția de domn al Țării Românești!) de către un boier apropiat lui Mihai Viteazul (Baba Novac, Preda Buzescu, Stoica vistier etc.), astfel că fiul acestuia are mai degrabă o funcție de reprezentare, aceea a fiului domnitorului, asociat la tron.

Înfrânt la Mirăslău și nereușind să-și refacă armata în Transilvania, Mihai Viteazul a trecut în Țara Românească, unde nu a reușit să oprească înaintarea cancelarului Zamoyski. În acele săptămâni, Mihai Viteazul a încercat să negocieze cu Stările și cu comisarii imperiali încheierea unui armistițiu. Refuzat, el a fost obligat – pentru a-și dovedi buna-credință și devenind totodată vulnerabil – să accepte trimiterea familiei sale ca ostatică a Stărilor și a Imperialilor în Transilvania (Nicolae Pătrașcu va ajunge în tabăra acestora la 16 octombrie 1600, mama și sora sa mai târziu). Prizonieratul lor va dura până în luna august 1602, primind întâi "domiciliu obligatoriu" în castelul de la Gilău, apoi fiind mutați într-un loc de detenție mult mai drastică, în cetatea Făgărașului¹²⁴.

Din momentul trimerii în prizonierat, Mihai Viteazul nu și-a mai revăzut niciodată familia care, după eliberare, a încercat să recupereze averile lui Mihai Viteazul, confiscate de Imperiali după asasinarea acestuia și, prin Nicolae Pătrașcu, să obțină recunoașterea de către Curtea de la Praga a meritelor acestuia.

Nicolae Pătrașcu și politica matrimonială a lui Mihai Viteazul

Domnia lui Mihai Viteazul în Țara Românească și realitățile sociale ale epocii devin cu mult mai inteligibile dacă urmărim politica matrimonială a acestui domnitor, care el însuși s-a căsătorit pe la 1583 cu Stanca (văduva postelnicului Dumitru din Vâlcănești)¹²⁵, mariaj care i-a adus o avere funciară considerabilă¹²⁶ și ale cărei relații cu clasa boierească munteană s-au consolidat de-a lungul timpului prin numeroase alianțe matrimoniale¹²⁷. De asemenea, proiectele matrimoniale ale lui Mihai Viteazul corespund foarte bine marilor sale direcții de politică externă: relațiile cu Transilvania (inclusiv relații personale cu magnați de felul lui Ștefan Jósika), cu Polonia și cu Imperiul Habsburgic, ocazii în care s-a folosit de copiii săi Nicolae Pătrașcu și Florica.

În ceea ce-l privește pe Nicolae Pătrașcu acesta, asociat la tronul muntean și permanent promovat în viața politică internă sau externă, este avut în vedere în mod special. Un prim proiect în acest sens este atestat documentar cu ocazia cunoscutei vizite protocolare

¹²¹ A. Veress, *Documente*, VI, p. 201-202; P. Binder, *Contribuții privind domnia lui Mihai Viteazul în Transilvania*, în *Revista de Istorie*, XXVIII, 4, 1975, p. 587-590.

¹²² Ioan Aurel Pop, *Mihai Viteazul și Țara Făgărașului*, în *Revista Istorică*, IV, 5-6, 1993, p. 492; Constantin Rezachevici, *Mihai Viteazul, Basta și cetatea Făgărașului - un "tratată" mai puțin cunoscut (3 octombrie 1600)*, în *Ibidem*, p. 502.

¹²³ A. Veress, *Documente*, V, p. 339.

¹²⁴ R. Mărza, *op.cit.*, p. 77-81.

¹²⁵ Pentru biografia Doamnei Stanca vezi I.C. Filliti, *op.cit.*; Șt. Andreescu, *op.cit.*, p. 228-231.

¹²⁶ Ion Donat, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV-XVI)*, București, 1996, p. 88, 194; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, p. 34-38.

¹²⁷ P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 73-80.

întreprinse de Mihai Viteazul la Alba Iulia în ultimele zile ale anului 1596 și primele ale anului următor. Cu acea ocazie, domnitorul Țării Românești a plănuțit cu cancelarul Ștefan Jósika, de către care a și fost găzduit la Alba Iulia ca, pentru consolidarea alianței lor politice, fiul lui Mihai Viteazul să ia în căsătorie pe sora mai mică a cancelarului, sau ca fratele mai mic al nobilului ardelean să se căsătorească cu Florica, fiica lui Mihai Viteazul¹²⁸. Era o potențială alianță care pe de o parte trebuia să consolideze poziția cancelarului, dornic să ocupe tronul principatului Transilvaniei cu sprijinul lui Mihai Viteazul, în vederea unor preținse “planuri dacice”¹²⁹ și, pe de altă parte, să întărească poziția celui de-al doilea față de Transilvania, țară de a cărei atitudine favorabilă Mihai Viteazul avea nevoie.

La începutul anului 1600, izvoarele contemporane ne dezvăluie noi proiecte matrimoniale ale domnitorului muntean și principelui ardelean, de această dată legate de Polonia și Moldova. Ele trebuiesc puse în legătură (de aici și îndoielile care planează asupra sincerității lor) cu frecvențele tatonări venite în această perioadă dinspre Mihai Viteazul spre Polonia, având în vedere planurile sale belicoase față de Moldova, “hatmanatul polon”. Miza era cu atât mai mare, cu cât Ieremia Movilă accepta și chiar încuraja prezența pe teritoriul Moldovei¹³⁰ a fostului principe al Transilvaniei, Sigismund Báthory, care spera să redevină principe cu ajutorul Poloniei și al vasalului moldovean al acesteia.

Astfel, în primăvara anului 1600 cuceritorul Transilvaniei trimite la Ieremia Movilă în solie pe Ioannes Muraltus¹³¹, medic elvețian de la curtea de la Alba Iulia, cu misiunea de a oferi domnitorului moldovean și protejatului său împăcarea, care să fie pecetluită printr-o căsătorie. Mihai Viteazul propunea ca Sigismund Báthory să ia în căsătorie pe fiica sa Florica, sau ca Nicolae Pătrașcu să se însoare cu fiica lui Ieremia¹³². În realitate, în spatele acestor pașnice propuneri se ascundea un întreg complot: medicul elvețian trebuia să încerce să-l otrăvească pe Sigismund sau, în caz de nereușită, să-l ademenească în Transilvania sub pretextul căsătoriei lui cu Florica¹³³. Probabil pentru că atentatul a dat greș, Muraltus îl convinge pe Sigismund să vină în Transilvania, dar acesta este oprit de insistențele lui Valentin Herschel, judele Brașovului, care bănuia capcana.

O altă variantă spune că misiunea lui Muraltus (împreună cu un alt boier) era de a convinge pe Ieremia Movilă de bunele intenții ale lui Mihai Viteazul, tot printr-o propunere de căsătorie între Nicolae Pătrașcu și fiica domnitorului, cu condiția ca acesta să înceteze colaborarea cu Sigismund Báthory, scopul final trebuind să fie încheierea unei alianțe¹³⁴. Ca și Sigismund în varianta Szamosközy, și Ieremia s-a încrezut – conform acestui izvor – în mesajul lui Mihai Viteazul, dar în ambele cazuri tot acest joc diplomatic s-a sfârșit prin aflarea veștii că Mihai Viteazul a atacat Moldova, eveniment în urma căruia medicul Muraltus a fost arestat de către Ieremia Movilă. Important este în acest caz faptul că Mihai Viteazul folosește perspectiva unei alianțe matrimoniale pentru a-și deruta adversarii (nu este prima dată când, în preajma unui mare pas politic – vezi cucerirea Transilvaniei – Mihai Viteazul dezinformează cu succes inamicul), ba chiar ca pretext pentru a duce la eliminarea lor fizică (în cazul fostului principe ardelean). În condițiile în care Ieremia Movilă era și rămânea fidel politicii polone, Mihai Viteazul nu putea pune în mod serios problema unei alianțe cu Moldova, și cu atât mai puțin să implice în acest joc foarte nesigur pe fiul său Nicolae Pătrașcu.

¹²⁸ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 109.

¹²⁹ A. Veress, *Documente*, IV, p. 204-206; I. Crăciun, *op.cit.*, p. 111; A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. III, ediția IV, București, 1988, p. 176.

¹³⁰ Fostul principe ardelean locuia la Suceava, nu departe de granița Poloniei: *M.V.C.E.*, I, p. 504.

¹³¹ Paul Cernovodeanu, Nicolae Vățămanu, *Un medic elvețian de la curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus (1563-1602)*, în *Studii și Articole de Istorie*, IX, 1967, p. 65-79.

¹³² I. Crăciun, *op.cit.*, p. 131. Încă la 1598, Mihai Viteazul preconiza să pună mâna pe Moldova “per pacta et connubia”, vezi în N. Iorga, *Basta și Mihai Viteazul*, București, 1895, p. 28.

¹³³ I. Crăciun, *op.cit.*, p. 131. Vezi și P. Cernovodeanu, N. Vățămanu, *op.cit.*, p. 74.

¹³⁴ Raport al comisarilor imperiali, în Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 940; *M.V.C.E.*, I, p. 503. Vezi și P. Cernovodeanu, N. Vățămanu, *op.cit.*, p. 74-75.

Un ultim moment în care se pune problema căsătoriei “politice” a lui Nicolae Pătrașcu este în legătură cu relațiile lui Mihai Viteazul cu Habsburgii. În timpul îndelungilor negocieri care se purtau pentru a stabili soarta Transilvaniei cucerite de Mihai Viteazul și revendicate de Imperiali, printre răspunsurile punctuale pe care domnitorul Țării Românești le primește de la Praga prin solul său de încredere Petru Grigorovici Armeanul (în februarie 1600) este și acela că “ [...] zis-au împăratul să însoare pre Pătrașco Vodă și să-i dea din ruda împăratului care-i va fi voie și să-l facă fecior împăratului și să fie al împăratului [...]”¹³⁵. Deci, împăratul Rudolf al II-lea propunea ca Nicolae Pătrașcu să ia în căsătorie o membră a familiei imperiale de Habsburg (așa cum făcuse și Sigismund Báthory în 1595 cu arhiducesa Maria Christierna) și să devină apropiat al împăratului¹³⁶. În ceea ce privește această informație, Petre P. Panaitescu face o remarcă interesantă, și anume că adeseori solii întorși din misiune cu vești nu tocmai bune (e și cazul acestei misiuni care se întoarce de la Praga fără rezultate semnificative) preferau, de teama mâniei sale binecunoscute, să relateze lui Mihai Viteazul știri îmbucurătoare – cum ar fi și aceasta¹³⁷. Această ipoteză merită atenția, dar este mai mult ca sigur că în spatele acestui răspuns să se fi aflat o solicitare în acest sens a domnitorului muntean, așa cum în negocierile cu Taranowski cerea pentru sine și fiul său titlul de cetățeni ai Poloniei și membri ai Seimului.

Se observă că proiectele matrimoniale ale lui Mihai Viteazul corespund foarte bine marilor sale direcții de politică externă: relațiile cu Transilvania (inclusiv relații personale cu magnați de felul lui Ștefan Jósika), cu Polonia și cu Imperiul Habsburgic. Să adăugăm că în cele din urmă Nicolae Pătrașcu s-a căsătorit – la 1618, consideră Ștefan Andreescu¹³⁸ – cu Ana, fiica viitorului domn muntean Radu Șerban, unul dintre căpitani și moștenitorii politici ai lui Mihai Viteazul, deci un mariaj în care a primat din nou interesul politic, dar nu numai, pentru că în primele două decenii din secolul al XVII-lea Nicolae Pătrașcu și Radu Șerban colaborează strâns în încercările de recupare a tronului Țării Românești și în anii de exil comun din Ungaria Superioară¹³⁹.

Concluzii

Principalul fapt care se impune a fi subliniat este acela că Nicolae Pătrașcu a fost permanent promovat în plan politic de către tatăl său. Mihai Viteazul a avut o domnie suficient de lungă și de bine reprezentată documentar pentru a putea surprinde desfășurarea carierei fiului său. Deja fixarea numelui de Pătrașcu, bogat în semnificații pentru Mihai Viteazul, este un prim indiciu în acest sens. Educația primită de Nicolae Pătrașcu, despre care știm încă extrem de puțin (mai degrabă îi cunoaștem efectele – vezi funcțiile, corespondența și lecturile sale) ne indică și ea direcția spre care își îndrepta fiul Mihai Viteazul. De asemenea, materialul documentar pe care îl avem la dispoziție oferă numeroase informații în legătură cu asocierea la domnie a lui Nicolae Pătrașcu, carierei sale deschizându-i-se noi perspective după cucerirea de către tatăl său a Transilvaniei și Moldovei: domn al Țării Românești (chiar dacă sub tutelă) și candidat pentru tronul Moldovei (candidatură la care s-au opus, dincolo de opoziția mamei, Stările muntene – și am văzut că în cele din urmă Mihai Viteazul a fost obligat să țină cont de părerea lor). De asemenea, Nicolae Pătrașcu a stat tot timpul în centrul eforturilor lui Mihai Viteazul de a-și construi un regim domnesc ereditar și de a obține recunoașterea aceluia regim de către Înalta Poartă, Polonia, Imperiali, Transilvania etc. În acest sens, se poate întrezări funcția de reprezentare pe care o îndeplinește Nicolae Pătrașcu cu diferite ocazii: participarea la diverse ceremonii sau la primirea de soli (întâmpinarea comisarilor imperiali la intrarea în Târgoviște în iunie 1598, primirea soliilor polone, otomane și imperiale la Brașov, în martie

¹³⁵ *M.V.C.E.*, I, p. 413; N. Iorga, *Documente nouă în mare parte românești relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, în *A.A.R.M.S.I.*, seria II, tomul XX, București, 1898, p. 457.

¹³⁶ N. Iorga crede că împăratul dorea să-l înfieze pe Nicolae Pătrașcu, în *Documente nouă*, p. 462.

¹³⁷ P.P. Panaitescu, *op.cit.*, p. 207.

¹³⁸ Șt. Andreescu, *op.cit.*, p. 235.

¹³⁹ D. Todîța, *op.cit.*

1600), aflarea sa în fruntea unor unități militare (în lupta de la Șelimbăr, la cucerirea Moldovei, în luptele pentru apărarea Transilvaniei). Spre finalul vieții lui Mihai Viteazul, acesta este obligat să-și trimită familia, inclusiv pe fiul său, ostatică în Transilvania, fapt din care vor decurge etapele următoare ale vieții lui Nicolae Pătrașcu.

Din toate acestea, se poate remarca cât de mult a influențat Mihai Viteazul destinul uman și cariera politică a fiului său, o influență care s-a situat între două mari coordonate: perspectiva domniei și realitatea exilului. Este cazul a mulți fii de domni, care nu au reușit să accedă ei înșiși la tron sau ale căror domnii au fost efemere, fiind suficient să-i menționăm în acest sens pe Alexandru Lăpușneanu și fiul Bogdan, Petru Șchiopul și fiul Ștefan, Petru Cercel și fiul Marcu sau Vasile Lupu și fiul Ioan. Este o realitate care traversează întreaga istorie medievală și premodernă românească.

RADU MĂRZA

BIBLIOGRAFIE

1. Alexianu, Al., *Acest ev mediu românesc. Însemnări de iconografie și artă veche pământească*. Ed. Meridiane, București, 1973, 381 p.
2. Andreescu, Ștefan, *Familia lui Mihai Viteazul*, în vol. *Mihai Viteazul*. Culegere de studii. Redactori coordonatori: Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici. Ed. Academiei, București, 1975, p. 225-241.
3. Idem, *Restitutio Daciae (Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526-1593)*. Ed. Albatros, București, 1980, 235 p.
4. Bălcescu, Nicolae, *Opere*. II. *Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul*. Ed. Academiei, București, 1953.
5. Binder, Pavel, *Marcu vodă, asociatul la domnie a lui Mihai Viteazul, pretendent domnesc în Moldova și moșiile sale din Transilvania*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Iași, XXIV, 1, 1987, p. 303-309.
6. Cernovodeanu, Paul; Vătămanu, Nicolae, *Un medic elvețian de la curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus (1563-1602)*, în *Studii și Articole de Istorie*, IX, 1967, p. 65-79.
7. Ciobanu, Veniamin, *La cumpănă de veacuri. Țările Române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII*. Ed. Junimea, Iași, 1991, 335 p.
8. Idem, *Țările Române în raporturile polono - habsburgice în vremea domniei lui Ieremia Movilă (1595 - 1601)*, în *Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei*, Iași, XXII - XXIII, 1995-1996, p. 303-311.
9. Constantinescu, N.A., *Dicționar onomastic românesc*. Ed. Academiei, București, 1963, 468 p.
10. Constantinescu, Radu, *Lupta pentru unitate națională. Documente externe*, vol. I. București, 1981, 218 p.
11. Corfus, Ilie, *Correspondență inedită asupra relațiilor între Mihai Viteazul și Polonia*. Culeasă din arhivele din Varșovia. Tiparul "Glasul Bucovinei", Cernăuți, 1935, 67 p.
12. Idem, *Mihai Viteazul și Polonii*. Cu documente inedite în anexe. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1937, 398 p.
13. Costăchel, Valeria - Panaitescu, Petre P. - Cazacu, A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (secolele XIV - XVII)*. Ed. Științifică, București, 1957, 559 p.
14. Crăciun, Ioachim, *Cronicarul Szamosközi și însemnările lui privitoare la Români. 1566-1608*. Institutul de Arte Grafice "Ardealul", Cluj, 1928, 214 p.
15. *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*. Vol. I. Sec. XV - mijlocul sec. XVI. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet. Ed. Academiei, București, 1966.
16. *Documente privind istoria României*. Seria B. Țara Românească, veacul XVI, vol. VI. Ed. Academiei, București, 1953.
17. Donat, Ion, *Domeniul domnesc în Țara Românească (sec. XIV-XVI)*. Ediție îngrijită de Gheorghe Lazăr. Ed. Enciclopedică, București, 1996, XVII+243 p.
18. Filitti, I.C., *Mama și soția lui Mihai Viteazul*. Scrisul Românesc, Craiova, 1934, 32 p.
19. Hurmuzaki, Eudoxiu de, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. III-1, IV-1, XI, XII. Publicate sub auspiciile Ministerului Cultelor și al Instrucțiunii Publice, Bucuresci, 1880-1903.
20. Ionașcu, Ion, *Mihai Viteazul și autorii tratatului de la Alba Iulia (1595)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj, V, 1962, p. 111-144.
21. Iorga, Nicolae, *Basta și Mihai Viteazul*. Conferință ținută la Ateneul Român în 15 ian. 1895. Ed. "Ig. Hertz", București, 1895, 60 p.
22. Idem, *Documente nouă în mare parte românesce relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, în *A.A.R.M.S.I.*, seria II, tom XX, 1898, p. 435-502.
23. Idem, *Există o scrisoare de trădare a lui Mihai Viteazul?*, în *Ibidem*, seria III, tom XI, 1931, p. 1-22.
24. Idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*. Ediție îngrijită de N. Gheran și V. Iova. Ed. Militară, București, 1968, 457 p.
25. *Istoria Țării Românești. 1290-1690. Letopisețul Cantacuzinesc*. Ediție critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu. Ed. Academiei, București, 1960, 251 p.

26. Macûrek, Josef, *Zápas Polska a Habsburků o přístup k Černému Moři na sklonku 16. století*. Nákladem Filosofické Fakulty Univerzity Karlovy, Praha, 1931, 200 p.
27. Mărza, Radu, *Atitudinea cronicarului Szamosközy față de români (perioada lui Mihai Viteazul)*, în *Maedievalia Transilvanica*, II, 1, 1998, p. 161-166.
28. Idem, *Contextul creat de tratatul de la Târgoviște (9 iunie 1598) II. Relațiile lui Mihai Viteazul cu Moldova, Polonia și cazacii*, sub tipar la *Transylvanian Review*, IX, 2, 2000.
29. Idem, *Implicarea familiei în diplomație la Mihai Viteazul: practica trimeritii familiei proprii ca ostatică la partenerii politici*, în *Familie și societate. Studii de istorie a Transilvaniei*. Coordonatori: Ionuț Costea, Valentin Orga. Ed. Clusium, Cluj, 1999, p. 73-83.
30. Metes, Ștefan, *Domni și boieri din Țările Române în orașul Cluj și Români din Cluj*. Tip. Astra, Cluj, 1935, 82 p.
31. *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I-III., Ed. Academiei, București, 1982-1985.
32. Ion I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, în *A.A.R.M.S.I.*, s. III, t. XVI, p. 59-69.
33. Panaiteșcu, Petre P., *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, Fundația Regele Carol I, București, 1936, 177 p.
34. Idem, *Mihai Viteazul*, Fundația Regele Carol I, București, 1936, 269 p.
35. Idem, *Problema unificării politice a Țărilor Române în epoca feudală*, în vol. *Studii despre Unirea Țărilor Române*, coord. Andrei Oțetea, București, 1960, p. 55-93.
36. Pascu, Ștefan, *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Cluj-Sibiu, 1944.
37. Pop, Ioan - Aurel, *Mihai Viteazul și Țara Făgărașului*, în *Revista istorică*, IV, 5-6, 1993, p. 491-498.
38. Valerian Popovici, *Mihai vodă Viteazul și turcii în anii 1600-1601*, în *Cercetări istorice*, X-XII, 1, 1934-1936, p. 156-176.
39. Rezachevici, Constantin, *Mihai Viteazul, Basta și cetatea Făgărașului - un "tratat" puțin cunoscut (3 octombrie 1600)*, în *Revista istorică*, IV, 5-6, 1993, p. 499-509.
40. Stoicescu, Nicolae, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII*. Ed. Enciclopedică română, București, 1971, 456 p.
41. Szamosközy István, *Történeti maradványai*. Kiadta Szilágyi Sándor. II, 1598-1599, Budapest, 1876 (*Monumenta Hungariae Historica*, XXVII).
42. Șincai, Gheorghe, *Opere*. II, *Hronicul Românilor*, vol. II. Ediție îngrijită de Florea Fugariu. Note de Manole Neagoe. Ed. ptr. Literatură, București, 1969, 451 p.
43. Tocilescu, Grigore, *Domna Stanca, socia lui Mihai Viteazul. Studiu istoric. 1560 - 1604*, București, 1877, 55 p.
44. Idem, *Familia lui Michaiu Vodă Viteazul. Analiza critică*, Typographia Antoniu Mănescu, București, 1874, 20 p.
45. Todîța, Damian, *Pătrașcu cel Tânăr, fiul lui Mihai Viteazul*, Ed. Albatros, București, 1982, 133 p.
46. Veress, Andreas, *Annuae litterae Societatis Jesu. De rebus Transylvanicis temporibus principum Báthory*, Budapest, Institutum Fontium Historicorum Hungariae, 1921 (*Fontes Rerum Transylvanicarum*, V).
47. Idem, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV-IX, Cartea Românească, București, 1932-1935.
48. Walter, Balthasar, *Cronica*, ediție de Dan Simonescu, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, III, 1959, p. 59-96.
49. Xenopol, A.D., *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, III. *De la moartea lui Petru Rareș până la Matei Basarab și Vasile Lupu. "Epoca lui Mihai Viteazul"*, ediția IV. Text stabilit de Nicolae Stoicescu și Maria Simionescu. Note, comentarii, prefață, indice și ilustrația de Nicolae Stoicescu. Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1988, 578 p.

MICHAEL DER TAPFERE UND DIE POLITISCHE ROLLE SEINES SOHNES NICOLAE PĂTRAȘCU (Zusammenfassung)

In der heutigen rumänischen Geschichtsschreibung bleibt Michael der Tapfere ein nicht beendetes Forschungsthema. Der Verfasser setzt die Forschungen über die Familie des walachischen Fürsten fort indem er die politische Rolle untersucht, die Nicolae Pătrașcu, der Sohn des Fürsten, gespielt hat. Die Erforschung verfolgt die Zusammenhänge der Politik Michael des Tapferen mit dem Privatleben seiner Familie, mit besonderem Augenmerk auf seinem Sohn: die Bedeutung seines Namens, die Erziehung, die politische Tätigkeit neben seinem fürstlichen Vater in der Walachei, in Siebenbürgen und in der Moldau, seine Rolle in der Vermählungspolitik Michaels des Tapferen. Als Schlussfolgerung muß man unterstreichen, daß Nicolae Pătrașcu politisch gefördert wurde und ein wichtiges Instrument war für die erbliche und autoritäre Regierung, von der Michael der Tapfere träumte.

REGISTRELE DE TRICESIMĂ CLUJENE DESPRE COMERȚUL ÎNTRE CLUJ ȘI BAIA MARE (1599–1637)

În anul 2000 a apărut un volum compact. Împreună cu un studiu de specialitate care caută să evidențieze locul orașului Cluj în comerțul european al perioadei istorice menționate în titlu, sursa de istorie economică pe care o constituie registrele de tricesimă timp de patru decenii pe persoane anume încredințate cu aceasta de oficialitatea orașului Cluj, calificat (pe bună dreptate) *civitas primaria* (orașul cel dintâi) al Principatului Transilvaniei¹. Registrele în cauză evidențiază – ceea ce fusese înainte doar cu mare aproximație sau chiar greșit cunoscut – locul și rolul *exact* al amintitului oraș în mișcarea comercială a vremii (desigur, lăsând la o parte comerțul ilicit, care ocolea punctul vamal clujean, și pentru care pot apărea doar informații istorice accidentale). În cele ce urmează, vom încerca să prezentăm ceva mai în amănunt decât în carte relațiile comerciale între Cluj și Baia Mare.

În cadrul comerțului clujean cu nord-vestul Transilvaniei², numărul cel mai ridicat al cazurilor de transport al mărfurilor tricesimale îl oferă relațiile comerciale în ambele sensuri (ducere și aducere de mărfuri) între orașele Cluj și Baia Mare. Urmărind pe ani aceste relații, vom vedea că ele acoperă cu bună continuitate aproape întreaga perioadă 1599–1636. Iată cum se prezintă imaginea acestor relații:

Tab I.
Numărul cazurilor de transport Cluj–Baia Mare

Anul	Nr. transporturilor	Din care	
		Marfă dusă	Marfă adusă
1599	14	12	2
1610	3	3	-
1611	12	10	2
1612	25	24	1
1613	6	6	-
1614	7	7	-
1615	15	13	2
1616	6	4	2
1617	26	21	5
1618	25	23	2
1619	8	7	1
1622	5	4	1
1623	3	1	2
1630	41	33	8

¹ *Kolozsvári harmincadjegyzékek (1599–1637)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közreadja Pap Ferenc. Bukarest–Kolozsvár, 2000 (în continuare: Kh)

² Kh, p. 18, 22–23, 43, 47–55, 85.

1632	26	21	5
1633	25	19	6
1634	19	19	-
1635	17	15	2
1636	26	25	1
Total	309	267	42

Tabelul acesta al repartitiei pe ani este elocvent pentru raportul ce există între mărfurile vămuite cu destinația Baia Mare și cele cu proveniență din acest oraș, cât și pentru fluctuația numerică a transporturilor înregistrate. În primul rând, o preponderență netă a ducerii de mărfuri de la Cluj la Baia Mare (267 la 42 de transporturi). De altfel, în unii ani lipsesc înregistrările privind taxarea mărfurilor aduse din Baia Mare (1610, 1613, 1614, 1634 – deși acest din urmă an este destul de bogat în cazuri de mărfuri duse la Baia Mare). În ce privește cel de-al doilea aspect pe care îl relevă tabelul, acela al fluctuației numerice a cazurilor de taxare, un trafic mai intens în constatăm în anii 1599, 1611-12, 1615, 1617-18 și mai ales în anii ultimului deceniu pentru care există registrele vamale analizate, 1630-36. Anul de vârf, atât pentru mărfurile duse, cât și pentru cele aduse, este 1630, când se înregistrează 41 de cazuri (din care 33 duse și 8 aduse). Comerțul între Cluj și Baia Mare aproape nici nu prezintă întreruperi, lacune. În schimb, între Cluj și Satu Mare – oraș de seamă din Partium în perioada dată – s-a desfășurat un comerț mult mai puțin susținut și continuu: înregistrările cuprinse în aceleași registre de trecesimă s-au făcut pentru anii 1599, 1611-12, 1614, 1622 și 1632³. La o primă vedere suntem tentați să credem că traficul comercial Cluj-Satu Mare ar fi complementar față de cel ce formează obiectul prezentării de față, cel puțin în ce privește sortimentele de mărfuri (vezi mai jos, situația sortimentelor duse la Baia Mare și aduse de acolo). Așa ceva ar însemna că, cel puțin ca halte comerciale, cele două localități ar fi slujit unui export – import de mărfuri cu aceeași – ori, același – stație (respectiv stații) finală (finale). Ori, situația nu este aceasta (revenim mai jos asupra acestui aspect). Dacă examinăm comparativ natura produselor vehiculate între Cluj și cele două orașe de pe Someșul Inferior, în afară de constatarea, în bună parte, a identității sau asemănării sortimentale, vom vedea că există și diferențe. În ce privește marfa dusă, constatăm puține asemenea diferențe: e vorba de un transport de rachiou Cluj-Satu Mare în anul 1599⁴. Mai multe diferențe apar în rândul mărfurilor aduse la Cluj din Satu Mare, față de cele înregistrate ca aduse fiind de la Baia Mare. De la Satu Mare apar înregistrate anumite produse de postav din Jihlava – Slovacia de astăzi (*fodor igler*⁵), o varietate mai mare de fier decât cel adus din Baia Mare (fier de Dobszovanj, fier mare, fier mijlociu, fier mărunt⁶). Deci, în afară de produsele de import, unele specifice locului. Vom vedea că deosebiri între aducerea din Satu Mare, respectiv Baia Mare denotă nu altceva decât complexitatea și varietatea cererii în orașul Cluj pentru mărfuri venite atât pe cale continentală (prin Viena), cât și maritimă-fluvială (dinspre Marea Baltică), originare de multe ori în apusul Europei, adăugându-li-se și produse specifice diferitelor orașe din Partium⁷.

O imagine amplă și interesantă se formează prin trecerea în revistă – analiza valorică și pe sortimente a traficului Cluj – Baia Mare și retur.

În ce privește situația valorică (Tab. II.), vom preciza de la început considerabila diferență între totalul taxelor vamale clujene puse pe mărfurile-transporturile duse (244

³ Francisc Pap, *Comerțul Clujului cu Satu Mare în sec. XVI–XVII. (pe baza registrelor clujene de tricesimă)*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, IV, 1980, p. 162.

⁴ Kh, p. 108.

⁵ Kh, p. 219.

⁶ Kh, p. 321.

⁷ Kh, p. 12–14, 31–32, 53–54.

florini și 17 denari) și cele aduse (69 florini și 72 denari) și cele două însumând 313 florini și 89 denari.

Tab. II.

Taxa vamală la oficiul clujean a produselor cu destinația sau proveniența Baia Mare

Anul	Taxa vamală fl., d.	Din care	
		Marfă dusă	Marfă adusă
1599	14,31	10, 21	4,10
1610	1,73	1,73	-
1611	4,08	2,98	1,10
1612	17,52	17,02	0,50
1613	3,48	3,48	-
1614	5,93	5,93	-
1615	4,47 ½	3,75 ½	0,72
1616	3,30 ½	3,00 ½	0,30
1617	15,71	10,85	4,86
1618	18,66 ½	11,96 ½	6,70
1619	3,99 ½	2,94 ½	1,05
1622	4,61	2,93	1,68
1623	2,72	0,48	2,24
1630	37,82	32,48	5,34
1632	48,72 ½	31,52 ½	17,20
1633	61,11	42,18	18,93
1634	23,03	23,03	-
1635	16,97	12,65	4,32
1636	25,70 ½	25,02 ½	0,68
Total	313,89	244,17	69,72

O revedere pe ani a taxei vamale puse asupra produselor însumate cu destinație sau proveniența Baia Mare scoate în evidență, în afară de fluctuațiile valorice anuale, faptul că creșterea sau descreșterea taxelor vamale nu se află în directă proporție cu numărul cazurilor de înregistrări pe fiecare an (Tab. I). Taxele cele mai scăzute nu se înregistrează în anii când circuitul comercial Cluj–Baia Mare a fost cel mai slab; nici cele mai ridicate valori ale tricesimei nu concordă cu anii de cea mai intensă circulație. Să notăm aici că nici schimbările monetare, chiar substanțiale (relativ substanțiale, ca de pildă, reforma economico-monetară a lui Gabriel Bethlen din anul 1625) nu justifică *in sine* fluctuațiile de care am amintit. Câteva cifre comparative: taxa anuală înregistrată în 1615, an cu 15 de înregistrări Cluj–Baia Mare, este de 4 florini și 47 ½ denari, pe când taxa anului 1599, cu 14 cazuri, se ridică la 14 florini și 31 denari; cele 25 cazuri din anul 1612 sunt taxate cu 17 florini și 52 denari, aceluiași număr de înregistrări făcute în 1618 îi corespunde suma de 61 florini și 11 denari. Aceste disproporții între numărul cazurilor și sumele încasate nu se datoresc altei cauze, decât – atunci când tricesima anuală este mai mică – varietății mult mai mici a sortimentelor și cantităților mult mai reduse. Luând chiar exemplul anilor 1599 și 1615, ani între care, la un număr aproape egal de cazuri, există un vădit decalaj al sumei

taxelor vamale, constatăm că în 1599 se înregistrează, printre mărfurile scoase la Cluj: articole de încălțăminte (taxate cu 3 florini și 35 ½ denari), săpun, articole de mercurie (cu taxa de 3 florini, respectiv 2 florini și 43 denari), miere, mătăsuri, produse de pânză comune și pânzeturi fine, articole de sticlărie și de menaj, metale și arme, articole de lux și altele (mărunișuri), toate având taxe de sub 1 florin. În același an se taxează, ca produse aduse de la Baia Mare, chimicale, pălării și alte articole cu tricesimele de peste 1 florin fiecare, precum și țesături cu 20 denari. Față de aceste produse din variate domenii, cele înregistrate în 1615 se încadrează în mult mai puține categorii, și anume, la mărfurile aduse cu destinația Baia Mare: săpun (cu taxa de 1 florin și 55 denari), articole de mercurie (cu 1 florin și 11 denari), sticlărie (52 ½ denari), miere (46 ½ denari), caș (10 ½ denari), iar la mărfuri aduse din Baia Mare: chimicale, cu taxa vamală de 72 denari. Și în cazul celorlalte decalaje de tricesimă anuală totală amintită mai sus, cauza diferențelor o constituie deosebirile de cantitate și varietate a produselor.

Taxa vamală înregistrată la oficiul tricesimal clujean ne permite să precizăm prețul comercial al produselor care formează obiectul transportului de mărfuri prin vama Clujului⁸, spre, ori dinspre Baia Mare. Prețul comercial total al acestor produse este de 9.339 florini și 09 ½ denari. Din această sumă, cîtăcea mai mare revine produselor duse înspre Baia Mare, ridicându-se la 7.238 florini și 54 denari, pe cînd prețul comercial total al produselor aduse dinspre Baia Mare este de 2.100 florini și 55 ½ denari (vezi Tab. III.). Ca și în cazul sumelor tricesimei totale, aici constatăm că valoarea mărfurilor duse la Baia Mare depășește de cca. 3,5 ori pe cea a mărfurilor aduse de acolo. Această situație valabilă pentru ansamblul perioadei tratate nu se repetă însă în cadrul fiecărui an al perioadei.

Tab. III.

Prețul comercial al produselor trecute prin oficiul vamal clujean cu destinația sau proveniența Baia Mare

Anul	Prețul comercial anual fl., d.	Din care	
		Marfă dusă	Marfă adusă
1599	486,96 ½	358,96 1/2	128,00
1610	56,90	56,90	-
1611	126,05	95,30	30,75
1612	554,70 ½	539,70 ½	15,00
1613	115,00	115,00	-
1614	181,50	181,50	-
1615	141,60	120,00	21,60
1616	108,40 ½	98,90 ½	9,50
1617	476,16 ½	330,36 ½	145,80
1618	566,10	363,30	202,80
1619	124,00 ½	89,00 ½	35,00
1622	145,00	94,60	50,40
1623	83,20	16,00	67,20
1630	1170,31 ½	1009,71	160,60 ½
1632	1435,74	919,74	516,00

⁸ Calculele le-am efectuat înmulțind suma specificată a tricesimei achitate cu cifra 30 (sau, eventual, ceva mai mult). Sunt destule cazuri în care prețul comercial (deci, cel cu care se achită marfa) este specificat în înregistrări, și acesta, în general, cu calculele efectuate.

1633	1679,83	1111,93	567,90
1634	670,26	670,26	-
1635	480,33	350,73	129,60
1636	737,02 ½	716,62 ½	20,40
Total	9339,09 ½	7238,54	2100,55 ½

Sunt ani în care valoarea mărfurilor duse depășește nu de 3,5 ori, ci cu mult mai mult pe cea a mărfurilor aduse (de pildă anii 1612, 1615, 1616, 1630, 1636); în alți ani, aducerea de marfă lipsește cu desăvâșire; sunt însă și cazuri în care suma prețurilor aduse întrece pe cea a mărfurilor transportate înspre Baia Mare (1623), ori ani în care diferența este de cel mult 1:2 sau chiar mai mică (1618, 1622, 1632, 1633). Altemața unor cazuri contrarii, chiar de un an la altul, nu ne face posibil să afirmăm că anumite cauze politice sau economice ar determina preponderența când a ducerii, când a aducerii de mărfuri. Ceea ce reiese însă din tabelele înfățișate este faptul că fluxul comercial între cele două orașe este în general mai intens în cel de-al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea; deci, în primul deceniu de domnie a principelui Gheorghe Rákóczi I. Asupra acestui aspect merită să revenim – sau să se revină – atunci când se vor cerceta consecințele, poate, mai de durată ale unei politici economice mai sănătoase, cu bazele puse încă de principele Gabriel Bethlen după 1615. De remarcat – acum doar în treacăt – că înregistrările clujene din anii '30 sunt foarte variate în cele ce privește sortimentele, mai ales cele duse în direcția Baia Mare, deci – măcar parte, chiar bună parte din ele – luând drumul Vienei sau pe cel baltic. Se pare că evenimentele de după moartea lui Gabriel Bethlen, cele din primii ani agitați ai domniei principelui Gheorghe Rákóczi I, disensiunile și conflictele legate de alegerea sa și mai ales de anii de domnie 1630-1636, departe de a frâna desfășurarea traficului comercial, au rămas *independente* de acesta din urmă. Lucru important: această constatare o putem face și în privința celorlalte puncte de legătură europeană pe care le-a întreținut comerțul clujean⁹. Aceste relații comerciale nu au fost sensibil știrbite nici de amestecul principelui în anii 1632-1633 în marele conflict politico-militar al vremii, în Războiul de 30 de ani. Luând chiar comerțul Cluj-Baia Mare: valorile maxime ale acestuia se înregistrează în anii 1630, 1632 și 1633. Față de ele, scăderea este sensibilă în anul 1634, an în care băntuia din plin în Europa epidemia de ciumă, abătută și asupra Transilvaniei, an în care și drumurile transilvane și învecinate au devenit de neumblat din cauza ploilor torențiale căzute în toamnă, dar și în iarnă, din pricina abundenței zăpezilor¹⁰. Nici în 1635-1636 (ulimii ani din care dispunem de înregistrări tricesimale), valorile schimbului de mărfuri nu ating maximele din anii înainte menționați, dar rămân cel puțin la nivelul anilor cu cel mai ridicat trafic din deceniile anterioare (vezi Tab.III.)¹¹. O mărturie indirectă a intensității schimbului de mărfuri în special în cel de-al patrulea deceniu al secolului al XVII-lea o constituie și frecvența hotărârilor dietale referitoare la interzicerea, ori, dimpotrivă, la îngăduirea comerțului cu anumite produse (hotărâri adoptate la dietele transilvane ținute în aprilie-mai 1633 la Alba Iulia, în mai-iunie 1634 tot la Alba Iulia, în mai-iunie 1535 în aceeași localitate).

Examinând, în continuare, conținutul concret al schimbului de mărfuri între cele două orașe (dus – Tab. IVA. – și întors – Tab. IVB.) va trebui să facem acest lucru împărțit pe compartimente de mărfuri, în ordine descrescândă.

⁹ A se urmări Kh, p. 353-536.

¹⁰ Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae), IX (1629-1637), Budapest, 1883, p. 208.

¹¹ V. mai ales, Kh, p. 49

Tab. IVA.
Mărfuri taxate la Cluj, duse de la Cluj la Baia Mare

Compartimentul (marfa)	Tricesima fl., d.	Prețul comercial Fl., d.
Săpun	42,87	1285,91
Articole de mercurie	40,84 ½	1155,80 ½
Încălțăminte, produse de pielărie	35,71 ½	1087,73
Mătăsuri, mantii, carpete, fote	28,9	860,42 ½
Miere, produse cu miere	21,08 ½	630,00 ½
Altele	17,10 ½	498,30
Pânzeturi, țesături fine (de mătase?)	14,11 ½	428,40 ½
Prod. pânză sau postav, pânză fină	10,36	308,44
Produse agricole	7,14 ½	213,76
Sticlă	5,77 ½	163,50
Fructe	5,20	155,91
Chimicale	5,01	150,50
Postavuri	4,92	147,60
Caș	2,52	70,50
Slănină	0,90	27,00
metale, obiecte din metal	0,81	25,00
Arme	0,41 ½	13,75
Articole de lux	0,36	12,00
Articole de menaj	0,12	4,00
Total	244,17	7238,54

Tab. IVB.
Mărfuri taxate la Cluj, aduse din Baia Mare

Compartimentul (marfa)	Tricesima fl., d.	Prețul comercial fl.,d.
Chimicale	38,19	1145,75
Pălării	13,10	393,00
Metale, unelte	11,21 ½	336,40 ½
Țesături	3,90	117,00
Altele	2,55	85,00
Fructe	0,76 ½	23,40
Total	69,72	2100,55 ½

Constatăm că din Cluj spre Baia Mare au fost mereu duse numai produse mult mai numeroase și în valoare mai mare, decât cele aduse de la Baia Mare la Cluj, dar că și varietatea compartimentelor reprezentate, a sortimentelor, este mult mai mare în cazul direcției inverse. Cele mai mari cantități de mărfuri duse spre Baia Mare se înregistrează în domeniul transportului săpunului, ele fiind urmate de articolele de mercurie și apoi de mărfurile constând în produse de încălțăminte și pielărie. Mătásurile, care le succed – în bună parte, probabil mărfuri de tranzit¹² –, sunt urmate de miere și produse cu miere, după care vin categorii de mărfuri în cantități mai mici. Produsele ce fac parte din compartimentele ce ocupă primele locuri în tabel se repetă cu regularitate în înregistrările aproape fiecărui an, pe când cele de la urmă sunt mai sporadice.

¹² Înregistrările tricesimale nu specifică această calitate; totuși, cunoscând specificul producției băimărene și obișnuitele mărfuri tranzituate, se poate depista, care din produsele taxate sunt mărfuri de tranzit și chiar locurile de producere a acestor mărfuri (există, în acest sens și chiar o bibliografie). În unele cazuri se poate urmări chiar din înregistrări traseul pe care l-au urmat asemenea produse, după ce ele “au sălășluit” în piața clujeană.

Dintre mărfurile taxate la vamă și aduse din Baia Mare, chimicalele ocupă locul prim, în traficul invers ele se situează pe o poziție mult mai mică. Specificul producției extractive din minele de lângă orașul Baia Mare, cum erau litarga sau piatra vânăta, erau curent aduse la Cluj. Altminteri, varietatea mult mai redusă a aducerii de marfă de la Baia Mare la Cluj indică încă o dată însemnătatea mult mai mare a orașului Cluj, atât ca centru meșteșugăresc și de desfacere a produselor zonei imediate, cât și ca importantă localitate de tranzit¹³.

Pentru a ilustra marea varietate a sortimentelor cuprinse într-o serie de compartimente, vom aminti câteva dintre acestea, cuprinse în unele din categoriile de mărfuri înșirate. Astfel, în cadrul mărfurilor ce luau drumul Băii Mari, un tablou foarte pestriț îl oferă categoria produselor de încălțăminte – pielărie, unde transporturile satisfăceau – după mărturia înregistrărilor – cele mai felurite gusturi și cerințe, de bună seamă majoritate a populației orașenești, dar, posibil, și din Balcani.

Întâlnim aici printre produse cizme roșii cu carâmbi înalți (*karmasin zaras chismatt*¹⁴), ghetete simple ori de piele fină (*sarutt*¹⁵, *zattian sarut*¹⁶), cizmulițe pentru copii (*apro czizmat giermeknek valor*¹⁷), papuci de casă (*papucziot*¹⁸), cizme turcești (*teöreök czizmat*¹⁹) piele de cordovan (*kordouan beort*²⁰) etc. Din cadrul articolelor de mercurie – posibil, unele din ele mărfuri de tranzit –, alături de șnururi și nasturi, foarte frecvenți, găsim menționate abiele ieniceresti (*janiczar kapzat*²¹) borduri de postav (*pozto zelt*²²), cordoane de bumbac sau ață (*giapot eweket*²³, *czerna eöüeth*²⁴), ață turcească (*teöreök cernát*²⁵), alte mărunțișuri. Mătăsurile și țesăturile fine sunt și ele variate: mătasea de Nitra (*Nitra Selymet*²⁶), mantiile (*palastott*²⁷) se înregistrează desecori. În rândul produselor din sticlă se remarcă nu o dată sticla transilvană (*Erdely wueget*²⁸). Printre produsele agricole, cele mai multe înregistrări se referă la transportul orezului (*riskását*²⁹). Mai merită menționate postavurile-țesăturile care erau duse la Baia Mare. Dintre ele, majoritatea înregistrărilor specifică bagazia sau bagazia prusacă (*bagaziat*³⁰, *Pruzzay bagaziat*³¹, *Bruszzai Bagaziat*³²), precum și abaua (*abat*³³). Dintre metale se menționează fierul de Trascău (*Toroczkaí vasat*³⁴). La rubrica “Altele” am inclus cazurile de înregistrare a mai multe produse la aceeași poziție, taxate cu o sumă unică, precum și pe acelea ce amintesc doar “câteva mărunțișuri” (*eggiet mas arolekott*³⁵).

La produsele venite din direcția Baia Mare, în afara amintitelor chimicale o mențiune se cuvine țesăturilor și pânzeturilor. După modelul de înregistrare se pare că în aproape toate cazurile este vorba despre marfă de import adusă din Baia Mare la Cluj. Se

¹³ V., printre altele, în Kh, p. 66–67, 83.

¹⁴ Kh, p. 107.

¹⁵ Kh, p. 113.

¹⁶ Idem.

¹⁷ Kh, p. 276.

¹⁸ Ibidem (același transport).

¹⁹ Kh, p. 365.

²⁰ Kh, p. 389.

²¹ Kh, p. 115.

²² Kh, p. 107.

²³ Kh, p. 108.

²⁴ Kh, p. 468.

²⁵ Kh, p. 389.

²⁶ Kh, p. 218.

²⁷ Kh, p. 494.

²⁸ Kh, p. 516, 522.

²⁹ Kh, p. 300, 353, 407, 429, 465, 483, 529 etc.

³⁰ Kh, p. 353.

³¹ Kh, p. 243.

³² Kh, p. 353.

³³ Kh, p. 523.

³⁴ Kh, p. 178.

³⁵ De exemplu, în registrele din anii 1611, 1616 (Kh, p. 155, 253 etc.)

menționează, de pildă, pânda și giulgiul polonez (*lengiel vaznot*³⁶, *lengiel giolczot*³⁷), mătase de Nitra (*Nitra selymet*³⁸) giulgiu de Silezia (*slesiai giolczot*³⁹). Interesante sunt și datele referitoare la taxele vamale impuse metalelor aduse de la Baia Mare. În repetate rânduri întâlnim mențiuni despre taxare de cositor negru (*fekete onatt*⁴⁰). Ca și litarga amintită la chimicale, utilizând la smălțuirea vaselor, cositorul va fi fost necesar îndeosebi meșteșugarilor olari în modelarea produselor lor larg răspândite în vremea aceea în toate mediile sociale (desigur, cu execuție și prețuri variate).

*

Trecerea în revistă a frecvenței, valorii vamale și sortimentelor traficului comercial între Cluj și Baia Mare în perioada de sfârșit a secolului al XVI-lea și în primele patru decenii ale secolului al XVII-lea este elocventă în a demonstra că o relație comercială tradițională⁴¹ a persistat în prima jumătate a veacului al XVII-lea, având dubla ipostază de comerț intern și de tranzit. Mai mult chiar: dintre orașele Transilvaniei și ale Partium-ului, în perioada dată cele mai continue și intense legături comerciale ale Clujului s-au desfășurat cu Baia Mare. Faptul acesta istoric nu este întâmplător. Orașul Baia Mare era foarte favorabil așezat pe ruta comercială ce lega Clujul de Europa centrală și dispunea de resurse economice necesare populației clujene, din jur și de mai departe, spre sudul continentului. Datorită acestor împrejurări, comerțul Clujului cu Baia Mare era de 39,72% din totalul comerțului clujean cu Transilvania și Partium. Din punct de vedere valoric, acest comerț ocupă locul al treilea în zona amintită, după Oradea și Carei⁴². Toate acestea atrag încă o dată atenția asupra rolului de seamă al orașului Cluj ca indispensabil centru de desfacere și tranzit de mărfuri al vremii în centrul și sud-estul continentului european.

FRANCISC PAP

LES INFORMATIONS DES RÉGISTRES DE TRENTIÈME DE CLUJ SUR LE COMMERCE ENTRE CLUJ ET BAIJA MARE (Abstrait)

On présente l'évolution du nombre annuel (Tab.I.), de la somme annuelle du trentième (Tab.II.), du prix d'achat des produits (Tab.III) et des sortiments (Tab.IVA. et IV.B.) du commerce entre Cluj, la *civitas primaria* de la Principauté de Transylvanie, et la ville de Baia Mare. Cette-ci, autour de ses propres produits (à plupart, de minéraux), faisait un échange soutenu avec de produits venus de l'Europe Centrale (Vienne, la Baltique, Slovaquie, Pologne) et vendus aux négociants de Cluj soit pour la propre population de la ville, soit pour un continuel commerce de transition de Cluj vers le Sud, Sud-Est d'Europe, tant que vers la région méditerranéenne.

³⁶ Kh, p. 116.

³⁷ Kh, p. 392.

³⁸ Kh, p. 266.

³⁹ Kh, p. 366.

⁴⁰ Înregistrări din 1617 (Kh, p. 267.)

⁴¹ Clujul întreținea legături comerciale cu Baia Mare încă din sec. XV. Ele se intensifică în sec. XVI. V. Samuil Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 245, 246, 290-294, 310, 319.

⁴² Kh, p. 55, 662.

CĂLĂTORI FRANCEZI PRIN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Mutațiile fundamentale în echilibrul de forțe din estul Europei în timpul sec. al XVIII-lea, dilatarea Europei și recuperarea spațiului oriental în răstimpul acestui veac și începutul celui următor, au determinat un interes particular al Occidentului pentru aceste teritorii străbătute de un număr mare de călători care ulterior și-au redactat și publicat impresiile de călătorie. În contextul efortului de recuperare a Europei orientale făcut de occidentali, interesul francezilor asupra spațiului românesc se asociază mentalității generale occidentale, specifică unei “etape de documentare”¹ ce urmărea cunoașterea complexă a regiunii din punct de vedere economic, politic, militar, etnic și confesional precum și al stadiului de civilizație al națiunilor care trăiesc aici.

Cu rare excepții, centrul și sud-estul Europei nu constituiau un scop final al călătoriei ci doar o necesitate fatală a itinerarului. Aceste zone devin un intermediar între Rusia, Anglia și Franța și un drum german către Orientul apropiat sau îndepărtat. De aceea călătoriile ce au ca axă fluviul Dunărea vor fi extrem de utile țărilor române care nu pot fi evitate de francezii care trec pe aici deceniile trei și patru ale sec. al XIX-lea. Este cazul baronului d'Haussez și mareșalului Marmont, lui Edouard Thouvenel și Saint-Marc Girardin, lui Anatole de Demidoff și Xavier Marmier ca să amintim numai pe câțiva voiajori la care vom face referire mai jos și care, urmând un traseu dunărean, cuprind în impresiile lor și descrieri ale spațiului românesc. Contactul cu aceste teritorii, impresia produsă prin contact și consemnată se constituie ca o sursă valoroasă pentru descoperirea alterității atunci când observatorul are posibilitatea să facă comparații între realitatea punctului de contact de pe itinerar și realitatea locului de unde pleacă – Franța în cazurile urmărite de investigația noastră.

În categoria călătorilor francezi în spațiul românesc am reținut pe cei care au avut un statut itinerant în condițiile în care timpul de ședere aici nu a fost unul îndelungat fiind determinat firesc de necesitatea parcurgerii traseului cu mijloacele de locomoție specifice epocii. Mărturia lor asupra realităților întâlnite am grupat-o pe trei paliere temporale care corespund unor etape istorice distincte din evoluția societății românești. Luând ca punct de referință data apariției în Franța a primei ediții, am avut în vedere faptul că există un segment temporal uneori deloc neglijabil între data efectuării călătoriei și data comunicării în Franța a acestei experiențe de călătorie.

Am situat într-o primă investigație un grup de călători care și-au publicat impresiile într-un interval de timp cuprins între anii mișcării revoluționare a lui Tudor Vladimirescu și începutul domniilor regulamentare în Principatele dunărene. În al doilea decupaj cronologic mai substanțial am analizat oferta călătorilor care și-au publicat relațiile de călătorie în timpul domniilor regulamentare până la debutul crizei orientale care a avut ca efect războiul Crimeii. În ultimul segment cronologic am analizat călătoriile franceze în anii acestui război și în perioada premergătoare Unirii Principatelor.

Pentru cei mai mulți călători care își comunică impresiile de călătorie în Franța în deceniile II-III ale secolului al XIX-lea, țărilor române nu sunt vizate în mod expres ci sunt descrise ca un segment de itinerar spre destinația finală care poate fi după caz Imperiul Otoman sau Rusia. Tipologia călătoriilor publicate în acest răstimp dar efectuate într-o

---

¹ Vasile V. Haneș, *Formarea opiniei franceze asupra României în sec. al XIX-lea*, Buc., 1929, vol. I, p. 107

perioadă anterioară este diversă. Întâlnim călătorii științifice întreprinse de savanți francezi (minerologul Franc-Sulpice Beudant), călătorii ale exilaților francezi victime ale Revoluției franceze sau Restaurației bourbonice (contele Auguste de Lagarde, respectiv frații Antoine și Barthélemy Bacheville) sau călătorii diplomatice ce înregistrează evenimente politice sau militare din aceste zone (J.M. Tancoigne, Robert Walsh, baronul Félix de Beaujour etc.).

Seria călătoriilor analizate este deschisă de profesorul de mineralogie la Universitatea Cambridge, Edouard-Daniel Clarke, a cărui operă a fost tradusă în franceză și publicată la Paris în 1813². În cursul călătoriei sale în Rusia și Turcia din anul 1800 el face sumare referințe la Cetatea Albă și Chilia și amintește că incursiunile lui Pasvan-oglu l-au determinat să ceară ambasadei engleze la Poartă o escortă care să-l protejeze de eventualele atacuri în drumul de la Iași la Odessa³.

Scrisorile din Persia și Turcia asiatică publicate în anul 1819 de J.M. Tancoigne, atașat al ambasadei franceze în Persia, conțin descrieri ale așezărilor din Principatele dunărene, etape ale drumului pe care diplomatul francez le-a făcut la întoarcerea din Orientul îndepărtat⁴. Călătorul face o schiță fugară a Bucureștiului, unde a rezidat cinci zile în septembrie 1809, într-o scrisoare adresată unei corespondente din Franța precizând că a fost primit aici de vechiul său prieten consulul francez Jacques Ledoulx. Ajuns la Iași după o istovitoare călătorie prin așezările Moldovei îl descrie în câteva rânduri remarcând aici câteva locuințe frumoase precum și numărul mare de evrei⁵.

Două relații de călătorie în al căror itinerar au fost incluse și provinciile românești au apărut în Franța în anul 1822. Prima dintre ele, încadrabilă în tipologia călătoriilor științifice a fost făcută în Ungaria în anul 1818 de către geograful francez F.S. Beudant⁶. Având în principal preocupări de istorie naturală, cartea analizează și realitățile din Transilvania concentrându-se asupra compoziției etnice și istoriei locuitorilor de aici. Savantul francez mărturisește că spre regretul său apropierea sezonului ploios l-a forțat să-și anuleze călătoria în Transilvania și Banat⁷. Cu toate acestea autorul surprinde, mai ales în primul volum, mozaicul etnic specific Transilvaniei și face considerații asupra fiecărei etnii⁸.

De cu totul altă factură este călătoria fraților Bacheville în Moldova și ulterior în Muntenia întreprinsă în anul 1817. Cei doi frați Antoine și Barthélemy, sunt siliți să călătorească, mai precis să fugă, din cauza opiniilor bonapartiste și patriotice. "Nu pretind cătuși de puțin un succes literar – scria Barthélemy Bacheville – nu vreau decât să arăt concetățenilor prin relatarea călătoriilor mele, tot ceea ce poți să suferi pentru libertate fără a înceta să o iubești". Emigranții, exilații, proscrișii sunt călători care nu pleacă de bună voie și atitudinea lor față de realitatea itinerarului este una specială. Ei nu pot face descrieri obiective fiind preocupați de nenorocirile personale. Însuși titlul lucrării – *Călătoriile fraților Bacheville, foști căpitani de gardă, cavaleri ai Legiunii de onoare în Europa și*

² Edouard-Daniel Clarke, *Voyages en Russie, en Tartarie, et en Turquie*, Paris, Buisson et Arthus Bernard, 1813, vol. I-III. Prima ediție în limba engleză a apărut în anul 1811.

³ *Ibidem*, vol. III, p. 108; Traducătorul francez citează într-o notă monografia lui Louis Carra apărută în 1781 la Neuchâtel și corectează informația acestuia privitoare la locul de exil al poetului latin Ovidiu care "nu a fost Cetatea Albă ci Tomisul" (p. 124).

⁴ J.M. Tancoigne, *Lettres sur la Perse et la Turquie d'Assie par [...] attaché à la dernière ambassade de France en Perse*, Paris, Nepven, 1819, vol. I-II. N. Iorga în *Istoria românilor prin călători*, Buc., 1928-1929, vol. IV, p. 7, scrie câteva rânduri despre acest călător francez amintind despre o ediție apărută la Londra din anul 1820.

⁵ *Ibidem*, vol. II, p. 268-275; Scrisoarea nr. XXXVI, datată Lemberg, 2 oct. 1809

⁶ F.S. Beudant, *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie, pendant l'année 1818 par [...] chevalier de l'ordre royal de la Légion d'honneur. Relation historique*, Paris, Verdière, 1822, vol. I-IV

⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 121

⁸ *Ibidem*, p. 61-88

Asia, după condamnarea lor de către Tribunalul special al Rhônului în 1816⁹ – trimite la statutul fortuit al foștilor ofițeri ai lui Napoleon, nevoiți să ia calea exilului pentru a scăpa de poliția Restaurației bourbonice. Implicați în mai multe acțiuni subversive, cei doi frați au izbutit să părăsească Franța în primăvara anului 1817 și, pe ruta München-Varșovia-Cracovia, au ajuns la Iași în luna iunie a aceluiași an¹⁰. Deși, consulul francez de la Iași, avizat de guvernul său de sosirea celor doi fugari în Moldova, a cerut domnitorului Scarlat Callimachi expulzarea lor, ultimul le asigură protecția sa. Domnitorul a trimis dosarul celor doi Porții otomane și, până la sosirea răspunsului, le-a acordat găzduire și o soldă de 50 de galbeni pe lună fiecăruia. Angajați mai apoi ca preceptori ai copiilor unor boieri moldoveni, cei doi frați au prilejul să facă observații asupra țării care le-a oferit ospitalitate. Atmosfera ostilă întâlnită de Barthélemy la curtea spătarului Iancu Canano, întreținută de șicanele micilor slujbași și dezinteresul pentru carte al elevului său, îl va face să părăsească Moldova pentru a se îndrepta spre Constantinopol. La București, unde rămâne câteva zile în mai 1818, el remarcă identitatea între structura politică, socială, și culturală a celor două principate: „aceeași guvernare, aceeași boierime, același cler, sarcinile, impozitele, și nedreptățile sunt aceleași”. Societatea munteană este percepută ca fiind împărțită în trei clase: boierimea, clerul și starea a treia, la care el adaugă și câteva considerații despre starea de înrobire degradantă a țăganilor¹¹.

Despre călătoria ca emigrație vorbește în prefața cărții sale și contele Auguste de Lagarde care și-a publicat în anul 1824 călătoria sa de la Moscova la Viena, indicând în titlu și orașele București și Sibiu ca jaloane ale itinerariului¹². Călătoria sa a fost făcută în anii 1811-1813 și în cuvântul înainte autorul avertizează cititorii despre modificările intervenite în țările vizitate în cei doisprezece ani care au trecut. Numeroase pagini descriu, într-un stil epistolar, sejurul contelui francez la București, iar mai apoi drumul său prin Ardeal în primăvara anului 1813. În capitala Țării Românești contactul cu elita boierească i-a permis o radiografiere a societății românești de la începutul domniei lui Ioan Gheorghe Caragea¹³. Din relatarea sa desprindem două imagini angajate într-o relație antitetice: contrastul dintre belșugul natural al Țării Românești (peisaje pitorești și luxuriante, rodnicia și fertilitatea pământului bogății ale subsolului etc.) și incapacitatea guvernanților de a exploata rațional aceste daruri ale naturii. Străbătând câmpia română în drum spre Pitești, el admira fertilitatea naturală a acestui pământ căruia „nu-i lipsește pentru a fi cultivat decât o populație, iar pentru a fi colonizată aceasta o altă guvernare”¹⁴. Mai târziu, în timpul petrecut în carantina de la Turnu Roșu, el va relua această temă subliniind incapacitatea politică a domnitorilor fanarioți de a proteja industria și agricultura deoarece, trăind permanent sub amenințarea unei „neasteptate înlocuiri”, aceștia nu se vor ocupa decât de ceea ce îi va putea îmbogăți rapid¹⁵. Toți boierii cu care a avut prilejul să se

9 [Barthélemy Bacheville], *Voyages des frères Bacheville, capitaines de l'ex-garde, chevaliers de la Legion d'Honneur, en Europe et en Asie, après leur condamnation par la Cour Prévôtale du Rhône, en 1816*, Paris, Corréard-Ponthieu, 1822. A doua ediție a lucrării, revizuită și îmbogățită a apărut în același an la editura Béchet. Autorul a publicat în 1820 și o petiție adresată Camerei Deputaților prin care cerea revocare pedepsei pronunțate în 1816 în amintirea fratelui său Antoine decedat în cursul acestei călătorii.

¹⁰ *Ibidem*, p. 205

¹¹ *Ibidem*, p. 222-224

¹² Auguste de Lagarde, *Voyage de Moscou à Vienne par Kiev, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermannstadt ou lettres adressées à Jules Griffith ...*, Paris, Treuttel et Würtz, 1824. Născut în anul 1780, autorul a fost general și diplomat francez. Aflat în exil, s-a pus în serviciul Rusiei participând chiar la campania împotriva lui Napoleon din 1812. Se întoarce în patrie în 1815 și este numit ambasador în Spania și Bavaria. Lucrarea a fost publicată și la Londra în anii 1825 și 1831, precum și în limba germană la Heidelberg (1825). Textul ediției din 1831 în limba engleză este oarecum modificat de autor. Vezi analiza comparativă a celor două versiuni la Constantin I. Karadja, *Contele de Lagarde și călătoria sa în Revista istorică*, IX, 1923, nr. 1-3, p. 6-10

¹³ Vezi Dan A. Lăzărescu, *Imaginea poporului român în conștiința europeană 1821-1834*, Buc., 1999, [vol. IV], p. 154-166

¹⁴ Auguste de Lagarde, *op. cit.*, p. 349

¹⁵ *Ibidem*, p. 359-361

întrețină l-au asigurat că românii se trăgeau din romanii exilați în vechea Dacie după cum o dovedește numele de “romun” pe care și l-au dat întotdeauna localnicii precum și denumirea “Tsara Roumaneska”. Limba română, scria el, este derivată din latina coruptă și este amestecată cu cuvinte slavone, turcești și tătărești¹⁶. În mai 1813 călătorul francez, întovărașit de logofătul Constantin N. Dudescu, vizitează târgul Sibiului, palatul și “biblioteca magnifică” a guvernatorului Transilvaniei baronul von Brukental. Călătorind prin Transilvania pe ruta Orăștie-Deva-Făget-Lugoj-Timișoara-Arad el face scurte descrieri ale acestor așezări subliniind că locuitorii vorbeau aceeași limbă ca în Țara Românească. Prin fizionomie, port, obiceiuri și limbă țărani români – “urmașii Cezarilor și Ciceronilor” – îi apar ca reprezentanții cei mai autentici ai foștilor stăpâni ai lumii. Referindu-se la ei, Lagarde făcea o interesantă comparație cu francezii siliți să plece în exil în Rusia în urma revocării Edictului de la Nantes și care și-au păstrat aici limba și portul specific epocii lui Ludovic al XIV-lea¹⁷.

În toamna anului 1819, artistul francez Louis Dupré (1789-1836) – elev al ilustrului pictor francez Louis David – a călătorit prin Țara Românească și mai apoi prin Transilvania venind de la Constantinopol. Până în apropierea Bucureștiului el s-a aflat în alaiul ultimului domnitor fanariot Mihai Șuțu care venea de la Constantinopol pentru a ocupa tronul Moldovei. Relația sa de călătorie, publicată în anul 1835¹⁸, conține date biografice ale domnitorului, evidențiind ascensiunea sa la tronul Moldovei și mai apoi exilul în Rusia, Italia și Franța intervenit după evenimentele anului 1821. Între desenele anexate regăsim portretul în culori al lui Mihai Șuțu îmbrăcat în costum oriental cu caftan îmblănit precum și al fiicei sale Elena. Artistul francez mai face referiri și la alaiul domnitorului care prin amestecul de costume turcești, grecești și poloneze i-a fost o bună sursă de inspirație în desenele sale. Pitorescul cortegiu este desenat la sfârșitul textului într-o vinieta în care alături de moldoveni, tătari și albanezi autorul se înfățișează pe sine în costum francez pentru a da “un contrast în plus ansamblului”¹⁹. Drumul prin Ardeal este schițat sumar făcând referire la trecerea sa prin Brașov și Cluj în octombrie 1819 spre Pesta și Viena²⁰.

Alături de lucrările de informare despre Turcia europeană, publicate în Franța în anii războiului ruso-turc din 1828-1829, au apărut acum și mărturii ale călătorilor care au trecut prin această zonă. Încă din anul 1827 Pierre-César Briand a publicat, în a doua ediție, o culegere de călătorii efectuate prin Europa care conține și o călătorie prin Principatele dunărene pe ruta Iași-București-Sofia²¹. În spațiul extracarpatic călătorului îi rețin atenția doar cele două capitale de pe traseu pe care le descrie făcând referire la arhitectura lor, îmbrăcămintea și obiceiurile boierilor. Notele despre Țara Românească – numită “Le Perou des Fanariotes” – fac referire la regimul de exploatare fiscală instituit de “grecii veniți de la Constantinopol” care se îmbracă cu eleganță și exploatează resursele interne ale țării²².

Un alt călător de renume din această perioadă este englezul Robert Walsh autorul unui *Voiaj în Turcia și la Constantinopol* tradus în limba franceză și publicat la Paris în anul 1828²³. Cleric de formație, autorul a fost atașat al ambasadei lordului Strangford și

¹⁶ *Ibidem*, p. 323

¹⁷ *Ibidem*, p. 383

¹⁸ Louis Dupré, *Voyage à Athènes et à Constantinople, ou Collection de portraits, de vues et de costumes grecs et ottomans, par [...], élève de David*, Paris, Dondey-Dupré, 1825. Anul înscris pe copertă (1825) este tipărit greșit deoarece autorul amintește la pagina 49 de evenimente petrecute un deceniu mai târziu.

¹⁹ *Ibidem*, p. 51

²⁰ *Ibidem*, p. 52

²¹ Pierre-César Briand, *Les jeunes voyageurs en Europe ou description raisonnée des divers pays compris dans cette partie du monde, Seconde édition, revue, corrigée et augmentée par P.C.*, Paris, Thiériot, 1827, vol. III

²² *Ibidem*, *Scrisoarea XXX*, p. 88

²³ R. Walsh, *Voyage en Turquie et à Constantinople par [...], attaché à l'ambassade de lord Strangford. Traduit de l'anglais par H. Vilmain et E. Rives attachés au Ministère des Affaires Étrangères*, Paris, Moutardier, 1828. Traducerea a apărut concomitent cu publicarea variantei engleze la Londra de către F. Westley și A.H.

după un sejur în capitala Imperiului otoman se reîntoarce acasă. În prefață afirma că a ales să străbată Bulgaria, Țara Românească, Transilvania și Austria urmărind traseul regelui Darius în căutarea sciților nord-pontici, traseu care considera că va fi urmat și de armatele ruse în drum spre Constantinopol. Drumul i se pare incomod. Amintirea călătoriei de la Giurgiu la București, efectuată cu rapidele căruțe de poștă, i-a inspirat o litografie în care acestea sunt reprezentate străbătând un drum periculos presărat cu numeroase cruci de morminte²⁴. Face apoi o descriere a Bucureștiului unde remarcă contrastul dintre lux și mizerie și amestecul pestriț de “europeni și orientali” diferențiați după îmbrăcăminte. Pe de altă parte portul țăranilor întâlniți în drumul spre Turnu Roșu îi probează că ei sunt urmașii romanilor și vorbesc limba latină iar pentru a fi mai convingător transcrie câteva expresii latine folosite de interlocutorii săi și traducerea lor în limba franceză²⁵. La părăsirea țării, în carantina de la Turnu Roșu, el schițează istoria celor două principate. Rândurile scrise de el fac referire la originea locuitorilor, denumirea țărilor române²⁶, confruntările cu turcii în evul mediu și istoria mai recentă a domnitorilor fanarioți. Sunt descrise și comunitățile de ȧigani întâlnite care trăiesc în ignoranță și barbarie făcând comparație între statutul lor juridic în Principate respectiv în Transilvania. În Transilvania trece prin Sibiu fiind interesat mai ales de originea sașilor și progresele Reformei în rândul acestei comunități²⁷. Voiajul său urmează cursul Mureșului și ajungând la Deva este surprins să constate că locuitorii de aici vorbesc limba latină. Prin Arad se îndreaptă spre Budapesta unde remarcă frumusețea bisericii românești semnalând totodată și apariția primului volum dintr-un “dicționar al limbii române”. El concluzionează că atunci când această operă va fi încheiată ea “va oferi savanților lucruri curioase”²⁸.

Publicarea acestor impresii de călătorie în Franța a fost imediat semnalată cititorilor de două numere ale ziarului *Le Globe*. “Orice fel de informație despre starea actuală a unei țări devenită în acest moment teatrul unui război atât de important ca acela dintre ruși și turci - se arăta în numărul din 26 iulie 1828 al ziarului - nu poate să nu intereseze publicul mai cu seamă că ele îi sunt oferite de această călătorie [...]”²⁹. Drumul prin Țara Românească și Transilvania este analizat în numărul următor al ziarului care reproduce și expresiile în latina vulgară folosite de țăranii români transcrise de R. Walsh. Se apreciază că armonia dintre catolicii și reformații din Transilvania are ca bază egalitatea în drepturi civile care există pentru toți. Ziarul recomandă această lucrare publicului francez pentru “interesul faptelor și modul simplu în care sunt povestite”³⁰. Devenind cotidian în 1830, acest ziar va avea în vedere evenimentele politice și militare de la gurile Dunării. De asemenea, numărul din 11 aprilie 1830 face o recenzie a călătoriei diplomatice, făcută în Orient din ordinul guvernului francez de V. Fontanier³¹.

Davis. Călătoria lui Walsh a fost reunită în 1855 într-o culegere de călătorii în Europa având textul revăzut și tradus de Albert Montémont.

²⁴ *Manière de courir la poste en Valachie, Ibidem*, p. 175

²⁵ (*Pone fen- Mettez du foin, Sunt multi innumerabili- Il y en a beaucoup, Non soror domine esti, uxor - Ce n'est point ma soeur, c'est ma femme*), *Ibidem*, p. 200

²⁶ Autorul crede că denumirea Valahia ar deriva de la numele “generalului roman Flaccus” și pentru a fi mai convingător citează un vers din poetul latin Ovidiu, *Ibidem*, p. 206

²⁷ Se prezintă și o litografie reprezentând un țăran sas reformat, *Ibidem*, p. 270

²⁸ *Ibidem*, p. 302. Este vorba de *Lexiconul de la Buda* (1825), primul dicționar explicativ și etimologic al limbii române tipărit care are printre autori pe Samuil Micu și Petru Maior.

²⁹ *Le Globe. Recueil philosophique et littéraire*, tom VI, nr. 79, 26 iulie 1828, p. 571

³⁰ *Ibidem*, nr. 80, p. 579

³¹ V. Fontanier, *Voyages en Orient, entrepris par l'ordre du gouvernement français de l'année 1821 à l'année 1829*, Paris, Librairie universelle, 1829. Puține referințe la țările române în această lucrare care se ocupă în special la evenimentele politice care au urmat după semnarea Convenției de la Akkerman (25 sept./7 oct. 1826). Se preciza că Rusia nu avea în vedere la acea dată în mod special Principatele dunărene considerate ca fiind “distrușe de război, locuite de o populație rară și leneșă și a căror producție agricolă ar fi fost inferioară celei din Basarabia, Crimeea și malurile Azovului” (p. 59).

Tot în timpul conflictului ruso-turc din 1828-1829 apar și memoriile baronului Louis-Auguste Félix de Beaujour (1763-1836) ce rezumau impresiile sale în urma călătoriei în Turcia făcută în timpul Revoluției franceze³². În prefață nobilul francez arată că acest conflict l-a determinat să publice și observațiile militare adunate în timpul sejurului său deoarece observațiile legate de activitatea comercială le-a publicat în anul 1800 la reîntoarcerea sa în Franța. Ele fac referire în principal la sistemul de fortificații și garnizoane care existau pe granițele Turciei dar cuprind și descrieri ale Principatelor dunărene, Serbiei și Bulgariei. Prezentarea liniei de apărare a Dunării urmărește enumerarea fortificațiilor existente pe ambele maluri ale fluviului până la vărsarea lui în mare. Pe acest parcurs, în câmpia română, călătorul evidențiază contrastul dintre pitorescul zonei ilustrat de unduirea lanurilor de grâne și precaritatea condițiilor de locuit ale oamenilor pe care i-a întâlnit³³. De altfel imaginea cadrului natural pitoresc al țărilor române contrapusă condiției modeste a locuitorilor o vom regăsi și la alți călători francezi de mai târziu. Cu toate acestea, fizionomia țăranilor îi place nobilului francez deoarece îi amintește de originea ilustră a acestora. Este denunțat apoi spoliatorul regim fiscal instituit de domnitorii fanarioți care, spune el, par să administreze țara mai mult pentru profitul turcilor și al lor personal decât pentru bunăstarea locuitorilor³⁴. Notele despre Principate se încheie cu o evaluare a potențelor geostrategice ale lor în conjunctura creată de ridicarea Rusiei la rang de mare putere în secolul al XVIII-lea, amenințând acum integritatea Imperiului otoman și liniștea Europei. Între soluțiile propuse care ar bara drumul rușilor către Constantinopol este enumerată și crearea unui stat independent format din Moldova și Țara Românească. În opinia sa această entitate politică “ar întrerupe linia de comunicații între Rusia și Turcia și ar îndepărta de Europa aceste războaie eterne care o tulbură și o amenință în fiecare moment”³⁵.

În perioada domniilor regulamentare primele călătorii franceze care ating teritoriul românesc sunt călătoriile ale exilului. Revoluția franceză de la 1789 și mai apoi Restaurația au dat fiecare câte o promoție de exilați din care, așa cum am văzut, unii (Auguste de Lagarde, respectiv frații Bacheville) au străbătut țăările române și ulterior au publicat descrieri ale realităților întâlnite. Similar s-au petrecut lucrurile în urma Revoluției din iulie 1830 când unii din partizanii fostului rege Carol al X-lea au călătorit în Europa asumându-și acest statut fortuit în chiar titlul lucrărilor publicate. În această calitate, Charles Lemerrier de Longpré, baron d'Haussez – autor chiar a unei lucrări intitulate *Filosofia exilului* – și mareșalul Auguste de Marmont, duce de Ragusa au străbătut Banatul și Ardealul în peregrinările lor prin Europa.

Baronul d'Haussez (1778-1854) a fost un personaj de prim plan al scenei politice franceze. Aparținând unei vechi familii regaliste, a fost prefect și consilier de stat în timpul Restaurației iar din august 1829 ministru al marinei și coloniilor în guvernul Polignac. Înainte de Revoluția din 1830, activitatea sa politică a fost urmărită și elogios comentată de ziarele franceze ale timpului³⁶. După aceste evenimente, în aprilie 1831, o instanță de judecată îl va condamna în contumacie la închisoare pe viață. Mai târziu, ziarul *Le Constitutionnel* manifesta o atitudine vehement critică față lucrarea sa intitulată *Călătoria unui exilat de la Londra la Neapole și Sicilia*. Baronului i se reproșează spiritul partinic al cărții sale și faptul că exilul l-a îndepărtat de tradiția franceză astfel încât el va fi dezavuat chiar de partizanii săi³⁷. Amnistiat în anul 1836³⁸, va reveni în țară, și va publica un an mai

³² Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman ou description de ses frontières et ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles, avec cinq cartes géographiques par le baron [...]*, Paris, Firmin Didot, Bossange, Delaunay, 1829, vol. I-II

³³ *Ibidem*, vol. I, p. 449

³⁴ *Ibidem*, p. 472

³⁵ *Ibidem*, p. 474-475

³⁶ *Journal des débats politiques et littéraires*, 7 februarie 1830; *Le Globe*, nr. 41, 27 martie 1830

³⁷ *Le Constitutionnel, journal du commerce, politique et littéraire*, nr. 49, 18 februarie 1835

³⁸ *Ibidem*, nr. 165, 17 iunie 1837. Ziarul precizează că baronul d'Haussez a beneficiat de amnistia dată de guvernul francez în 8 mai 1836.

târziu memoriile de călătorie în Elveția, Ungaria și Transilvania cu precizarea că ele completează *Călătoria unui exilat...*³⁹. Traseul său în Banat și Ardeal din anul 1831 cuprinde Lugojul, Mehadia, Deva, Sibiu, Alba Iulia, Clujul, Oradea, așezări pe care le descrie făcând de asemenea numeroase remarci asupra locuitorilor provinciei. Conturând o situație precară a Transilvaniei, baronul constata în general redusă apetență către muncă a populației datorată lipsei piețelor pentru desfacerea produselor agricole. Consumul local nu poate remedia această situație deoarece, susținea el, neexistând cumpărători nimeni nu are interes să producă mai mult⁴⁰. Deși a vrut să călătorească și în Țara Românească pentru a studia "ciudățenia" civilizației de aici el face precizarea că a fost împiedicat de carantina severă impusă de epidemia de holeră. Descrierea puțin favorabilă a țării este făcută bazându-se pe "buna credință" a informatorilor săi⁴¹. În saloanele Clujului, emigrantul francez se bucură de ospitalitatea nobilimii căreia îi exprimă recunoștința pentru primirea făcută deplângându-și totodată destinul care "l-a făcut din ministru un proscris"⁴². El lasă o descriere favorabilă a orașului, descriere care contrastează cu modul în care el vede alte localități de pe traseu: Lugojul și Caransebeșul i se par mizerabile, Deva uzurpă numele de oraș, Alba Iulia este comparată cu un târgușor mai mare etc. La explicarea acestei atitudini trebuie luate în discuție diferențele multiple și reale de civilizație existente între lumea celui care elaborează imaginea și lumea realității oglindite. Tributar modelului civilizației urbane pariziene, baronul are o imagine preexistentă atunci când călătorește în spațiul românesc și nu poate înțelege decât negativ realitățile întâlnite aici. În general progresul de tip occidental reprezintă etalonul de bază cu care el măsoară și judecă realitățile din teritoriul pe care-l parcurge.

Spațiul intracarpatic reprezintă un segment din itinerariul călătoriei făcută de un faimos personaj din epoca napoleoneană, mareșalul Auguste- Frédéric de Marmont (1774-1852) care are ca destinație finală Rusia și Orientul⁴³. Fost guvernator al Provinciilor Ilirice în timpul Imperiului, el a fost obligat să părăsească Franța datorită atitudinii avută în timpul Revoluției din iulie 1830 și s-a pus în serviciul Casei de Habsburg. După patru ani de "dulce ospitalitate" la Viena, mareșalul mărturisește că amintirea faptelor trecute l-au determinat să dea un nou sens existenței sale, călătorind pentru a se instrui și a studia realitățile întâlnite renunțând la prejudecăți. Cartea sa a fost bine primită în Franța, apariția succesivă a volumelor fiind semnalată în ziarul *Le Siècle* din 20 august 1837. În numerele următoare ale periodicului francez se face o recenzie favorabilă a lucrării reliefându-i interesul său imediat în contextul evoluțiilor politice ale problemei orientale⁴⁴. De altfel, observațiile mareșalului sunt mai mereu raportate la această problemă, la posibilele conflicte între Austria, Turcia și Rusia. În acest context informațiile sale vizează în principal resursele naturale și economice, topografia zonei, starea fortificațiilor, drumurile de acces, trupele și armamentul din locurile pe care le-a străbătut. Traseul său prin Banat include, la sfârșitul lunii aprilie 1834, Timișoara și teritoriul regimentului de graniță româno-ilirian. Bun cunoscător al problemelor militare din Monarhia habsburgică el face apologia acestor instituții militare de frontieră, fiind convins că ele au contribuit la creșterea nivelului de civilizație și a prosperității populațiilor autohtone⁴⁵.

În Ardeal se dau note asupra ruinelor Sarmizegetusei iar apoi din Hațeg vizitatorul trece prin Deva, Sibiu, Alba Iulia, Turda, Cluj, Dej și Bistrița urmându-și traseul spre

³⁹ Haussez, baron d', *Alpes et Danube ou Voyage en Suisse, Styrie, Hongrie et Transylvanie par [...] Pour faire suite au Voyage d'un exilé*, Paris, Amboise Dupont, 1837, vol. I-II

⁴⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 305-306

⁴¹ *Ibidem*, p. 315

⁴² *Ibidem*, p. 338-339

⁴³ Auguste de Marmont, *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée et sur les bords de la Mer d'Azoff, à Constantinople dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Égypte*, Paris, Ladvocat, 1837, tom I-IV. Lucrarea a fost reimprimată la Bruxelles (1837-1839) în cinci volume, fiind ulterior tradusă și în italiană, engleză și germană.

⁴⁴ *Le Siècle*, nr. 232, 23 august 1837

⁴⁵ N. Bocșan, *Observateurs français sur les confins militaires autrichiens*, în *The Austrian military border. Its political and cultural impact*, Iași, 1994, p. 10-11

Bucovina. Descrie populațiile întâlnite accentuând maniera în care fiecare etnie își păstrează pecetea originii pentru a rămâne fidelă moravurilor și portului strămoșilor. Grija deosebită pentru păstrarea purității rasei i se pare însăși garanția păstrării societății. El arată că împărțirea pământului între unguri și secui – națiuni considerate învingătoare aici – respectiv sași s-a făcut pe criterii naționale. De aceea, crede el, un ungur, secuilor sau român nu se poate stabili decât cu permisiunea sașilor pe pământul lor⁴⁶. Opinii asemănătoare întâlnim și în monografia consacrată Transilvaniei și locuitorilor săi scrisă de Auguste de Gérando care rezumă informațiile culese de el în timpul călătoriei din anul 1841⁴⁷. Referindu-se la sași autorul susținea că în Ungaria propriu-zisă ei sunt în pericol de a fi maghiarizați, dar aici în Transilvania și-au păstrat neatinsă naționalitatea tocmai datorită teritoriului lor distinct. Pentru a fi mai convingător dă exemplul unui sat săsesc ai cărui locuitori amestecându-se cu restul populației au devenit unguri sau români. În continuare, vorbind despre secuii din Transilvania, Gérando le elogiaza orgoliul național datorită faptului că o femeie din această rasă nu s-ar căsători niciodată cu un român din rasa vecină și nu ar vorbi o limbă străină. În privința limbii se aprecia că pentru a se înțelege un ungur și un sas folosesc limba română, considerând că printre secuii români își pierd limba și naționalitatea. Dacă în comitate populația românească o absoarbe pe cea ungurească, în ținutul secuilor întâlnim un număr de secuici de religie greacă care sunt români deznaționalizați conchide el⁴⁸.

Textele călătoriilor în Transilvania în cele două decenii premergătoare revoluției pașoptiste conturează imaginea unei provincii având o populație atomizată în comunități etnice închise. Apoi, modelul oferit de ele presupune un teritoriu fragmentat în trei pe criterii naționale: comitatele nobiliare, ținuturile sașilor și secuilor. În sfârșit, tot teritoriul este locuit de români o “majoritate marginală” dar puternic consolidată prin tradiții și limbă care poartă pecetea grandorii romane. Permanentele dispute între comunitățile etnice, cu deosebire între unguri și sași sau unguri și români întregesc tabloul unei societăți transilvane a învingătorilor, învinșilor și alogenilor⁴⁹.

Spațiul românesc extracarpatic a fost străbătut în deceniile patru și cinci de un număr apreciabil de călători francezi care l-au inclus ca obiect parțial de interes în relatările lor. Organizarea navigației cu vapoare cu abur pe Dunăre⁵⁰ – devenită adeseori axă a itinerariului – a contribuit neîndoiește la accelerarea ritmului călătoriilor franceze înspre Principate. O *Călătorie pe Dunăre de la Pesta la Rusciuc cu vaporul cu aburi* întreprinsă de englezul Michel J. Quin este tradusă imediat și publicată la Paris în 1836⁵¹. Traducătorul francez, J.B. Eyres, remarcă în prefață noutatea acestui tip de voiaj făcut într-o zonă “puțin vizitată de locuitorii Europei occidentale dar care merită atenția lor”. Călătoria este făcută în toamna anului 1834 în compania contelui ungur Istvan Szechenyi care mergea la București pentru a obține aprobarea domnitorului Al. Ghica pentru o serie

⁴⁶ Auguste de Marmont, *op. cit.*, vol. I, p.139

⁴⁷ Auguste de Gérando, *La Transilvanie et ses habitants*, Paris, Comptoir des imprimeurs-unis, 1845, vol. I-II. Lucrarea este reeditată în anul 1850. La scurt timp după apariția primei ediții, George Bariț critica într-o serie de articole din *Foaie pentru minte, inimă și literatură* unele aserțiuni tendențioase ale autorului privitoare la românii din Transilvania. El le pune pe seama influenței venite dinspre rudele sale nemeșii unguri în condițiile în care Gérando era căsătorit cu o contesă Teleki. Vezi *George Bariț și contemporanii săi*, Buc., 1973, vol. I, p. 105; Idem, Buc., 1976, vol. III, p. 85

⁴⁸ Auguste de Gérando, *op. cit.*, vol. II, p. 170

⁴⁹ Vezi articolul nostru *Observatori francezi despre naționalitățile din Transilvania până la 1848*, în *Studii de istoria Transilvaniei. Omagiu Profesorului Pompiliu Teodor*, Cluj-Napoca, 2000, p. 258-262; Statutul politic al ungarilor și românilor din Ardeal este explicat prin relația învingători – învinși și în periodicalul francez *Le Constitutionnel*, nr. 21, din 21 ianuarie 1835.

⁵⁰ Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca, 1986, p. 64 s.q.

⁵¹ Michel J. Quin, *Voyage sur le Danube de Pest à Routhouk par navire à vapeur et notices de la Hongrie de la Valachie, de la Serbie, de la Turquie et de la Grèce*, Paris, A. Bertrand, 1836, vol. I-II. Lucrarea a beneficiat de mai multe ediții în limba engleză precum și o reeditare în limba franceză în anul 1855.

de îmbunătățiri ale condițiilor de navigație pe fluviu⁵². Alături de descrierea “peisajului sălbatic” din localitățile riverane și a fizionomiei locuitorilor, se remarcă și urmele monumentelor ridicate pe pământul vechii Dacii de către romani. Constatând că situația politică a celor două principate este foarte puțin cunoscută, călătorul afirma în mod surprinzător că ele sunt locuite de o populație de origine slavă, profesând religia greacă și animată de o ură veșnică față de turci și simpatii față de Rusia, datorită religiei și originii comune. Acestei afirmații traducătorul îi inserează o notă de subsol în care precizează că locuitorii celor două țări sunt descendenții soldaților pe care Traian i-a stabilit în Dacia, se denumesc pe sine cu numele de “roumanje”, jumătate din cuvintele limbii sunt latine dar folosesc un alfabet slavon⁵³. În continuare sunt analizate câteva prevederi din tratatele de pace de la București (1812) și Adrianopol (1829) considerând că ele sunt etape ale unui plan rusesc de detașare a Principatelor dunărene de sub controlul Porții. Avansul Rusiei spre gurile Dunării precum și demarcația instituită pe fluviu prin sistemul de carantină sunt prezentate ca argumente ale acestui plan⁵⁴.

Rolul sistemului de carantină instituit pe Dunăre este sesizat în termeni asemănători în relația de călătorie, puțin cunoscută în istoriografia română, aparținând scriitorului francez Alphonse Royer⁵⁵. Reîntorcându-se în Franța din Orient el a ales să străbată Țara Românească, munții Carpați și provinciile Austriei orientale și în aceste condiții în noiembrie 1830 a fost nevoit să suporte rigorile carantinei severe de la Giurgiu⁵⁶. De aici, drumul până la București prin “câmpia interminabilă” îi lasă impresia unui “ținut sălbatic” în afara celor câtorva “colibe dezagreabile, fără ferestre făcute din lut și stuf”. Un întreg capitol este consacrat descrierii “Valahiei și bogatei sale capitale aflate sub ocupația trupelor ruse”. Călătorul mărturisește că a văzut aici avangarda armatei ruse care ar fi trebuit să vină să ceară socoteală Franței pentru Revoluția din iulie 1830 și este convins că doar insurecția din Polonia a împiedicat ca militarii ruși să ajungă pe Rin⁵⁷. Notele despre istoria țării Românești sunt vagi. Se amintește printre altele că ea a făcut parte din Dacia romană și în sec. al XIV-lea a fost nevoită să accepte suzeranitatea turcească și o dată cu tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi guvernul rus a început să calce frontierele principatelor. Structura socială a populației îi apare divizată în boieri, negustori, țărani și ȋigani și face câteva considerații asupra fiecărei categorii sociale. Rândurile consacrate boierilor pun în evidență opțiunea unora pentru călătorii în “țările civilizate ale Europei” precum și dorința ca fii lor să facă studii în Franța și Anglia. Cea mai mare aversiune față de “obiceiurile barbare” ale predecesorilor este remarcată la femeile din clasele superioare care “vorbesc în mod obișnuit limba franceză cu multă grație și ușurință și se îmbracă după moda pariziană”⁵⁸. Călătorul asistă la o reprezentație teatrală, la un carnaval, și frecventând înalta societate bucureșteană a timpului remarcă alături de saloanele orientale “à la turque” și pe cele mobilate “à la française”. Totodată numărul și luxul trăsurilor întâlnite îi prilejuiesc o comparație cu animația care există pe “Boulevard des Italiens” din Paris. În continuare scriitorul francez nu ne oferă detalii despre drumul parcurs în Transilvania spre destinația finală. Oricum, trecerea prin Țara Românească, este conturată ca un episod dramatic al călătoriei sale care a fost făcută pe drumuri aproape impracticabile într-un climat de insecuritate generat de fizionomia bolnăvicioasă a pușinilor locuitori întâlniți, epidemia de ciumă și posibile atacuri ale hoților.

Alături de lucrări de sine stătătoare, comunicarea experiențelor de călătorie prin spațiul românesc a fost făcută și prin intermediul presei, mai ușor accesibilă publicului

⁵² *Ibidem*, vol. I, p. 178

⁵³ *Ibidem*, p. 233

⁵⁴ *Ibidem*, p. 235-237

⁵⁵ Alphonse Royer, *Aventures de voyage. Tableaux. Récits et Souvenirs du Levant*, Paris, Dumont, 1837, vol.

I-II

⁵⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 182

⁵⁷ *Ibidem*, p. 253

⁵⁸ *Ibidem*, p. 266-267

francez. Încă din anul 1828, periodicul *Le Globe* a publicat în foileton un rezumat a călătoriei reverendului Walsh în Țara Românească și Transilvania⁵⁹. Mai târziu călătoria scriitorului și omului politic francez Saint Marc Girardin a apărut imediat în foileton în *Journal des débats politiques et littéraires*. Prestigiosul ziar parizian dă la iveală în coloanele sale, în anul 1836, o serie de 13 scrisori asupra Principatelor dunărene și a situațiilor lor politice, economice și sociale, reunite mai târziu într-un volum⁶⁰. De asemenea, Edouard-Antoine Thouvenel, viitorul ambasador la Constantinopol în vremea lui Napoleon al III-lea a publicat mai întâi în *Revue des deux mondes* din 15 mai 1839 o lucrare mai restrânsă intitulată *La Valachie en 1839*. Este o scriere relatând călătoria sa pe Dunăre din 1836, mai întâi în Banat, la Mehadia, apoi în Țara Românească în compania spătarului Constantin Ghica, fratele domnitorului muntean. Această variantă va fi republicată anul următor, într-un volum la editura pariziană Arthus Bertrand⁶¹.

Un alt influent ziar francez *La Presse*, publicat cu începere din 1 iulie 1836 sub redacția lui Emile de Girardin, a înserat în coloanele sale o serie de note informative despre Principate. Foiletonul periodicului francez din octombrie 1842 conține descrierea unei călătorii făcută de la Constantinopol la Viena pe Dunăre. De la bordul vasului cu aburi "Argo", care deservea porțiunea cuprinsă între porturile de la Dunărea maritimă și până la Porțile de Fier, este făcută o descriere sumară a așezărilor românești de pe fluviu. Mai apoi călătorul anonim relatează transbordarea bagajelor, în "căruțele valahe", de-a lungul Porților de Fier până la Orșova unde întâlnește un "valaque-français" care mergea la Marsilia⁶². Informațiile despre români din ziarul francez se înmulțesc către sfârșitul anului 1842 având în vedere situația creată prin înlocuirea de către curțile suzerană și protectoare a domnitorului Alexandru Ghica. Alături de numeroase notițe informative care urmăresc mersul evenimentelor apar acum și articole de fond, publicate pe prima pagină care dezbat noile evoluții politice sociale și economice ale principatelor după tratatul de la Adrianopol⁶³. La începutul anului 1843 este anunțată alegerea noului domnitor Gheorghe Bibescu iar în biografia acestuia este accentuată perioada studiilor în Franța și prietenia lui cu Saint-Marc Girardin⁶⁴.

La un an după voiajul lui E. Thouvenel și Saint-Marc Girardin, Principatele dunărene au fost străbătute de o expediție științifică numeroasă condusă de prințul Anatole de Demidoff care se îndrepta spre Rusia meridională și Crimeea. Rezultatele ei vor fi fructificate într-o operă în mai multe volume publicată la Paris în cursul anilor 1840-1842⁶⁵. Călătoria prin spațiul românesc este făcută inițial pe dunăre pe la Orșova, Cernăuți și Giurgiu urmată de deplasarea la București. După sejurul în capitală, la mijlocul lunii iulie 1837, misiunea pleacă cu două trăsură spre Iași străbătând teritoriul Moldovei pe la Râmnic, Focșani și Bârlad. Considerată unul din cele mai bogate izvoare cu privire la epoca regulamentară⁶⁶ descrierea abundă de informații statistice privind structura socială și administrativă, finanțele și comerțul, învățământul etc. Constatările inițiale privind spațiul muntean îl descriu ca un teritoriu al dezolării și chiar ostilității față de străin. "Impresia pe care ți-o face pământul Valahiei când îl vezi pentru prima oară – va nota autorul – nu este

⁵⁹ Vezi nota 29

⁶⁰ Saint-Marc Girardin, *Souvenirs de voyages et d'études. Italie. Allemagne et Suisse. Le Danube*, Paris, Amyot, 1852, vol. I-II

⁶¹ Eduard Thouvenel, *La Hongrie et la Valachie (Souvenirs et notices historiques)*, Paris, Arthus Bertrand, 1840

⁶² *La Presse*, 21,22,23,24 octombrie 1842

⁶³ *Des Principautés Moldo-Valaques*, în *La Presse*, 30 noiembrie 1842

⁶⁴ *La Presse*, 19 ianuarie 1843; Idem, 23 ianuarie 1843

⁶⁵ Anatole de Demidoff, *Voyage par la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie. Exécutée en 1837 par [...]. Edition illustrée de soixante-quatre dessins de Raffet*, Paris, E. Bourdin, 1840. Până în anul 1842 vor apărea în total 4 volume. Textul va fi republicat în ediția a doua de aceeași editură în anul 1854. O traducere a călătoriei sale prin țările române a fost făcută de Vasile Ghibaldan având titlul *O călătorie în Principatele române (1837)*, la care facem trimitere de mai jos.

⁶⁶ Nicolae Iorga, *op. cit.*, vol. III, p. 209

una dintre acelea care să te atragă. O câmpie tristă și goală, câteva bordeie acoperite cu stuf, iată priveliștea ce se înfățișează călătorului ce așteaptă plecarea vaporului de la Schela (Turnu Severin)⁶⁷.

Confrunțați cu o asemenea realitate neplăcută ochiului observatorii francezi încercau în primul rând să descopere care sunt cauzele ei. E. Thouvenel descoperea la valahi urmele unei lungi înrobiri de către turci și fanarioți⁶⁸, subliniind și el contrastul izbitor dintre frumusețile și bogăția țărilor române și condiția modestă a locuitorilor. El scria că din “haosul forței brutale ce domnea în Principate nu putea ieși nici o idee mare, fecundă, mai mult unul dintre cele mai frumoase ținuturi de pe pământ părea să fie blestemat de o soartă crudă și prefăcut într-o arenă a tuturor patimilor nedemne.” Sub raport geopolitic se subliniază destinul națiunii române care, din cauza poziției ei geografice, a fost supusă celor mai cumplite năvăliri fiind teatru de luptă și obiect al poftelor unor vecini mai puternici. Această idee apare conturată și la Demidoff care în cursul călătoriei sale remarcă: “de altfel se înțelege ușor că lipsa brațelor și puținul progres al agriculturii și industriei trebuiesc puse pe seama lăncezelii acestei țări care a fost atâția ani teatrul atâtor războaie nenorocite și care era amenințată fără încetare de năvălirile turcilor”⁶⁹. El mai remarcă că națiunea își schimbă “obiceiurile și portul” mai ales în capitalele celor două principate. Descriind luxul trăsurilor, el arăta că se poate observa în ele alături de “fracul negru care reprezintă Valahia nouă” și îmbrăcămintea orientală caracteristică boierilor mai în vârstă care poartă “o căciulă mare și o pieptănătură grea adusă de grecii din Fanar”⁷⁰.

Este demn de remarcat că fragmente din relația de călătorie în Principate a lui Demidoff au fost publicate, în limba română, în revista *Dacia literară* din anul 1840. Nu putem exclude ideea introducerii intenționat a acestora în revista ieșeană având în vedere notele pe care Mihail Kogălniceanu le face pe marginea lor. Faptul că autorul francez, remarcând diversitatea costumelor, folosea sintagma de “nație împestrită” pentru români, îl va determina pe Kogălniceanu să se întrebe retoric cât timp acești străini vor mai folosi asemenea cuvinte care nu ne fac cinste. De pe o poziție critică el detesta obiceiul urât pe care societatea românească l-a luat în ultimul timp, acela de a se “extazia înaintea oricărui vânturatic străin”⁷¹. Pe linia dezvoltării culturii și ideologiei naționale promovată de revista ieșeană el face o comparație între trecut când “strămoșii noștri erau mândri de naționalitatea lor” și prezent când “numai cele străine sunt bune, frumoase și plăcute, iar cele vechi, strămoșești sunt toate abuzuri și obiceiuri barbare”.

Dintre călătorii francezi în spațiul românesc mai reținem la începutul deceniului al V-lea pe Jean Baptiste Morot și pe viconte Alexis de Valon. Primul, fost negustor, va publica mult mai târziu un jurnal de călătorie cu însemnări zilnice în care descrie drumul spre Orient și Locurile Sfinte⁷². În prefață ne lămurește că, fără o instrucție deosebită, nu are pretenția de a face o operă literară ci un simplu jurnal în care să illustreze “faptele și impresiile care i-au atras cel mai mult atenția”. Reîntoarcerea în Franța este făcută pe Dunăre în cursul lunii august 1839 iar jurnalul său descrie localitățile mai importante de pe fluviu. Portul Galați îl impresionează prin mulțimea vaselor comerciale iar câmpia i se pare deosebit de fertilă. Ea ar putea fi și mai bine cultivată dacă locuitorii ar fi stimulați de interesul personal. Afirmându-și credința în viitorul prosper al acestora călătorul conchide că “va veni o zi în care aceste popoare, eliberate de orice sclavie, se vor bucura în libertate

⁶⁷ Anatole de Demidoff, *op. cit.*, p. 9

⁶⁸ E. Thouvenel, *op. cit.*, p. 270

⁶⁹ A. Demidoff, *op. cit.*, p. 63

⁷⁰ *Ibidem*, p. 18

⁷¹ ***, *Dacia literară. Sub redacția lui Mihail Kogălniceanu*, Buc., 1972, p. 158

⁷² Jean Baptiste Morot, *Journal de voyage de Paris à Jerusalem, 1839 et 1840*, Paris, J. Claye, 1873; prima ediție a apărut în anul 1869. Vezi Zaharia Macovei, *Un călător de acum o sută de ani*, în *Revista de istorie*, an XXV, nr. 7-9, iul.-sept. 1939, p. 224.

de roadele muncii lor”⁷³. Ajungând pe fluviu în regiunea Banatului militarizat el remarcă că aici “fiecare om este soldat”. Acest statut i se pare anacronic timpurilor moderne afirmând că ar trebui desființat nemaexistând motive pentru menținerea lui⁷⁴.

Vicontelex Alexis de Valon ne-a lăsat note despre țările române în cursul voiajului său de la Constantinopol spre Occident din anul 1843⁷⁵. Debarcând la Constanța – “sat sărăcăcios cu bordeie” – el traversează Dobrogea spre Cernavodă în tovărășia altor călători. Considerând că în timpul împăratului Traian ar fi existat un canal navigabil între Dunăre și Mare Neagră el susține realizarea acestui proiect enumerând avantajele numeroase pentru comerțul Principatelor dunărene⁷⁶. Vicontelex francez afirmă că Rusia nu-și respectă angajamentul luat de a curăța aluviunile de la vărsarea Dunării în mare și chiar pune stavilă comerțului românesc din această zonă. De la Cernavodă, mergând mai departe pe Dunăre, el face o ultimă escală la Giurgiu unde descrie în date statistice sistemul de carantină instituit pe fluviu.

Tot în această perioadă Moldova a fost vizitată în două rânduri de Xavier Hommaire de Hell. Aflat la Odessa în serviciul guvernului rus la sfârșitul anului 1841 el a fost chemat în Moldova de domnitorul Mihail Sturdza și însărcinat să analizeze căile de comunicații și resursele naturale existente între Prut și Siret. Cu această ocazie împreună cu soția sa a rezidat aproape un an la Iași. Îmbolnăvindu-se, el s-a reîntors în Franța unde va publica o parte din rezultatele cercetărilor sale în anii 1843-1844. În anul 1845 guvernul francez îl trimite într-o misiune istorică și arheologică pe malurile Mării Caspice și în Persia. Decedat în cursul acestei misiuni informațiile culese vor fi publicate de soția sa cu începere din anul 1854⁷⁷. Venind cu vaporul de la Constantinopol până la Constanța autorul traversează Dobrogea până la Cernavodă și pe Dunăre ajunge la Galați. Notele sale amintesc de importanța comercială a acestui port dunărean și de vizita la consulatul francez de aici⁷⁸. Călătoria până la Iași este făcută cu diligența poștală renumită, spune el, pentru viteza mare cu care circulă pe drumurile Moldovei. Orașul îi amintește de sejurul anterior din anii 1841-1842, autorul ținând să precizeze că la progresul țării el însuși și-a adus aportul prin “cercetările asupra Siretului și Prutului și nenumăratele memorii privind resursele industriale ale Moldovei”. Sunt enumerate și câteva măsuri pentru îmbunătățirea aspectului edilitar al orașului cum ar fi lărgirea străzilor, înmulțirea magazinelor europene, un nou mod de iluminat și chiar înlocuirea locuințelor evreilor și ȝiganilor cu “mici căsuțe în stil german”. Comportamentul social și mai ales stilul de viață al boierimii moldovene este sever criticat de autor care remarcă instabilitatea afectivă a cuplurilor și ca o consecință numărul mare al divorțurilor, pasiunea pentru jocuri de noroc și luxul, ultimele două surse de ruină a averilor marilor boieri⁷⁹. Călătorul francez evidențiază și rolul important pe care, în ultimii ani “politica îl joacă în societatea moldovenească. Simpatiile și antipatiile pentru Rusia sau Turcia sunt împărțite dar se precizează că amintirea ocupației rusești din anul 1828, cu toate nenorocirile sale este mereu vie în mintea păturilor de jos ale populației. Chiar și domnitorului Sturdza i se reproșează obediența față de Rusia precum și atitudinea meschină în confruntarea cu acțiunile de opoziție ale boierimii⁸⁰. Capitolul al IX-lea este consacrat istoriei Moldovei și aici se pune în evidență figura voievozilor Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare și luptele purtate de ei împotriva turcilor. Tot aici soția sa a publicat în traducere balada populară “Ștefan în fața Cetății Neamțului”

⁷³ *Ibidem*, cap. XIV, p. 321

⁷⁴ *Ibidem*, cap. XV, p. 344

⁷⁵ Alexis de Valon, *Une année dans le Levant*, Paris, J. Labitte, 1846, vol. I-II. Despre el vezi și Constantin I. Karadja, *Călătoria unui francez prin Dobrogea 1843*, în *Revista istorică* XIV, oct.-dec. 1928, p. 364-366.

⁷⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 182 s.q.

⁷⁷ Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse exécuté par ordre du Gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848*, Paris, P. Bertrand, 1854-1860, vol. I-IV

⁷⁸ *Ibidem*, vol. I, p. 189

⁷⁹ *Ibidem*, p. 207

⁸⁰ *Ibidem*, p. 208-209

care reliefează eroismul domnitorului după bătălia de la Valea Albă-Războieni din iulie 1476⁸¹.

În anii premergători revoluției de la 1848-1849 și chiar în timpul desfășurării acestor evenimente prin spațiul românesc au trecut cu diverse misiuni și alți călători francezi. Hippolyte Desprez a vizitat "România ideală" în iarna anului 1846. Publicistul francez era la curent cu aspirațiile de emancipare a popoarelor din sud-estul Europei aflate sub dominație străină și cu planurile de eliberare națională inițiate la Paris de prințul Adam Czartoryski⁸².

De asemenea o călătorie pe Dunăre făcută în anii 1847-1848 este tradusă și publicată de Hilaire-Léon Sazerac⁸³. Textul este însoțit de o serie de litografii ale lui William Henry Bartlett prezentând imagini din localitățile riverane. Se dau informații despre porturile Galați și Brăila- ultimul fiind considerat cel mai important al Munteniei – iar câmpiile de pe malul românesc sunt comparate cu imensele spații de colonizare din America de Nord. Călătorul se arată foarte interesat de portul popular care este un "semn al rasei". Reprezentativă pentru această abordare este descrierea femeilor de la Schela Cladova care sunt comparate cu "femeile puternicei provincii Dacia care a rezistat cincisprezece ani armatelor romane și nu s-a supus decât împăratului Traian, de două ori învingător al lui Decebal". O notă de subsol lămurește cititorii despre întinderea Daciei, precizând totodată că dacii și geții erau unul și același popor⁸⁴. Ruinele romane constituie o atracție pentru călători, iar în unul din desene este înfățișată o inscripție latină cu titlul onorific al împăratului Traian care, se spune, "celebrează prima campanie militară împotriva Dacilor din anul 103"⁸⁵.

Evenimentele politico-militare din Ungaria și Transilvania desfășurate în anii 1848-1849 sunt analizate în alte lucrări publicate în Franța în perioada imediat următoare. Situația din primăvara anului 1848 este descrisă de baroana Blaze de Bury într-o lucrare din anul 1852 intitulată *Călătorie în Austria, Ungaria și Germania în timpul evenimentelor din 1848 și 1849*⁸⁶. Ea nu-și ascunde în relatarea sa ostilitatea în care ungurii au tratat problemele specifice ale fiecărei etnii din Monarhia habsburgică. Vorbind despre ruptura dintre croați și unguri autoarea considera că națiunile slave au avut de suferit o cumplită tiranie pe care opresorii unguri au impus-o invocând cauza sublimă a libertății. "În numele acestei libertăți Transilvania, sau cum se exprima în tratatul de anexare <<țara cunoscută până acum cu acest nume>>, a fost împinsă spre distrugere pentru ca Ungaria să se poată îmbogăți din resturile ei". Autoarea detaliază apoi sumar condițiile în care a fost trimis în Transilvania comisarul regal Nicolas Vay înzestrat cu "puteri executive extraordinare pentru a înfrânge orice răzvrătire sau altfel spus orice tendință națională"⁸⁷. În continuare, referindu-se într-un capitol la confruntările militare din Serbia, este introdusă o notă ce

⁸¹ *Ibidem*, p. 196

⁸² Articolul consacrat voiajului în Ardeal și Țara Românească poartă titlul *La Moldo-Valachie et le mouvement roumain* și a apărut în *Revue des deux mondes*, XVIII, 1848, vol. XXI, p. 105-131. El a fost republicat de autor, cu titlul modificat, în primul volum din lucrarea *Les peuples de l'Autriche et de la Turquie* apărută la Paris în anul 1850. Călătoria sa prin Ardeal a fost publicată și de Ion Breazu în *Patria*, XIII, nr. 63, (20 martie 1931), și nr. 77 (7 aprilie 1931). Vezi Liviu Maior, *O pagină din legăturile franco-române. Hippolyte Desprez călător în țările române*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1968, fasc.2, p. 103-11; Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834-1849*, Buc., 1967, p. 95-101.

⁸³ Hilaire-Léon Sazerac, *Le Danube illustré. Pour faire suite à Constantinople ancienne et moderne, au Voyage en Syrie...*, Paris, H.Mandeville, 1849, vol. I-II

⁸⁴ *Ibidem*, vol. I, p. 20

⁸⁵ *Ibidem*, p. 28

⁸⁶ Blaze de Bury, *Voyage en Autriche, en Hongrie et en Allemagne pendant les événements de 1848 et 1849*, Paris, Charpentier, 1851

⁸⁷ *Ibidem*, p. 335

evocă dramatismul evenimentelor din Transilvania în care este prezentată scena unei execuții sumare a românilor de către gărzile ungarilor⁸⁸.

În acest context merită menționată și lucrarea lui Félix Martin tipărită la Nantes în 1850 și intitulată *Războiul din Ungaria în 1848 și 1849*⁸⁹. Mai puțin cunoscută în literatura de specialitate, ea descrie conjunctura politico-militară din Ungaria în perioada martie 1848-octombrie 1849 făcând și ample referiri la evenimentele din Transilvania. Amintirea proaspătă a unor evenimente dramatice de aici îi prilejuiește autorului o serie de reflexii pe marginea lor încercând să contureze cauzele care au dus la ruptura între maghiari pe de o parte și restul naționalităților din Ungaria și Transilvania pe de altă parte. În Ardeal momentul prim care a declanșat această ruptură a constituit-o atitudinea diferită a locuitorilor de aici față de anexarea acestei provincii la Ungaria prin hotărârile dietei de la Cluj, dominată se spune de unguri și secui. Dacă în cazul sașilor, orientarea spre imperiu a fost determinată de “originea lor etnică care îi împingea către un popor din propria familie”, atitudinea românilor față de hotărârea dietei este explicată mult mai nuanțat. Românii, adaugă autorul, au înțeles acum că venise momentul eliberării de sub jugul sub care fuseseră ținuti de către celelalte trei popoare. Refuzați de a fi ascultați de către unguri și tratați ca și sârbii și croații, românii transilvăneni s-au ridicat împotriva asupritorilor ascunzându-și dușmănia sub aparențele fidelității față de Austria⁹⁰. Scriind aceste rânduri, Félix Martin se dovedește un bun cunoscător al problemelor interne ale provinciei generate de evoluția fenomenului revoluționar. Poziția sa este întrucâtva asemănătoare cu cea a publicistului H. Desprez pe care-l citează în paginile lucrării sale⁹¹. Războiul civil din Transilvania este considerat un război de exterminare a cărui istorie nu prezintă deoparte și de alta decât un șir de atrocități reciproce a taberelor aflate în conflict. Finalitatea inserării unor asemenea episoade menite să evidențieze dramatismul confruntărilor este de a confirma concluziile sale potrivit cărora oribilele lupte din Banat și Transilvania, măcelărirea populației civile, vor rămâne o pată de sânge în istoria sec. al XIX-lea. Conflictele dintre comunitățile din acest spațiu de-a lungul istoriei, relațiile încordate generate de cele mai diverse cauze vor contura pentru Transilvania imaginea unei provincii nenorocite. Succint sunt amintite atacurile turcilor și tătarilor asupra provinciilor precum și disputele religioase din sec. al XVI-lea. De asemenea, răscoala lui Horia, Cloșca și Crișan este considerată o adevărată “jacquerie română” precizând că exemplul ei a fost urmat în acești ani când “diversele populații ale Transilvaniei au declanșat un război nimicitor”⁹².

Analiza politică efectuată demonstrează o bună cunoaștere a situației românilor din Transilvania, prin informarea opiniei publice franceze despre unirea forțată a Transilvaniei cu Ungaria și rezistența românilor și sașilor față de ea. Considerațiile finale nuanțează totuși câteva aspecte privind conduita românilor și sârbilor în revoluție. Soluția aleasă de ei, de alianță cu Austria a fost oarecum nefastă deoarece “astăzi slovacii, sârbii, croații și românii blestemă guvernul imperial și nu își ascund sentimentele ostile față de el”⁹³. Atitudinea românilor era prezentată mai apoi și din unghiul adversității lor față de revoluția maghiară. Această lucrare publicată la un an după înfrângerea revoluțiilor de pe continent tinde să amendeze vechiul clișeu al imobilității și atitudinii pasive în politică a românilor. “Românii par să fi fost treziți de ultimul război. În fruntea lor sunt oameni curajoși, adevărați conducători de briganzi, cruzi și viteji. Este momentul, spun ei în jurnalul

⁸⁸ “Je rappellerai aussi, en passant la façon dont les Valaques (Roumâns) de la Transylvanie furent traités. A Szamos-Ujvar trois cent Roumâns furent condamnés à mort dans un seul jour, et dans un seul jour on en fusilla cent cinquante. A chaque decharge les Madjars criaient: << Canta te decepte, te Romanel! >> [...]”, *Ibidem*, p. 361

⁸⁹ Félix Martin, *Guerre de Hongrie en 1848 et 1849*, Nantes, L. et A. Guéraud, 1850

⁹⁰ *Ibidem*, p. 92 și p. 215

⁹¹ *Ibidem*, p. 111

⁹² *Ibidem*, p. 289

⁹³ *Ibidem*, p. 295

Bucovinei, de a începe să fie luată în considerare o națiune care pe pământul austriac număra trei milioane și jumătate de indivizi”⁹⁴.

Ultima călătorie înregistrată de noi în anii revoluției pașoptiste este cea a lui William Rey, având ca ax al itinerarului fluviul Dunărea⁹⁵. În prefața lucrării sale, scrisă la Geneva la 1 august 1849, autorul preciza că s-a hotărât să publice notele sale dintr-o călătorie anterioară datorită marelui interes al publicului pentru ultimele evenimente politice și militare. Elvețian de origine, trăind într-o țară cu instituții liberale, el se declară tolerant cu obiceiurile și caracteristicile altor popoare în opoziție cu un englez sau francez, spune el, “obișnuiți să judece totul uniform pe piedestalul națiunii lor”. Descriind populațiile din monarhie autorul se oprește și la românii din Transilvania amintind de originea lor străveche și îmbrăcămintea identică cu cea a dacilor de pe Columna lui Traian. Este pusă în evidență mai ales condiția socială modestă a lor, aproape vecină cu barbaria, ca fiind “rezultatul a cincisprezece secole de umilințe și opresiune”⁹⁶. Asuprirea națională exercitată de unguri și sași a făcut ca românii să ceară drepturi politice în cursul anului 1848. Autorul crede mai ales că lipsa de unitate între români și sași în cursul evenimentelor militare a condus la ruina sașilor din orașele Brașov și Sibiu în urma ocupației lor de “teribilul Bem”⁹⁷.

Capitolul al X-lea al lucrării conține descrierea călătoriei făcută pe Dunăre de la Orșova la Marea Neagră. Este remarcată activitatea comercială bogată din porturile Galați și Brăila, dar așezările îi lasă o impresie dezagreabilă prin construcții și clima nesănătoasă de aici. Autorul considera că linia de carantină instituită de Rusia a stânjenit vizibil Principatele în dezvoltarea lor economică, iar odată cu tratatul de pace de la Adrianopol consulul rus a devenit adevăratul lor suveran⁹⁸. Este pus în evidență un tablou sumbru al dezastrelor pricinuite pe teritoriul românesc de războaiele ruso-turce din prima jumătate al secolului al XIX-lea. Ocupația militară rusească a Principatelor și a Transilvaniei, desfășurată în momentul redactării lucrării, îl va face pe autor să considere că este o primă etapă a dezagregării puterii otomane la grilele Dunării⁹⁹.

Redeschiderea crizei orientale a generat războiul Crimeii și a făcut ca statutul internațional al Moldovei și Țării Românești să devină o problemă a echilibrului european. În aceste condiții s-a afirmat pe bună dreptate că acest nou conflict militar, în care Franța a fost direct implicată, a atras atenția tuturor asupra Principatelor¹⁰⁰. Astfel, a apărut o bogată literatură de călătorie în condițiile creșterii interesului pentru această zonă unde se desfășurau operațiuni militare care implicau direct armata Franței. Un argument în această privință îl constituie și faptul că editurile franceze au republicat în acești ani unele din descrierile de călătorie făcute în anii anteriori. Publicul francez a avut posibilitatea să citească în ediții noi lucrările lui Robert Walsh (prima ediție în limba franceză în 1828), Michel J. Quin (1836), Anatole de Demidoff (1840-1842), Auguste de Gérando (1845) ș.a.

De asemenea, Saint-Marc Girardin a publicat în 1852 *Souvenirs des voyages et d'études* care cuprinde scrisorile din timpul călătoriei pe Dunăre efectuată în 1836. Referindu-se la Principate el anticipa unirea lor considerând că “speranța cea mare consta în acea forță interioară și acel principiu care este în țară. Prin ea se va ajunge la unire, Moldova dând aristocrația, iar Țara Românească o clasă mijlocie.”¹⁰¹ Realizarea unirii era în concordanță deplină cu vechea soluție pașnică pe care o dădea rezolvării problemei orientale, anume a “renașterii Orientului prin el însuși”. Singura legătură care trebuia să mai existe din vechile forme de dominație între Principate și Poartă, trebuia să fie

⁹⁴ *Ibidem*, p. 293

⁹⁵ William Rey, *Autriche, Hongrie et Turquie (1839-1848)*, Paris, Genève, Joel Cherbuliez, 1849

⁹⁶ *Ibidem*, p. 109

⁹⁷ *Ibidem*, p. 108

⁹⁸ *Ibidem*, p. 203-206

⁹⁹ *Ibidem*, p. 211

¹⁰⁰ N. Iorga, *op.cit.*, vol. III, p. 266

¹⁰¹ Saint-Marc Girardin, *Souvenirs des voyages et d'études*, Paris, Amyot, 1852-1853, vol. I, p. 296

recunoașterea unei suzeranități formale a sultanului și aceasta pentru a răspunde exigențelor momentului politic, care reclamau păstrarea integrității Imperiului otoman. Recenzia făcută cărții lui Elias Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, la sfârșitul anului 1855, pune în lumină ideile sale privitoare la viitorul țărilor române: “E frumoasă, spune el, imaginea unei Români în care sunt întrunite toate provinciile locuite de români și care pe deasupra este și deplin independentă; dar oare se poate ea înfăptui atât de ușor pe cât se preconizează? [...] Mă unesc cu dânsul – cu Regnault, scrie el – în interesul ce-l poartă acestei populații latine, care de la Traian s-a păstrat întreagă și nealterată pe țărmurile Dunării; mă deosebesc de el asupra soartei ce trebuie făcută acestei populații; dumnealui le face un stat, însă numai la viitor și după prefacerile rezelului. Eu iau statul ce-l au, provizor încă; dar mai bun decât trecutul, și doresc ca Europa să-l întărească îmbunătățindu-l. Eu las viitorului toate șansele sale, decât numai nu mă grăbesc a le crea prin lovituri de tun”.¹⁰²

Urmărind notele călătorilor francezi, se poate constata că referirile la țările române sunt făcute în cadrul mai larg al unor lucrări de informare despre Orient în general sau legate de mersul războiului. Trăsăturile de ansamblu ale acestor texte subliniază, dincolo de pitorescul și de perspectivele de dezvoltare, confuzia economică și mizeria, urmele unui trecut nefast, originea poporului și trecutul istoric, limba și cultura, moravurile și aspirațiile sale. Descriind drumul pe care l-a făcut de la Dunăre la Caucaz, Xavier Marmier se oprește într-un capitol și asupra Țării Românești și a Moldovei. Autorul cunoaște “martirologiul fără încetare și fără odihnă” al acestor țări, care “deși ar putea fi bogate și înfloritoare sunt printre cele mai sărace din Europa”. Făcându-se apel la timpurile glorioase de altădată, autorul consideră acest statut nenorocit ca fiind rezultatul dominației străine: “Le même pays qui, au commencement, de l’ère chrétienne, avait la gloire d’imposer un tribut aux Romains est depuis le quatorzième siècle, courbé sous le verge des musulmans ou le protectorat de al Russie”.¹⁰³ Apelul la istorie este făcut mai ales pentru a ilustra tema decadenței românilor de-a lungul secolelor cauzată de opresorii străini și în acest sens citează din lucrările lui W. Wilkinson, E. Thouvenel, J.A. Vaillant, John Paget, M. Kogălniceanu, Ion Ghica ș.a.

Actualitatea imediată a războiului Crimeii face ca o serie de autori să pună la îndemâna cititorilor francezi un tablou sumbru al dezastrelor pricinuite până nu demult de războaie în Principate. Aceste conflicte purtate aproape fără întrerupere în sec. al XVIII-lea și începutul celui următor au făcut din teritoriul țărilor române un teatru nefast de operațiuni militare, cu urmări dramatice pentru dezvoltarea și viața societății. François de Saint-Ange, redactor al prestigiosului cotidian francez *Journal des Débats*, considera, într-o lucrare publicată în anul 1853, că de aproape un secol țările române au “tristul privilegiu” de a fi teatrul de război în timpul conflictelor dintre Imperiul rus și cel otoman. El sublinia faptul că, în această dispută neîncetată, prima victimă sunt moldovenii și valahii, care au avut parte de multe suferințe în timpul războiului din anii 1828-1829. Ziaristul francez mai spera că onoarea națiunii ruse nu va permite, în actualul conflictul militar, repetarea ororilor aceluia război.¹⁰⁴

Un alt ziarist francez, Eugène Jouve, corespondent al *Curierului de Lyon*, a călătorit prin Țara Românească și a rezidat la București în toamna anului 1854. Scrisorile expediate de el în cursul călătoriei de opt luni în Orient conțin știri și informații despre mersul războiului și locurile vizitate. Ele au fost publicate inițial la Lyon în 1854 fiind

¹⁰² *Steaua Dunării*, 8 dec. 1855, p. 120

¹⁰³ Xavier Marmier, *Du Danube au Caucase. Voyages et littérature*, Paris, Garnier frères, 1854, p. 120

¹⁰⁴ François de Saint-Ange, *Precis historique et géographique des deux dernières guerres de la Russie contre la Turquie 1810/1811- 1828/1829*, Bruxelles, Meline, 1853, p. 22. Ediția a II-a a lucrării va apare în anul 1854 la Paris (editura H. Lebrun) având titlul *Le Danube, la mer Noire et la mer Baltique. La Turquie ancienne et moderne*.

reunite anul următor în două volume apărute la Paris¹⁰⁵. El mărturisește în prefața operei sale că dorește să lămurească cititorii asupra realităților problemei orientale unde Franța și Anglia “apără libertatea europeană amenințată de autocrația moscovită”. Corupția, moravurile orientale, intrigile politice l-au determinat pe autor să prezinte în imagini negative o realitate complexă: “Triste peuple, triste pays en vérité: ils ne valent pas autant que les dithyrambes qu'on nous a chantés en leur honneur; c'est encore une des nombreuses déception de la littérature affolée de l'Orient. On nous a surfait la Valachie, comme la Grèce et la Turquie. Bucharest, lui-même, ce prétendu *Paris roumain*, ressemble à une mystification”¹⁰⁶. Deși are un aspect pitoresc, orașul nu-i place datorită străzilor neregulate, rău pavate și murdare în care se amestecă oameni și animale și în care bordeiele sunt vecine cu palatele¹⁰⁷. Autorul crede că acest popor nu va putea mai mult ca grecii să îndeplinească prin el însuși regenerarea sa, considerând că laudele aduse revoluției române nu au nici un temei¹⁰⁸. Totuși, ziaristul din Lyon recunoaște că trebuie să se facă aici un mic stat neutru, care rotunjit prin restituirea Basarabiei, ar putea constitui o barieră în fața agresiunilor Rusiei¹⁰⁹.

Interesat de îmbunătățirea regimului de detenție în închisorile din Europa, călător în Prusia (1846), Belgia (1848), Grecia (1856), francezul Benjamin Appert a venit și în Principate cu același scop în anul 1851. Primele pagini ale cărții despre această călătorie¹¹⁰ conțin o dedicație adresată domnitorilor Barbu Știrbei și Grigore Alexandru Ghica scrisă de autor în 27 iulie 1853, în momentul invaziei rusești când “independența și libertatea frumoaselor și nobilelor voastre Principate sunt amenințate”. Călătorul francez consideră că acum este de datoria sa să arate tuturor inimilor generoase blândețea moravurilor românilor, aplecarea spre progresul civilizației raționale, hârnicia lor precum și dragostea înflăcărată pentru patrie. Drumul din Serbia spre țările române este făcut cu vaporul pe Dunăre. Lucrarea conține multe date statistice despre spitale, închisori, instituții de învățământ, poliție și armată din așezările moldovene și muntene pe care le-a vizitat. Raportul destinat domnitorului Barbu Știrbei la 24 septembrie 1851 cuprinde o serie de măsuri pentru îmbunătățirea condițiilor de detenție și ocrotirea sănătății în Muntenia. Țările române îi par ca fiind un posibil teritoriu de colonizare cu germani, care ar contribui la înviorarea economiei țării aflată în ruină. Situația nenorocită în care se află Moldova se datorează nu numai ingerințelor puterii protectoare ci și boierilor care “au marele neajuns de a-și trimite copiii, prea tineri încă să studieze, dar mai curând să se piardă, în strălucitoare capitale ale Europei”¹¹¹. Autorul este incredințat că s-ar putea face din Moldova unul din statele cele mai înfloritoare, dacă tot aurul risipit în străinătate de elitele țării ar fi întrebuințat pentru construcția de drumuri, hoteluri și poște și dacă boierii ar consimți să plătească impozit întocmai ca alți locuitori și ar da “exemplul ordinei, cumpătării și bunelor moravuri”¹¹².

Un călător de renume în epocă este savantul francez Jacques Boucher de Perthes (1788-1863) care ajunge și în părțile noastre în vara anului 1853 pe drumul de întoarcere de la Constantinopol¹¹³. De altfel, voiajul în țările române este primul dintr-o altă serie de drumuri prin Europa făcute ulterior de autor: Danemarca, Suedia și Norvegia (1854), Spania (1855), Rusia (1856), Italia (1859), Anglia, Scoția și Irlanda (1860). Drumul până

¹⁰⁵ Eugène Jouve, *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée*, Paris, Alphonse Delhomme, 1855, vol. I-II

¹⁰⁶ *Ibidem*, vol. II, p. 216

¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 173

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 219

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 202

¹¹⁰ [Benjamin Appert], *Voyage dans les Principautés danubiennes dédié aux Princes regnants de la Serbie, de la Moldavie et de la Valachie*, Mayence, J.G Wirth fils, 1854

¹¹¹ *Ibidem*, p.39-40

¹¹² *Ibidem*, p.41

¹¹³ Jacques Boucher de Perthes, *Voyage à Constantinople ....*, Paris, Derache, [1855], vol. I-II. O altă ediție a apărut în același an și la editura pariziană Treuttel et Würtz.

la Galați este făcut pe nava “Bosfor” care la Sulina navighează cu greu peste bara lăsată de ruși. Pe vas remarcă familia unui boier moldovean din Iași și este uimit că soția acestuia vorbește foarte bine limba franceză¹¹⁴. După scurte descrieri geografice ale Principatelor, autorul constata că deși din punct de vedere industrial ele sunt inferioare celui mai mic departament al Franței, actualmente sunt “cauza sau pretextul unei noi conflagrații europene”. Considerând Prutul “noul Rubicon al lumii moderne” se sublinia că acest pământ care ar putea hrăni o mulțime de oameni le va fi mormânt în actualul război¹¹⁵.

Capitolele următoare cuprind descrieri sumare ale porturilor dunărene Galați, Brăila și Giurgiu, ultimul având 18.000 de locuitori pe care-l și vizitează. De aici, tovarăși de călătorie îi sunt, alături de suita prințului sârb Miloș Obrenovici, și doi moldoveni cunoscători ai limbii franceze, “inteligenți și manierați”, care merg cu treburi la Paris¹¹⁶. Înaintând pe fluviu este impresionat de pitorescul și sălbăticia malului românesc și ajungând la Nicopole crede că așezarea a fost întemeiată de împăratul Traian pentru a sărbători victoria împotriva regelui dac Decebal¹¹⁷. Mai apoi la Turnu cunoaște din autori antici istoria podului lui Traian pe care împăratul “l-a ridicat nu numai ca o construcție utilă ci și în amintirea victoriilor sale”. Vestigiile antichității romane îi atrag atenția și la Orșova de unde reproduce în lucrare o inscripție antică cu titlul onorific al împăratului Traian¹¹⁸.

Teatrul de operațiuni militare din cursul războiului Crimeii a fost descris și de bibliotecarul francez J.G. Adville “cu privirea atentă a geografului, cu memoria călătorului și erudiția savantului”¹¹⁹. Lucrarea este recomandată în introducere ca fiind un “excelent studiu istoric și geografic” al acestor zone care sunt încă “arena eternei lupte a ideii împotriva forței, a binelui contra răului, a progresului contra rutinei, a civilizației contra barbariei”. Primele pagini conțin sumare descrieri ale Principatelor dunărene din punct de vedere istoric, geografic, politico-administrativ și al obiceiurilor locuitorilor. În ele regăsim numeroase confuzii privitoare la istoria așezărilor și originea locuitorilor din Principate ceea ce probează compilarea informațiilor după alte surse. Astfel, autorul crede că romanii au construit curtea domnească de la Iași, târgul Romanului a fost o veche așezare a lor iar numele Valahiei ar deriva de la numele “generalului roman Flaccus pe care împăratul Traian l-a trimis cu o colonie de 30.000 de oameni pentru a cultiva țara”¹²⁰. Singura sursă de informații menționată este o “călătorie a doctorului Mac Micăel în principatele Moldovei și Valahiei” din care el reproduce note despre Țara Românească și capitala sa¹²¹. Orașul cu un aspect pitoresc dat de amestecul de case, arbori și mulțimea de biserici și clopotnițe pare a oferi un sejur agreabil, umbrit poate numai de murdăria străzilor.

O caldă simpatie pentru aspirațiile naționale ale românilor din Principate, care trebuie luate sub “protecția guvernului francez”, răzbate din paginile lucrării lui E. N. Hénocque-Melleville, călător și trăitor timp de șase luni în Țara Românească în anii 1854-1855¹²². Venind din Ungaria în toamna anului 1854, călătorul se oprește la Giurgiu unde descrie populația de negustori afirmând că pentru a se afla în contact direct cu obiceiurile românilor orice călător trebuie să meargă să viziteze Bucureștiul. Capitala munteană, care

¹¹⁴ *Ibidem*, vol. II, p. 337

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 403

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 417

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 429

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 450-452

¹¹⁹ J.G. Adville, *Théâtre de la Guerre en Orient. Coup d'oeil topographique et historique sur les Principautés Danubiennes, les bords de la Mer Noire et de la mer d'Azof, la Grece, le litoral de l'Assie mineure et l'Isthme caucasien*, Angers, Julien Lecerc, 1855

¹²⁰ *Ibidem*, p. 3

¹²¹ Este vorba de călătoria medicului englez William Mac Michael în țările române în iarna anului 1817; Vezi N. Iorga, *op. cit.*, vol. III, p. 79. Mac Michael a făcut călătorii în India unde a studiat holera publicând rezultatele cercetărilor sale la Paris în 1831.

¹²² E.N. Hénocque-Melleville, *Six mois en Valachie (1854-1855). Moeurs. Coutumes des principautés. La Grèce. Influence de la Russie en Orient. Souvenirs*, Compiègne, E. François et Ferd. Valliez, 1855

are 130.000 de locuitori, îi pare o “îngrădădire așa de mare de clopotnițe că îi este imposibil de a zări de departe principalele monumente”¹²³. Este subliniată dificultatea circulației pe străzile orașului, atât iarna cât și vara, datorită murdăriei și prafului, considerând că pentru această situație este răspunzătoare administrația locală care “deși are banii necesari pentru întreținerea orașului nu se ocupă decât de grădini publice sau locuri de plimbare”¹²⁴. Autorul a frecventat teatrele capitalei și cunoaște trupele de actori care au lăsat o “amintire frumoasă” în stagiunea 1854-1855, afirmând că “piesele jucate, în cea mai mare parte de origine franceză, sunt traduse în limba română”. De altfel, cultura și civilizația franceză exercită aici o atracție deosebită, românul fiind entuziasmat de faptele de arme și puterea militară a Franței¹²⁵. Autorul vorbește cu multă admirație despre principesa Aurélie Ghika amintind de eforturile sale de ajutorare a românilor și de faptul că opera sa este apreciată și de colonia franceză din București¹²⁶. În ultimul capitol al lucrării intitulat *O speranță pentru Țara Românească*, Hénocque-Melleville trece în revistă polemicele din ziarele franceze în favoarea domnitorului autohton (citează un articol al lui Grigore Gănescu în *La Presse*) sau străin, ultima soluție fiind agreată și de autor¹²⁷. Națiunea română nu trebuie sacrificată Rusiei deoarece “ea nu așteaptă decât un cuvânt al sultanului pentru a se organiza în națiune independentă”. Este amintită apoi intervenția reprezentantului Franței Bourqueney la Conferința de la Viena în favoarea românilor, intervenție care nu a avut ecoul dorit și probabil războiul va trebui să decidă în acest sens¹²⁸. În final, autorul își exprimă convingerea că rândurile scrise în favoarea românilor au reușit “să familiarizeze cititorul despre dovezile de atașament pe care poporul român nu încetează să le arate guvernului și spiritului francez”. Totuși, spune el, în Țara Românească călătorul “nu poate să nu observe cele două extreme care își dau mâna adică ciudata alăturare a ideilor venite din Occident cu obiceiurile autentice ale Levantului”¹²⁹.

Imaginile și informațiile oferite de alți observatori și analiști pun în lumină o lume în tranziție, iar această tranziție este percepută ca o criză generală. Saint-Marc Girardin, vedea aici o societate care se zbate între vechile sale moravuri orientale și noile sale moravuri europene și care a împrumutat de la civilizațiile occidentale formele și eleganța, mai mult decât spiritul și caracterul¹³⁰. Confruntarea dintre civilizația Orientului și a Occidentului în țările române îi uimește pe călători care accentuează divizările culturale și politice marcate prin alegerea simbolică a hainelor. Imaginea salonului bucureștean de la mijlocul secolului al XIX-lea, îi ilustrează lui J.D. de Bois-Robert, călător prin spațiul moldo-muntean în vara anului 1854, interferența celor două civilizații în țările române: “Un salon de Bucharest donne une idée de la situation intermédiaire de la Principauté entre les deux civilisations de l’Orient et de l’Occident. L’habit noir y coudoie le magnifique costume de quelque boyard valaque arriéré [...] Ce mélange, qui se retrouve à un plus haut degré dans les rues, où se confondent les Juifs, les Tatars, les Tsiganes, les Russes, les Européens, constitue à Bucharest une sorte d’originalité qui s’en va tous les jours”¹³¹.

Autorul alege un titlu simbolic potrivit centrelor de atracție ale călătoriei sale. El este curios, fără prejudecăți și face un voiaj rapid între două zone spirituale și de civilizație situate în antiteză. Nilul este Orientul imobil și degenerat, Dunărea simbolul civilizației în plin proces de regenerare. Venind de la Constantinopol, întreprinde o călătorie de

¹²³ *Ibidem*, p. 12

¹²⁴ *Ibidem*, p. 14

¹²⁵ *Ibidem*, p. 32

¹²⁶ *Ibidem*, p. 39. Aurélie Ghika a publicat la Paris în anul 1850, la editura Comon et W. Remquet, o interesantă lucrare intitulată *La Valachie moderne* în care descrie călătoria sa în Muntenia din timpul revoluției pașoptiste.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 58

¹²⁸ *Ibidem*, p. 60

¹²⁹ *Ibidem*, p. 25

¹³⁰ Saint-Marc Girardin, *op.cit.*, vol. I, p. 282

¹³¹ J.D. de Bois-Robert, *Nil et Danube. Souvenirs d’un touriste, Egypte, Turquie, Crimée, Provinces-Danubiennes*, Paris, A. Courcier, [1855], p. 333

anvergură mai întâi prin Dobrogea apoi prin Câmpia Română până în capitala Țării Românești. Ajungând la Cernavodă, aspectul “maiestos și sălbatic” al Dunării – “arteră de legătură între Orient și Occident” – îl va face repede să uite “sărăcia și urâtenia” așezărilor dobrogene¹³². Străbătând Bărăganul plin de vite, călătorul prospectează potențialul economic, natural și demografic al acestei insule de latinitate unde locuitorii vorbesc o limbă care-i aduce aminte de dialectul francez din Languedoc. Se subliniază că pe acest pământ Franța este iubită ca o soră datorită înrudirii de origine și limbă¹³³. După un scurt sejur la București – “modelul cel mai desăvârșit al uimitorului amestec de civilizații din Principate”¹³⁴ – călătorul este nevoit să părăsească această “plăcută țară” pentru a se imbarca la Dunăre pe un vapor al companiei Lloyd care mergea spre Apus. Drumul până la fluviu este făcut prin sate în sărbătoare cu diligența rapidă condusă de un surugiu căruia călătorul îi descrie îmbrăcăminte remarcând cizmele ornate în “roșu și albastru, culorile naționale ale moldo-valahului”¹³⁵.

Un turist francez anonim a publicat la 1859 câteva note dintr-o călătorie făcută pe Dunăre după încheierea războiului Crimeei¹³⁶. Capitolul al șaptelea este consacrat drumului prin Principate ale căror așezări sunt descrise de la bordul vaselor de transport care făceau legătura între porturile dunărene. Galați și Brăila îi atrag în mod deosebit atenția prin populația numeroasă care se ocupă aici de comerțul cu grâne. Această activitate intensă îi probează faptul că, spre deosebire de malul bulgăresc în paragină cu “sate cu o populație în mizerie”, Țara Românească este o “vastă câmpie bine cultivată”¹³⁷. Sumar sunt descrise și antichitățile romane întâlnite: podul peste Dunăre al împăratului Traian – o “lucrare demnă de romani”, inscripția cu titlul onorific al împăratului și anticele băi de la Mehadia “fondate de romanii veniți să colonizeze Dacia după cucerirea provinciei”¹³⁸.

Mult mai numeroase sunt informațiile despre țările române cuprinse în descrierea călătoriei făcută în Orient de arhitectul parizian Felix Pigeory¹³⁹. Ele sunt grupate în primele două scrisori expediate de autor în august 1850 din București, respectiv munții Carpați. Autorul menționează în prefață că aceste epistole care alcătuiesc substanța cărții sale au fost publicate inițial în *Revue des Beaux-arts* și au fost reunite într-un volum în anul 1854. Prima scrisoare, adresată unui nobil francez, descrie drumul pe Dunăre până la Giurgiu și apoi călătoria cu căruța de țară până la București. Portul dunărean nu-i place datorită “aglomerației fără artă și ordine, de colibe făcute din lemn” comparându-l din această perspectivă cu cel mai mizerabil târg francez¹⁴⁰. Împreună cu un companion – Ernest Chaudet – el pornește spre București pe acel “drum mare care este o adevărată imagine a obiceiurilor și moravurilor locuitorilor țării”. Ajuns aici arhitectul este oaspetele consulului francez Huet și al celui prusian baronul Meussebach cu care pune la punct detaliile unei excursii prin munții Carpați. Aceasta este relatată în cea de-a doua epistolă a cărții adresată de această dată unui amic, bibliotecar la biblioteca pariziană Sainte-Geneviève. În capitală este impresionat de mulțimea compatrioților stabiliți aici unde sunt bine primiți și adesea se căsătoresc cu fete bogate. Se dă ca exemplu pe Eugene Poujade, consul general la București în anii 1849-1854, care “acum este soțul unei foarte bogate și încântătoare prințese Ghika”¹⁴¹. Lectura cărții *La Valachie moderne*, scrisă de principesa

¹³² *Ibidem*, p. 321

¹³³ *Ibidem*, p. 325

¹³⁴ *Ibidem*, p. 329

¹³⁵ *Ibidem*, p. 334-335

¹³⁶ *Notes de voyage d'un touriste nivernais par A.G.****, Cosne, F.Derouet, 1859

¹³⁷ *Ibidem*, p. 69-70

¹³⁸ *Ibidem*, p. 79-83

¹³⁹ Felix Pigeory, *Les Pèlerins d'Orient. Lettres artistique et historiques. Sur un voyage dans les Provinces danubiennes, la Turquie, la Syrie et la Palestine avec mission du Gouvernement par [...] architecte de la Ville de Paris*, Paris, E. Dentu, 1854

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 6

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 20

Aurélie Ghika, i-a oferit “detalii curioase” despre această țară și despre principalele personaje ale revoluției de la 1848 din provinciile dunărene¹⁴². Peisajul sălbatic și sărăcia locuințelor îl întâmpină în drumul spre Pitești făcut în compania consulului Meussebach. Ca și alți călători este dezolat nu numai de drumul dificil ci și de condițiile de odihnă oferite hanurile și poștele întâlnite (exemplu hanul din Câmpulung). Dar la mănăstirile Curtea de Argeș și Buzău este bine primit de călugări care-i oferă găzduire și un dejun îmbelșugat. Cu aceeași ospitalitate este întâmpinat de funcționarii guvernamentali pe drumul către Galați, unde călătorul se grăbește să ajungă pentru a se imbarca spre Turcia¹⁴³.

În anii războiului din Crimeea, alături de corespondenți ai ziarelor franceze, au venit în țările române și misiuni medicale franceze. Astfel, în anul 1854, o *Călătorie medicală în provinciile dunărene* a doctorului Joseph M. Caillat a fost publicată la Paris¹⁴⁴. Autorul precizează că a cunoscut foarte bine Muntenia cu ocazia numeroaselor călătorii interne făcute în timpul celor trei ani ai sejurului său. Chiar dacă Moldova este mai puțin cunoscută, medicul francez subliniază pregnant identitatea de limbă, obiceiuri și deprinderi între cele două provincii dunărene. Capitolele acestei lucrări au un pronunțat caracter monografic prezentând succint condițiile naturale ale țării, structura socială, obiceiurile și portul, alimentația și bolile, situația spitalelor și a învățământului etc. În cursul sejurului său, Caillat remarca ambiția elitelor socio-politice de a învăța limbile Europei civilizate pentru a adapta la ei acasă obiceiurile occidentale. Acest lucru pare să fi reușit deoarece călătorul “atunci când intră în saloanele boierimii nu simte că se găsește la mai mult de șase sute de leghe de Paris”¹⁴⁵. Una din cauzele indolenței românilor din păturile de jos este, în opinia medicului, clima, la care adaugă impozitele și taxele care-l fac pe țăran să se îndoiască că soarta lui s-ar putea ameliora cândva¹⁴⁶. Cu toate acestea este impresionat de frumusețea fizică a țăranilor remarcând totodată și îmbrăcămintea antică identică cu cea a dacilor de pe Columna lui Traian.¹⁴⁷

Călătoriei medicale a lui Joseph M. Caillat îi urmează cea a doctorului Camille Allard care a însoțit în Dobrogea, timp de șase luni, o misiune franceză condusă de inginerul Charles Lalanne. Scopul ei era de a stabili o rută de comunicații între Marea Neagră și Dunăre prin construcția unei șosele între Constanța și Cernavodă. În perioada execuției acestui drum (iunie-noiembrie 1855) medicul francez a făcut observații asupra populațiilor dobrogene, observații fructificate într-o lucrare publicată la Paris în anul 1857¹⁴⁸. Se pare că studiul său a fost primit cu interes de cititorii francezi dovadă că autorul revine peste doi ani cu o nouă lucrare despre sejurul său dobrogean¹⁴⁹. Ultima lucrare este mai complexă și conține o analiză a condițiilor naturale și a potențialului uman al acestei regiuni, “curioase și foarte ciudate” datorită amestecului de populații diferite, fiecare având portul său specific¹⁵⁰. Românii întâlniți îi fac o impresie favorabilă prin hărnicia, bunătatea și inteligența lor dar și prin faptul că au păstrat “puritatea tipului roman” în înfățișare. El a întâlnit aici și români din Transilvania – “mokany” – veniți în Dobrogea cu turmele de animale dar care aici își ascund originea datorită faptului că nu sunt primiți binevoitor de către turci. Medicul francez și-a adunat informații despre situația românilor din articole publicate în *La Presse* de Eugène Poujade sau din descrierea de călătorie a lui Xavier

¹⁴² *Ibidem*, p. 22

¹⁴³ *Ibidem*, p. 33-37

¹⁴⁴ Joseph M. Caillat, *Voyage médical dans les provinces danubiennes par le docteur [...], ancien interne des hôpitaux de Paris, chevalier de la Légion d'Honneur*, Paris, Félix Malateste et Cie, 1854

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 15

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 16-17

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 19

¹⁴⁸ Camille Allard, *Mission médicale dans la Tatarie-Dobroucha par le docteur [...], ex-médecin et chargé de service médical de la Mission des ponts-et-chaussées de France dans la région danubienne en 1855*, Paris, Félix Malateste et Cie, 1857

¹⁴⁹ Idem, *Souvenirs d'Orient. La Dobroucha*, Paris, Charles Douniol, 1859

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 16

Hommaire de Hell¹⁵¹. În 17 noiembrie 1855, după terminarea drumului Constanța-Cernavodă de către misiunea franceză, autorul se întoarce în Franța convins că această lucrare va crea premisele unei dezvoltări comerciale a regiunii și implicit a portului Constanța¹⁵².

Seria mărturiilor călătorilor francezi privind realitățile din spațiul românesc este încheiată, în răstimpul investigat de noi, de savantul francez Auguste Viquesnel (1800-1867), călător în mai multe rânduri alături de Ami Boué în Turcia, Peninsula Balcanică și țările române. Opera sa¹⁵³ a fost elogiata de comunitatea științifică franceză a timpului. În ședința Societății franceze de geografie din 6 martie 1857 geograful Eugène Cortambert aprecia primul volum recent apărut ca fiind un “studiu foarte întins și complet al imperiului Otoman, cel mai complet și exact fără îndoială pe care îl avem [...]”¹⁵⁴. Descrierea statistică, etnografică și politică a Turciei conține numeroase referințe la Principatele dunărene. Ele sunt cuprinse în capitolul al doilea unde se înfățișează istoria Moldovei și a Țării Românești precum și informații statistice despre populația lor¹⁵⁵. La acestea autorul mai adaugă într-un alt capitol și o statistică de ansamblu al tuturor locuitorilor de origine română din Principatele dunărene, Transilvania, Bucovina, Banat și Basarabia. Celor mai bine de opt milioane și jumătate de români din aceste provincii, înglobate celor trei imperii limitrofe, autorul le mai adaugă în plus “două sau trei milioane de români răspândiți în grupuri mai mult sau mai puțin numeroase în diverse părți ale Podoliei, Ungariei, Rumeliei și Greciei”¹⁵⁶. Pe marginea cifrelor care prezintă acest grup etnic omogen românesc autorul adaugă: “Ar fi de dorit pentru pacea Europei ca reconstituirea națiunii dace sau române să încheie evenimentele care se petrec acum în Orient. Un stat independent, pus sub protecția marilor puteri, și format din Transilvania, Bucovina, Banat, Valahia, Moldova și Basarabia, având un pământ fertil și apărat de frontiere naturale, cu o populație destul de numeroasă pentru a opune, în această parte a Europei, un obstacol în fața invaziilor Rusiei”¹⁵⁷. Această soluție politică nu este însă agreată de cele trei imperii limitrofe care au “vederi prea mult opuse interesului general”. După ce detaliază cauzele opoziției imperiilor vecine față de crearea unui stat românesc pe teritoriul vechii Dacii, autorul face o analiză a evoluției problemei proprietății asupra pământului în Principate folosind mai ales lucrarea lui A.G. Golescu *De l'abolition du servage dans les Principautés Danubiennes*, apărută la Paris în anul 1856¹⁵⁸. A. Viquesnel precizează că situația materială a țăranimii moldo-muntene s-a agravat după anul 1831 datorită prevederilor Regulamentului organic impus de puterea protectoare. Pauperizarea a avut ca efect mișcări țărănești înăbușite de Rusia precum și o emigrare a țăranimii în provinciile limitrofe.

Analizând problema prestațiilor obligatorii în muncă ale țăranimii și a mănăstirilor închinat se concluzionează că intervenția Rusiei în soluționarea acestora a fost făcută împotriva “intereselor generale ale țării”. Mai mult, autorul crede că puterea protectoare nu a făcut nimic pentru prosperitatea țărilor și locuitorilor dând exemplul situației deplorabile a drumurilor și chiar a învățământului rămas la nivelul scăzut din timpul domnitorilor fanarioți¹⁵⁹. Scutirea de impozite a elitei socio-politice din Principate și repartitia sarcinilor fiscale doar pe umerii păturilor de jos i se pare o situație anacronică cu timpurile moderne. De asemenea, mizeria cea mai profundă și viciile care se reproșează poporului sunt “tristul

¹⁵¹ *Ibidem*, p. 46

¹⁵² *Ibidem*, p. 64

¹⁵³ Auguste Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe, description physique et geologique de la Trace*, Paris, Arthus Bertrand, 1868, vol. I-II. Primul tom al acestei lucrări a apărut în foileton între anii 1855-1857.

¹⁵⁴ Eugène Cortambert, *Raport sur le Voyage de la Turquie d'Europe par M. Viquesnel et notices statistique sur l'Empire ottoman d'après cet ouvrage*, Paris, L. Martinet, 1857, p.3

¹⁵⁵ Auguste Viquesnel, *op. cit.*, vol. I, p. 21-47

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 372

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 373

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 374

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 381

rezultat al oprămării sub care este ținut de proprietari”¹⁶⁰. Pe de altă parte, țărănimea vede puterea protectoare ca fiind “cauza actuală a suferințelor sale” și manifestă față de ea o dușmănie tot mai accentuată. Convingerea finală este că românii din Principate au înțeles actualmente primejdia reprezentată de anexiunea lor la puterea moscovită. În viitor afirmarea națiunii nu se poate face decât la adăpostul autonomiei politice garantată de Turcia, într-un stat format din unirea Moldovei și Munteniei și “condus de un domnitor autohton ori ales dintre familiile domnitoare ale Europei, dar care să nu fie rus sau german”¹⁶¹.

OIDIU MUNTEAN

VOYAGEURS FRANÇAIS À TRAVERS LES PAYS ROUMAINES DANS LA PREMIÈRE
MOITIÉ DU XIXÈME SIÈCLE
(Résumé)

La dilatation de l'Europe et la recuperation de l'espace oriental pendant le XVIIIème siècle ont déterminé un intérêt particulier de l'Occident pour ces territoires, reflété aussi par le grand nombre de voyageurs qui ont traversé la zone et qui ont laissé des importantes descriptions de voyage. Les visites ont continué pendant la première moitié du XIXème siècle car l'Occident avait besoin d'une connaissance complexe de la région du point de vue économique, politique, militaire, ethnique, confessionnel, culturel ainsi que du point de vue de la civilisation des nations qui y habitent.

Nous avons retenu ici les voyageurs qui ont traversé les pays roumaines et qui ont publié leurs témoignages en France dans une période comprise entre les années du mouvement révolutionnaire de Tudor Vladimirescu (1821) et l'Union des Principautés Roumaines (1859). La typologie des voyages est très diverse. Ainsi, nous retrouvons des voyages scientifiques (F. S. Beudant - 1822, Anatole de Demidoff - 1840, Auguste de Gérando - 1845, Xavier Hommaire de Hell - 1854, Auguste Viquesnel - 1868), des voyage faites par les exilés français (Auguste de Lagarde - 1824, les frères Bacheville - 1822, le baron d'Haussez - 1837, le maréchal Auguste de Marmont - 1837), par les diplomates ou par les touristes dans l'Orient (Robert Walsh - 1828, Félix de Beaujour - 1829, Edouard Thouvenel - 1840, Félix Martin - 1850, Hippolyte Desprez - 1850, Saint-Marc Girardin - 1852, Xavier Marmier - 1854, Benjamin Appert - 1854). Après le déclenchement de la guerre de Crimée (1853-1856), à laquelle la France a participé, par les pays roumaines passent aussi des correspondants de guerre qui produisent des écrits sur la situation politique, sociale et culturelle de ceux-ci (François de Saint-Ange - 1853, Eugène Jouve - 1854, E.N. Hénocque-Melleville - 1855, dr. Joseph M. Caillat - 1854, dr. Camille Allard - 1859).

¹⁶⁰ *Ibidem*

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 382

MIHAI EMINESCU ȘI SOCIETĂȚILE CULTURALE ALE TINERETULUI STUDIOS ROMÂN DIN MONARHIA HABSBURGICĂ

Anul 2000 a fost numit “anul Eminescu”. Cu acest prilej i-a fost republicată opera, iar eminescologii au încercat să readucă în memoria contemporanilor omul și opera poetului. Am considerat deci, că ar fi oportun să prezint câteva date privind receptarea operei sale de către tinerii aflați la studii în universitățile și școlile din Monarhia habsburgică în anii în care a trăit poetul și mai ales după dispariția sa.

Aflat la studii, elevul și apoi studentul Eminovici a ajuns deseori în contact cu societățile culturale ce-și desfășurau activitatea în școlile sau universitățile în care a poposit. Elev fiind la Cernăuți, dacă nu și-ar fi întrerupt studiile, probabil ar fi făcut parte începând cu clasele mai mari, din societatea culturală care ființa în cadrul școlii. La gimnaziul din Cernăuți el va îndeplini în anul 1865 funcția de bibliotecar, la nou înființata bibliotecă din casa lui Aron Pumnul¹. Mai apoi s-a aflat la Blaj în perioada de vară (iunie-sept. 1865) cu intenția de a-și continua studiile. În privința datei în care a ajuns la Blaj, precum și a participării sau nu la activitatea societății culturale ce-și desfășura activitatea la gimnaziul din Blaj, păreri sunt controversate. Un fost elev al gimnaziului din Blaj, Nicolae Brânzeu scria în anul 1902 în *Tribuna* că răsfoind protocoalele societății de lectură a studenților ar fi găsit un proces verbal al unei ședințe literare a societății din iunie 1865 semnat de către notarul societății, Mihai Eminescu, iar într-altul din septembrie 1866 se specifica faptul că Eminescu a citit o lucrare a sa “poezie sau novelă”².

Împărtășim supoziția Elenei Stan³ că Eminescu nu putea fi la Blaj în iunie 1865, ci e vorba mai degrabă, de iunie 1866. De altfel, însăși existența societății este pusă sub semnul întrebării în anul 1865. Protocoalele aflate în arhiva societății⁴ spun că deși au făcut cerere pentru autorizarea societății încă din 1862/63 și a fost reînnoită în decembrie 1865, abia în octombrie 1866 a avut loc inaugurarea societății. Biografiile societății dau ca an de înființare, anul 1865. Dacă a funcționat totuși societatea, ea și-a desfășurat activitatea neoficial, provizoriu, iar pe timpul verii fiind vacanță își întrerupea activitatea. În concluzie, tânărul Eminovici a ajuns la Blaj în vara anului 1866⁵ și a stat câteva luni (iunie-sept.) încercând să dea unele examene pentru a continua apoi studiile în toamnă, deci cele spuse de N.Brânzeu nu se pot confirma decât în parte. În septembrie 1866, Eminescu era în Blaj⁶ și ar fi putut participa la una din ședințe. Nereușind să dea examenele, el va pleca mai departe la Sibiu și apoi în România.

Spre Viena, M.Eminescu își va îndrepta pașii probabil în toamna anului 1868. E consemnat ca student extraordinar, auditor în filosofie (Ausserordentlich Hörer), abia în februarie 1869⁷ și totodată membru al *Societății literare-științifice române*, alături de juristul Ioan Slavici. Studenții români din Viena au creat în 1864 o societate literară academică

¹ M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I, 1774-1862, Buc., 1993, p. 452.

² N. Brânzeu, *Adaos la Eminescu și Blajul*, în *Tribuna*, nr. 133, 23 iul. / 5 aug. 1902, p. 529-530.

³ E. Stan, *Poezia lui Eminescu în Transilvania*, Buc., 1969, p. 50.

⁴ BAR Cluj, Col. docum. culturale, V. Macavei, *Istoricul societății noastre de la înființarea ei până în anul 1875/76, primii 10 ani ai existenței sale*, mss., 12 p.

⁵ Unul din biografiile societății susținea că nu a găsit nici un document înainte de 1866 (BAR Cluj, l.c. A. Brian, *Istoricul Societății de lectură de la înființarea ei până la 1880*, mss. 10 p.

⁶ E. Dăianu, *Eminescu și Blajul*, în L. Drimba, *Eminescu la “Familia”*, Oradea, 1974, p. 264.

⁷ I. Grămadă, *Monografia Societății “România Jună” 1871-1911*, Arad, 1912, p. 46.

*Societatea literară-științifică a românilor din Viena*⁸, mai mult un club literar în cadrul căruia dezbăteau diverse probleme literare. Nu de puține ori își făceau ecou și polemice literare și chiar politice de acasă. Divergențele ivite în anul 1867 în viața politică românească din Transilvania, între activiști și pasiviști s-au răsfrânt și asupra tinerilor studenți astfel încât s-a ajuns la crearea unei a doua societăți academice literare *România*⁹. Printre membrii erau mai ales transilvănenii: Aurel Mureșianu, Ioan Slavici, Nicolae Oncu, C.Moisil. Mulți dintre ei erau membri ai ambelor societăți, printre ei numărându-se și Eminescu. Vorbind despre M.Eminescu trebuie să precizăm că deși se afla la Viena ca student la filosofie, n-a luat parte imediat la viața celor două societăți. Abia în februarie 1869 este membru alături de Ioan Slavici al *Societății Literar-Științifice*, membrii definitiv din 23 oct. 1869¹⁰, iar din 20 octombrie, membru al societății *România*¹¹.

Îndemnul pentru unificarea celor două societăți i se atribuie îndeobște lui M.Eminescu, alături de Al.Hurmuzachi, iar alții cu mai mult temei lui A.Mureșianu. Theodor V.Ștefanelli, unul din biografii lui, considera că societatea "s-a încheiat la îndemnul lui Al.Hurmuzachi", informație pe care o preia și I.Grămadă¹². Sigur, cotoirea celor două societăți nu a putut fi opera unui singur om. Aurel Mureșianu, președintele societății *România* în anii 1868-69 a militat mult pentru refacerea solidarității între tinerii români. Într-una din ședințele societății *România* unde se dezbătea furtunos tocmai problema unificării celor două societăți și mai ales modul în care să se facă, M.Eminescu a propus cel dintâi "unire necondiționată: societățile să se declare unite, iar minuțiozitățile numelui și ale statutului să se dezbată apoi de către societățile întrunite"¹³. În sprijinul propunerii Eminescu a adus mai multe argumente, polemizând cu unul dintre membrii pe tema patriotismului și a naționalismului. "Naționalitatea trebuie să fie simțită cu inima, nu vorbită numai cu gura"- spunea M.Eminescu ". "Ceea ce se simte și se respectă adânc se pronunță arareori... Iubesc poporul român fără a iubi pe semidocți și superficialitățile sale"¹⁴ a precizat el în continuare. Discuții s-au purtat și privind denumirea noii societăți. În ședința din 15 iunie 1870 A.Mureșianu a propus denumirea de *România Jună*, probabil inspirat de societatea *La Giovine Italia* a lui G.Mazzini, iar M.Eminescu împreună cu Aurel Mureșianu, Nicolae Oncu și Vasile Burlă au fost aleși pentru întocmirea statutelor și a regulamentului intern al viitoarei societăți¹⁵. În ședințele din toamna și iarna anului 1870 s-a pregătit unificarea, iar în cea din 8 aprilie 1871 cei 52 membrii ai noii societăți *România Jună* au ales prin vot secret conducerea societății: președinte-Ioan Slavici, vicepreședinte-Emanuel Logotheti, secretar- Ioniță Bumbac, casier-Sterie Ciurcu și bibliotecar-M.Eminescu¹⁶. Secretar al *României June* așa cum susținea Slavici și Al.Vaida, n-a fost niciodată¹⁷. Se pare că era solicitat uneori să compună acte mai complicate sau scrisori mai pretențioase¹⁸.

A desășurată însă o vie activitate compunând apeluri, lansând chemări și invitații la organizarea serbărilor de la Putna. Aici el a lucrat ca secretar al comitetului de organizare¹⁹. Apelul lansat în decembrie 1869 studenților români a fost urmat în martie 1870 de *Apelul Comitetului Central din Viena* în care se spunea că "pentru prima oară junii români de la toate academiile și univesitățile române și străine au decis a se întruni la o comună serbare românească pe pământul cel clasic al Bucovinei în ziua Sfintei Marii în 1870, unde tot românul va fi invitat să asiste...ca fii de un sânge ce se leagă între sine". Acest apel este

⁸ Ghe. Moisescu, *Centenarul Societății Academice Literare România Jună din Viena 1871-1971*, Viena, 1971 p. 16.

⁹ Idem, *op.cit.*, p. 23.

¹⁰ I. Grămadă, *op.cit.*, p. 46-47.

¹¹ A. A. Mureșianu, *Mihail Eminescu și întemeierea "României June" 1868-1872*, Brașov, 1926, p. 27.

¹² I. Grămadă, *op.cit.*, p. 25.

¹³ Ghe. Moisescu, *op.cit.*, p. 31.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Idem, *op.cit.*, p. 32.

¹⁶ Idem, p. 34.

¹⁷ *Convorbiri Literare*, nr. 10, 1903.

¹⁸ I. Grămadă, *op.cit.*, p. 50.

¹⁹ *Ibidem*.

semnat în numele C.C. de Nicolae Teclu, președinte și M.Eminescu, secretar²⁰. Din motive politice serbarea este amânată cu un an, urmând a se ține în 15 august 1871. Se reînnoiesc apelurile și pregătirile. Dumitru Brătianu scriind în ziarul *Românul* despre serbarea de la Putna, salută cu entuziasm inițiativa tinerilor. I-au răspuns la 3/15 august 1871 Mihai Eminescu și Pamfilie Dan arătând că serbarea “ar trebui să însemne piatra de hotar ce desparte pe planul istoriei un trecut nefericit de un viitor strălucit. De aceea, dacă serbarea întru memoria lui Ștefan va avea însemnătate, ar fi o dovadă mai mult cum că ea a fost cuprinsă în sufletul poporului românesc și s-a realizat pentru că a trebuit să se realizeze”²¹. Alături de ceilalți membrii ai comitetului M.Eminescu a plecat și el în țară pentru a pregăti cum se cuvine serbarea. Desfășurarea ei a întrecut peste toate așteptările, bucurându-se de un număr mare de oaspeți veniți din toate ținuturile românești, pomenirea însuflețită a marelui voevod dând prilej de entuziaste manifestări naționale. În seara zilei de 16/28 august 1871 un grup de 35 studenți s-au adunat în primul Congres al junimii academice române. Organizarea acestui prim congres a fost atribuită tot lui Eminescu, care este drept a propagat mult ideea șerbării comemorative de la Putna și a congresului, dar propunerea a fost mult mai veche. Încă din 1868 se plănuia o întâlnire a studenților la Sinaia. Împrejurările n-au permis-o și șa a renăscut cu ocazia serbării de la Putna.

Cele cinci puncte ale programului discutat au relevat ideile politice ale *României June* imprimate de reprezentanții săi în frunte cu I. Slavici și Eminescu și care au urmărit să precizeze rolul tineremii în făurirea idealului național. S-au profilat două orientări privind drumul pe care să-l urmeze studențimea română în viitor. Studenții de la Viena în frunte cu Eminescu și Slavici ținteau înfăptuirea unității culturale a românilor, ca un prim pas spre cea politică. Cei din România reprezentați prin Gr.Tocilescu și Dem. Teodorescu erau pentru unirea politică înaintea celei culturale. Chiar dacă n-au ajuns la un consens, întrunirea lor a constituit un prim pas spre viitoarele congrese studențești²². Această amplă manifestare cu caracter național a constituit totodată și o înfruntare între partizanii junimiști și susținătorii consecvenți ai latinismului. Alegerea lui Titu Maiorescu, Vasile Alecsandri, Iacob Negruzzi și Vasile Pogor în comisia de cenzurare a discursului festiv al serbării a declanșat o vie dispută. Sigur, de această numire nu sunt străini M.Eminescu și I.Slavici, adepți convinși ai ideilor critice proferate de școala din Iași în frunte cu T.Maiorescu și colaboratori la *Convorbiri Literare* încă din aprilie 1870²³. La acestea se adaugă o întâmplare petrecută în toamna anului 1871 la una dintre ședințele societății. Prezentarea de către M.Eminescu a unui referat cu titlul *Naționalii și Cosmopolii* a stârnit reacția președintelui societății Ioniță Bumbac, care indignat și-a exprimat dorința de a părăsi comitetul arătând că are alte opinii decât Slavici și Eminescu. În referatul său, M.Eminescu sublinia că divergențele nu au la bază principii politice diferite “ci este vorba de antiteza dintre vechea și noua cultură”²⁴. “Cosmopolit”- spunea el - însemna de la 1869 încoace cel ce admite principiile de critică ale *Convorbirilor Literare*, iar “naționalii” erau susținătorii școlii lui S.Bănuțiu și T.Cipariu²⁵. M.Eminescu a relatat ședința astfel: “În ședința din (n)oiembrie sub pretext că unul din birou (subsemnatul) se ține de direcția literară a societății *Junimea* (Maiorescu) d. prezident ales declară că nu va putea ședea alături cu mine din cauză de divergență a principiilor...”²⁶. Discuțiile aprinse și polemica stârnită a dus la demisia lui Eminescu din comitet, demisie pe care și-o dă probabil în ședința din 18 noiembrie 1871, căci după această dată nu mai este menționat ca membru al Comitetului²⁷. În 8 mai 1872 este ales membru în secția literară a societății, dar nu s-a găsit nicăieri menționată vreo expunere sau prezentare de poezii cum

²⁰ Ghe. Moisescu, *op.cit.*, p. 38.

²¹ Idem, p. 44.

²² Idem, p. 50.

²³ Idem, p. 52.

²⁴ I. A. Rădulescu-Pogoneanu, *Câteva pagini din tinerețea lui M.Eminescu*, în *Convorbiri Literare*, nr.4, 1903, p. 297; Ghe. Moisescu, *op.cit.*, p. 37.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ I. Grămadă, *op.cit.*, p. 54.

²⁷ Idem, p. 57.

dealtfel se obișnuiau la ședințele literare, pe care fără îndoială că le frecventa²⁸. În toamna anului 1872, după o ședere de câteva săptămâni la Iași, în loc să se întoarcă la Viena, își schimbă locul de studii și se înscrie la Universitatea din Berlin, ale cărei cursuri le începe abia în decembrie 1872.

La cunoașterea personalității și operei eminesciene o contribuție însemnată a avut-o publicistica. Se știe că Eminescu și-a făcut debutul literar în paginile revistei *Familia*, colaborarea lui începând, într-o primă etapă, între anii 1866-1869²⁹. *Familia* era publicația cea mai îndrăgită și citită de către românii din toate mediile și era de asemenea nelipsită din bibliotecile societăților de lectură. După *Familia*, Eminescu s-a îndreptat spre *Convorbiri Literare* de la Iași, unde a rămas un statomnic colaborator. *Convorbirile Literare* erau trimise gratuit societăților culturale românești de dincoace de munți. Le găsim prezente în bibliotecile societăților din Brașov, Beiuș, Blaj, Oradea, Satu-Mare, Cernăuți încă din 1868, iar mai apoi la Viena, Budapesta, Caransebeș, Sibiu, Gherla, Cluj³⁰.

Poezia eminesciană apare reprodușă apoi și în presă. Prima reproducere o găsim în 1876 în *Cărțile Sătenului Român*, revistă tipărită în Cluj³¹. Începând cu anul 1881 se alătură *Telegraful Român*, *Gazeta Transilvaniei*, *Tribuna*, *Dreptatea* și în numeroase calendare care prin faptul că se adresau unei mase mai largi de cititori a asigurat o difuzare mai mare³². Majoritatea acestor publicații erau prezente în cabinetele de lectură ale societăților culturale studențești³³.

Odată cu editarea volumelor de poezii acestea ajung în rafturile bibliotecilor, fiind comandate de către societăți. Volumul *Poezii* apărut în decembrie 1883 a avut o largă circulație și îl găsim în biblioteca *Societății de lectură a tinerimii studioase de la gimnaziul din Beiuș a Societății de lectură a elevilor din Arad și a Societății teologilor din Sibiu "Andrei Șaguna"*³⁴ încă din 1884/85. De asemenea, cataloagele bibliotecilor societății *Petru Maior* din Budapesta³⁵, a *Societății teologilor din Budapesta "Salba Literară"*, a studenților teologi din Cernăuți, a societății *Junimea*³⁶, și a studenților și elevilor din Cluj³⁷ consemnau volumul *Poezii* printre celelalte cărți. De asemenea, catalogul cărților din biblioteca *Societății studenților teologilor din Sibiu "Andrei Șaguna"*³⁸, de la *Societatea teologilor și pedagogilor "Ion Popasu"* din Caransebeș menționează volumele *Poezii*, *Scrieri Alese*, *Nuvele* și *Proză și Versuri*³⁹. Comisia bibliografică a societății *Andrei Șaguna* din Sibiu propunea în 29 februarie 1892 cumpărarea operelor lui M.Eminescu⁴⁰. De asemenea, societatea de lectură de la gimnaziul din Beiuș *Samuil Vulcan* și-a procurat în anul 1884/85 volumul *Poezii*, în 1891/92 una din edițiile de versuri, în 1903/4 studiul lui I.Cristea despre viața și opera poetului⁴¹, iar societatea de lectură a teologilor și pedagogilor din Blaj, *Inochentie Micu Clain* a cumpărat volumul de *Poezii* în anul 1910/11, o nouă ediție în

²⁸ Idem, p. 59.

²⁹ L. Drimba, *Eminescu la "Familia"* Oradea, 1974 p. 12-21; *Familia* a publicat 47 poezii originale, trei creații populare, un articol și două nuvele, precum și multe alte știri despre viața și opera poetului.

³⁰ E. Glodariu, *Asociațiile culturale ale tineretului studios român din Monarhia Habsburgică, 1860-1918*, Cluj-Napoca, 1998, p. 231.

³¹ Este vorba de poezia *Ce-ți doresc eu tie, dulce Românie*.

³² S. Iercoșan, *Junimismul în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, p. 82-85; E.Stan, *op.cit.*, p. 65.

³³ I. Breazu, *Începutul acțiunii junimiste în Transilvania*, mss., 8 februarie 1944, în MNIT, nr. inv. C 1436, f. 7-8; S. Iercoșan, *op.cit.*, p. 56-57.

³⁴ S. Iercoșan, *op.cit.*, p. 86; E.Stan, *op.cit.*, p. 66.

³⁵ BCUC, fond Petru Maior, *Protocolul cărților Societății de lectură "Petru Maior"*, anul 1877, 1879, 1880, 1881; *Catalogul bibliotecii în anul 1883, 1893-94, 1895; Registrul cărților împrumutate în anul 1901-1902; Catalogul cărților din anii 1907, 1909, 1912*.

³⁶ S. Iercoșan, *op.cit.*, p. 86.

³⁷ BCUC, mss. col. doc. nr. 66, *Inventarul bibliotecii Agenturii Tinerimii Universitare române din Cluj*, 1913; col. doc. 64, *Protocolul cărților Societății de lectură a studenților români de la gimnaziul rom.cat. Cluj, 1885/86-1892/93*; N. Bocșan, *Bibliotecile societăților studenților români din Cluj (până la 1918)*, în *Biblioteca și Învățământul*, Cluj, III, 1974, p. 710-713.

³⁸ Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, mss., nr. 441, vol. IV, *Protocoloalele ședințelor societății "Andrei Șaguna"*, 1891/92.

³⁹ S. Iercoșan, *op.cit.*, p. 86.

⁴⁰ Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, l.c.

⁴¹ E. Stan, *op.cit.*, p. 65.

1913/14 și *Opere Complete* în 1914/15⁴².

Desigur, elevii îi mai puteau cunoaște opera și din manuale. Despre aceasta însă poate fi vorba mai târziu. Programele și manualele vor cuprinde după anul 1882 și câteva poezii eminesciene. E. Stan remarcă în cartea sa că poezia lui Eminescu s-a predat mai mult la inițiativa profesorilor, decât prevedeau manualele în uz. Amintea în acest sens pe profesorul V. Goldiș și I. Popea de la Brașov, Gr. Pletosu la gimnaziul din Năsăud⁴³. La Blaj după apariția studiului critic a lui Gramma⁴⁴ opera lui Eminescu a intrat într-un con de umbră și abia după 1897/8 profesorii mai tineri vor renunța la atitudinea antieminesciană⁴⁵. Și la Cluj, profesorul Grigore Silași publică o suită de articole antijunimiste. Abia după 1890 prezența lui Eminescu în cărțile din școală devine mai însemnată⁴⁶. De ex. în *Cartea de citire pentru clasa a V-a gimnazială și alte școli medii* apărută la Sibiu în 1896, M. Eminescu era prezent cu șase poezii și a obținut avizul autorităților pentru a fi folosită în școlile din Beiuș, Blaj, Năsăud, Sibiu, Lugoj⁴⁷. Tot pentru gimnaziul inferior a fost și cartea de citire a lui Ion Pop Reteganul apărută la Brașov în 1892, apoi cea alui Vigil Onițiu tot la Brașov în 1893, manualul de estetică a lui I. Fekete-Negruțiu apărut la Blaj în 1896, revizuit apoi la Sibiu și care a fost folosit în școlile din Blaj, Brașov, Beiuș, Năsăud, Arad, Deva, Oradea⁴⁸. Alăturăm la cele de mai sus, cartea de poetică a profesorului Ioan Rațiu și Al. Ciura de la Blaj, *Istoria literaturii române*, precum și cea a lui Enea Hodoș, *Manual de istoria literaturii române*, Caransebeș, 1893; edițiile noi din 1896, 1902 și 1912, ale celei din urmă având câte un capitol special pentru Eminescu⁴⁹.

Cel mai la îndemână mod de a recepta poezia eminesciană și apoi de a face cunoscută și celorlalți membri ai societăților culturale și în afara societății au fost declamările de poezi, fie cu ocazia ședințelor literare, fie în cadrul mai festiv al ședințelor publice, în primul rând la societățile școlare gimnaziale unde desfășurarea unei ședințe literare consta în principal din recitări, dar și la societățile mai mari. Primii care recită din poeziile lui Eminescu au fost după datele noastre, studenții din Cluj în anul 1877, când se recită la o ședință literară *Junii Corupți*⁵⁰. Se mai declamă: *Ce-ți dorec eu ție dulce Românie*⁵¹, *Doina și Rugăciunea unui dac*⁵², *Glosă*, *Serenadă*, *Luceafărul*⁵³, *Epigonii*⁵⁴, *Sonet*, *Cugetările sărmanului Dionis*, *Strigoii*, cele patru scrisori integral sau fragmente⁵⁵. Cea mai declamată a fost partea I-a din *Scisoarea a III-a*⁵⁶.

Programele susținute la serbările societății mai cuprindeau și cântece pe versurile lui M. Eminescu. Corurile societăților au interpretat: *Doina Codrului*, *Calea Mândrii*, *Somnoroase păsărele*, *Revedere*, *Ce te legeni codrule*, *Rugăciunea*⁵⁷.

⁴² Idem, *op. cit.*, p. 66.

⁴³ Idem, p. 61, 63.

⁴⁴ [Al. Gramma], *Mihail Eminescu. Studiu critic*, apărut în câteva numere din *Unirea*, apr.-aug. 1891.

⁴⁵ E. Stan, *op. cit.*, p. 57.

⁴⁶ S. Iercoșan, *op. cit.*, p. 85.

⁴⁷ E. Stan, *op. cit.*, p. 57.

⁴⁸ Idem, *op. cit.*, p. 50.

⁴⁹ Idem, *op. cit.*, p. 50-51.

⁵⁰ BCUC, mss., *Protocolul Societății de leptură a tinerimii studioase române în Cluj, 1877/78*, șed. din 20 oct. 1877.

⁵¹ De ex. la serbarea tinerilor din Timișoara în 1893 (S. Iercoșan, *op. cit.*, p. 88), la serbarea publică a tinerimii universitare din Cluj în anul 1897 (E. Stan, *op. cit.*, p. 72), la societatea *Samuil Vulcan* din Beiuș în 1911-15 (V. Faur, *op. cit.*, p. 262).

⁵² V. Faur, *l.c.*

⁵³ Tinerii din Arad în 1903 (E. Stan, *op. cit.*, p. 73).

⁵⁴ La *Andrei Șaguna* în 1889 (E. Stan, *op. cit.*, p. 67).

⁵⁵ *Scisoarea I-a la Junimea* din Cernăuți în 9 iunie 1908 (*Raportul societății 1808/9-1925/26*, p. 18), la *Andrei Șaguna* în 1911 (E. Stan, *op. cit.*, p. 67); *Scisoarea a IV-a la Andrei Șaguna* în 1886 (E. Stan, *l.c.*) și *Junimea* în 1899/1900 (*Raport...*, p. 203).

⁵⁶ Se recită la *România Jună* în 17 iunie 1882 (I. Grămadă, *op. cit.*, p. 61), la tinerii din Brașov în 1884 (*Telegraful Român*, nr. 68, 14/26 iunie 1884, p. 271); la *Andrei Șaguna* în 1887 (*Familia*, nr. 28, 1887); tinerii din Cluj în 1888 (*Gazeta Transilvaniei*, nr. 284, 1888).

⁵⁷ De ex. Soc. teologilor din Arad în 1904, Soc. teologilor din Blaj "*Inochentie Micu Clain*" în 1911, Soc. teologilor din Sibiu "*Andrei Șaguna*" în 1911.

Cele mai relevante au fost însă încercările originale ale membrilor societăților privind opera poetului susținute în cadrul ședințelor literare. Încercările lor literare în versuri cu siguranță au fost influențate de versificația poetului, multe imitând stilul versurilor eminesciene. La societatea *Ioan Popasu* din Caransebeș, unul dintre membrii i-a dedicat poetului o poezie intitulată *Lui Eminescu*⁵⁸. Cele mai multe sunt însă încercările literare în proză, acele prelegeri sau dizertații care se țineau în cadrul ședințelor literare sau la cele publice.

Anul 1882 a marcat o cotitură în receptarea operei eminesciene. La *România Jună* odată cu serbările organizate în onoarea *Convorbirilor Literare*, la 15 iunie se prezintă opera și se recită din poezia junimistului M. Eminescu⁵⁹. Popularitatea poeziei eminesciene a coincis cu triumful ideilor junimiste în rândurile tinerilor studenți⁶⁰.

Începând cu anul 1882 vom prezenta mai jos în ordine cronologică câteva titluri de prelegeri susținute de către tinerii membri ai societăților culturale în cadrul ședințelor literare sau al adunărilor publice: I. T. Mera, *Scritorii de la Junimea (România Jună, 17 iunie 1882)*⁶¹, *Dare de seamă asupra poeziei "Luceafărul" de M. Eminescu (Junimea, 1882/83)*⁶², C. Bogdan, *Poetul Eminescu, (Soc. de lectură "Ioan Popasu" a elevilor de la Gimnaziul superior și Școala Comercială din Brașov, 6 iunie 1884)*⁶³, C. Berariu, *Viața și activitatea lui M. Eminescu (Junimea, 1888/89)*⁶⁴, G. Candrea, *Apreciere asupra lui Bolintineanu și M. Eminescu (România Jună, 16 aprilie 1890)*⁶⁵, Aurel N. Pop, *Satira a III-a de Eminescu (Soc. Petru Maior, 19 mai 1894)*⁶⁶, D. Forgaciu, *Eminescu și Lenau - o paralelă, (Junimea, 18 nov. 1897)*⁶⁷, Dionisie Stoica, *Satirele lui Eminescu (Soc. de lect. Ioan Popasu, Brașov, 1898)*⁶⁸, I. Popovici, *Eminescu ca naționalist și N. Dobrescu, Eminescu - Luceafărul (Soc. România Jună, 1901/2)*⁶⁹, M. Eminescu în poeziile sale postume (Soc. de lect. a jun. stud. de la gimn. din Blaj, 1903)⁷⁰, *Eminescu în poeziile sale postume (Soc. Ioan Popasu, Brașov, 1903)*⁷¹, Horia Petra-Petrescu, *Eminescu în poeziile postume (Petru Maior, 22 nov. 1903)*⁷², *Naționalismul poetului Eminescu, Eminescu și Coșbuc și Opera lui Eminescu din punct de vedere național (Agentura Tinerimii universitare din Cluj, 1905)*⁷³, I. Duma, *Eminescu și românii din Ungaria. Idei literare și culturale (Soc. Andrei Șaguna, 29 nov. 1905)*⁷⁴, T. Bălan, *Despre Eminescu și Nicolae Stînghie, Sudiul literar. Satira I-a (Junimea, 1904/5 și 1906/7)*⁷⁵, Aspasia Luția, *În jurul Luceafărului lui Eminescu (Junimea, martie 1907)*⁷⁶, A. Doroftei, *Eminescu, omul, D. Caracostea, Cum plăsmuia Eminescu și Const. Oancea, Literatura politică și Eminescu (Soc. România Jună, 1908/10)*⁷⁷, Mihail Eminescu și cultura națională (Soc. Ioan Popasu, Caransebeș, oct. 1911)⁷⁸, Ioan Sandu, *Câteva cuvinte despre Eminescu (Andrei*

⁵⁸ I. B. Mureșianu, *I. Popovici-Bănășeanul și Societatea de lectură a elevilor de la Institutul teologic și Liceul Pedagogic din Caransebeș (1889-1892)*, în *Mitropolia Banatului*, nr. 1-3, 1980, p. 147.

⁵⁹ I. Breazu, *Centrul junimist vienez*, mss., 1 martie 1944, în MNIT, nr. inv. C. 14360, p. 8.

⁶⁰ E. Stan, *op. cit.*, p. 41.

⁶¹ I. Grămadă, *op. cit.*, p. 153.

⁶² C. Crăciun, *Socetăți academice din Bucovina*, Oradea, 1997, p. 194.

⁶³ *Telegraful Român*, nr. 68, 14/26 iunie 1884, p. 271.

⁶⁴ C. Crăciun, *op. cit.*, p. 197.

⁶⁵ I. Grămadă, *op. cit.*, p. 159.

⁶⁶ *Dreptatea*, nr. 172, 6/18 august 1894, p. 6-7.

⁶⁷ *Patria*, nr. 62, 23 nov./5 dec. 1897, p. 3.

⁶⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 50, 5/17 martie 1898, p. 3.

⁶⁹ I. Grămadă, *op. cit.*, p. 162.

⁷⁰ E. Stan, *op. cit.*, p. 67.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² BCUC, fond cit., PV 1901-1906, p. 136-137.

⁷³ E. Stan, *op. cit.*, p. 68.

⁷⁴ Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, mss. 441, vol. VI, *Protocoalele ședințelor societății în 1904/5*.

⁷⁵ C. Crăciun, *op. cit.*, p. 208.

⁷⁶ *Voința Poporului*, nr. 15, 31 martie 1907, p. 9-10.

⁷⁷ I. Grămadă, *op. cit.*, p. 164.

⁷⁸ *Românul*, nr. 236, 28 oct./1 nov. 1911, p. 8.

Șaguna, 29 oct.1911)⁷⁹ Ghe. Chiș, *Spicuri din activitatea literară a lui Mihail Eminescu* (Soc. Samuil Vulcan, Beiuș, 21 oct.1912)⁸⁰, *Elementele filosofice în poezia lui Eminescu* (Soc. tin. stud. din Cluj, 1912)⁸¹, Gr. Vermeșan, *Eminescu printre noi și pentru noi cei din Austro-Ungaria* (Soc.Andrei Șaguna, Sibiu, 1911/12)⁸², N. Ardelean, *Analiza literară a Luceafărului* (Soc.Samuil Vulcan, Beiuș, 9 martie 1914)⁸³, Elie E. Torouțiu, *Eminescu în literatura străină* (Junimea, 28 martie 1914)⁸⁴, O. Hulea, *Despre Eminescu și Vlahuță și At.Popa-C.Morariu, Pe marginea concepției filozofice a lui M.Eminescu* (Soc. Petru Maior, 28 oct. și 12/25 nov.1917)⁸⁵.

Mai târziu, unii dintre autorii dizertațiilor susținute și-au amplificat cercetările și le-a concretizat în lucrări de doctorat și în lucrări de mai mare amploare, care au văzut lumina tiparului. Este vorba de Elie Cristea⁸⁶, Ioan Scurtu⁸⁷, Elie Dăianu⁸⁸, Ilarie Chendi⁸⁹ de la Soc.Petru Maior și Horia Petra-Petrescu⁹⁰ de la Soc.România Jună.

Mai puțin prezent a fost poetul în publicațiile societăților. Pentru primul almanah al societății *România Jună* apărut în 1883, M.Eminescu a trimis poemul *Luceafărul*, iar în cel de al doilea (1888) fiind bolnav i s-au reprodus două poezii⁹¹. În anul 1884 M.Eminescu a acceptat să i se publice în revista *Tinerimea Română*, partea a II-a a *Scrisorii IV-a* și *Venere și Madona*⁹².

Revista manuscrisă a societății *Petru Maior* din Budapesta publica în 1884 un "eseu" asupra tragediei *Regele Lear* de Shakespeare și avea ca motto versuri din *Împărat și proletar*⁹³, versuri care au fost folosite de autor pentru argumentația sa literară. În același număr, rubrica *Cugetări și sentințe* conținea și ultimele versuri din *Împărat și proletar*⁹⁴. Almanahul literar scos de Întrunirea academică română *Bucovina* din Cernăuți în 1903 cuprindea *Patru epistole ale lui M.Eminescu*(1872-73), Viena, febr.1872-apr. 1873 și *Amintiri despre Eminescu* de dr. Radu I Sbierea⁹⁵. Revista manuscrisă a societății de lectură *Virtus Romana Rediviva* a tinerilor de la gimnaziul din Năsăud a publicat dizertația *Comparațiune între lirica lui M.Eminescu și G.Coșbuc* semnată de tânărul Aurel B.Gajia⁹⁶.

După 1900, revista *Musa* a societății *Andrei Șaguna* din Sibiu va publica articole despre M.Eminescu și va juca un rol important în receptarea operei eminesciene. Acest rol a fost evidențiat de către Mircea Popa și Valentin Tașcu care-l consideră pe M. Eminescu "geniu tutelar al revistei"⁹⁷. Ilarie Chendi, I. Moța, I. Duma, I. Rafiroiu și T. Scorobeț vor prezenta în paginile revistei din creația eminesciană⁹⁸. În 1905 apare în revistă articolul lui

⁷⁹ M. Păcurariu, *Două sute de ani de învățământ teologic la Sibiu, 1786-1986*, Sibiu, 1987, p. 231.

⁸⁰ V. Faur, *op.cit.*, p. 262.

⁸¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr.269, 6/19 decembrie 1912, p.2-3.

⁸² M. Păcurariu, l.c.

⁸³ V. Faur, l.c.

⁸⁴ *Raportul Societății academice române "Junimea" din Cernăuți, 1908/9-1925/26*, Cernăuți, 1926, p.85.

⁸⁵ *Procese verbale ale soc. "Petru Maior"*, ședințele din 28 oct. și 12/25 nov.1917 (MNIT, nr.inv.C. 5831 și C. 5833).

⁸⁶ Cristea Illés, *Eminescu élete és művei tanulmányoz újabb roman irodalom kövéből*, Szamosyivart, 1895.

⁸⁷ I. Scurtu, *Eminescu Liben und Prosaschriften*, Leipzig, 1903 (lucrare de doctorat); *Proză literară*, Ediție îngrijită după izvoare, cu o introducere de I. Scurtu, București, 1908.

⁸⁸ Elie Dăianu, *Eminescu și Blajul*, în *Unirea* din 1895.

⁸⁹ Ilarie Chendi, *Lenau și Eminescu*, în *Convorbiri Literare*, nr. 3, 1900; *Humorul lui Eminescu*, în *Tribuna Poporului*, nr. 202-209, 1902; *Eminescu*, în *Preludii. Articole și cercetări literare*, București, 1903.

⁹⁰ H. Petra-Petrescu, *La jubileul morții lui Eminescu*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 130, 15/28 iunie 1914, p. 2.

⁹¹ *Almanahul Societății Academice Social-Literare "România Jună"*, Viena, 1883.

⁹² *Tinerimea Română*, nr. 5, iunie 1884.

⁹³ BCUC, fond cit., *Rosa cu ghimpi*, nr. 1 și 2 din 1884. Este vorba *Despre unele nuanțe în caracterul Lear în "oposiție"*, eseu asupra tragediei de Shakespeare de Amos Frâncu.

⁹⁴ "...un gând te-ademenеști/ că vis al morții eterne e viața lumii-ntregi" (*Rosa cu ghimpi*, nr. 1, 1884)

⁹⁵ *Almanah Literar. Întrunirea academică română "Bucovina"*, Cernăuți, 1903.

⁹⁶ *Muza Someșană*, 1899-1900, apud E. Stan, *op.cit.*, p. 103.

⁹⁷ M. Popa, V. Tașcu, *Istoria presei libere românești din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1980, p. 232.

⁹⁸ *Ibidem*.

Ion Duma *Eminescu și românii din Ungaria*⁹⁹, în care comentează poezia eminesciană după publicarea poeziilor postume, considerând că aceasta dezvăluie “un nou Eminescu” dând noi dimensiuni creației sale. Ion Duma comentând creația literară a lui Arthur Stavri și în special poezia sa, acest fiind un discipol eminescian conchide că “poeziile influențate de Eminescu sunt niște ciripiri drăguțe, amuzante, din care poți scrie cu sutele...”¹⁰⁰.

O altă revistă literară a tinerilor de la Sibiu editată în 1901/2 și intitulată *Viața* va conține dizertațiile referitoare la *Doină* sau *O paralelă între Satira a III-a și Epigonii*¹⁰¹.

Comemorarea poetului M.Eminescu a prilejuit un lanț de manifestări. Prima a avut loc la Botoșani în anul 1890. În 11/23 sept. 1890 cu ocazia Congresului studenților, ce a reunit reprezentanți ai mai multor societăți studențești din România, dar și de peste graniță, s-a dezvelit bustul lui Eminescu realizat de către sculptorul Georgescu. La festivitate, Scipione Bădescu a făcut o inspirată rememorare a poetului dispărut cu un an în urmă¹⁰². În cuvântul său vorbitorul a subliniat rolul tinerimii în realizarea bustului și a festivităților. “Dar tinerimea - spunea el - care mai bine l-a priceput pe Eminescu, căci a fost poetul ei, care atât la înmormântare, cât și de atunci aproape singură a ținut să-și manifeste sentimentele de admirațiune, boldită de focul sacru al entuziasmului n-a putut să aștepte până ce societatea își face datoria, ci a început însăși să adune fonduri pentru facerea unui bust, care să se ridice la Botoșani, locul natal al poetului”¹⁰³.

Dincoace de munți, vor mai trece ani până va avea loc o adevărată comemorare a poetului. După 1900 devin mai dese seratele dedicate exclusiv poetului. Astfel tinerii teologi din Arad au inaugurat un ciclu de manifestări dedicate unor personalități, cea din 5/18 februarie fiind închinată poetului M.Eminescu. La această serată studentul Sever Secula a evocat personalitatea poetului și studentul Ioan Costa a vorbit despre *M.Eminescu-naționalist*. S-au declamat: *Luceafărul*, *Doina* și *Cugetările sărmanului Dionis*, iar corul a interpretat *Somnoroase păsărele*, *Rugăciunea*, *Mai am un singur dor* și *Ce te legeni*. Tot în cadrul festivităților a fost dezvelit un portret al poetului realizat de Lucreția Russu-Șirianu, iar Iosif Ioan Sceopul a citit povestirea sa umoristică *Odiseea lui Eminescu*, privind peregrinările unui volum de poezii¹⁰⁴.

Tot în anul 1903 la serata dedicată poetului organizată de soc.*Petru Maior* din Budapesta în 22 noiembrie, H.Petra-Petrescu a vorbit despre poeziile postume ale lui M.Eminescu¹⁰⁵.

Prima mare comemorare a poetului a fost organizată în anul 1909, la împlinirea a 20 de ani de la moartea sa și a avut loc în cadrul mai multor societăți. Sezătoarea literară a tinerimii din Cluj din 11 noiembrie 1909 dedicată acestui eveniment a cuprins în program două expuneri despre viața și opera poetului, evidențiindu-se necesitatea cunoașterii scrierilor sale cu caracter național-politic. S-a declamat *Satira a III-a* și corul a interpretat piese după versurile lui¹⁰⁶.

Sedința solemnă organizată la soc.*Andrei Șaguna* de la Sibiu a prilejuit rememorarea vieții și operei poetului de către președintele societății, Ioan Lupaș și vicepreședintele acesteia¹⁰⁷. Festivitatea de comemorare de la *România Jună* a avut loc în 27 iunie 1909¹⁰⁸, când printre alții Vasile Morariu, Dr.Sterie Ciurcu și Pamfilie Dan, care au trăit și studiat împreună cu poetul au evocat momente din viața lui.

⁹⁹ Arh. Bibl. Mitr. Sibiu, mss. 441, vol. VI, *Protocoalele ședințelor societății “Andrei Șaguna”, 1899/1900-1909/10*; M. Popa, V. Tașcu, *op.cit.*, p. 233.

¹⁰⁰ M. Popa, V. Tașcu, *op.cit.*, p. 235.

¹⁰¹ T. Opriș, *Reviste literare ale elevilor (1834-1974)*, București, 1977, p. 34.

¹⁰² *Familia* (1890), nr. 37, 16/28 sept., p. 443-444; nr. 38, 23 sept./5 oct., p. 456-457.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ *Libertatea*, nr. 7, 15/28 februarie 1903, p. 3.

¹⁰⁵ *Luceafărul*, nr. 23, 1903, p. 390.

¹⁰⁶ *Răvașul*, an VII, oct.-nov., 1909, p. 528.

¹⁰⁷ E. Stan, *op.cit.*, p. 73.

¹⁰⁸ I. Grămadă, *op.cit.*, p. 61.

O mai mare amploare a avut comemorarea lui M. Eminescu în Bucovina. Au fost organizate șase festivități, dintre care trei cu caracter general, iar celelalte trei de către asociațiile școlare și studențești (la gimnaziul din Câmpul – Lung, liceul român din Suceava și universitatea din Cernăuți). Un adevărat festival comemorativ a fost organizat la 4 iulie de către studențimea universitară română din Cernăuți. Dimineața a avut loc o slujbă religioasă urmată de un pelerinaj în frunte cu Sextil Pușcariu, la casa lui Aron Pumnul, în care a locuit poetul. A vorbit studentul State Dragomir, s-a recitat poezia *La Bucovina*, iar corul a intonat *Somnoroase păsărele*. Seara la teatru, festivitățile au continuat. Profesorul Sextil Pușcariu a susținut conferința sa despre opera poetului¹⁰⁹, corul mixt în costume naționale a intonat sub conducerea studentului Aurel Morariu, mai multe cântece și s-au recitat poeziile *Luceafărul*, *Doina*, *Scrisoarea III-a*¹¹⁰. Veniturile rezultate au constituit un fond Eminescu destinat pentru burse de studii.

La 25 de ani de la moartea poetului au avut loc adunări de comemorare în mai multe centre universitare. La Cernăuți, societatea *Armonia* a organizat un program comemorativ¹¹¹, iar *Junimea* a marcat momentul cu o serată dedicată poetului¹¹². De asemenea membrii soc. *Andrei Șaguna* au organizat o ședință publică în care au evidențiat personalitatea poetului prin conferințe, declamări și piese muzicale¹¹³.

Societățile culturale ale tinerilor studioși români de la universitățile și școlile din monarhia habsburgică au constituit un teren prielnic de cultivare a limbii și literaturii române. Ele aveau menirea, după cum sublinia un raport al societății tinerilor universitari din Cluj, *Iulia* să deschidă "un corp de activitate proprie și ocaziune de a face cunoștință cu produsele scriitorilor noștri naționali"¹¹⁴. Ca urmare sunt prezentați și comentați în cadrul ședințelor literare scriitorii consacrați, dar și scriitorii mai puțin cunoscuți din Ardeal. Vasile Alexandri a fost cel mai receptat în cadrul majorității societăților, poeziile sale nelipsind de la manifestările literare ale majorității societăților. Vornbind despre M. Eminescu, opera sa a fost cunoscută și răspândită destul de târziu. Popularizarea poeziei sale începe după 1883, când apare și prima ediție a operei sale și coincide cu victoria junimismului marcată de serbarea *Convorbirilor Literare* din 1882 organizată de către societății *România Jună*.

Abia după 1900 putem vorbi de o adevărată acceptare și popularizare a operei eminesciene în cadrul societăților culturale ale tineretului studios. M. Eminescu a devenit la sfârșitul secolului al XIX-lea idolul tinerimii române, în încercările lor literare resimțindu-se influența versificației eminesciene¹¹⁵. Tot după 1900 manifestările de comemorare organizate de mai multe societăți au dat prilej acestora de a evoca viața și opera celui care a fost *luceafărul* poeziei românești.

Abordarea de către tineri în dizertațiile prezentate a naționalismului ce răzbate din poezia, dar mai ales din proza poetului, ca și ideile filosofice ale poetului sau analogiile cu poezia altora ca Lenau, Schiller, Petöfi, dovedesc nu numai o cunoaștere și înțelegere a semnificațiilor operei eminesciene, dar și impactul pe care aceasta l-a avut asupra lor.

În 1914, anul comemorării a 25 de ani de la moartea poetului, *Luceafărul*, gazeta tinerimii, în editorialul dedicat poetului scria: "Opera lui Eminescu e o comoară a culturii neamului întreg la care ne-am adăpat cu toții simțirea și gândirea. Cine a citit Eminescu și-a îmbogățit sufletul, și-a întărit conștiința de neam, poate șovăitoare, și-a înălțat mândria de a face parte dintr-un popor care a produs un astfel de geniu. Versurile lui Eminescu au contribuit să formeze unitatea culturală și de conștiință a neamului". De aceea "cu pietate adâncă, cu demnitate conștientă, trebuie să evocăm chipul aceluia, care în versuri de

¹⁰⁹ Conferința a apărut în numărul festiv al *Junimii Literare*, nr. 7-8.

¹¹⁰ G. Tofan, *Comemorarea lui Eminescu în Bucovina*, în *Viața Românească*, nr. 3, 1909, p. 98-102.

¹¹¹ *Gazeta Transilvaniei* (1914), nr. 88, 23 apr./6 mai, p. 3, nr. 130, 15/28 iunie, p. 1.

¹¹² *Raportul Societății... 1908/9-1925/26*, p. 85.

¹¹³ E. Stan, *op.cit.*, p. 75.

¹¹⁴ *Raportul general despre starea și activitatea societății de lectură "Iulia" ... 1876/77*, Cluj, 1878, p. 9.

¹¹⁵ E. Dăianu, *Eminescu și Blajul*, în *Unirea*, nr. 33, 3 aprilie 1915, p. 3; E. Stan, *op.cit.*, p. 85.

marmură ca și în strălucite bucăți de proză politică a știut să dea cuvânt deopotrivă durerii și gândirii ce ne frământă în lupta pentru păstrarea neamului”¹¹⁶.

EUGENIA GLODARIU

MIHAI EMINESCU AND THE CULTURAL SOCIETIES OF THE YOUNG STUDENTS FROM
THE HABSBURGIC EMPIRE
(Abstract)

The work presents how Eminescu's poetry was intercepted disseminated among the young students from schools Universities in Habsburgic Empire during poet's life and after his disappearance. It is underlined the poet's activity in the cultural society *Young Romania* in Vienna and activities dedicated by some cultural societies to Eminescu's poetry.

It is a fact that Eminescu's poetry was accepted and known later than Alexandri's poetry. Popularization of his poetry started after 1883 when was published the first edition of his works and the victory of the junimist ideas consequently the celebration of the *Convorbiri Literare* revue since 1882 organized by the society *Young Romanians*.

Only after 1900 we can speak about a real knowledge about Eminescu's works. The young Romanian students demonstrated in theirs dissertations that they knew and understood very well the national message from Eminescu's poetry, prose and philosophy, the analogy of his ideas with those of Lenau Schiller or Petofi. And, such as the revue *Luceafărul* (1914) told, Eminescu's work contributed to the link of cultural and national unit of all Romanians.

¹¹⁶ Pentru Eminescu, în *Luceafărul*, nr. 11, 1 iunie 1914, p. 317-318; apud E. Stan, *op. cit.*, p. 9.

DIN FRĂMÂNTĂRILE PARTIDULUI NAȚIONAL ROMÂN TRANSILVĂNEAN ÎNTRE ANII 1894-1898

La scurt timp după *Congresul naționalităților* și eliberarea memorandiștilor, va începe refluxul luptei naționale a românilor transilvăneni, Comitetul Central al Partidului Național Român fiind cuprins la sfârșitul anului 1895 de frământări și disensiuni interne. Extinse la nivelul întregului partid, ele au surprins pe majoritatea contemporanilor. Surpriza, în parte era întemeiată, deoarece în anii mișcării memorandiste Comitetul se manifestase solidar, părând a avea la bază o disciplină internă de nezdruccinat. Solidaritatea dovedită de români și de naționalități în această perioadă a determinat cercurile guvernamentale să înmulțească și să înăsprească metodele ce trebuiau să ducă la deznaționalizarea popoarelor nemaghiare, în vederea accelerării procesului de transformare a Ungariei istorice multinaționale într-un stat național unitar.

Disciplina și unitatea fuseseră de scurtă durată deoarece Comitetul manifestase fenomene de criză încă în timpul mișcării memorandiste. Geneza *Memorandului*, ducerea lui la Viena, apropierea procesului memorandist și apoi întemnițarea fruntașilor politici transilvăneni la Vaș și Seghedin au amânat declanșarea crizei.

Criza în care a intrat Partidul Național Român s-a datorat unor cauze complexe și variate, interne și externe. Dintre acestea, noi considerăm ca determinantă, existența în sânul partidului a concepțiilor diferite privitoare la ajutorul pe care-l putea primi lupta de eliberare națională în vederea unirii Transilvaniei cu România din partea partidelor politice de la București. De altfel și *Tribuna* de la Sibiu în articolul de fond publicat în 6/18 ianuarie 1896 constata că, criza are de fapt un "fond politic", care lovea în independența politicii partidului atât față de Budapesta, cât și față de București. În această deosebire de vederi, scrie autorul, nu se observă punctul de vedere principal al Comitetului Central în "conduita politicii noastre mai ales față de frații români din regatul vecin", ce nu a fost respectată chiar de organele de presă ale Partidului Național Român și de mandatarii lăsați în locul conducerii memorandiste închise. Aceste organe de presă au fost și sunt din punct de vedere politic, proprietatea națiunii române din Transilvania și Ungaria, ceea ce însemna că asupra conduitei lor numai acei bărbați aveau dreptul de dispoziție și comandă care aveau mandatul partidului de a coordona politica națională, remarcând în final: "cauza națională numai și numai de aici de acasă poate fi condusă și reprezentată"¹.

În același timp o cauză internă importantă a crizei a fost generată de structura organizatorică a partidului, baza lui formând-o cercurile electorale în cadrul cărora erau constituite cluburi și subcluburi ale partidului. Acestea își trimiteau câte doi reprezentanți la conferințele naționale, unde în calitatea lor de for suprem, discutau și aprobau hotărârile ce trebuiau respectate de membrii partidului. Totodată, alegeau Comitetul Central, care avea datoria de a se îngriji de ducerea la îndeplinire a hotărârilor luate, pe baza programului din 1881, în perioada dintre conferințe. Acestei structuri organizatorice îi lipseau un statut, care să precizeze drepturile și îndatoririle fiecărui membru de partid, inclusiv ale acelor aleși în Comitetul Central. Inexistența statutului a făcut ca respectarea programului și a hotărârilor conferințelor să depindă de convingerea sau bunăvoința fiecăruia. Neexistând posibilitatea sancționării indisciplinei, apariția unor tendințe anarhice a fost inevitabilă. Ambițiile personale sau de grup au putut astfel să se manifeste în voie. Așa se explică greutățile pe

---

¹ *Tribuna*, nr. 4, 6/18 ianuarie 1896; nr. 282, 1895; nr. 3, 1896; nr. 257-263, 1898.

care le-a avut de înfruntat Comitetul Central în anii definitivării *Memorandului*, ca și după aceea².

La acestea se pot adăuga conflictele dintre generațiile mai tinere și cele mai vârstnice din sânul Partidului Național Român care izbucnesc după grațierea memorandiștilor, când elementele mai tinere care dominaseră Comitetul substituit și redacția ziarelor partidului în perioada de detenție a conducătorilor români, s-au văzut împinse pe planul al doilea³. Într-o anumită măsură disensiunile care au provocat criza pot fi legate și de orientarea tactică și strategică de viitor a Partidului Național Român, de lupta dintre pasiviști și activiști.

În toate polemicile și atacurile anonime sau directe din sânul partidului, ca și dintre ziarele românești, trebuie văzută și o altă latură a fenomenului, și anume, expresia democrației burgheze așa cum era ea înțeleasă de bărbații politici ai vremii respective. Deși cu păreri deosebite se respectau ca oameni și mai ales se știau solidariza în jurul marilor obiective naționale. Semnificative sunt opiniile lui Septimiu Albini, care într-un manuscris nedatat având titlul "Câteva idei despre politica noastră națională", pregătit probabil pentru tipar, remarcă: "că de un timp încoace caracteristica luptelor noastre nu este apărarea bunurilor noastre naționale contra atacurilor adversarului, ci un fel de *bellum omnium contra omnes* în rândurile noastre proprii". El dorea în final o largă libertate de discuții neîngrădite, în care toate ideile bine intenționate să fie permise, fără atacul personalităților și a proceselor de intenții⁴. Desigur că au existat și cazuri de subminare deliberată a mișcării naționale dar acestea au avut un caracter izolat.

În peisajul politic al democrației burgheze tocmai aceste polemici duceau la clarificări sporind eficiența luptei naționale, chiar dacă criza a fost un episod cu multe consecințe negative ce s-au repercutat defavorabil asupra organelor de presă ale partidului.

Pentru a înțelege evenimentele ce au urmat după eliberarea memorandiștilor este absolut necesar a ne întoarce cu analiza noastră în toamna anului 1894 pentru a vedea ce s-a întâmplat la București în ziua de 25 septembrie /7 octombrie 1894⁵. În discursul său din această zi ținut în sala Orfeu, D.A. Sturdza, șeful Partidului Național Liberal, aflat încă în opoziție, denunță public guvernul conservator condus de Lascăr Catargiu, acuzându-l de a fi susținut materialicește prin Tache Ionescu în calitate de ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, mișcarea națională, școlile, biserica și presa românească din Transilvania, denunțând numărul mandatelor, sumele ce s-au ridicat și numele celor trimiși după ajutoare. A atacat și acuzat pe conservatori pentru că nu au luat atitudine față de procesul memorandiștilor și că și-ar fi dat asentimentul la condamnarea și înțemnițarea lor de către guvernul maghiar. Acuzația parțial era îndreptățită întrucât conservatorii au adoptat o atitudine neutră și echivocă față de mișcarea memorandiștă, dar afirmația că eroii țăranilor de peste Carpați au intrat în temnițele de la Vaș și Seghedin ademiniți și corupți de banii din București și Budapesta nu avea temei⁶.

² T. V. Păcățianu, *Cartea de aur*, vol. VII, Sibiu, 1913, p. 771-773; L. Botezan, *Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei din anii 1895-1898*, în *AIIC*, XIII, 1970, p. 213-214; L. Boia, *Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism*, în *Studii. Revistă de istorie*, nr. 5, 1971, p. 963-984; L. Botezan, N. Cordoș, *Din frământările Partidului Național Român transilvănean în anul 1897*, în *AIIC*, XV (1972), p. 285-326; N. Cordoș, *Consfătuirea confidențială a Partidului Național Român la Timișoara (1901)*, în *Banatica*, II (1973), p. 251-253; Al. Vaida Voevod, *Memorii*, vol. I, Cluj-Napoca, 1994, p. 47-49; BCU Cluj-Napoca, *Correspondența Fr. Hossu-Longin*, vol. I, f. 187-188.

³ N. Cordoș, *Adunarea generală a alegătorilor români din Transilvania și Ungaria* (Sibiu, 16/28 noiembrie 1894), în *AMP*, XIX (1995), p. 213-236; MNIT, nr. inv. M. 2466; BAR, S. 14 (10)CCVI; *Tribuna*, nr. 287, 24 decembrie 1895/5 ianuarie 1896; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 152, 12/25 iulie 1902.

⁴ BAR, Arhiva S. Albini, I, mss. 7.

⁵ *La Patrie*, nr. 116, 29 septembrie/1 octombrie 1894.

⁶ *Tribuna*, nr. 209-212, 1894; *La Patrie*, nr. 116, 29 septembrie/1 octombrie 1894, p. 1-12; BAR, Arhiva V. Braniște, fond politice-publice, I, mss. 8, p. 44-45, 49-50, 53-54, 58, 60; E. Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, 1895, p. 346-378; Tr. P. Lungu, *Viața politică în România la sfârșitul secolului al XIX-lea (1888-1899)*, București, 1967, p. 164-165; *Diplomația europeană și mișcarea memorandiștă (1892-1896)*, București, 1995, p. 379-394.

O altă lovitură vine însă tocmai din Transilvania, unde gruparea tribunistă rămasă la Sibiu (I. Russu-Șirianu, G. Bogdan-Duică și T.L. Albini), nejudicând critic jocul politic al lui Dimitrie A. Sturdza, menit să-l aducă la putere s-a făcut vinovată de a fi inaugurat amestecul direct al presei Partidului Național Român în lupta dintre partidele conservator și liberal din România. Redactorii *Tribunei* nu au luat în seamă dispozițiile mai vechi și mai noi ale Comitetului Central privind neamestecul în disputa pentru putere dintre cele două partide⁷, deoarece acesta avea nevoie de sprijinul și ajutorul ambelor partide, ei publicând o parte a cuvântării rostite de Dimitrie A. Sturdza⁸, continuând cu alte articole despre: *D. A. Sturdza și problema națională*⁹; *Modeste întrebări*¹⁰; *Solidaritatea românilor*¹¹, măgulitoare pentru Sturdza și liberali dar critice la adresa conservatorilor.

Gestul lui Sturdza și mai ales atitudinea tribuniștilor l-au afectat profund pe dr. I. Rațiu care se afla închis la Seghedin. În *Însemnările zilnice...* I. Rațiu condamnă cuvântarea lui Sturdza care a compromis cauza națională, deși recunoaște că acesta are unele merite în activitatea sa apreciind că: “aș dori din tot sufletul ca mâine să ajungă liberalii la putere, căci ei stau mai aproape de inima noastră, de cauza noastră și de aspirațiunile noastre”¹².

De altfel, într-o scrisoare către George Barițiu datată 18 februarie 1889, dr. I. Rațiu își exprima admirația față de liberali și Ion C. Brătianu cu prilejul înlăturării lor de la guvernarea României: “Marele bărbat de stat și patriot probat abia a scăpat deocamdată de persecuțiunile inamicilor cu un singur vot ! Doamne ce durere trebuie că simte inima lui! În loc de recunoștință că și-a sacrificat toată viața pentru binele și prosperitatea României astăzi să vadă un parlament aproape cu majoritate dând năvală aspra lui!! Se poate că noi, care arareori trecem Carpații, nu cunoaștem de deplin relațiile de acolo dar oricâte greșeli vor fi avut amicii lui Brătianu, el a fost totdeauna considerat ca o vergură, în ceea ce privește onoarea, caracterul și sfințenia averii și a intereselor statului. Noi pe aici tare ne-am indignat de cele ce se întâmplă în România. Ura și vrășmășia dintre partide bun sfârșit nu pot avea”¹³.

Foarte atent la evoluția evenimentelor de dincoace și de dincolo de Carpați, I. Rațiu era convins că problema națională nu avea ce căuta în lupta pentru putere a celor două partide din România. Deși clasa politică conducătoare românească nu putea să uite că în afara granițelor statului trăiau sub asuprire milioane de români care priveau spre București ca spre o izbândă, unii dintre acești politicieni erau însuflețiți numai de interese de partid, unii ca să se mențină la putere, alții să ajungă la putere. I. Rațiu a observat că liberalii aflați în opoziție și-au depășit rolul în mișcarea memorandistă, fiind tentați în lupta lor pentru putere să-i considere pe conservatori adevărații dușmani ai cauzei naționale și să-i trateze uncori la fel ca pe guvernanții unguri, ceea ce era firește un exces pe care Dimitrie A. Sturdza îl va plăti mai târziu.

Președintele observa că cei mai mulți dintre membrii guvernului conservator nu aveau nici inima, nici cunoștință de cauza națională, dar era printre ei unii care cel puțin aveau simpatii pentru transilvăneni și nu erau străini “de a ne da când și când câte un ajutor moral pe cale diplomatică”¹⁴. Imaginându-și că peste două trei luni de zile conservatorii vor trece în opoziție, Rațiu se întreba: “Oare vom putea noi atunci conta pe opoziție să ne dea ajutor moral în cauza noastră precum ne dă astăzi opoziția liberală? Se poate dar eu nu cred !

⁷ Ioan Rațiu împreună cu Vasile Lucaciu vor trimite în toamna anului 1894 o notă în care în numele Comitetului Central impuneau redacției *Tribunei* ca în afacerile politice ale României să observe “rolul de cronicar” și să înregistreze evenimentele și discursurile fără comentariu, iar pentru caracterizarea unei persoane marcante să ceară avizul Comitetului (vezi Dr. Ioan Rațiu și Emilia Rațiu, *Correspondență I*, București, 1994, p. 270-272; L. Botezan, *op. cit.*, p. 224).

⁸ *Tribuna*, nr. 219-212, 1894.

⁹ Idem, nr. 212-213, 1894.

¹⁰ Idem, nr. 226, 23 octombrie/4 noiembrie 1894.

¹¹ Idem, nr. 234, 3/15 noiembrie 1894.

¹² BAR, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8, p. 30-32, 49; Idem, *Correspondență*, nr. 27069; *Tribuna*, nr. 212-213, 1894.

¹³ BAR, mss. rom., nr. 1012, f. 190-191.

¹⁴ Idem, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8, p. 40, 46-47, 53, 93-94. A se vedea pe larg în volumul de documente *Diplomația europeană și mișcarea memorandistă (1892-1896)*, București, 1995.

Afară de cazul când ne-am angaja cu ea ca să combatem pe guvernul liberal ajuns la putere, precum o face astăzi *Tribuna* în contra voinței noastre, în contra concluzelor Comitetului național. Ce urmează mai departe ? Negreșit urmează, că o partidă din România ne va fi inamică și atunci în loc să câștigăm pentru noi pe frații de un sânge, pe unii îi vom câștiga și pe alții îi vom înstrăina. Iacă unde ne duce politica nechibzuită a unor ștregari de la *Tribuna*, care abia au așteptat să intrăm în temniță și înainte de toate ne-au denegat ascultarea și după aceea au început a face politică de capul lor. Mă tem că greva de la *Tribuna* va avea urmări fatale și în altă direcțiune, ea va sparge solidaritatea, care era mândria noastră națională și acea cetate fortificată, de care de o parte se sfărma fudulia dușmanului iar de altă parte servea de model la națiunile aliate cu noi”¹⁵.

Dr. I. Rațiu se temea de acest curent ce ar putea produce o criză în sânul Partidului Național Român,¹⁶ consemnând în același jurnal de la Seghedin că: “o mică minoritate n-a fost cu trup și suflet cu noi, nu că doară ar fi fost trădătoare ceea ce nu se poate presupune, ci mai mult din oportunitate, subversând la unii și un fel de ură personală. Dar această minoritate văzând rezultatul moral la luptelor noastre, văzând că lumea cultă tot mai mult și mai favorabil apreciază luptele noastre, a mers cu noi înainte și a votat toate concluzele conferințelor, încât de exemplu la conferința din vară [1893] solidaritatea noastră a fost exemplară, impunătoare și lăudată chiar de inamicii noștri. Ce va fi în viitor? Mie mi se pare că munca noastră adusă cu inima curată pe altarul națiunii prin curentul cel nou al *Tribunei* se va compromite. Dee Dumnezeu să mă înșel”¹⁷.

Realitatea a arătat că nu s-a înșelat, ceea ce dovedește că avea o clarviziune deosebită care a făcut să intuiască și să prevadă multe întâmplări și evenimente din a doua jumătate a secolului al XIX. Nemulțumit de gruparea tribunistă, dr. I. Rațiu nu putea accepta campania de presă pro liberală din toamna anului 1894, încercând să-l cheme la ordine pe cel mai recalcitrant dintre ei, George Bogdan-Duică. Chemat la Seghedin, Bogdan-Duică refuză să se prezinte, intrând în grevă alături de I. Russu-Șirianu și T.L. Albini, trimițându-i dr. I. Rațiu o scrisoare în care precizează că “asupra celor făcute nu se mai poate reveni decât dacă noi trei am pleca de aici”, menționând că erau contra intervenției Comitetului Central în treburile ziarelor și, că dacă dr. I. Rațiu va asculta de ei va putea conduce și în viitor partidul¹⁸. Împreună cu ceilalți întemnițați dr. I. Rațiu încearcă să înlăture greșelile tribuniștilor numind o comisie de coordonare a personalului din redacție și administrație, compusă din G. Popovici, O. Tilea și V. Mangra, cu scopul ca *Tribuna* să nu mai comită în viitor greșeli¹⁹. Dr. Rațiu nu a reușit acest lucru decât după ieșirea din închisoare, ducând în cele din urmă la declanșarea adevărată a crizei *Tribunei* și a Partidului Național Român.

Cei întemnițați au luat poziție oficială față de discursul de la Orfeu ținut de Dimitrie A. Sturdza, poziție nesemnată de ei dar publicată ca o convorbire particulară a unui corespondent anonim din Arad (probabil Vasile Mangra)²⁰.

Din conținutul corespondenței intitulată *Situația*, datată 27 octombrie 1894, rezultă contribuția substanțială la redactarea ei a dr. I. Rațiu, care după cum se știe și-a impus punctul său de vedere în relațiile cu forțele politice din România, precizând mai direct ca niciodată de la înstaurarea dualismului încoace, poziția românilor transilvăneni și a

¹⁵ BAR, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8, p. 46-49, 60; I. Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, București, 1987, p. 169.

¹⁶ Emilia Rațiu îi va mărturisii de altfel, din Seghedin la 27 noiembrie 1894 lui S. Periețeanu-Buzău, că dr. I. Rațiu are insomnia datorită articolelor publicate de tribuniști ce ar putea duce la dizolvarea partidului, la un dezastru, în contrast cu “dorințele întemnițaților [ce] au fost și sunt, să vadă progresând cauza națională”. (BAR, *Correspondență*, nr. 16195).

¹⁷ BAR, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8, 46-49, 60.

¹⁸ Idem, p. 54; Idem, mss. rom. nr. 5268, f. 20-23; Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. nr. 66/1894, f. 1-3, 197-198/1894; Muzeul Unirii Alba Iulia, doc. nr. inv. 5297, 5422, BAR, S. 54 (28-29)/CCVII. Mulțumim și pe această cale istoricului dr. Nicolae Josan pentru gentilețea cu care ne-a pus la dispoziție microfilmele fondului “Dr. Ioan Rațiu” de la Arhivele Naționale din București.

¹⁹ BAR, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8, p. 35, 44-50, 53-54, 58, 60, 85, 112-113; Dr. Ioan Rațiu și Emilia Rațiu, *op. cit.*, p. 275-276; I. Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu (1828-1902)*, Sibiu, 1928, p. 167-168.

²⁰ *Tribuna*, nr. 222, 19/31 octombrie 1894; Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. nr. 1006/1894.

conducerii partidului față de frații de sânge din regatul României.²¹ Contând pe sprijinul tuturor elementelor patriotice din România, deținuții cereau simpatie și dragoste pentru românii transilvăneni chiar în toiul celor mai pasionante lupte de partid. Se solicita mai ales conducătorilor politici de aici, aprecieri favorabile, explicite și publice față de revendicările românilor transilvăneni, așa cum erau formulate în programul național și totodată a direcțiunii politice de urmat în vederea realizării lor. "Natura lucrului ne spune, că este imposibil ca noi să nu întreținem relațiuni intime cu factorii politici din regatul României libere", ceea ce îi obliga pe conducătorii memorandiști să stabilească principiile care să stea la baza acestor relații, după cum urmează:

1. "Să fim cu toții una în susținerea ideii supreme naționale... ce se rezolvă, pentru România liberă în tendința conștientă și constantă de a consolida și dezvolta statul național român; iar pentru noi românii din alte țări în conservarea și dezvoltarea liberă a individualității și culturii noastre naționale";

2. Partidul Național Român să nu se amestece în luptele interne de partid ale fraților din România, dar nici aceștia în viața românilor transilvăneni. Prin aceasta, precizându-se până unde trebuiau să meargă mână în mână și unde înaintau paralel, "fără ca să jignim relațiuni delicate de politică internațională și fără ca să jertfim interesele supreme naționale ale elementului românesc".

S-a precizat că politica Partidului Național Român este leală, legală și constituțională, poporul român afirmându-se ca element de ordine și civilizație, matur, pentru libertate și independență națională, respingând acuzele neîntemeiate de "iredentism" și "daco-românism". Lupta românilor transilvăneni trebuia susținută și sprijinită de toți factorii vieții naționale a elementului românesc și în primul rând de conducătorii actuali ai politicii de stat ai României. S-a insistat pentru apărarea, sprijinirea și realizarea programului Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria precum și pentru demascarea sistemului politic asuprașor, acesta trebuia să fie postulatul politicii naționale a tuturor partidelor politice din România dar și al tuturor românilor devotați cauzei naționale.²²

Nu același lucru l-a înțeles Eugen Brote care de fapt stătea în spatele activității proliberale a redactorilor de la *Tribuna* și era autorul moral al intrigilor țesute la Sibiu și București. Corespondența din această perioadă purtată cu Septimiu Albini sau publicistica lui din paginile *Tribunei* este edificatoare în a înțelege atitudinea sa de a pune baza unei noi direcții a activității sale politice și a altora – a poporului român din Transilvania.²³

În scrisoarea din 4/19 octombrie 1894, Eugen Brote îi mărturisea lui Septimiu Albini crezul său politic și drumul pe care trebuia să-l urmeze gruparea tribunistă în noile perspective ce se deschideau datorită politicii liberale. Pentru a se înțelege de unde și cum a izbucnit criza *Tribunei* și a Partidului Național Român, redăm câteva pasaje din această semnificativă scrisoare: "Partidul Liberal de aici, care e totodată majoritatea precumpănitoare a Țării și reprezintă numai el *singur* românismul, s-a legat atât de tare de chestiunea noastră încât s-a identificat cu ea. Pentru ce? Pentru că conducătorii lui sunt nu numai români buni, ci știu că numai prin ea pot să cucerească țara întreagă și să impună a fi chemați la guvern. Nici că mai încape îndoială, că le va succeda aceasta. Veniți la guvern ei sunt hotărâți să țină chestiunea națională tot așa de sus, și să împingă lucrurile până la ruperea relațiunilor cu Austro-Ungaria. Dar nici nu poate altfel, dacă nu voiesc să fie blăstâmați de întreaga româniea. Să zicem acum, ceea ce zic adversarii lor, că liberalii își

²¹ Dintr-o corespondență de la București, publicată în *Tribuna*, nr. 224, 21 octombrie/2 noiembrie 1894, ca și din însemnările dr. Rațiu rezultă că poziția de condamnare a discursului lui D. A. Sturdza din 25 septembrie 1894 de către conducerea întemnițată a Partidului Național Român, s-ar datora trimeriei la Seghedin de către guvernul conservator din România a lui I. Lupulescu. Dr. Rațiu, ca și Lupulescu, dezminț categoric că nu a existat această intervenție, amândoi cerând ca *Tribuna* de la Sibiu să publice această dezmințire pe care redacția ziarului nu a făcut-o. (BAR, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8., p. 57-58; Idem, mss. rom. nr. 5268, f. 20-23; Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. 917/1894; MNIT, nr. inv. M 2749/34).

²² *Tribuna*, nr. 222, 19/31 octombrie 1894; BAR, *Arhiva V. Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8., p. 44-45.

²³ BAR, Corespondență, nr. inv. 27070-27071; *Tribuna*, nr. 261, 8/20 decembrie 1894.

fac treburile *lor*. Foarte bine. Dar nu suntem și noi datori să ne facem treburile noastre? Nu suntem noi datori să ajutăm pe liberali ca să ridice chestiunea națională cât de sus și totodată să împedecăm că să o poată scobori mai târziu? Putem noi să stăm rece, să privim și să deosebim între cuvintele lui Sturdza și ale lui Tache-Schwalb [Tache Ionescu]. Am convingerea, că noi avem astăzi cea mai splendidă situație, ce am avut cândva și noi prin atitudinea noastră suntem din nou chemați a *hotărî* soarta neamului românesc. După părerea mea nouă nu ne rămâne decât să ne aruncăm «mit Kind und Kegel» în brațele liberalilor și să hotărâm cumpăna în favoarea lor. Regele Carol nu se poate, dacă își iubește Tronul, decât să se pună în fruntea tuturor românilor. Ungaria nu se mai află numai în fața noastră ci și a României adevărată a românilor; Austro-Ungaria și Tripla Alianță să caute la a descurca situațiunea nouă, n-are să ne doară pe noi capul ei. Țin deci că am face un păcat de moarte, și suntem vrednici de blăstămul urmașilor noștri, dacă astăzi prin o atitudine nehotărâtă, șovăitoare am compromite chestiunea și soarta neamului nostru. *Tribuna* trebuie să reproducă întreg discursul d-lui Sturdza, trebuie să-l comenteze și să-l explice și să deie tonul în această direcție. Popa Sima care e *foarte bine* informat își va da detaliuri. Încă una! Dacă suntem noi zăpăciți la Sibiu, pentru ce n-am lăsa pe alți de aici să conducă?»²⁴

În mișcarea națională românească din Transilvania încep să apară acum deosebirile de vederi între bătrâni și elementele tinere care-l sprijineau pe Eugen Brote. Bătrânii în frunte cu dr. I. Rațiu vor fi preocupați să găsească formele potrivite prin care să obțină recunoașterea Partidului Național Român desființat în 1894.²⁵ Corespondența lui George Pop de Băsești cu Emilia Rațiu din februarie 1895, în care se exprimă nemulțumiri la adresa tribuniștilor a căror intrigi sunt pornite de o mână lungă ce își are izvorul “de peste plai”, îl va face pe dr. I. Rațiu să consemneze în *Jurnalul de la Seghedin* că începutul înlăturării tribuniștilor de la Sibiu e făcut și că “purificarea partidului de coteria tribuniștilor trebuie să urmeze”²⁶, chiar cu prețul declanșării unei crize.

La 30 martie 1895 întemnițații de la Vaț și Seghedin (I. Rațiu, V. Lucaciu, G. Pop de Băsești, I. Coroianu, R. Pătiția, G. Domide, T. Mihali, D.P. Barcianu, D. Comșa, A. Suciș și M. Veliciu), cu prilejul eliberării lui Nicolae Cristea, îl autorizează cu semnăturile lor în original, să grăbească rezolvarea proprietății *Institutului Tipografic* din Sibiu “în felul cum se regulase față de fostul proprietar Ioan Popa Necșa”. Totodată l-au autorizat să stăruie pentru îndeplinirea cât mai grabnică “a execuției contra proprietarului actual T. Liviu Albini, în scopul de a asigura dreptul de pretesiu pe seama d-lui dr. Rațiu”, rămânând ca declarația prin care dr. Rațiu “recunoaște dreptul de conproprietate și al celorlalți membrii” ai Comitetului Central să fie păstrat deocamdată la Banca Victoria din Arad²⁷.

Într-un alt document, din 30 martie 1895, cei 11 întemnițați l-au rugat și autorizat pe Nicolae Cristea să devină singur sau alături de Vasile Mangra²⁸ “șef al redacției și administrației” celor două ziare și a *Institutului Tipografic*, el fiind “însărcinat a îngriji și a dispune ca numitele foi să fie redactate și pe viitor în spiritul programului național și potrivit cu dispozițiile speciale în vigoare și respectiv cu eventualele însărcinări a celor competenți”. Îi solicită ca la încheierea fiecărui trimestru să se întocmească un scurt raport cuprinzând datele mai importante și propunerile asupra administrației ce “se va înainta celor competenți spre informațiune și respectiv încuviințare”, ca și problemele politice de o importanță mai mare²⁹.

²⁴ BAR, Corespondență, nr. 27071.

²⁵ I. Ș. Basarab, Ștefan CiceoPop, în *Gazeta juridică a Transilvaniei*, nr.5-10, 30 octombrie 1944, p. 339; *Dreptatea*, nr. 1, 1/13 ianuarie 1895.

²⁶ Arhivele Naționale București, fond I. Rațiu, doc. 786-787/1895; *Jurnalul* lui I. Rațiu, p. 111-113.

²⁷ MNIT, nr. inv. M. 2462 (redactat de D. Comșa); *Tribuna*, nr. 287, 1895; nr. 4, 1896.

²⁸ V. Mangra primise anterior, o împuternicire din partea dr. I. Rațiu, V. Lucaciu și I. Coroianu (Seghedin, 29 decembrie 1894), ca începând din ianuarie 1895 să preia funcția de redactor –șef la *Tribuna* și de director la Institutul tipografic din Sibiu (vezi Arh. Naț., “Fond I. Rațiu”, doc. nr. 257/1894; BAR., “Arh. V. Braniște”, fond politico-politice, I mss. 8, p. 110.) pentru a conduce treburile *Tribunei*. (*Jurnalul* lui I. Rațiu, p. 110).

²⁹ MNIT, nr. inv. M. 2464; *Jurnalul* lui I. Rațiu, p. 59.

Toate aceste acțiuni, de a pune sechestru pe *Institutul Tipografic* și de a conduce ținuta politică a celor două ziare, n-au putut fi duse la îndeplinire de Nicolae Cristea, el nereușind să-și impună conducerea la Sibiu, încercarea rămânând zadarnică și după grațierea memorandiștilor când în organele partidului se manifestau curente străine de punctul de vedere al Comitetului Central.³⁰ Devenind “curator sequestre” al *Institutului Tipografic* după ședința Comitetului Central din 15-16 noiembrie 1895, părintele asesor Nicolae Cristea își dă demisia din această funcție la 2/14 ianuarie 1896, declarând că se retrage și din arena luptelor politice, reînnoită și la 10/11 ianuarie 1896.³¹

Lupta pentru putere din interiorul Partidului Național Român, dintre gruparea dr. Rațiu și a tribuniștilor coordonați de Eugen Brote, pentru controlul *Tribunei* s-a accentuat și mai mult după 4 octombrie 1895 când Partidul Național Liberal ajuns la putere a încetat să mai sprijine mișcarea națională din Transilvania. În discursul de la Iași din 13 octombrie 1895 “omul dezastru” (D.A. Sturdza) a retractat tot ce a declarat pe vremea când era în opoziție în problema românilor transilvăneni, afirmând că guvernul său se va abține de la orice act de agitație în afacerile interne ale statelor vecine și în special al monarhiei austro-ungare.³² Așa se explică de ce gruparea tribunistă sprijinită de Brote și D.A. Sturdza nu dorea să piardă controlul celor două ziare de la Sibiu pentru ca în noile condiții de reconciliere româno-maghiare să elimine o sursă de neplăceri pentru guvernul liberal în relațiile sale cu monarhia austro-ungară.³³

Cu toate acestea nu putea să nu-l bucure pe dr. I. Rațiu venirea la putere, în România, a Partidului Național Liberal în frunte cu D. A. Sturdza. Arhiva familiei păstrează trei ciorne a unor scrisori adresate liberalilor D.A. Sturdza și Șt. Sihleanu în care sunt felicitări pentru preluarea guvernării.³⁴ “Astăzi venirea D-voastră la putere – scria dr. Rațiu lui D.A. Sturdza – e salutăată cu simpatie nu numai de majoritatea locuitorilor din Ungaria și Transilvania, ci pot hotărât afirma, de majoritatea locuitorilor din întreaga noastră monarhie ... dar vă felicit și din cauza, că în viitor cu conducerea destinelor României veți da mâna de ajutoriu înțeleptului și admiratului D-voastre rege, după a cărui mărturisire proprie nimic nu mai poate opri regatul român în drumul mării și al prosperării... Mai departe avem ferma speranță că ajutorul pe care din opoziție l-ați reclamat pentru noi de la guvernul conservator nu ni-l veți denega ci din contra, ne veți înlesni în tot chipul continuarea luptei cu atât mai vârtos, căci lupta noastră e și loială și legală”³⁵. În finalul scrisorii dr. Rațiu îl roagă pe Sturdza să găsească posibilitatea de a organiza în 1896 la București Congresul Latinității (la limbilor romnice) ca “un protest în contra tendințelor de a ne răpi limba și naționalitatea și care tendințe se vor manifesta prin însăși serbarea mileniului” din 1896 de la Budapesta.³⁶ În scrisoarea către Ștefan Sihleanu, devenit acum secretar general la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Rațiu îl felicită că : “s-a adevărit ceea ce eu totdeauna am crezut, că regele D-voastră e cel mai înțelept și prevăzător dintre toți domnitorii Europei. El s-a folosit de ocasiunea dată și a chemat la guvern pe urmașii lui Brătianu și pe cei ce au crescut în școala marelui și reputatului bărbat de stat Rosetti... Conduceți cu mâna tare creșterea tinerimei care este speranța în viitor a regatului român. Creșteți români buni și devotați sublimelor idei naționale, dar creșteți și pui de lei, cari vor avea o sfântă chemare și multe

³⁰ L. Boia, *Eugen Brote (1850-1912)*, București, 1974, p. 112-113; *Tribuna*, nr. 287, 1895; nr. 4, 1896.

³¹ *Tribuna*, nr. 3, 5/17 ianuarie 1896; *Revista Orăștiei*, nr. 15, 6/18 aprilie 1896; *Tribuna*, nr. 263, 2/14 decembrie 1898.

³² T. P. Lungu, *op. cit.*, p. 200-212; N. Filipescu, *Discursuri politice*, vol. I, (1888-1901), București, 1912, p. 498-500; B. Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866-1900)*, București, 1925, p. 307-328; T. Raica, *Rolul D-lui D.A. Sturdza în cestiunea națională*, Ploiești, 1899, p. 68-75; T. Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitatea națională și diplomația puterilor centrale*, vol. II (1894-1914), Timișoara, 1982, p. 74-75.

³³ K. Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1868-1918)*, Cluj, 1992, p. 60-64; B. Delavrancea, *Opere*, vol VIII, București, 1971, p. 384-386; T.V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 772; BAR, Corespondență, nr. 79506.

³⁴ Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. 459/1895, f. 1-4; T. Raica, *op. cit.*, p. 64-65.

³⁵ Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. 459/1895, f. 4.

³⁶ Ibidem, f. 1-2, 4; Idem, doc. 487/1895.

datorințe românești de împlinit.”³⁷ Asemenea gânduri și felicitări sunt mărturisite de Emilia și Ioan Rațiu în octombrie 1895 și în corespondența către Gh. C. Cantacuzino, directorul *Voinței Naționale*, devenind acuma ministrul de finanțe în guvernul liberal al lui D.A.Sturdza, urându-i ca: “Dumnezeu să vă deie putere ca prin munca neobosită, la care sunteți dedați, să conduceți scumpa d-voastră Țară pe calea măririi și prosperării! Fie România liberă și consolidată înlăuntru, puternică, crezută și respectată în afară!”³⁸ Credem că alte comentarii sunt de prisos.

Imediat după eliberare, la sugestia dr. Rațiu, memorandiștii urmau să se întrunească la Budapesta pentru a rezolva unele probleme ale partidului, dar și pentru a se înțelege asupra atitudinii pe care aceștia trebuia să o manifeste față de actul grațierii. În 19 septembrie 1895, după o consultare serioasă, I.Rațiu, V.Lucaciu, I.Coroianu, D.Comșa, D.P.Barcianu, T.Mihali, A.Suciu, G.Domide, R.Patiția, cu excepția lui M.Veliciu au hotărât să mulțumească în scris împăratului pentru grațiere. Ca să fie siguri că acest act va ajunge în cel mai scurt timp în mâinile sale, au hotărât ca cererea de mulțumire să fie predată ministrului de justiție maghiar cu rugarea ca acesta să o înainteze foarte repede împăratului, care chiar în acele zile pleca la manevre în zona Clujului. Cu predarea acestei mulțumiri ministrului Erdélyi Sándor (20 septembrie 1895), ce reprezenta de fapt îndeplinirea unei datorii elementare de curtoazie, loialitate și fidelitate monarhică pentru actul grațierii, au fost însărcinați V.Lucaciu și I.Coroianu. În sensul urgentării mulțumirii către împărat, V.Lucaciu (la inițiativa lui) și I.Coroianu i-au făcut o vizită și prim-ministrului Bánffy Dezső (19 septembrie), pentru a-l ruga ca până vor putea înainta adresa scrisă, să prezinte el prin viu grai mulțumirile lor, dr. Rațiu rugându-l de fapt pe părinte să nu facă această vizită. Se părea că era o adevărată absurditate politică în acel moment, ceea ce va produce ulterior unele disensiuni, reproșuri și motivări ale acestui pas greșit. A fost de fapt un demers legal ce trebuia făcut, un omagiu de circumstanță pentru a tatona pulsul politicii cercurilor guvernamentale. Era o procedură politică de matură chibzuială, ținând seama de caracterul ferm al lui Ioan Rațiu și a celorlalți întemnițați în împrejurările date. Aducându-și aminte de telegrama expediată împăratului de delegația memorandistă aflată la Viena în 30 mai 1892, în care se exprima că poporul român chiar și în cazul neîncetării suferințelor sale va fi loial, supus și credincios tronului, dr. I.Rațiu va nota în *Jurnalul* său de la Seghedin (1 august 1894), că “această loialitate este o supunere de sclav”³⁹.

În aceste împrejurări, membrii grațiați ai Comitetului central s-au simțit obligați să explice opiniei publice adresa de mulțumire față de împărat și să precizeze atitudinea și acțiunea viitoare a partidului printr-un *Manifest* dat publicității la 6/18 februarie 1896. Ei declarau că n-au cerut grațierea, socotind gestul împăratului ca “un act de înaltă intervențiune”, pe care-l consideră ca un sentiment de dreptate pentru poporul român. Se angajau să continue lupta din toate puterile și cu orice jertfă pentru egala îndreptățire a tuturor popoarelor, pentru conservarea și dezvoltarea existenței naționale. Făcând o trecere în revistă a postulatelor naționale și a acțiunilor românești de la 1848 la 1896, autorii *Manifestului* cer și acum ca și în trecut respectarea principiilor nepieritoare ale libertății, egalității și fraternității, în numele dreptății, culturii și civilizației. Se afirmă că poporul român pretinde imperios îndeplinirea justelor sale postulate la care niciodată nu poate renunța, iar ei mandatarii și depozitarii voinței poporului român în procesul politic național, își vor îndeplini datoria, asigurând că nu se vor da îndărăt de la nici o jertfă pentru realizarea programului național din 1881⁴⁰.

La baza acestui *Manifest*, redactat în faza de proiect de Iuliu Coroianu, va sta ca model declarația dr. I.Rațiu întocmită cu scopul de a fi publicată după ieșirea din închisoare

³⁷ Idem, doc. 459/1895, f. 3.

³⁸ BAR, Corespondență, nr. 79449, 79457.

³⁹ *Tribuna*, nr. 201, 203, 207-208, 1895; nr. 21, 205-206, 218, 220, 1896; *Foaia poporului*, nr. 38, 1895; *Revista Orăștiei*, nr. 39, 1896; MNIT, nr. inv. M.2491, M.2453, M.2458, M.2461; BAR, *Arhiva V.Braniște*, fond politice-publice, I, mss. 8, p.3; N. Cordoș, *Din corespondența Vasile Lucaciu-Ioan Rațiu (1894-1896)*, în *AIICN*, XXXVI (1997), p. 275-296.

⁴⁰ *Tribuna*, nr. 27, 6/18 februarie 1896; MNIT, nr. inv. M. 2482.

și rămasă în manuscris, ce sintetizează vederile președintelui Partidului Național Român, preconizând continuarea activității politico-naționale. Un asemenea manifest preconizase la 8 noiembrie 1895 și Ioan Slavici care cerea lui Dimitrie Comșa ca memorandiștii eliberați și cei din emigrație să-l semneze, să lanseze acest *Manifest* prin care să acuze politica guvernului maghiar și să arate deschis că eliberarea din închisoare s-a făcut sub presiunea maselor populare.⁴¹

Semnatarii acestui *Manifest* trebuiau să fie toți membrii grațiați ai Comitetului Central, dar din păcate el a fost semnat doar de I.Rațiu, G.Pop de Băsești, I.Coroianu, T.Mihali, R.Patiția, P.Barbu și G. Domide. Pentru publicarea lui aceștia vor fi osândiți la închisoare variind între 5 și 15 zile cu plata unei amenzi între 50 și 120 florini, pe motivul că ei nu aveau dreptul de a se prezenta ca și conducători ai unui partid politic desființat teoretic prin ordonanțele guvernului maghiar din anii 1894-1895.⁴²

Se încheia astfel o etapă însemnată din viața românilor transilvăneni, cunoscută mai ales ca perioada mișcării memorandiste. Era însă un epilog mai puțin măreț decât însăși mișcarea memorandiștă.

La 21 septembrie 1895, o parte a membrilor Comitetului Central (I.Rațiu, V.Lucaciu, I.Coroianu, T.Mihali, A.Suciu, R.Patiția și G.Domide) se întrunesc din nou la Budapesta cu dorința de a pune capăt indisciplinei și frondei redactorilor recalcitranți de la Sibiu, împuternicindu-l pe dr. I.Rațiu în calitate de președinte al Partidului Național Român să: revizuiască socotelile *Institutului Tipografic*; să dispună de veniturile institutului și ale ziarelor; să reglementeze chestiunea redactării acestor ziare "în sensul hotărârilor aduse de comitet".⁴³ Era o continuare a documentului eliberat de către cei 11 întemnițați la 30 martie 1895 lui Nicolae Cristea cu privire la transferarea *Institutului Tipografic* pe seama dr. I.Rațiu.⁴⁴

Sosind la Sibiu dr. I.Rațiu pus în fața unor serii de probleme ce amenințau unitatea partidului procedează diplomatic pentru început, conlucrând cu întregul personal al *Institutului Tipografic* nefăcând nimica fără învoirea tribunștilor, ceea ce-l face pe I.Russu-Șirianu să tragă concluzia greșită în corespondența sa către Septimiu Albini și Eugen Brote, că vechii tribunști sunt stăpâni pe ziare și situație și că pe președinte "avem să-l conducem noi, te asigur", nemaexistând "temeri nici în chestii de proprietate".⁴⁵

Nici caracterizarea din 1896 a intelectualului de elită, cu iz de superioritate, Ioan Slavici, la adresa dr. I.Rațiu nu este prea departe de cea a lui I.Russu-Șirianu, ceea ce confirmă intențiile tribunștilor de a pune mâna pe conducere și ziarele partidului: "D-l dr. I. Rațiu, bătrân simpatice și venerabil – scria Slavici – român verde ca stejarul, dar om din vechea generațiune, care nu cunoaște trecutul neamului românesc, nici literatura românească, nici curentul de idei ce frământă societatea românească, era străin în mijlocul tinerilor, care se inspiră din conștiința poporului și privesc toate lucrurile din punct de vedere al menirii întregului nostru neam românesc. S-a încălzit bătrânul, când a văzut însuflețirea produsă de acești tineri, și se simțea măgulit în pozițiunea ce i s-a creat în urma căderii d-lui V.Babeș. Stejarul bătrân însă nu mai poate să fie transplantat, și bătrânul dr.I.Rațiu nu mai putea să înțeleagă rostul politice în serviciul căreia lucra, ci trebuia să fie

⁴¹ MNIT, nr. inv. M. 2441, M. 2482; *Tribuna*, nr. 27, 55, 206, 1896; G.Bogdan-Duică, *Mici studii istorice. Ciza Tribunei, Telegraful Român*, nr.73, 18 noiembrie 1933.

⁴² MNIT, nr. inv. M. 2482, M. 2509, M. 2540; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 290/1896, f. 1-2; *Tribuna*, nr. 37, 43, 51, 54-56, 202-203, 207, 1896; *Călimdarul poporului*, Sibiu, 1897, p. 100-101; St. Mândruț, *Septimiu Albini despre procesele politice ale românilor din Transilvania în anii 1895-1896*, în *AILACN*, XXVI (1983-1984), p. 472.

⁴³ MNIT, nr. inv. M. 2465, I.Georgescu, *op.cit.*, p. 168.

⁴⁴ MNIT, nr. inv. M. 2462.

⁴⁵ BAR, S 54 (34)/CCVII; L.Boia, *op.cit.*, p. 119-120. "Primejdia din partea bătrânului a încetat să mai existe ori cel puțin, văzând el cum e situația de aici, nu se mai încearcă a face nimic. Dacă s-ar încerca însă, fii sigur că ne vei găsi la postul nostru, luptând cum trebuie", scria I.Russu-Șirianu lui E.Brote în septembrie-octombrie 1895 (BNB, mss. nr. 4117-4118).

condus de tinerii ce-l ridicaseră în primul plan. Era deci în natura lucrurilor să-și piardă sărita, îndată ce a fost lipsit de conducerea acestora”.⁴⁶

La rândul său Eugen Brote îi prezintă dr. Rațiu pentru ședința viitoare a Comitetului Central din 15 noiembrie 1895 un proiect de “enunțiațiuni”, din care să reiasă: “concordia tuturor membrilor și unitatea comitetului”; “o dispozițiune pentru o pace sinceră și de bună credință”; o rezoluție pentru continuarea luptei în cazul că maghiarii nu cedează. În finalul scrisorii, Brote propune o întâlnire a expatriaților cu ceilalți membrii Comitetului Central rămași în Transilvania, care să aibă loc în România, pentru a face să dispară neînțelegerile și supărările dintre ei. Din conceptul de răspuns al dr. I.Rațiu aflăm că președintele era în deplin acord cu cele propuse de Brote, comunicându-i că: “nimeni altul nu poate fi mai mult însuflețit de cum sunt eu, de adevărul cuvintelor de aur ale străbunilor noștri: *concordia res parvae crescant discordia magis delabuntur*. Mi-aduc cu plăcere aminte că noi membrii Comitetului cu locuința în Sibiu și cu deosebire noi amândoi eram totdeauna perfect înțeleși asupra atitudinii noastre politice și asupra tuturor acțiunilor naționale. Și eu nimic nu doresc mai mult decât a lucra și în viitor în deplină concordie cu d-voastră. În fond, sunt sigur că și astăzi suntem de acord unii cu alții, iară forma în care voim în viitor a ne manifesta părerile și conlucrarea, trebuie să o găsim”.⁴⁷ Întâlnirea propusă pentru cei mai mulți va fi cu greu de executat, dar necesitatea ei este evidentă. Din parte-mi după convenirea din 15 vom pune la cale să obțin în toată regula permisiunea de a putea trece”.⁴⁸

Deși tribuniștii în această perioadă, îl luau în derâdere pe dr. I.Rațiu, în realitate, acesta nu a stat pe gânduri și a cumpărat, urmând să întăbuleze, un nou local pentru tipografia și administrația celor două ziare și a *Institutului Tipografic*, care sunt înregistrate pe numele lui reprezentând de fapt “averea națională” a Partidului Național Român, pentru care s-a solicitat “centrelor politice provinciale” transilvănene și chiar lui Gh.C.Cantacuzino, devenit ministru de finanțe în guvernarea liberală a lui Dimitrie A.Sturdza, să participe cu ajutorul lor financiar la achitarea datoriei.

La 15-16 noiembrie 1895 dr.I.Rațiu a convocat la Sibiu o întrunire confidențială “pentru a ne sfătui frățește asupra situațiunei actuale politice”, unde au fost prezenți 19 fruntași români din cele două comitete naționale, pentru a acționa în consens cu mandatul încredințat la 21 septembrie 1895 în direcția repunerii partidului în dreptul de proprietate asupra *Institutului Tipografic* și a celor două ziare. Aici s-a hotărât: ca președintele I.Rațiu să facă în termen de 10 zile o cerere adresată guvernului prin care să se declare ca nelegal ordinul de interdicere a Partidului Național Român; pentru a marca grațierea condamnaților memorandiști și a trasa jaloanele luptei viitoare dr. I.Rațiu i s-a solicitat să redacteze un manifest către popor; s-a ales o comisie de trei membrii care să treacă imediat la organizarea mai temeinică a Partidului Național Român în condițiile pasivității, după un plan prezentat de dr. I.Rațiu; înființarea unei societăți pe acțiuni, proiect prezentat de I. Coroianu, prin care Comitetul Central se constituia într-un consorțiu cu drept de proprietate asupra *Institutului Tipografic* și a celor două ziare. Motivul principal al înființării acestei societăți era ca să înceteze anomalia în care se afla până atunci acest institut finanțat de adevăratul lui proprietar, Partidul Național Român.⁴⁹

După o dezbatere furtunoasă ce a durat două zile, întrunirea a hotărât înființarea acestei societăți pe acțiuni cu 17 voturi pentru și 2 contra (D.P.Barcianu și D.Comșa), dr. I. Rațiu manifestându-se pentru o conducere prezidențială autoritară, solicitându-i-se

⁴⁶ I. Slavici, “*Tribuna*” și tribuniști, Orăștie, 1896, p.6-7.

⁴⁷ Intervenția dr. I. Rațiu de convorbire cu emigranții bucureșteni, o remarcă și I. Russu-Șirianu în corespondența sa din 6 noiembrie 1895 către Septimiu Albini (BAR, S 54 (35)/CCVII).

⁴⁸ Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, dosar nr. 121/1895; MNIT, nr. inv. M. 2749/6; I. Slavici, *op.cit.*, p. 83-84.

⁴⁹ BAR, S 54 (35)/CCVII; S 5 (31)/CCV; Corespondență nr. 79458; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 362/1895, f. 1-3; nr. 291/1896, f. 1-3; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu *fond V.Mangra*, doc. nr. 212; MNIT, nr. inv. M. 2435, M. 2470, M. 2491; *Tribuna*, nr. 288, 28 decembrie 1895/9 ianuarie 1896; nr. 205-206, 1896; *Revista Orăștiei*, nr. 4, 20 ianuarie/2 februarie 1896; *Diplomația europeană și mișcarea memorandistă*, București, 1995, p. 501-502.

proprietarului fictiv, Tit Liviu Albini să dea o declarație pe baza căreia la timpul său averea *Institutului Tipografic* și a ziarelor să fie cedată în proprietatea noii societăți. Spre surprinderea generală deși Tit Liviu Albini semnase la 23 martie 1894 un act notarial prin care recunoștea că fondurile de cumpărare ale *Institutului Tipografic* și ale celor două ziare au fost împrumutate de la dr. I.Rațiu, el nu și-a respectat declarația și sfidând hotărârile din 15-16 noiembrie 1895, refuză să subscrie documentul solicitat. Motivează faptul că el nu e obligat numai față de cei prezenți aici, ci față de toți cei 25 de membrii ai Comitetului Central, și că nu poate să deie o asemenea declarație numai atunci când întregul comitet, fără excepție își va da învoirea împreună la eliberarea de orice răspundere materială și morală⁵⁰. Tit Liviu Albini consideră că pentru această acțiune ar mai fi trebuit întrebat întregul partid care a asigurat fondurile cu care s-a achiziționat această întreprindere. Cert este că în arhiva dr. I.Rațiu am întâlnit modele de concepte redactate de președinte ce urmau a fi semnate de membrii Comitetului Central prin care aceștia aprobau planul de a se “înființa în interesul legilor comerciale o societate pe acții din membrii comitetului și a partidului național, pe care se va transcrie *Institutul Tipografic* cu ziarele *Tribuna* și *Foia Poporului*, precum și casa de curând cumpărată și deocamdată întăbulată pe numele dr. I.Rațiu”, și “pașii făcuți din partea d-lui dr. I.Rațiu prin intervenirea Judecătoriei din Sibiu contra lui T.L.Albini, pentru asigurarea averii partidului național”⁵¹.

Deși declarația, după cum scria T.L.Albini fratelui său Septimiu era spontană și luată din proprie inițiativă, fără a fi consultat pe cineva, el a prevăzut anterior această schimbare. Considerându-se încredințat în calitate de proprietar fictiv al celor mai marcanți reprezentanți ai întemeietorilor și colaboratorilor *Tribunei*, T.L.Albini, solicita încă de la 27 septembrie 1895 lui I.Slavici sfatul, ajutorul și conlucrarea acestora (I.Slavici, D.Manole, A. și E. Brote, D.P.Barciuanu, S.Albini și I.Bechnitz) pentru păstrarea *Institutului Tipografic*. T.L.Albini îi cerea lui I.Slavici ca un comitet compus din E.Brote, I.Slavici și S.Albini să conducă treburile politice ale *Tribunei*, iar ceilalți consemnați mai sus să conducă și să controleze afacerile financiare, concluzionând că: “Raporturile întreprinderii și îndeosebi ale foilor politice față cu comitetul partidului național nu suferă prin acest aranjament nimic, și ele vor fi cultivate ca și până aci și mă voi strădui ca să devină cele mai intime.”⁵².

Atitudinea de refuz aprobată de “tribuniști de baștină”, cum se autonumeau prin pana lui I.Slavici în corespondența acestuia către Dimitrie Comșa, solicitându-l să stăruie pe lângă I.Rațiu să lase *Tribuna* în purtarea de grijă a omului lor de încredere T.L.Albini⁵³. De altfel, I.Slavici îi va scrie și personal la 29 noiembrie 1895 st.v. din Măgurele lui I.Rațiu, rugându-l politicos să nu intre în conflict cu tribuniștii, urmărindu-l în judecată pe T.L.Albini, pentru că: “D-voastră sunteți președinte al Partidului Național Român și astfel cel mai autorizat reprezentant al românilor din țările coroanei ungare; aici însă în țara aceasta, mai ales astăzi, reprezentantul autorizat al românilor de peste Carpați e dl Eugen Brote ... *Tribuna* numai în înțelegere cu noi, prin oameni, care se bucură și de a noastră încredere, și cu ajutorul nostru se poate susține; vom stărui deci cu toate mijloacele, ca ea să rămâie, ca până acum, sub purtarea de grijă a unui om, care se bucură și de a noastră încredere. În cel mai rău caz vă vom plăti ceea ce aveți dreptul de a cere și vom merge singuri, cum am mai mers, înainte. Iar ceea ce aveți dreptul de a cere e foarte puțin ...”⁵⁴.

Nu recunoaște că doctor I.Rațiu ar fi subvenționat financiar *Tribuna* și că în virtutea actului subscris de președinte la 4/16 ianuarie 1894, adevărații creditor sunt cei 25 de membrii ai Comitetului Central de la care el nu are procură. În finalul scrisorii, I.Slavici

⁵⁰ *Tribuna*, nr. 288, 28 decembrie 1895/9 ianuarie 1896; T.Raica, *op.cit.*, p. 78-79.

⁵¹ BAR, S 5 (32)CCV; S 54 (36-37)CCVII; Muzeul Unirii Alba-Iulia, corespondență, doc nr. 5065, 5073, 5443; *Correspondența lui George Moroianu (1891-1920)*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 296-298; *Revista Orăștiei*, nr. 2, 4, 1896; MNIT, nr. inv. M. 2461, M. 2458, M. 2491, M. 2749/23; I.Slavici, “*Tribuna*” d-lui dr. I.Rațiu. *Explicări documentare*, Orăștie, 1896, p. 35-38.

⁵² BAR, S 93/XXXII.

⁵³ BAR, S 5 (3-4)XXXII (2).

⁵⁴ BAR, S 9/XXXII (2); Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 453/1895, f.1-3; MNIT, nr. inv. M. 2491; T.Raica, *op.cit.*, p. 78.

concluzionează că în luptele politice atât de grele purtate de românii transilvăneni se ivesc neapărat și deosebiri de vederi, ba chiar și conflicte de interese între tovarășii de luptă, recunoscând “că fără d-voastră mi-ar fi foarte greu să ducem lupta înainte: recunoașteți și d-voastră, că fără de noi sunteți slabi”⁵⁵.

Nu cunoaștem ce va fi răspuns dr. I. Rațiu, dar se știe că în virtutea hotărârii celor șapte membrii din cei nouă ai Comitetului Central prezenți la 15-16 noiembrie 1895 și a celor anterioare, cum că *Tribuna* este organul Partidului Național Român și că deși ea a aprobat în teorie aceste concluzii, totuși în practică redacția le-a ignorat, făcând în ultimii ani o politică hotărât liberală, ea fiind uneori mai mult organul Partidului Național Liberal din România decât organul Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria⁵⁶. Văzând și “politica de îndulcire” propagată de D.A. Sturdza după venirea la putere (prin Brote și Slavici), prin articolele cu *Milleniul* scrise și publicate de I. Slavici în cursul lunii noiembrie 1895 în paginile *Tribunei* președintele n-a acceptat împăcarea cu gruparea tribunistă⁵⁷. Se înlătura astfel activitatea proliberală a tribunștilor și se rupeau definitiv legăturile acestora cu conducerea Partidului Național Român stabilite în timpul mișcării memorandiste, ce făcuseră din ele o problemă de cucerire a puterii. Acțiunea se impunea cu acuitate și pentru a se evita nemulțumirea Partidului Conservator din România, care subvenționase și el mișcarea memorandistă cu importante sume de bani în timpul guvernării sale, cum îl acuza de fapt pe dr. I. Rațiu și Eugen Brote într-un articol dat publicității în *Voința Națională* din 14/26 ianuarie 1896⁵⁸.

În corespondența lui V. Lucaciu cu I. Rațiu purtată pe ruta Budapesta, Roma, Budapesta, București – Sibiu de la sfârșitul anului 1895 și începutul anului 1896, ni se reliefează orientarea părintelui Lucaciu spre gruparea tribunistă și depărtarea lui de dr. I. Rațiu. Se cunoaște tergiversarea părintelui Lucaciu în legătură cu redactarea *Manifestului* către poporul român cu privire la atitudinea Comitetului Central după eliberarea din închisoare și jocul gazetarilor tribunști care intuind conflictul acestuia cu I. Rațiu și I. Coroianu, mărturiseau dezideratul prin condeiul lui I. Russu-Șirianu că “trebuie în orice caz să-l avem cu noi” pe secretarul general al Partidului Național Român⁵⁹.

În ciorna scrisorii dr. I. Rațiu către V. Lucaciu din decembrie 1895, președintele îi va scrie acestuia că “dar suntem hotărâți ... a merge înainte, și a face ordine”, rugându-l să se întoarcă acasă de la Roma pentru a-i veni în ajutor⁶⁰. Atitudinea părintelui Lucaciu putând fi întregită și din însemnările celor doi corifei rămase în manuscris s-au publicate în presa timpului⁶¹. Rezultatul neacceptării compromisului dr. I. Rațiu cu gruparea tribunistă și înlăturarea ei, îl vedem în broșurile scrise de I. Slavici și G. Bogdan – Duică publicate în 1896 la *Institutul Tipografic* – societate pe acțiuni “Minerva” din Orăștie cu titlul: “*Tribuna*” d-lui dr. I. Rațiu. *Explicări documentare și respectiv Partea mea în criza “Tribunei”*. Câteva lămuriri.

Neprimind declarația de la Tit Liviu Albini, dr. I. Rațiu cere intervenția Judecătoriei regale maghiare din Sibiu la 18 noiembrie 1895 prin avocatul Rubin Pațiția pentru sechestrarea *Institutului Tipografic* și a editurilor sale, așa cum prevedea actul notarial semnat de T.L. Albini la 23 martie 1894. Sechestrul s-a aplicat imediat, T.L. Albini fiind

⁵⁵ Ibidem; I. Slavici, *op.cit.*, p. 38-39, 45-46; *Tribuna*, nr. 14, 19/31 ianuarie 1896.

⁵⁶ MNIT, nr. inv. M. 2461, M. 2491, M. 2749/40; I. Slavici, *op.cit.*, p. 46-47; *Tribuna*, nr. 11, 16/28 ianuarie 1896; S. Stoica, *Mileniul*, Cluj, 1934, p. 24-48; L. Botezan, *op.cit.*, în AIIC, XIII, 1970, p. 225-226.

⁵⁷ *Tribuna*, nr. 256, 260, 272, 1895; [I. Suci], *Din trecut pentru viitor. Repririri politice recente*, Sibiu, 1899, p. 23-39; T. Raica, *op.cit.*, p. 77.

⁵⁸ *Tribuna*, nr. 15, 20 ianuarie/1 februarie 1896. Supărat pentru articolele lui I. Slavici, dr. I. Rațiu îi va cere lui I. Russu-Șirianu să scrie un alt articol contra milenului, dar nepotul lui Slavici refuză categoric, răzvrătindu-se contra lui dr. Rațiu și declarând că “Un președinte încă nu-i totul! Președinții se pun și se depun!” (S. Stoica, *op.cit.*, p. 43 și T. Raica, *op.cit.*)

⁵⁹ N. Cordoș, *op.cit.*, în AIIC, XXXVI (1997), p. 275-296; BNB, mss. nr. 4119.

⁶⁰ N. Cordoș, *op.cit.*, p. 275-296; T. Raica, *op.cit.*, p. 79.

⁶¹ I. Rațiu, *Repririri și lămuriri*, Sibiu, 2 octombrie 1896 (MNIT, nr. inv. M. 2491, M. 2749/32), o parte din manuscrise văzând lumina tiparului în *Tribuna*, nr. 205-206, 1896; V. Lucaciu, *Cuvinte din Șișești*, (Muzeul Unirii Alba-Iulia, doc. arh. nr. 5222); *Revista Orăștiei*, nr. 2-4, 39-40, 1896.

înlăturat de la *Institutul Tipografic* și înlocuit cu un curator în persoana lui Nicoale Cristea, pentru redacție și editură, fiind responsabil Andrei Balteș, iar ca proprietar pe Iosif Marschall⁶².

T.L.Albini, deși va recunoaște datoria față de creditor, va afirma că actul este fictiv și că nu există martori care să recunoască că ar fi primit această sumă de bani din mână dr. I.Rațiu, făcând la 20 noiembrie 1895 recurs, procesul fixându-se pentru 11 ianuarie 1896 la Sibiu. Instanța judecătorească dă câștig de cauză dr. I.Rațiu, respingând excepțiile reclamantului, sechestrul rămânând în vigoare, T.L.Albini făcând la 18 ianuarie 1896 un nou recurs, neacceptat de instanța din Cluj⁶³.

Tribuniștii vor duce o luptă îndârjită pentru menținerea în stăpânire a celor două ziare deoarece cine urma să conducă aceste ziare avea înrăurirea determinantă și asupra partidului, organizând întruniri și consfătuiri intime în orașele transilvănene contra grupării lui dr. I.Rațiu. Excelează în această privință V.Mangra care propagă ideea că gruparea dr. I.Rațiu în urma vizitelor condamnaților după grațierea lor, la Budapesta, ar dori să facă schimbări de fond în politica națională română și G.Bogdan-Duică, cel mai recalcitrant redactor de la *Tribuna*, în a căror acțiuni se aduc grave injurii încă din 1894 dr. I.Rațiu, mărturisind lui S.Albini intenția lor de a nu se stăruie pentru rupturi decisive și de a colabora și pe mai departe cu această grupare, dar ea să fie “sub noi, asta trebuie să ne fie scopul”⁶⁴.

La Brașov în 10/22 decembrie 1895 are loc o întrunire a tinerilor fruntași români grupați în jurul lui Eugen Brote, convocată de G.Bogdan-Duică. Au participat cca. 25 de persoane, printre care V.Mangra, V.Goldiș, I.Moța, I.Blaga, T.L.Albini, N.Cristea, G.Bogdan-Duică, N.Maier, S.Moldovan, A.P.Barcianu și I.Russu-Șirianu. În rezoluția adoptată și comunicată dr. I.Rațiu de “conventicolul” de la Brașov se menționează: păstrarea tacticii pasiviste și continuarea pe mai departe a programului Partidului Național Român; retragerea acțiunii judecătorești de către președintele I.Rațiu, și încetarea oricărei campanii contra tinerilor redactori de la *Tribuna*; îngrădirea autorității președintelui care să evite pe viitor orice acțiune ce ar putea avea efect de sciziune între conducători și masa partidului și chiar înlăturarea lui; o mai mare autonomie în susținerea tendințelor național-politice și sociale în activitatea celor două ziare de la Sibiu, astfel ca tribuniștii să redobândească vechile poziții; organizarea pe mai departe a unor asemenea întruniri confidentiale în principalele orașe ale Transilvaniei, pentru clarificarea situației și redobândirea “status-quo ante”, cum scria Eugen Brote dr. I.Rațiu. Celor de la Brașov li se adaugă scrisoarea expatriaților din România, datată 8/20 decembrie 1895 și semnată de Eugen Brote, Aurel C.Popovici și Septimiu Albini, în care se arată că în noile condiții nu mai au încredere în conducerea Partidului Național Român care nu și-a făcut datoria și nici nu e capabilă să o facă, ei bucurându-se de întrunire și de înprospătarea partidului cu tinere elemente, pentru a duce o politică intransigentă și a întâmpina toate evenimentele viitoare⁶⁵.

La 11/23 decembrie 1895, după cum fusese plănuie, Eugen Brote urma să se întâlnească la Sinaia cu o parte din participanții “conventicolului” de la Brașov, dar proiectul, după mărturisirea lui Septimiu Albini ar fi fost abandonat, dezvăluirile din martie 1896 ale lui A.C.Popovici consemnând că totuși a avut loc aici o consfătuire confidentială⁶⁶.

⁶² *Tribuna*, nr. 287, 291, 1895; nr. 1, 1896.

⁶³ MNIT, nr. inv. M. 2468, M. 2439, M. 2439/a, M. 2438, M. 2445, M. 2445/a,b, M. 2471-M. 2473; M. 2494, M. 2501, M. 2543, M. 2749/40; Arhivele Naționale București, fond *I.Rațiu*, doc. 363/1895; *Tribuna*, nr. 9, 13/25 ianuarie 1896; T.Raica, *op.cit.*, p. 77.

⁶⁴ BAR, mss. rom. 5268, f. 16-23, 32, 34; S 14 (9-10)/CCVI; Arhivele Naționale București, fond *I.Rațiu*, doc. 197, 198/1894; 259, 287/1895; BCU Cluj-Napoca, mss. 4119, *Correspondență Fr. Hossu-Longin*, vol. III, f. 10, 12-13; *Revista Orăștiei*, nr. 1, 1/13 ianuarie 1896; G.Bogdan-Duică, *Partea mea în criza "Tribunei"*, Orăștie, 1896.

⁶⁵ Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond *V.Mangra*, doc. 214, 214/1; MNIT, nr. inv. M. 2431, M. 2437, M. 2466; *Tribuna*, nr. 2, 4/16 ianuarie 1896; G.Bogdan-Duică, *op.cit.*, p. 8; T.Raica, *op.cit.*, p. 80-81; L.Botezan, *op.cit.*, p. 227; *Correspondența lui George Moroianu (1891-1920)*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 298; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 152, 12/25 iulie 1902.

⁶⁶ BAR, *Arhiva S.Albini*, I, mss.5; L.Boia, *op.cit.*, p. 121; *Tribuna*, nr. 47, 29 februarie/12 martie 1896.

Ca urmare, la 28 decembrie 1895 G.Bogdan-Duică este destituit de la *Tribuna* de dr.I.Rațiu, pe motivul încălcării disciplinei de partid, organizării “conventicolului” de la Brașov și nerespectării atribuțiilor de redactor, făcând imposibilă conlucrarea pe mai departe a lui în redacția ziarelor partidului⁶⁷. La 2 ianuarie 1896 I.Russu-Șirianu abuzând că T.L.Albini mai era proprietarul *Institutului Tipografic*, prezent în redacție și că ar avea încă responsabilitatea celor ce se scriau în cele două ziare, retrace articolele trimise de I.Rațiu și N.Cristea spre publicare, distrugându-le pe motivul că nu poate permite ca în acestea el însuși și colegii tribuniști să fie insultați în public, ceea ce face ca și el să fie destituit.

Protocolul redactat în urma incidentului din 2 ianuarie 1896 de la redacția ziarelor, semnat de I.Rațiu, N.Cristea, I.Costin, E.Dăianu și G.Augustini, consemnează pe larg discuția categorică dintre dr.I.Rațiu și I.Russu-Șirianu care nu e dispus a se supune disciplinei redacționale și subordonării președintelui. Comunicându-i-se că alături de T.L.Albini nu mai face parte din redacție, opriți prin judecatorie și poliție să mai calce în redacție, I.Russu-Șirianu va afirma ulterior că-l rugase pe președinte să-l mai lase până la ședința Comitetului Central din 10 ianuarie 1896. Cu această ocazie, se consemnează în protocol, că de la această dată devine colaborator al *Tribunei*, Elie Dăianu⁶⁸.

Ca urmare a rezoluției din 16 noiembrie 1895, ce prevedea că în termen de 20 de zile să se hotărească situația consorțiului proiectat, la 25 decembrie 1895 dr. I.Rațiu și D.Comșa convocă Comitetul Central “pentru regularea unor afaceri foarte urgente referitor la *Institutul Tipografic*”, pentru o consultare confidențială la 10-11 ianuarie 1896 st.n. la Sibiu. La ședință au participat 11 membri ai Comitetului Central cu scopul de a aplană pe cale pașnică divergențele ce s-au născut pe marginea hotărârilor luate la 15-16 noiembrie 1895 și mai ales a conflictului ce s-a ivit pe față după dispozițiile luate de dr. I.Rațiu.

În cadrul ședinței, ca urmare a unor dezbateri aprinse purtate contradictoriu s-au conturat două grupări: a) I.Rațiu, G.Pop de Băsești, I.Coroianu, R.Patiția și T.Mihali; b) V.Lucaciu, D.P.Barcianu, D.Comșa, V.Fodor, N.Cristea și G.Tripon. Gruparea lui I.Rațiu prin proiectul prezentat de T.Mihali mergea pe linia aprobării fără rezerve a măsurilor autoritate luate până atunci de președinte pentru salvarea averii partidului și să i se acorde și pe viitor “puteri discreționare” conform intereselor comune și a programului Partidului Național Român, vizând în tot cazul demnitatea națională. Gruparea cealaltă, favorabilă tribuniștilor, va prezenta prin V.Fodor un proiect de rezoluție în care cereau: să se voteze încrederea președintelui; să se restabilească “status quo ante” de la 15 noiembrie 1895 prin ridicarea execuției; sistarea definitivă a procesului în problema *Institutului Tipografic* și reangajarea redactorilor demisi; amânarea constituirii consorțiului privind averea *Institutului Tipografic*; admiterea în principiu a proiectului de “statut” pentru funcționarea institutului prezentat de D.P.Barcianu; sistarea din ambele părți a polemicii ziaristice în afacerea *Institutului Tipografic*.

Vasile Lucaciu, întors proaspăt de la București și câștigat anterior pentru orientarea proliberală și pentru a nu schimba cu nimic direcțiunea politică de până atunci, va încerca să realizeze un compromis între cele două grupări și proiecte, venind cu un al treilea proiect de rezoluție, ce prevedea: încrederea deplină în președinte și reintegrarea fără amânare a redactorilor de la *Tribuna* în “status quo ante” de la 15 noiembrie 1895. Dr. I.Rațiu făcând uz de autoritatea sa prezidențială supune la vot numai primele două proiecte în care se dă câștig de cauză proiectului grupării sale ca primit de majoritate și ridică imediat ședința pentru a nu trece la V.Lucaciu, care ar fi întrunit prin adaosul celor două proiecte respinse 6 voturi, deci o altă majoritate care ar fi “curmat toate neînțelegerile”. În fața acestei situații D.P.Barcianu, D.Comșa, N.Cristea și V.Fodor și-au dat demisiile, fără ca I.Rațiu să mai consulte votul membrilor. V.Lucaciu a protestat împreună cu ceilalți membri în ședința respectivă, cei 6 revenind la 11 ianuarie cu un nou protest ce-l vor da publicității, în care

⁶⁷ Documentul destituirii a fost redactat de Onoriu Tilea și semnat de dr. I.Rațiu (G.Bogdan-Duică, *op.cit.*, p. 6-7; *Tribuna*, nr. 14, 19/31 ianuarie 1896).

⁶⁸ MNIT, nr. inv. M. 2532, M. 2697; *Tribuna*, nr. 2, 14, 287, 290, 1896; *Revista Orăștiei*, nr. 2, 6/18 ianuarie 1896; G.Bogdan Duică, *op.cit.*, p. 6-7; I.Georgescu, *George Pop de Băsești*, Oradea, 1935, p. 110; L.Boia, *op.cit.*, p. 122.

mărturiseau că s-a făcut un regretabil abuz de putere prezidențială, o flagrantă falsificare a "voinței majorității membrilor consultării", ce erau pentru principiul conducerii colective⁶⁹.

În virtutea celor întâmplate și a măsurilor autoritare luate de dr. I.Rațiu, un număr de 12 membri ai Comitetului Central (V.Lucaciu, D.Comșa, E.Brote, S.Albini, N.Cristea, D.P.Barcianu, A.Suciu, I.T.Mera, A.C.Popovici, M.Veliciu, V.Fodor și G.Lazăr de Purcăreți) dau publicității la 19/31 ianuarie 1896 o declarație în care considerau procedura dr. I.Rațiu ca un abuz de încredere, invitând pe toți aderenții partidului să rămână în rezervă față de orice inițiativă luată de acesta, el nefiind autorizat de întregul Comitet Central⁷⁰. Ședința din 10-11 ianuarie 1896 în loc să înlăture criza din sânul partidului, a adâncit-o și i-a dat o consacrare oficială.

La 23 ianuarie 1896, V.Lucaciu în scrisoarea sa către dr. I.Rațiu, publicată mai întâi în *Gazeta Transilvaniei* și apoi în *Tribuna*, în care îi reproșează președintelui că tot ce s-a făcut de la 16 noiembrie 1895 în problema națională, s-a făcut fără știrea, învoirea și autorizarea Comitetului Central "în contra spiritului de conciliațiune", îi solicită în final o nouă ședință plenară a conducerii partidului. Același lucru îl face și în scrisoarea din 25 ianuarie 1896⁷¹.

Ea va avea loc la 1 februarie 1896 în Sibiu și la solicitarea lui G.Pop de Băsești și Teodor Mihali, care ar fi dorit să participe la ea și "dintre frații de peste plai". Au fost prezenți: I.Rațiu, G.Pop de Băsești, T.Mihali, A.Suciu, G.Popovici, G.Tripon, N.Cristea, V.Rațiu, P.Barbu, M.Veliciu, G.Domide, I.Coroianu, R.Patiția, V.Lucaciu, D.P.Barcianu și D.Comșa cărora nu li s-a acceptat demisia. Din procesul verbal al acestei ședințe, redactat la 3 februarie 1896 de Vasile Lucaciu, cu completările lui I.Coroianu și verificarea lui T.Mihali, document păstrat în original în arhiva dr. I.Rațiu, putem să ne facem o imagine completă asupra celor hotărâte aici⁷².

Ședința a fost deschisă de președintele I.Rațiu, care după constatarea prezenței face o expunere asupra situației Comitetului Central, cerând membrilor să se pronunțe. M.Veliciu propune alegerea unei comisii din cinci membri care să studieze raportul președintelui și "în genere situațiunea politică a partidului național și să facă apoi propunerile oportune". Comitetul primește în unanimitate propunerea și numește în comisie pe G. Pop de Băsești, G. Popovici, T. Mihali, M.Veliciu și Gavril Tripon. După o pauză, la reluarea dezbaterilor, comisia își prezintă următoarele propuneri: "Pentru regularea definitivă a cestiunei de proprietate, a *Institutului Tipografic* și a foilor *Tribuna* și *Foaia Poporului*, T.L.Albini să deie un act de cesiune înaintea notarului public pe numele lui dr. I.Rațiu, care la rândul său dă un alt act de cesiune către membrii comitetului partidului național". Membrii Comitetului Central în afară de A.Suciu și D.P.Barcianu primesc în unanimitate această propunere și invită pe T.L.Albini și pe I.Rațiu să facă actele cerute, ceea ce se face chiar în aceeași zi. Ca și coproprietari se acceptă în unanimitate să fie toți membrii Comitetului Central a căror profesiune nu împiedică să poată fi înregistrați ca proprietari la tribunal, exceptându-se membrii expatriați până când ei nu se vor întoarce în Transilvania. Supravegherea și conducerea *Institutului Tipografic* și a celor două ziare în treburile politice și administrative urma să se facă prin Comitetul central, care să-și numească în acest scop o comisie constituită din trei persoane, ceea ce se și realizează prin alegerea lui I.Rațiu, T.Mihali și N.Cristea. Această comisie urma să facă un proiect de regulament definitiv, la propunerea

⁶⁹ Arhivele Naționale București, fond *I.Rațiu*, doc. 361/1895; 207/1896; *Tribuna*, nr. 6, 8, 1896; *Revista Orăștiei*, nr. 2, 6/18 ianuarie 1896; BCU Cluj-Napoca, fond *V.Fodor*, mss. s. 324/3, doc. 1,3; L.Botezan, *op.cit.*, p.229-235; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 152, 12/25 iulie 1902.

⁷⁰ *Tribuna*, nr. 6, 9, 12, 14, 1896; I. Slavici, *op.cit.*, p. 45-48; A.Caciora, N.Roșuț, *Aradul în lupta pentru eliberare socială și națională. Documente*, vol. I, Arad, 1978, p. 182.

⁷¹ *Tribuna*, nr. 12, 17/29 ianuarie 1896; Arhivele Naționale București, fond *I.Rațiu*, doc. 4, 238/1896.

⁷² MNIT, nr. inv. M. 2529, M. 2529/a; Arhivele Naționale București, fond *I.Rațiu*, doc. 238, 276, 291, 409/1896; *Tribuna*, nr. 18, 21, 23/1896; *Revista Orăștiei*, nr. 5, 27 ianuarie/8 februarie 1896; L.Botezan, *op.cit.*, p. 235.

lui D.P.Barcianu, pentru supravegherea și controlul administrației *Institutului Tipografic* și a celor două ziare, publicat ulterior în paginile *Revistei Orăștiei*⁷³.

T.L.Albini se absolvă de toate responsabilitățile pe care le-a avut ca proprietar fictiv al *Institutului Tipografic* și al ziarelor partidului, achitându-i-se salariul pe trei luni înainte, iar G.Bogdan-Duică este concediat și el cu plățirea salariului pe două luni înainte⁷⁴. În privința lui I.Russu-Șirianu, comisia de 5 îl admonestează hotărând să fie retrimis în redacția ziarelor partidului pe baza declarației iscălite de el însuși, care să cuprindă următorul text: "Regret cele întâmplate între mine și dl. președinte I.Rațiu, și mă oblig a asculta pe viitor de comitet și președinte". Plenul Comitetului Central primește propunerile cu majoritate de 11 voturi din totalul de 16, votând contra V.Lucaciu, D.P.Barcianu, A.Suciu, D.Comșa și N.Cristea⁷⁵.

Conform hotărârii majorității Comitetului Central din prima parte a ședinței de la 1 februarie 1896, T.L.Albini este dispus și cedează în aceeași zi dr. I.Rațiu, pe baza unei înțelegeri legalizate la notarul public, toate drepturile de proprietate asupra *Institutului Tipografic* și a ziarelor *Tribuna* și *Foia Poporului* în schimbul sumei de 19500 florini valută austriacă. T.L.Albini recunoaște că: "eu îmi dau consimțământul meu ca dr. Rațiu pe baza acestui document public la Tribunalul regal din Sibiu, ca instanță judecătorească comercială, să se șteargă de pe numele meu fără nici o ascultare a mea ulterioară, dreptul de proprietate și de editor și pe care drepturi ori pe numele lui ori pe numele oricărui om să le poată transcrie, respectiv înregistra. Afirm mai departe, că atât proprietatea *Institutului Tipografic*, cât și a *Tribunei* și a *Foii Poporului* le cedez lui Rațiu, luând în considerare faptul că a fost pusă sub sechestru, în acest fel sechestru își pierde valabilitatea prin întocmirea acestui act. Afirm că garanțiile depuse conform legii pentru *Tribuna* și *Foia Poporului* orișice sumă ar avea o consider ca averea dr. Rațiu și afirm că o cedez lui și dreptul de proprietate asupra ei"⁷⁶.

Prin această înțelegere dr. I.Rațiu recunoaște că a fost irevocabil satisfăcut pentru suma de 19500 florini și că împotriva lui T.L.Albini nu mai are nici un fel de pretenții, declarând că-și va îndeplini toate obligațiile ce vor greva asupra *Institutului Tipografic* până în ziua întocmirii actului, sistând procesul de urmărire și actul de sechestrare⁷⁷.

La 7 februarie 1896 dr. I.Rațiu va anunța autoritățile locale de la Sibiu că *Institutul Tipografic* a trecut în proprietatea sa și că el va edita de acum încolo și ziarele *Tribuna* și *Foia Poporului* prin Victor Dressnandt ca conducător de firmă și Josef Marschall responsabil al tipografiei, actele fiind certificate și prin iscălitura fostului proprietar T.L.Albini. Administrația locală va confirma la 1 iulie 1896 că de asemenea pe baza actelor consemnate mai sus și cautiunea celor două ziare în valoare de 8250 florini este transcrisă de pe T.L.Albini pe noul proprietar dr. I.Rațiu⁷⁸.

După ședința din 1 februarie 1896 se părea că unitatea Comitetului Central s-a refăcut, dar Barcianu, Comșa și Cristea și-au reînnoit demisiile, continuându-se și ca necunoaștere a realității, puternicele reacții împotriva dr. I.Rațiu și a grupării sale. *Revista Orăștiei* se solidarizează cu gruparea tribunistă publicând articole polemice și atacuri la adresa dr. I.Rațiu și a lui I.Coroianu semnate de V.Lucaciu, I.Russu-Șirianu, deși i se solicitase ca în termen de 3 zile să-și înainteze declarația cerută pentru a se subordona

⁷³ MNIT, nr. inv. M. 2529; *Tribuna*, nr. 18, 24 ianuarie/5 februarie 1896; *Revista Orăștiei*, nr. 9-10/1896.

⁷⁴ Dintr-o scrisoare din 5 mai 1896 a lui G.Bogdan-Duică către bucovineanul G.Popovici rezultă că despărțirea tribuniștilor de gruparea dr. I.Rațiu era definitivă deja în martie 1895, având la bază cauze financiare. Condamnându-i pe dr. I.Rațiu și V.Lucaciu pentru fondurile materiale cheltuite de cei doi la închisoare, G.Bogdan-Duică nu observă acum adevăratele cauze ale crizei *Tribunei* și a Partidului Național Român, constatând pe nedrept că oamenii care au mai întinut relații cu Bucureștii nu au fost cruțați (BAR, mss. rom. 5268, f. 16-19).

⁷⁵ Vezi nota 73. Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 292, 297, 409/1896.

⁷⁶ MNIT, nr. inv. M. 2499, M. 2529.

⁷⁷ Idem, nr. inv. M. 2499.

⁷⁸ MNIT, nr. inv. M. 2496-M. 2497, M. 2502-M. 2503, M. 2515.

conducerii partidului și dr. I.Rațiu, va declara în *Revista Orăștiei* că nu acceptă să se reîntoarcă la *Tribuna*, deși se pare că cei din jurul lui ar fi dorit contrariul⁷⁹.

Un nou incident, mai grav ca toate de până acum, avea să încline și mai mult balanța de partea președintelui I.Rațiu, despărțind categoric cele două grupări. În februarie 1896 A.C.Popovici rupe relațiile cu Eugen Brote și printr-o campanie de presă, dezvăluie un mare scandal politic. Eugen Brote este acuzat că fiind un "instrument inconștient" al Partidului Național Liberal, dorea o nouă orientare tactică și o schimbare a programului național prin constituirea amicilor săi într-un partid guvernamental care să ducă la o linie politică moderată de înțelegere București-Viena-Budapesta, având ca rezultat unele transformări în situația românilor din monarhia Austro-Ungară.⁸⁰ Aceste dezvăluiri din primăvara anului 1896 vor definitivă și ele sciziunea Partidului Național Român.

Deși dr. I.Rațiu va reuși acuma să-și impună voința definitivă la *Institutul Tipografic* și la cele două ziare prin înlăturarea partizanilor lui Eugen Brote, el va câștiga în realitate numai o jumătate de victorie pentru că pacea și solidaritatea în sânul Comitetului Central nu s-a restabilit, autoritatea și prestigiul tuturor s-a nimicit, iar fără de acestea nu se putea conduce un partid. Cu toate acestea, majoritatea aderenților partidului erau de partea grupării dr. I.Rațiu. Remarcăm dintre aceștia pe moșii din Munții Apuseni în frunte cu Zosim Chirtop, "poporul" din Sălaj și Satu Mare în frunte cu Alimpiu Barbolovici și Aurel Cosma, gruparea gazetistă (A.Mureșianu, Fr.Hossu-Longin, A.Frâncu, A.Isac), Axente Sever, tinerimea universitară română de la Cluj, Viena și Budapesta condusă de Iuliu Maniu și Al.Vaida-Voevod etc. Gruparea bănățeană prin *Dreptatea* de la Timișoara, aprobă și ea acțiunile dr. I.Rațiu pentru menținerea solidarității mișcării naționale, publicând însă cu imparțialitate și fără comentarii documentele de acuzare ale vechilor tribuniști. Din România, Liga Culturală, Comitetul național al studenților bucureșteni, tinerimea craioveană ca și majoritatea presei era de partea grupării dr. I.Rațiu, deși unele ziare condamnau ieșirea în public a conflictului de la *Tribuna*.⁸¹

Printre aceste adeziuni, se distinge scrisoarea prof. Alexandru Roman din 23 ianuarie st.n. 1896, care-l felicită pe dr. I.Rațiu "pentru bărbăteasca purcedere în contra nemernicilor" solicitându-i să continue acțiunea, să nu se umilească la bătrânețe și să nu facă o mare greșală demisionând de la conducerea partidului, deoarece majoritatea românilor, inteligență și popor îl vor sprijini. De altfel, Al. Roman va scrie la 21 august 1896 și lui V.Lucaci, susținând că românii transilvăneni trebuie să facă sacrificii materiale pentru cauza națională, fiind independenți în fața influențelor de peste Carpați. În scrisorile către cei doi fruntași politici români, Al. Roman consemna că de la frații liberi din Regat nu cere milă, ci pretinde ajutor moral și material, fără a li se face servicii de partid, deoarece cauza transilvănenilor este cauza comună a tuturor românilor și de succesul ei depinde chiar existența și viitorul statului român.⁸²

Încercările de a restabili înțelegerea între cele două grupări au rămas zadarnice, deoarece despărțirea lor a dat naștere unor învinuiri reciproce și pătimase cu grave acuzații, ce au făcut ca mișcarea națională să decadă, vorbindu-se chiar de destrămarea ei. Strădania grupării dr. Rațiu de a menține *Tribuna* în afara luptelor pentru putere din România se va

⁷⁹ Arhivele Naționale București, fond I.Rațiu, doc. 38, 297, 315/1896; *Revista Orăștiei*, nr. 1-6, 15/1896; MNIT, nr. inv. M. 2529/a; L. Botezan, *op.cit.*, p. 235; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Corespondență A.Frâncu*, nr. 13157.

⁸⁰ *Tribuna*, nr. 43-44, 46-48, 53-59, 64/1896; T.Raica, *op.cit.*, p. 81-87; L.Boia, *op.cit.*, p. 121-128; N.Cordoș, *Aurel C.Popovici și dezvăluirile lui din 1896*, mss.

⁸¹ Arhivele Naționale București, fond I.Rațiu, doc. 23, 566/1895; 35, 422, 609, 611, 645, 654/1896; MNIT, nr. inv. M. 2475; BCU Cluj-Napoca, fond A.Frâncu, mss. s. 372/6, doc. 1; *Tribuna*, nr. 49/1895; nr. 1, 10, 13, 18, 29, 39, 65, 137/1896; R.Păușan, *Mișcarea națională a românilor bănățeni între anii 1895-1905*, în *AnB*, seria nouă, arheologie-istorie, III (1994), p. 371-379; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Corespondență A.Frâncu*, nr. 13155, 13157, 13165; *Telegraful Român*, nr. 3, 9/21 ianuarie 1897; *Dreptatea*, nr. 51, 3/15 mai 1895.

⁸² Arhivele Naționale București, fond I.Rațiu, doc. 422/1896, f. 1-7; Muzeul Unirii Alba Iulia, nr. inv. 5101; G.Neamțu, *Aspecte ale activității lui Alexandru Roman (1887-1897) II*, în *Crisia*, XXI (1991), p. 139-142; Idem, *Aspecte ale relațiilor politice dintre Alexandru Roman și Ioan Rațiu (1865-1896)*, în *Potaissa*, I (1978), p. 196-197.

dovedi ineficientă. Inspirându-se din campania antiliberală a presei conservatoare, noii tribuniști îl vor ataca pe Dimitrie A. Sturdza apropiindu-se inevitabil de Partidul Conservator. Semnalul tras de Liga Culturală prin S. Periețeanu-Buzău în scrisoarea din 22 februarie/5 martie 1896 adresată lui I. Rațiu nu a fost receptat: "Pe aici este o mare agitație pornită de ziarele opoziției contra guvernului la care vă fac atent. Este inoportun și puțin folositor pentru dv. ca să reproduceți cele ce se publică în ziarele noastre cum s-a făcut cu cele ce s-a reproduș din *Epoca* în *Tribuna* de marți în privința cestiunei de la Craiova. Un ziar ca *Tribuna* trebuie să se ție o atitudine mai rezervată. Redactorii dv. nu trebuie să se amestece în aceste cestiuni cari sunt cestiuni de luptă politică internă." Din nefericire, gruparea dr. Rațiu va săvârși exact greșeala de care i-a acuzat pe vechii tribuniști în perioada când a acționat în direcția scoaterii celor două ziare ale partidului din mâinile lor.

Deși redacția *Tribunei* remarcă că nu are legături cu nici unul dintre partidele din România, recunoaște că a avut însă totdeauna și are și în continuare legături cu cei care se ocupă de cauza națională și care aparțin atât liberalilor cât și conservatorilor. "Cestiunea de a ști cărui partid aparțineau acei amici ai noștri nu ne-au preocupat niciodată – continuă autorul – pentru că noi i-am considerat ca români, și n-am crezut și nu credem că românii se împart în naționaliști și fanarioți, în patrioți și trădători". Păcatul cel mare, constată autorul serialului de atac la adresa lui I. Slavici, este că de când D.A. Sturdza a venit la putere, spre deosebire de conservatori, n-a făcut altceva decât să lovească fără cruțare în mișcarea națională transilvăneană, neînțelegând-o și nerămânând acolo sus la înălțimea unde ajunsese în opoziție. De aceea, continuă autorul, deși oamenii politici din România sunt rezervați față de transilvăneni și nu recunosc legitimitatea tuturor punctelor din programul național din 1881, n-o să-i atacăm, ci îi vom lămuri că noi ne-am întemeiat acest program pe drepturile noastre istorice, pe situația și însemnătatea noastră etnică, dorind să-și schimbe convingerile acolo unde nu sunt de acord cu noi⁸³.

Însemnările dr. I. Rațiu din octombrie 1896, rămase în manuscris, consemnează și ele că: "Conservatorii sunt oameni cinstiți – principiiu meu a fost și este să considerăm pe toți românii de dincolo de frații noștri și noi niciodată nu ne-am abătut de la această regulă și dacă am fost siliți să facem față de un bărbat de stat excepțiune [se referă la D.A. Sturdza], ne pare rău" și că activitatea Ligii Culturale ar fi trebuit conform scopului urmărit să stea deasupra partidelor din România.⁸⁴

Pentru desfășurarea unor acțiuni consistente tocmai în anul serbărilor milenare ungare, gruparea dr. I. Rațiu se străduiește să întregască conducerea partidului, făcând propuneri ce vizau o mulțime de fruntași politici (români) din toate părțile locuite de români, fără a ține seama de confesionalismul lor. În același timp, elita politică și intelectuală românească va fi invitată la o nouă consfătuire pentru 28 martie/9 aprilie 1896 la Sibiu, dr. I. Rațiu încercând să reunească toate grupările și orientările din sânul partidului așa cum se încercase în 1894⁸⁵.

Surprins de invitarea dr. I. Rațiu, Alexandru Mocioni îi va răspunde președintelui la 6 aprilie st.n. 1896 printr-o corespondență consistentă. Pentru început, Al. Mocioni face o analiză a mișcării memorandiste condusă de I. Rațiu, pe care o consideră o politică aventuroasă pusă în "serviciul unor influențe nechemate și interese străine". După el, această mișcare a dezlănțuit în partid "o luptă internă [ce] a subminat solidaritatea, autoritatea, disciplina, concordia și încrederea reciprocă". Pentru a evita o sciziune a partidului care ar fi

⁸³ Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. 193/1895, f. 1-2, 492/1896; BCU Cluj-Napoca, *fond A. Frâncu*, mss. s. 406/2, doc. 52; Idem, mss. 4119, *Correspondență Fr. Hossu-Longin*, vol. VIII, f. 59; *Tribuna*, nr. 227, 10/22 octombrie 1895; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V. Mangra*, doc. nr. 220; BNB, mss. 4024; *Tribuna*, nr. 108, 114, 123-127, 267/1896; MNIT, nr. inv. M. 2491, M. 2531; P. Țurlea, *Profesorul Ioan Lupulescu, primul secretar al "Ligii Culturale"*, în *Memorandul românilor. Centenar (1892, 1894-1992, 1994)*, Baia Mare, 1994, p. 160-167.

⁸⁴ MNIT, nr. inv. M. 2535; *Tribuna*, nr. 138, 22 iunie/4 iulie 1896.

⁸⁵ N. Cordoș, *Adunarea generală a alegătorilor români din Transilvania și Ungaria*, în *AMP*, XIX (1995), p. 213-236; BCU Cluj-Napoca, mss. 4119, *Correspondență Fr. Hossu-Longin*, vol. III, f. 15-18; Idem, *fond A. Frâncu*, mss. s. 404/5a, scrisoarea nr. 9; Idem, mss. s. 355/2, f. 5 și 356/2, doc. 6; Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. 73, 364/1896.

duș la spargerea solidarității, Al.Mocioni recunoaște că s-a mărginit a declina de la sine orice responsabilitate pentru urmările acestei mișcări memorandiste, stând în “rezervă”. Remarcând că între ei “antagoniștii de ieri”, au existat “direcțiuni atât de contrare”, Al.Mocioni este surprins de solicitarea dr. I.Rațiu pentru a conlucra cu el, fără a avea în prealabil o convorbire împreună, spre a putea stabili dacă între ei a “dispărut orice diferență de vederi”. “Oare marea izbândă a politicii memorandiste m-a cumișit pe mine?” – întreabă ironic Al.Mocioni – sau eșecul mișcării memorandiste l-ar fi trezit la realitate pe I.Rațiu. Îi va comunica președintelui în finalul scrisorii, categoric, că “politica D-Tale din trecut nu o aprob, planurile și intențiile D-Tale pentru viitor nu le cunosc, nici la convenirea în Sibiu nu pot lua parte”⁸⁶.

La 30 aprilie 1896 se pare că dr. I.Rațiu răspunde lui Al.Mocioni că l-a invitat la consultarea frățească de la Sibiu în calitate de membru al Partidului Național Român pentru a cunoaște activitatea lui mai de aproape, chiar dacă el reprezenta “orișice direcțiune”⁸⁷. Rațiu mărturisește că, “convenirea noastră” programată la Sibiu nu avea în proiect analiza critică a rezultatelor activității și jertfelor aduse cauzei naționale de până atunci, pentru că: “opinia publică s-a exprimat demult în acest merit atât aici acasă cât și în străinătate într-o formă care mă îndreptățește a vă asigura că stați d-voastră singuri în aprecierile comunicate din cari cu onoare conchid la o nervositate și pesimism enorm.” Președintele condamnă pe acei bărbați care au atentat în sânul partidului la bazele muncii și progresului național, dând-o pradă dușmanilor care au jurat moarte națională. “Bunul geniu al națiunii noastre”, concluzionează I.Rațiu, a făcut ca partidul să nu stea în așteptare “până la marea zi a unei conflagrații europene” care după Al.Mocioni ar fi rezolvat problema națională în Austro-Ungaria⁸⁸. Rezultatul mișcării memorandiste, continuă dr. I.Rațiu, nu a fost cel indicat de Al.Mocioni ci: deșteptarea conștiinței naționale; a făcut cunoscută cauza românească în lumea cultă și a ridicat-o la nivelul unei cauze de interes european; a deșteptat simpatiiile lumii occidentale, românii fiind cunoscuți acum și considerați ca un popor viu și ca factor în viața statului austro-ungar⁸⁹.

Între documentele Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei referitoare la conflictul de împăcare a dr.I.Rațiu cu V.Lucaci (15 octombrie 1896), există și o notiță din care reiese care erau relațiile dintre cei doi corifei, președintele declarând în scris că: “Mocioni, e om liniștit (integru, caracter de bronz) și dacă n-am fost totdeauna de o părere relativ la mijloacele ducătoare la scop - ne-am înțeles însă pe deplin în toate chestiunile referitoare la partid și conferințele naționale”⁹⁰.

Nu știm cum s-au defășurat lucrările consfătuirii din 28 martie/9 aprilie 1896, dar corespondența unor fruntași politici români ne dezvăluie că participanții nu prea s-au înțeles. Informațiile sunt contradictorii (demiterea președintelui, intrarea în activitatea parlamentară etc.). Cert este că la 2 mai 1896, dr. I.Rațiu lansează o convocare multiplicată pentru “membrii conducători ai Partidului Național Român”, la o conferință ce urma să aibă loc în 15 mai st. n. 1896 la Sibiu. Dr. I.Rațiu motivează convocarea pe baza ordonanței Ministerului de interne ungar nr. 321 din 16 iunie 1894 care interzicea activitatea Partidului Național Român, pe care “să o aducă la cunoștința tuturor membrilor conducătorilor ai Partidului Național Român”, pentru că atunci când i s-a comunicat acea ordonanță eram puși sub pază polițiană, prin urmare reștrâși în libertatea noastră personală de a ne putea întruni, iar către finele lunii lui iulie 1894 am fost duși în temnițele statului”⁹¹.

⁸⁶ Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. nr. 305/1896, f. 1-4; BNB, mss. 4026.

⁸⁷ Se cunosc două concepte de răspuns adresate lui Al.Mocioni, unul indescifrabil redactat de I.Rațiu și al doilea pe care l-am comentat, scris de I.Coroianu din dispoziția președintelui.

⁸⁸ L.Botezan, N.Cordoș, *op.cit.*, p. 299.

⁸⁹ MNIT, nr. inv. M. 2508.

⁹⁰ MNIT, nr. inv. M. 2535.

⁹¹ MNIT, nr. inv. M. 2483; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V.Mangra*, doc. nr. 82; BCU Cluj-Napoca, *fond A.Frâncu*, mss. sertiș 356/2, doc. 6; *Tribuna*, nr. 88, 90, 92/1896; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Correspondență A.Frâncu*, nr. 955, 13165.

Deși problema a fost discutată în 1894⁹², dr. I. Rațiu se “agață” de formularea ordonanței care considera partidul ca o “reuniune” formată pentru diverse acțiuni și neavând statute îi interzice funcționarea pe mai departe. În cazul când conducătorii partidului doresc ca “reuniunea” să activeze, convocarea precizează că ei trebuie să se conformeze condițiilor cuprinse în circulara 1508 din 1875 prin care erau obligați la întocmirea statutelor și înaintarea spre aprobarea lor la Ministerul de interne. Dr. I. Rațiu aduce în atenție și dreptul alegătorilor de a se constitui în partide, ceea ce incontestabil era recunoscut în articolul 104 al Legii electorale, dând naștere la întrebarea că pe “ce baze voim să fie organizat Partidul Național Român?” Prin urmare, convocarea justifică ca necesară întrunirea conducătorilor Partidului Național Român pentru ținerea unei conferințe, “în care aceștia vor avea a se declara pentru una sau alta organizare de partid”⁹³.

Conferința nu a mai avut loc, ea fiind interzisă prin ordonanța primarului orașului Sibiu dată în 11 mai 1896 care nu permitea ținerea unei adunări românești ce era contrară dispoziției articolului 1 din Legea 44/1868 care prevedea că toți cetățenii Ungariei, după principiile fundamentale ale constituției, formează o singură națiune unitară și individuală. În urma acestei interdicții, ținerea conferinței a fost amânată pe timp nedeterminat, iar recursul și protestul energetic redactate de I. Coroianu în contra opririi ei, nu au dus la nici un rezultat.⁹⁴

Elita politică românească nu va abandona lupta pentru că nici unul din postulatele sale n-au fost realizate. Gruparea lui I. Rațiu prin *Tribuna* de la Sibiu va îndemna la strângerea rândurilor, la sacrificarea micilor susceptibilități personale și a opiniilor singuraticе, pentru realizarea de acțiuni solidare pe orice cale, pentru a protesta și afirma cu energie drepturile românilor⁹⁵. Bănățenii le vor solicita gazetistilor o întrunire în acest sens, care deși refuzați, se vor întâlni în cele din urmă cu toate grupările la adunarea generală a *Astrei* din august 1896 de la Lugoj. Revenit de la Băile Borsec, dr. I. Rațiu va fi prezent la Lugoj alături de G. Pop de Băsești, frații Mocioni, Coriolan Brediceanu, G. Popovici, Particiu Barbu, Șt. Petrovici, Ioan Micu Moldovan, N. Oncu, Partenie Cosma, G. Dobrin, Onoriu Tilea, N. Popea, unde au proclamat principiul solidarității naționale pe terenul cultural, dacă pe cel politic deocamdată nu se putea realiza⁹⁶.

Încheierea prematură a ciclului parlamentar (1892-1896) cu câteva luni mai devreme, alertează pe români. La Arad, în 4 octombrie 1896 are loc o consfătuire a fruntașilor locali, având ca obiectiv atitudinea lor în fața alegerilor parlamentare, ei hotărând în final a solicita Comitetului Central și în special pe dr. I. Rațiu de a face cele necesare pentru convocarea unei conferințe naționale⁹⁷.

La Sibiu dr. I. Rațiu, în fața noilor evenimente politice va lansa la 6 octombrie 1896 o altă convocare pentru o nouă conferință confidențială, în vederea stabilirii atitudinii românilor transilvăneni în fața alegerilor parlamentare, document semnat ca persoană particulară și nu în calitate de președinte al Partidului Național Român. În același context, în vederea alegerilor pentru delegații la viitoarea conferință națională, dr. I. Rațiu va solicita la 8 octombrie 1896 urgentarea reorganizării și reactivării cluburilor și subcluburilor comitatense și locale ale partidului⁹⁸.

Conferința confidențială din 14 octombrie st.n. 1896 de la Sibiu va avea ca scop consultarea “unor fruntași din toate părțile țării, în care să-și deie părerile asupra atitudinii ce

⁹² N. Cordoș, *op.cit.*, p. 218-220.

⁹³ MNIT, nr. inv. M. 2483; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V. Mangra*, doc. nr. 82; *Tribuna*, nr. 88, 90, 92/1896.

⁹⁴ *Tribuna*, nr. 96-97, 112, 194, 259-260/1896; T.V. Păcățian, *op.cit.*, vol. VII, p. 83-84; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Correspondență A. Frâncu*, nr. 13156.

⁹⁵ *Tribuna*, nr. 138, 22 iunie/4 iulie 1896; nr. 139, 23 iunie/5 iulie 1896.

⁹⁶ Idem, nr. 181, 197/1896; BCU Cluj-Napoca, mss. 4119, *Correspondență Fr. Hossu-Longin*, vol. VIII, f. 60-61.

⁹⁷ Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. 460/1896; T.V. Păcățian, *op.cit.*, p. 783-787; A. Caciora, N. Roșu, *op.cit.*, vol. I, p. 184; *Telegraful Român*, nr. 109-110, 1896; MNIT, nr. inv. M. 2510.

⁹⁸ Arhiva Mureșenilor Brașov, *Correspondență A. Frâncu*, nr. 957-958; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V. Mangra*, doc. nr. 84, 220, 222.

între aceste împrejurări trebuie să observăm la iminentele alegeri.” La ea sunt chemați un număr de cca 50 participanți din elita politică românească, dintre care pe lângă cei zece membri rămași din vechiul Comitet Central ales în 1892, convocatorul îi consemnează pe: bănațenii sau adepții lor Alexandru, Eugen și Zeno Mocioni, C.Brediceanu, G.Popovici, V.Braniște, P.Rotariu, C.Diaconovici, M.Popovici; pe membrii grupării gazetiste; pe blăjenii I.M.Moldovan, A.Bunea și V.Hossu; pe arădenii N.Oncu, P.Truția, G.Vuia; pe D.Ciuta, O.Tilea, E.Dăianu, Z.Chirtop, D.Vaida, A.Cosma, I.Mihu etc. În cazul în care din orice motiv cei invitați nu vor putea participa la această întrunire, dr. I.Rațiu îi roagă a se substitui “prin alt bărbat de încredere din acel ținut, ca să nu rămână nereprezentat”. Pentru că toate partidele maghiare urmau să dea năvală în campania electorală asupra românilor transilvăneni, făcând “o adevărată vânătoare de suflete”, dr. Rațiu mărturisește că este absolut necesar “ca poporului român să i se spună din nou un cuvânt din partea fruntașilor săi, ca el să aibă o directivă sigură”, deși incontestabil Conferința națională era unicul for competent de a hotărî în această direcție⁹⁹.

Nu avem prea multe informații de la această consfătuire, unde au participat 35 de fruntași politici, lucrările datorită lipsei de încredere dintre ei și neparticipării bănațenilor care considerau că cele două convocări din 1896 sunt niște greșeli politice, au degenerat în confruntări confesionale. Participanții se pare că totuși au hotărât convocarea conferinței generale electorale a alegătorilor români din Transilvania și Ungaria, deoarece dr. Ioan Rațiu lansează a doua zi și invitarea pentru întrunirea ei la 24 octombrie st.n. 1896 la Sibiu. Dar și această conferință a fost oprită prin hotărârea primarului Drotleff, cu tot recursul înaintat vicecomitelui comitatului Sibiu¹⁰⁰.

Cum însă Conferința națională nu se mai putea ține, iar participanții se aflau pe drum, în urma vastei acțiuni cu dor de luptă a alegătorilor români din toate cercurile electorale, la Sibiu sub conducerea dr. I.Rațiu au avut loc consfătuiri intime în cursul a două zile. Analizând situația creată Partidului Național Român din toate punctele de vedere, dr. I.Rațiu a ajuns la concluzia că pentru schimbarea lucrurilor nu pot face deocamdată nimic altceva, decât să înainteze un protest energic la guvern, iar Comitetul Central să-și continue activitatea și pe mai departe privind politica națională română, în baza încrederii obștei românilor transilvăneni. Cei chemați și competenți, în fruntea cu gruparea dr. I.Rațiu, au decretat în cele din urmă pasivitatea și pentru aceste alegeri conform hotărârii partidului din 1887, atâta timp cât o abatere de la această hotărâre nu se putea face fără ca Conferința națională a Partidului Național Român să decidă¹⁰¹.

Dr. I.Rațiu va înainta la 11 noiembrie 1896 prin primarul orașului Sibiu, ministrului de interne ungar, un recurs bine motivat și documentat, cum că pe lângă ignorarea, nerespectarea sau călcarea în picioare a legilor existente în favoarea naționalităților, s-a “ajuns acum, ca organele administrative să ne despoaie și de libertățile comune cetățenești; prin cari constituția țării le asigură tuturor cetățenilor din patria noastră deopotrivă”. Președintele nu va ezita să arate frazele goale lansate pretutindeni de propaganda ungară în presă, în parlament, la guvern și mai ales în străinătate, că nicăieri naționalitățile nu au atâtea drepturi ca în Ungaria, țara cea mai liberală. Dar libertatea, continuă I.Rațiu, ca urmare a unor abuzuri constituționale, este pusă la discreția unui primar sau vicecomite, a căror motive de oprire a celor două convocări românești din 1896 stau chiar pe baza legii despre egala îndreptățire a naționalităților din 1868. În consecință, dr. I.Rațiu combate punct cu punct această interdicție ce însemna un adevărat război de exterminare și de maghiarizare a tuturor naționalităților din Ungaria. El arată, că cu atât mai de neînțeles apare această oprire a conferințelor naționale, cu cât de mai multe ori din parte guvernului ungar s-a exprimat dorința ca Partidul Național Român să abandoneze politica de pasivitate, deoarece “noi, românii, iubim libertatea pentru sine însăși, iubim viața constituțională și libertățile ei

⁹⁹ MNIT, nr. inv. M. 2484; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 222/1896, f.3; *Tribuna*, nr. 211, 216-217/1896; *Revista Orăștiei*, nr. 41/1896.

¹⁰⁰ *Tribuna*, nr. 219, 220, 221-227/1896; nr. 121/1897; *Dreptatea*, nr. 116-117/1897; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Correspondență A.Frâncu*, nr. 3408; T.V.Păcățian, *op.cit.*, vol. VIII, Sibiu, 1915, p. 5-7.

¹⁰¹ *Tribuna*, nr. 133, 211, 216-217, 1896; T.V.Păcățian, *op.cit.*, vol. VIII, Sibiu, 1915, p. 6-7.

pentru valoarea lor internă”, mărturisind că românilor li se revoltă întreaga ființă când aceste tezaure scumpe sunt profanate¹⁰².

Ministrul de interne a respins recursul la 24 decembrie 1896 iar guvernul ungar va da un comunicat în care își justifică hotărârile de oprire a unor adunări electorale convocate în scopul alegerii delegaților pentru Conferința națională din Sibiu, precum și pedepsirea cu închisoare și cu amendă a celor ce le-au convocat¹⁰³.

Pedepsit de poliția din Sibiu cu 10 zile de arest și o amendă de 70 florini pentru că a convocat Conferința din 24 octombrie 1896, dr. I.Rațiu nu se va lăsa descurajat nici de data asta, susținând strângerea rândurilor tuturor frunțașilor națiunii. “Micile deosebiri de vederi – cum îi scria I.Rațiu lui A.Mureșianu în octombrie 1896 – să nu ne împiedice în concentrarea tuturor puterilor neamului nostru pentru continuarea luptelor, care sunt convins că ne vor duce la izbânda dorită”, solicitându-i în final o declarație-protest în stil mare, cu mii de semnături în contra opririi întrunirii românilor “pe care cu drag să-l citească [Emil] Flourens și Gleston [William Edwart Gladstone] și toți amicii cauzei noastre din străinătate¹⁰⁴”.

Deși se simțea “tare obosit și numai ferma speranță într-un viitor mai bun, îmi dà putere ca să continui lupta mai departe”, cum se confesa dr. I.Rațiu în octombrie-noiembrie 1896 lui I.Coroianu, îl ruga pe acesta să redacteze în cel mai scurt timp în contra opririi conferinței “un protest energetic, destinat mai mult pentru străinătate, decât pentru publicul nostru”.¹⁰⁵

Indicațiile dr. I.Rațiu prevedeau ca lucrarea “să fie calmă, să vorbească mai mult mintea decât sentimentul”, acuzând tendința guvernului de a maghiariza toate naționalitățile și “mai vârtos” pe români. Solicită să nu se condamne întreagă națiune maghiară, militând pentru schimbarea pașnică a legilor bisericești, care să nu poată da ocazia de condamnare a celor ce urmau să subscrie protestul. Constată că în fața despotismului guvernamental, naționalitățile asuprite și-au pierdut încrederea în toți factorii vieții politice ai monarhiei, remarcând că Austro-Ungaria n-a fost niciodată atât de slabă, de sdruncinată și care “tot mai mult se apropie de o prăpastie”.¹⁰⁶

Protestul a fost redactat și tipărit, proiectul fiind expediat de dr. I.Rațiu elitei românești la 22 decembrie st.n. 1896 pentru a fi subscris în primul rând de delegații la Conferința Partidului Național Român și apoi de ceilalți frunțași ai poporului român și de mulțimea de alegători, urmând să se publice deodată în toate ziarele românești și apoi în limbile franceză și germană. În cele din urmă protestul nu a găsit unitate de vederi și a rămas în manuscris, el nefiind dat publicității¹⁰⁷. Interzicându-li-se întrunirea conferinței naționale, frunțașii politici români vehiculau în a doua parte a anului 1896 ideea că e timpul potrivit și indicat pentru organizarea unei mari adunări populare ca cea de la 1848 de pe Câmpul Libertății de la Blaj. În același timp sperau să se convoace adunări populare în cel puțin zece localități transilvănene, ori să se găsească alte mijloace pentru a protesta și a se afirma cu energie solidară drepturile românilor, dacă calea legală a conferințelor naționale le era închisă. În finalul acestor acțiuni se cereau rezoluții în acord cu poporul și dacă e cazul trimiterea unei noi deputațiuni la Viena cu un nou memorandum. De comun acord cu naționalitățile aliate să se organizeze și “o deputațiune comună”, impozantă ca număr, ca valoare etnică și ca factori constructivi în această monarhie.¹⁰⁸

¹⁰² *Tribuna*, nr. 264/1896; T.V.Păcățian, *op.cit.*, p. 12-21.

¹⁰³ *Tribuna*, nr. 234/1896, nr. 9/1897; T.V.Păcățian, *op.cit.*, p. 11-12, 21.

¹⁰⁴ Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 336, 337/1896; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Correspondență A.Frâncu*, nr. 3413; *Tribuna*, nr. 270, 8/20 decembrie 1896, nr. 167, 29 iulie/10 august 1897; St.Măndruț, *op.cit.*, în *AIACN*, XXVI (1983-1984), p. 473.

¹⁰⁵ MNIT, nr. inv. M. 2749/4.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Pasaje din acest protest vor fi publicate însă în presa maghiară care prin activitatea Cabinetului negru al Secției naționalităților au obținut documentul respectiv, desfășcând corespondența purtată de dr. I.Rațiu cu frunțașii români pentru a se analiza și subscrie manuscrisul (*Tribuna*, nr. 1-2, 4-5, 11-12/1897).

¹⁰⁸ MNIT, nr. inv. M. 2485; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 222/1896, f. 1-2; BCU Cluj-Napoca, mss. 4119, *Correspondență Fr.Hossu-Longin*, vol.III, f. 25-33; Idem, *fond A.Frâncu*, mss. sertar 404/5a,

Concomitent cu aceste acțiuni, dr. I.Rațiu sprijinit de G.Pop de Băsești, T.Mihali, R.Patiția și E.Dăianu va încerca să aplaneze conflictul cu V.Lucaciu prin constituirea în 1896 a unui juriu de onoare pentru a face pași în refacerea unității Comitetului Central. Deși conflictul s-a încheiat prin aplanarea neînțelegerilor reciproce, împăcarea n-a avut loc pe baza unei încrederi și sincerități comune deoarece ea n-a avut urmări practice¹⁰⁹.

Cu actul de proprietate asupra *Institutului Tipografic*, dr. I.Rațiu și gruparea sa, vor încerca în cursul acestui an să ducă la îndeplinire punctul 4 al rezoluției Comitetului Central din 15-16 noiembrie 1895, de înființare a unei societăți pe acțiuni care să asigure apariția celor două ziare ale Partidului Național Român.

Noua societate pe acțiuni *Tipografia română* se constituie la Sibiu în 9 aprilie st.n. 1896 ca urmare a prospectelor emise, trimise și subscrise până la 20 martie 1896 pentru 400 de acțiuni a 100 coroane fiecare preț nominal.¹¹⁰ Prezenți 11 fruntași politici români (I.Rațiu, T.Mihali, I.Coroianu, D.Vaida, Al.Filip, G.Tripon, D.Ciuta, R.Patiția, O.Tilea, C.Diaconovici, P.Truția) la adunarea generală constituantă, pe baza statutelor, societatea își alege pentru o perioadă de trei ani o direcțiune compusă din cinci persoane (I.Rațiu, G.Pop de Băsești, R.Patiția, D.Vaida și I.Coroianu) și un Comitet de supraveghere (T.Mihali, D.Ciuta și Al.Filip). Cele 400 de acțiuni vor fi împărțite după cum urmează: I.Rațiu 60, I.Coroianu 60, D.Vaida 60, G.Pop de Băsești 50, R.Patiția 50, D.Ciuta 30, Al.Filip 30, T.Mihali 25, G.Tripon 30, G.Domide 5¹¹¹.

În arhiva personală a dr. I.Rațiu întâlnim un document conceput nedat, redactat de Iuliu Coroianu care este o "Învoeală" între Rațiu și membrii acționari ai noii societăți, prin care el cedează acesteia pe baza unui contract de vânzare-cumpărare cu drept de proprietate averea națională română ce consta din ziarele *Tribuna* și *Foaia Poporului*, precum și din cauțiunea acestora la prețul de 19500 florini valută austriacă. Prin această înțelegere, societatea pe acțiuni recunoștea că aceste averi le-a primit în folosință și nu în proprietatea ei exclusivă, ci în scopul realizării programului național din 1881 reprezentat de Comitetul Central al Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria ales în ianuarie 1892¹¹².

Direcțiunea societății *Tipografia română* înaintea în mai-iunie 1896 prin dr. I.Rațiu cererea pentru înregistrarea firmei și a statutelor la Judecătoria regală din Sibiu în registrul firmelor comerciale asociate. Scopul și obiectivele societății conform statutelor erau de a promova literatura în general, și în special literatura română prin înființarea de întreprinderi cu caracter literar, de librărie, prin editarea unor ziare, utilizând exploatarea industriei tipografice cu toate ramurile ei pe o durată de 90 de ani. Societatea încerca să suplinească golurile pe acest teren și să răspundă necesității unei instituții cu scop pur cultural, nerăvnind la câștiguri bănești, ci la cele morale. Validarea se face la 5 iunie de Tribunalul regesc din Sibiu ca instanță comercială, autorizată de prefectul comitatului Sibiu la 25 iunie st.n. 1896, *Institutul Tipografic* încetând să mai existe și în locul lui înregistrându-se societatea pe acțiuni *Tipografia*¹¹³.

Se pare că noua societate pe acțiuni nu a dat rezultatele scontate, pentru că la 1 noiembrie 1896 în ședința direcțiunii *Tipografia*, dr. I.Rațiu în calitate de președinte, după o expunere detaliată a situației financiare, face propunerea de a reduce pe viitor cheltuielile de regie. Propune condensarea spațiului tipografic a celor două ziare, reducerea personalului sau angajarea acestuia cu salarii moderate, solicitându-le redactorilor să nu publice materiale pentru care s-ar putea intenta procese de presă deoarece nu posedau fonduri bănești care să

scrisoarea 10; Idem, mss. srtar 241/1; *Tribuna*, nr. 138 din 22 iunie/4 iulie 1896; *Corespondența lui George Moroiu*, vol. I, p. 69-70; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Corespondență A.Frâncu*, nr. 3415.

¹⁰⁹ Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, dosar 162, 276, 364/1896; N.Cordoș, *O încercare de aplanare a crizei Partidului Național Român (1896)*, în *Acta MN*, 35-36, Istorie, II, 1998-1999, p. 113-121.

¹¹⁰ MNIT, nr. inv. M. 2506; T.Pavel, *Partidul Național Român și acțiunea memorandistă*, Cluj-Napoca, 1994, p. 150-152.

¹¹¹ MNIT, nr. inv. M. 2533; I.Georgescu, *Dr. Ioan Rațiu (1828-1902)*, Sibiu, 1928, p. 172.

¹¹² MNIT, nr. inv. M. 2749/28.

¹¹³ Idem, nr. inv. M. 2502, M. 2528; *Tribuna*, nr. 131, 14/26 iunie 1896.

acopere cheltuielile de judecată. De altfel, bilanțul de gestiune de la 1 iulie la 31 decembrie 1896 a constatat un deficit de 1411 florini și 32 de creițari¹¹⁴.

Pentru a pune în aplicare "Învoeala" și pentru a înlătura suspiciunile cu privire la dr. I. Rațiu și averea partidului, președintele încheie la 6 februarie 1897 un contract de vânzare-cumpărare cu *Tipografia*, societate pe acțiuni cu sediul în Sibiu. Dr. I. Rațiu vinde cu toate drepturile de proprietate: "acele averi, care în prețul sumei de 19500 florini le-a fost cumpărat de la T.L. Albini prin contractul notarului public din Sibiu, Gavril Zăgoni, de sub nr. 69/96, și anume: toate aparatele și investiturile care au servit ca mobile și mașini la institutul numit *Institutul Tipografic* cu cauțiunile lor depuse și cu dreptul de edare al acestor jurnale". *Tipografia*, prin membrii în direcțiune, Dionisie Vaida și Rubin Patiția, având ca martori pe T.V. Păcățian și S. Moldovan, se obligă să achite toate datoriile (impozitele și cheltuielile de întăbulare), întăbulând (înregistrând) averea societății în cartea funduară la 19 iulie 1897 în valoare de 15000 florini¹¹⁵.

Conflictele din sânul redacției *Tribuna* de la Sibiu, dintre noul director executiv Elie Dăianu și T.V. Păcățian, dar mai ales cu slovacul Gustav Augustini și Ion Scurtu, îl face pe I. Rațiu să susțină în ședința din 14 iunie 1897 a societății *Tipografia*, necesitatea întocmirii unui regulament intern pentru conduita membrilor din redacția ziarelor, precum și formarea unei comisii de supraveghere a activității redactionale și a aplanării neînțelegerilor dintre colaboratori. Documentul fiind deja redactat prin contribuția lui I. Rațiu, D. Vaida, T. Mihali, I. Coroianu și R. Patiția se supune aprobării celor prezenți votându-se în unanimitate cu titlul: "Regulamentul intern al Institutului *Tipografia* societate pe acții și al redacțiunii ziarelor edate de acest institut"¹¹⁶.

Anul 1897 a adus criza partidului la proporții de durată, ea prelungindu-se într-un viitor imprevizibil, partidul ajungând să fie mai dezbinat, mai hăituit și mai slăbit ca niciodată. Se uita că aderenții lui grupați în teorie pe lângă un singur program politic, erau de fapt separați pe fracțiuni, grupări sau ziare, ceea ce însemna că la diversitatea programelor lor de acțiune erau și atâtea vederi politice. Nu principii politice fundamentale, dar nici măcar principii de tactică nu formau serioase bariere de despărțire dintre aceste grupări. Ele considerau în totalitate că postulatele programului de la 1881 trebuiau păstrate ca un minim de cereri legitime, la care românii transilvăneni aveau un drept incontestabil. Deosebirile începeau să se arate, când era vorba de mijloacele prin care se putea ajunge mai curând și mai sigur la realizarea dezideratelor naționale comune pasiviștilor, activiștilor, autonomiștilor, unioniștilor, moderaților și ultraiștilor¹¹⁷.

Gruparea dr. I. Rațiu, sprijinită de majoritatea aderenților Partidului Național Român, cerea strângerea rândurilor în jurul acestuia și a programului din 1881, prin întărirea solidarității, susținând că schimbarea tacticii să fie făcută de masele românești și nu de fracțiunile politice. "Niciodată n-am avut mai mare lipsă de a ne strânge rândurile – mărturisea dr. Rațiu unui fruntaș al partidului în februarie 1897 – decât în aceste timpuri de grele încercări pentru neamul nostru. Față cu un dușman puternic, numai prin strângerea rândurilor noastre, numai punând cu toții umăr la umăr și luptând în concordia frățească și cu perseverență bărbătească, putem spera la izbânda cauzei noastre. Din acest punct de vedere trebe să reprobăm procedura acelor care prin faptele lor, vrând nevrând, cauzează dezbinări și animozitate între frații de un sânge și care sub același stindard național au luptat în toată viața lor și pe toate terenurile vieții sociale, pentru revendicarea drepturilor naționale"¹¹⁸.

¹¹⁴ MNIT, nr. inv. M. 2507; M. 2530; Arhiva Mureșenilor Brașov, *Correspondență A. Frâncu*, nr. 3407; *Tribuna*, nr. 63, 19/31 martie 1897; I. Georgescu, *op. cit.*, p. 172.

¹¹⁵ MNIT, nr. inv. M. 2545, M. 2552.

¹¹⁶ Idem, nr. inv. M. 2581, M. 2582; N. Cordoș, *Plecarea lui Gustav Augustini de la "Tribuna!"*, în ActaMN, XII (1975), p. 361-371.

¹¹⁷ *Tribuna*, nr. 215, 257, 268, 270-271, 273-274, 277-279, 281/1897; Doctor Romanus, *Luptele românilor. Articuli istorico-politici*, Sibiu, 1898, p. 114-119.

¹¹⁸ *Tribuna*, nr. 55, 69-72, 78/1897; MNIT, nr. inv. M 2548, M 2749/37.

Teodor Mihali îi sugerează încă la începutul anului 1897 lui I.Rațiu să manifeste mai puțină încredere față de gruparea bănățeană condusă de Al.Mocioni, să fie mai rezervat și față de celelalte nuanțe politice din partid. Îi cere ca *Tribuna* să manifeste mai mult tact în legătură cu căderea primului guvern condus de D.A.Sturdza. Dar odată cu revenirea acestuia în fruntea noului minister liberal, atacurile și comentariile în legătură cu gafele lui politice, ca om și nu ca șef de partid, au fost reluate, deși dr. I.Rațiu se manifestase că acceptă principiul așteptării timpului oportun care să rezolve situația.¹¹⁹

Dr. I.Rațiu și direcțiunea societății *Tipografia* vor întâmpina greutăți în asigurarea fondurilor pentru editarea ziarelor, la care se vor adăuga și conflictele interne din redacție, soldate cum am amintit cu plecarea unor ziaști de talent din Sibiu. De altfel, într-o scrisoare din București datată 19 august st. n. 1897, T.V.Păcățian îl avertiza pe I.Rațiu despre situația dezastruoasă a *Tribunei*, rugându-l ca în interesul cauzei și al lui personal, dacă dorea să salveze ziarul de la pierire, să schimbe conducerea lui și să nu uite "că sub ruinele ei se îngroapă și frumosul trecut de 50 de ani al d-voastră!"¹²⁰

Gruparea dr. I.Rațiu nu considera pasivitatea față de alegerile parlamentare ca un "principiu de inactivitate" și în consecință va cere prin *Tribuna* să se înceapă o nouă serie de acțiuni sistematice, din care poporul român să-și arate necazurile, stările, dorințele și pretențiile sale spre binele cauzei naționale, pentru a scoate "și pe guvernul maghiar din rătăcirea în care se găsește, conștient ori inconștient."¹²¹

Într-un manuscris pregătit pentru a fi dat publicității, cu titlul *Partid și Comitet*, dr. I.Rațiu cere ca în fața prigonirilor zilnice și a evenimentelor politice din Austro-Ungaria, să se înceapă o luptă și mai intensă decât cea purtată până acum, pentru că este o luptă pentru existența întregului popor. Solicită concentrarea tuturor forțelor interne. "În deplină solidaritate până la izbânda dorită". Cere ca alegătorii români din Ungaria să găsească căile și mijloacele cele mai potrivite ca în locul Comitetului Central dizolvat și a cărui mandat a expirat, să-și aleagă conducători sau bărbați de încredere în jurul cărora să se grupeze foțele politice românești pentru ca lupta pentru existență să aibă puțință de izbândă. Dezgustat uneori de mizeriile oamenilor și ale unor grupări politice, cum mărturisea dr. I.Rațiu lui T.Mihali și lui G.Pop de Băsești, declara descumpănit însă la 20 noiembrie 1897 "că așa nu mai merge ... Vină dlu Mocioni cu ai săi în locul nostru și conducă ei mai bine".¹²²

Vechii tribuniști, grupați acum în jurul noului ziar *Tribuna Poporului* înființat la Arad, doreau o nouă direcție care să schimbe programul partidului, ceea ce le-ar fi permis să intre în activitatea parlamentară și a obține o lege electorală europeană, îndulcind relațiile româno-maghiare. Ei erau pentru o altă organizare a partidului în situația politică schimbată și ivită în România, fără contribuția și consimțământul vechiului Comitet Central pe care-l doreau schimbat, ținta lor fiind tot emanciparea națională, dar pe baze sigure și durabile.¹²³

Gruparea bănățeană din jurul *Dreptății* de la Timișoara, milita pentru armonie, concordie, solidaritate cu programul național, dar contra oricăror acțiuni radicale, pentru o moderație a luptelor naționale, menită a stăvili tentativele autorităților maghiare de a îngredi mișcarea românilor. Solicitau în schimb acțiuni pe teren cultural și economic care să-i

¹¹⁹ *Tribuna*, nr. 210, 23 septembrie/5 octombrie 1897; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 288/1897; BCU Cluj-Napoca, mss. sertar 302/1, doc. 1, 3-5; T.P.Lungu, *op.cit.*, p. 231-233; [I.Scurtu], *Din trecut, pentru viitor. Repririviri politice recente*, Sibiu, 1899, p. 37-39.

¹²⁰ Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 369, 372-374, 399/1897; MNIT, nr. inv. M. 2561, M. 2586/a, M. 2749/13; BCU Cluj-Napoca, mss. sertar 302/1, doc. 1, 3-5; *Tribuna*, nr. 228, 14/26 octombrie 1897.

¹²¹ *Tribuna*, nr. 222, 246-248/1897.

¹²² MNIT, nr. inv. M. 2749/8; BCU Cluj-Napoca, mss. 4055, *Correspondență G.Pop de Băsești*, vol. III, f. 34-35; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 278/1897.

¹²³ *Tribuna Poporului*, nr. 32, 18 februarie/2 martie 1897; *Tribuna*, nr. 33, 12/24 februarie 1897; Ahiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V.Mangra*, doc. nr. 229; Doctor Romanus, *op.cit.*, p. 116; L.Botezan, N.Cordoș, *op.cit.*, p. 301-304; A.Bunea, *Apariția unui nou ziar românesc în monarhia habsburgică: "Tribuna Poporului" i din Arad*, în *Ziridava*, VII (1977), p. 141-151.

pregătească în așteptarea unor vremuri mai bune, pentru a intra în luptă la momentul oportun, cu alți sorți de izbândă¹²⁴.

Gruparea din jurul *Gazetei Transilvaniei* remarcă sciziunea vremelnică din partid prin inaugurarea activității grupării de la Arad, ce se mărginea pentru început numai la persoane și ambiții. Ea va constata de altfel și dezorientarea grupării dr. I. Rațiu în apărarea cauzei naționale, dar și a celorlați bărbați politici români care stăteau „în amorțire”, gazetistii militând cu energie și deplină încredere pentru închegarea forțelor.¹²⁵

Anul 1897, va aduce și încercări de împăcare, deoarece oprirea celor două conferințe din 1896, va îndemna grupările din sânul partidului (în afara bănățenilor), să se gândească la organizarea unor acțiuni sistematice care să constate un partid “tare și nedivizat cum a fost odinioară”. Pentru aplanarea crizei și scoaterea cauzei naționale din amorțeală, milita și Bucureștiul, prin reprezentanții *Ligii Culturale* și ai celor două partide de guvernământ. Aurel C. Popovici, T. V. Păcățian, I. Russu-Șirianu și S. Periețeanu-Buzău solicitau o întrevedere a lui I. Rațiu cu V. Lucaciu și o a treia persoană nenominalizată undeva în România (I. Rațiu și S. Periețeanu-Buzău preferând Sinaia) sau la Arad. Întrevederea se pare că n-a avut loc, fiind trimiși totuși la Arad și Sibiu Ștefan Sihleanu și Ionel Grădișteanu¹²⁶.

Merită de reprodus aici caracterizarea realistă a situației existente în mișcarea națională, pe care I. Russu-Șirianu i-o face lui S. Periețeanu-Buzău la 4/16 mai 1897: “Oricât l-ați întări pe Raț, dându-i mijloace bănești, el singur cu cei din jurul său nu va face nimic, decât să cheltuiască banii pentru a susține o foaie, pe care amicii noștri au susținut-o 8 ani de zile cu jertfe mari din punga lor. Și nu știu zău, dacă ajutorul d-voastră, ar fi astfel răsplătit cu ceva. Eu socot că cu cârpituri de felul acesta nu mai e de dus, ci trebuie radical aranjate toate și așa cu toți să fim la un loc, toți într-o gândire: d-voastră dincolo și noi aici!”¹²⁷

Începutul îl vor face cei de la Arad care pentru data de 17/29 noiembrie 1897 pregătesc o adunare a alegătorilor români din statul ungar, de fapt o adunare care să se pronunțe pentru solidaritatea tuturor grupărilor Partidului Național Român în fața atacurilor guvernamentale, care prin presa maghiară încerca să exploateze în folosul ei criza *Tribunei* și a partidului, urmărind să izoleze pe conducătorii românilor de mase. Intensa corespondență a elitei românești și întrevederile G. Pop de Băsești, V. Lucaciu, V. Mangra și I. Rațiu de la sfârșitul anului 1897, dar mai ales corespondența dintre avocatul Șt. Cicio Pop și I. Rațiu prin care comunica președintelui că arădenii înclină spre înțelegere și împăcare, este edificatoare în acest sens.¹²⁸

Trimițându-i dr. I. Rațiu invitația de a fi prezent la Arad, Șt. Cicio Pop îi scria acestuia la 6 noiembrie 1897 următoarele: “Veniți în sânul nostru, să ne vedeți de aproape, și viți convinge, că nu suntem oameni răi” iar la 21 noiembrie că trebuie uitată discordia din ultimii ani, fiind convins că se vor înțelege “deoarece noi nu voim altceva, decât o luptă mai energică și o mișcare, din care să resară din nou înaintea lumii culte solidaritatea întregului partid național.” “Veniți la adunare ca lumea să ne vadă iarăși uniți – scria V. Lucaciu lui G. Pop de Băsești și I. Rațiu (16-17 noiembrie 1897) – Al doilea meeting îl putem ține peste o lună în Sibiu, al treilea la un scurt interval în Sălaj, apoi în Dej, Sătmar etc., cu participarea noastră a tuturor membrilor din Comitet, va să zică sub egida noastră.” De altfel, *Tribuna* de la Sibiu remarcă în editorialul *Acțiunea noastră*, fără îndoială o schimbare în tactica grupării

¹²⁴ *Dreptatea*, nr. 138, 142, 158/1896; nr. 105-106, 160, 164-165, 251-252, 266/1897; Doctor Romanus, *op.cit.*; R. Păiușan, *op.cit.*, p. 378-382; *Tribuna*, nr. 144, 2/14 iulie 1896.

¹²⁵ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 1, 1/13 ianuarie 1898; BCU Cluj-Napoca, *fond A.Frâncu*, mss. s. 322/5.

¹²⁶ *Tribuna*, nr. 219, 229, 248, 258-259/1897; *Dreptatea*, nr. 251, 15/27 noiembrie 1897; MNIT, nr. inv. M. 2571; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 371/1897; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V.Mangra*, doc. nr. 227; BAR, mss. S 25 (17-19)/CLXXI, S 63 (1)/CLXX, Corespondența nr. 79511.

¹²⁷ BAR, mss. S 25 (18)/CLXXI.

¹²⁸ MNIT, nr. inv. M. 2547-M. 2548, M. 2560, M. 2565, M. 2567- M. 2568, M. 2568/a, M. 2576; BCU Cluj-Napoca, *Correspondență G.Pop de Băsești*, vol.II, f. 71-72, 89-91; vol. III, f. 13-16; Idem, mss. s. 241/1, doc. 31; L. Botezan, N. Cordoș, *op.cit.*, p. 307-320; *Roman R. Ciorogariu (1852-1936). Studii și Documente*, Oradea, 1981, p. 413-415.

de la Arad, care de la “îndulcire” și “rezerva binevoitoare”, îndemna acum la acțiuni fără rezerve.¹²⁹

În fața acțiunilor de la Arad și înainte de a se pronunța asupra lor, dr. I.Rațiu convoacă pentru 11 noiembrie 1897 la Cluj o consfătuire a grupării sale. Cei prezenți aici (I.Rațiu, G.Pop de Băsești, T.Mihali și D.Vaida) redactează și multiplică cu semnăturile lor originale, o circulară ce va fi expediată a doua zi vechilor membrii ai Comitetului Central ales în 1892 și celor cooptați ulterior.¹³⁰ Semnatarii circularei de la Cluj apreciau că în situația dată, era neîndoios ca interesele mari ale românilor să pretindă imperios și grabnic o puternică acțiune național-politică. Erau însă de părere că aceste acțiuni ce urmau a se întreprinde, trebuiau să reprezinte voința generală a poporului român, legal reprezentată numai de Comitetul Central existent. Ei doreau și voiau o sinceră împăcare, dar numai prin susținerea programului politic existent și prin respectarea și păstrarea actualei organizări politice a Partidului Național Român. În final, semnatarii circularei nu acceptă o astfel de acțiune a arădenilor și nici participarea lor la adunarea din 17/29 noiembrie 1897, cerând tuturor membrilor conducerii partidului să răspundă imediat cu reîntoarcerea poștei, la adresa dr. I.Rațiu din Sibiu, dacă împărtășesc sau nu părerea lor. Rezultatul urma să-l comunice convocatorilor de la Arad și opiniei publice.¹³¹

Correspondența purtată de dr. I.Rațiu cu G.Pop de Băsești, G.Tripon, A.Suciu, D.Ciuta, N.Popovici, V.Ignat, Al.Filip, M.Veliciu și cu ceilalți membrii ai Comitetului Central care și-au manifestat deschis (pro și contra) participarea la proiectata acțiune a arădenilor din 17/29 noiembrie 1897, îl face pe președinte să-i răspundă la 14 noiembrie 1897 lui Șt.Cicio Pop. Dorința arătată de Șt.Cicio Pop de a începe cât mai curând o acțiune nouă în problema națională, mărturisirea dr. I.Rațiu, “nu numai că o înțeleg dar o și împărtășesc și adaug chiar că, cum e și firesc la oameni care vor să lupte pentru aceeași cauză, gândurile noastre s-au întâlnit în această privință.” Cerând seriozitate și chibzuință lui Șt.Cicio Pop și celorlăți arădeni “pătrunși numai și numai de dorul unei mișcări energice și cu desăvârșire solidare a tuturor membrilor partidului nostru național”, le solicită în final să nu convoace adunarea (majoritatea din cei consultați fiind de această părere), cerându-le ca mișcarea să fie pornită, la înțelegere cu ei asupra modalităților de organizare, în cel mai scurt timp, dar de cei îndreptățiți, adică de conducerea partidului.¹³²

Correspondența derulată între Șt.Cicio Pop și I.Rațiu din lunile noiembrie-decembrie 1897, atestă că inteligența arădeană a fost de acord să amâne mitingul proiectat, trimițându-l la tratative pe V.Mangra. De altfel, dr. I.Rațiu îi va comunica lui Șt.Cicio Pop la 17 decembrie 1897 că: “zi și noapte cuget la mijloacele prin care ne-am putea strânge rândurile și cum am putea delătura neînțelegerile care mai există între noi și cei grupați în jurul *Tribunei Poporului*. Sunt convins, că întâlnirea noastră ar avea rezultatul dorit ... să nu ne găsească anul viitoriu dezbinăți.”¹³³

Pentru 4 decembrie 1897 dr. I.Rațiu convoacă la Sibiu ședința Comitetului Central pentru a discuta situația internă și organizarea partidului, ca și poziția lui față de noile măsuri guvernamentale, deoarece “e absolut de lipsă ca de nou să ne prezentăm în fața lumei, uniți și întăriți, în rânduri cu adevărat strânse, spre manifestarea voinței poporului

¹²⁹ Biblioteca Astra Sibiu, *fond I.Rațiu*, cutia LX/41-42 (nr. inv. 4153-4154); *Tribuna*, nr. 246-247/189, BCU Cluj-Napoca, *Correspondență G.Pop de Băsești*, vol.II, f. 71-71.

¹³⁰ Din totalul de 25 membrii ai Comitetului Central, 2 au decedat, 3 au emigrat în România, 8 s-au retras, rămânând 12, la care pe baza “concluserilor” ulterioare s-au cooptat încă trei membrii noi, în deplin consens cu cel ales, ajungându-se la un total de 15 membrii. S-a abandonat astfel planul alegerii unui nou comitet care ar fi provocat noi certuri și nici guvernul maghiar nu admitea o nouă conferință națională în acest sens (MNIT, nr. inv. M. 2749/8; I.Suciu, *Arădanii și Partidul Național Român*, Arad, 1926, p.9-10.)

¹³¹ MNIT, nr. inv. M. 2571-M. 2572, M. 2572/a; BCU Cluj-Napoca, mss. s. 241/1, doc. 32.

¹³² MNIT, nr. inv. M. 2547, M. 2548, M. 2560, M. 2565, M. 2567-M. 2568, M. 2568/a, M. 2569, M. 2571-M. 2572, M. 2572/a, M. 2573, M. 2576, M. 2686; BCU Cluj-Napoca, *Correspondență G.Pop de Băsești*, vol. III, f. 32-37; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. 76/1897.

¹³³ Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, dosar 385-390/1897; BCU Cluj-Napoca, *Correspondență G.Pop de Băsești*, vol. III, f. 13-16; BAR, mss. Coresp. nr. 79511; MNIT, nr. inv. M 2555; L.Botezan, N.Cordoș, *op.cit.*, p. 317-319.

român”. În virtutea concluziei de la această întrunire și ca urmare a înțelegerii grupării dr. I. Rațiu și a celor din jurul *Tribunei Poporului*, acestea vor lansa convocatoare pentru ținerea unor adunări publice, având ca obiectiv principal reanimarea vieții politice și protestul contra noului proiect de lege privind maghiarizarea numelor de localități. Ele urmau să aibă loc la Sibiu în 2/14 decembrie și al Arad în 11/23 decembrie 1897, solicitându-se asemenea adunări protestatatoare și în celelalte comitate sau cercuri electorale locuite de români. Deși cele două adunări au fost oprite sub pretextul că au fost convocați numai românii, contrar legii naționalităților din 1868, ceea ce nu erau și nu le putem considera adunări populare ale tuturor naționalităților, românii doritori de acțiune și libertate au alergat din toate părțile să participe la ele, organizatorii manifestându-se în final numai prin publicarea unor declarații-protest sau rezoluții ce purtau sute de subscrieri¹³⁴.

“Exclusivismul autocratic autoritar”, cum scria V. Mangra lui G. Pop de Băsești la 10 noiembrie 1897 după întâlnirea lui cu dr. I. Rațiu la Sibiu, se dovedea păgubitor cauzei naționale, constituind se pare o cauză principală a imobilismului ce a cuprins bătrânii stegari ai Partidului Național Român după declanșarea crizei¹³⁵. A nu întreprinde nici o acțiune politică până va decide Comitetul Central, echivala cu renunțarea la luptă. Împăcarea ar fi fost posibilă numai dacă ambele părți ar fi înțeles să facă concesii reciproce. Atitudinea adoptată însă de liderii grupărilor de la Sibiu și Arad, demonstra că posibilitatea de a se reface unitatea Comitetului memorandist era departe de a putea deveni realitate la sfârșitul anului 1897. Consecința acestor neîmpăcări, a perpetuării crizei în mișcarea națională, va avea urmări și asupra vieții culturale a românilor din Transilvania și Ungaria.

Guvernul lui Bánffy Dezső în politica lui de deznaționalizare a popoarelor nemaghiare, va lua unele măsuri pentru a controla și subordona învățământul școlilor confesionale, dar mai ales societățile culturale românești. Confruntarea directă a *Astrei* din anii 1895-1897 cu autoritățile ungare care cereau schimbarea denumirii societății prin scoaterea din titulatură a cuvintelor “poporul român” și “transilvan”, pentru anularea caracterului național-politic, a dat câștig de cauză guvernului maghiar.

Adunarea generală a *Astrei* ce a avut loc la Sibiu în zilele de 10-11 martie 1897 pentru a se pronunța asupra propunerilor guvernului, a votat cu 48 de voturi pentru și 13 contra ștergerii cuvântului “transilvan” din titulatura *Astrei*, ea purtând pe viitor denumirea de *Asociațiunea pentru literatura română și pentru cultura poporului român*.

Prezent la adunarea *Astrei* de la Sibiu, dr. I. Rațiu a fost contra schimbării statutelor, considerând că schimbarea titlului este un lucru revoltător, iar ștergerea cuvântului transilvan ar însemna renunțarea la autonomia Transilvaniei și implicit a recunoaște uniunea ei cu Ungaria. La rândul său *Tribuna* alături de *Gazeta Transilvaniei* și *Dreptatea*, vor aduce argumente istorice pentru a combate pretenția autorităților de a se renunța la cuvântul “transilvan”. Lipsa unei unități de vederi în această problemă în rândurile conducerii *Astrei*, se explică și prin criza Partidului Național Român din această perioadă¹³⁶.

Cu toate acestea *Tribuna* îndeamnă la începutul anului următor ca între toate grupările politice ale românilor transilvăneni și a celor din România să se încerce unirea lor. Redacția îndeamnă ca partidele politice din România să nu se mai acuze pe problema națională, să se înțeleagă în interesul adevărat și să se manifeste nu ca partide, “ci ca România, unită în gând și în simțire și cu încredere deplină în marele ei monarh, și, în frunte cu el, în puterea ei și în istorica ei menire”. Dar gruparea de la Arad prin Eugen Brode, care-i

¹³⁴ *Tribuna*, nr. 261-269/1897; *Tribuna Poporului*, nr. 232-235, 270, 272, 275-276/1897; *Revista Orăștiei*, nr. 1, 1/13 ianuarie 1898; Arhivele Naționale București, fond I. Rațiu, dosar 77, 389/1897; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, fond V. Mangra, doc. nr. 86, 95, 233, 235, 237; MNIT, nr. inv. M. 2554-M. 2555; L. Botezan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 319-324.

¹³⁵ BCU Cluj-Napoca, *Correspondență G. Pop de Băsești*, vol. II, f. 89-91.

¹³⁶ *Tribuna*, nr. 46-47, 52/1897; L. Botezan, N. Cordoș, *Politica guvernului Bánffy în Transilvania din anii 1897-1898*, în AIIAC, XIV (1971), p. 180-181; E. Glodariu, *Un moment din viața Astrei: Modificarea statutelor (1897)*, în Acta MN, IX (1972), p. 277-287.

scria la 14/26 ianuarie 1898 lui Vasile Mangra, îl considera pe dr. I. Rațiu că “a dat destule dovezi despre neputința și incapacitatea sa politică, încât să merite a fi lăsat în pace”¹³⁷.

Începutul anului 1898 aduce mari greutăți în asigurarea fondurilor bănești pentru susținerea celor două ziare de la Sibiu, dr. I. Rațiu solicitând prin toate mijloacele abonamente din Transilvania, România și Bucovina care să salveze situația. Evenimentele ce se desfășurau în Austro-Ungaria, situația defavorabilă în care se găseau naționalitățile din Ungaria, scria Ioan Rațiu unui necunoscut din Bucovina, se impunea datoria de a continua lupta pentru revendicarea drepturilor naționale. Pentru susținerea acestei lupte dr. I. Rațiu conchidea că “ne trebuie ziare rezolute, energice și mai presus de toate naționale, care fără șovăire să-și facă datoria în toate direcțiunile, având în vedere singur și exclusiv interesele neamului românesc”¹³⁸.

Correspondența intensă purtată în tot cursul anului 1898 dintre I. Rațiu și T.V. Păcățian este edificatoare în a observa starea președintelui, al grupării sale și a celor două ziare. T.V. Păcățian îi face observații critice la adresa redacției *Tribunei* care este foarte slabă, la anturajul dr. Rațiu (E. Dăianu și I. Coroianu) ce-l va face să rămână singur, la imposibilitatea reușitei unor acțiuni, trimițându-i sugestii cu privire la relansarea activității Comitetului Central și a partidului. Dr. I. Rațiu îl recheamă pe T.V. Păcățian la *Tribuna*, deși nu-i poate asigura un salariu corespunzător, solitându-i să rămână în București, de unde să scrie câteva articole în care “de un lucru te rog să nu ataci niciodată nația ungurească, ci guvernul, să te uiți cu un ochiu și la legea criminală, căci nu mai putem suporta amendele bănești”. Dr. I. Rațiu se plânge de lipsa entuziasmului la “mulțimea cea învățată sau poate prea învățată”, care să fie scoasă din amorteală pentru a sprijini *Tribuna* ce se înglobează tot mai mult în datorii. Pentru salvarea cauzei naționale consideră că “noi trebuie să avem și să ne formăm bărbați cu caracter de fier”, care să nu părăsească stindardul partidului, sărind de la o extremă la alta. Mărturisește că deși nu stă cu mâinile în sân, are multe de făcut și nu poate lucra precum ar dori, dispunând de puține puteri de muncă și mijloace financiare. Cu toate acestea, nu e disperat, dr. I. Rațiu sperând la vremuri mai bune pentru a-și face datoria, declarând că “voi sta până la fine la postul meu”¹³⁹.

Împlinindu-se în 3/15 mai 1898 o jumătate de veac de la marea adunare de pe Câmpul Libertății de la Blaj, I. Rațiu, G. Pop de Băsești, I. Coroianu, D. Vaida, T. Mihali, R. Patiția și D. Ciuta, lansează pentru toată suflarea românească la 28 aprilie /10 mai 1898, un *Apel pentru serbarea de 3/15 maiu*, care să celebreze solemn memoria celei mai mari și mai mărețe adunări a poporului român. Acestora li se adaugă și alți semnatari (Al. Filip, Z. Chirtop, G. Ilea, Al. Pop, B. Podoabă, I. Maniu, C. Maniu etc), care în ferma lor convingere că răspund unei dorințe generale reclamate de opinia publică și sentimentul obștesc al poporului român: “subscriși convocăm prin aceasta, la Blaj, pe ziua de 3/15 mai 1898 o adunare publică de popor în scopul de a celebra în mod festiv memoria acestei epocale adunări a părinților și străbunilor noștri”. Adunarea n-a avut loc, autoritățile guvernamentale interzicând la 29 aprilie/11 mai 1898 organizarea ei, ceea ce îl va face pe dr. I. Rațiu să publice în paginile *Tribunei* de la Sibiu, un articol de protest cu titlul *În fața forței*, în care ia poziție contra măsurilor abuzive luate de așa-zisul stat de drept cu pretenții de liberalism. Cei care s-au încumetat să fie totuși prezenți la Blaj în 3/15 mai (V. Lucaciu, I. Coroianu, Șt. C. Pop, G. Ilea, I. Maniu, C. Maniu, E. Dăianu etc.), vor trimite de aici telegrame de salutare către frații și binevoitorii cauzei românilor transilvăneni de la București, Paris și Roma¹⁴⁰.

Gruparea dr. I. Rațiu spera ca prin reușita acțiunilor de la 3/15 mai 1898 și înmulțirea numărului de abonamente la cele două ziare, fondurile bănești să crească. În

¹³⁷ *Tribuna*, nr. 1, 1/13 ianuarie 1898; Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu, *fond V. Mangra*, doc. nr. 98.

¹³⁸ MNIT, nr. inv. M. 2550, M. 2584, M. 2749/19-20, 45; BCU Cluj-Napoca, mss. sertar 302/1, doc. 2. Într-o corespondență-ciornă către V. Ignat, dr. I. Rațiu cerându-i abonamente pentru susținerea ziarelor de la Sibiu, îi declară că în caz contrar va fi nevoit să le sprijine cu averea lui “deși poate sunt mai sărac decât poate cei mai mulți frunțași din celelalte 23 de centre” (MNIT, nr. inv. M. 2749/19).

¹³⁹ Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. nr. 619/1897, 373-374/1898; BCU Cluj-Napoca, mss. sertar 302/2, doc. 1-7.

¹⁴⁰ *Tribuna*, nr. 91-93, 95-97/1898; MNIT, nr. inv. M. 2728.

realitate, abonamentele *Tribunei* au scăzut de la 1000 la începutul anului 1898 la 840 exemplare, iar cele ale *Foii Poporului* de la 2300 la 1600 numere, ceea ce punea în pericol existența ziarelor partidului. În această situație, dr. I. Rațiu va solicita sprijinul inteligenței românești pentru salvarea celor două ziare, lăsând scrisori-apel amicilor de principii sau convocând ședința direcțiunii societății pe acțiuni *Tipografia*¹⁴¹.

Cu toate strădaniile dr. I. Rațiu și a grupării sale ce aveau ca scop “apărarea intereselor naționale și promovarea binelui obștesc”, toamna anului 1898 aduce vremurile cele mai grele în viața ziarelor de la Sibiu, președintele informându-și adepții că sistarea lor era iminentă. În această situație, el și tovarășii de drum își dădeau seama că vor trebui să se retragă și să dea locul lor altora mai norocoși, nu înainte de a avea loc o consultare a tuturor factorilor naționali din Transilvania și România¹⁴².

Punându-se din nou problema reluării tratativelor încă din vara anului 1898 pentru realizarea unei păci cu cei de la Arad, vehiculându-se chiar și soluția fuzionării celor două *Tribune*, dr. I. Rațiu îi va scrie lui G. Pop de Băsești la 7 septembrie 1898 că: “Eu din partea-mi îți declar sărbătorește că nu sunt în contra unei păci cinstite, și dacă nu aş putea primi condițiunile statorite de majoritatea celor competenți, sunt rezolut a mă retrage în opoziție, ci în pensiune fără pensiune – adică la odihnă pe care în etatea mea, cred că o merit, lăsând terenul altor puteri mai tinere, și mai apte de a duce lupta mai departe. Chestiunea asta așteaptă rezolvare în cel mai scurt timp”¹⁴³.

Primind scrisoarea lui I. Rațiu, se pare că G. Pop de Băsești i-a sugerat ca împreună să se retragă din fruntea Partidului Național Român, pentru a face loc altora mai potriviți conjuncturii politice defavorabile care a survenit după 1895. La propunerea de retragere a lui Băsești, doctorul Rațiu va reveni din nou la 16 noiembrie 1898, formulând astfel răspunsul: “zici că suntem datori a întreprinde tot posibilul, sau să dăm locul altora. Sânt pe deplin de acord, dar când vom da locul altora, să o facem în deplină coînțelegere”, asigurându-l că până atunci va încerca tot ce era omenește posibil pentru depășirea dificultăților morale și financiare¹⁴⁴.

Epuizându-li-se rezervele financiare și pentru a evita falimentul, dr. I. Rațiu și susținătorii săi au fost puși în situația de a opta: fie pentru sistarea celor două ziare, ceea ce echivala cu recunoașterea faptului că erau învinși și că trebuiau să se retragă din fruntea partidului; fie să se cramponeze de pozițiile de lideri ai Partidului Național Român și să recurgă la ajutorul bănesc al conservatorilor din România. Au ales cea de-a doua alternativă promisă de Virgil Arion în vara anului 1898 pe când se afla împreună cu dr. I. Rațiu în stațiunea balneară Reichenhall (26 iunie-3 august 1898)¹⁴⁵. Până atunci, influența conservatorilor s-a limitat numai la presă, în sensul că *Tribuna* a preluat din ziarele conservatoare idei și articole cu caracter antiliberal.

Previziunea pe care o făcea dr. I. Rațiu în noiembrie 1894 în închisoarea de la Seghedin cu privire la schimbarea tacticii românilor transilvăneni în momentul venirii liberalilor la conducerea României se adeverea. “Reculul tactic” folosit în cele două guvernări liberale de Dimitrie A. Sturdza (4/16 octombrie 1895 – 21 noiembrie /3 decembrie 1896 și 31 martie/12 aprilie 1897 – 11/23 aprilie 1899) ce a adus prejudicii mișcării naționale din Transilvania, va angaja atacul concertat al Partidului Conservator din România cu cel al grupărilor dr. Ioan Rațiu, al bănățenilor lui Alexandru Mocioni și al gazetistilor împotriva acestuia. Atacul început separat de conservatori încă din 1894, continuă în anii următori când majoritatea parlamentară național-liberală se alătură opoziției, combătând

¹⁴¹ MNIT, nr. inv. M. 2583-M. 2584, M. 2749/19, 21; Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. nr. 286/1898; L. Botezan, N. Cordoș, *Frământările din Partidul Național Român transilvănean în anul 1898*, în *AIAC*, XVI (1973), p. 238-241.

¹⁴² MNIT, nr. inv. M. 2749/19; Arhivele Naționale București, *fond I. Rațiu*, doc. nr. 279/1898.

¹⁴³ BCU Cluj-Napoca, mss. 4119, *Correspondență Fr. Hossu-Longin*, vol. III, f. 87-89; Idem, mss. serti 302/1, doc. 2; MNIT, nr. inv. M. 2583; L. Botezan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 237-238.

¹⁴⁴ MNIT, nr. inv. M. 2749/62.

¹⁴⁵ *Tribuna*, nr. 135, 21 iunie/3 iulie 1898; MNIT, nr. inv. M. 2587; L. Botezan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 241-246.

intenția ca mișcarea românilor din Austro-Ungaria să fie condusă de grupul emigrat în România de sub influența lui D.A.Sturdza¹⁴⁶.

În ședința din 21 martie st.v. 1898 a dezbaterilor parlamentare, Barbu Ștefănescu Delavrancea, văzând miopia politică a lui D.A.Sturdza în problema națională, dezvăluie intențiile lui din 1894 când doritor de glorie face propunerea de emigrare a memorandiștilor condamnați. Barbu Ștefănescu Delavrancea aduce acum în discuție discursul lui D.A.Sturdza de la Orfeu din 25 septembrie 1894 când el a declarat că reprezentanții țaranilor de peste Carpați au intrat în închisorile de la Seghedin și Vaț ademeniți și corupți de banii din București și Budapesta. Delavrancea va arăta că "fatala diplomatie" a "samsarului cinstit" de la București, a dorit să impună Comitetului Central al Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria o nouă conducere rezidentă în România și o nouă direcțiune (orientare) a *Tribunei*, pretinzând astfel dr. Rațiu care nu cedase teroarei ungurești, să se supună lui. Va încheia, prezentând răspunsul cunoscut al dr. Ioan Rațiu cu privire la hotărârea sa și a conducerii Partidului Național Român de a intra în închisoare, de ziua Înălțării Domnului a anului 1894. În cele din urmă discuțiile parlamentare din România din acest an, aprobă ca centrul de greutate al luptei naționale să rămână în Transilvania, așa cum de altfel declarase Barbu Ștefănescu Delavrancea și la 21 septembrie/3 octombrie 1897 la mitingul organizat în București de *Liga Culturală*, în apărarea românilor transilvăneni "că nimic neschimbându-se dincolo de Carpați, nimic nu se va schimba dincoace de Carpați"¹⁴⁷.

Correspondența dr. I.Rațiu cu Virgil Arion, prin intermediul "domniței" Zoe Arion din toamna anului 1898, ne dezvăluie intenția președintelui Partidului Național Român și a grupării sale care în schimbul unui ajutor bănesc substanțial ce să permită supraviețuirea ziarelor *Tribuna*, *Foaia Poporului* și autonomia mișcării lor, să cedeze conservatorilor "scrisoarea cea lungă" a lui D.A.Sturdza cu privire la emigrarea memorandiștilor după condamnarea lor în mai 1894¹⁴⁸. "Ca să nu fiu rău înțeles – scria dr. Rațiu la 22 septembrie 1898 lui Zoe Arion – noi am hotărât, că ne învoim ca amicii noștri să folosească după cum vor afla cu cale scrisoarea cea lungă, dar suntem de părere că ar avea mai mare efect dacă am publica-o mai întâi noi cu mai multe observări"¹⁴⁹. Și acest lucru se face în nr. 255 din 21 noiembrie/3 decembrie 1898 al *Tribunei*, publicându-se anterior și după apariția ei un studiu nesemnlat cu titlul *Din trecut, pentru viitor. Repririri politice recente*, menit a justifica publicarea scrisorii lui D.A.Sturdza și retipărit sub formă de broșură în anul 1899¹⁵⁰. Scrisoarea originală va fi expediată lui Zoe Arion la 25 noiembrie st. v. 1898, punând definitiv capăt neutralității față de luptele politice din România, de care dr. I.Rațiu făcuse atâta caz în perioada anterioară, deși redacția *Tribunei* și gruparea sa nu va recunoaște orientarea lor proconservatoare¹⁵¹.

La scrisoarea deschisă apărută în *Tribuna Poporului* din 5/17 decembrie 1898, cu titlul *Pentru domnul dr. I.Rațiu*, din partea unui fost membru al Comitetului Central al

¹⁴⁶ BAR, *Arh. V.Braniște*, fond politice-publice, I. mss. 8, p. 33-35; Biblioteca Națională București, mss. nr. 7551; *Amestec regretabil*, în *Tribuna*, nr. 89, 25 aprilie/6 mai 1898; A.Bunea, *Parlamentul României și imigranții români din monarhia habsburgică (1892-1914)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, series Historia, 1971, fasc. 2, p. 91-94; T.P.Lungu, *op.cit.*, p. 233-236; L.Botezan, N.Cordoș, *Din frământările Partidului Național Român transilvănean în anul 1897*, în *AILAC*, XV (1972), p. 285-293; A.Bunea, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă Unirii Transilvaniei cu România (1892-1899)*, în *ActaMN*, VII (1970), p. 350-351.

¹⁴⁷ *Tribuna*, nr. 213/1897; nr. 68, 76-81/1898; T.Raicu, *op.cit.*, p. 37-39, 66-75; M.Vatavu, *Reflexe transilvane în opera și activitatea lui Barbu Delavrancea*, în *Transilvania în istoria și conștiința românilor*, Iași, 1985, p. 81-91; B.Delavrancea, *Opere*, vol. VIII, București, 1971, p. 368-386; *Liga Română*, nr. 38/28 septembrie 1897, p. 571-573.

¹⁴⁸ MNIT, nr. inv. M. 2587-M. 2588/a-d, M. 2749/a-d, M. 2749/30, 62; Arhivele Naționale București, *fond I.Rațiu*, doc. nr. 13-14/1898; L.Botezan, N.Cordoș, *Frământările din Partidul Național Român transilvănean în anul 1898*, în *AILAC*, XVI (1973), p. 231-257; N.Cordoș, *Memorandiștii și problema emigrării politice*, în *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai"*, Historia, XXXIX (1994), nr. 1-2, p. 163-168.

¹⁴⁹ MNIT, nr. inv. M. 2588/b.

¹⁵⁰ *Tribuna*, nr. 251, 253-255, 257-258, 260-261, 263-264, 266-267, 272; T.Raicu, *op.cit.*, p. 37-39. Studiul aparține lui Ion Scurtu, vezi *Almaul scriitorilor de la noi*, Orăștie, 1911, p. 71.

¹⁵¹ MNIT, nr. inv. M. 2588/d; *O greșeală regretabilă*, în *Tribuna*, nr. 269 din 9/21 decembrie 1898.

Partidului Național Român care formula reproșuri la adresa lui I. Rațiu și I. Coroianu referitoare la atitudinea lor din perioada procesului memorandist și a detenției de la Seghedin, dr. Rațiu a redactat o replică intitulată *Puncte de orientare*. Destinată să fie dată publicității, ea a fost concepută sub forma a 13 întrebări, care au fost adresate “fostului membru” de a răspunde dacă este de acord cu faptele lui D.A. Sturdza, având menirea de a justifica fapta bătrânului președinte în fața opiniei publice românești prin publicarea “scrisorii ispită”¹⁵².

Punându-se astfel în poziția de a face jocul politic al conservatorilor prin pactul încheiat în toamna anului 1898 cu Virgil Arion, dr. I. Rațiu a comis exact aceeași geșeală pe care el o imputase grupării vechilor tribuniști. Pasul făcut de Rațiu și aderenții săi a contribuit la accentuarea crizei și polemicii din mișcarea națională într-un moment când evenimentele politice din Europa și mai ales din Austro-Ungaria ar fi trebuit să îndemne la reflecții și eforturi intense pentru refacerea unității și disciplinei conducerii Partidului Național Român.

NICOLAE CORDOȘ

DEBATES INSIDE THE ROMANIAN NATIONAL PARTY FROM TRANSYLVANIA
BETWEEN 1894/1898
(Abstract)

Shortly after the Congress of the Nationalities and the release of the “memorandists”, inside the Central Committee of the R.N.P. started a time of debates and dissensions.

The crisis of the R.N.P. till 1905 was determined by complex internal and external causes. In our opinion the major cause was the existence inside the party dissimilar conceptions about the support lent assistance by the political parties from Bucharest.

In order to understand the events between 1894/1898 we analyzed the members of the R.N.P. call around the program Party since 1881, but separated in factions, groups or different newspapers, such as an expression of bourgeois democracy. We don't ignore the conflicts between generations and the debates linked by the future tactics and the strategy of the Party, the most important point being the taking again active political life.

---

¹⁵² MNIT, nr. inv. M. 2749/7.

DESĂVÂRȘIREA UNITĂȚII NAȚIONALE ÎN TOAMNA ANULUI 1918 ȘI RELAȚIILE ROMÂNNO-RUSO-UCRAINIENE

După unirea Basarabiei cu România, elementele antiromânești au încercat să destabilizeze provincia. Într-un *Buletin informativ* al marelui Cartier General Român se arată că “ofițerii ruși s-au constituit în bande și jefuiesc populația”. Lor li s-a alăturat nobilimea evreiască din Chișinău care a hotărât să discrediteze pe români prin orice mijloace¹. Agitații antiromânești sunt semnalate și în județul Hotin, unde adversarii românilor vehiculau ideea creării unei Republici a Hotinului a cărui președinte urma să fie desemnat un frate al lui Alexandru Nicolaevici Krupenski, declarând că ei nu voiesc să recunoască alipirea Basarabiei la România². Ucraina sovietică dorea să-și lărgască granițele revendicând o parte din teritoriul județelor Hotin și Cetatea Albă din Basarabia dar și din Bucovina cu orașele Cernăuți, Siret și Storojinet. În schimb, soarta ucrainenilor din Ungaria nord-estică fusese hotărâtă prin Pactul de la Philadelphia, pe care T. G. Masaryk îl încheiase încă în iulie 1918 cu dr. Zetkowici, reprezentantul rușilor din Ungaria, prin care Rusia Subcarpatică consimți la unirea ei cu Republica Cehoslovacă în schimbul unei autonomii locale³.

Propaganda bolșevică în Basarabia era la rândul ei foarte activă. Organele românești au depistat pe consilierul agricol Ivanovici, socialist revoluționar, care a lansat o serie de proclamații cu conținut antiromânesc intitulate *Basarabscaia zavsca* adresate țăranilor și muncitorilor. Documentele arată că guvernul român este dușmanul țăranimii și că în curând Basarabia va fi realipită la Rusia⁴. În comuna Camenetz-Podolsch a fost semnalată prezența mai multor bolșevici care în mod regulat trec la români “și caută contact cu soldații noștri spre a propaga bolșevismul și în armata română apoi, preoții de la Biserica Sobor din Soroca fac drumuri dese în Ucraina, mergând la Moghilev de unde aduc ziare, manifeste, răspândesc știri tendențioase în rândurile populației românești, zvonuri false”⁵. De asemenea în Odessa, renumit centru antiromânesc s-a format la începutul lunii noiembrie 1918 o societate de foști ofițeri ruși și funcționari care – potrivit documentelor vremii lucrează la încorporarea Basarbiei la Rusia⁶.

Pentru a face față acestor acțiuni destabilizatoare organele contrainformative române și-au perfecționat metodele de lucru. Încă din 1917 își desfășura activitatea un serviciu de siguranță al Deltei condus de Mihail Moruzov. Acesta a reușit să scoată din mâinile bolșevicilor în martie 1918 pe colonelul Dragu și căpitanul Oprișănescu arestați la Ismail și să ofere informații Serviciului de Siguranță al Corpului 6 Armată⁷. Concomitent s-a trecut la organizarea riguroasă a Basarabiei. Regele Ferdinand a instituit prin decret regal

¹ Arh. Naț. Buc, fond P. C. M, dosar 19/1918, f. 12-13.

² *Ibidem*.

³ Cf. Ion Nistor, *Cehoslovaciei și românii*, în *Codrul Cosminului*, VI, 1929-1930, Cernăuți, 1930, p. 139.

⁴ Arh. Naț. Buc, fond P. C. M, dosar 19/1918, f. 52.

⁵ *Ibidem*, f. 23.

⁶ *Ibidem*, f. 56.

⁷ Cristian Troncotă, *Mihail Moruzov și Serviciul Secret de Informații al Armatei Române*, București, 1997, p. 243-244.

Consiliul de Directori în fruntea căruia a fost numit dr. P. Cazacu, în timp ce Ion Costin, N. N. Codreanu, Gh. Grosu, Ștefan Ciobanu, Vlad Chiorescu, Emanoil Catelli, Iancu Gherman erau membri. Președintele urma să depună jurământul de credință în fața ministrului de interne, iar ceilalți membri ai consiliului prezentau acest legământ înaintea președintelui noului organism⁸. Prin jurnalul Consiliului de Miniștri din 13 iunie 1918 s-a hotărât numirea unui Comisar General al Basarabiei, care avea rolul să “coordoneze lucrările și să armonizeze raporturile între autoritățile civile și organele militare, în tot ce se referă la reorganizarea Basarabiei și la aplicarea măsurilor administrative”. În această funcție a fost numit generalul de corp de armată Arthur Văitoianu⁹.

Noul comisar lucra în strânsă colaborare cu consiliul de Directori care constituia de fapt conducerea civilă. Consiliul servea drept legătură între organele de stat ale țării cu Basarabia. “El va fi în principal consultat în toate problemele care cer să fie rezolvate pe cale de decrete în așteptarea unei lucrări legislative”¹⁰.

Pentru întărirea ordinii și liniștii interne în Basarabia, decretul privind organizarea jandarmeriei emis în timpul guvernului Marghiloman prevedea organizarea unei brigăzi speciale; a treia existență în țară având sediul (inspectoratul) la Chișinău¹¹.

Concomitent a fost intensificată propaganda românească. Un rol important a avut în această direcție Onisifor Ghibu, conducătorul cotidianului “România Nouă”, care apare la Chișinău. El s-a preocupat în special de răspândirea publicației în fruntea căreia se afla printre ostași, intelectuali. La 12 iunie 1918, Ghibu a expediat un mesaj comandantului Corpului V Armată cu sediul în Chișinău, generalul Istrati, prin care solicita sprijinul necesar răspândirii ziarului în rândurile ostașilor români din Basarabia. Ghibu își justifica cererea prin faptul că “în Basarabia atât de copleșită de influența rusească, cred că ar fi un bun mijloc de propagandă și în mâinile armatei noastre de aici, chemată a lucra pe toate terenele pentru întărirea vieții românești”¹². La 14 iunie 1918, O. Ghibu se adresează directorului învățământului din Basarabia în vederea aprobării răspândirii gazetei “România Nouă” în rândurile învățătorilor și profesorilor. Având în vedere situația grea a slujitorilor școlii, el propunea ca începând cu ziua de 15 iunie 1918 să fie trimisă tuturor învățătorilor din 1700 exemplare, dar era să fie subvenționată de Ministerul cultelor și instrucțiunii¹³. O. Ghibu a demarat acțiunea expediind cele 1700 exemplare promise învățătorilor basarabeni “pentru a-i obișnui încetul cu încetul cu cartea românească”, însă cerea sprijin financiar din partea autorităților într-o scrisoare expediată lui Ion Inuleț în vara anului 1918. Autorul mesajului se plânga însă că “cei mai mulți cititori nu plătesc abonamentul, iar gazeta este adusă în mari greutate financiare”¹⁴.

În vara 1918, Antanta a obținut victorii decisive pe frontul de vest împotriva Puterilor Centrale, profitând de criza economică, socială și politică, care cuprinsese forțele quadruplei alianțe. Din aceste motive, statele care făceau parte din Tripla Alianță au capitulat rând pe rând. Astfel la 16/29 septembrie 1918, Bulgaria a depus armele, fiind prima țară din blocul puterilor aliate Germaniei care a renunțat la luptă. Ea a semnat armistițiul cu Antanta la Salonic. Izolată, Turcia a fost nevoită să facă același lucru la 17/30 octombrie 1918, iscăind un document similar cu Anglia în portul Mudros din insula Lesbos.

⁸ Arh. Naț. Buc, fond P. C. M, dosar 30/1918, f. 14.

⁹ *Ibidem*, f. 8.

¹⁰ *Ibidem*, f. 13.

¹¹ Cf. C. I. Stan, *Politica internă a guvernului condus de Alexandru Marghiloman (martie–octombrie 1918)*, în *Musaioș*, V/1999, p. 298.

¹² *Onisifor Ghibu în corespondență*, vol. I, ediție de Mihai O. Ghibu, București, 1998, p. 353.

¹³ *Ibidem*, p. 168-169.

¹⁴ *Ibidem*, p. 267.

Austro-Ungaria acceptă și ea armistițiul de la Padova (Villa Giusti) semnat la 3 noiembrie 1918¹⁵.

În aceste condiții favorabile, aliații și-au îndreptat atenția spre Balcani unde Serbia și România se aflau sub dominația Puterilor Centrale. La 5 octombrie 1918, generalul Franchet d'Experey a întocmit un plan de operațiuni militare în regiune. Obiectivul principal era eliberarea Serbiei și sprijinirea României pentru înlăturarea ocupației străine, apoi se avea în vedere deblocarea Dardanelor, precum și organizarea de acțiuni energice împotriva forțelor austriece din Albania. Pentru frontul sârb au fost repartizate 17 divizii¹⁶.

În România, unitățile aliate aveau în frunte pe generalul Berthelot. El și-a instalat la început comandamentul la Giurgiu fiind primit cu mare entuziasm pe populația orașului. La 21 noiembrie (stil nou) 1918, marele Cartier General Român expedia raportul nr. 64 prin care informa președinția Consiliului de Miniștri că în portul dunărean, generalul C. Prezan a avut o întrevedere cu generalul Berthelot care i-a solicitat să-i pună la dispoziție nu mai puțin de 16 regimente de infanterie "pentru operațiile ce intenționează a le executa în Rusia". Dintre acestea șase "sunt cerute imediat de generalul francez"¹⁷. În ședința sa din 26 noiembrie 1918, Consiliul de Miniștri a aprobat cerera generalului Berthelot privind colaborarea trupelor române cu cele aliate. Modalitățile privind participarea unităților noastre urmau să fie stabilite de reprezentanții armatei franceze cu Ministerul de Război¹⁸.

Ulterior însă s-a renunțat la această colaborare. Generalul Berthelot s-a preocupat mai ales, de situația din Balcani unde situația era deosebit de complexă. Popoarele asuprite din dubla monarhie erau hotărâte să înlăture jugul secular al dominației habsburgice.

La rândul său, încercând să se salveze ce se mai putea salva, împăratul Carol a lansat un manifest intitulat *Către popoarele mele credincioase*. Documentul propunea restructurarea monarhiei bicefale în șase state independente. Românii din Transilvania intrau în componența Ungariei, iar cei din Bucovina erau încorporați în statul ucrainean. Soluția nu era deci viabilă, manifestul grăbind practic disoluția imperiului austro-ungar.

Românii aflați în Rusia nu considerau nici ei de durată noul stat austro-ungar, conștienți fiind că dorința lor de libertate și a celorlalte minorități naționale era prea mare. Popoarele asuprite își strâneau rândurile. Voluntarii români din Rusia au atras pe cehii și slovacii aflați aici. Consiliul Național Român a adresat, de altfel, o telegramă organului similar ceh prin care "declară separate de Austro-Ungaria, părțile românești ale Transilvaniei, Banatului, Crișanei, Maramureșului și Bucovinei, teritorii care formează acum cu România un stat unic, liber și independent"¹⁹. Dornici să contribuie la întregirea națională luptând pe fronturile de luptă din vestul Europei, ofițerii români aflați la Vladivostok, în îndepărtata Siberie doreau portivit unui scurt raport din 13/26 septembrie 1918, întocmit de liderii acestora să formeze "o nouă armată română de voluntari dintre prizonierii români din Siberia și Rusia ca un corp independent sub protecția aliaților". Această poziție se baza pe existența aici a aproximativ 30-40.000 de ostași români. Până la finele lunii septembrie 1918, peste 1.000 de oameni s-au alăturat armatelor cehe, care se

¹⁵ Marechal Foch, *Memoires pour servir a l'histoire de la guerre*, vol. II, Paris, 1932, p. 226-268; Georges Suarez, Briand. *Sa vie, son oeuvre avec son journal et des nombreux documents inedits*, vol. IV, (1916-1918), Paris, 1940, p. 378-383; Mircea N. Popa, Lucia Popa ș. a., *Primul război mondial. Texte și documente*, București, 1981, p. 407-417; Mircea N. Popa, *Primul război mondial 1914-1918*, București, 1979, p. 440.

¹⁶ Arh. Naț. Buc, Colecția microfilme Franța, rola 179, c. 363-370; Comte du Saint Aulaire, *Confession d'un vieux diplomate*, Paris, 1953, p. 472-473.

¹⁷ Arh. Naț. Buc, fond P. C. M, dosar 16/1918, f. 1.

¹⁸ *Ibidem*, f. 2; Vezi detalii la: C. I. Stan, *Generalul Henri M. Berthelot și armatele aliate de la Dunăre (1918-1919)*, în *Anuar de științe istorice*, Ploiești, IX/1997, p. 251-257.

¹⁹ *1918 la români...*, vol. II. p. 1202, doc. 394.

îndreptau spre fronturile aliaților²⁰. La 16/29 octombrie 1918, cele trei garnizoane de voluntari români din Celiabinsk Kurgan și Petropavlovsk au proclamat eliberarea provinciilor românești din cadrul monarhiei dualiste și alipirea lor la România, fapt adus la cunoștința guvernului de la Iași, președintelui S.U.A. și Consiliului Național al Unității Române creat în Paris la 20 septembrie / 3 octombrie, sub președinția lui Take Ionescu. În telegrama adresată șefului executivului american se afirma că voluntarii români din Rusia au declarat la 16/29 octombrie că “vechile teritorii românești, Transilvania, Banatul, Maramureșul și Bucovina erau detașate de Austro-Ungaria și alipite la România, cu care de aici înainte vor forma un stat unitar, iar locuitorii lor se vor considera supuși al României Mari”²¹. Această proclamație a avut un efect deosebit asupra românilor aflați în capitala Franței. Președintele Consiliului Național al Unității Române a răspuns prin cuvinte entuziaste, arătând că telegrama voluntarilor ardeleni i-a fost de cel mai mare folos în eforturile pe care Consiliul Național le face lângă aliați pentru recunoașterea reîntregirii neamului românesc²².

Hotărârea lor era întărită și de faptul că autoritățile austro-ungare, care în anii 1917-1918 au început să primească informații despre constituirea unităților de voluntari au luat o serie de măsuri pentru urmărirea și prinderea dezertorilor. Prefectul comitatului Hunedoara, de pildă, a dispus efectuarea unor anchete referitoare la prizonierii români din Rusia care s-au înrolat ca voluntari²³. De asemenea, căpitanul de poliție de graniță din Brașov într-o adresă expediată împrumutului guvernului ungar cu sediul la Târgu Mureș, preciza: “Vă propun să dispuneți ca toți subprefecții din teritoriul Dvs. Să procedeze la o revizie amănunțită a acestor liste de ajutoare și să sistați ajutoarele de război pentru cei care au intrat în serviciul inamicului”²⁴.

Cu toate măsurile întreprinse de autorități, mișcarea de eliberare națională a românilor transilvăneni, bănățeni și bucovineni se intensifică.

La 11/24 octombrie 1918 s-a hotărât la Cenăuți editarea primului număr al gazetei “Glasul Bucovinei”, de o pleiadă de intelectuali bucovineni în frunte cu profesorul universitar Sextil Pușcariu. Cu acest prilej a fost elaborată o declarație program care precizează între altele: “Pretindem că împreună cu frații noștri din Transilvania și Ungaria, cu care ne găsim în aceeași situație, să ne plămădim viitorul, care ne convine nouă în cadrul românismului”²⁵. Primul număr al acestei publicații a fost scos de sub tipar la 22 octombrie / 4 noiembrie 1918. Articolul program se intitula în mod semnificativ *Ce vrem*, fiind o adevărată declarație de independență a românilor din Bucovina: “Vrem să rămânem români pe pământul nostru strămoșesc să ne ocârmuim, precum o cer interesele noastre românești. Nu mai vrem să cerem la nimeni drepturile ce ni se cuvin”. Documentul solicita unirea neîntârziată cu România, în pofida oricăror greutăți și sacrificii care s-ar ivi, căci se declară cu tărie: “De ceea ce după drept vi se cade, acum când zorile dreptății au răsărit

²⁰ Arh. Naț. Buc, fond V. Stoica, I, dosar 35/1918, f. 8.

²¹ Voicu Nițescu, *Douăzeci de luni în Rusia și Siberia*, vol. III, București, 1932, p. 120.

²² *Ibidem*; C. I. Stan, *Contribuții ale românilor aflați peste hotare la înfăptuirea idealului național în toamna anului 1918*, în *AMN*, XII/1988, p. 625.

²³ Arh. Naț. Deva, fond Prefectura Comitatului Hunedoara, dosar 177/1918, f. 7-8, 16-17, 23.

²⁴ *Ibidem*, f. 28; cf. Ioan I. Șerban, *Românii în armata austro-ungară în anii primului război mondial*, în *Annales Universitatis Apulensis, Historica*, nr. 2-3/1998-1999, p. 213. Din totalul celor cca. 651.000 de români care au participat la război în cadrul armatei austro-ungare peste 120.000 au fost făcuți prizonieri în Rusia și mai bine de 20.000 în Italia (vezi Vasile Dudaș, *Voluntarii Marii Uniri*, Timișoara, 1996, p. 35-36.)

²⁵ Stelian Neagoe (editor), *Bătălia pentru Bucovina*, Timișoara, 1992, p. 89.

pretutindeni, o vom cere neînfricați și nu există jertfe care să nu aducem cu drag pentru împlinirea idealului nostru”²⁶.

La 14/27 octombrie a fost convocată la Cernăuți o Adunare Națională de către Consiliul Național Român din Austria alcătuit din deputații români din Parlamentul vienez. Pe lângă membrii acestui organism au participat primari din localitățile Țării de Sus a Moldovei, intelectuali. Cu toții s-au întrunit în Sala Mare a Palatului Național din Cernăuți unde s-au pus bazele Adunării Constituante. Adunarea a hotărât în unanimitate votarea unei moțiuni care stabilește “Unirea Bucovinei integrale cu celelalte țări românești într-un stat național independent și va purcede spre acest scop în deplină solidaritate cu românii din Transilvania și Ungaria”. Tot acum “spre a conduce poporul român din Bucovina și a-i apăra drepturile și spre a stabili o legătură strânsă între toți românii, Constituanta instituie un Consiliu Național alcătuit din 50 de membrii”. Potrivit moțiunii, acest organism “ne va reprezenta, prin mandatar și la Conferința de Pace”, fiind singurul organ reprezentativ al românilor bucovineni întrucât “în afară de el nu recunoaștem nimănui dreptul de a hotărî sau trata asupra poporului român din Bucovina”. Constituanta respinge, de asemenea, orice încercare care ar ținti la știrbirea Bucovinei, dorește însă să se înțeleagă cu popoarele conlocuitoare²⁷.

Consiliul Național ales de constituantă avea un comitet executiv format din Iancu Flondor – președinte, Dorimedant Popovici, Sextil Pușcariu – vicepreședinți, Vasile Bodnărescu, Radu Sbiera și Laurențiu Tomoiaga – secretari, Gheorghe Băncescu – casier.

Intensificarea luptei românilor bucovineni pentru autodeterminare se desfășura pe fondul preocupărilor autorităților austro-ungare de a ceda Bucovina și Galiția răsăriteană, Ucraina în schimbul a un milion de puduri (16.380 tone) grâu de care dubla monarhie avea mare nevoie. Acest târg oneros convenit încă din timpul tratatelor de pace de la Brest-Litovsk urma să se încheie în detrimentul poporului român.

În baza manifestului împăratului Carol, Consiliul Național Ucrainian a convocat imediat la Lvov, adunarea Națională Constituantă pe 18 octombrie 1918 sub președinția deputatului Petrusевич. A doua zi a fost proclamată independența teritoriului ucrainian din Austro-Ungaria. În aceeași zi, renegatul Nicolae Wassil Wilhelm de Cernăuți a salutat hotărârea Constituantei ucrainiene privitoare la crearea noului stat ucrainian, care să cuprindă în granițele sale Galiția orientală, Bucovina de Nord-Vest cu orașele Cernăuți, Storojinet și Siret, precum și Rusia subcarpatică din nordul Ungariei²⁸. Comentând poziția Constituantei de la Liov reputatul istoric și patriot bucovinean Ion Nistor scria peste un deceniu și jumătate următoarele: “Revendicările ucrainiene cu privire la Bucovina cu orașele Cernăuți, capitala provinciei, cu sediul mitropoliei ortodoxe române și cu înaltul său așezământ de învățătură care este universitatea, cu Siretul, fosta capitală a Moldovei lui Sas Vodă și cu Storojinetul erau provocațiuni directe la adresa românilor, care nu puteau să nu reacționeze cu toată energia contra unor încălcări teritoriale de acest fel”²⁹.

La 22 octombrie, deputatul român C. Isopescu Grecu declara în parlamentul de la Viena că popoarele au dreptul la autodeterminare al românilor de a se alipi la patria mamă: “Noi suntem cinstiți și insistăm asupra dreptului nostru firesc la autodeterminare și independență(...). Românii doresc unirea într-un stat al tuturor provinciilor românești din

²⁶ *Ce vrem*, în *Glasul Bucovinei*, I, nr. 1 din 22 octombrie 1918; Sextil Pușcariu, *Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe și Ioan Bulei, București, 1975, p. 322-323.

²⁷ *1918 la români...*, vol. II, p. 1176-1177, doc. 381; Arcadie Popovici, *Cincisprezece ani de la unirea Bucovinei. Constituanta din 27 octombrie 1918*, Cernăuți, 1933, passim.

²⁸ Ion. I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, ediție de S. Neagoe, București, 1991, p. 378-379; Teodor Bălan, *Bucovina în războiul mondial*, în *Codrul cosminului*, VI/1919-1930, p. 90 s. q.

²⁹ I. I. Nistor, *Problema ucrainiană în lumina istoriei*, ediție de Ștefan Purici, Rădăuți, 1997, p. 206.

Austria și Ungaria”³⁰. La rândul său, deputatul socialist român George Grigorovici arăta în cuvântarea sa că “Unirea românilor este un ideal, o țintă pe care românii vor urmări-o totdeauna în orice împrejurări, ori și cum ar fi rezolvată soarta lor”³¹. În numele germanilor din Bucovina, dr. Keschmann declara în Parlamentul de la Viena, că aceștia doresc să împartă soarta românilor, voiesc unirea Bucovinei cu România³². În schimb, deputatul ucrainian N. Vasilko a cerut împărțirea Bucovinei între români și ucrainieni, pretinzând că ucrainienii vor discuta cu românii în spiritul dreptului internațional³³. Comitetul ținutal ucrainian a încercat să convoace o vece ținutală lărgită, dar guvernatorul regiunii contele Etzdorf nu a fost de acord deoarece astfel românii vor fi provocați, accentuând-se disensiunile între partea ucrainiană și cea română. Totuși, ca urmare a destrămării dublei monarhii, ucrainienii au luat puterea în mâinile lor la Lvov. În felul acesta, Statul Vest-Ucrainian s-a transformat într-unul independent.

Profitând de confuzia existentă de destrămarea autorităților austro-ungare inclusiv a armatei³⁴ militarii ucrainieni au ocupat cazărmile din Cernăuți. Ei au provocat mai multe incidente în noaptea de 2/3 noiembrie 1918. C. Kirîțescu prezintă acțiunile destabilizatoare ale ucrainienilor subliniind că ei “devastează depozitele militare și iau echipamente, arme și muniții. Excese antisemite încep să se producă prin sate. Contele Etzdorf aduce la cunoștința lui Flondor că ucrainienii reclamă pentru ei dreptul să guverneze partea de nord a țării până la Prut, lăsând românilor partea de sud până la Siret, ținutul mijlociu, dintre Siret și Prut, să fie considerat, până la delimitarea definitivă ca un fel de *condominium*”³⁵.

Pentru a reinstaura ordinea internă, guvernatorul Etzdorf s-a întâlnit cu deputații români și reprezentanții ucrainienilor din Bucovina. Delegații români G. A. Hurmuzachi și G. Grigorovici au susținut punctul de vedere că guvernatorul are obligația să-și exercite puterea cu un consiliu provizoriu alcătuit din reprezentanți ai tuturor naționalităților. Această formă de conducere era valabilă până la încheierea păcii generale. Delegații ucrainieni nu au împărtășit poziția realistă și nici A. Onciul, care dorea să preia puterea alături de ucrainieni³⁶. A doua zi, de altfel a fost convocată la Cernăuți, Vecea Populară ucrainiană. În hotărârea din 3 noiembrie 1918 a acestui organism se exprima dorința tuturor ucrainienilor de a forma un singur stat: “Vecea dorește alipirea părții austriece a pământului ucrainian la Ucraina”³⁷.

În aceste condiții la 4 noiembrie 1918, Iancu Flondor a avut o întâlnire cu contele Etzdorf, protestând și Ucraina privitoare la împărțirea Bucovinei. Președintele Consiliului Național Român din Bucovina a declarat că românii bucovineni vor acționa mai departe potrivit hotărârilor luate de Constituanta din 27 octombrie 1918³⁸.

Concomitent, conducătorii luptei naționale s-au preocupat și de întărirea propagandei românești pe plaiurile bucovinene. În acest sens a fost elaborat un statut pentru organizarea serviciului de *propagandă națională în Bucovina*. Potrivit documentului în Cernăuți s-a instituit un serviciu central de propagandă care depindea de Consiliul de

³⁰ *Convorbiri literare*, an 57, februarie 1925, p. 144 s. q.

³¹ Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei cu România 28 noiembrie 1918. Studii și documente*, București, 1918, p. 30.

³² T. Bălan, *op. cit.*, p. 91; vezi și Radu Economu, *Unirea Bucovinei 1918*, București, 1994, p. 4-5.

³³ *Ibidem*; Serghei Hacman, Vladimir Fisanov, *Bucovina la sfârșitul primului război mondial*, în AMP, XXII/1998, p. 607.

³⁴ Oszkár Jászi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, The University of Chicago Press, 1966, p. 145 s. q.

³⁵ C. Kirîțescu, *Istoria Războiului pentru întregirea României 1916-1919*, vol. III, ed. a II-a, București, f.a. p. 352.

³⁶ R. Economu, *op. cit.*, p. 12-13.

³⁷ Cf. S. Hacman, V. Fisanov, *op. cit.*, p. 611.

³⁸ Cf. Ioan V. Cocuz, *Viața politică din Bucovina în preajma Unirii din 1918*, în SAI, vol. XLVII-XLVIII/1984, p. 104.

Miniștri al României. El va fi condus de un director, un subdirector, un secretar și un casier. Noul organism va avea filiale în fiecare județ. În acest serviciu vor fi primiți români bucovineni, refugiați care au fost mobilizați ca ostași sau n-au luat parte activă la propaganda națională pentru dezrobire în cursul războiului. Scopul acestui serviciu este: a) lămurirea populației bucovinene asupra îndreptățirii și necesității unirii Bucovinei cu toate țările românești; b) combaterea oricărei propagande potrivnice idealului național; c) sfătuirea și ajutorarea în orice împrejurare a populației.

Mijloacele de propagandă vor fi multiple: prin viu grai, prin adunări, mitinguri, conferințe; în scris prin presă, broșuri. În acest scop se impune îmbinarea unui ziar zilnic, "redactat pe înțelesul mulțimii"³⁹.

În adevăr, ziarele au început să apară și să susțină cauza națională. Unul dintre acestea, gazeta "Viața Nouă" care era scos la Suceava scria în acele zile fierbinți fraze mobilizatoare: "Alături de ei (românii din România liberă și Transilvania n.n.), ne e și locul nostru. Soarte ne cheamă ca împreună cu ei să începem o nouă viață națională încheșgând una și aceeași individualitate de stat național și independent"⁴⁰.

Activitatea de propagandă era cu atât mai necesară cu cât la 5/18 noiembrie 1918, contele Etzdorf a trecut administrația Bucovinei asupra românului Aurel Onciu și ucrainianului Omelian Popovici. I. Flondor, menționa un contemporan, a protestat cu vehemență declarând că A. Onciu "nu face parte din Consiliul Național și de aceea nici nu se supune hotărârilor luate de Adunarea din 27 octombrie"⁴¹. Numirea sa nu este întâmplătoare. Se urmărea ca noua conducere să fie credibilă în fața Antantei și, totodată, se rezolvau și pretențiile ucrainiene.

A. Onciu a rămas însă credincios principiilor sale politice și după înfăptuirea marii uniri. Într-o scrisoare adresată la 9 decembrie 1918 lui Iancu Flondor, el declara: "Acum Austria este moartă și cu ea a murit și politica mea. Orice reînviere este exclusă și a mă schimba la față nu mă lasă firea mea". Având în vedere eșecul principiilor sale, Onciu își exprima în scrisoarea menționată hotărârea de a se retrage "cu totul din politică", mai ales că scopul final al oricărei politici românești, deci și al politicii mele, unirea tuturor românilor s-a realizat deși pe altă cale decât o credeam eu posibilă"⁴². Ceea ce nu a înțeles însă A. Onciul este faptul că monarhia austro-ungară era la finele războiului în plină disoluție, iar orice "cosmetizare" a ei prin federalizare nu mai era posibilă. El nu a fost în pas cu derularea evenimentelor, ci s-a aflat în urma acestora.

Situația Bucovinei s-a complicat ca urmare a retragerii trupelor austro-ungare din Cernăuți și înaintării forțelor ucrainiene în provincie. În dimineața zilei de 24 octombrie/6 noiembrie 1918, Rada Ucrainiană din Liov își exercita în mod samavolnic suveranitatea ei asupra Bucovinei. Cu sprijinul Legiunii ucrainiene condusă de arhiducele Wilhelm de Habsburg, dornică să spargă unitatea românilor, A. Onciu se autointitula "Administrator al Molvoi de sus"⁴³. Perioada scurtă a administrației ucrainiene se caracterizează prin dezlănțuirea unei serioase prigoane îndreptată împotriva românilor. Sediul Consiliului Național Român din Cernăuți a fost devastat⁴⁴.

³⁹ Ion I. Nistor, *Unirea Bucovinei...*, p. 84-85, anexa V.

⁴⁰ *Viața Nouă*, V, nr. 19, din 20 octombrie 1918; cf. și *Istoria militară a poporului român*, vol. V, București, Editura Militară, 1988, p. 744.

⁴¹ Cf. Ion I. Nistor, *Împotriva dezmembrării Bucovinei*, Cernăuți, 1938, p. 272; S. Hacman, *Procesele de autodeterminare națională din Bucovina, în toamna anului 1918, în Sfârșit și început de epocă*, Satu Mare-Zalău, 1998, p. 200.

⁴² Arh. Naț. Buc, fond Iancu Flondor, dosar 11/1910-1921, p. 57.

⁴³ T. Bălan, *op. cit.*, p. 133; I. Nistor, *Problema ucrainiană în lumina istoriei...*, ed. cit, p. 210.

⁴⁴ *Glasul Bucovinei*, I, nr. 6, din 8 noiembrie 1918.

În noile împrejurări crește starea de nesiguranță a populației, dezordinea se amplifică. Din aceste motive, Consiliul Național Român a cerut sprijin guvernului de la Iași, pentru a trimite trupe în vederea restabilirii ordinii și liniștii interne. La 23 octombrie /5 noiembrie 1918, Ministerul de Război a trimis un ordin generalului Iacob Zadic, comandantul Diviziei 8 Infanterie în care preciza că "Populația română din Bucovina, fiind amenințată de bande bolșeviste, guvernul a hotărât a-i da ajutorul necesar. În acest scop se ordonă ca generalul Iacob Zadic având în subordinele sale Regimentele 16, 29 și 37 Infanterie, precum și toți grănicerii și jandarmii care se găsesc în prezent cu serviciul de pază pe frontiera bucovineană, va ocupa fără întârziere Ițcani și Suceava, iar de aici va întinde progresiv ocuparea Bucovinei până la Cernăuți inclusiv". Documentul sublinia că generalul Zadic va primi întăriri regimentale 3 și 8 Roșiori care urmează să sosească în curând la Burdujeni⁴⁵. Ostașii români au pătruns cu emoție în teritoriul Bucovinei. Amintindu-și de aceste clipe mărețe, maiorul Anton Ionescu publica în paginile "Gazetei Bucovinei" din 1 decembrie 1935 un articol în care preciza "Era spre ziuă, întuneric însă, plutonul încolonat cu o patrulă ce-l preceda trece frontiera și se îndreaptă urcând drumul Ițcanilor (la 6 noiembrie 1918) spre Suceava. Peste sentimentul răspunderii ne copleșise un sentiment de măreție ce ne-a fost dat să pășim noi grănicerii cel dintâi în cetatea lui Ștefan cel Mare și sentimentul datoriei ce ne este dat nouă să marcăm repararea actului de nedreptate făcut de turci în 1777 (de fapt în 1775 n.n.) când au cedat Bucovina Austriei, decapitând pe Grigore Ghică Vodă"⁴⁶.

Concomitent, românii bucovineni și-au trimis delegați în Transilvania și România pentru a întări relațiile cu frații din aceste teritorii. Astfel, Claudiu Ușatiuc s-a îndreptat spre Arad, Ioan Nandriș s-a deplasat la Cluj, Vasile Sulea a luat drumul Chișinău, iar Vasile Bodnărescu a plecat la Iași⁴⁷.

În același timp, românii bucovineni și-au creat organe proprii de conducere. La 12 noiembrie (stil nou) 1918, Consiliul Național Român a votat "Legea fundamentală provizorie asupra puterilor țării Bucovina". Potrivit acestui act normativ, puterea legislativă și executivă în vechea provincie românească era încredințat Consiliului Național Român, printr-un guvern ales din rândurile acestuia. Iancu Flondor a primit sarcina formării cabinetului fiind președintele acestuia și ad-interim la justiție, Sextil Pușcariu era la departamentul afacerilor externe, D. Popovici avea internele, Nicu Flondor deținea finanțele și ad-interim la apărare, Gheorghe Sârbu agricultură, Radu Sbierea instrucție, Ipolit Tarnavski – culte, Maximilian Hacman – comerț și industrie, Vasile Marcu – afaceri sociale și alimentație publică, Aurel Țurcanu era la lucrări publice, Cornel Tarnovietchi – comunicație, poștă și telegraf, Octavian Gheorghian – salubritate publică. Scopul acestui guvern era acela de a asigura desfășurarea normală a vieții social-economice și politice până la înfăptuirea Unirii Bucovinei cu România⁴⁸.

Pregătirile pentru realizarea Unirii Bucovinei cu România erau încheiate. În ședința Consiliului Național Român din 12/23 noiembrie 1918 s-a hotărât convocarea Congresului General al Bucovinei pentru ziua de 15/28 noiembrie, unde urma să se stabilească raportul politic al Bucovinei cu România.

⁴⁵ General de corp de Armată Cioflin (coord.), *Marele cartier General al Armatei române, Documente (1916–1920)*, București, 1996, p. 245–246, doc. 107.

⁴⁶ *Gazeta Bucovinei*, II, nr. 24, din 1 decembrie 1935; Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Ioan Caproșu, Gavril Irimescu, *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388–1918*, vol. I, București, 1989, p. 736, doc. 439.

⁴⁷ Claudiu Ușatiuc, *Peste Măgura Tihupei spre Arad*, în *Revista Bucovinei*, II, nr. 11, noiembrie 1943, p. 533–534; A. Procopovici, *op. cit.*, p. 10–11.

⁴⁸ I. V. Cocuz, *op. cit.*, p. 107–108.

Cu multă vreme înainte de ora fixă, impunătoarea sală de marmură albă a Palatului Mitropolitan era ticsită de lume care aștepta cu nerăbdare și emoție ceasul Unirii. La 15/28 noiembrie 1918 s-a deschis *Congresul reprezentanților populației din Bucovina* format din 74 delegați români, 7 germani, 7 poloni, 13 ruteni. Au fost prezente ca oaspeți reprezentanții armatei române în frunte cu generalul Zadic, basarabenii: Ion Pelivan, P. Helippa, Ion Buzdugan și Grigore Cazalcu, iar din Transilvania au sosit la Cernăuți Gh. Crișan, Victor Deleu și Vasile C. Osvadă⁴⁹.

Lucrările Congresului au fost deschise de președintele congresului Dionisie Bejan, care a salutat “cu nețărmuită dragoste pe reprezentanții vitezei armate române, care la ordinul Majestății Sale, Regele Ferdinand I ne-a întins o mână de ajutor în clipele de cea mai grea cumpănă”. Vorbitorul a transmis un salut și reprezentanților “fraților noștri din Transilvania și Ungaria”. În același timp, președintele Consiliului Național Român a adresat un cuvânt cald “frunțașilor neamului românesc din Bucovina care ați venit cu inima însuflețită din tuspatur unghiurile țării ca să așeze piatra fundamentală pe care să se clădească trainic și neclintit România Mare”⁵⁰.

Președintele Congresului a fost ales Iancu Flondor în timp ce Radu Sbierea a fost desemnat prin vot secretar al acestui înalt for. Iancu Flondor a salutat, în cuvântul său, pe frații basarabeni, iar apoi a dat citire moțiunii de unire. Documentul făcea o trecere în revistă a istoriei Bucovinei arătând că în 1774 prin vicleșug “Bucovina a fost smulsă din trupul Moldovei și cu de-a sila alipită coroanei habsburgice”. În tot acest timp, românii bucovineni au fost persecutați. Ceasul dreptății a sunat însă, iar marele vis al neamului se va realiza, că “în urma loviturilor zdrobitoare monarhia austro-ungară s-a zguduit din temelii ei”. În aceste condiții, “primul gând al Bucovinei dezrobite se îndreaptă acum spre Regatul României de care întotdeauna am legat nădejdea dezrobirii noastre”. Având în vedere noile realități, tradițiile istorice “*Congresul General al Bucovinei* întrupând suprema putere a țării și fiind investiți singuri cu puteri legiuitoare în numele suveranității naționale hotărâm: *Unirea necondiționată și pe vecie a Bucovinei în vechile ei hotare până la Ceremuș, Colacin și Nistru cu Regatul României*”⁵¹.

În cuvântul său profesorul I. Nistor a dezvăluit nedreptățile făcute poporului nostru de marile imperii vecine. Vorbitorul a susținut cu tărie moțiunea de unire. Pe aceeași poziție s-a aflat Vasile Botnărescu. Reprezentantul polonilor din Bucovina Stanislaw Kwiatkowski a salutat “călduros ziua sfântă a nașterii României. Unite”. Polonii din Bucovina își manifestau încrederea că guvernul României Mari “va acorda minorităților polone libertatea credinței catolice, libera întrebuintare a limbii polone în biserică și școală, libera așezare și exercitare a profesiunii”. Reprezentantul germanilor din Bucovina profesorul Alois Lebonten s-a pronunțat pentru alipirea acestei provincii la România. Delegatul țărănimii ucrainieni și-a exprimat dorința “de a trăi împreună cu țărănimia română și de aceea va vota Unirea Bucovinei cu România”⁵².

Citirea moțiunii a determinat un entuziasm de nedescris: “Sala se ridică în picioare – scria un contemporan – și aplauzele se prefac într-un vuiet de codru bântuit de furtună”. În picioare “cei prezenți jură credință ridicând mâinile”⁵³. Astfel, o nedreptate istorică se repara, iar visul românilor bucovineni după aproape un secol și jumătate se împlinea, ei revenind la patria mamă.

⁴⁹ Arh. Naț. Buc, fond P.C. M, dosar 17/1918–1919, f. 4.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 5–6.

⁵¹ *Ibidem*, f. 8.

⁵² Arh. Naț. Buc, fond Savel Rădulescu, dosar 187, f. 10–12.

⁵³ Idem, fond P. C. M, dosar 17/1918–1919, f. 18–19; I. Nistor, *Unirea Bucovinei ...*, p. 65.

Populația Bucovinei a primit cu vie satisfacție unirea provinciei lor cu România. Chiar în ziua de 15/28 noiembrie 1918, un grup de locuitori din Rădăuți, în frunte cu Constantin Năstase aducea "Omagiile cele mai călduroase marelui român Iancu Flondor și Constituantei din Cernăuți pentru munca deosebită prestată în aceste timpuri grele pe altarul națiunii române"⁵⁴. La 5/18 decembrie 1918, învățătorii din districtul Sucevei au adresat o telegramă de felicitare lui I. Flondor în care "Cu entuziasm nespus de mare salută Congresul Național Român exprimând atașamentul slujitorilor școlii față de acest act măreț"⁵⁵. Adunarea brigadierilor silvici și pădurarilor români din Cernăuți întruniți în 9/22 decembrie 1918 expediază sub semnătura președintelui Mihai Cerchez o telegramă lui Iancu Flondor exprimându-i "tatei românilor bucovineni sincerul lor devotament și vă oferă sprijinul în acțiunea întreprinsă"⁵⁶.

Și în Transilvania lucrurile se precipitau. În condițiile destrămării marilor imperii cu deosebire a monarhiei habsburgice, la 5/18 octombrie 1918, Al. Vaida Voevod a citit în Parlamentul de la Budapesta în numele Comitetului Executiv, declarația de la Oradea a Partidului Național Român din 30 septembrie/12 octombrie 1918, care proclama "în virtutea dreptului popoarelor de a dispune de ele însele independența națiunii române din Transilvania"⁵⁷. Declarația a avut o importanță deosebită, ea era "un răspuns ferm al românilor față de tendințele de menținere a monarhiei dualiste pe baza autonomiei statale"⁵⁸.

Sub impulsul acestui discurs magistral, români și-au intensificat activitatea. La 18/31 octombrie 1918 s-a constituit la Budapesta Consiliul Național Român, iar la 2/15 noiembrie, acesta și-a mutat sediul la Arad devenind Consiliul Național Român Central. În paralel s-au creat consilii la care și gărzi naționale în întreaga Transilvanie la: Brașov, Sibiu, Alba-Iulia, Tg. Mureș, Blaj, Arad, Zalău, Deva, Hunedoara, Oradea etc.⁵⁹

Și în Austria evenimentele se precipită. La 11 noiembrie 1918 la Viena este proclamată republica, Carol I fiind nevoit, mai întâi să abdice ca împărat, apoi ca rege al Ungariei. În aprilie 1919 a fost decretată de către Parlament expulzarea din Austria a familiei imperiale, abolirea rangurilor și titlurilor nobiliare⁶⁰.

În noile împrejurări, populația trecea cu bucurie la înfăptuirea Marii Uniri. Se alegeau delegații la Adunarea Națională convocată pentru 18 noiembrie/1 decembrie 1918 în Alba-Iulia, oraș cu profunde rezonanțe istorice. Aici la 1 noiembrie 1599 Mihai Viteazul a intrat triumfal alipind Transilvania Țării Românești. Pe platoul *La Furci*, au fost trași pe roată Horia și Cloșca. Delegații prezenți în Alba-Iulia reprezentau toate clasele, categoriile și păturile sociale românești din Transilvania. Ei au fost aleși în mod liber în circumscripții electorale fără nici un fel de îngerință⁶¹.

⁵⁴ Arh. Naț. Buc, fond I. Flondor, dosar 18/1918, f. 23.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 11.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 19. O telegramă de felicitare a expedit la 15/28 noiembrie 1918 și Pimen – Mitropolitul Moldovei și Sucevei (*Ibidem*, f. 4.).

⁵⁷ Vasile Căpăleanu, Ion Sabău, Valeriu Achim, *Maramureșenii în lupta pentru libertate și unitate națională. Documente (1848–1918)*, București, 1981, p. 299–300, doc. 155; Viorel Faur, *Declarația de independență națională, Oradea, 12 octombrie 1918, în Triumful marelui ideal. Făurirea statului național unitar*, București, 1988, p. 249–262.

⁵⁸ Artur J. May, *The passive of the Habsburg Monarchy 1914–1918*, vol. II, Philadelphia University Press, 1966, p. 792.

⁵⁹ Al. Roz, *Consiliul Național Român Central și Gărzile Naționale Române din Arad. Acte și documente*, vol. I, Cluj–Napoca, 1993, p. 115–116; Ioan Silviu Nistor, *Contribuții mureșene la marea Unire din 1918*, Cluj–Napoca, 1981, p. 75–98.

⁶⁰ Baron Charles de Wekman, *Le calvaire d'un empereur 1918–1922*, Paris, Payot, 1924, p. 14–20; A. Macartney, *The Social Revolution in Austria*, Cambridge University Press, 1926, p. 93, Jerome Tharaud, *Charles I. Empereur d'Autriche, Roi de Hongrie*, Paris, 1931, p. 116–126.

⁶¹ *Telegraful român*, Sibiu, an LXVI, nr. 122, ediție specială din 7/20 noiembrie 1918; *Ziarul Românul și Marea Unire*, volum editat de prof. Iulian Negrilă, București, 1988, p. 49–51.

Mase mari de oameni se îndreptau spre Alba Iulia cu trenuri, căruțe sau pe jos. Lucian Blaga, abia ieșit din adolescență descria în jurnalul său atmosfera existentă în acele zile la Alba Iulia precizând: "Pentru marea istorică adunare națională de la Alba Iulia, unde s-a hotărât alipirea Transilvaniei la patria mamă n-a fost nevoie de o deosebită pregătire a opiniei publice. Pregătirea se făcea vreme de sute de ani"⁶². La rândul său, Eugen Hulea scria peste o jumătate de veac, înfățișând astfel atmosfera copleșitoare din cetatea Bălgradului "Când au început să pătrundă satele, micul orașel a fost pur și simplu năpădit, străzile stăteau parcă să plesnească sub privirea șuvoiului omenesc (...). Era o singură contopire grandioasă în spontaneitatea ei dictată de impulsul furtunos al voinței populare"⁶³.

În preziua adunării a sosit la Alba-Iulia o delegație a voluntarilor transilvăneni și bucovineni alcătuită din: Victor Deleu, Vasile Ovada, Avram Imbroane, T. Vasinca, dr. Boca, Eugen Goga, Ghiță Popp⁶⁴. Eugen Goga și Ghiță Popp au venit de la Moscova. Ion I. Lapedatu prezenta în memoriile sale întâlnirea cu Ghiță Popp, Silviu Dragomir, Iosif Șchiopu la Alba-Iulia astfel: "În drum m-am întâlnit cu câțiva prieteni tineri între care amintesc pe : Silviu Dragomir, Iosif Șchiopu, Constantin Bucșan și Ghiță Popp, care căutau încă unul, doi colegi care să redacteze o telegramă care după părerea lor trebuia trimisă monarhului (Regele Ferdinand) a doua zi după prima ședință"⁶⁵. De asemenea, potrivit corespondentului ziarului maghiar "Aradi Közlöny", la cafeneaua "Hungaria" o mare mulțime de oameni s-a strâns în jurul lui Ghiță Popp și Eugen Goga. Primul întors recent din Moscova "mai era îmbrăcat după moda bolșevică". El a făcut o declarație în care a înfățișat situația din România "aflată în fața unui proces de totală transformare". Autorul declarației se pronunța împotriva Unirii pe bază de condiții, arătând că alipirea condiționată nu are nici un rost. "În scurt timp va lua ființă un guvern al românilor din Ardeal și Banat care se va muta la Cluj, deoarece capitala Ardealului românesc va fi Clujul"⁶⁶. În realitate, Consiliul Dirigent s-a constituit imediat după 1 decembrie 1918, a avut sediul la Sibiu unde a rămas până la desființarea sa în 1920.

Președintele Consiliului Național Român Central Ștefan Cicior Pop i-a întâmpinat pe oaspeții basarabeni, bucovineni și pe reprezentanții voluntarilor români din Rusia cu satisfacție, declarând potrivit unui ziar al vremii: "Îi salut din adâncul inimii în patria lor liberată"⁶⁷.

În ziua istorică de 1 decembrie s-au adunat peste 100.000 de oameni veniți din toate colțurile Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului. Cei 1228 de delegați au format prima Constituantă a neamului românesc. Ședința a fost deschisă la ora 10 de Ștefan C. Pop, iar Ioan Suci a prezentat situația alegerilor de deputați. Președinte al adunării a fost ales conducătorul Partidului Național Român, octogenarul Gh. Pop de Băsești.

Discursul solemn al adunării a fost rostit de Vasile Goldiș. El a evidențiat unitatea și continuitatea poporului român în teritoriul vechii Dacii. Vorbitorul s-a oprit asupra faptei memorabile a lui Mihei Viteazul. Oratorul a analizat apoi și momentul primului război mondial. Goldiș a apreciat unirea românilor din Ungaria, Banat și Transilvania ca pe o necesitate istorică "cea mai firească pretențiune a civilizațiunii". El a atras atenția că trebuie

⁶² L. Blaga, *Hronicul și cântecul vârstelor*, ediție de Ioan Holban, București, 1990, p. 179–180.

⁶³ Eugen Hulea, *Evocare. Unirea în perspectiva semicentenarului*, în *Apulum*, VII/2, 1969, p. 19–20.

⁶⁴ *Glasul Ardealului*, Brașov, I, nr. 20, din 21 noiembrie/4 decembrie și 23 noiembrie/6 decembrie 1918; *1918 la români...*, vol. X, București, 1989, p. 356, doc. 1529.

⁶⁵ Ioan I. Lapedatu, *Memorii și amintiri*, ediție de Ioan Opriș, Iași, 1998, p. 208–209; C. I. Stan, *Activitatea lui Ghiță în sprijinul recunoașterii internaționale a Marii Uniri*, în vol. *România și Conferința de Pace de la Paris (1919–1920)*, coord. Gh. Buzatu, V. Fl. Dombrinescu, H. Dumitrescu, Focșani, 1999, p. 48.

⁶⁶ *1918 la români...*, vol. X, p. 345, doc. 1529.

⁶⁷ *Foia Poporului*, Sibiu, XXVI, nr. 2, din 8 decembrie 1918.

acordate drepturi “tuturor neamurilor și tuturor indivizilor conlocuitori pe pamântul românesc aceleași drepturi și aceleași îndatoriri”⁶⁸. După încheierea cuvântării, V. Goldiș a citit Măritei Adunări Naționale *Hotărârea de Unire*. Potrivit documentului, teritoriile unite cu România urmează să se bucure de autonomie provizorie până la întrunirea Constituintei aleasă prin vot universal. Se recunoaște, de asemenea, deplina libertate națională tuturor minorităților, se acordă libertate confesională, vot universal, direct, egal și secret pentru ambele sexe în vârstă de 21 de ani, desăvârșita libertate de asociere, a presei, de întrunire de gândire, reforma agrară radicală, drepturi pentru muncitori. În vederea conducerii afacerilor națiunii române din Transilvania, Adunarea Națională hotărăște instituirea *Marelui Sfat Național Român* un organ reprezentativ diriguitor⁶⁹.

În continuare a luat cuvântul Iuliu Maniu care pe baza dreptului la autodeterminare al popoarelor a demonstrat justetea Unirii Transilvaniei cu România. Vorbitorul a precizat că neamul românesc a fost întotdeauna “sentinelă trează și conștientă a civilizației omenești”. El a afirmat că istoria ne-a învățat pe noi românii să nu așteptăm nimic decât de la propriile noastre puteri. Unirea întregii româniimi există după opinia oratorului ardelean, în sufletele tuturor românilor. Maniu a recunoscut minorităților naționale aceleași drepturi, motivându-și punctul de vedere prin cuvintele care au intrat în istorie: “din asupriți ce am fost nu putem să devenim asupritori”⁷⁰.

Cel din urmă vorbitor a fost Iosif Jumanca, în calitatea de reprezentant al muncitorilor.

După încheierea cuvântărilor oficiale, Gh. Pop de Băsești a supus spre aprobare Adunării hotărârea citită de Goldiș, propunerea fiind primită în unanimitate cu mare însuflețire. Președintele poate astfel să anunțe hotărârea solemnă: “Adunarea națională a poporului român din Transilvania, Banat și părțile ungurene a primit rezoluțiunea prezentată prin Vasile Goldiș în întregimea ei și astfel unirea acestor provincii românești cu țara mamă este pentru toate veacurile decisă”⁷¹.

Alți oratori oficiali și neoficiali de la tribune vesteau noua realizare: Miron Cristea, Iuliu Hossu, Aurel Vlad, Aurel Lazăr, Silviu Dragomir. Din partea basarabenilor a rostit o emoționantă cuvântare Pantelimon Halippa. Oratorul își exprima deplina satisfacție că pe drumul viitorului mergem de aici înainte un neam unit”. Patriotul basarabean preciza că “Noi la 27 martie am rupt spânzuratorile, am deschis închisorile alipindu-ne cei dintâi în sânul maicei noastre”. Bucuria lui Halippa era mare, căci noi românii “suntem azi stăpâni de la Tisa până la Nistru, o țară, un neam de 15 milioane”. De aceea, el își încheia cuvântarea cu urarea: “Trăiască Sfânta Unire a Neamului Românesc!”⁷²

Aprobarea hotărârii de unire cu o unanimitate deplină a produs o bucurie enormă participanților. Ziarul francez “Le Matin”, de pildă, descria în numărul său din 5 decembrie 1918 atmosfera deosebită care domnea la Alba-Iulia: “Drapelul românesc flutura pe toate edificiile publice, entuziasmul este indescriptibil. Oamenii plâng și se îmbrățișează pe străzi. Vechii coloni saxoni din Transilvania, care de secole au împărțit suprafețele românilor,

⁶⁸ *Românul*, Arad, VII, nr. 20, din 20 noiembrie/3 decembrie 1918; V. Goldiș, *Discursuri rostite în preajma Unirii și la Asociațiunea Culturală „Astra”*, ediție de Vasile Popeangă, Timișoara, 1994, p. 17-23; Gh. Șora, *Un document istoric: Cuvântarea solemnă și festivă al lui Vasile Goldiș la Alba Iulia, la 1 decembrie 1918*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p. 285-286.

⁶⁹ *Ibidem*; Gh. Șora, *V. Goldiș. O viață de om așa cum a fost*, Timișoara, 1993, p. 353-360.

⁷⁰ *Unirea*, Blaj, XXVIII, nr. 7, din 20 noiembrie/3 decembrie 1918; Nicolae Josan, *Iuliu Maniu orator al marii Adunări naționale de la Alba Iulia*, în *Apulum*, XXVII-XXX/1990-1993, p. 561-574.

⁷¹ *Alba Iulia*, I, nr. 1, din 27 noiembrie/10 decembrie 1918; Ioan Scurtu, *Alba Iulia – 1 Decembrie 1918*, București, 1988, p. 148-149.

⁷² *Pan Halippa la Alba Iulia 1 Decembrie 1918. Frații Ardeleni, Bănățeni și Ungureni*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 22, din 24 noiembrie / 7 decembrie 1918.

participă din inimă la bucuria lor”⁷³. Cotidianul american de mare tiraj “The New-York Times” din 11 februarie 1919 afirma că la Alba-Iulia a avut loc “o mare sărbătoare a românilor transilvăneni”, căci o mulțime dea 100.000 de oameni îmbrăcați în diverse costume pitorești, a aclamat cu entuziasm cuvântările fruntașilor naționali. O ordine perfectă a fost menținută de Garda Națională și de țărani înarmați (...). S-a adoptat cu unanimitate o rezoluție care declară unirea tuturor românilor, din toate teritoriile locuite de ei, și afirmă dreptul inalienabil al românilor asupra întregului teritoriu. Se vor garanta libertăți tuturor naționalităților minoritare, în ce privește limba și administrația”⁷⁴.

Tot în ziua de 18 noiembrie/1 decembrie 1918, Regele Ferdinand I și Regina Maria, însoțiți de generalul Berthelot, se întorc în fruntea trupelor aliate în București, aclamați de populația românească, care-i pomenește cu lacrimi de bucurie⁷⁵.

Realizarea României întregite, a tuturor românilor prin actele plebiscitare de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia a însemnat împlinirea unui ideal secular al poporului nostru. Ea a fost rezultatul luptei românilor din toate provinciile unite precum și a solilor aflați misiune sau emigrație peste hotare.

Înfăptuirea desăvârșirii unității naționale românești se înscrie în contextul internațional mai larg al destrămării marilor imperii țarist, turc, austro-ungar și german. Prin acestea s-a reparat o nedreptate istorică. S-a realizat un act firesc și necesar, impus de mersul înainte al societății românești. Actele de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia au fost ratificate în cadrul Conferinței de Pace de la Paris. Despre evoluția relațiilor româno-ruse în cadrul acestui înalt for internațional ne vom ocupa în ultimul capitol al lucrării de față.

CONSTANTIN I. STAN

THE ACCOMPLISH OF THE ROMANIAN NATIONAL UNITY IN THE FALL OF 1918 AND THE ROMANIAN-RUSSIAN-UKRAINIAN RELATIONSHIP (Abstract)

The author analyses the political diplomatic litigation between Romania, Russia and Ukraina regarding Bukovina and Transylvania, pointing out the contribution of Romanians from Transylvania and Bukovina during the autumn of 1918 to the fulfilment of the Romanian national unity. The author examines the relationship between the Romanians who were in the country and these from abroad, the correlation of the efforts for realization of national unity. The study also examines the part played by sons of the region of Transylvania and Bukovina in the national epos reminding of Iancu Flondor, Gh. Grigorovici, Sextil Pușcariu, Gh. Pop de Băsești, Iuliu Maniu, Victor Deleu. The study ends with the analysis of the importance and the consequences of their labour as well as of the solidarity of the international public opinion of the foreign political circles.

⁷³ C. Botoran, O. Matichescu, *Documente străine despre lupta poporului român pentru făurirea statului național unitar*, Cluj-Napoca, 1980, p. 239, doc. 110.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 241-242.

⁷⁵ C. I. Stan, *Generalul Berthelot și revenirea familiei regale în București (18 noiembrie/1 decembrie 1919)*, în *Revista de istorie militară*, nr. 2 (54), 1999, p. 14-15; Dumitru Suci, *Monarhia și făurirea României Mari*, București, 1997, p. 215-216.

ACȚIUNI ALE REUNIUNILOR DE MESERIAȘI PENTRU PROMOVAREA CLASEI MIJLOCII ROMÂNEȘTI ÎN ARDEAL DUPĂ MAREA UNIRE

O preocupare importantă a generației Marii Uniri a fost consolidarea statului național unitar și în planul structurilor sociale. Românii, mai ales în Transilvania, aveau de recuperat un zdrobitor decalaj în ceea ce privește clasa mijlocie a orășenilor și meseriașilor care, datorită condițiilor istorice cunoscute, proveneau în cea mai mare parte din rândul populației neromânești. Ideea consolidării și strângerii rândurilor meseriașilor și comercianților români născută odată cu consolidarea României Mari, urmărea întărirea clasei de mijloc românești cu scopul românizării orașelor din Ardeal și a emancipării economice a poporului român. Crearea Reuniunilor de meseriași în orașele ardelene, încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a constituit unul dintre mijloacele care au promovat dezvoltarea și răspândirea meseriilor în rândul populației românești.

Problema existenței unui cadru organizat și centralizat de acțiune al Reuniunilor a fost ridicată pentru prima dată la Sibiu, la Congresul convocat în acest scop, în 1921. Cu această ocazie s-a propus și înființarea unui Institut de credit al meseriașilor. Ideea a fost considerată prematură¹. Federalizarea Reuniunilor de meseriași și comercianți a fost readusă în discuție cu ocazia sărbătoririi a 50 de ani de la crearea Reuniunii din Cluj, în 1925, dar a rămas fără ecou². Activitatea Reuniunilor a continuat cu stăruință, dar izolate ele nu erau luate în seamă. Dezamăgirea produsă datorită lipsei de interes în ocrotirea elementului românesc din meserii și comerț a subliniat cu tărie necesitatea federalizării Reuniunilor³.

În cursul anului 1933, Reuniunea meseriașilor din Cluj a efectuat o vizită la Reuniunea din Turda. Cu această ocazie dr. Augustin Rațiu, președintele Reuniunii din Turda, în cuvântul de bun sosit a făcut apel către Reuniunea din Cluj să înceapă o nouă acțiune de consolidare și să se convoace la Cluj un Congres unde să se pună în discuție federalizarea Reuniunilor din Ardeal⁴. Dr. Augustin Rațiu a motivat această dorință astfel: "Am arătat că suntem sfidați, desconsiderați, că plătim de trei ori atâtea dări ca cei din Vechiul Regat, că de favorurile date până acum meseriașilor și comercianților noi care avem o casă și o masă nu putem beneficia ci beneficiază numai elementul flotant din București și alte orașe mari. Pentru aceste motive trebuie să ne strângem rândurile și să ne federalizăm"⁵.

În 19 noiembrie 1933 s-a convocat Congresul regional al Reuniunii Meseriașilor, Comercianților și Industriașilor Români din Ardeal în sala festivă a Camerei de Comerț și Industrie din Cluj. Congresul s-a bucurat de participarea reprezentanților bisericii românești: P.S. Nicolae Ivan și P.S. Iuliu Hossu, numiți patroni ai Congresului. Au mai fost prezente asociațiile de femei, camerele profesionale, Academia de Înalte Studii Comerciale, Reuniunile din Cluj, Turda, Timișoara, Uioara, Mediaș, Mociu, Sibiu, Gherla, Petroșani și prin adeziune scrisă cele din Săliște, Bistrița, Târgu Mureș. În urma dezbaterilor s-a hotărât în principiu federalizarea tuturor Reuniunilor din Ardeal. Cu acea ocazie s-a ales un comitet de pregătire a viitorului Congres de la Târgu Mureș, el având și sarcina de a elabora un proiect de statut ce urma să fie dezbătut la acest Congres. Toate dezbaterile, hotărârile

---

¹ *Tribuna noastră*, an I, Cluj, 1 iulie 1934, p. 1; Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, Fond Rațiu, Nr. Inv. C 5271 (în continuare se va cita C ...)

² *Tribuna noastră*, an I, Cluj, 1 iulie 1934, p. 1

³ Ștefan Penes, *Pentru dezrobirea economică a poporului român*, București, 1938, p. 18

⁴ *Tribuna noastră*, an I, 1 iulie 1934, p. 1; C 5271

⁵ C 5271

precum și proiectele de statut au fost publicate într-o broșură și au fost trimise tuturor Reuniunilor din Ardeal și Banat pentru a le studia și a face observații și propuneri⁶.

La Cluj s-a prevăzut editarea unei gazete sub denumirea de *Tribuna noastră* ca organ de presă al Centralei Reuniuni Meseriașilor Comercianților și Muncitorilor Români din Ardeal și Banat. Ea avea scopul de a coordona și îndruma activitatea Reuniunilor membre "...pe tărâm profesional și cultural în vedrea dezvoltării progresului muncii românești în cadrul intereselor naționale"⁷. În paginile gazetei se evitau problemele confesionale și politice urmărindu-se cu prioritate apărarea intereselor specifice meseriașilor, comercianților, industriașilor și muncitorilor "de limbă și lege românească" din Ardeal și Banat⁸. Comitetul de pregătire a Congresului de la Târgu Mureș a solicitat și primit sprijinul profesorului Alexandru Lapedatu, ministrul cultelor, ing. Nicolae Teodorescu, ministrul industriei și comerțului, prefectului județului Mureș, precum și al primarului orașului, dr. Emil Dandea. Comitetul de pregătire a Congresului a dus o susținută campanie propagandistică încununată de un remarcabil succes. Astfel la Congresul de la Târgu Mureș, din 20 mai 1934 au participat 28 de Reuniuni din orașele: Alba Iulia, Aiud, Bistrița, Beclean, Blaj, Câmpeni, Cluj, Dej, Gherla, Gurghiu, Mediaș, Năsăud, Oradea Mare, Poiana Sibiului, Reghin, Rodna Veche, Sălciua de Jos, Săliște, Sebeș Alba, Sibiu, Sighișoara, Teaca, Teiuș, Timișoara, Târgu Mureș, Turda, Uioara, Valea Bârgăului⁹.

Congresul din 20 mai 1934 a fost deschis de dr. Augustin Rațiu vicepreședinte al Comitetului de pregătire, la orele 11, în sala primăriei, după ce reprezentanții celor 28 de reuniuni au participat la un Te Deum servit în ambele biserici românești¹⁰. În cuvântul de deschidere dr. Augustin Rațiu a făcut un istoric al ideii de federalizare a Reuniunilor, subliniind că: "Prin închegarea tuturor Reuniunilor din Ardeal și Banat într-un singur mănunchi, nu vrem să facem nici o sciziune, nici nu avem tendințe separatiste și autonomiste. Noi ne iubim patria, ne iubim frații din Vechiul Regat și cinștim toți compatrioții noștri – dar vrem să ne apărăm interesele noastre specifice românești și ardelenesti"¹¹. În cuvântul său, profesorul Alexandru Lapedatu, ministru de stat și apoi al cultelor și artelor¹² sublinia: "Problema necesității clasei mijlocii românești la oraș se pune și se menține în România întregită"¹³. În urma luărilor de cuvânt și a citirii statutelor, după discuții și amendamente, s-au aprobat statutele și s-a trecut la Constituirea Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori români din Ardeal și Banat cu sediul la Cluj. Actul de constituire a fost semnat de 15 Reuniuni participante: Cluj, Oradea, Aiud, Blaj, Reghin, Sălciua de Jos, Rodna Veche, Bistrița, Teaca, Dej, Uioara, Timișoara, Târgu Mureș, Turda, Valea Bârgăului. Funcția de președinte i-a revenit dr. Augustin Rațiu, urmat de patru vicepreședinți aleși din cadrul Reuniunilor din Blaj, Cluj, Timișoara și Sălciua. Secretarul a fost ales în persoana lui Ștefan Peneș¹⁴. Președinți de onoare au fost aleși P. S. Nicolae Ivan episcop ortodox și P. S. dr. Iuliu Hossu episcop unit¹⁵.

În actul constitutiv al Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori Români din Ardeal și Banat cu sediul la Cluj s-a prezentat scopul societății "...adunarea tuturor profesioniștilor români din Ardeal și Banat în cadrul Reuniunilor de

⁶ *Tribuna noastră*, an I, nr.1, 1 iulie 1934 p. 1; C 5271

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem

⁹ Ibidem; C 5270

¹⁰ C 5270

¹¹ C 5271

¹² I. Mamina, I. Scurtu, *Guverne și guvernanți 1916 – 1938*, București, 1996, p. 195

¹³ Idem, p. 2

¹⁴ L. Predescu, *Enciclopedia României. Cugetarea. Materialul românesc. Oameni și înfăptuiri*, București, 1999, p. 647; Ștefan Peneș, publicist, născut la 13/21 iulie 1888 la Târlungeni (Brașov). A absolvit Școala Superioară de Comerț din Brașov. Până în 1914 a fost procurist al Băncii "Codrul" din Bușteni. Publicistic a debutat în 1906 la ziarul *Renașterea*, a colaborat la *Tribuna*, *Universul*, *Progresul economic*, *Apărarea Națională* și a înființat *Tribuna noastră*.

¹⁵ C 5270; *Tribuna noastră*, an I, nr. 1, Cluj, 1 iulie 1934, p. 2

Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori Români – ajutorarea acestora moral și material pentru a le asigura o situație prosperă și creșterea viitoarelor generații în spirit patriotic, religios și moral, înlesnindu-le cultura profesională și generală.”¹⁶

În cadrul *Statutelor* la capitolul *Dispozițiuni generale* scopul Centralei Reuniunilor este precizat mai concret în articolul 2: “Concentrarea, îndrumarea, coordonarea, colaborarea și susținerea activității tuturor Reuniunilor pe teren profesional și cultural, în legătură cu dezvoltarea și progresul comerțului, industriei, meseriei și muncii românești, în cadrul intereselor superioare naționale”¹⁷. În vederea realizării acestui scop se prevedea cunoașterea activității fiecărei Reuniuni membre, date statistice din industrie, comerț și meserii pentru cunoașterea reală a situației, urmărindu-se în final susținerea și satisfacerea intereselor acestora în cadrul intereselor generale naționale. Punctul 2 al articolului 2 din *Dispozițiunile generale* prevedea îndrumarea profesională a meseriașilor, pentru a se ajunge la progres în toate domeniile vieții economice naționale, contribuindu-se astfel la dezvoltarea orașelor. În acest sens se urmărea dezvoltarea spiritului de colegialitate și solidaritate între toți membrii Reuniunilor. Tineretul era îndrumat către comerț, industrie și meserii, prin înlesnirea intrării în școli și acordarea de burse. Aceasta se realiza prin înființarea de școli practice pentru comerț, industrie și meserii precum și cămine de ucenici, înființarea de biblioteci și săli de lectură. Pentru sprijinul material al Reuniunilor membre era prevăzută crearea băncilor cooperative, a unui fond de înzestrare, precum și înlesnirea procurării produselor brute și fabricate, unelte și aparate necesare exercitării profesiei. Vor fi sprijiniți membrii interesați despre licitațiile de furnituri sau vânzări ale statului. Pentru a se ține legătura cu Centrala se va edita o publicație. Articolul 3 arată necesitatea coordonării intereselor speciale și generale ale comerțului, industriei și meseriilor românești în vederea independenței economice naționale în legătură cu activitatea instituțiilor, corporațiilor și colectivităților economice din țară. Articolul 4 se referă la apărarea împotriva măsurilor dăunătoare comerțului, industriei și meseriilor românești. În continuare se fac referiri la membrii Centralei, drepturi și îndatoriri, conducerea și administrarea Centralei, atribuțiile adunării generale și ale comitetului permanent, averea Centralei, dizolvarea Centralei. Statutele au fost înregistrate la Tribunalul Cluj în vederea obținerii personalității juridice sub Nr. 5777 – S.I. 1543/1934¹⁸.

Prin sentința Nr. 324/1935 se acordă calitatea de persoană juridică Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori Români din Ardeal și Banat cu condiția excluderii de la articolul 2 a alineatelor h și j. Primul se referea la înființarea de bănci cooperatiste, iar al doilea la crearea unui fond de înzestrare a membrilor Reuniunilor la începutul profesiei¹⁹.

La Congresul de la Târgu Mureș s-a adoptat în unanimitate o *Moțiune* prin care se cereau următoarele:

1. Să se acorde prin lege specială Centralei prezența la licitațiile de stat cu o garanție de 3%, prezența la licitațiile de stat, județ, comună, dreptul de a angaja orice lucrare de la stat, județ și comună oricât va fi valoarea de mare.
2. Să se legitimeze legea pentru protecția muncii naționale.
3. Să se oblige prin noua lege pentru încurajarea muncii naționale, toate fabricile, întreprinderile industriale ca 80 % din maiștri, calfe, ucenici și muncitorii lor să fie români de limba și lege românească.
4. Să se înființeze în capitalele de județe și centrele industriale mai importante din Ardeal, cămine pentru ucenici, pentru întreținerea lor utilizându-se jumătate din sumele încasate în Ardeal și Banat pentru învățământul profesional.
5. Să se desființeze Școala de Arte și Meserii
6. Să se dea industriașilor români reduceri la gazul metan

¹⁶ C 4572, *Actul constitutiv “Statutele Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori Români din Ardeal și Banat cu sediul în Cluj, Cluj, 1935, p. 1*

¹⁷ *Ibidem*

¹⁸ *Idem*, p. 1-8

¹⁹ *Idem*, p. 2

7. Să se extindă legea conversiunilor și asupra micilor meseriași și comercianți de la sate.
8. Să se reorganizeze Camerele de Industrie și Comerț asigurându-se drepturi speciale Centralei.
9. Să se modifice legea asigurărilor sociale scutind micii meseriași de taxele enorme.
10. Să se desființeze Camerele de muncă, Corporațiile industriale și Sindicatul muncitoresc, trecând atribuțiile acestora asupra Camerelor de comerț, Autorităților industriale și asupra Centralei.
11. Să se revizuiască brevetele de băuturi spirtoase.
12. Să se desființeze cartelele care scumpesc materialul de lucru.
13. Să se împroprietărească micii meseriași și comercianți cu locuri de casă.
14. Se apelează la politicieni ca să stabilizească de comun acord un program pentru românizarea orașelor din Ardeal, care să fie respectat și continuat de toate guvernele României Mari.²⁰

Prin toate punctele *Moțiunii* se urmărea întărirea și afirmarea clasei de mijloc românești, pentru a putea cere celor în drept concursul și ajutorul ce li se cuvin, cu scopul de a se realiza "România a Românilor" – deviza Centralei pe tot timpul existenței sale.

Guvernele liberale adevărate ale politicii economice "prin noi înșine" au promulgat legi pentru întărirea economiei naționale. Prin legea pentru "lichidarea datoriilor agricole și urbane" din 7 aprilie 1934, toți datornicii agricoli beneficiau de o reducere de 50-60%, restul datoriei fiind eşalonată pe o perioadă de 17 ani cu o dobândă de 30% pe an. Datoriile urbane erau reduse cu 20%, restul rămânând a fi plătite în 10 ani cu o dobândă de 6% pe an.²¹

Primul an de activitate al Centralei s-a caracterizat prin prezentarea ei atât autorităților cât și publicului românesc. Punctul 7 al *Moțiunii* de la Târgu-Mureș cerea extinderea acestor legi și asupra micilor meseriași și comercianți de la sate. Punctul 3 din *Moțiune* se încadra în viitoarea lege din 16 iulie 1934 care prevedea utilizarea personalului românesc în întreprinderi în proporție de 80%. Ea urmărea diminuarea numărului șomerilor din rândul cetățenilor români indiferent de naționalitate.²²

În al doilea an, Centrala și-a afirmat existența. Astfel, la începutul anului 1935 sunt emise circulare ale Centralei către toate Reuniunile membre, prin care se arăta necesitatea aderării acestora la Centrală precum și decretarea gazetei *Tribuna noastră* ca organ oficial al ei.²³

Un moment important îl constituia convocarea, în virtutea art. 13 din *Statute*, a ședinței plenare a Comitetului Centralei Reuniunilor și a Comisiei de Cenzori la Oradea în data de 12 mai 1935. Convocatorul era însoțit de o *Chemare* care explica importanța acestei ședințe: de a strânge la un loc pe toți reprezentanții Reuniunilor și Asociațiilor de Meseriași, Comercianți și Muncitori Români din Ardeal și Banat pentru a se îmbărbăta, încuraja și a strânge rândurile pentru constituirea și consolidarea păturii de mijloc românești în România Mare. Se sublinia că "...noi clasa de mijloc românească numai atât prețuim cât ne știm afirma. Nu ne afirmăm, nu contăm"²⁴.

La Oradea s-a afirmat cu tărie că "Nu ne preocupă și nici nu ne putem abate din calea apucată, nici frământările luptei de partid, nici preocupările religioase, nici vanitățile și ambițiile personale. Scopul nostru este clar și bine precizat: sporirea și întărirea clasei de mijloc românești, prin care clasă de mijloc să românizăm orașele noastre înstrăinate"²⁵.

Afirmarea existenței Centralei Reuniunilor este subliniată în Raportul despre activitatea ei, în perioada noiembrie 1934 - mai 1935. Centrala a obținut ajutoare bănești de la Camerele de Muncă, Camerele de Comerț și Industrie precum și de la persoane particulare în vederea editării gazetei *Tribuna noastră*.

Dr. Augustin Rațiu, în calitate de președinte, a intervenit la Ministerul de Finanțe ca debitorii la Creditul Industrial – micii meseriași să beneficieze de favorurile legii conversiunii. Centrala a înaintat un memoriu referitor la modificarea învățământului

²⁰ *Tribuna noastră*, an I, nr.1, Cluj, 1 iulie 1934, p. 3-4

²¹ I. Mamina, I. Scurtu, *op. cit.*, p. 109

²² *Ibidem*

²³ *Tribuna noastră*, an II, nr. 6, Cluj, 3 septembrie 1935, p. 1

²⁴ C 5247; *Tribuna noastră*, an II, nr. 19, Cluj, 5 mai 1935, p. 3

²⁵ *Tribuna noastră*, an II, nr. 22, Cluj, 26 mai 1935, p. 1

profesional și a intervenit la Ministerul Muncii pentru legiferarea protecției muncii naționale. S-a trimis tuturor Reuniunilor și Asociațiilor câte un apel pentru a-și da concursul la acțiunea de ridicare a clasei de mijloc românești și la grăbirea românizării orașelor. Drept urmare au răspuns cu adeziuni încă opt Reuniuni²⁶.

Despre ședința plenară de la Oradea s-a relatat și în alte ziare care subliniau rolul ei în pregătirea Congresului Reuniunii Meseriașilor, Comercianților și Industriașilor Români de la Timișoara²⁷. Dr. Augustin Rațiu l-a convocat pe data de 8 iunie 1935, afirmând cu aceea ocazie: "... meseriașii și industriașii români constituie clasa cea mai oproșită din România"²⁸.

Guvernarea liberală sub președinția lui Gheorghe Tătărăscu precum și cea anterioară au accentuat protejarea muncii naționale în care se încadrează și dorințele Centralei. Cu ocazia vizitei la Cluj a lui Valeriu Roman, subsecretar de stat la Ministerul Muncii în perioada 2 octombrie 1934 – 29 august 1936²⁹ s-a prezentat o delegație a meseriașilor români condusă de dr. Augustin Rațiu, ocazie cu care s-au arătat doleanțele Reuniunilor de Meseriași din Ardeal și s-a convenit ca aceste organisme românești să primească o reglementare legală³⁰.

Congresul Reuniunii Meseriașilor, Comercianților și Industriașilor Români din Ardeal și Banat s-a desfășurat sub înaltul patronaj al ministrului cultelor și artelor, Alexandru Lapedatu și al ministrului muncii dr. I. Nistor. La Congres a fost votată o nouă *Moțiune* în care se cerea să se adopte o lege specială, prin care să se acorde Centralei Reuniunilor toate favorurile pe care le are Uniunea Micilor Industriași din Vechiul Regat: preferați la toate licitațiile de stat, județ și comună cu o garanție de 3% prin derogarea de la legea contabilității publice, dreptul de a angaja lucrări de la stat oricât de mare ar fi valoarea. Se cerea de asemenea ca legea pentru protecția muncii naționale să asigure muncitorilor, meseriașilor, comercianților, funcționarilor și tuturor angajaților din întreprinderi, de limbă și lege românească, o proporție de 80% din totalul acestora.

În capitalele de județ, din Ardeal și Banat, în centrele industriale mai importante să se înființeze cămine de ucenici a căror întreținere să fie asigurată din jumătatea sumelor încasate pentru învățământul profesional din Ardeal și Banat. Se accentua deasemenea asupra necesității reducerii prețului la gaz metan și pentru meseriașii români. Depunerile din bănci ale Reuniunilor și ale membrilor acestora să se lichideze integral pentru a fi redată destinației avute. Legea conversiunilor să se extindă și asupra micilor meseriași și comercianți români membrii ai Reuniunilor. Acordarea de credite ieftine prin Centrală, Reuniunilor membre, precum și înlesniri pe căile ferate, scutiri de vamă și acordarea contingentelor și devizelor necesare la import pe seama membrilor Reuniunilor aparținătoare Centralei. Cu privire la asigurările sociale micii patroni aparținători Centralei să nu mai suporte cele 7 zile de boală și jumătate din cotizația de boală a angajaților. Reorganizarea Camerelor de Industrie și Comerț astfel ca să se asigure drepturi speciale Centralei și Reuniunilor de Meseriași și Comercianți din Ardeal și Banat aparținătoare Centralei. Modificarea legii Camerelor de Muncă pentru a se asigura la conducere preponderența elementului românesc. Se cerea unificarea legilor de meserii prin care să se asigure Centralei Reuniunilor și Reuniunilor membre un tratament special în virtutea rolului istoric avut sub stăpânirile străine și al importanței din zilele noastre pentru românizarea orașelor noastre înstrăinate. În vederea ieftinirii materiilor prime și a articolelor de primă necesitate se cerea desființarea cartelurilor. Improprietărirea micilor comercianți, meseriași și muncitori români cu locuri de casă, localuri de prăvălii și ateliere în centrul orașelor cu scopul intensificării procesului de românizare a localităților. Învățământul profesional să îmbine teoria cu cunoștințele practice iar Reuniunile membre Centralei să aibe delegat permanent în comitetul fiecărei școli de ucenici. Modificarea legii electorale în sensul

²⁶ Idem, An II, nr. 23, Cluj, 2 iunie 1935, p. 2

²⁷ *Națiunea română*, an IX, nr. 32, Cluj, 7 mai 1935, p. 2

²⁸ Idem, p. 3

²⁹ I. Mamina, I. Scurtu, *op. cit.*, p. 233

³⁰ *Națiunea română*, an IX, nr. 40, Cluj, 28 mai 1935, p. 4

reprezentării în parlamentul țării a meseriașilor, comercianților și muncitorilor români. Se face apel la politicienii români să nu țină cont de politica de partid, de patima religioasă sau personală și să se stabilească un program general pentru românizarea orașelor din Ardeal și Banat.

Motiunea adoptată la Timișoara în 30 iunie 1935 a fost semnată de dr. Augustin Rațiu în calitate de președinte al Centralei și de către Ștefan Peneș, secretar general³¹. Valeriu Pop, în calitate de ministru al justiției în perioada februarie 1935–august 1936³² a insistat asupra modificării legislative și pentru înmănușarea dispozițiilor din diferite legiuri. Guvernarea liberală a însemnat protejarea muncii naționale și încurajarea elementului național. În acest sens s-a prevăzut o nouă reglementare a meseriilor cu un rol hotărâtor pentru viitorul orașelor³³. În cursul lunii august 1935 a fost convocată ședința plenară a Centralei pentru data de 1 septembrie. În Apelul Centralei Reuniunilor se sublinia că adunarea de la Satu Mare "... să treacă peste cadrele strănte ale unei manifestațiuni locale și profesionale, luând caracterul unei demonstrațiuni demne de afirmare națională românească"³⁴. În Raportul prezentat de către secretarul Centralei Reuniunilor, Ștefan Peneș se arăta: "Profitând de împrejurarea că în acest timp se pregătește Legea Meseriilor și întemeiați pe activitatea Reuniunilor pusă în serviciul neamului românesc, am cerut ca Centrala Reuniunilor și Reuniunile membre să fie recunoscute prin lege și să li se acorde o serie de privilegii necesare sporirii și întăririi clasei de mijloc românești și prin aceasta să realizăm mai de timpuriu românizarea orașelor noastre înstrăinate"³⁵.

În vederea reușitei întrunirii de la Satu Mare, Comitetul Centralei a făcut o intensă propagandă scrisă și verbală, mai ales că la acea adunare urmau să se discute și *Statutele* tip redactate în spiritul dispozițiilor Legii pentru syndicatele profesionale. Cu acea ocazie s-a subliniat necesitatea colaborării și strângerii rândurilor "... pentru că numai în unire stă puterea și în solidaritate stă izbânda"³⁶. Din partea Centralei au fost trimise o serie de apeluri către Reuniunile membre și nemembre în vederea strângerii rândurilor și a colaborării pentru sporirea și întărirea clasei de mijloc românești, ublinindu-se faptul că Centrala Reuniunilor stă deasupra preocupărilor de partid, a divergențelor confesionale "... servește întregul neam românesc și nicidecum numai o fracțiune din neam, cum fac toate partidele politice"³⁷. Cunoașterea activității Centralei precum și a Reuniunilor membre de către autoritățile statului a fost o preocupare permanentă a conducerii. Ea avea drept scop trezirea opiniei publice românești, aprecierea și recunoașterea autorității Centralei Reuniunilor³⁸.

Doleanțele Centralei se încadrau în politica economică a guvernării liberale sub președinția lui Gheorghe Tătărașcu care urmărea încurajarea elementului românesc în meserii prin intervenția statului. În organul de presă al liberalilor clujeni *Națiunea română* au apărut o serie de articole care vizau încurajarea elementului românesc în meserii. Intervenția statului era motivată de acapararea într-o măsură disproporțională a meseriilor de către minoritari, situație datorată politici de încurajare urmată cu perseverență de către vechea stăpânire maghiară care a acordat ajutoare în timpul uceniciei și a înzestrat cu unelte specifice pe fiecare meseriaș. În momentul eliberării brevetului industrial, meseriașul ungar primea gratuit sau prin amortizare pe termen lung aparate, mașini și instalații corespunzând celor mai mari exigențe tehnice. În modul acesta erau atinse două scopuri: pe de o parte se crecea drum progresului tehnic și pe de alta se asigura posibilitatea unei existențe onorabile unor oameni care rămăneau angajați în slujba altora.

Comparativ cu aceștia românii nu au avut o politică de încurajare a elementului românesc în meserii, cei care au îmbrățișat meseriile au fost lăsați să se descurce pe cont

³¹ C 5627

³² I. Mamina, I. Scurtu, *op. cit.*, p. 225

³³ *Națiunea română*, an IX, nr. 3, Cluj, 7 aprilie 1935, p.4; nr. 87, 27 iulie 1935, p. 1

³⁴ C 5254 b

³⁵ C 5251, p. 2

³⁶ *Idem*, p. 3

³⁷ C 5243

³⁸ C 5492

propriu. Modalitățile de încurajare a meseriașilor români prin intervenția statului se limita la acordarea de credite pentru meseriașii începători în vederea procurării uneltelor și instalațiilor necesare pentru ca mica industrie să nu mai fie lăsată la discreția cămătarilor sau în imposibilitatea de a se împrumuta. Încurajarea micii industrii trebuie să fie încadrată la Ministerul Muncii sau la Ministerul Industriei și Comerțului. În sfârșit era indicată o adaptare la împrejurări a legii contabilității publice, prin acordarea de preferințe în adjudecarea furniturilor publice pe seama Reuniunilor de meseriași sau a membrilor acestora. În acest fel s-ar încuraja o sănătoasă îndrumare a tinerilor români de la sat la oraș, în contrast cu ceea ce s-a întâmplat atunci când satele au îngroșat doar rândul intelectualilor de la oraș³⁹.

Realizarea tuturor cerințelor se rezolva doar printr-o lege: Legea pentru pregătirea profesională și reglementarea exercitării meseriilor și comerțului. Președintele comisiei de elaborare a proiectului de lege a fost ardeleanul Valeriu Roman, subsecretar de stat la Ministerul Muncii. Valeriu Roman arăta că această lege este încurajatoare și anulează efectul legilor meseriilor și comerțului existente în Ardeal și Banat din 1884, în Bucovina din 1907 și pe cea din România din 1912. În urma acestei legi cetățenii din orice colț al țării vor putea exercita profesiunea de meseriaș și negustor pe întreg teritoriul național în baza aceluiași regim⁴⁰.

Noua lege avea un scop bine definit, acela de a contribui la crearea și consolidarea clasei de mijloc românești încheagată și înstărită și de a promova calea pașnică și civilizată de românizare a orașelor ardelenesti. "Noua lege va da posibilitatea fiecărui guvern patriotic și conștient, ca fără a atinge interesele legitime ale minorităților să întărească elementul românesc din orașe"⁴¹.

Subsecretarul de stat, dr. Valeriu Roman explica rostul anteproiectului legii privitoare la pregătirea profesională și exercitarea meseriilor.

1. Să contribuie la crearea unei clase de mijloc românești, bine organizată, și bine înstărită care să poată contribui la progresul cultural și la civilizația țării, fără a avea nevoie de concursul industriei, comerțului și muncitorilor străini.
2. Să se construiască în mod organic o politică civilizată de întărire a elementului etnic românesc în centrele mari ale țării.
3. Perfecționarea regimului de apărare a muncii naționale.

Toate acestea se pot rezolva prin respectarea principiului unității legislative și prin dărâmarea granițelor legislative dintre cele trei regiuni. Un alt principiu important care a stat la baza anteproiectului de lege a fost disciplina și progresul economic. În acest sens trebuie întrebuințate toate mijloacele științifice în vederea unei bune selecționări profesionale. Anteproiectul a creat instrumente puternice de selecționare și perfecționare profesională: institutele și serviciile, căminele și breslele. Toate au contribuit la scoaterea din întunericul satelor a elementelor capabile românești. Anteproiectul are la bază o idee națională fără a încălca drepturile pe care le au concetățenii noștri. Importanța muncii calificate a fost pe primul plan, deci era necesar un regim de pregătire profesională disciplinată.

Organizarea muncii naționale prevede simplitate și descentralizare. Anteproiectul desființează o serie de organe, menținându-le pe cele importante. Inspectoratele muncii alături de Camerele de muncă s-au transformat în veritabile foruri în toate problemele muncii comerciale și industriale. În concluzie dr. Valeriu Roman arăta că legea trebuie să fie opera întregii țări, de ea, depinzând viitorul nostru economic⁴². Prin acest anteproiect de lege dr. Valeriu Roman sprijinit de dr. Valeriu Pop în calitate de ministru al justiției a ridicat problema clasei de mijloc românești la importanța problemelor de interes superior de stat. Dr. Valeriu Roman la articolul 188 al anteproiectului legii pentru pregătirea profesională și

³⁹ *Națiunea română*, an IX, nr. 120, Cluj, 7 sept. 1935, p. 4

⁴⁰ *Idem*, an IX, nr. 128, Cluj, 18 septembrie 1935, p. 1

⁴¹ *Ibidem*, Șt. Peneș, *op. cit.*, p. 18

⁴² *Națiunea română*, an IX, nr. 159, Cluj, 13 octombrie 1935, p. 1

exercitarea meseriilor consacră prin lege, recunoaște ca organizație profesională Centrala Reuniunilor cu sediul la Cluj împreună cu toate Reuniunile membre actuale și viitoare⁴³.

În cursul lunii octombrie a anului 1935 un eveniment important are loc la Petroșani, unde funcționa una din cele mai tinere Reuniuni membre ale Centralei. Cu ocazia aniversării a 10 ani de existență a acestei Reuniuni s-a ținut și o adunare generală a Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori Români din Ardeal și Banat cu sediul la Cluj. Cu această ocazie au fost invitați primul ministru Gh. Tătărăscu și miniștrii cultelor, artelor, muncii, al sănătății publice, al industriei și comerțului precum și ministrul finanțelor⁴⁴. Pentru a înlesni participarea la această adunare a membrilor Reuniunilor s-au asigurat din partea Centralei certificate de călătorie cu o reducere de 50%⁴⁵. În cuvântările lor, președintele Centralei, dr. Augustin Rațiu și secretarul general Ștefan Peneș au subliniat necesitatea ca și prin această lege să fie recunoscută personalitatea juridică a Centralei Reuniunilor precum și a Reuniunilor membre. Aceasta ar contribui la întărirea și creșterea clasei de mijloc românești care ar atrage românizarea orașelor din Ardeal⁴⁶. Activitatea Centralei Reuniunilor și a Reuniunilor membre s-a făcut remarcată, doleanțele clasei de mijloc românești au fost cunoscute de către toate partidele de guvernământ care s-au ocupat intens de legiuirea acestora. Această atmosferă prielnică trebuia exploatată. Ca atare președintele Centralei cere maximum de efort în afirmarea activității tuturor Reuniunilor membre. Tocmai în vederea recunoașterii încadrării Centralei și a Reuniunilor membre în noua lege a meseriilor, la adunarea de la Petroșani s-a pus în discuție modificarea statutelor în așa fel ca ele să corespundă și ca titulatură și ca organizare atât spiritului noului proiect de lege al meseriilor, cât și legilor cuprinse în Codul muncii⁴⁷. Prin hotărârea adunării generale de la Petroșani din 27 octombrie 1935 s-a dat o nouă denumire Centralei: Centrala Reuniunilor de Meseriași, Comercianți și Muncitori Români din România cu sediul la Cluj⁴⁸. Tot cu această ocazie s-a stabilit ca limba folosită să fie exclusiv limba română⁴⁹. La această adunare s-a propus noul Proiect de statut al Centralei, în prezența dr. Valeriu Roman, autorul proiectului legii privitoare la pregătirea profesională și exercitarea meseriilor și comerțului.

În decembrie 1935, dr. Valeriu Roman însoțit de dr. Augustin Rațiu a prezentat în cadrul adunărilor de la Cluj, Oradea și Timișoara proiectul de lege. La Cluj au participat la adunare 23 Reuniuni membre ale Centralei, care au cerut cu insistență depunerea de urgență a proiectului în discuția parlamentară, arătând că numai prin această lege se promovau interesele clasei de mijloc românești⁵⁰. După conferința care a avut loc la Teatrul Național din Cluj, dr. Valeriu Roman s-a întâlnit la Camera de comerț cu reprezentanții a 23 de Reuniuni din Ardeal și Banat. Aici a fost întâmpinat de dr. Augustin Rațiu. Reuniunile și-au arătat deplina solidaritate cu principiile și obiectivele noii legi⁵¹. Concluzia adunărilor de la Cluj, Oradea și Timișoara a fost aceeași: anteproiectul devenind lege era o pietricică pe care să se construiască adevărata "Românie a Românilor", devenea o lege de unificare, de armonie, echilibrând interesele contradictorii dintre salariați și patroni⁵². În Ardeal, anteproiectul dr. Valeriu Roman a reușit să pună față în față două tendințe: cea a unei necesități imediate, de promovare a muncii românești și cealaltă tranzacționistă și mereu gata de a amâna orice înfăptuire românească, cea din urmă remarcându-se la Congresul corporațiilor, industriei și a meseriilor în ianuarie 1936. Anteproiectul prevedea desființarea corporațiilor ca instituții străine de neamul nostru care nu mai corespundea spiritului

⁴³ Șt. Peneș, *op. cit.* p. 19; C 4547

⁴⁴ C 5290-C5292

⁴⁵ C 5286

⁴⁶ C 5281

⁴⁷ C 5278

⁴⁸ C 5477

⁴⁹ *Ibidem*

⁵⁰ *Tribuna noastră*, an II, nr. 24, 15 decembrie 1935, p. 1; Idem, 22 decembrie 1935, p.2-3

⁵¹ *Națiunea română*, an IX, nr.196, Cluj, 10 decembrie 1935, p. 4

⁵² Idem, an IX, nr. 200, 14 decembrie 1935, p.1; nr. 209, 29 decembrie 1935, p.1

României întregite⁵³. La Cluj, în plin Congres, s-a manifestat o impresionantă solidaritate românească care a votat în favoarea anteproiectului dr. Roman. Președintele Congresului, Andrei Fărcaș a reprezentat cu hotărâre și demnitate interesele muncii românești: "... este necesar ca să se pregătească cât mai temeinic burghazia românească ... avem interesul să se formeze nu o clasă de comuniști, ci o clasă puternică mijlocie de meseriași, care cu drag vor ține la unitatea acestui stat."⁵⁴

În cursul anului 1936, în luna ianuarie s-a publicat proiectul de Statute tip cu scopul de a fi examinate de către toate organizațiile profesionale românești pentru a face observații și a aduce completări, urmând ca acestea să fie discutate într-o ședință a Centralei. După aceste etape urma să se stabilească textul definitiv care trebuia trimis spre aprobare la Ministerul muncii. În tot cursul lunii ianuarie și februarie a anului 1936 au avut loc mai multe adunări generale extraordinare la Deva și Cluj. La Deva au participat reprezentanții a 12 Reuniuni cu scopul de a sprijini anteproiectul de lege al pregătirii profesionale și exercitarea meseriilor și comerțului, mai ales a punctului care prevedea desființarea corporațiilor și a celui care prevedea recunoașterea ca persoană juridică cu toate drepturile și atribuțiile uniunilor și sindicatelor profesionale din 1921, legea persoanelor juridice din 1924 și legea ei modificatoare din 1927 pentru Centrală și toate Reuniunile membre actuale și viitoare⁵⁵.

La adunarea de la Cluj, ținută la 23 februarie 1936, vorbindu-se de anteproiectul de lege se arăta că acesta "... redactat de subsecretarul de stat dr. Valer Roman, reprezintă contribuția conștientă, luminată și însuflețită a Ardealului, adusă pe altarul națiunii române, pentru prezentarea ei și pentru dezrobirea sa economică"⁵⁶. Prezente la această adunare, 24 de Reuniuni federalizate în Centrală, ținând cont de sugestiile primite de la organizațiile profesionale privitor la anteproiectul la legea meseriilor, au adoptat o *Moțiune*. Prin aceasta se protesta împotriva oricărei ciuntiri sau înlocuiri a anteproiectului de lege cerându-se respectarea hotărârilor luate în adunările de la Cluj, Oradea, Timișoara etc. Acesta trebuia să fie grabnic prezentat corpurilor legiuitoare spre dezbatere și legiferare. *Moțiunea* a fost semnată de dr. Augustin Rațiu și Ștefan Penes. După adoptarea *Moțiunii* adunarea a ales ca președinti de onoare ai Centralei pe Alexandru Lapedatu, ministrul cultelor și artelor, pe dr. Valer Pop ministrul justiției și pe dr. Valeriu Roman subsecretar de stat la departamentul muncii. Această alegere era motivată prin faptul că printre preocupările lor publice au susținut și sprijinit Centrala, interesele clasei de mijloc românești chiar în Consiliul de Miniștri, dar mai ales prin recunoașterea în cadrul proiectului de lege, a personalității juridice a Centralei Reuniunilor⁵⁷.

La Cluj, în cadrul adunării, s-au votat Statutele tip și o îndrumare generală pentru toate Reuniunile actuale și viitoare membre ale Centralei⁵⁸. Din Bucovina s-a făcut apel la Centrală pentru a se trimite Statutele tip, instrucțiuni de organizare precum și material informativ. Apelul a fost adresat de către deputatul de Baia direct dr. Augustin Rațiu: "vă rog să dispuneți să ni se trimită mai multe exemplare din Statutele d-voastră pentru a ne organiza și noi"⁵⁹. Ca urmare, cu sprijinul forțelor din Ardeal, în Bucovina meseriașii și comercianții români au început să se organizeze.

Anteproiectul legii pregătirii profesionale și a meseriilor a fost prezentat în Senat în cursul lunii martie 1936. Ministrul muncii, Ion Nistor a susținut în Senat ideea ocrotirii clasei de mijloc românești arătând că problema meseriilor este de o arzătoare actualitate pentru elementul românesc din Ardeal unde minoritarii au deja tradiție.⁶⁰ Același ministru

⁵³ *Națiunea română*, an X, nr. 20, 28 ianuarie 1936, p. 1

⁵⁴ *Ibidem*

⁵⁵ *Națiunea Română*, an X, nr. 17, Cluj, 23 ianuarie 1936, p. 3; *Tribuna noastră*, an II, nr. 30, Cluj, 26 ianuarie 1936, p. 2-3; nr. 32, 9 februarie 1936, p. 4

⁵⁶ *Tribuna noastră*, an II, nr. 35, Cluj, 1 martie 1936, p. 1; *Națiunea Română*, an X, nr. 44, Cluj, 25 februarie, 1936, p. 5

⁵⁷ *Tribuna noastră*, an II, nr. 35, Cluj, 1 martie 1936, p. 1

⁵⁸ *Idem*, p. 2; *Națiunea Română*, an X, nr. 44, Cluj, 25 februarie 1936, p. 4

⁵⁹ *Tribuna noastră*, an II, nr. 38, Cluj, 22 martie 1936, p. 1

⁶⁰ *Națiunea Română*, an X, nr. 71, Cluj, 28 martie 1936, p. 1

vorbind de însemnătatea votării legii arăta că populația românească : "... care a fost izgonită de la orașe, prigonită, condamnată și pe care încercăm să o ridicăm și să o punem alături de celelalte, ... nu trebuie să supere pe nimeni, căci noi nu prevedem nici o dispoziție care să jignească celelalte nații. Acesta este un mod civilizat prin care guvernul nostru înțelege să repună populația românească în drepturile sale"⁶¹.

Toate aceste acțiuni au fost încununate de succes. Centrala Reuniunilor și Reuniunile membre au fost consacrate în textul Legii pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor promulgată la 29 aprilie 1936 și publicată în *Monitorul Oficial* nr. 39 din aprilie 1936. Articolul 188 al Legii prevedea: "Centrala Reuniunilor de Industriași, Comercianți și Muncitori Români, cu sediul actual în Cluj, precum și toate Reuniunile membre ale Centralei se mențin și se recunosc ca persoane juridice, cu toate drepturile și atribuțiile Uniunilor sindicatelor profesionale din 1921, legea pentru persoane juridice din 1924 și legea modificatoare din 1927, întrucât satisfac prevederile acestor legi"⁶².

În scrisoarea către Alexandru Lapedatu, Ministrul Cultelor și Artelor, dr. Augustin Rațiu a făcut o trecere în revistă a primilor doi ani de activitate a Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți și Muncitori Români cu sediul la Cluj. Perioada de muncă, de apostolat și de jertfă a fost împlinită mai ales datorită sprijinului acordat de Alexandru Lapedatu oricând și în orice problemă. A fost editat săptămânalul *Tribuna noastră* ca organ de publicitate și s-au ținut 14 adunări generale. Toate acestea au răscolit conștiința profesională-națională din întreg Ardealul și Banatul, reușind să ridice problema clasei de mijloc românești la adevărata ei importanță, "ca problemă de interes superior de stat având ca scop sporirea și întărirea clasei de mijloc românești și românizarea orașelor noastre înstrăinate, iar drept rezultat încadrarea Centralei și a Reuniunilor membre în textul Legii pentru pregătirea profesională"⁶³. Dr. Augustin Rațiu concluzionează că s-a trecut de la prima fază a activității Centralei, aceea de organizare, la cea de funcționare⁶⁴.

Perioada de organizare a Centralei Reuniunilor a presupus o muncă intensă. Oragnizarea de adunări generale, deplasări în alte localități, corespondența cu Reuniunile sau autoritățile de la nivel local până la nivelul guvernului. Intervențiile la ministerele de resort, cum a fost cea de la Ministerul Muncii, Sănătății Publice și Ocrotirilor Sociale în fruntea căruia se afla prof. dr. Ioan Nistor. În temeiul recunoașterii Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți și Muncitori Români din România cu sediul la Cluj și a Reuniunilor membre, în textul legii pentru pregătirea profesională, ca egale cu celelalte sindicate profesionale, ministrul Ioan Nistor a fost rugat să acorde următoarele favoruri:

1. "A încadra ca anexă la textul regulamentului de aplicare Legii pentru pregătirea profesională Statutele tip pentru Reuniunile membre ale Centralei;
2. A ne stabili din bugetul Ministerului Muncii o sumă globală pentru înlesnirea activității noastre de apostolat, desfășurată în interesul clasei de mijloc românești;
3. A dispune Camerelor de Muncă să aloce cel puțin 1% din bugetul general pentru Centrala Reuniunilor;
4. A ne da posibilitatea ca în toate chestiunile generale, de muncă, de sănătate publică, de ocrotiri sociale și de instrucțiune profesională, și Centrala Reuniunilor să-și poată spune cuvântul"⁶⁵.

Cu altă ocazie s-a apelat la Alexandru Lapedatu pentru a sprijinii Centrala Reuniunilor în cererea către Ministerul Comunicațiilor și Lucrărilor Publice, Richard Franasovici, pentru reducerea cu 50% a costului transportului C.F.R. în vederea deplasării la Arad unde se va ține Congresul general⁶⁶.

⁶¹ *Ibidem*

⁶² *Tribuna noastră*, an II, nr. 45, Cluj, 10 mai 1936, p. 1

⁶³ C 5653

⁶⁴ *Ibidem*

⁶⁵ C 5176

⁶⁶ C 5174; C 5175

Un rol important în organizarea Centralei l-a avut ziarul *Tribuna noastră*, organul oficial de presă al Centralei pentru a cărei editare, menținere și distribuție s-a depus un important efort, mai ales din partea secretarului general, Ștefan Peneș.

Activitatea Centralei s-a extins și în Bucovina. Aici s-a înființat la 17 mai 1936, pe baza Statutelor tip, prima Reuniune din Moldova, în județul Câmpulung. Ștefan Peneș arăta că erau interesați și meseriașii din Basarabia, Moldova, Muntenia și chiar București pentru înființarea de Reuniuni și afilierea la Centrală⁶⁷.

În activitatea Centralei s-a trecut la faza a doua, aceea de ocrotire și ajutorare a meseriașilor, comercianților și muncitorilor români. Convocarea Congresului general al Centralei la Arad a avut ca scop ridicarea acestor probleme. Congresul a fost convocat pe data de 31 mai 1936, la Arad, sub înaltul patronaj al episcopului ortodox de Arad, Andrei Magieru, al ministrului cultelor și artelor, Alexandru Lapedatu, al ministrului justiției, dr. Valeriu Pop și a subsecretarului de stat la Ministerul muncii, dr. Valeriu Roman⁶⁸.

La Congresul general de la Arad s-a prezentat un raport asupra activității Centralei pe doi ani. În prima parte a raportului s-a exprimat recunoștința față de legile votate pentru învățământul secundar și industrial, pentru învățământul secundar comercial, pentru înființarea Consiliului superior economic și organizarea camerelor profesionale, pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor. După această introducere a urmat prezentarea activității propriu-zise, de constituire a Centralei, la început, din 15 Reuniuni și apoi 29 de Reuniuni, în anul 1936. La adunarea generală extraordinară de la Petroșani din 27 octombrie 1935 s-au modificat statutele în privința titulaturii Centralei care de la această dată s-a numit Centrala Reuniunilor de Meseriași, Comercianți, Industriași și Muncitori Români din România.

În decurs de doi ani s-au ținut adunări în 13 localități. Centrala a contribuit la alcătuirea legii meseriilor, la consolidarea organizațiilor din teritoriu. S-au înregistrat 860 de acte, s-a redactat și asigurat apariția regulată a ziarului *Tribuna noastră*, care în paginile sale a ridicat problema "clasei de mijloc de limbă și lege românească", la rangul de problemă de interes superior de stat. În concluzie, se constata, că s-au înfrânt cu bărbăție toate obstacolele ce au stat în cale, înregistrându-se un progres sigur pe terenul organizării, propagandei și al cunoașterii clasei de mijloc românești până la cele mai înalte cercuri.⁶⁹

În prezența episcopului Aradului, al d-lor Alexandru Lapedatu, ministrul cultelor și artelor, dr. Valeriu Pop, ministrul justiției și dr. Valeriu Roman, subsecretar de stat, a delegațiilor Reuniunilor, Asociațiilor profesionale românești, a intelectualității românești din Arad s-a votat în unanimitate o *Moțiune*. După ce s-a exprimat adâncă recunoștință pentru legile votate, enunțate mai sus, în vederea realizării lor se pretind următoarele:

1. Proportionalitate de 75% pentru elementul de "limbă și lege românească" în toate ramurile de activitate ale vieții economice.
2. Construirea câte unui cămin de ucenici, în fiecare capitală de județ și în fiecare centru industrial mai important.
3. Acordarea reducerii la prețul gazului metan folosit de meseriașii români.
4. Replătirea integrală a tuturor depunerilor Reuniunilor și ale membrilor acestora.
5. Acordarea de credite ieftine și pe lungă durată pentru meseriașii și comercianții membrii Reuniunilor afiliate la Centrală.
6. Împroprietărirea la orașe, meseriași, comercianți și muncitori români, mergând până la exproprierea urbană, pentru a grăbi românizarea orașelor.
7. Modificarea legii asigurărilor sociale în așa fel ca primele 7 zile de boală să fie plătite de Casa asigurărilor sociale.
8. Asigurarea preponderenței delegațiilor Centralei Reuniunilor în toate consiliile de îndrumare profesională, ale Camerelor profesionale și ale tuturor consiliilor delegate de aceste instituții.

⁶⁷ C 5174; C5724

⁶⁸ C 5675; *Tribuna noastră*, an II, nr. 45, Cluj, 10 mai 1936, p. 1

⁶⁹ C 5724

9. Anularea brevetelor de băuturi.
10. Concesionările fie ale regiilor autonome, fie ale altor autorități, toate furniturile și livrările publice, să fie acordate elementului de "limbă și lege românească" respectându-se proporționalitatea numerică pe țară.
11. Desființarea și sancționarea cartelurilor care scumpesc viața și jefuiesc pe consumatori.
12. Stabilirea în regulamentele de funcționare ale legilor economice votate în primăvara anului 1936, să se prevadă ca Centrala să-și trimită delegați în toate comitetele, consiliile sau comisiile reglementate prin legi fie acelea dependente de Ministerul Instrucției, Comerțului și Industriei, finanțelor sau Muncii. Modificarea legii electorale în așa fel ca meseriașii, comercianții și muncitorii români să-și trimită reprezentanții lor în Parlament. Pentru realizarea acestor deziderate rugăm pe toți bărbații noștri de stat români să renunțe la orice veleitate politică de partid, influență străină sau orice preocupare personală și de comun acord să stabilească un program general, pentru sporirea și întărirea "clasei de mijloc românești, pentru românizarea orașelor noastre înstrăinate"⁷⁰.

Congresul Centralei Reuniunilor de Meseriași, Comercianți și Muncitori din România ținut la Arad a fost o puternică manifestare de unire, un curent de unitate de acțiune economică, atât din partea organizațiilor din București, cât și din partea celor din Ardeal. Centrala Reuniunilor, apreciind declarațiile delegaților veniți la Arad, pentru o unitate de acțiune, s-a adresat în scris tuturor acelor organizații, care o doresc să răspundă la:

- Pe ce principii să fie stabilit acordul de colaborare;
- În ce formă organică se va organiza colaborarea;
- Cum se alcătuieste fondul de unde pornesc directivele;
- Care ar fi obligațiile organizațiilor conducătoare.

După sosirea acestor răspunsuri Centrala se va declara asupra modului de realizare a unității de acțiune⁷¹. Ștefan Penes, secretarul general al Centralei s-a adresat Uniunii Generale a Meseriașilor din România prin scrisoarea din 2 iunie 1936⁷² unde arăta că pentru a pregăti conferința organizațiilor profesionale care doresc unitatea de acțiune în domeniul economic să examineze și să răspundă la chestionarul stabilit la Congresul de la Arad. În urma răspunsurilor se va organiza la Turda o conferință pentru a stabili definitiv forma legală de colaborare pentru realizarea scopului propus: "...sporirea și întărirea clasei de mijloc de limbă și lege românească, românizarea orașelor noastre înstrăinate și desrobirea neamului românesc"⁷³.

Uniunea Generală a Meseriașilor din România a răspuns prompt acestui chestionar la toate punctele. La baza colaborării s-a propus principiul național și realizarea lui, numai între organizațiile profesionale. Ca formă de organizare s-a propus Confederația muncii românești care să cuprindă toate categoriile de meseriași, patroni și lucrători, cu caracter național, cu un statut nou elaborat de către delegații organizațiilor aderente. În fruntea Confederației, să fie un comitet executiv format din președinții și secretarii generali ai organizațiilor afiliate, iar în comitetul general să fie aleși un număr de membrii proporțional cu importanța organizației. Confederația odată constituită trebuie să-și spună punctul de vedere în ceea ce privește legile muncitorești și meșteșugărești iar organizațiile afiliate să plătească o cotizație⁷⁴.

În vederea realizării unității de acțiune a organizațiilor profesionale, conducerea Centralei Reuniunilor a efectuat o vizită la Uniunea Comercianților, Industriașilor și

⁷⁰ C 5725; *Tribuna noastră*, an II, nr. 49, Cluj, 7 iunie 1936, p. 2.

⁷¹ *Ibidem*

⁷² C5236

⁷³ *Ibidem*

⁷⁴ C5237

angajaților din Industria federalizată cu Uniunea Generală a Meseriașilor din România. Cu aceea ocazie s-a discutat despre crearea Confederației Naționale a Muncii Românești⁷⁵.

În spiritul hotărârilor Congresului de la Arad, Centrala Reuniunilor s-a ocupat de pregătirea alegerilor de la Camera de Comerț și Industrie și de la Camerele de Muncă. S-au cerut cărți de alegător pentru toți membrii Centralei Reuniunilor, pentru a putea fi înscrși pe listele electorale de la Camerele de Muncă, Comerț și Industrie⁷⁶.

În cursul anului 1936, Centrala Reuniunilor a acordat o importanță deosebită creditului pentru meseriași, comercianți și muncitori români. Astfel, s-au întreprins intervenții și pentru obținerea de credite ieftine și de lungă durată pentru meseriași și comercianți de limbă și legea românească. Ministerul Muncii și Ministerul Industriei și Comerțului a studiat problema înființării unui Institut de Credit. Ștefan Peneș arăta cum este apreciată această problemă în ziarul *Munca Românească*. Viitoarea lege trebuia să țină seamă de nevoile speciale ale diferitelor provincii și să acorde privilegiu meseriașilor și comercianților români. Numai obținând credite în condiții avantajoase meseriași și comercianții români din noile provincii puteau rezista concurenței elementelor minoritare. La acordarea creditelor trebuia să se aplice principiul selecționării celor ce au dreptul de a obține credite⁷⁷.

În vederea înzestrării meseriașilor români cu mașini și unelte s-a creat un Fond Industrial de către Ministerul Industriei și Comerțului, la inițiativa ministrului Valeriu Pop, promulgat prin Înaltul Decret Regal nr. 2535 din 10 noiembrie 1936. Potrivit relatărilor lui Valeriu Pop acest Fond trebuia mereu înnoit. El arăta: "Am creat acest Fond instituind o suprataxă de 1% asupra autorizațiilor de import care din vară până în toamnă, a sporit Fondul cu 25 000 000 lei. Potrivit regulamentului, ministerul cumpăra și înzestra cu mașini și unelte adecvate pe meșteșugarii români pregătiți, dar lipsiți de mijloace, obiectele de înzestrare neputând fi înstrăinate timp de 10 ani. Contravaloarea (100, 50, 25%) urma să fie restituită în termen de 10 ani, fără dobândă, eventual complet iertată. Mașinile și uneltele puteau fi revocate în caz de abuzuri și rea credință sau lipsă de utilizare.... Până la retragerea guvernului (28 decembrie 1937) am înzestrat cu unelte în valoare de peste 22 milioane după cum urmează⁷⁸:

- 10 județe din Ardeal – 1 500 000 lei
- în județul Alba – 3 224 760 lei
- în județul Turda și pentru moți – 1 200 000 lei
- în județul Satu Mare – 2 231 000 lei
- în Bucovina – 2 072 138 lei
- în județul Bihor – 986 400 lei
- în Basarabia – 3 000 000 lei
- în Dobrogea – 500 000 lei
- în județul Cluj – 1 969 665 lei
- în județul Arad – 1 000 000 lei
- în Moldova – 1 500 000 lei
- în Banat – 800 000 lei
- în județul Maramureș – 1 500 000 lei
- cooperativa de sticlărie "Gh. Lazăr" din Avrig – 400 000 lei
- cooperativa "Meseriașul Român" din Sibiu – 400 000 lei
- în județul Mureș – 500 000 lei

Ultimul număr al ziarului *Tribuna noastră* a fost consacrat președinților de onoare ai Centralei Reuniunilor aleși din rândul celor care s-au dovedit sprijinitori și ocrotitori ai "clasei de mijloc de limbă și lege românească", episcopul Nicolae Colan al Clujului,

⁷⁵ *Tribuna noastră*, an III, nr. 24, Cluj, 13 decembrie 1936, p. 1.

⁷⁶ *Tribuna noastră*, an III, nr. 14, Cluj, 4 octombrie 1936, p. 2; Idem, nr. 22, Cluj, 29 noiembrie 1936, p. 2

⁷⁷ Idem, p. 3.

⁷⁸ Valeriu Pop, *Amintiri politice*, București, 1999, p. 209-210

episcopul diecezei Cluj-Gherla Iuliu Hossu, profesorul Alexandru Lapedatu, dr. Valeriu Pop, dr. Valeriu Roman⁷⁹.

În cursul anului 1937 Centrala Reuniunilor a propus o serie de amendamente la regulamentul de aplicare a legii pregătirii profesionale în vederea întăririi elementului românesc în domeniul meseriilor și comerțului: "Trebuie să vină un spirit mai îndrăzneț care dezbrăcat de haina politicianismului, de teama străinătății și de teroarea capitalului internațional din țară, să procedeze mai curajos la protecția muncii românești. Desigur, nimeni nu cere a se lovi cu brutalitate în străini, dar putem cere oricărui conducător al țării de a pune totdeauna și în orice împrejurare în primul plan pe români..."⁸⁰ S-a cerut asigurarea primatului muncii românești, a independenței economice, meseriile și munca să fie deținute de români în proporție de 78%, și să contribuie la educarea solidă, conștiințioasă și morală a tineretului.

Prin legea din 5 aprilie 1937, în timpul cât era ministru la industrie și comerț, dr. Valeriu Pop, s-a creat Institutul Național de Credit pentru Meseriași, Centrala Reuniunilor avându-și reprezentantul propriu în comisia pentru înzestrarea meseriașilor cu unelte și mașini. Din acest moment Fondul Industrial a fost atașat la Institutul Național de Credit pentru meseriași⁸¹. Centrala Reuniunilor, ca ocrotitoare a comercianților, a meseriașilor și a muncitorilor de "limbă și lege românească", la Congresul de la Săliște din 9 mai 1937, și-a formulat dezideratele într-o *Moțiune* și "pretind - nu mai cer - celor în drept înfăptuirea lor, pentru consolidarea structurii sociale a țării românești, pentru sporirea și întărirea clasei de mijloc românești, și pentru binele și liniștea țării noastre"⁸².

La aniversarea a 3 ani de existență a Centralei Reuniunilor erau afiliate în cadrul ei 45 de organizații de pe tot cuprinsul țării. Cu această ocazie și-au anunțat dorința de afiliere la Centrală încă 12 organizații profesionale⁸³. Rolul președintelui Centralei, dr. Augustin Rațiu, secondat de Ștefan Peneș a fost subliniat și cu această ocazie: "Dacă guvernul român a început să dea mai multă atenție meșteșugarului și comerciantului român, mai ales din provinciile alinate, dacă a început să se legifereze și în interesul clasei de mijloc românești, nu un mic merit are în această privință și Centrala Reuniunilor, prin președintele ei, dr. Augustin Rațiu, secondat de neobositul secretar, Ștefan Peneș. Pentru tot ceea ce a făcut președintele Rațiu în cei 3 ani de existență a Centralei Reuniunilor, merită stima și recunoștința a întregii clase de mijloc românești din Ardeal și Banat"⁸⁴.

Dr. Augustin Rațiu, prin adresa nr. 67055 din 18 august 1937 emisă de Ministerul Muncii, a fost anunțat că a fost numit cenzor pe lângă Institutul Național de Credit al Meșteșugarilor⁸⁵. Ceea ce a caracterizat activitatea Centralei Reuniunilor în scurta dar fructuoasă existență a fost faptul că nu a intrat în vâltoarea luptelor politice, de partid. Dr. Augustin Rațiu atrăgea atenția că potrivit articolului 4 din Statutele Reuniunii "În localul și la întrunirile Reuniunilor este interzis a se discuta chestiuni politice și confesionale"⁸⁶. Ca atare s-a adoptat o atitudine neutră, căutându-se a se profita la maximum de avantajele pentru "clasa de mijloc de limbă și lege românească". Centrala Reuniunilor s-a ridicat peste deosebirile confesionale, politice și personale. Ea a fost o adevărată fortăreață cu 76 de bastioane răspândite pe întreg cuprinsul Ardealului, Banatului, Crișanei, Maramureșului și Bucovinei.⁸⁷ În 3 ani și jumătate numărul membrilor organizați a trecut de 10 000, așa cum se sublinia în *Tribuna noastră*: "Aceasta este, în timpul de față, armata economică românească pe care se poate baza statul și armata combativă în orice împrejurări"⁸⁸.

⁷⁹ *Tribuna noastră*, an III, nr. 24, Cluj, 13 decembrie 1936, p. 1-2

⁸⁰ Idem, nr. 32, an III, Cluj, 7 februarie 1937, p. 1.

⁸¹ V. Pop, *op. cit.*, p. 20; *Tribuna noastră*, an III, nr. 47, Cluj, 23 mai 1937, p. 2

⁸² C 4547, Șt. Peneș, *Pentru desrobirea economică a poporului român*, 1938, p. 20

⁸³ *Tribuna noastră*, an III, nr. 52, Cluj, 27 iunie 1937, p.3

⁸⁴ *Ibidem*

⁸⁵ *Tribuna noastră*, an IV, nr. 9, 29 august 1937, p. 1.

⁸⁶ *Tribuna noastră*, an IV, Cluj, nr. 12, 19 septembrie 1937, p. 2

⁸⁷ C 4547, Șt. Peneș, *op. cit.*, p. 19

⁸⁸ *Tribuna noastră*, an IV, nr. 21, Cluj, 21 noiembrie 1937, p. 1

Anul 1937 s-a caracterizat printr-o întreagă activitate de ocrotire și ajutorare a meseriașilor realizată prin mai multe mijloace: plasarea în muncă, îmbunătățirea salariilor, obținerea permiselor de import, crearea Institutului Național de Credit al Meșteșugarilor și în special prin înzestrarea cu unelte și mașini în valoare de peste 20 000 000 lei⁸⁹.

Înzestrarea cu unelte a meseriașilor "de limbă și lege românească", s-a realizat grație străduințelor depuse de dr. Augustin Rațiu și dr. Valeriu Pop, creatorul Fondului Industrial și apoi a Institutului Național de Credit. Aceasta a însemnat că sute de meseriași și-au sporit utilajele și și-au mărit capacitatea de producție, că s-au creat zeci de ateliere noi care au sporit producția națională și implicit s-a creat o nouă generație de meseriași "de limbă și lege românească" care au activat în orașele din Ardeal și din toată țara.

DANIELA COMȘA

ACTIONS OF THE HANDICRAFTSMEN REUNIONS FOR PROMOTING THE MIDDLE
CLASS IN ARDEAL AFTER THE GREAT UNIFICATION
(Abstract)

An important preoccupation of the Great Unification generation was the consolidation of the united national state in the social structures' background. The Romanians, especially in Transylvania, had to fill a big gap concerning the middle class of townsmen and handicraftsmen, who due to the well-known historical conditions came from the non-Romanian population.

The handicraftsmen reunions founded in the 19th century in the Transylvanian towns, were militating for the placing of Romanian apprentices in trading and other different jobs.

Their unification at the congress in Târgu-Mureș, May 1934, as the Reunions of Handicraftsmen Traders and Workers Association in Ardeal and Banat, led by dr. A. Rațiu created a united background for the rising of the Romanian middle class to the importance of any other national problem.

The liberal government gave the association a helping hand by issuing some laws, which without binding the interest of the minorities, led to the encouragement of the Romanian element in work places and also led to the romaniansation of the Transylvanian towns.

---

⁸⁹ Idem, nr. 16, 17 oct., 1937, p. 1

PROIECTE ȘI DEMERSURI PRIVIND INTENSIFICAREA ACTIVITĂȚII ÎN INDUSTRIA METALELOR PREȚIOASE. 1919-1928

Unirea Transilvaniei cu România a condus la înmănunchierea, într-un singur tot, a energiilor creatoare ale poporului român, la mărirea potențialului economic, creându-se condiții mai favorabile dezvoltării forțelor de producție și intensificării procesului de industrializare capitalistă în România.

Cu toate greutățile pe care le-a avut de întâmpinat în primii ani postbelici, industria românească a cunoscut, în general, cu excepția anilor crizei economice, o dezvoltare continuă, o modernizare a structurilor ei.

Mutațiile politice de după 1 Decembrie 1918 s-au reflectat neîntârziat și în planul vieții economice. Unul din multiplele aspecte cu profil economic l-a constituit trecerea în proprietatea statului român, în cursul lunilor martie-aprilie 1919, a unui grup de întreprinderi miniere și metalurgice care aparținuseră statului maghiar, și anume: Minele metalifere și Uzinele metalurgice din Baia Mare, Minele din Abrud și Săcărâmb, Uzina metalo-chimică din Zlatna, Uzinele siderurgice și domeniile Hunedoara, minele de cărbuni Lonea, Uzinele siderurgice Cugir și exploatarea de gaz metan din podișul Transilvaniei¹. Până în aprilie 1920, aceste întreprinderi au fost administrate de Consiliul Dirigent prin intermediul Direcției Minelor din Cluj. După încetarea activității Consiliului Dirigent, ele au trecut sub controlul Ministerului de Industrie și Comerț, exercitat prin Direcția Generală a Minelor, fiind conduse până în 1925 prin intermediul administrației de stat. În conformitate cu prevederile Legii pentru comercializarea întreprinderilor economice de stat de la 1 ianuarie 1925, întreprinderile din regiunea Baia Mare, Abrud și Săcărâmb, Uzinele siderurgice din Hunedoara și Uzinele metalo-chimică din Zlatna au continuat să fie administrate în regie de stat, prin Direcția Generală de Valorificare a Bunurilor.

În primii ani de după primul război mondial s-a înregistrat o scădere a producției în toată ramura metalelor prețioase. Cauzele acestei stări de fapt erau multiple: în cursul războiului producția de aur și argint a scăzut continuu. Lipsa acută de capital, în perioada imediat următoare, datorită orientării plasamentelor societăților capitaliste spre ramuri cu o rentabilitate sigură și imediată, n-a permis noi investiții în vederea înlocuirii utilajului învechit sau a deschiderii de noi galerii². La lipsa de rentabilitatea plasărilor în industria metalelor prețioase a contribuit și politica aurului promovată de stat în acea perioadă. Astfel, aurul predat Băncii Naționale era plătit cu o sumă mai mică decât valoarea aurului pe plan mondial³.

În perioada de tatonări, de căutări, comerțul de aur și argint, ca de altfel și a altor multe produse, a fost condiționat un timp de eliberarea unui permis de cumpărare emanat de la Resortul de finanțe al Consiliului Dirigent. Secretariatul de finanțe din Cluj se adresa, în anul 1920, ministrului de Finanțe, făcându-i cunoscut că, deși comerțul cu aur fusese decretat liber, deci se anulau permisele de cumpărare, prin Deciziunea ministerială din 17 martie 1920 a Ministerului de Industrie și Comerț, autoritățile nu respectă prevederile acestui act, ceea ce crea noi dificultăți în industria aurului. Autoritatea din Cluj sugera Ministerului că "părerea [noastră] e că acest comerț ar fi trebuit să se lase liber, însă, asigurând fiscul [statului] prioritatea la cumpărare la prețul de pe piață, decretându-se în

¹ I. Buruiană, *L'activité des entreprises minières et métallurgique de l'Etat en Transylvanie pendant la période 1925-1931, Correspondance économique roumaine*, nr. 1, din 1933, p. 3.

² Ion Rusu Abrudeanu, *Aurul românesc. Istoria lui din vechime până azi*, București, 1933, p. 236.

³ Ludovic Báthory, *Dezvoltarea industriei extractive a metalelor prețioase după unirea Transilvaniei cu România, Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, 1968, 11, p. 160-161.

mod obligator oferirea aurului și a argintului brut pe acest preț al fiscoiului"⁴. Direcția Generală a Minelor anunța Direcția minelor și Uzinele metalurgice din Zlatna, la 25 martie 1921, că, potrivit dispoziției Ministerului, prețul aurului se fixa la 24.000 lei, al argintului la 900 lei, al cuprului la 100kg = 1.800lei⁵.

În ședința Consiliului de Miniștri din 30 martie 1921 s-a prezentat de către ministrul Industriei și Comerțului un raport referitor la stări de lucru din industria aurului, în principal referitor la prețul aurului, care era apreciat ca nesatisfăcător mai ales pentru micii producători. "Populația din părțile muntoase ale Transilvaniei – se spunea în Raport – și, cu deosebire, regiunile cu populație curat românească din județele Alba și Hunedoara își câștigă existența încă din timpurile cele mai vechi lucrând la minele de aur din aceste părți.

Astăzi – continuă documentul – locuitorii acestor regiuni au ajuns în completă mizerie, astfel că ne inspiră îngrijorări din cauza stagnării acestei industrii miniere și, mai cu seamă, din cauza nesiguranței și a abuzurilor ce se fac și la care sunt supuși micii industriași în urma prohibirii comerțului cu aur.

Comerțul interior cu aur a fost liber pentru producătorii direcți de aur, ale căror producțiuni a fost certificată de către Căpitanatele miniere, iar comerțul a fost controlat de către Oficiile de schimb ale Statului până în anul 1919, când Consiliul Dirigent, printr-o decizie, a interzis acest comerț cu aur brut sau monedă.

Pe de altă parte, Oficiile de schimb ale Statului din Abrud, Zlatna și Baia Mare plătesc aurul cu preț foarte scăzut și anume: până la 1 martie a.c., aurul a fost plătit cu 17.000 lei, iar de la 1 martie a.c. se plătește cu prețul de 24.000 lei, așa încât producătorii nu-și pot valoriza aurul cu un preț real, din care cauză industria mică minieră, aproape în general, a încetat lucrările, astfel că populația a rămas fără ocupațiune neputând-și procura nici măcar pâinea de toate zilele".

Pentru a pune capăt acestor stări de lucru, "dăunătoare atât intereselor economice cât și celor sociale", în Raport se propuneau următoarele:

1. Prețul aurului să se fixeze la suma de 27.000 lei până la data de 15 aprilie 1921. Acest preț era echivalent cu prețul aurului pe piața Londrei;
2. Restituirea de către Oficiul de schimb al prețului aurului confiscat micilor producători în baza deciziei Consiliului Dirigent;
3. Să se aloce o sumă de 750.000 lei pe seama Oficiilor de schimb ale statului din Zlatna, Abrud și Baia Mare, sumă care ar reprezenta contravaloarea aurului ce se va prezenta spre schimb la acele Oficii în următoarele 4 săptămâni⁶. Se va vedea că situația tristă a lucrătorilor din minele de aur – așa cum reiese din acest act oficial – va fi semnalată și în alte prilejuri și momente.

La 5 decembrie 1921 s-a înaintat Ministerului Muncii și Ocrotirilor Sociale, în numele Uniunii Muncitorilor din Industria Minieră, un Memoriu care sintetiza revendicările muncitorilor de la minele și topitoarele statului, muncitorii solicitând încheierea unui nou contract colectiv. Memoriul a fost însoțit de o scrisoare semnată de Iosif Ciser, care prezintă tabloul sumbru al condițiilor materiale ale muncitorilor din Baia Mare, Zlatna etc.: "Având în vedere salariile mai mult decât mici... alimentația, care de fapt nu e decât pe hârtie... astăzi toți sunt numai zdrențe... copiii nu se pot duce la școală"⁷. În pofida unui nou contract colectiv, încheiat abia în iunie 1922, muncitorii își vor continua eforturile de ameliorare a situației lor materiale și culturale.

În anul 1924 micii producători din Abrud și din jur s-au întrunit – la sugestia guvernului, reprezentat prin deputatul Ioan Rusu Abrudeanu – pentru a pune bazele unei cooperative miniere, soluție care nu se va concretiza. Din telegrama adresată de participanți lui Vintilă Brătianu – redactată într-una limbaj de-a dreptul pitoresc – se desprind problemele majore cu care se confruntau în continuare o parte a locuitorilor Munților

⁴ Arhivele Naționale București, fond *Ministerul Industriei și Comerțului. Direcția Generală a Minelor*, dosar 12/1921, f. 4. (În continuare: Arh. Naț. București, fond d.)

⁵ *Ibidem*, f. 6.

⁶ *Ibidem*, f. 7-8.

⁷ *Minerul*, nr. 6, din 15 decembrie 1921.

Apuseni: "Facem un faimos și disperat apel guvernului pentru acordarea pe prețul de cost al explozibilului și materialului lemnos și totodată pentru plata aurului după cursul mondial, luând media pe timp de o lună. Fără îndeplinirea acestor trei deziderate – se sublinia în telegramă întreaga industrie minieră din țară va lăncezi, iar noi vom fi forțați să luăm toiagul pribegiei". Muncitorii minieri solicitau sprijinul statului, întrucât, după desăvârșirea unității statale a poporului român, se cereau înlăturate și "nedreptățile de pe alocuri a căror țintă predilectă" fuseseră ei⁸.

Guvernul liberal, conform doctrinei sale economice sintetizată în formula "prin noi înșine", a adus mai multe legi prin care s-a căutat întărirea poziției capitalului autohton în comparație cu cel străin⁹. Una din acestea a fost Legea minelor din 1924, care a generat ample discuții în țară și în străinătate. Unele categorii de producători – ca de pildă cei din industria metalelor prețioase – și-au manifestat nemulțumirea față de unele prevederi ale Legii.

La 30 august 1924, proprietarii de mine din Munții Apuseni au întocmit, la Abrud, un memoriu intitulat: *Plângerile micilor proprietari de mine din Munții Apuseni referitor la dispozițiunile Legii minelor și monopolul explozivelor*¹⁰, din care vom reda părțile mai importante. "În regiunile Abrudului, exploatările miniere se fac în cea mai mare parte de micii proprietari de mine, care, în cele mai multe cazuri, sunt și proprietari și muncitori. Aproape fiecare locuitor își are moșia lui minieră ereditată [moștenită] de la moși-strămoși, la care moșie ține mai mult decât la viața lui, fiindcă aurul visat în mină îi dă elixirul vieții și speranță stabilă la un trai mai bun.

De aceea ne mirăm de procedura guvernului care, trăgând dungă peste toate interesele noastre vitale – a înaintat legea Corpurilor Leguitoare spre adoptare, fără ascultarea noastră, neglijând total interesele noastre".

În trecutul îndepărtat sau mai apropiat, micii producători din regiune, deși în majoritate covârșitoare români, "așadar străini față de guvernării trecutului" se bucuraseră de sprijin din partea autorităților. Până la primul război mondial – de pildă – minerii erau scutiți de serviciul militar. "În războiul mondial însă – surprind cu un deosebit simț istoric autorii Memoriului – ale căror idei conducătoare au fost chestiile de naționalitate –, minerii români au fost lipsiți de orice scut, toți au fost chemați la arme, așa că minele în timp de câțiva ani s-au închis și în urma lipsei de capital, fără ajutorul statului nu mai pot fi deschise și așa, conform legii noi, art. 107, minele neputând fi deschise și lucrate, drepturile câștigate vor fi pierdute și retrase.

În urma neașteptatei legi care e contrară intereselor noastre, cu intențiunea vădită de a ne dezmoșteni fără despăgubiri, vom fi aruncați într-o nouă iobăgie până acum necunoscută.

Nu putem accepta spiritul legii ca noi cei mai săraci oameni, care cea mai mare parte a vieții am trăit-o cu munca grea sub pământ, să fim în urma unor dispozițiuni grele și aproape imposibil de îndeplinit a legii – simplamente dezmoșteniți atunci când proprietarii solului în tot cazul au fost încălta despăgubiți. Suntem justi, nu pretindem ca teritoriile noastre mici să împiedice instalarea unor întreprinderi mai mari, însă pretindem că atunci când cineva ar năzui la teritoriile noastre să fim expropriați prin despăgubire și nu dezmoșteniți prin legi forțate, fiindcă minele noastre cultivate de mii de ani în cel mai primitiv mod nu pot fi transformate de azi pe mâine în mine de model conform legii.

Dacă citești legea trebuie să observi că e întocmită în contra săracului și în favoarea bogatului, e facultativă și omul sărac, în urma condițiilor grele și taxelor mari și în urma lipsei de legături politice și prietenești, e eschis [silit] pe vecie de a se ocupa cu această industrie".

⁸ Arh. Naț. București, *fond. cit.*, d. 20/1924, f. 1.

⁹ Mircea Mușat, Ioan Ardeleanu, *România după Marea Unirea*, vol. II, partea I, 1918-1933, București, 1986, p. 3-44, 351 și următoarele. Pentru legea Minelor, vezi: Gh. Buzatu, *O istorie a petrolului românesc*, București, 1998, p. 145-162.

¹⁰ Arh. Naț. București, *fond. cit.*, d. 20/1924, f. 2-7.

Erau relevate apoi nemulțumirile față de art. 5 – referitor la acordarea permisului de prospecțiune, art. 6-8 privind permisele de explorare. În ambele situații se aprecia ca acordarea lor de către organele guvernamentale, în condițiile dovedirii unei capacități tehnice și financiare ridicate, era contrar intereselor micilor producători. Modalitățile de obținere a concesiunilor – se aprecia în Memoriu – ar fi dus la trecerea în proprietatea statului a locurilor care aparținuseră micilor producători, fără nici o despăgubire.

Dacă dispozițiunile Legii nu se vor schimba, "de cea mai mare urgență", atunci "de la preot la cizmar, tot ținutul minier a Munților Apuseni va fi expus la cele mai mari mizerii, după ce e lucru știut că ținuturile miniere sunt improductive nu dau numai metale și în schimb importează toți articolii de alimentare și îmbrăcăminte din alte regiuni, așa că dacă nu produc aur sau aurul produs nu se poate valora vor fi siliți să plece cu strața în bătă lăsând multe comune inpopulate și vai de ele".

Producția s-a redus considerabil datorită scumpirii materialelor explozive, "pulberea neagră urcându-se la 110 lei/kg și dinamita la 160 lei/kg, când în vreme de pace și în război le aveam, pulberea cu 70-90 bani, iar dinamita cu 2,10 lei/kg. Nu putem pricepe ca pulberea importată în anul 1923 a costat 35 lei/kg și dinamita 64 lei..."

Pentru creșterea producției de aur se sugera repunerea în funcție a unei fabrici mici de explozivi de la Bistra, de lângă Câmpeni. Din informațiile noastre, această propunere nu s-a concretizat.

Alte două chestiuni asupra cărora se insistă în Memoriu erau: valorificarea aurului cât mai convenabil pentru producători și comerțul cu aur, acesta din urmă trebuind să fie organizat de o așa manieră încât să sporească veniturile locuitorilor din zonă.

Urmările Legii minelor asupra micilor producători din Munții Apuseni le-a relevat în parlament, la 26 iunie 1924 și liderul Partidului Național Român, partid aflat în opoziție, Iuliu Maniu¹¹. Maniu a făcut o privire istorică asupra importanței mineritului pentru locuitorii acelor locuri, atât de încercați de-a lungul secolelor. "Revoluția lui Horea de la 1784, pe care el a făcut-o sprijinit de Moșii din Munții Apuseni, și între ei și acești mineri" a avut una din cauzele fundamentale nemulțumirile pe teme miniere ale moșilor. Guvernul liberal, "în anul fericit al șaselea al României unite" – constata Maniu – venea cu o lege prin care erau deposedați de perimetrele lor micii proprietari de mine, cei care aduseseră atâtea sacrificii pentru Unire. În elaborarea proiectului de lege n-au fost "ascultați reprezentanții ținuturilor în chestiune" și de aceea el anulează drepturi câștigate de moși în timpul revoluției de la 1848.

Taxele de concesiuni prevăzute de lege erau exagerat de mari, raportate la forța financiară a familiilor din regiune. Taxele, în sumă de 2-10.000 lei, de la cine se puteau percepe se întreba Maniu? De la un biet țaran a cărui toată avere nu face 10.000 lei și care nu ține acea mină pentru că are vreun capital sau pentru a căpăta o rentă, ci pentru că o lucrează el cu sudoarea frunții lui, cu mâna lui, ca un mic industriaș, ca un mic miner.

Dacă acest biet nenorocit, pentru existența lui și a familiei lui, vrea să aibă dreptul său la mină, și să se asigure de vecinii săi printr-un perimetru de exploatare", legea îi cere o taxă de 2-10.000 lei, "ceea ce este fantastic, ceea ce este curat neomenesec".

Legea supunea astfel "această nenorocită populațiune la taxe pe care nu e vrednică sa le primească după sacrificiile pe care le-a făcut pentru libertate și înfăptuirea Unirii".

Un alt inconvenient sesizat de Maniu era prevederea potrivit căreia perimetrul se stabilea după forța financiară a producătorului. În condițiile situației lor precare oamenii din munți nu aveau șanse să obțină decât perimetre foarte mici. O asemenea legiferare atingea "drepturile istorice ale poporului român, drepturi pentru care a făcut revoluțiunea și pentru care a sângerat".

Aurel Sterca Șuluțiu, director de bancă, descendent al unei familii de mineri, proprietarul societății miniere "Sfântul Gheorghe Șuluțiu" din Roșia Montană a redactat, la 22 octombrie 1924, un Memoriu către ministerul Industriei și Comerțului referitor la situația din industria aurului din Munții Apuseni¹². "Din deseale reclamații și plângeri care vi s-au făcut de către mineri din Abrud și împrejurimi ați putut avea privilegiul să vă convingeți că această ramură de industrie în urma scumpirii extraordinare a explozivilor, a mânei de lucru, a lipsei de capital, și a greutăților de prelucrare a minereurilor, ca și prețul scăzut al aurului

¹¹ Dezbaterile Adunării Naționale Constituante a Deputaților. Sesiunea ordinară prelungită 1923-1924, nr. 117 din 24 august 1924, p. 3410-3412.

¹² Arh. Naț. București, *fond.cit.*, d. 30/1923, f. 10.

în raport cu aceste greutăți, au determinat pe marii și micii proprietari în majoritatea cazurilor, forțați de aceste împrejurări să negligeze în parte, dacă nu în total, exploatarea minelor din Munții Apuseni.

Din cauza condițiilor neprielnice, Șuluțiu îl înștiința pe ministru că se vedea "nevoit a înceta lucrul, a nu mai putea produce țării nimic din bogățiile subsolului ce posed" și ca atare "să nu mai poată da o mână de ajutor moșilor", care trăiau din vechime din această îndeletnicire.

Decizându-se să continue totuși exploatarea aurului, Șuluțiu s-a hotărât să instaleze șteampuri sistem californian, "singurul procedeu prin care pierderea de 75% rezultată din extragerea aurului prin procedeu de până azi, rudimentar, să nu mai existe și singurul mijloc, ce ar putea da posibilitatea unei lucrări în mod intensiv și continuu, egalând eforturile materiale și morale în raport cu capitalul și munca ce se depune". În acest scop, el solicita un ajutor din partea Ministerului, în sensul de a i se acorda puterea motrică necesară de 25-30 H.P. de la Uzinele de stat din Roșia Montană, care dispuneau de un surplus de energie.

În noiembrie 1926, minerii din Săcărâmb și-au făcut cunoscute Ministerului greutățile pe care le aveau de îndurat. Printr-un Memoriu adresat Ministerului, într-o limbă simplă, pe alocuri cu accente de tristețe pentru viața lor, își făceau cunoscute "durerile și suferințele" pe care le îndurau din cauza "salariilor și concedierilor", a lipsei alimentelor, a lemnului de foc¹³. Minerii cereau Ministerului trimiterea unei comisii de anchetă, care să ia în considerare doleanțele lor și să propună Ministerului măsuri menite a le înlătura.

Pe adresa Comisiei de anchetare, care s-a deplasat la Săcărâmb, un locuitor al comunei a înaintat o cerere în care se manifesta speranța ca se va "face dreptate unor asupriți și nedreptăți"¹⁴.

Inspectorul general Ioan Andrea s-a deplasat la Săcărâmb și a analizat cu reprezentanții întreprinderii și ai muncitorilor punctele din memoriul muncitorilor¹⁵. Din Raportul înaintat Ministerului rezultă că reducerea zilelor de lucru la 4 pe săptămână s-a datorat "economiiilor bugetare", că s-au înregistrat nereguli în plata salariilor, pentru care propunea să fie pedepsit "înainte de toate conducătorul tehnic din mină și inginerul șef al minei". El a propus ca Ministerul să dea dispoziții pentru rezolvarea chestiunilor cuprinse în Memoriul muncitorilor.

Un grup de 80 mici producători din regiunea Munților Apuseni întruniți la Abrud, au întocmit la 9 ianuarie 1927 o adresă către Ministerul de Industrie și Comerț prin care solicitau să li se achite suma de 28.000 lei pentru aurul provenit din schimbul șlicurilor predate de ei în cursul anilor 1924 și 1925 Uzinelor Metalurgice din Zlatna¹⁶. Cererea era "motivată în deosebite prin faptul că fiind mici producători, a căror existență este susținută numai din produsul minelor noastre" fuseseră aduși "fără a purta nici o vină" la "dezastruoase pierderi, în urma cărora" ajunseseră "ruinați din punct de vedere material". Ei schimbaseră șlicurile la Uzinele din Zlatna în anii 1924 și 1925, dar au trebuit să aștepte primirea banilor până în septembrie 1926. Sumele primite erau mai mici decât li s-ar fi convenit. Astfel, 1 kg de aur a fost evaluat la 130.000 lei, în timp ce prețul mondial era de 158.000 lei, sau chiar 168.000 lei. Banca Națională a decontat aurul primit prin intermediul Direcției Uzinelor din Baia Mare cu prețul de 158.000 lei, în timp ce micii producători primiseră doar 130.000 lei, deci cu 28.000 lei mai puțin la fiecare kg, ceea ce pentru ei a însemnat "o pierdere dezastruoasă", fiind nevoiți și să aștepte aproape 3 ani pentru a primi banii cuveniți, timp în care au fost nevoiți să-și susțină micile întreprinderi din împrumuturi bancare sau particulare.

Stările de fapt, economice și sociale, greutățile ce se cereau învinse, propunerile menite a impulsiona activitatea din această ramură industrială se desprind cu pregnanță din rapoarte ale autorităților miniere din mai mulți ani ai perioadei cercetate de noi.

¹³ Ibidem, d. 25/1926, f. 22.

¹⁴ Ibidem, f. 22.

¹⁵ Ibidem, f. 24-25.

¹⁶ Arh. Naț. București, fond.cit., Direcția Generală a Valorificării, d. 12/1927, f. 1-2. Vezi pentru Uzinele metalo-chimice din Zlatna: V. Zotinca, *Les mines de métaux et les usines métallurgiques propriétés des l'Etat roumain exploitées en régie, Correspondance économique roumaine*, nr. 2 din 1828, p. 11-17; Gheorghe Iancu, *Întreprinderea metalo-chimică din Zlatna între anii 1918-1940 (I-II)*, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia*, 1975, 20, p. 67-80 (I), 1976, 21, p. 68-75 (II).

Inginerul Ioan Andrea, Inspector General, și-a întocmit la 22 mai 1925 raportul despre inspecția făcută în regiunea Baia Mare, unde a avut în vedere în special Atelierul de rafinare a aurului și argintului pus în funcțiune în cursul anului. "Instalațiunea funcționează normal – consemna el – însă din cauza greutateilor începutului și poate și a lipsei de experiență a conducătorilor, pierderile de metale în decursul tratamentului sunt mai mari ca normale". A recomandat Direcțiunii Baia Mare să introducă registre și conturi bine îngrijite din care să se poată rapid constata ce cantitate de metale a intrat în atelier, câtă este în lucru și ce cantitate de lingouri rafinate au ieșit. Constatând că în atelier se găseau cantități mari de valori în aur și argint a indicat Direcțiunii să organizeze un Serviciu special de control și siguranță.

În intervalul 4-9 martie 1925, el inspectase Uzinele din Zlatna și Direcțiunea Minelor din Abrud. Pentru a se orienta asupra situației micilor producători el a întocmit un Tablou cu cei care a schimbat produse la serviciile statului în anul 1913 și în anii 1917-1924, stabilind cantitatea metalelor produse de acele societăți¹⁷.

Numărul muncitorilor fără lucru fiind deosebit de mare la Roșia Montană, s-a ajuns la concluzia ca o delegație de la Minele de cărbuni ale statului de la Lonea sa se deplaseze la Roșia Montană, pentru a lua contactul cu acești muncitori, propunându-le să se angajeze în mina de la Lonea. Din procesul-verbal încheiat la 6 iunie 1925 între delegația din Lonea și reprezentanții conducerii minelor din Roșia Montană, rezultă că din cei cca. 200 muncitori concediați din Roșia doar 5 muncitori au acceptat să plece în Valea Jiului¹⁸.

Aceiași inspector a vizitat și în anul 1925, în lunile iulie și august, întreprinderile statului de la Cugir, Abrud și Roșia, constatând un număr de muncitori concediați. În intervalul de 7-10 iulie a inspectat Uzinele metalurgice de la Zlatna, situația activității topitoarelor fiind în legătură directă cu producția minelor, fie de stat, fie particulare. "Cum acestea stagnează, rezultatele Uzinelor de metalurgie din Zlatna sunt din an în an mai slabe"¹⁹. În comparație cu producția lor în scădere, cheltuielilor Uzinelor se ridicaseră în ultimii 5 ani cu peste 500%. Se impunea deci, cu acuitate, sporirea producției minelor pentru ca astfel Uzinele să lucreze fără mari întreruperi. În acel moment se aprecia că cuptorul principal lucra doar două luni pe an.

În cursul anului 1925, se constata în același Raport, că în regiunea Baia Mare scăzuse atât producția de aur la Minele Dealul Crucii și Valea Roșie, cât și cantitatea de minereuri adusă spre topire și extragere a metalelor la Uzinele Firiza de Jos.

La minele de la Băiuț, un filon principal, exploatat încă din 1907, cu un bogat conținut în aur și argint – aprecia Inspectorul –, putea forma baza unei exploatare importante numai dacă transportul minereului de la mină până la instalațiile de la Băiuț va fi asigurat printr-un funicular. Până atunci – se aprecia că exploatarea ar fi trebuit oprită deoarece în condițiile unui transport foarte primitiv, cu căruțe cu boi, aproape 20% din valoarea minereului se pierdea²⁰.

O altă inspecție a fost făcută în intervalul 17-25 august 1926 în aceeași zonă a Direcției Minelor Baia Mare. La exploatarea de la Capnic s-au analizat calitatea și prețurile de cost ale produselor zincose. Din analizele făcute rezulta că o tonă de slic zincos și sulfuros pe lângă maximum de 16,9% zinc mai conține și între 140-270 gr. și între 7-15 gr. aur. Dacă nu se consideră conținutul în cupru și plumb, valoarea argintului și aurului cuprins într-o tonă de material este între 1.500 și 2.800 lei. Din nefericire, materialul zincos care conține și aur și argint urma să fie exportat conform unui contract încheiat de Minister, fără ca aurul și argintul să poată fi extrase, astfel că prețul pe care se vinde materialul este de peste 11 ori mai mic decât s-ar cuveni. Cum contractul era de 40 de vagoane, se calcula că la această cantitate statul pierde cca. 80 kg argint și 3-4 kg aur. Deși era cunoscut că prelucrarea minereurilor la topitoarele statului întâmpina greutăți, "totuși – se specifică în Raport –, având în vedere analiza produselor și împrejurarea că exportul de produse miniere cu un conținut mai mare de 2 grame aur la tonă este prohibită până în prezent, chestiunea s-ar putea supune unei noi examinări fiind aceasta atât în interesul statului". Situația se impunea a fi modificată mai ales ca întregul contract avea în vedere 2.000 tone, astfel ca statul ar pierde aur, argint și cupru²¹. Rezultatul acestui demers nu este cunoscut.

¹⁷ Arh. Naț. București, fond.cit., d. 10/1925, f. 12.

¹⁸ *Ibidem*, d. 12/1925, f. 14.

¹⁹ *Ibidem*, d. 31/1925, f. 117.

²⁰ *Ibidem*, f. 18.

²¹ *Ibidem*, d. 25/1926, f. 12-13.

Uzina metalurgică din Zlatna, depinzând de cantitatea de minereuri care proveneau de la micile întreprinderi din zonă, s-a căutat impulsionearea activității și de extracție și de transport spre Zlatna. În august 1926 societatea "Aurifera" din Bucium dispunea de 20-22.000 tone de minereu de șteampuri, aflat în fața minei. Examinându-se posibilitatea prelucrării acestei cantități de minereu și extragerea metalelor ce se găseau în el, s-a constatat că societatea "Aurifera" nu dispunea de instalațiile necesare pentru concentrarea materialului în așa măsură încât să se poată transporta și prelucra la Topitoarele din Zlatna. De aceea societatea nu exploata decât cantități mici de minereuri mai bogate pe care le putea schimba la Topitoare fără o concentrare prealabilă. Atât în interesul întreprinderii din Zlatna, cât și al societății "Aurifera", s-ar fi impus ca și minereurile mai sărace în metale prețioase să fie prelucrate și transportate la Zlatna. Într-o asemenea situație, "Uzinele din Zlatna n-ar fi expuse ca 3/4 din an să stea în inactivitate"²².

La 24 mai 1926 s-a ținut o consultație minieră în sala de Consiliu a Direcțiunii Minelor din Baia Mare, având drept scop mărirea randamentului la exploatarea miniere și metalurgice ale Statului din regiunea Baia Mare²³.

Referitor la exploatarea din Băiuț s-au constatat următoarele: Exploatarea Băiuț recolta minereul aurifer din mina veche din Băiuț, mină săracă, cu un conținut mediu de 2-4 gr./tonă, și din mina nouă deschisă nu demult, cu un conținut de 1-6 gr./tonă.

În mina veche exista minereu care ar fi asigurat o exploatare pentru încă 50 de ani. Din cauza conținutului slab al acestuia, exploatarea lui nu mai renta și cu orice îmbunătățiri s-ar aduce mijloacelor de exploatare, deficitul nu se putea înlătura la prețul de atunci al aurului.

Mina Văratie, tot din aceeași localitate, conținea filoane bogate, dar fiind puțin cunoscute, nu se putea realiza o exploatare în stil mare. Pe măsura extinderii exploatarei la această din urmă mină, se va reduce lucrul la mina veche până la completa lui sistare. Se recomanda folosirea perforatoarelor automate la mina Văratie în scopul intensificării exploatarei.

La mina "Dealul Crucii", în ultimii ani se lucrase doar la 4 orizonturi, din 8, celelalte 4 fiind inundate. S-a reușit, între timp, evacuarea unei mari părți din apă. Mina a lucrat în câștig. Minereul acestei mine avea un conținut mediu de 6-14 gr./tonă. Conținut care scade cu adâncimea. Dar, în aceeași măsură, crește grosimea filonului.

Ca perfecționări tehnice s-a avut în vedere dotarea cu un perforator mai perfecționat și un prompresor cu un motor mai eficient.

La 27 martie 1927, Direcțiunea minelor metalice din Abrud înaintează Direcțiunii Valorificării din cadrul Ministerului de Industrie și Comerț un Memoriu cu privire la rezultatele exploatarei pe anul 1926, care cuprindea printre altele: rezervele de minereu de șteampuri adunate în mină au scăzut cu ceva în cursul anului; cantitatea de minereu extras n-a putut asigura o funcționare ritmică și continuă a șteampurilor. Se propunea următoarele:

- Mărirea numărului lucrătorilor de la mină la 200
- Achiziționarea a cel puțin 6 ciocane de perforat
- Încheierea unei convenții cu minele particulare vecine, situate deasupra minei statului cu scopul ca și surpăturile și sfărâmiturile căzute pe teritoriul statului să fie transportate și prelucrate de către stat, dând o oarecare sumă proprietarilor particulari²⁴.

Cu două zile mai înainte, la 27 martie 1927, avusese loc la Abrud, la sediul Direcției Minelor, o întrunire a reprezentanților Ministerului Industriei și Comerțului, în frunte cu inginerul Ioan Andree, Inspector general, și ai minelor particulare învecinate cu minele statului din Roșia Montană, în vederea încheierii unei convenții privitoare la acele materiale provenite din surpături și abataje vechi, care pătrund din concesiunile particulare și străbăteau către profunzime în minele și concesiunile statului²⁵.

Inginerul Andree a apreciat că singura modalitate de a extrage și prelucra minereurile din abatajele care comunicau între ele era scoaterea lor pe galeria principală a minei statului "Sfânta Cruce" din Orlea și prelucrarea lor la instalațiile statului pentru separația mecanică de la Gura Roșia.

²² *Ibidem*, d. 52/1926, f. 4.

²³ *Ibidem*, d. 6/1926, f. 3-4.

²⁴ *Ibidem*, d. 27/1927, f. 1.

²⁵ *Ibidem*, f. 4-5.

Reprezentanții micilor producători au considerat că statul să-și rețină pentru extracția, transportul și prelucrarea minereurilor 2 gr./tonă și să se asigure cel puțin jumătate din cantitatea de aur rămasă pe seama micilor producători. Alții considerau că statul ar fi trebuit să-i ajute pe micii producători în altă manieră, nu prin exploatarea vechilor surpături, care periclitau exploatarea lor vechi, ci prin deschiderea de noi galerii.

Reprezentanții Ministerului au accentuat ca scopul unor asemenea convenții ar fi în favoarea micilor producători, a industriei miniere din regiune, care se afla într-o stare de stagnare, stagnare "grav simțită de întreaga populație a regiunii".

În cele din urmă s-au încheiat 3 asemenea înțelegeri între minister și reprezentanți ai unor societăți particulare.

Inginerul Andrea a înaintat, la 2 aprilie 1927, Procesul-verbal al întrunirii din 29 martie Direcției Generale a Valorificării Bunurilor Statului și Energiei, pe care l-a însoțit și de alte propuneri și constatări făcute la fața locului²⁶.

- Minele statului din Roșia Montană nu puteau produce o cantitate de minereu, de înaltă calitate, care să ducă la reducerea deficitului. Dimpotrivă, deficitul creștea. Astfel, în anul 1926, valoarea totală a aurului produs – 20.162 kg – abia acoperise 1/3 parte din cheltuielile de exploatare, acestea ridicându-se la 10.054.000 lei.

Minele statului exploatau filoane aurifere în profunzime, unde filoanele sunt mai înguste, aurul nativ mai rar, din care cauză în anul 1926 abia se obținuse media de 1,9 grame aur fin la o tonă de minereu zdrobit. Având în vedere aceste considerente, plus faptul că instalațiile statului pentru transportul minereului și pentru toată separația mecanică – șteampuri – au o capacitate de 21.000 tone material pe an, în timp ce producția anului 1926 a fost doar de 2.700 tone minereu, convenția de colaborare a minelor statului cu instalațiile lor cu minele particulare lipsite de orice fel de instalații pentru transportul și prelucrarea minereului se dovedea a fi utilă pentru ambele părți. Aceasta colaborare se și statornicise, dar la 15 ianuarie 1927 Subinspectoratul minier din Abrud oprise continuarea colaborării. Reluarea ei, în conformitate cu înțelegerile la care se convenise era bine venită.

În urma unei alte inspecții a inginerului I. Andrea, însoțit de conducerea topitoarelor de la Fernezeu, din 28 octombrie 1927, la 4 noiembrie 1928 inginerul Fr. Prefort înainta Direcției Generale a Valorificării Bunurilor Statului și a Energiei un Memoriu cu privire la modul de funcționare a topitoarelor, în care făcea mai multe propuneri menite a intensifica activitatea Topitoarelor²⁷.

- Necesitatea înlocuirii utilajelor vechi, uzate, cu unele moderne;
- Mărirea producției topitoarelor prin sporirea cantităților de minereuri prelucrate și aceasta putându-se realiza doar prin mărirea producției minelor

Directorul Prefort informa că s-au luat unele măsuri pentru dotarea topitoarelor cu utilaje mai perfecționate, indicând câteva din ele.

Mai complicată i se părea intensificarea exploatărilor miniere. Minele particulare se zbăteau într-o gravă criză. Cauza o afla "Memoriul", "în scăderea nelimitată a prețului plumbului și argintului" în condițiile unui import masiv de asemenea produse al căror preț de cost era mai scăzut decât cel obținut în regiunea baia Mare. Deși în țară se găseau mai multe fabrici care prelucrau plumbul – Ferrero 4 Co, Industria Plumbului București, "Grivița" Fabrică de Plumb București, "Tudor" Fabrică de țevi de plumb și produse metalice București, "Tudor" Fabrică de acumulatori București, plus o "Fabrică de țevi de plumb și de alicie" la Timișoara – plumbul obținut la topitoarele din Fernezeu nu putea ajunge la acestea, fiindcă ele importau cantitatea de plumb de care aveau nevoie. Prin încurajarea mineritului particular s-ar putea ajunge să se acopere aproape integral necesarul de plumb pentru fabricile amintite. Pentru aceasta statul – prin Ministerul de Finanțe – ar trebui să procedeze și în cazul plumbului și al glazurii de plumb la impunerea unei taxe de import de 35%, ceea ce ar fi în interesul producătorilor indigeni.

La 9 iulie 1928, Inspectorul General de Mine, ing. Ioan Andrea, înainta un cuprinzător act ministrului de Industrie și Comerț în care căuta să releve "cauzele crizei din

²⁶ *Ibidem*, f. 2-3.

²⁷ *Ibidem*, d. 18/1927, f. 7-8.

industria minieră metalurgică – de aur, argint, cupru, plumb – a țării”²⁸. "Această criză – continua documentul – distrugând complet industria minieră mică și mijlocie și creând o situație extrem de dificilă întreprinderilor miniere de stat, a avut ca urmare șomajul și mizeria crescândă în regiunile muntoase – Munții Apuseni și regiunea Baia Mare.

Cauzele principale pentru care această industrie nu mai putea concura cu produsele similare din străinătate erau:

1. Minele din țară primeau pentru aurul produs un preț inferior cu 10-11% celui din străinătate.
2. Prețul explozivilor în țară era cu 67-75% mai ridicat decât în străinătate, aceasta urcând prețul de cost al produselor miniere metalurgice cu 14-25%.
3. Firmele străine se străduiau să-și asigure piața internă a țării, ca înainte de război și ele sunt încurajate în acțiunile lor de firmele importatoare din țară. Acest gen de comercianți din țară preferă să întrețină raporturi cu străinătatea, care le oferea credite, decât să se intereseze de produsele indigene. Acest fapt s-a constatat de nenumărate ori în cazul glazurii de plumb. Produsul Uzinelor statului din Baia Mare era superior calitativ celui importat și egal în ceea ce privește prețul și totuși rămânea nevândut în timp ce importul creștea.

Întreprinderile miniere – atât ale statului, cât și cele particulare – nu-și puteau valorifica produsele lor – minereuri și produse semifabricate cu conținut în aur, argint, plumb și cupru – decât prin uzinele și topitoarele statului din Baia Mare și Zlatna, care preluau produsele minelor, plătind metalele în baza analizelor, cu prețul fixat de Ministerul Industriei și Comerțului, reținând însă sume drept cheltuieli pentru topirea minereului și extragerea metalelor, conform tarifului și regulamentului de schimb, stabilite de același minister.

Desfacerea și valorificarea metalelor – care avea loc abia la 4-6 luni de la preluarea minereului, timp necesar operațiilor de extragere a lor – se făcea de Uzinele metalo-chimice de la Baia Mare și Zlatna în felul următor:

a) Aurul	- la Banca Națională
b) Argintul	- la export prin Ministerul de Finanțe
c) Plumbul și glazura de plumb	- pe piața internă cu prețul zilei stabilit de Minister
d) Sulfur	- se întrebuințează în formă de acid sulfuric la fabricarea sulfatului de cupru și fier
e) Cuprul	- se transformă direct din semifabricate în sulfură de cupru

Acest mod de funcționare a topitoarelor din Baia Mare și Zlatna s-a practicat până în anul 1926, când aceste topitoare, nemaiputând concura cu produsele straine – plumb, glazura de plumb și sulfatul de cupru – au refuzat plățirea în numerar a argintului și plumbului, restituindu-le în natură producătorilor și societăților miniere, cu întârziere de 6-8 luni, adică după extragerea metalelor din minereuri. Această dispoziție a Ministerului de Industrie și Comerț a făcut, mai ales pentru micii producători miniери, aproape imposibilă valorificarea reală a produselor de plumb și argint restituite în natură, ei fiind nevoiți să le vândă comercianților și speculanților cu prețuri mult inferioare prețului pieței și prețului de cost.

În pofida unor neajunsuri, producția de aur și argint a întreprinderilor din Transilvania a cunoscut un curs ascendent în intervalul 1919-1927, cu excepția anului 1926, după cum rezultă din următoarele tabele²⁹:

²⁸ *Ibidem*, d. 18/1928, f. 13-19.

²⁹ *Ibidem*. Direcția Generală a Minelor, d. 5/1928, f. 81,82.

Producția de aur

Anul	Kg.	Gr.	Valoarea în lei
1919	730	0,96	18.252.400
1920	701	570	28.063.160
1921	1.069	333	31.987.089
1922	1.308	0,90	145.606.460
1923	1.334	361	189.480.682
1924	1.305	478	186.838.082
1925	1.242	0,22	172.298.098
1926	1.683	907	246.418.189
1927	2.002	133	224.303.299

Producția de argint

Anul	Kg.	Gr.	Valoarea în lei
1919	2.430	185	3.159.342
1920	2.134	629	3.137.905
1921	2.878	220	4.345.765
1922	1.941	612	7.331.600
1923	2.333	149	10.521.671
1924	2.242	915	10.093.117
1925	2.380	742	10.222.968
1926	2.912	612	12.244.627
1927	4.374	338	12.466.963

GHEORGHE IANCU

**PROJECTS REGARDING THE DEVELOPMENT
OF THE PRECIOUS METALS INDUSTRY. 1919-1928
(Abstract)**

Based on archival data, the article presents several memories of the Apuseni Mountains inhabitants addressed to the state authorities. Presenting their difficult life conditions, they requested a radical improvement of the social, economic and cultural conditions of this area. A number of outstanding member of the political class – as, for example, Iuliu Maniu – supported in the Romanian Parliament the cause of these people.

ANIVERSĂRI ȘI EVENIMENTE DE IMPORTANȚĂ NAȚIONALĂ ÎN JUDEȚUL ALBA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Dintre momentele de puternică manifestare a atașamentului popular față de unitatea și integritatea națională a poporului român, un loc deosebit l-au avut câteva evenimente petrecute în județul Alba în contextul desăvârșirii unității naționale, în anii 1918-1922, adică la puțin timp după actul măreț din 1 decembrie 1918. Apoi sunt de remarcat serbările prilejuite aici de aniversarea unor evenimente și inaugurarea unor monumente istorice, cu participarea a mii sau zeci de mii de oameni, desfășurate mai ales în istoricele orașe Alba Iulia și Blaj.

Prima mare solemnitate românească după cea de la 1 decembrie 1918, în județul Alba, a fost prilejuită de mult așteptatul moment al intrării armatei române pe aceste locuri, cu deosebire în orașele Blaj și Alba Iulia. Acest eveniment a fost salutat cu deosebire entuziasm în paginile ziarelor *Unirea* și *Alba Iulia*, prilejuind calde momente de inspirație patriotică.

Intrarea pe aceste meleaguri a primelor trupe din regimentele 1 și 5 Vânători în Blaj, i-a oferit lui Alexandru Ciura un cald și inspirat articol de bun venit, din care cităm un scurt fragment.

“Bine ați venit la noi, mândri voinici ai Țării Românești! V-am așteptat de multă vreme; v-am așteptat și am suferit până s-a umplut cu vârf paharul amărăciunii. V-am așteptat, știam că trebuie să veniți, că este peste puțină să ne mai lăsați în sclavie. Vă îmbrățișăm, fraților, și vă mulțumim pentru jertfele cât le-ați adus pentru mântuirea neamului românesc! Veniți, dragi frați cu fruntea ridicată, voi aduceți în ranițele voastre viitorul de aur al României Mari. Veniți în numele dragostei de neam, în numele umanității și al libertății oamenilor. Trăiască armata română!”¹

La 19 decembrie 1918, adică 6 decembrie (Sfântul Nicolae, stil vechi), în mijlocul unei însuflețiri de nedescris, a avut loc intrarea plină de înalte semnificații, a Regimentului 5 Vânători, ce purta și numele renumitului voievod Mihai Viteazul, în orașul Alba Iulia. Fericita inspirație a Comandamentului armatei române, de a trimite tocmai acest regiment cu numele lui Mihai Viteazul, condus de colonelul Găgiu, în “cetatea Unirii”, ca o solie postumă a strălucitului domn muntean, a fost subliniată și în numărul dedicat evenimentului de ziarul *Alba Iulia*, care la rândul său, cu aceeași inspirație, insera în numărul respectiv minunatul fragment din monografia dedicată lui Mihai Viteazul de Nicolae Bălcescu, care descria intrarea lui Mihai Viteazul în Alba Iulia. “S-au întâlnit frații, s-au sărutat camarazii, s-au înfrățit vitejii! Ce privesc pentru neamul românesc. Inimile amenință să ne sară din piepturi, ochii ne joacă în lacrimi. Glasul ni-l frânge emoția! Visul nostru, al moșilor și strămoșilor noștri, l-am văzut împlinindu-se”, mai scria ziarul local, în numărul său din 24 decembrie 1918².

Primirea strălucită făcută oaspeților de către albaiulieni în frunte cu protopopul ortodox Ioan Teculescu, președintele C.N.R. Alba Iulia și cu căpitanul Florian Medrea, comandantul Legiunii române Alba Iulia, și-a găsit o admirabilă prezentare într-un reportaj publicat în același număr de ziar de cărturarul blăjean Alexandru Lupeanu-Melin, însoțitor al trupelor române pe distanța Blaj-Alba Iulia, alături de alți entuziaști blăjeni.

“Seara de joi, 19 decembrie nou, a fost o seară cu adevărat ca-n povești. Lumini de torțe, ropote de pași, sunete de goarne, nesfârșite urale entuziaste, tropote de armăsari

¹ *Unirea*, nr. de propagandă 30, din 18 decembrie 1918.

² *Alba Iulia*, anul I, nr. 3 din 11/24 decembrie 1918.

buiestrii, izbucniri de rachete pâlpâitoare, toate acestea s-au înfrăiț într-un măreț cântec de biruință, ca să pregătească un ansamblu demn de marele eveniment al clipei, când bravi ostăș ai României au călcat pe urmele voievodului Făt Frumos din vremile bătrâne. Într-adevăr, clipa era atât de măreață, încât sufletele noastre abia mai puteau cuprinde elanul. Nu ne venea să credem că suntem martorii unor clipe reale, ci părea că visăm cel mai măreț vis care se poate închipui. Sublim vis, sublimă realitate”³.

Altă mare solemnitate, petrecută la circa 6 luni după momentul 1 decembrie 1918, a fost prilejuită de cea dintâi vizită a regelui Ferdinand și a reginei Maria în Transilvania, “acest mărgăritar pentru care au curs șuvoaie de sânge și rânduri de lacrimi, până să-l vedem pus în coroana României”:

Familia regală, plecată din București în 24 mai 1919, vizitase frontul de vest al țării, apoi după mai multe orașe din vestul și centrul Transilvaniei, în 30 mai a fost prezentă la Alba Iulia.

În condițiile în care România ca formă de stat era monarhie, iar regele era cel mai important factor al conducerii țării, prima sa prezență în “cetatea Unirii” a fost privită ca ceva deosebit, ca un fapt de mare semnificație politică și patriotică. A fost prezentă atunci la Alba Iulia, aprecia ziarul *Unirea* din Blaj, o mulțime de peste 100.000 de oameni⁴. Dar descrierea cea mai amplă și cea mai competentă o găsim, firește, în ziarul local *Alba Iulia*, care vorbește în cuvintele cele mai înflăcărâte, despre cele petrecute atunci, la Alba Iulia, “piscul suprem al doririlor noastre” și unde la 1 decembrie 1918 românii și-au împlinit visul lor de aur, “au ajuns pe culme”⁵.

Un alt moment de mare festivitate, care a adunat la Alba Iulia zeci de mii de oameni și cele mai înalte oficialități, a fost cel al încoronării perechii regale Ferdinand I și Maria, la 15 octombrie 1922. Acest măreț act a avut loc, însă, în condițiile unui mare dezacord, între guvernul liberal, condus de I. C. Brătianu și Partidul Național Român, condus de Iuliu Maniu, aflat în opoziție.

Ziarele *Alba Iulia*, *Unirea* și *Unirea poporului*, credincioase Partidului Național Român, au publicat articole în care justificau atitudinea partidului lui Iuliu Maniu, de boicotare a serbărilor Încoronării. Prezentând pe larg desfășurarea evenimentului, ele au apreciat, totuși, că “lipsa ardelenilor s-a simțit”⁶. În schimb, ziarul *Vestea*, care se considera independent, dar în realitate era proliberal, a dedicat Încoronării, numere întregi ale sale, prezentând-o în cele mai mici amănunte, pe un ton foarte laudativ și entuziast⁷.

Un studiu foarte documentat și foarte complet asupra evenimentului din 15 octombrie 1922, inclusiv asupra ridicării și a inaugurării Catedralei Încoronării din Alba Iulia, a fost scris și publicat în publicația arhiepiscopiei din Alba Iulia, “Îndrumătorul pastoral”, în 1992, la cea de-a 70-a aniversare a evenimentului⁸.

Din seria marilor serbări aniversative cu caracter istoric pe care județul Alba le-a găzduit în perioada interbelică, prima, în ordine cronologică, la care ne și referim este cea dedicată centenarului nașterii marelui erou național Avram Iancu, din 1924. Ea a fost larg descrisă de toate ziarele românești din județ, fără excepție și fără deosebire de orientarea lor politică.

Dar nici una din amintitele relatări, nu poate sta alături de cea făcută pe 4 pagini, de Alexandru Lupeanu-Melin în *Unirea poporului*, sub titlul *De la Serbările Iancului*.

³ *Ibidem*.

⁴ *Unirea*, XXIX, nr. 119 din 4 iunie 1919, p. 1-2.

⁵ *Alba Iulia*, II, nr. 22 din 3 iunie 1919, p. 1-2.

⁶ *Alba Iulia*, IV, nr. 47 din 29 octombrie 1922, p.1.

⁷ *Vestea*, Alba Iulia, I, nr. 1 din 23 septembrie 1922, p. 1-4.

⁸ Valer Moga, Constantin I. Stan, *Încoronarea regelui Ferdinand la Alba Iulia. Jubileul de 70 de ani al tâmbosirii Catedralei Încoronării. 15 octombrie 1922 - 15 octombrie 1992*, în *Îndrumătorul pastoral*, Alba Iulia, vol. XVI, număr jubiliar, p. 1-47.

De remarcat că o parte din serbări și festivități, larg descrise de întreaga presă românească, au avut loc în cimitirul istoric de la Tebea, județul Hunedoara, unde se afla mormântul lui Avram Iancu⁹.

Dar cea mai mare serbare dintre toate cele cu caracter aniversativ istoric din perioada interbelică, din întreaga țară a fost dedicată în 1929, unui deceniu de la Marea Unire din 1918.

Asemenea festivităților Încoronării din 1922, cele din 1928-1929 au cauzat angajarea unor puternice dispute dintre partidele politice.

Aflat în opoziție și în apogeu a luptă pentru preluarea puterii, Partidul Național-Tărănesc al lui I. Maniu, le-a contestat liberalilor, aflați până în 1928 la putere, dreptul de a organiza "Serbările Unirii", cu acest argument reușind răsturnarea acestora de la putere în noiembrie 1928.

Era însă mult prea târziu ca noua putere, condusă de Iuliu Maniu, care se simțea pe deplin îndreptățită să organizeze aceste serbări, să le mai poată organiza la 1 decembrie 1928, când se împlinea exact un deceniu de la actul din 1 decembrie 1918. Intenționând să dea acestora amploarea și strălucirea cuvenită, noua putere a fost nevoită să decidă amânarea serbărilor pentru luna mai a anului următor, adică pentru mai 1929.

La 1 decembrie 1928, la Alba Iulia partidul și guvernul aflat la putere a organizat, totuși, un "Congres comemorativ" al Partidului Național Tărănesc, desfășurat în sala I. L. Caragiale, sala cea mai încăpătoare din acest oraș, cu participarea președintelui Camerei Deputaților țării, Ștefan Cicio-Pop, a miniștrilor Voicu Nițescu, Sever Bocu și Ioan Costăchescu. Firește, Unirea a fost marcată în ample articole comemorative în toate ziarele, atât centrale cât și locale¹⁰.

Ziarul *Alba Iulia* scria încă din august 1928: "A nu da fastul cuvenit acestei comemorări, a cărei importanță trece, evident, mult peste aceea a tuturor celorlalte manifestări similare, ar însemna să scapi un moment potrivit pentru a dovedi odată mai mult trăinicia legăturilor Ardealului cu patria mamă. Iar a face această comemorare fără cei care au contribuit nemijlocit la înfăptuirea Unirii, înseamnă să bruschezi în chip brutal sufletul Ardealului"¹¹.

După cum ne probează pe larg toate sursele vremii, Serbările Unirii au fost la Alba Iulia într-adevăr mărețe. Se aprecia la enorma cifră de 300.000-400.000 numărul participanților.

În prezența guvernului, a familiei regale și a Regenței a avut loc o adunare festivă comemorativă în Sala Unirii, în cadrul căreia primul ministru Iuliu Maniu a rostit un discurs adecvat acestei aniversări.

Dar cea mai impresionantă parte a serbărilor s-a desfășurat pe Platoul Romanilor, unde în fața tribunei oficiale a defilat Cortegiul istoric, care a invocat drumul parcurs de poporul român până la mult dorita sa împlinire. Au fost prezenți în cadrul acestui cortegiu veterani ai războiului de independență, memorandiști, dar și reprezentanți ai românilor din Basarabia, Bucovina și chiar ai românilor emigrați și stabiliți în America, care au adus cu ei 150 de steaguri, care au produs o puternică impresie în timpul defilării.

Cu ocazia serbărilor s-a mai deschis la Alba Iulia și Muzeul Unirii, organizat de societatea culturală Astra, condusă de Vasile Goldiș, s-au bătut monede comemorative, iar profesorul local Virgil Cucuiu a realizat și tipărit o succintă monografie istorică a orașului. În fine, amintim că ziarul *Alba Iulia* a publicat un valoros număr comemorativ al său, în opt pagini, dedicat evenimentului aniversat¹².

O frumoasă prezentare a prezenței populare la serbări ne prezintă ziarul *Unirea* de la Blaj: "Nebănuț de adâncă și viguroasă trebuie să fie puterea noastră de viață, care din naufragiul celor 20 de veacuri, prin furtuni și împrăstieri, fără nădejde, a salvat această unitate, în port și limbă, în datini și aspirații, dând neamului întreg aspectul unei familii mari, de omogenitate fără pereche, clădită pe desăvârșita Unire în cuget și simțiri. Din această putere de viață a răsărit și entuziasmul spontan al sutelor de mii, care zile întregi pe drumuri,

⁹ *Unirea poporului*, VI, nr. 37 din 17 septembrie 1924, p. 1-4.

¹⁰ *Alba Iulia*, X, nr. 53 din 5 decembrie 1928, p. 1-2; *Unirea*, Blaj, XXXVIII, nr. 48 din 1 decembrie 1928, p. 3.

¹¹ *Unirea*, Blaj, nr. 33 din 18 noiembrie 1928.

¹² *Unirea*, Blaj, XXIX, nr. 21 din 25 mai 1929, p. 1-2; *Unirea poporului*, Blaj, XI, nr. 21, din 20 mai 1929, p. 1-2; *Alba Iulia*, XI, nr. 25 din 24 mai 1929, p. 1-2.

fără a aștepta nici o răsplată, a alergat cu flăcări de bucurie în priviri, să-și strige în fața lumii voința dărză de a păstra pe veci, ceea ce pe dreptate avem ... Dacă a mai dorit cineva o justificare a hotărârilor de la Trianon, aici a avut-o cum nu se poate mai impunătoare”¹³.

În anul 1936 se împlineau 75 de ani de existență și activitate prodigioasă în slujba neamului a societății culturale Astra. Păstrându-se vie amintirea impunătoarelor serbări ținute la Blaj în 1911, dedicate acesteia la 50 de ani de la înființarea “Astrei”, s-a decis ca același oraș să fie gazda jubileului de 75 ani al asociației. Și de această dată poporul a răspuns cu entuziasm chemărilor de a participa la marea sărbătoare a “Astrei”, după cum scria revista blăjeană *Cultura Creștină*:

“Ne-am pomenit deodată cu zecile de mii de oameni, intelectuali și țărani sosiți din toate părțile Ardealului, cu toate trenurile care trec pe la noi și cu alte 32 trenuri speciale, debarcând în gara Blajului, la intervale de câteva ceasuri, fără să mai vorbim de alte zeci de mii, cei mai de aproape, sosiți pe jos ... Iar în mijlocul acestui iureș de mulțime, frunțașii frunțașilor neamului! Miniștri, șefi de partide politice, generali, învățați mari și mărunți, și alătura cu cei doi mitropoliți, toți vlădicii Ardealului românesc! Poporul adunat la Blaj a fost cea mai minunată sinteză a neamului întreg într-un moment de însemnată recapitulare istorică ...”¹⁴

Un alt moment de adâncă prețuire a eroilor neamului, dar și de întărire a sentimentelor patriotice, l-a reprezentat inaugurarea la 14 octombrie 1937 a monumentului sub formă de obelisc, din Alba Iulia, închinat memoriei eroilor mișcării populare din 1784, Horea, Cloșca și Crișan.

Festivitatea inaugurării impunătorului obelisc, ridicat din inițiativa Astrei, cu sprijinul material al elevilor din întreaga țară și altor generoși donatori, a fost apreciată de cronicarul ziarului *Aiudul*, drept “una din cele mai formidabile manifestări românești”¹⁵.

Un foarte frumos articol, intitulat *Apoteoza jertfei*, închina momentului și “Unirea poporului”: “S-a sărbătorit marea biruință a dreptății, pentru care s-a ridicat din țărână Horea cu ai săi tovarăși, înfruntând cu îndrăzneală exactică, toate puterile și toate durerile pământului. Dreptate, care pornită atât de vijelios pe drumul afirmării, nu s-a mai oprit până nu și-a găsit pecetluirea definitivă prin hotărârea suverană a urmașilor lui Horea, la 1 decembrie 1918”¹⁶.

Istorică zi de 3/15 mai 1848, puternic intrată în conștiința întregului nostru popor încă din secolul trecut, s-a bucurat la Blaj de un cult deosebit. Unirea Transilvaniei cu România avea să descătușeze entuziasmul nestăvilil al tineretului studios din Blaj, care dorea fierbinte să serbeze “Sărbătoarea libertății”¹⁷ în mod liber și nestăvilil.

În 1920, serbările au luat o amploare deosebită. Atunci profesorii liceului au cerut mitropolitului să declare ziua de 3/15 mai ca “sărbătoare națională pentru toate institutele de învățământ din Blaj”. Începând cu 1922 au fost invitați la aceste serbări ale Blajului elevii de pe tot cuprinsul țării, desfășurându-se succesiv an după an, frumoase manifestări, mai ales concursuri sportive școlare la nivel național, prezentate admirabil în paginile ziarelor *Unirea* și *Unirea poporului*, ca și în *Cultura Creștină*, ca de exemplu în numărul acesteia pe iunie-iulie 1923¹⁸.

Una din cele mai mari sărbătoriri a zilei de 3/15 mai a avut loc cu ocazia celei de-a 80-a aniversări a acesteia, în anul 1928¹⁹.

¹³ *Unirea*, Blaj, XXIX, nr. 21 din 25 mai 1929, p. 1; Vezi și valorosul studiu dedicat serbărilor din 1929: Valer Moga, *Serbările Unirii, Alba Iulia, 20 mai 1929*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 265-280.

¹⁴ *Cultura Creștină*, XIV, nr. 9, septembrie 1936, p. 505-509; *Unirea*, XVI, nr. 39 din 26 sept. 1936, p. 1.

¹⁵ *Aiudul*, I, nr. 35 din 17 octombrie 1937, p. 3.

¹⁶ *Unirea poporului*, Blaj, XIX, nr. 42 din 16 octombrie 1937, p. 2-3; pentru cunoașterea mai bună a momentului, vezi și studiul închinat acestuia de un specialist de la Arhivele Statului Alba Iulia: Liviu Palihovici, *Monumentul Horea, Cloșca și Crișan din Alba Iulia*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 555-560.

¹⁷ *Unirea poporului*, Blaj, nr. 99 din 15 mai 1919, p. 1.

¹⁸ *Cultura Creștină*, nr. 6-7/iunie-iulie 1923, p. 153-156.

¹⁹ *Unirea*, Blaj, XXXVIII, nr. 20 din 19 mai 1928, p. 1-2; *Unirea poporului*, Blaj, X, nr. 20 din 20 mai 1928, p. 1-3.

Coriolan Suciu, scria în 1938 despre aceste serbări și despre aniversările istorice, în general: "Zilele vremii din trecutul neamului pot folosi de educație națională, sunt o terapie împotriva lăncezirii și a indiferentismului unui popor"²⁰.

Sărbătorirea zilei de 1 decembrie 1918 a început cu aniversarea unui an de la Unire, prin hotărârea Consiliului Dirigent, care a dispus școlilor de toate gradele, ca toate să sărbătorească această zi și să nu țină cursuri în cursul acesteia. În anii următori nu a fost nevoie de repetarea acestei hotărâri și porunci, căci a intrat în obiceiul școlilor, cărora li s-au alăturat numeroși cetățeni și oratori, iar pentru diferite sate și orașe, s-au folosit cu această ocazie cele mai încăpătoare săli din localitate, ca de pildă în orașul Alba Iulia, sala I.L. Caragiale, fosta sală principală a Redutei orășenești.

Ziua de 1 decembrie 1923, când se împlineau 5 ani de la Unire, a fost sărbătorită pentru prima dată în mod deosebit. Foarte frumos a scris cu această ocazie ziarul *Zorile* din Aiud, prin pana lui Ovidiu Hulea. "Această zi e sărbătoarea sărbătorilor, căci ea reiese din jertfa tuturor fiilor țării. Unirea de la Alba Iulia este și o puternică manifestare de unitate națională. România Mare este a tuturor spiritelor jertfitoare și nu admitem ca vreun partid să-și înscrie în condică monopolul acestei zile"²¹.

După comemorarea din 1 decembrie 1928 și marile serbări ale Unirii din mai 1929, cele mai mari serbări închinete acesteia au avut loc în 1932.

Foarte frumoase articole comemorative dedicate actului de la 1 decembrie 1918 au inserat apoi ziarele din județul Alba în 1933, cu prilejul celei de-a 15-a aniversări a Unirii Transilvaniei cu România²². În ziarul blăjean se mai spunea: "Primii 15 ani de trai comun adevăresc marea putere de viață a noii ființe românești. Tot atâtea dovezi că încheierea noastră într-o unitate politică este izvorul de progres și temelie de îndreptățite speranțe în viitor"²³.

Un an de excepție pe linia sărbătoririi zilei Unirii l-a reprezentat apoi anul 1936. Între altele, comemorarea din acel an proba că pe măsura creșterii primejdiei și a amenințărilor revizioniste, creștea și replica forțelor progresiste românești la aceste amenințări²⁴.

În ultimii ani dinaintea dramei din 1940 aniversarea Unirii a fost tot mai puternic marcată de primejdia crescândă pentru integritatea teritorială a țării. Această trăsătură a cunoscut o mare amploare la 1 decembrie 1939. Cu această ocazie au fost prezenți la Alba Iulia peste 20.000 de oameni, dar și unii membri ai guvernului, ca miniștrii Ioan Gigurtu, Constantin C. Giurescu, Silviu Dragomir. Această sărbătoare a apărut tuturor românilor "ca un ostroy de lumină"²⁵.

În același context a fost aniversată an de an și Unirea Basarabiei, respectiv a Bucovinei, cu România²⁶.

Dar seria aniversărilor dedicate unor momente și evenimente importante din viața poporului român a fost mult mai lungă.

La Alba Iulia, Blaj și în alte localități ale județului Alba, au fost marcate prin aniversări și serbări, după cuviință, ziua de 24 ianuarie 1859, ziua unirii Principatelor Române, 100 de ani de la declanșarea revoluției lui Tudor Vladimirescu, din 1821, 50 de ani de la proclamarea independenței de stat a României, în 1927, 50 de ani de la integrarea Dobrogei la România, în 1928.

De asemenea, în aceste orașe și în alte localități ale județului Alba, au fost sărbătorite unele inaugurări de monumente istorice ale unor personalități importante, ca a statuii lui Avram Iancu la Târgu Mureș, în 1930, a lui Ioan Rațiu la Turda, tot în 1930, etc. Apoi, moartea unor personalități deosebite și împlinirea unor cifre rotunde de la diferite evenimente

²⁰ *Unirea*, Blaj, XLVIII, nr. 20 din 14 mai 1938, p. 257-260.

²¹ *Zorile*, Aiud, I, nr. 1 din 1 decembrie 1923, p.1-2.

²² *Unirea*, Blaj, XLIII, nr. 48 din 2 decembrie 1932, p.1-2; *Alba Iulia*, Alba Iulia, XIV, nr. 21 din 2 decembrie 1932, p.2.

²³ *Unirea*, Blaj, XLVIII, nr. 48 din 2 decembrie 1933, p. 1.

²⁴ *Unirea poporului*, Blaj, XIX, nr. 49 din 6 decembrie 1936, p. 5-6.

²⁵ *Cultura Creștină*, Blaj, XXIX, nr. 11-12, noiembrie-decembrie 1939, p. 346-348.

²⁶ *Alba Iulia*, Alba Iulia, XIV, nr. 4 din 1 mai 1937.

istorice. În 1934 a fost aniversată, la Blaj, împlinirea a 25 de ani de moartea lui Augustin Bunea, apoi, tot la Blaj, au fost aniversați 200 de ani de la stabilirea reședinței mitropoliei unite în orașelul dela confluența Târnavelor. Au fost marcate apoi momentele tragice ale decesului unor alți oameni deosebiți, chiar dacă ei nu erau fii ai județului Alba, mai ales a unor personalități marcante ale actului din 1918, ca Vasile Lucaciu, în 1922, Take Ionescu, tot în 1922, Gheorghe Pop de Băsești, în 1919, Iuliu Coroianu, regele Ferdinand și Ioan I. C. Brătianu, în 1927, Valeriu Braniște, în 1928, Teodor Mihali, Vasile Goldiș și Ștefan C. Pop în 1934, Octavian Goga, mareșalul Ioan Averescu, Regina Maria în 1938, etc.

În cazul fiecăruia s-a subliniat întreaga amplasare a personalității respective, dar îndeosebi contribuția sa deosebită la împlinirea visului de aur al poporului român, adică la realizarea deplinei sale unități naționale, în istoricul an 1918.

Serbările și aniversările istorice din județul Alba din perioada interbelică au fost numeroase și deosebite. Datorită faptului că unele momente istorice foarte importante, ca mișcarea populară din 1784, condusă de Horea, Cloșca și Crișan, viața și faptele lui Avram Iancu, activitatea școlară și culturală deosebită a oamenilor Blajului, alte momente importante ale luptei politico-culturale naționale a românilor, în frunte cu actul măreț al Unirii Transilvaniei cu România săvârșit prin hotărârea unanimă a Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, au avut loc toate pe aceste locuri, de care se leagă organic și indisolubil, respectivele serbări și aniversări, au avut un impact național, fiind văzute de toată țara și de întregul nostru popor, ca importante manifestări patriotice.

NICOLAE JOSAN

ANNIVERSAIRES, FÊTES, ET AUTRES ÉVÉNEMENTS IMPORTANTES DU DÉPARTEMENT ALBA
DANS LA PÉRIODE D'ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES
(Abstrait)

Parmi les moments de puissante manifestation du l'attachement populaire roumain pour l'unité et l'intégrité du territoire des roumains, un important lieu l'ont eu quelques événements déroulés dans le département Alba en complément de l'act de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie, de 1 décembre 1918, les fêtes occasionnées d'anniversaires d'un événements historiques et l'inauguration d'un monuments historiques, autres diverses solennités, avec la participation des milles d'hommes, qui ont lieu particulièrement dans les villes Blaj et Alba Iulia.

Les premières, évoqués dans l'étude present, sont l'entrée de l'armée de Roumanie en Blaj et Alba Iulia, en décembre 1918, la première visite du famille royale roumaine dans Alba Iulia en 30 mai 1919, et puis l'important act de la Couronnement, de 15 octobre 1922, à Alba Iulia, de la paire royale, Ferdinand I et Maria. La suite des commémorations historiques, marqués avec une grande et large participation populaire, contient ensuite le centenaire de héros national, Avram Iancu, commémoré en 1924, les Fêtes de l'Union, de mai 1929, dédiées à l'accomplissement d'une décennie de l'act de l'union de Transylvanie avec la Roumanie, en 1918, les celles dédiées à l'accomplissement de 75 ans de l'inauguration du société culturelle Astra, commémorée à Blaj en 1936. L'étude comprend, ensuite, autres commémoration historiques, étendues pratique dans l'entière période, incluse entre des deux guerres mondiales, dédiées à diverses événements historiques et aux personnalités très importantes de l'histoire des Roumains.

MISCELLANEA

STATUTELE MUNICIPALE SĂSEȘTI DIN 1583 - GENEZA LOR ISTORICĂ ȘI PREVEDERILE PENALE

A) Geneză istorică a statutelor municipale.

Împinși de condițiile economice nefavorabile provocate mai cu seamă de sporul demografic crescut precum și de instabilitatea provocată de numeroasele războaie interne, mari grupuri de sași vor coloniza regiuni ale Europei centrale și estice. Ei au fost chemați de regele Géza al II-lea pentru a aduce un suflu nou în cadrul populației locale prea puțin numeroase din Transilvania. Această regiune istorică era populată la acea dată de maghiarii descendenți ai cuceritorilor sosiți în secolul al IX-lea, precum și de populația românească preexistentă, dar despre care nu există decât puține referiri pentru acea perioadă. Pe lângă aceștia, mai existau și grupuri răzlețe de alte neamuri.

Noii coloniști s-au așezat în zona Sibiului actual, pe așa-zisul *fundus regius*, care era inițial o zonă nepopulată, fiind pentru prima dată atestați în localitățile *Cricău*, *Ighiu* și *Romos*, pe la jumătatea secolului al XII-lea. Proveniența acestora nu este foarte clară; în primele documente apar ca și *flandrensi*, dar ei se considerau germani (*teutonici*). În corespondența oficială a Curții regale maghiare sunt menționați sub denumirea de *saxoni* (sași) și această denumire se va păstra de acum încolo.

Din punct de vedere juridic, coloniștii germani cunoșteau o formă specifică a dreptului cutumiar, care consacra responsabilitatea grupului/comunității pentru fiecare individ. Acest drept cutumiar în care se consacră rolul predominant al comunității este specific evului mediu timpuriu, aparținând fazei premergătoare apariției legilor scrise. Rolul cel mai important revenea scaunului de judecată sătesc format, la fel ca și cele ale celorlalte populații din acea vreme, din conducătorii satului, respectiv "oamenii buni și bătrâni". De regulă la acest nivel se judecau cele mai multe pricini, cu pedepse mergând până la excluderea din comunitate (*interdictio aquae et ignis*). Organul suprem era adunarea țării, care prezerva încă un puternic caracter militar specific germanic. Acest organ se numea Thing sau Ding și se întrunea regulat, și pe lângă atribuțiile militare care erau considerate fundamentale, aveau și atribuții judecătorești, putând da și pedeapsă capitală.

Legislația nu era încă scrisă; ea se transmitea oral din generație în generație. Astfel, aceasta a suferit modificări în timp, încercând să se adapteze condițiilor mereu schimbătoare, dar existau diferențe destul de mari de la o regiune la alta privind atât reglementările legale cât și organizarea juridică. Singura versiune scrisă a dreptului cutumiar german este *Sachsenspiegel*-ul, care ne poate da indicii despre reglementările cutumiare ale vremii, această operă fiind datată în jurul anilor 1220-1230.

În anul 1224, regele Andrei al II-lea a reînnoit promisiunile bunicului său Géza, acordând noilor coloniști largi privilegii prin *Andreanum*, document cunoscut și sub denumirea de "bula de aur a sașilor". Această diplomă prevede ca pe sași "să nu-i judece nimeni în afară de rege sau comitele de Sibiu" și această judecată urma să se facă numai conform dreptului lor obișnuielnic. De asemenea, "nimeni să nu cuteze a-i chema în fața noastră (a curții regale, L.M.) decât când pricina lor nu s-a putut hotărâ de judele lor"¹. În această diplomă se consacră deci exercitarea liberă a dreptului obișnuielnic propriu, dar apar și urme din ius italicum (la acordarea funcțiilor) sau elemente specifice dreptului westfalian (succesiunile)². De asemenea, preoții sași vor trebui judecați numai pe baza dreptului lor obișnuielnic.

¹ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, vol. I, p. 104

² Friedrich Schuler von Libloy, *Statuta juris municipalis Saxonum in Transsylvania*, 1863, p. 11

Bula de Aur dădea dreptul sașilor de a alege propriii judecători și preoți; întreaga comunitate era responsabilă numai în fața regelui. Comitele Sibiului era numit de rege și purta denumirea de *Comes Nationum Saxonum*, având și atribuția de judecător regal suprem. Curții supreme din Sibiu îi erau subordonate șapte scaune de judecată, formulă de la care a fost denumită aria locuită de sași (Șapte Scaune). Mai târziu, Matei Corvin acorda printr-un privilegiu sașilor dreptul de a-l alege chiar și pe judele regal, astfel justiția ajungând în mâinile populației săsești³.

Diploma de la 1224, menținută și chiar lărgită în prevederile ei, conferea pământului regesc statutul unui "stat în stat"; coroana primind pentru aceste largi privilegii loialitatea locuitorilor germani și o contribuție fiscală considerabilă. Prevederile Diplomei de la 1224 au fost completate ulterior și prin diverse privilegii. La 1238 sașii primesc privilegiul de a-și alege judele care să judece pricinile lor, străinii fiind judecați de scaunele voievodale și de către cele subsecvente; la 1329 se dispune ca la nivelul primei instanțe judele împreună cu bătrânii să judece toate pricinile, în afară de omor, silnicie ori furt, care cad în competența judeului regesc al sașilor⁴.

O altă componentă importantă a legislației aplicate în acea perioadă erau statutele orășenești, care cuprindeau prevederi diverse, acestea diferând de la un oraș la altul. Importante sunt aici statutele capitlului Sibiu (1351) care cuprindeau prevederi de drept civil, bisericesc și de procedură. Orașul Bistrița a primit o astfel de legiuire de la Ludovic I, în privilegiul din anul 1366.

Necesitatea folosirii unei legislații unitare s-a impus datorită problemelor juridice tot mai complexe care apăreau datorită modificărilor survenite în situația politică a zonei și a dus la apariția unor legiuri mai complexe care să garanteze temeinic siguranța și ordinea. Astfel, în secolul XV este atestată folosirea de către Curtea Supremă din Sibiu⁵ a unui Codex, realizat de către duumvirul *Thomas Altenberger* (primarul Sibiului) la Nürnberg. Acest Codex se pare că a avut numai rolul unei legislații subsidiare, fiind compus din trei părți, în care se observă creșterea ponderii reglementărilor specifice dreptului roman, fenomen caracteristic acelei perioade reformiste. La alcătuirea acestui cod a fost folosit și *Sachsenspiegel*-ul, dar opera este originală și structurată independent, sursa principală de inspirație a acestui "codex altenbergian" fiind legislațiile din Nürnberg, Magdeburg și Iglau. Acest cod, nefiind recunoscut oficial nu a avut decât o influență limitată asupra deciziilor Curții. Tot mai mulți juriști eminenți (dintre care mulți studiaseră la universități germane) sunt nemulțumiți de lipsa de coerență a legislației și întreprind numeroase încercări de a compune un cod unitar, dar care să fie recunoscut oficial. Tot prin intermediul lor au pătruns și elemente ale dreptului roman, care vor avea o pondere însemnată în viitoarea legislație.

Toate aceste strădanii au fost impulsionate de o criză care a cuprins lumea săsească, după distrugerile cauzate prin trecerea pe aici a oștilor lui Mihai Viteazul și Basta, rezultate cu nimicirea a numeroase comunități și emigrarea a numeroși locuitori sași, locurile acestora fiind preluate de către iobagi refugiați din diverse părți ale Transilvaniei. Aceștia (în mare majoritate români) au format noi comunități, ale căror influențe au crescut în timp. Noile inițiative pentru o revigorare juridică pot fi văzute și ca o încercare de autoapărare a comunităților săsești în fața distrugerilor, a nesiguranței personale și a proprietății, tentative care aveau ca finalitate și păstrarea caracterului de zonă închisă a pământului săsesc⁶.

La adunarea Universității săsești din 1545-1546 s-a decis includerea în legislație și a obiceiurilor juridice, în cazul în care acestea sunt compatibile cu preceptele creștine⁷. *Johannes Honterus* a scris o legiuire completă inspirată din dreptul roman, dar care nu a fost folosită (totuși efortul său a fost recompensat de către Universitatea săsească cu suma de 100 fl.)⁸ iar apoi a alcătuit în anul 1544 un *Compendium juris civilis in usem civitatem ac sediu saxonicalium in Transsylvania*. S-a mai propus chiar și implementarea unei codificări

³ Friedrich Schuler-Libloy, *Rechtsgeschichte*, vol. I, p. 467

⁴ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 197

⁵ Curtea Supremă din Sibiu avea o importanță deosebită, având rolul unei curți de apel.

⁶ Fr. Teutsch, *Die Siebenbürger Sachsen im Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig, 1916, p. 66

⁷ Fr. Schuler-Libloy, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*, vol. I, p. 131

⁸ Friedrich Teutsch, *Die Siebenbürger Sachsen im Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig, 1916, p. 75

inspirate din Tripartitul lui Werböczy, idee care s-a dovedit a fi neavenită din cauza incompatibilităților dintre legiuirea respectivă și realitățile din lumea săsească, iar în 1554 s-au folosit versiuni scrise ale unor reglementări din dreptul cutumiar, la redactarea cărora a contribuit și Honterus.

Cea mai importantă contribuție a fost adusă de către învățatul sas *Thomas Bomel*⁹ (Bomelius) în anul 1560, prin colecția acestuia de prevederi intitulată "*Statuta iurium municipalium civitatis Cibiniensis reliquarum civitatum et universorum Saxonum Transsylvaniae*". La adunările Universității din anii 1570-1580, la cererea lui *Mathias Fronius* (conducătorul sfatului din Brașov) aceste cărți au fost supuse unei verificări generale. Înșuși Fronius a prelucrat textul lui Bomel, dar nu a făcut la el modificări importante. În cadrul Adunărilor, verificările au fost făcute mai ales de *Huet Albert* și *Hirscher*. După această procedură, Adunarea a adoptat noua legiuire. În anul 1582, o delegație oficială (formată din *Albert Huet*, comitele sașilor, *Dominicus Dietrich*, judele regal din Sighișoara, *Caspar Budacker*, judele primar al orașului Bistrița, *Mathias Fronius*, senator de Brașov și *Joachim Koch*, primarul Mediașului) a înaintat proiectul Codexului către principele *Stefan Báthory*. Acesta a dat proiectul spre examinare unei comisii la Cracovia, formată din cancelarul principelui *Martinus Berzewich* și alți învățați. Tot acolo, la 18 februarie 1583, *Statutele* au primit confirmarea oficială, fiind declarate ca și legislația proprie a sașilor "*in quantum iuribus publicis non derogant i.e. Saxonum nostrorum terras jurisdictionem tantum concernunt*".

După această dată, *Statutele* au devenit un factor primordial al dreptului transilvan, fiind folosit timp de aproape trei secole. Pentru sași, această nouă legiuire a reprezentat mai ales o unificare a diverselor legislații preexistente, exprimând însăși unitatea sașilor pe teritoriul stabilit încă în Bula de Aur. Din păcate, această nouă legislație nu păstrează foarte mult originalitatea dreptului cutumiar anterior, având mai degrabă caracterul unui amestec de drept roman, drept maghiar medieval, drept canonic și prevederi din diverse legislații germane.

Codul este structurat în 4 cărți. În prima sunt expuse principiile de bază ale ordinii juridice specifice sașilor din Transilvania; în a doua sunt cuprinse reglementările de dreptul familiei; având un caracter cutumiar. Cartea a treia prezintă drepturile reale, cu prevederi inspirate din dreptul roman, iar cartea a patra este dedicată dreptului penal, care are un caracter compozit.

Noul cod de legi aduce un nou suflu în justiția proprie a sașilor transilvăneni; în primul rând el obligă pe judecător să judece numai conform legilor, constitutelor sau obiceiurilor¹⁰, ceea ce marchează începutul oficial al aplicării sistemului juridic statutar. Totodată, acesta reprezintă etapa definitivă a procesului de trecere de la legislația cutumiară nescrisă la adoptarea unei legiuri scrise unitare, dar reprezintă și o expresie a preluării Reformei de către sași¹¹.

B) Prevederile penale

Cartea a patra a Statutelor este dedicată exclusiv reglementărilor aparținând dreptului penal. Prima problemă este chiar cea legată de noțiunea de drept penal, care avea alte conotații în Evul Mediu decât cele pe care le cunoaștem că le are astăzi.

Dreptul penal modern este astăzi o ramură distinctă a dreptului public; aceasta înseamnă că există două părți în orice litigiu penal: statul, care exercită jurisdicția penală, și care cheamă pe învinuit în instanță pentru a-i aplica pedeapsa corespunzătoare faptei.

Dreptul medieval al Europei occidentale se inspira preponderent din prevederile dreptului roman, considerat tot mai mult un model infailibil pentru orice sistem legal. Acest drept roman era însă axat în jurul dreptului privat, consacrand caracterul privat și nu public și al dreptului penal, desigur cu unele excepții. Acest model antic, împletit cu prevederile de

⁹ Th. Bomel este menționat la 1548 în funcția de notar provincial al Sibiului, apoi fiind preot la Stolzenburg. El a murit în anul 1592

¹⁰ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I., cap. *Organizarea justiției*.

¹¹ Fr. Teutsch, *op.cit.*, p. 76

ordin cutumiar al fiecărei legislații și supus influențelor sociale ori politice, a dat o anume particularitate acestor legiuiri occidentale.

Astfel, și dreptul penal feudal avea un caracter preponderent privat; majoritatea proceselor penale se proneau din inițiativa reclamantului, doar puține proceduri (în speță cele pentru infracțiuni foarte grave) se porneau “din oficiu”. Chiar mai mult, diferențierea între procesul penal și cel civil nu era netă, gravitatea infracțiunii fiind apreciată în funcție de prejudiciul material ori cel evaluabil pecuniar pe care l-a produs, și doar treptat se va avea în vedere și factorul subiectiv, adică intenția (in maleficia voluntas spectatur). Un alt element interesant este acela că procesele “penale” de o importanță mai mică purtau denumirea de procese civile; doar cele care tratau despre fapte grave și erau de regulă judecate de către judele regal sau de o instanță superioară purtau denumirea de “proces criminale”. Pe scurt, dreptul penal feudal clasic era doar un mijloc mai aparte de protejare a intereselor materiale ale comunității ori a individului, întocmai ca și dreptul civil.

Pentru unii specialiști, Statutele din 1583 reprezintă semnul receptării dreptului roman în Transilvania¹². Se constată și alicarea într-o pondere redusă a cutumelor, partea penală putând fi considerată o suprapunere a dreptului feudal general, a normelor dreptului penal transilvan și a dreptului statutar preexistent.

Statutele cuprind următoarele opt titluri: 1. Dispozițiile generale; 2. Furtul și tâlhăria; 3. Infracțiunile contra vieții; 4. Sistemul compozițiilor legale; 5. Injuriile verbale; 6. Falsul și infamia; 7. Adulterul; 8. Bunurile condamnaților.

Relevant pentru spiritul acestei legiuiri este primul titlu, care se poate considera a fi un început de parte generală; motiv pentru care voi insera traducerea fidelă a enunțului fiecărui paragraf al acestui titlu, după fiecare urmând câte un mic comentariu.

*Liber quartus-titul 1.*¹³

§1. Curțile de judecată sunt de două feluri.

Acest paragraf prezintă sumar cele două feluri de instanțe publice, și anume cele capitale, care pot da pedeapsă capitală și cele etice, care nu au acest drept.

§2. De ce trebuie numite instanțele în mod public.

Cel de-al doilea paragraf tratează problema numirii judecătorilor, insistând asupra importanței numirii lor în mod public, pentru a evita orice intervenții ori știrbirea drepturilor vreunui dintre părți.

§3. Dacă cineva vrea să încheie o tranzacție, este ca și cum ar fi recunoscut fapta.

Tranzacția este în fapt un contract între cele două părți (în cazul nostru învinuitul și victima ori urmașii acestuia) prin care o parte îndeplinește pretențiile celeilalte, simplificând procedura de judecată. În acest caz este vorba practic de oferta de despăgubire avansată de învinuit părții vătămate, care îndeplinește și rolul unei recunoașteri tacite a comiterii respectivei fapte. În mod normal, recunoașterea este cea mai semnificativă probă, antrenând “arestarea” inculpatului și apoi judecarea sa, deci recunoașterea, fie ea expresă ori tacită nu mai poate duce la achitarea învinuitului.

§4. Nimeni să nu fie condamnat pe baza unei simple suspiciuni.

Acest paragraf consacră un principiu important și reprezintă totodată și un progres față de arbitrariul justiției medievale tipice. Condamnarea poate surveni numai dacă există dovezi suficiente și concludente, sau dacă învinuitul își recunoaște fapta; de amintit că această recunoaștere este obligatorie la infracțiunile grave.

§5. Fiul tatălui nu poate purta consecințele faptei, și nici tatăl pentru copiii lui.

Un element important al Statutelor este faptul că în cuprinsul său se consacră responsabilitatea individuală a făptașului pentru fapta sa. Nu mai exista deci răspunderea colectivă, a comunității pentru fapta unuia pentru membrii săi ori solidaritatea familială în fața răspunderii penale, elemente care existau însă în diverse forme în vechiul drept cutumiar.

§6. Pedepsirea unui garant care nu poate satisface obligațiile celui care l-a chemat în garanție.

Chemarea în garanție ori chezășia s-a menținut ca și practică și în Statute. Era posibilă chezășia și în litigiile penale, dar se prevede ca garantul să nu plătească niciodată cu viața, ci să primească numai amendă.

¹² Günther Tontsch, *Dispozițiile penale ale statutelor municipale săsești din 1583 în Studia Jurisprudentia*, 1972, 17, p. 81

¹³ Textul în limba germană: Fr. Schuler-Libloy, *Siebenbürgische Rechtsgeschichte*, vol. II, p. 317

§7. *Nevinovăția justifică pe învinuit și nu acuzația reclamantului.*

Acest principiu interesant prevede că oricine se poate absolve de o suspiciune creată printr-o acuzație dacă dovedește că este nevinovat.

§8. *Cine nu poate dovedi pâră contra celuilalt va fi osândit la pedeapsa pe care ar fi primit-o pârâtul.*

Este un principiu tipic pentru dreptul feudal; totodată este și o măsură prin care se împiedică reclamațiile abuzive prin chemarea în judecată a unui pârât pe baza unei acuzații ce nu poate fi dovedită ori pe baza unei învinuiri mincinoase. Această prevedere intimidează pe reclamant pentru ca acesta să nu recurgă la judecată decât atunci când are probe suficiente.

§9. *La infracțiuni grave să nu se recurgă imediat la tortură, să fie înțeles acest lucru.*

Conform principiilor generale ale dreptului feudal clasic, mărturiile pot fi obținute și prin tortură, oportunitatea acestei metode fiind decisă de către judecător. La infracțiuni grave, de exemplu cele care atrag pedeapsa capitală, recunoașterea este obligatorie, fără aceasta neputând fi pronunțată sentința- și în acest caz tortura poate fi un mijloc de constrângere, prin care învinuitul poate să recunoască elemente contrare adevărului. Paragraful de sus vine întocmai pentru a îmbunătăți acest sistem, consacrand tortura doar ca un mijloc auxiliar (subsidiar) de probă, în completarea detaliilor existente¹⁴. Totuși, oportunitatea folosirii torturii rămâne în decizia judecătorului. Statutele consacrand în continuare procedura scrisă.

§10. *La suspiciuni insuficiente, mărturiile obținute prin tortură nu vor fi întotdeauna recunoscute ca adevărate.*

Continuând ideea paragrafului anterior, acum se precizează rolul limitat al detaliilor obținute prin tortură. Acest mijloc fiind unul de constrângere foarte puternic, mărturiile obținute cu ajutorul său trebuie tratate foarte prudent.

§11. *Dacă cineva vrea să facă o faptă rea și nu o îndeplinește, să nu-i fie cu pagubă.*

Dreptul feudal clasic prevede diverse pedepse și pentru intenția cuiva de a comite vreo infracțiune. În acest paragraf se consacră principiul modern de pedepsire doar a faptelor deja consumate, nimeni neputând fi judecat pentru intenția nematerializată de a comite o faptă reprobabilă.

§12. *Cine se dezvinovățește de o acuzație, nu poate fi acuzat a doua oară cu același lucru.*

Un prim semn al principiului autorității lucrului judecat se întrezărește în această prevedere, care interzice reclamantului să acuze pe pârât cu aceeași învinuire pentru a doua oară (principiul non bis in idem). Desigur, această circumstanță privește doar pe reclamant, pârâtul putând fi acuzat de către altcineva, dar cu aceeași acuzație decât cea a primului pârât.

§13. *Cine dă băuturi pentru a risipi fructele femeiești, va fi izgonit din țară.*

Aici se prevede interdicția avorturilor, desigur în forma specifică acelor vremuri. Este foarte interesantă plasarea acestei dispoziții între principiile generale ale prevederilor penale și nu la capitolul despre omoruri. Acest paragraf este de fapt o prevedere penală propriu-zisă și nu un principiu, pedepsind doar pe cel care face leacuri avortive. În forma simplă a acestei fapte, acesta va fi izgonit, pierzând totodată o parte a bunurilor sale, iar dacă manopera sa provoacă moartea cuiva, atunci făptașul va primi pedeapsa capitală.

După prezentarea principiilor de bază care vor sta la baza judecății, textul prezintă pe rând infracțiunile și pedepsele respective. Prima precizare care trebuie făcută este în legătură cu conceptul de infracțiune, așa cum era acesta văzut în acea vreme și care concept diferea mult de cel de astăzi. Dată fiind organizarea socială, un mare număr de infracțiuni care astăzi sunt prevăzute în dreptul penal nu existau atunci, iar cele care existau (numărul lor fiind totuși destul de mare) erau grupate sub un număr mai mic de denumiri. Astfel apare o lărgire firească a ariei semantice a fiecărei "infracțiuni" reglementate în textul nostru de lege. Desigur, cum vom vedea, cea mai "vastă" infracțiune este cea de trădare, sub care se pot înțelege un mare număr de fapte grave.

În Statute sunt șase grupe de infracțiuni (trădarea, furtul și tâlhăria, omuciderile, injuriile verbale, falsul, adulterul) plus două titluri care tratează sistemul de compozițiuni precum și bunurile condamnaților.

1. *Trădarea (nota infidelitatis).* Considerată întotdeauna ca fiind cea mai gravă infracțiune, începând încă din antichitate și până astăzi, trădarea a fost cel mai aspru pedepsită.

În Evul Mediu, infracțiunea de trădare era un atentat chiar la relațiile pe care se baza organizarea socială, și anume raporturile de vasalitate și de fidelitate. Era un fapt care ataca

¹⁴ Fr. Schuler-Libloy, *op. cit.*, p. 243

cel puțin una din formele autorității și de aceea se distinge prin gravitatea sa. Prin noțiunea de “trădare” legiunile feudale înțelegeau o arie foarte vastă de fapte; din analiza prevederilor statutare de la 1583 am reușit să deduc o clasificare, desigur încă voalată, în funcție de instituția sau valoarea contra căreia este îndreptată această infracțiune. Astfel s-ar putea distinge o trădare a statului, una a familiei, una a religiei.

Denumirea generică a trădării (sau “hicleiei”) în mai toate legislațiile feudale este cea de *nota infidelitatis*, sancțiunea prevăzută fiind invariabil pedeapsa capitală însoțită de confiscarea bunurilor. Putea fi calificată ca trădare înalta trădare propriu-zisă, nesupunerea la unele porunci ale suveranului, neexecutarea unei hotărâri judecătorești pentru o infracțiune gravă, refuzul unui judecător de a face dreptate (denegarea de dreptate), furturi din vistieria regală, fuga de pe câmpul de luptă, falsul în acte (îndeosebi în cele emise de cancelaria regală sau voievodală), falsificarea de monede, omorârea rudelor, crime militare, infracțiuni contra religiei, etc.

2. *Furtul și tâlhăria*. Al doilea grup de infracțiuni în ordinea gravității este cel îndreptat împotriva proprietății și posesiei, considerate a fi bazele economice ale societății. Statutele definesc furtul conform dreptului roman: *Furtum est contractatio rei fraudulosa lucri faciendi gratia vel ipsius rei vel etiam usus eius possessionis ve* (furtul este deturmarea frauduloasă a unui lucru cu intenția de îmbogățire frauduloasă, ce comportă asupra lucrului însuși, asupra folosinței lui sau chiar asupra posesiunii lui). Astfel era considerat furt și luarea propriului bun din posesia altuia (furtul de posesie), înstrăinarea unui bun străin din posesia proprie ori însușirea bunului pierdut. Furtul comis în neștiință de cauză (din culpă) nu era pedepsit; în cazul unui furt propriu-zis însă, vinovăția persista și după restituirea bunului și caința făptașului.

În acea perioadă cele mai multe furturi aveau ca obiect animalele, dar și alte bunuri mobile. Era considerat furt și dosirea ori însușirea scrisorilor cu pretenții pecuniare ori a actelor care atestau proprietatea. Acțiunea penală pentru furt putea fi exercitată de orice persoană interesată, dar acțiunea civilă aparținea doar proprietarilor și moștenitorilor lor.

Trebuie menționat că instigatorii și complicii erau tratați în mod egal cu autorii; tănuirea intra tot în conținutul infracțiunii de furt, prin ea înțelegându-se găzduirea hoților ori a tâlharilor, eliberarea celor prinși pentru o sumă de bani ori pentru o parte din hrană, primirea de către stăpân a bunurilor furate de slugi. Tănuirea comisă de către rude ori afini nu se pedepsea.

Conform Statutelor din 1583, pedeapsa unică pentru furt era moartea prin spânzurare, iar pentru furturile agravate, în speță pentru furtul de obiecte bisericești era prevăzută pedeapsa cu moartea prin ardere pe rug. De asemenea, hoții ori tâlharii prinși în flagrant puteau fi uciși pe loc.

3. *Omuciderile (de homicidiis)*. Considerată o faptă abominabilă, omorul era pedepsit aspru în toate sistemele sociale. Cea mai veche cutumă care privește pedepsirea acestei fapte, dar și a altora era legea talionului, care permitea răzbunarea liberă a victimei ori a urmașului acestuia asupra făptașului, în măsura faptei acestuia (în dreptul roman clasic, talionul se aplica dacă vinovatul și victima nu aveau la un acord privind despăgubirile). De la această străveche cutumă, încă în sistemul dreptului roman s-a făcut progresul la sistemul compozițiilor voluntare, care stabileau dreptul părților (infractor și victimă) de a se înțelege asupra unei despăgubiri în bani sau chiar în produse cu care să înlocuiască pierderea economică suferită de victimă, sau în cazul decesului acestuia, de către familia sa. Inițial limitele compozițiilor puteau fi liber stabilite, dar puterea centrală va stabili ulterior unele cote, încasând chiar cu titlu de taxe anumite părți din aceste sume. Interesantă este constatarea că în sistemul de drept feudal persoana era văzută preponderent ca și un factor economic, diversele funcții umane putând fi evaluate pecuniar, după cum se va vedea la punctul următor.

Incriminarea omuciderii în Statute se apropie mai mult de cea din dreptul roman, dar păstrează și unele elemente proprii dreptului feudal. Ca omor erau incriminate și actele preparatorii (prepararea ori deținerea de otrăvuri) sau omorurile intenționate neconsumate, rămase în fază de tentativă. Reglementarea controverselor privind legitima apărare este făcută conform sistemului roman; astfel răspunsul imediat și egal la un atac este considerat a fi

legitimă apărare, acest lucru nefiind pedepsit, dar depășirea limitelor atacului este considerată răzbunare, care este pedepsită.

Asemeni dreptului transilvan, pedeapsa pentru omor putea fi și cea capitală, prin decapitare cu spada.

4. *Sistemul de compozițiuni și tranzacția.* Considerată a fi partea cea mai interesantă a Statutelor, sistemul de compozițiuni aduce multe elemente noi în reglementarea unor situații juridice.

În textul acestui capitol, legiuitorul stabilește tarife fixe pentru marea parte a tranzacțiilor, desigur a celor care apar mai frecvent în practică. Aceste tarife (gloabe) poartă denumiri specifice (pedeapsa limbii, pedeapsa coastei). Sumele din lege erau totuși mari pentru acea vreme; inegalitățile apărute ca urmare a solvabilității diferite a condamnaților va duce ulterior la introducerea pedepselor corporale, dar abia în 1765. În mod interesant, puteau fi "împăcate" doar vătămările corporale care afectau capacitatea de muncă a victimei (și deci implicit valoarea sa economică, deoarece dreptul feudal incrimina infracțiunile preponderent în funcție de paguba, pecuniar evaluabilă, pe care au provocat-o); astfel cicatricile, vânătăile și slujirile nu puteau fi "împăcate"¹⁵. Statutele stabilesc întâi limitele maxime, astfel pentru omucidere, prețul sângelui nu putea depăși 40 de florini iar la vătămări corporale pedeapsa era de maximum 20 fl. Dintre aceste vătămări, un braț paralizat se "împăca" cu 20 fl., un ochi scos ori o limbă tăiată se pedepsea cu 10 fl, un deget tăiat "costa" 5 fl. Pentru o comparație, tarifele din dreptul transilvan erau următoarele: *effusio sanguini* (vărsarea de sânge) - 4 până la 13 fl, o vânătăie 60 dinari; se poate observa că sistemul de reglementare era mult diferit.¹⁶

5. *Injuriile verbale.* În grupul infracțiunilor contra onoarei legiuitorul incriminează cele două feluri de injurii-cele adresate în prezența victimei (iniuria imediata) și cele folosite în absența acestuia (iniuria mediata), în fața unor martori.

Injuriile reciproce se compensau fără intervenția curții de judecată, dar dacă se ajungea la proces, ambele părți erau pedepsite. Desigur, injuriile la adresa unor persoane ori instituții importante erau mai aspru pedepsite, mai ales dacă erau folosite în public.

Pedeapsa consta în retractarea injuriei, prin cererea de scuze în public, de regulă exact în locul în care a fost proferată injuria; se aplica și o amendă echivalentă cu "pedeapsa limbii" în valoare de 20 de florini (sumă destul de ridicată în acea vreme) din care 2/3 erau încasate de judecător iar 1/3 de victimă.

6. *Falsul.* Infracțiunea de fals era definită ca fiind inducerea în eroare a uneia sau mai multor persoane pentru a dobândi foloase materiale. La această infracțiune intrau și manoperele de inducere în eroare a instanțelor prin înscrisuri doveditoare false ori martori mincinoși (mărturia mincinoasă nu era incriminată separat). Jurământul strâmb intra tot în această categorie; pentru această faptă se aplica "pedeapsa coastei" de 20 florini.

Pedeapsa generală pentru infracțiunile de fals era expulzarea din comunitate (*interdictio aquae et ignis*), fapt care atrăgea și infamia făptașului. Era prevăzută și pedeapsa capitală în cazul prezenței unor circumstanțe agravante (de exemplu îndeletnicirea de a falsifica acte sau când se urmărește producerea unei consecințe periculoase). Pedeapsa capitală prin ardere pe rug era prevăzută pentru falsificatorii de monede și pentru complicitii acestora.

7. *Adulterul (de adulteriis).* Era considerat în acea vreme o faptă gravă; el contravenea moralei conviețuirii sociale precum și preceptelor religioase.

Sub denumirea generică de *delicta carnis* se înțelegeau adulterul propriu-zis, proxenetismul sau întreținerea unei case de toleranță, violul, prostituția și seducția.

Acțiunea penală pentru adulter aparținea numai celui care poate dovedi că are o viață morală și curată - lucru destul de greu de dovedit, folosindu-se martori. Slujitorii unei case nu pot depune însă ca martori într-un astfel de proces. Soțul care nu-și pedepsea soția surprinsă în flagrant era considerat proxenet și pedepsit ca atare.

¹⁵ G. Tontsch, *op. cit.*, p. 83.

¹⁶ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, cap. *Organizarea justiției*.

În general pentru adulter era prevăzută pedeapsa capitală (decapitare pentru bărbați și înecare pentru femei), dar exista și posibilitatea de aplicare a unor amenzi, a pedepsei corporale ori a expulzării. Aceleași pedepse se aplicau și pentru proxenetism ori viol; prostituția și seducția fiind pedepsite cu amendă respectiv obligația de căsătorie cu victima.

Pedepsele pentru acest grup de infracțiuni sunt, precum se vede, foarte aspre; în practică însă, invocându-se "*anima levitatis*" (slăbiciunea omenească) s-a obținut aproape întotdeauna înlocuirea pedepsei capitale cu o amendă.

8. *Bunurile condamnaților (de bonis damnatorum)*. Acest titlu privește numai bunurile celor condamnați la moarte. În reglementările anterioare, conform obiceiului feudal, condamnaților la moarte li se confisca toată averea, în beneficiul fiscului. Apariția unor discontinuități economice în rândul virtualilor succesori ai condamnatului, precum și necesitatea de îmbunătățire a acestei reglementări a dus la schimbarea regimului bunurilor condamnaților la pedeapsa capitală.

Statutele din 1583 prevăd că averea condamnatului revine în exclusivitate moștenitorilor, cu excepția situației în care acesta a fost condamnat pentru crimen lesae majestatis ori nota infidelitatis, când era prevăzută ridicarea averii în favoarea fiscului regal. Bunurile dobândite prin infracțiune nu erau confiscate, ci se restituiau celor păgubiți.

Condamnatul care se sinucidea de spaima pedepsei pierdea 2/3 din averea sa în favoarea judecătorului, numai 1/3 se transmitea moștenitorilor săi. Dacă învinuitul se sinucidea din orice alt motiv (de pildă înainte de pronunțarea sentinței) 1/3 din avere era luată de judecător iar restul de 2/3 se transmitea moștenitorilor. Grațierea condamnatului nu obliga însă fiscul la restituirea averii confiscate.

Prevederile penale ale Statutelor din 1583 aduc multe elemente noi față de reglementările mai vechi. Astfel, se constată creșterea influenței reglementărilor din dreptul roman, dar și introducerea de îmbunătățiri în spirit modern, ca de exemplu o serie de facilități procedurale, dar care nu au putut fi întotdeauna folosite din cauza taxelor prea mari care le condiționau.

Cu toate că pedepsele prevăzute sunt foarte aspre (acest lucru se poate înțelege însă prin infracționalitatea foarte redusă din mediul săsesc) Statutele rămân o legiuire înaintată pentru acea epocă.

LORÁND MÁDLY

DIE SÄCHSISCHE MUNIZIPALSTATUTEN VON 1583 – HISTORISCHE GENESIS UND STRAFGESETZLICHEN VORSCHNITZEN

(Kurzfassung)

Diese Studie ist eine Übersicht des Prozesses der zur Verfassung des sächsischen Statutargesetzbuches vom Jahre 1583 geführt hat. Diese Gesetzgebung ist ein Ausdruck einiger älteren Tendenzen der sächsischen Rechtsgelehrten. Vorher fanden statt auch andere Versuche um eine einheitliche Gesetzgebung herzustellen- z.B. durch die missglückte Anwendung der werböczianischer Gesetze oder die Idee des Altenbergischen Gesetzbuches, der als Vorbild für die Statuten diente. Durch die Bestrebungen mehrerer Gelehrten, unter denen Th. Bornel der wichtigste war, wurde das neue Gesetzbuch, der einen vermischten Charakter aufweist, verfasst.

Der zweite Teil der Studie befasst sich mit der vierten Teil der Statuten, in dem die strafgesetzlichen Vorschriften behandelt sind. Zuerst sind die Rechtsprinzipien des Strafrechtes beschrieben, nachher folgen einige kurze Kommentare über die eigentlichen Paragraphen der strafgesetzlichen Vorschriften.

ASPECTE ALE MODERNITĂȚII: PUBLICITATEA ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Componentă importantă a vieții sociale, publicitatea reprezintă nu doar o cale de acces a producției la cumpărători. Reclamele reflectă în bună măsură imaginea unei societăți într-un moment anume, conținând informații nu doar despre mărfurile care făceau obiectul tranzacțiilor, ci și despre normele, sistemele de valori, credințele, stereotipurile caracteristice acelei societăți.

Apariția și evoluția publicității sunt indisolubil legate de fundamentele modernității. Deși începuturile sale pot fi identificate în Franța secolului al XVII-lea, dezvoltarea și organizarea sa sistematică au avut loc în secolul al XIX-lea, pe măsură ce presa scrisă lua amploare și în directă legătură cu evoluția economiei, a comerțului.

Evoluția reclamei poate fi urmărită și în presa românească din Transilvania, cu începere de la jumătatea veacului al XIX-lea. Spațiul restrâns avut la dispoziție nepermițând acum o analiză exhaustivă a fenomenului publicitar, extinsă la întreaga presă românească din Transilvania, am folosit drept sursă câteva periodice care pot fi considerate drept reprezentative prin apariția lor îndelungată și prin aria extinsă de răspândire, acestea fiind *Gazeta Transilvaniei* din Brașov, *Tribuna* din Sibiu, *Unirea* de la Blaj.

În primii ani de apariție a acestor ziare reclamele erau puțin numeroase, cu un conținut puțin diversificat, simple ca aspect și conținut. Aveau mai ales un caracter descriptiv, urmărind informarea potențialilor clienți despre existența pe piață a respectivelor produse și despre caracteristicile lor cele mai importante. De multe ori nu erau prin nimic delimitate de restul paginii, un asemenea exemplu fiind un anunț apărut în *Gazeta de Transilvania* din 1844 prin care era oferit spre vânzare un câine de pază, anunțul nefiind semnalat nici măcar prin intermediul unui chenar în ansamblul paginii.

Spre ultimele două decenii ale secolului numărul reclamelor crește considerabil, conținutul lor devine din ce în ce mai divers. Acest fapt poate fi pus în legătură și cu evoluția economiei și a comerțului. Deși prezența românească în rândul meseriașilor și negustorilor era mult mai redusă decât a celor de origine maghiară și germană, putem presupune cu destul temei că numărul din ce în ce mai mare de reclame publicate în ziarele românești indică faptul că românii reprezentau o piață de desfacere din ce în ce mai interesantă și mai consistentă. Chiar dacă nu formau, ca producători, o pondere semnificativă în peisajul economic ardelean, românii erau consumatori demni de luat în seamă, fapt ce indică o creștere treptată a nivelului lor de trai dar și cereri din ce în ce mai complexe.

În acord cu această evoluție, modul de prezentare a reclamelor se modifică, devine din ce în ce mai sofisticat, nu se mai limitează la descrierea mărfurilor oferite. Scopul lor principal devine seducerea publicului, convingerea clienților să cumpere. Sunt folosite numeroase artificii, atât vizuale, de tipografie, cât și de limbaj. Reclamele sunt delimitate de chenare de diverse dimensiuni și modele, pentru redactarea lor sunt folosite caractere de varii forme și dimensiuni. Uneori sunt însoțite de desene care inițial se limitează la ilustrarea efectivă a produsului, pentru ca mai târziu să sugereze atitudini vizând construirea unui anumit tip de conduită. Un asemenea exemplu este reclama apărută în *Gazeta Transilvaniei* pentru insecticidul "Zacherlin": aceasta constă în ilustrarea unei scene de prăvălie în care apar ca personaje o femeie care tocmai părăsește încăperea cu o sticlă de "Zacherlin", vânzătorul și o altă femeie care refuză indignată alt insecticid pe care acesta i-l propunea.

Cuvintele atribuite acestei gospodine sunt cât se poate de explicite: “Nu-mi trebuie astfel de praf pentru insecte, căci am cerut Zacherlin ! Cu tot dreptul este lăudată această specialitate, ca cel mai bun mijloc în contra insectelor de tot soiul, și pentru aceea eu cumpăr numai o sticlă sigilată cu numele Zacherlin”¹.

În ceea ce privește limbajul, expresiile folosite dovedesc un fapt valabil și astăzi, acela că reclamele nu sunt construcții inofensive, că mesajul lor este doar în mică măsură cel vizibil la lectura sa ad literam, că descifrarea sa ține de interpretarea subtilităților și sugestiilor formulelor utilizate.

Cititorilor de presă românească din Ardeal li se oferea nu numai o gamă largă de produse de larg consum, ci și diverse servicii și posibilități de petrecere a timpului liber. Printre mărfurile menționate cel mai frecvent se numără cele cu caracter farmaceutic (poțiuni și unguente cu pretenția de a vindeca sigur tot felul de boli), alimentele (mai ales produse de panificație și măcelărie), băuturile (ceai, cafea, băuturi alcoolice), îmbrăcăminte, încălțăminte, țesături, podoabe, diverse mașini și utilaje pentru muncile câmpului.

Serviciile oferite au de cele mai multe ori ca obiect asistența medicală sau juridică, dar și intermedierea obținerii de informații sau de servicii sau instruirea. Pentru acest din urmă caz poate fi citat ca exemplu anunțul lui Johann Karlsbrunn din Viena care dă de știre în *Gazeta Transilvaniei* că va poposi timp de o săptămână în Brașov, timp în care le va învăța pe doamnele doritoare metoda sa “proprie, nouă și lesne de aplicat despre spălatul rufelor și călcatul cu fierul”².

Ofertele pentru petrecerea timpului liber nu sunt numeroase, dar sunt constant prezente pe parcursul întregii perioade avute în vedere. Cititorii *Gazetei Transilvaniei* erau informați, de exemplu, de deschiderea unui nou local în Brașov, cafeneaua “Redoutte”, în care doritorii puteau găsi “cafea și beuturi bune” dar și diferite jurnale “politice și beletristice”³. Cafeneaua oferea în același timp spațiu pentru unele evenimente artistice, precum concertul organizat în 30 martie 1900 de către “virtuosul în violină Jan Kubelik, cu concursul cântăreței de curte Dora Lichtenstein”⁴. Cei aflați cu treburi prin Sighișoara erau informați că puteau afla “un loc plăcut de petrecere în casa cea nouă a reuniunii de industrie unde se află restaurația aranjată și condusă după cel mai nou sistem”. Localul pune la dispoziție o “cafenea pentru dame”⁵. În Sibiu, de asemenea, putea fi frecventată “Grădina Flora” unde se ofereau “bucate escelente, prăjituri și diverse beuturi”⁶.

Tot pentru petrecerea timpului liber doritorii aveau ocazia să participe la diverse manifestări cu caracter cultural sau științific. Locuitorii orașului Brașov erau anunțați, astfel, la începutul anului 1900, de deschiderea unei expoziții itinerante, “Panopticul și muzeul anatomic de prim rang al lui Wilhelm Winter din Timișoara”, conținând figuri de ceară în mărime naturală “care se mișcă mecanic”, busturi ale celebrităților, “o mumie peruană veritabilă” și alte atracții asemănătoare. Ca o precizare suplimentară se menționa faptul că în fiecare luni era pus la dispoziție un “muzeu anatomic pentru dame”⁷.

Paleta posibilităților de divertisment era completată de cursuri de dans, de comercializarea unui aparat foto cu care “orișicine poate face fără nici o cunoștință fotografii escelente”⁸ sau a unui aparat numit “Auto-Cinematograph” prin care puteau fi puse în mișcare figuri formând scurte scenete cu diverse titluri dintre care unele purtau mențiunea “numai pentru domni”⁹.

Frazele prin care sunt prezentate aceste produse sunt presărate cu superlative, câteva exemple alese la întâmplare fiind edificatoare în acest sens. Astfel, un negustor din

¹ *Gazeta Transilvaniei*, 168/1893, p. 8.

² *Ibidem*, 174/1893, p. 4.

³ *Ibidem*, 1/1900, p. 8.

⁴ *Ibidem*, 59/1900, p. 4.

⁵ *Ibidem*, 1/1900, p. 7.

⁶ *Tribuna*, 3/1884, p. 12.

⁷ *Gazeta Transilvaniei*, 1/1900, p. 7.

⁸ *Tribuna*, 120/1895, p. 482.

⁹ *Gazeta Transilvaniei*, 47/1898, p. 7.

Timișoara, Wilhelm Mühle, vinde semințe de legume și flori “cele mai bune și mai sigure, economice, cât se poate de ieftine”¹⁰; metoda de călcat mai sus menționată ar permite obținerea “lustrului cel mai sclipitor și alb ca zăpada”; Demetriu Turcu, comerciant din Blaj, vinde haine “cu croitura cea mai modernă, la prețuri foarte scăzute”¹¹; hârtiile de țigară de proveniență pariziană “Les Dernieres Cartouches”, sunt “fabricate după principiile cele mai moderne”, reprezentând un “triumf al industriei de hârtie”¹².

Această avalanșă de superlative țintește în mod subtil spre stima de sine a potențialului client. Acesta este provocat să dovedească faptul că se respectă suficient de mult pentru a cumpăra numai produsele prezentate ca fiind cele mai bune. Acest mod de formulare nu rămânea, probabil, fără efect, în ciuda unor eventuale reacții individuale de scepticism față de asemenea exagerări.

Unele texte cultivă iluzia conectării, prin cumpărarea produselor respective, la ultimile noutăți. Fiind invitați, de exemplu, să cumpere ceasul genevez “Goldin remontoir”, “acuma inventat”, potențialilor clienți li se induce ideea accesului la cele mai recente achiziții ale progresului¹³.

În strategiile de vânzare ale comercianților fac parte și unele – ar putea fi numite – oferte speciale, acordarea, ca și astăzi, a unor facilități sau recompense la cumpărarea produsului. O practică destul de răspândită o constituie trimiterea gratuită, la cerere, a unor cataloage și liste de prețuri. Uneori sunt oferite obiecte ca premiu pentru achiziționarea fiecărui produs căruia i se face reclamă. La cumpărarea fiecărui ceas “Goldin remontoir”, de exemplu, clientul primea gratuit un toc în care să-l pună. În alt caz, un comerciant de biciclete din Viena, care căuta în același timp, prin intermediul ziarului, vânzători și reprezentanți în Ardeal, încerca să-și sporească clientela cu următoarea ofertă: “Pe bicicletele cumpărate de la noi se pot câștiga la noi 206 premii în valoare de 21.155 coroane”¹⁴.

O altă manieră de atragere a cumpărătorului este comercializarea produsului la un preț ca fiind mai mic decât al concurenței. Astfel, comerciantul Dumitru Turcu din Blaj vinde hainele cu 16-20 de florini, în timp ce la alții – susține el – acestea costă 30-35 de florini; un comerciant de postavuri din Brașov, Adolf Mazanek, susține că “deși prețurile au urcat cu 5%”, el își vinde articolele “cu prețurile ieftinite” de până atunci¹⁵. Asemenea inițiative sugerează o atitudine de simpatie, de înțelegere față de greutățile financiare ale clienților. Departe de a fi persoana care caută să realizeze profit de pe urma nevoilor cumpărătorilor, comerciantul care se prezintă astfel este cel care îi ajută să-și satisfacă aceste necesități.

În general atitudinea față de client este exprimată în fraze pline de respect, de deferență. Producătorii și negustorii “au onoarea” de a-și oferi marfa “onoratului public” căruia i se adresează “cu distinsă stimă”. De multe ori apare declarată intenția de a oferi servicii prompte, atente. Impresia de ansamblu este aceea că lozinca “clientul nostru, stăpânul nostru” nu era vorbă deșartă. Poziționarea voită în inferioritate față de client este accentuată de apeluri des întâlnite precum “Pentru cercetarea numeroasă ne rugăm”, fapt care sugerează măsura în care negustorii arătau că sunt conștienți de dependența lor față de client.

O altă trăsătură ce caracterizează publicitatea acestei perioade este tendința, prezentă în numeroase forme, de a aduce permanent dovezi despre calitatea produselor oferite.

Una din aceste forme este menționarea statutului de furnizor al unor persoane sau medii situate pe palierele superioare ale societății. Astfel, negustorul de semințe din

¹⁰ *Unirea*, 18/1893, p. 152.

¹¹ *Ibidem*, 40/1893, p. 327.

¹² *Gazeta Transilvaniei*, 173/1893, p. 7.

¹³ *Ibidem*, 168/1893, p. 8.

¹⁴ *Tribuna*, 106/1895, p. 426.

¹⁵ *Gazeta Transilvaniei*, 1/1900, p. 75.

Timișoara, Wilhelm Muhle, este “liferant de curte” și ai “celor mai mulți membri ai clerului înalt”; Francisc Walser, turnător de clopote din Viena, se prezintă drept “liferant de curte al Alteței Sale Imperiale și Regale Arhiducele Iosif”¹⁶. La o primă lectură mesajul transmis este acela că, dacă acești negustori, respectiv fabricanți, erau considerați buni de către elită, atunci produsele lor erau într-adevăr de calitate. În mod mai subtil, însă, mesajul indus publicului era acela că achiziționarea unui produs de la furnizorii claselor superioare deschidea o cale de acces imaginară și efemeră spre lumea aristocrației. Cumpărătorilor li se sugera iluzia că, prin achiziționare de la – de pildă – furnizorul unui arhiduce, puteau fi pentru o clipă la fel de importanți ca un arhiduce.

Altă manieră de a trezi interesul în privința mărfii era aceea de a o prezenta ca provenind din fabricile cele mai mari și mai cunoscute. Demetriu Turcu, comerciantul din Blaj, vinde, de exemplu, haine “din fabricile cele mai renumite din Viena”; farmacistul Victor Roth din Brașov oferea o cremă de față căreia doamnele din Viena (și nu din oricare alt mare oraș al monarhiei) “au a mulțumi frumusețea lor”¹⁷; tot din “prima fabrică” de profil din Viena își procura antreprenorul de pompe funebre din Brașov E. Tutsek “sicriuri de metal ce se pot închide ermetic”¹⁸. Orașul Budapesta se bucură de aceeași popularitate. Acest mod de prezentare sugerează conectarea, prin actul cumpărării, la inima imperiului, fapt din care se poate presupune existența unei ierarhii imaginare care-i separa pe cei care cumpărau mărfuri produse într-o capitală (și care, astfel, nu erau oarecine) de cei care nu se aprovizionau dintr-un oraș important. Calitatea propriu-zisă a produsului nici măcar nu era pusă în discuție (ideea că haine la fel de bune se puteau face și la Blaj, de exemplu). Pare mai important câștigul în planul imaginii (de sine, în fața vecinilor etc.) decât calitatea efectivă a produselor.

Ca o dovadă a calității sunt citate adesea premiile și medaliile obținute la diverse expoziții. Astfel, Francisc Walser, acel turnător de clopote vienez, menționează faptul că a fost distins în 1885 la expoziția regnicolară din Budapesta cu “diploma cea mare de onoare” pentru “lucru excelent, progres și capacitate de concurență”; Wilhelm Scherg, fabricant de țesături din Brașov, a obținut diplome de onoare la expozițiile desfășurate la Timișoara și Viena în 1890-1891¹⁹; hârtia de țigări “Le Gloria” a obținut nu mai puțin de 60 de medalii de aur și 16 “diplome de onoare mari”.

Tot ca o garanție față de client, menită să-i confere un sentiment de securitate, să-i sugereze că nu risca nimic cumpărând, era inițiativa returnării banilor în caz de nemulțumire sau înlocuirea obiectului. În cazul ceasornicului “Godin Remontoir”, de exemplu, întâlnim un veritabil certificat de garanție: “mers regulat se garantează în scris pe termen de trei ani”. În manieră originală, un vânzător de produse destinate igienei bucale se oferea să plătească 500 de florini “celui ce va mai căpăta vreodată durere de dinți sau îi va mirosi gura” după folosirea apei de dinți pe care o comercializa²⁰.

Din arsenalul mijloacelor de convingere a publicului în privința calității face parte și prezentarea produsului ca fiind de foarte largă răspândire. Astfel, “apa amară Francisc Iosif nu numai la noi se întrebuintează, ci și în comerțul universal cuprinde un loc însemnat”; coniacul “Conte Esterhazy” produs la Budapesta era “băutura de predilecție a publicului” și se putea cumpăra “de oriunde”²¹. La fel, hârtia de țigări “Le Gloria” este “de căpătat în Brașov la toate magazinele en gros precum și la fiecare debitant mai bun de tutun”. Actul cumpărării dobândește astfel valențe integratoare, oferă clientului posibilitatea de a intra în rândul lumii, dar nu a oricăreia, ci în rândul lumii care se respectă suficient pentru a-și oferi ceva bun.

¹⁶ *Unirea*, 1/1893, p. 8.

¹⁷ *Gazeta Transilvaniei*, 1/1900, p. 8.

¹⁸ *Ibidem*, 171/1893, p. 4.

¹⁹ *Ibidem*, 55/1893, p. 4.

²⁰ *Ibidem*, 1/1900, p. 7.

²¹ *Ibidem*, 56/1891, p. 7.

O modalitate – s-ar putea spune – extremă de acreditare a calității era invocarea scrisorilor de mulțumire primite din partea – se afirma – a clienților, scrisori din care sunt reproduse efectiv pasaje sau care sunt puse la dispoziție doar la cerere. Astfel, vânzătorul “pilulelor pentru curățirea sângelui ale lui I. Pserhoffer” afirma că ar fi primit numeroase scrisori din care citează extrase de genul: “Stimate D-le! A fost voința lui D-zeu că pilulele Dv. au ajuns în mâinile mele, și rezultatul de la acestea îl atribui Dv. Mă răcisem în patul de leusie astfel încât nu mai puteam lucra, și așa fi sigur deja moartă dacă nu m-ar fi scăpat minunatele Dv. pilule”²². Acest procedeu era destul de răspândit, deși aparent oricine putea pune sub semnul îndoielii autenticitatea lor.

Interesante sunt cazurile în care apar în același ziar reclama la un produs, dar și indemnul din partea redacției de a-l folosi. O asemenea situație este reprezentată de reclama apărută în ziarul *Unirea* din 1893 pentru furnizorul de obiecte bisericești Iosif Gavora din Budapesta (în numărul 1/1893, p. 8). În numărul 4/1893, p. 29, putem citi următorul mesaj din partea redacției: “Facem atenți pre clerul provinciei noastre bisericești la inseratul firmei Iosif Gavora din Budapesta carea o recomandăm pentru ajustarea bisericilor cu cele de lipsă”. Tot în *Unirea* își face reclamă și Carol Müller din Oradea, fabricant de “iconostase, amvoane, altare și alte obiecte de ale instruirii interne a bisericilor”²³, peste alte două numere găsim o declarație dată de curatorul bisericii greco-catolice din Bistra care susține că a apelat la serviciile acestuia și că fabricantul “sarcinile le-a executat nu numai prompt și cu un gust estetic în comparațiune cu alte produse de această categorie ale industriei [...] pentru un onorariu care numai modest se poate numi”. Pe această cale, curatorul îl recomandă “încrederii și din partea altor comune bisericești”²⁴.

O idee constant întâlnită în discursul publicitar pe toată perioada avută în vedere, aproape obsesiv, este aceea a autenticității mărfurilor oferite spre vânzare. Multe produse (în special leacurile și băuturile, dar și altele, mașinile de cusut Singer, de exemplu) sunt prezentate împreună cu avertismente împotriva falsificatorilor. Acestea apar în număr considerabil, fiind însoțite de indicii care se presupunea că ar servi la deosebirea produsului original de cel contrafăcut (deși se putea pune întrebarea de ce n-ar fi putut imitatorul să reproducă și ambalajele caracteristice mărcii, dacă avea tehnologia necesară reproducerii produsului original). Falsificatorii sunt amenințați cu rigorile legii. Frecvența acestor precizări creează uneori cititorului senzația că fiecare produs mai important își avea dublura sa contrafăcută. Cu siguranță existau cazuri de contrafacere a unor mărci cunoscute, dar este puțin verosimil ca fenomenul să fi avut asemenea proporții. O explicație posibilă ar fi utilizarea acestor mențiuni ca o “strategie de marketing” ce sugera că erau în mod obligatoriu bune produsele care făceau obiectul falsificării, deoarece, în mod logic, nimeni nu ar imita o marcă nevandabilă sau nepopulară. Această situație dădea naștere, poate, unei diferențieri imaginare între cei care cumpărau produsul original și cei care erau siliți să se mulțumească cu imitațiile acestora.

Observăm, la acest capitol, o contradicție interesantă: prezentarea unor produse din materiale care le imită pe cel nobile. Un asemenea exemplu îl reprezintă bijuteriile și ceasornicele confecționate dintr-un metal asemănător aurului, “Goldin”, care, “lucrate admirabil de elegant”, “nu se pot deosebi nicide specialiști de cele din aur curat”; este oferită o garanție de cinci ani “că-și vor păstra întotdeauna strălucirea lor de aur”. Semnificativă este descrierea modelelor de inele, alcătuită din desene și explicații. Astfel, erau prezentate modele cu imitații de pietre prețioase, cu imitație de briliant “cum poartă cavalerii”, de topaz (ca marchizii), de turcoaz (asemeni lorzilor)²⁵. Celor care nu-și permiteau autenticul le erau oferite contrafaceri identice. Odată cu produsul, este vândută astfel și iluzia de a putea beneficia de prestigiul social conferit de marfa originală, fără a plăti, însă, prețul acesteia.

²² *Ibidem*, 51/1898, p. 4.

²³ *Unirea*, 2/1893, p. 16.

²⁴ *Ibidem*, 4/1893, p. 29.

²⁵ *Tribuna*, 109/1895, p. 438.

Deși autorii celor mai multe reclame apărute în presa românească din Ardeal în a doua jumătate a secolului al XIX-lea aparțineau unor fabricanți și comercianți maghiari și germani, evoluția fenomenului publicitar al acestei perioade oferă fără îndoială indicii și despre modernizarea treptată a societății românești. Sporirea tot mai accentuată a numărului reclamelor precum și extrema varietate a produselor și serviciilor oferite sugerează creșterea nivelului de trai a unei anumite categorii (cea din mediul urban, mai ales), diversificarea nevoilor de la necesitățile adresate produselor de bază (alimente, îmbrăcăminte) la cele ținând de socializare sau de grija față de propriul corp (produse farmaceutice sau cosmetice din ce în ce mai sofisticate).

DANIELA MÂRZA

ASPECTS OF MODERNITY: PUBLICITY IN THE ROMANIAN PRESS FROM
TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY
(Abstract)

In this article, the author analyses publicity in a number of important Romanian Transylvanian journals from the second half of the XIXth century: *Gazeta Transilvaniei* (Brașov); *Tribuna* (Sibiu) and *Unirea* (Blaj). The increasing presence and the diversified content of the advertisements suggest important changes and a constant amelioration of the way of life of the urban population, as well as an increasing diversification of the consumers' needs.

RUSIA 1917-1921: REVOLUȚIE, RĂZBOI CIVIL ȘI IMPLICARE EXTERNĂ

Primul Război mondial a produs mutații spectaculoase în sistemul politic european, care au marcat întreaga istorie a secolului XX. În Rusia, cursul catastrofal al războiului a adâncit criza regimului autocratic țarist și a creat condițiile pentru ascensiunea la putere a bolșevicilor. În 1914, Lenin mărturisea că prin intrarea în război împotriva Germaniei, țarul a făcut cel mai frumos cadou revoluției¹. În concepția regimului țarist, războiul trebuia să consolideze puterea imperială, dar eșecurile militare din 1915-1916 au determinat dezagregarea politică și morală a societății rusești. În acest context s-a declanșat revoluția rusă, care a cunoscut două faze distincte în desfășurarea ei, în primăvara și respectiv în toamna anului 1917.

Revoluția din februarie-martie 1917 s-a exprimat printr-o mișcare populară care a determinat răsturnarea regimului țarist. Guvernul provizoriu, condus la început de prințul Lvov, un monarhist liberal, iar apoi de Al. Kerenski, liderul Partidului Socialist Revoluționar, a încercat să instituie un regim democratic, după modelul occidental dar a eșuat în condițiile dezorganizării statului, prăbușirii economice, continuării războiului alături de Aliați și acțiunilor subversive ale bolșevicilor sau ale dreptei ruse. Până în octombrie 1917, în Rusia a existat o dualitate a puterii, toate măsurile guvernului provizoriu fiind condiționate de sovietele de deputați ale soldaților și muncitorilor. În toamna anului 1917, bolșevicii au obținut majoritatea în sovietele din Petrograd și Moscova. Aflat în Finlanda, în urma epurărilor antibolșevice din vara anului 1917, inițiate de guvernul Kerenski, Lenin a revenit în țară. La 10 octombrie, într-o ședință a liderilor bolșevici, s-a decis preluarea puterii printr-o lovitură de stat, coordonată de un comitet militar revoluționar, în frunte cu Troțki.

La 25 octombrie/7 noiembrie 1917 s-a declanșat revoluția bolșevică iar extrema stângă a preluat puterea în capitala Rusiei, cu sprijinul sovietelor și al trupelor paramilitare. Extinderea autorității în întreaga Rusie s-a realizat pe fondul unui război civil, care a durat până în anul 1921 și în timpul căruia bolșevicii s-au confruntat cu opoziția și rezistența armată a rușilor albi, divizați în trei mari grupări de forțe: în Siberia, la Omsk, sub conducerea amiralului Kolceak, în sudul Rusiei, sub comanda generalului Denikin și în nord-vestul țării, sub autoritatea generalului Judenici. Opoziția antibolșevică din Rusia a fost susținută și de corpul voluntarilor cehoslovaci luați prizonieri în timpul războiului, care au cerut initial să lupte împotriva Austro-Ungariei. Surprinși de revoluție pe Transiberian, la începutul anului 1918, ei au acceptat implicarea în războiul civil, de partea rușilor albi. Din martie 1918 până în primăvara anului 1920, S.U.A. și Aliții au participat cu contingente militare în Rusia, susținând acțiunile antibolșevice. După 4 ani de război, intervenția lor a fost contestată de opinia publică internă, iar puterile occidentale au fost nevoite să-și retragă trupele debarcate în Rusia și să-și limiteze acțiunile la susținerea celor trei grupări de opoziție. O ultimă încercare a statelor occidentale de subminare a regimului bolșevic a fost încurajarea unei intervenții a statelor limitrofe Rusiei, pe fondul războiului polono-rus (1920-1921). Aceasta a eșuat în condițiile consolidării regimului de la Moscova, a inconsecvenței Aliților și a refuzului statelor vizate de a se lăsa antrenate într-un război împotriva Rusiei.

Implicarea externă în revoluția rusă și războiul civil care i-a urmat a fost determinată de interesele statelor antrenate în conflict și de redefinirea raporturilor de forțe pe scena politică internațională după 1918. Afectată direct de situația Rusiei în 1917, Germania a căutat să o exploateze în folosul său iar prin acțiunile pe care le-a întreprins a contribuit practic la revoluția bolșevică. Documentele din arhivele germane dovedesc

¹ apud R. Girault, M. Ferro, *De la Russie à l'URSS. L'histoire de la Russie de 1850 à nos jours*, Paris, 1989, p. 105.

ajutorul acordat bolșevicilor de guvernul lui Wilhelm II înainte și după 7 noiembrie 1917². Cunoscând orientarea lui Lenin și a adepților săi spre încheierea unei păci imediate, Berlinul a acționat pentru stimularea acestuia și pentru crearea unei situații care să facă imposibilă continuarea războiului de către Rusia. Manevrele guvernului german au vizat susținerea acțiunilor subversive, sprijinirea elementelor revoluționare și stimularea la maximum a eforturilor naționaliste și separatiste din Rusia³. Berlinul a apreciat corect rolul pe care îl putea juca în radicalizarea evenimentelor un revoluționar extremist de talia lui Lenin. Aflat în Elveția, la Zürich în momentul declanșării revoluției din februarie 1917, Lenin s-a întors în țară, alături de alți bolșevici, cu ajutorul guvernului german. Acesta le-a pus la dispoziție un tren sigilat, care a traversat Germania și teritoriile controlate de armatele Puterilor Centrale. În lunile care au urmat, partidul bolșevic, lipsit de mijloace materiale a primit fonduri din partea Berlinului⁴. Acestea au contribuit la consolidarea și organizarea grupării extreme, la extinderea bazei partidului, inițial redusă sau la subvenționarea presei bolșevice, precum ziarul *Pravda*⁵.

Dincolo de acuzația de „agent german”, vehiculată mai ales în vara 1917, în contextul eșecului campaniei militare lansată de Kerenski în Galiția, Lenin s-a dovedit extrem de pragmatic. El s-a acomodat foarte bine cu ideea că banii germani pot servi o revoluție care, în opinia sa, trebuia rapid să se extindă în Germania și în lumea întreagă. Ajutorul pe care Germania l-a acordat bolșevicilor a continuat, diminuat, după încheierea armistițiului⁶. Ofițerii britanici, consilierii ai lui Denikin și ai altor ruși albi au menționat concursul militar dat de germani bolșevicilor, constând în consilieri, muniție, expertiză industrială pentru construirea unor uzine de război⁷. Implicarea Germaniei în evenimentele din Rusia, în anul 1917, s-a realizat prin sprijinirea revenirii lui Lenin în țară, prin ajutorul financiar și material care a consolidat partidul bolșevic și a susținut presa ca instrument de propagandă și prin ajutorul militar. Din noiembrie 1917, acțiunile subversive germane s-au orientat spre susținerea și probabil subvenționarea tendințelor separatiste și naționaliste ale diferitelor popoare neruse (Rada Ucrainiană)⁸, menite să submineze autoritatea bolșevicilor și să grăbească ieșirea lor din război.

În vara anului 1917, în ciuda situației grele cu care se confrunta guvernul Kerenski, S.U.A. și Aliații nu au întreprins nimic pentru a-l consolida. Dimpotrivă, presiunile făcute asupra Rusiei pentru a continua războiul au contribuit la accentuarea crizei și au favorizat ascensiunea politică a bolșevicilor. Preluând puterea prin lovitură de stat la 25 octombrie/7 noiembrie 1917, bolșevicii au reclamat încheierea unei păci fără despăgubiri și anexiuni iar la 21 noiembrie au propus încheierea armistițiului. În urma tratatelor de la Brest Litovsk, la 3 martie 1918 s-a încheiat tratatul de pace cu Puterile Centrale, prin care Rusia pierdea 1/3 din teritoriu, 1/2 din industria grea și 60 de milioane de oameni. Decizia liderilor bolșevici de a accepta condițiile grele ale Germaniei pentru a obține pacea și, în mintea lor, pentru a salva revoluția, a pus în mișcare o serie de evenimente, a determinat intervenția armată a mai multor națiuni, inclusiv a S.U.A. și unul dintre cele mai brutale și mai costisitoare războaie civile din istorie.

Pacea separată a Rusiei a inaugurat o nouă formă de implicare a Aliaților și a S.U.A. în evenimentele din această țară: politica de intervenție⁹. Ea a cunoscut mai multe etape și căi de manifestare. Inițial, liderii politici și militari francezi, Foch și Clemenceau, au susținut ideea menținerii frontului oriental, secondanți de britanici, dar președintele american W. Wilson a considerat că o intervenție aliată ar irita poporul rus¹⁰. După lovitură de stat bolșevică, liderii politici americani au început să-i prezinte pe comuniști în termenii „intrigii germane”. Pentru un timp, administrația americană a utilizat două descrieri diferite

² G. Cipăianu, *La răscruce. Toamna anului 1917-primăvara lui 1918. Marile puteri și încheierea de către România a unei păci separate*, Oradea, 1993, p. 69.

³ *Ibidem*.

⁴ R. Girault, Marc Ferro, *op.cit.*, p. 113.

⁵ G. Cipăianu, *op.cit.*, loc cit.

⁶ P. Johnson, *A History of the Modern World from 1917 to the 1980s*, London, 1983, p. 76.

⁷ G. Cipăianu, *op.cit.*, loc cit.

⁸ *Ibidem*.

⁹ L. C. Jorgensen, K. Sechooler, „The Millennial Files. Intervention and Civil War, 1918-1920”, disponibil la <http://www.mmmfiles.com/20tha03.htm>, accesat la data de 5 martie 2002; F. Furet, *Trecutul unei iluzii eseu despre ideea comunistă*, București, 1996, p. 90. Autorul vorbește de un război de intervenție.

¹⁰ P. Renouvin, *Histoire des relations internationales*, tome septième, *Les crises du XXe siècle (I) de 1914 à 1929*, Paris, 1957, p. 105; J. Droz, *Histoire diplomatique de 1648 à 1919*, Paris, 1972, p. 542.

referitoare la bolșevici: în declarațiile oficiale i-au numit “agenți germani” iar în discuțiile particulare, “revoluționari periculoși”¹¹. Astfel, într-un memorandum privat adresat lui Wilson la 7 decembrie 1917, secretarul de stat Robert Lansing menționa că bolșevicii reprezentau o amenințare directă la adresa ordinii sociale existente în toate țările¹². El recomanda președintelui să nu trateze direct cu bolșevicii, folosind argumente de natură ideologică (opoziția regimului politic democratic și a celui bolșevic). Situația din Rusia a fost analizată de cei doi în zilele care au urmat, la 11 decembrie 1917 luându-se decizia susținerii forțelor anti-bolșevice din Rusia, respectiv opoziția armată împotriva bolșevicilor, iar a doua zi, solicitându-se secretarului de stat al Trezoreriei, William Gibbs McAdoo, fondurile necesare unei asemenea acțiuni¹³. Intervenția americană nu s-a realizat însă la sfârșitul anului 1917, generalii țariști nedispunând de forțele militare necesare, astfel încât S.U.A. au fost nevoite să aștepte până la cristalizarea centrelor de opoziție ale rușilor albi.

La începutul anului 1918, Lenin a înclinat să admită o colaborare cu S.U.A. și cu Alianța, declarându-se gata să discute modalitățile unei expediții siberiene, de teama unei intervenții germane în războiul civil de partea rușilor albi. În intervalul cuprins între încheierea armistițiului și pacea de la Brest Litovsk, autoritatea bolșevicilor a fost subminată de Puterile Centrale, prin încurajarea tendințelor separatiste ale popoarelor neruse. Nevoile alimentare pentru suplinirea crizei grave, mai ales din Austro-Ungaria, au determinat Puterile Centrale să încurajeze pacea separată a Ucrainei. Înaintarea trupelor bolșevice pe teritoriul ucrainean și ocuparea Kievului, a periclitat livrarea cerealelor către Puterile Centrale, care au fost astfel nevoite să acorde asistență militară ucrainenilor pentru a-și recupera teritoriile. În aprilie 1918, hatmanul Skoropadski a preluat puterea la Kiev cu ajutorul Germaniei¹⁴. În acest context, Troțki s-a manifestat reticent în legătură cu asistența Alianțelor. El a acceptat negocieri cu condiția fixării clare a prețului ce trebuia plătit Japoniei. Unii membri ai misiunilor diplomatice occidentale în Rusia, precum francezul Sadaoul, americanul Robbins, englezul Lockart, au susținut tratativele, dar șefii acestor misiuni s-au arătat neîncrezători, chiar ostili, întrucât negocierile implicau recunoașterea de față a puterii sovietice, lucru inadmisibil în opinia ambasadorului francez Joseph Noulens¹⁵. În cursul lunii februarie, guvernul francez a sondat opinia administrației americane în legătură cu o posibilă susținere a bolșevicilor împotriva Germaniei. Lăncing a prezentat președintelui Wilson opinia franceză, amândoi pronunțându-se împotriva¹⁶. Fără asistență externă dar și din dorința de a salva revoluția și deci de a-și conserva puterea, bolșevicii au fost nevoiți să accepte pacea cu Puterile Centrale. Aceasta a precipitat însă războiul civil și intervenția trupelor aliate în Rusia. În primăvara anului 1918, au fost trimise primele contingente: britanicii și francezii au debarcat la Murmansk și Arhanghelsk iar japonezii la Vladivostok, unde au sosit și primele unități americane, în august 1918. Alte trei regimente au fost trimise de S.U.A. în nordul Rusiei, o lună mai târziu. La 2 iunie, președintele american a primit informații despre luptele dintre cehi și bolșevici. Într-o analiză pregătită de unul dintre asistenții lui Robert Lansing se arăta că cehii puteau fi folosiți în expedițiile militare pentru a-i învinge pe bolșevici¹⁷. Secretarul de stat american, preocupat de accentuarea discuțiilor în presă și în rândul opiniei publice asupra unei posibile intervenții militare a S.U.A. în Rusia, i-a sugerat lui Wilson trimiterea secretarului de stat pe probleme de alimentație, Herbert Hoover în Rusia, cu o misiune economică, care să poată servi drept scuză pentru o eventuală intervenție militară¹⁸. În lucrarea *Originile intelectuale ale leninismului*, A. Besançon apreciază că prin misiunea Hoover, guvernul american, fără a solicita nici o concesie politică, a distribuit alimente și grâu populației înfometate, salvând opt milioane de oameni de la moarte și poate indirect și gratuit revoluția bolșevică.

S.U.A. nu au acționat diferit de celelalte țări care au intervenit în războiul civil din Rusia. Motivația primară a intervenției a reprezentat-o dorința de a distruge regimul bolșevic

¹¹ L. C. Jorgensen, K. Sechooler, „The Millennial Files. Intervention and Civil War, 1918-1920”, disponibil la <http://www.mmmfiles.com/20tha03.htm>, accesat la data de 5 martie 2002.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ P. Renouvin, *op.cit.*, p. 106.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ L. C. Jorgensen, K. Sechooler, „The Millennial Files. Intervention and Civil War, 1918-1920”, disponibil la <http://www.mmmfiles.com/20tha03.htm>, accesat la data de 5 martie 2002.

¹⁷ *Ibidem*; vezi R. Girault, M. Ferro, *op. cit.*, p. 129.

¹⁸ L. C. Jorgensen, K. Sechooler, „The Millennial Files. Intervention and Civil War, 1918-1920”, disponibil la <http://www.mmmfiles.com/20tha03.htm>, accesat la data de 5 martie 2002.

proaspăt instalat și de a pune capăt revoluției ruse¹⁹. Potrivit însă lui Wilson, americanii au acceptat intervenția la presiunile Aliților și doar pentru a asista evacuarea legiunii cehă din Siberia, pentru a preveni confiscările de materiale de război de către germani și pentru a supraveghea Japonia, care la rândul său intervenise în Siberia²⁰.

În primăvara anului 1918, în Rusia se aflau 40 000 de soldați cehi care luptaseră în război împotriva Germaniei. După Brest Litovsk ei au început retragerea spre Est, prin Ucraina și Siberia. Aliții au decis să supravegheze deplasarea acestora spre Vladivostok și apoi pe frontul vestic în Franța. Pe Transiberian, în mai 1918 au avut loc incidente între legiunea cehă și bolșevici, care au precipitat războiul civil. Acestea i-au determinat pe cehi să răspundă apelurilor socialiștilor revoluționari, care în numele Adunării Constituante organizaseră o armată clandestină. Deși inițial au refuzat colaborarea pentru că nu simpatizau vechiul regim rus, cehii i-au ajutat să își consolideze puterea la Omsk și apoi să ocupe localități de-a lungul Transiberianului. În contextul respingerii germanilor pe frontul de vest, Puterile Aliate și Asociațe au apreciat că cehii erau mai utili în Siberia pentru susținerea acțiunilor antibolșevice²¹.

Ruptura între Aliți și sovietici s-a produs la 2 august 1918²², când primii i-au încurajat pe cehi și pe socialiștii revoluționari să instaureze un guvern la Arhanghelsk, pe care l-au recunoscut oficial. Lenin s-a orientat atunci spre Germania: la 1 august, Cicerin, comisarul poporului pentru afaceri externe, a solicitat sprijin militar în vederea unei acțiuni împotriva Aliților. Germania a ezitat, ambasadorul său la Moscova, Hellferich care nu credea în rezistența sovietelor, preconizând o apropiere de elementele antibolșevice²³. Dar poziția Statului Major german era diferită, astfel încât, la 27 august a fost semnat un acord germano-rus care, în articolele secrete, prevedea o colaborare cu guvernul sovietic: Germania oferea asistență acestuia împotriva rușilor albi din sud și împotriva corpurilor expediționare aliate iar Rusia renunța la suveranitatea asupra Lituaniei și Estoniei și promitea să înceteze orice propagandă revoluționară în Germania. Rezultatul practic al acestui acord a constat în transportul a 500 000 de soldați germani pe frontul din Franța²⁴, efort care venea însă prea târziu, aliații Germaniei orientându-se spre încheierea armistițiului.

Relațiile cu Rusia nu au fost tratate realist de nici una dintre părți. Guvernul german a insistat asupra anexiunilor teritoriale și nu asupra unui compromis care să-i permită lărgirea efortului militar în vest. Din martie 1918, Aliții nu au mai apreciat ca necesar un acord cu sovietele. Bolșevici erau considerați vinovați pentru încheierea păcii separate iar o recunoaștere a guvernului era interpretată ca o renunțare la un argument de care doreau să se folosească ulterior în anularea tratatului de la Brest Litovsk. S.U.A. păreau să aibă o poziție mai realistă dar nu și-au susținut suficient punctele de vedere²⁵.

După încheierea armistițiului cu Germania la 11 noiembrie 1918, Aliții și S.U.A. au promovat trei formule de intervenție în războiul civil din Rusia: lupa armată și susținerea rușilor albi, negocierile cu bolșevicii și "politica barajului continuu", numită ulterior "politica cordonului sanitar"²⁶. Din noiembrie 1918, Churchill și Clemenceau au redefinit obiectivele intervenției aliate: nu era combătut "prietenul Germaniei" ci "inamicul social"²⁷, argumentul folosit fiind de natură economică, și anume fondurile plasate în Rusia și naționalizate de guvernul bolșevic. Obiectivul politic, pericolul extinderii revoluției în afara frontierelor, s-a cristalizat mai târziu, pe fondul evenimentelor din Ungaria și Germania, al constituirii Internaționale comuniste și al evoluției războiului civil. Astfel, Aliții au încercat să provoace eșecul bolșevicilor nu prin purtarea unui război în Rusia, ci prin sugrumarea economică, prin ocuparea de către forțele aliate a teritoriilor din Crimeea, Ucraina, a bazinului minier al Donețului, drept gaj pentru plata a 26 miliarde împrumutați Rusiei și pe

¹⁹ vezi istoriografia americană „revizionistă” (W. A. Williams, *American Intervention in Russia: 1917-1920*, în *Containment and revolution*, ed. D. Horowitz)

²⁰ L. C. Jorgensen, K. Sechooler, „The Millennial Files. Intervention and Civil War, 1918-1920”, disponibil la <http://www.mmmfiles.com/20tha03.htm>, accesat la data de 5 martie 2002.

²¹ R. Girault, *op.cit.*, p. 129.

²² J. Droz, *op. cit.*, p. 542.

²³ *Ibidem*.

²⁴ P. Renouvin, *op.cit.*, p. 107.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ J.B.Duroselle, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Ed. 3ème, Paris, 1962, p. 41.

²⁷ R. Girault, *op.cit.*, p. 130.

care bolșevicii nu i-au recunoscut ca datorie față de guvernele occidentale²⁸. În același timp, armatele din Orient și trupele engleze din Turcia au furnizat câteva divizii necesare pentru a construi în jurul bolșevicilor un cordon sanitar care să-i izoleze și să-i condamne la foamete. În septembrie 1918, englezii și canadienii din Mesopotamia au intrat în Baku, unde alături de armeni au luptat împotriva bolșevicilor. Aceste trupe l-au susținut pe Denikin, sprijinit la vest și de francezii debarcați la Odessa, la 19 decembrie. În paralel, unități militare japoneze, americane, canadiene, engleze și franceze au debarcat la Vladivostok. Din noiembrie 1918, franco-britanicii au susținut guvernul de la Omsk, condus de amiralul Kolceak, americanii fiind mai rezervați și dovedindu-se preocupați mai mult de supravegherea ambițiilor japoneze decât de lupta împotriva bolșevicilor.

În noiembrie - decembrie 1918, pe fondul apropiatei deschideri a Conferinței de Pace și în condițiile recuceririi de către bolșevici a Ucrainei, Rusiei albe și a statelor baltice, atitudinea inițială a anglo-francezilor, de susținere a opoziției antibolșeviste, s-a modificat. La 1, 16 și 21 ianuarie 1919, Lloyd George, Woodrow Wilson și George Clemenceau s-au pronunțat împotriva proiectului generalului Berthelot, de trimitere la Odessa a 150 000 de soldați și de furnizare a unei părți din stocuri către rușii albi³⁰. La rândul lor, bolșevicii au făcut propuneri de pace Aliaților, la 23 decembrie 1918, 12 și 17 ianuarie 1919³¹. În cadrul Conferinței de Pace, premierul englez a propus deschiderea de convorbiri la Paris între reprezentanții diferitelor guverne din Rusia, pentru găsirea unei soluții care să pună capăt războiului civil. Președintele american s-a arătat de acord și a sugerat ca această conferință să aibă loc la Île de Princes, în apropiere de Constantinopol. Delegatul Italiei, Sonnino a fost ostil unei astfel de întrevederi iar Clemenceau, deși puțin favorabil, a acceptat³². La 22 ianuarie, Wilson a lansat un nou apel la negocieri, condiția prealabilă fiind oprirea ostilităților. La 4 februarie, după câteva ezitări, Cicerin a acceptat, sub rezerva că nimic să nu împiedice organizarea unui guvern socialist³³. Conferința nu a mai avut loc, la 16 februarie guvernele rușilor albi opunându-se unor tratative cu guvernul bolșevic, în condițiile în care creșteau șansele lor militare de a învinge sovietele.

Americanii, de comun acord cu britanicii, au decis să continue pe linia negocierilor. La 22 februarie, Wilson a trimis la Moscova un expert al delegației americane la Conferința de Pace, William Bullitt, pentru a se informa în legătură cu condițiile puse de bolșevici³⁴. Bullitt a avut mai multe întrevederi cu Lenin și Cicerin iar la 14 martie au elaborat împreună un proiect de pace prin care se proclama armistițiu general, toate guvernele Rusiei își păstrau teritoriile deținute, trupele aliate erau retrase imediat din Rusia și se relatau relațiile comerciale cu regimul bolșevic. Când Bullitt a revenit la Paris, planul său nu a mai fost luat în considerare, schimbarea atitudinii S.U.A. și a Aliaților față de un compromis cu Moscova, fiind determinată de mai mulți factori. Pe de o parte, a fost vorba de pericolul declanșării revoluției mondiale. Aceasta a eșuat la Berlin, în 6-11 ianuarie 1919 dar la 21 martie, Bela Kun a preluat puterea în Ungaria până în iulie același an. Tot în martie, în urma unui congres desfășurat la Moscova, a fost lansat manifestul care anunța crearea Internaționalei comuniste și "debutul unei noi ere revoluționare". Contangiunea revoluționară se răspândea și printre trupele aliate debarcate în Rusia. Au izbucnit revolte la Odessa, Arhanghelsk și Murmansk, încurajate de propaganda rusă, de prelungirea mobilizării și de atitudinea anti-intervenționistă a opiniei publice din metropole. Un alt factor al renunțării la un compromis cu bolșevicii l-a constituit conturarea posibilității unei victorii a rușilor albi, Aliații orientându-se din nou spre susținerea acestora. În martie 1919, Kolceak a început o ofensivă puternică, consiliat de generalul francez Janin, reprezentantul Comandamentului Suprem Interaliat. În sud, Denikin a declanșat la rândul său ofensiva iar în nord-vest, generalul Judenici a reluat înaintarea spre Petrograd. În Letonia, o divizie neregulată germană, condusă de Von der Goltz a respins Armata Roșie³⁵. Dar susținerea Aliaților pentru rușii albi nu a fost consecventă. Președintele american a avansat chiar ideea ca Rusia să fie lăsată

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ J.B. Duroselle, *op.cit.*, p. 39.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ P. Renouvin, *op.cit.*, p. 172; J.B. Duroselle, *op.cit.*, p. 40.

³⁵ J.B. Duroselle, *op.cit.*, p. 44. Lupta lituanienilor împotriva bolșevicilor, începută în 1919, s-a desfășurat cu ajutorul germanilor până în octombrie același an, când s-a constituit un guvern favorabil Antantei, care a început acțiuni împotriva Germaniei. Sub presiunea Aliaților, trupele germane au evacuat țara, în decembrie 1919.

bolșevicilor, care "se vor îneca singuri când circumstanțele îi vor face pe ruși să fie mai înțelepți"³⁶. Treptat, corpurile expediționare aliate au părăsit Rusia: trupele franceze din Marea Neagră au fost retrase în martie 1919, Odessa a fost evacuată la 3 aprilie, englezii au abandonat Baku și Tiflis în iunie-august iar ultimele contingente americane au plecat la 1 aprilie 1920.

La 26 mai 1919, Franța, Anglia, S.U.A. și Italia i-au adresat lui Kolceack o notă, în care se declarau gata să-l întâlnească, cu condiția ca acesta să recunoască independența Finlandei și Poloniei și să institue un regim democratic. În octombrie 1919, Judenici a fost ajutat în Estonia. Estonienii acceptaseră propunerea de pace a sovietelor bazată pe independența absolută a țării. Negocierile de la Pskov au fost întrerupte de franco-britanici, prin politica blocusului. Ele au fost reluate la 5 decembrie la Yuriev, după eșecul lui Judenici. În noiembrie 1919, L. George a renunțat la finanțarea operațiunii acestuia și l-a sfătuit să negocieze cu Moscova³⁷. În mai 1918, confruntat cu dificultăți, Kolceack s-a retras spre Siberia, după ce a refuzat sfatul Aliatilor de a recunoaște independența Finlandei și Poloniei. În noiembrie a abandonat orașul Omsk, nefiind susținut de cehi care au primit ordin de la guvernul lor să rămână neutrii. La 14 ianuarie 1920, Kolceack a demisionat. Predat bolșevicilor, a fost împușcat la 7 februarie, în timp ce armata sa se retrăgea spre Vladivostok, sub protecția japonezilor.

În toamna anului 1919, Denikin s-a retras la rândul său spre Marea Neagră. Mulți dintre soldații săi au capitulat, alții au fost evacuați în Crimeea. Denikin s-a autoexilat. Ultima acțiune a rușilor albi împotriva bolșevicilor a fost inițiată de generalul Wrangel, în Crimeea. Anglia a refuzat să-l susțină iar Franța l-a ajutat un timp (la 10 august 1920, a recunoscut oficial guvernul său). După încheierea războiului cu Polonia, bolșevicii l-au obligat să se imbarce și să se retragă la Constantinopol. Când a intenționat să reia lupta, Franța nu l-a mai susținut și încetat să-l mai recunoască, la 17 aprilie 1921. Intransigența naționalistă, modul autoritar în care au înțeles să conducă, lipsa coordonării acțiunilor au slăbit șansele de succes ale rușilor albi, care au pierdut și sprijinul Aliatilor. La rândul lor, aceștia nu au avut capacitatea de a formula o politică comună în problema rusă. În primăvara anului 1920, după retragerea trupelor aliate din Rusia, s-a conturat o nouă posibilitate de subminare a regimului bolșevic pe fondul războiului polono-rus³⁸. Dorința liderilor polonezi de a crea o Polonie Mare a dus la conflicte cu germanii, rutenii și rușii. În mai 1919, sovieticii au propus Poloniei pacea, pe baza recunoașterii independenței statale și a angajamentului de a nu depăși linia pe care erau instalați.

În cadrul Conferinței de Pace, Comisia pentru problemele poloneze a fixat limitele teritoriale ale statului polonez. La 8 decembrie 1919, Clemenceau a publicat o declarație care exprima poziția Antantei de fixare a frontierei estice a Polonei pe linia Curzon. Guvernul polonez a respins propunerea de pace a sovietelor și frontiera fixată de Aliți iar la 25 aprilie 1920 a reluat ofensiva împotriva bolșevicilor. După câteva succese inițiale (preluarea Kievului la 6 mai), rușii, conduși de generalii Tuhacevski și Budienny au preluat controlul în Minsk, Vilnius, Grodno, Brest Litovsk și asupra căii ferate Varșovia - Danzing. Puterile Aliate, reunite la conferința de la Spa au adoptat atitudini diferite față de conflictul polono-rus. Anglia s-a pronunțat pentru mediere, considerând Polonia înfrântă. La 12 iulie, lordul Curzon a propus Rusiei încheierea unui armistițiu și retragerea la 50 km est de frontiera stabilită la Conferința de Pace. După retragere, la Londra urma să aibă loc o întâlnire a reprezentanților sovietelor, Poloniei și a statelor baltice. Rusia nu a acceptat medierea britanică și la 17 iulie a cerut Poloniei să trateze direct cu ea³⁹.

Guvernul francez Millerand a sprijinit în schimb planul Foch, de susținere a unei intervenții a statelor limitrofe Rusiei împotriva regimului bolșevic. A fost ultima manifestare a intervenției externe în războiul civil. Ea a venit din partea Franței, probabil cea mai interesată dintre statele occidentale de Europa central-răsăriteană. La 2 iulie 1920, guvernul francez a decis să ajute Polonia prin furnizarea de material de război și trimiterea generalului Weygand la Varșovia, ca și consilier pe lângă Statul Major polonez⁴⁰. Astfel, la 15 august 1920, bătălia Varșoviei a redresat situația Poloniei. Rușii s-au retras și la 25 septembrie au renunțat la condițiile puse inițial, cerând noi negocieri. La 22 octombrie s-au

³⁶ *Ibidem*, p. 40.

³⁷ *Ibidem*, p. 41.

³⁸ În legătură cu războiul ruso-polonez și atitudinea marilor puteri vezi J.B. Duroselle, *op.cit.*, p. 45-46. J. Droz, *op.cit.*, p. 554; P. Renouvin, *op.cit.*, p. 266.

³⁹ J.B. Duroselle, *op.cit.*, p. 46.

⁴⁰ *Ibidem*.

semnat preliminarile păcii prin care Polonia obținea o frontieră la 150 km Est de linia Curzon, prin anexarea de teritorii ucrainene și bieloruse. Tratatul de pace de la Riga, din 21 martie 1921, a recunoscut noua frontieră polono-rusă. Moscova a acceptat cedarea teritorială datorită dificultăților pe care le întâmpina din partea lui Wrangel, în sudul Rusiei.

Din eșecul politicii de antrenare a statelor limitrofe Rusiei într-un conflict antibolșevic, Londra și Parisul au tras concluzii diferite. Guvernul britanic confruntat cu o criză economică în vara anului 1920, a văzut în Rusia o piață de desfacere pentru cărbunele și produsele industriale britanice. La 16 martie 1921, Londra a obținut încheierea unui acord, care a deschis porturile sovietice navelor britanice și care a autorizat firmele engleze să facă comerț în Rusia. Guvernul sovietic s-a angajat să nu pună obstacole legăturilor comerciale cu Anglia⁴¹. Guvernul francez s-a orientat în schimb spre strângerea relațiilor cu statele din Europa Centrală, în special cu Polonia. La 19 februarie 1921, cele două state au semnat un acord politic și o convenție militară. În cazul unei agresiuni germane sau al unui nou război ruso-polonez, Franța se angaja să ofere Poloniei asistență militară și personal tehnic, fără să-i acorde însă ajutor militar direct. Cele două orientări, britanică și franceză, ilustrau o nouă manifestare a divergențelor între puterile occidentale în problema Europei centrale și orientale.

În 1920, s-a pus capăt politicii de intervenție a Puterilor Aliate și Asociate în războiul civil din Rusia, în condițiile consolidării noului regim bolșevic, a normalizării situației din Europa și a diminuării fluxului revoluționar. Revoluția bolșevică și în prelungirea acesteia războiul civil au avut un impact fundamental asupra evoluțiilor politice de la finalul Primului Război mondial. Percepând semnificația acestora, marile puteri s-au implicat în derularea evenimentelor. Germania a căutat să profite de pe urma pacifismului regimului bolșevic sau a sentimentelor naționaliste ale popoarelor neruse. Aliații și S.U.A. au încercat să folosească nemulțumirea opoziției antibolșevice față de pacea separată și să evite o apropiere ruso-germană. După înfrângerea Germaniei au promovat politica de intervenție în războiul civil împotriva comunistilor, interesați printre altele să împiedice extinderea revoluției în afara granițelor ruse.

Desfășurată sub diferite forme, intervenția a fost limitată de necorelarea acțiunilor marilor puteri, care au apreciat diferit evenimentele din Rusia, de inconsecvența conducerii acestei intervenții⁴², de impactul pe care l-a creat asupra opiniei publice din țările implicate, de divizarea opoziției antibolșevice. Intervenția statelor occidentale în războiul civil din Rusia a împiedecat extinderea revoluției în Europa, obligându-i pe bolșevici să treacă la defensivă iar apoi să renunțe la "revoluția mondială" în favoarea "socialismului într-o singură țară". Pe de altă parte, intervenția a consolidat regimul comunist și i-a prezentat pe bolșevici ca apărători ai tradițiilor ruse, ca salvatori ai pământului natal împotriva invaziei străine, sprijinită de complicii din țară, care nu putea fi decât inamicii poporului, latură pe care Lenin a exploatat-o ulterior.

CRINA DIACONU

RUSSIA 1917-1921: REVOLUTION, CIVIL WAR AND EXTERNAL INTERVENTION (Abstract)

The First World War determined spectacular mutation in the political European system, which marked the whole history of the XXth Century. In Russia, the disastrous evolution of the war deeply influenced the crisis of the autocratic czarist regime and created the conditions for ascending to the power of the communists. After the Bolshevik revolution from October 25/November 7, 1917, the extension of the communist authority in the whole Russia realized through a civil war, which lasted until 1921. The Bolsheviks faced the opposition and the army resistance of the white Russians divided in three great force groups: in Siberia, in Omsk, under the leadership of Kolceak admiral, in the South of Russia, under the command of Denikin general, and in the Nord-West of the country, under the authority of Judenici general.

The Russian revolution and the followed civil war knew in their development an external intervention, determined by the interests of the states, which were implied in the conflict and by the

⁴¹ P. Renouvin, *op.cit.*, p. 268.

⁴² F. Furet, *Trecutul unei iluzii eseu despre ideea comunistă*, București, 1996, p. 90. Autorul vorbește de o „bipolarizare” a Europei la sfârșitul Primului Război mondial.

redefinition of the force rapports on the international political stage after 1918. Directly influenced by the situation from Russia in 1917, Germany looked for exploiting it in its own interests. By its actions, Germany practically contributed to the communist revolution. Knowing Lenin's view and his comrades' for making an immediate peace, Berlin activated for stimulating and supporting it by creating new situations which should make impossible the continuation of the war by Russia. The German government's handing referred to maintaining subversive actions, to support the revolutionary elements and to stimulation the nationalist and separated groups from Russia. So, the Germans facilitated Lenin's coming back to Russia in 1917, and the Bolshevik Party, not having material ways, got funds from Berlin. These contributed to the consolidation and the organization of the extremist group, to the extension of the political base of the Communist Party, firstly reduced, or to the support of the Bolshevik press. Besides the financial support, German also gave military help to the communists, such as: military chancellors, ammunition, and industrial expertise for the construction of the new war factories. Since November 1917, the Germans' subversive actions pointed to the support of the separated and nationalist tends from Russia, for getting down the authority of the Bolsheviks and for hurrying up the ending of the war.

The separated peace of Russia inaugurated a new form of implication of the Allies and of the U.S.A. in the events from this country, named the political of intervention, which knew more periods and ways of action.

At the beginning of 1918, Lenin admitted to collaborate with the U.S.A. and with the Allies, declaring himself ready to discuss the ways of a Siberian expedition, being afraid of a German intervention in the civil war for supporting the white Russians. Some members of the occidental diplomatic missions in Russia pronounced themselves for negotiations with the Bolshevik government but their opinion was not accepted by the decision groups from the countries that they represented and who considered that the negotiations implied the facto recognition of the soviet power.

The beginning of the anti Bolshevik struggle by the white Russians determined the orientation of the occidental powers to support them. Since March 1919 till the spring of 1920, the U.S.A. and the Allies participated with military forces in Russia supporting anti communist actions. After four years of war, their intervention was contested by the internal public opinion and the occidental powers were obliged to take back their troops landed in Russia and to limit their actions to the support of the three opposition groups. A last trying of the great powers for undermining the communist regime was to encourage an intervention of the border states of Russia, during the war between Poland and Russia (1920-1921). This failed in the condition of consolidation of the communist regime, of inconsequence of the Allies, and of the border states' refuse of being implied in a war against Russia.

In 1920, the Allies and the U.S.A. put end to their policy of intervention in the civil war from Russia, in the conditions of the stabilization of European situation and of decreasing of the revolutionary acts.

Developed in different forms, the intervention was limited because of misunderstanding of the actions of the great powers that differently appreciated the events from Russia, by the inconsequence of the leadership of this intervention, by the impact, which this created upon the public opinion from the West European countries, by the division of the anti communist Russian opposition. The great powers' intervention put obstacles to the extension of the revolution in Europe, obliging the communists to go back and to give up "the world revolution" for "the socialism in a single country". On the other way, the intervention strengthened the communist regime from Moscow and presented the Bolsheviks as the defenders of the Russian traditions.

TEATRUL GERMAN DIN BUCUREȘTI (1917-18) EVOLUȚIE ȘI CONSECINȚE*

Literatura de specialitate existentă denotă într-o lectură atentă referiri parcimonioase în legătură cu fenomenul receptării dramaturgiei germane în România, mai precis în Capitala țării aflată sub ocupație militară străină în anii celei dintâi conflagrații mondiale. Un discurs critic narativ, coroborat unei interpretări stereotip negativiste despre forma și fondul problemei menționate, reverberează din cuprinsul câtorva sinteze privitoare la evoluția artei teatrale autohtone, în general, și la destinul Teatrului Național din București, în special. Fără să omitem a aminti nenumăratele clișee persistente în tratările de ansamblu ale contextului diplomatico-politic, ca și seria de anateme ce transpare din producția epistolar-memorialistică contemporană ori ulterioară sau din presa vremii. Toate aceste lucrări au încercat să surprindă impactul conflictului armat asupra desfășurării vieții cotidiene la nivel particular/colectiv și într-un interval temporal strict circumscripționat (decembrie 1916-noiembrie 1918).¹ Vezi în selecție bibliografică: Prodan, P., I., *Teatrul românesc din războiu (1917-1919). Cronici și însemnări*, București, 1921; Massoff, I., *Istoria Teatrului Național din București (1877-1937)*, București, 1937; Idem, *Teatrul românesc. Privire istorică. Vol. V (1913-1925)*, București, 1974; Radeș, C., *Bucureștii în vâltoarea primului război mondial*, București, 1993; Rădulescu-Zoner, Ș., Marinescu, B., *Bucureștii în anii primului război mondial*, București, 1993; Netzhammer, R., *Bischof in Rumänien*, Band I-II, München, 1995.

Tentativa de față are în intenție să creioneze într-o manieră de abordare modificată în plan conceptual-metodologic, anumite momente esențiale legate de apariția, dezvoltarea și consecințele funcționării Teatrului German din localitate între anii 1917-1918. Excursul interpretativ propus în continuare se bazează din motive obiective numai pe explorarea și exploatarea paletelor de contribuții editate, analizate dintr-un dublu unghi de vedere, cronologic și tematic².

Bibliografia utilizată cantitativ a fost reevaluată calitativ tocmai în intenția ca printr-o atare strădanie contributiv-restitutivă să se poată înțelege și accepta/respinge suita de metode adoptate pe tărâm cultural-educational de către autorități într-un răgaz definit spațial și temporal. Anii respectivi au fost marcați de anumite încercări de percepere a valorilor culturale intermediare, inegale în reciprocitatea manifestării, dar vădind un accent primordial în validarea "clasicilor" într-o variantă de prezentare centrată îndeosebi pe imaginea națională și impunerea propriei ideologii. În conexiune cu aflarea unui scop precis declarat față de un public-receptor, vizat într-o dublă opțiune: fie de model dovedit și treptat exersat, fie de grabnic implant pentru un necesar țintit triumf spiritual. Ambele soluții erau sugerate într-un context jalonat de realitatea istorică impusă prin forța militară alogenă. Un curent generat și transmis astfel, prezent în alteritate prin reprezentarea de sine și prin reacția directă/normală sau mediată/nefirească survenită din partea "celuilalt", a fost conștient încurajat drept contrapondere utilă în plan propagandistic și valorizat efectiv prin intermediul factorului numit TEATRU, cu menirea ca prin seria de manifestări repetate să contribuie la extinderea unei "superiorități" râvnite de către oficialitate.

* Versiune rezumată a comunicării susținute la Sesiunea internațională intitulată "Deutsches Theater im Ausland vom 17. bis zum 20. Jahrhundert" și organizată la Tübingen între 23-27 iunie 1999.

² Vezi presa utilizată (reviste și ziare): *Bukarester Tagblatt* (dec. 1916-nov. 1918) /BT/; *Gazeta Bucureștilor* (dec. 1916-nov. 1918) /GB/; *Lumina* (sept. 1917-nov. 1918) /L/; *Rumänien in Wort und Bild* (mai 1917-sept. 1918) /RWB/; *Săptămâna ilustrată* (mai 1917-oct. 1919) /SI/; *Scena* (sept. 1917-nov. 1918) /S/; Cuvenite mulțumiri aici dr. Horst Fassel de la "Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde" pentru încurajarea constantă a proiectului nostru de cercetare.

Ne putem întreba oarecum retoric dacă ocupația militară străină din România primului război mondial a putut afecta într-o bună măsură statutul faptului de cultură, în principal, și pe cel al dramaturgiei, în secundar, mai cu seamă că nu se făcea deloc rabat noțiunii de "turism intelectual"? Idee/teză exprimată public și definită drept urmare logică a prezenței militare germane și a năzuinței declarate de a se contribui la extinderea cunoștințelor de specialitate în domenii variate, prin mijlocirea unor canale instituționale eficiente: avalanșa de carte tradusă și titlurile înmulțite ale presei bilingve, rețeaua de edituri și librării, viața muzicală și cea teatrală sau chiar Universitatea aparte înființată în toamna anului 1917. Toate aceste elemente să fi deținut oare un rol specific în acțiunea de influențare a opiniei colective și să ființeze viabil drept arii benefice de validare a seriei de contacte bi/multilaterale româno-germane? Ori să se fi ținut cont doar de menirea preliminară deliberat asumată și anume de a face cunoscute rezultatele mai vechi și mai noi ale culturii și civilizației germane printr-un unic act de captare a interesului colectiv; metodic elaborat în timp și structurat pe direcția unei tradiții cultivate treptat și cu un punct culminant tocmai în anii 1917-1918? Gestul politic adiacent incumbat poate fi lesne acceptat drept un "instrument" de a atrage admirația și simpatia ori de a impresiona și subjuga; cu un ulterior voalat mobil tocmai în încercarea de a proceda la remodelarea spiritului autohton, în ipoteza dobândirii unei nuanțate afecțiuni și a unui registru sentimental redefinit cu privire la categoria de "noi veniți"? Fără să se negligeze nici alte laturi reclamate în plan psihic general și anume deplasarea atenției de la rigorile prezenței armate nedorite, posibila misiune de intermediere interetnică și multiconfesională, coroborată cu cea a "redescoperirii" propriei minorități, aflate într-o stare evolutivă latentă. Un întreg angrenaj venind firesc în întâmpinarea doleanței ca printr-un asemenea efort permanent să se atenueze duritatea fazei de trecere și de adaptare la situația concret existentă, în paralel cu crearea unui liant necesar imaginat între "ocupați" și "ocupanți", în condițiile generate de avatarurile războiului.

Conjunctura internă relativ stabilă însemna condiția inevitabilă pentru libera exprimare a fenomenului teatral românesc și german prin intermediul ansamblurilor de profil, adaptate stării de fapt în demersul nutrit spre reformare din punct de vedere instituțional și refacere/inființare a unei secții în limba maternă. Acțiunea-paleativ întruchipată de redeschiderea "cabaretelor" și a "varieteurilor" în luna decembrie 1916, toate beneficiind de un repertoriu sever controlat, a avut menirea să filtreze în chip automat tocmai prima impresie formată despre existența revenită la normal în orașul-capitală. Bucureștiul înregistra astfel, conform datelor unui recensământ forțat și în pripă executat, cifre minore dar semnificative pentru un procent global presupus în favoarea cetățenilor străini (proveniți din Austro-Ungaria și Germania) și a celor aparținând restrânsei comunități etnice germane autohtone.³ Supuși cu toții și în egală măsură paletei de măsuri cotidiane restrictive survenite din partea autorității, fapt care a afectat indiscutabil și evoluția nestânjenită a structurii organizatorice a societăților teatrale.

Metodele de redresare temporară inițiate periodic de conducătorii instituțiilor pomenite, mai cu seamă în stagiunile de iarnă, ilustrate prin anumite facilități admise pentru a înlesni accesul publicului (serii de gratuități, bilete cu preț redus și exercițiul matineelor generalizate, multe alte taxe facile, modificarea permanentă a orarului spectacolelor), au contribuit la ameliorarea gradată a situației generale. Această constatare a suferit agravări în lunile octombrie-noiembrie 1918, datorită turnurii evenimentelor diplomatico-militare determinate de reintrarea României în război de partea Antantei. Datul istoric a suportat amendări imediate în aria scenei teatrale prin lipsa de continuitate venită din partea unei dramaturgii înfățișată acum într-o gamă valorică pecetluită de aspirații minime spiritual și care reflecta tocmai starea de dezorientare, de haos proprii unei lumi și societăți aflate într-un moment de crucial impas existențial⁴.

Până la un debut concomitent aproximat în stagiunea de iarnă 1916-1917 (18-19

³ Fassel, H., *Rumaenisches und deutsches Theater 1917-1918 in Bukarest. Der Stellenwert der deutschen Klassiker. In: Rumänien und die deutsche Klassik*. Hg. von Eva Behring. München, 1996, p. 147, 148.

⁴ Draghicescu, V., N., *707 d zile sub cultura pumnului german*, București, 1920, p. 26; Stoenescu, A., *Din vremea ocupației*, București, 1927, p. 38; Radulescu-Zoner, ?, Marinescu, B., *op.cit.*, p. 117; Fassel, H., *Die kulturellen Identität der Bukarester Deutschen*. In: *Banatica*, 1996, nr. 4, p. 82.

martie 1917) pe seama ansamblului german și a "Societății Dramatice Române" în clădirea Teatrului Național, intenția de reluare a activității teatrale a avut în vedere atât faza unei antecedente tradiționale, cât și pe cea a unei "cezuri" în evoluție, datorate unui quantum de factori apăruiți în intervalul respectiv. Așa încât, pentru un segment cronologic bine stabilit, de până la 1 mai 1917, existența și acțiunea celor două trupe actricești transpare în reciprocă îngemănare faptică, prin realizările obținute în plan profesional dar și dincolo de antinomia vizibilă între țelurile imediate și cele de perspectivă. Cu toate că într-o etapă premergătoare, caracterizată de o direcție și gestiune comună, marcată de anumite demersuri reiterate pentru ființarea ori recunoașterea statutului de instituție de sine stătătoare, ca și de cele referitoare la a întregi și definitiva componența trupei de artiști români (majoritar refugiați voluntar la Iași) și germani, sau pentru a renova și asigura dotarea tehnică necesară, reprezentațiile susținute în limba germană au trebuit să facă apel și la formula ingenioasă a spectacolelor desfășurate chiar pe linia frontului (numitele "Fronttheater" de la Buzău și Constanța, de exemplu).

În acest interval, "Societatea Dramatică Română" se afla sub apăsarea contradicției generate de forma și fondul reorganizării propriu-zise, vădind atribuții vizibil reduse și capacități depreciate valoric din multiple cauze obiective/subiective, cu toate că autoritatea militară sprijinise efectiv manifestarea ei scenică. Situația reală existentă, subliniată printr-un buget comun și prin varianta defalcată a montărilor (cu matinee pe zile și ore fixe), ca și printr-un amendament inițial privitor la repertoriul prestabilit, - ce trebuia să includă lucrări românești, dar fără tentă "națională" și traduceri din literatura dramatică străină (germană și chiar "neutră"), - a avut repercusiuni imediate și ulterioare în timp, accentuând conturarea neîntârziată a unei proprii atitudini intransigente locale față de un atare soi de "prozelitism cultural", indus în mod forțat și de sus de către oficialitate. Faptul relevat a atras după sine un diminuat quantum participativ din partea publicului și a condus la imposibilitatea subvenționării investițiilor financiare în întregime, odată cu sistarea ajutoarelor venite din partea statului și cu acceptarea, maxim/minim estompată, a alternativei de "autodeterminare" în plan organizatoric, teză răspândită public în debutul lunii mai 1917.⁵

Răstimpul descris a fost totuși propice închegării benefice și trainice a coeziunii ansamblului german în ideea asumată de a contribui la răspândirea valorilor culturale teatrale în capitala României. Specificul organizării propriu-zise fusese ilustrat cotidian de truda persistentă a unei forțe actricești și regizorale, minime numeric dar apte calitativ pentru durata de timp estimată la numai câteva stagioni (de vară și iarnă). Cu un amendament necesar de rostit și anume că trupa, destul de fluctuantă și limitată cifric, se confrunța adesea și cu inerente stavile decurgând din conjunctura dată. Anumite dificultăți de natură managerială și bugetară au grevat simțitor retribuțiile și pensiile cuvenite artiștilor, precum și cheltuielile interne și altele reclamate de turneele efectuate în provincie. Dintr-un alt unghi de vedere și analiză, lupta pentru existența zilnică se purta și din pricina unei politici repertoriale constrânsă să nu evite deloc un ciclu de reprezentații cu caracter eclectic, axat totuși pe multe piese de factură clasică și modernă, sugestive pentru gustul unui atare public compozit.

Se sconta acum, din debut, pe existența unui asemenea segment de auditori-privitori, marcat de evidente cunoștințe/carențe de limbă germană. Spectatorii erau alcătuiți în majoritate din militari, din membrii comunităților etnice locale ori din alți alogeni, fie ei cetățeni străini, vremelnici stabiliți în Capitală, fie din cei veniți în decembrie 1916. Nu trebuie să oitem deloc consistenta participare românească, zăgrăvită social din componenta numită pătura funcționărească și de către o bună parte a intelectualității, mai ales cea de cultură și educație germană, care vedeau deopotrivă preocupări spirituale efective în comprehensiunea față de dramaturgia occidentală.

Dacă multe din piesele întregitoare ale "receptorului" spectacolului de teatru german

⁵ Kellerman, B., *Bucurestii sub ocupație*, în GB, I, nr. 205, 10 iulie 1917, p.1; C.C., *Bucurestii sub nemți*, în *România*, I, nr. 186, 11 august 1917, p.1; Vatamaniuc, D., *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, București, 1958, p. 464-471; *Istoria Teatrului din România*, Vol.II. București, 1971, p. 100-101; Massoff, I., *op.cit.*, 1974, p. 135-136, 172, 174; Kiritescu, C., *Istoria războiului pentru întregirea României (1916-1919)*. Vol.I-II. București, 1989, p. 560, 283-285; Rădulescu-Zoner, ?, Marinescu, B., *op.cit.*, p. 189, 268.

se pot lesne reface din punct de vedere sociologic, mult mai dificilă persistă chestiunea stabilirii unui grad modic de adresabilitate publică. Mai ales datorită faptului că acest element amintit se află în strânsă dependență de interferența unor cauze diverse, între care figurează: 1) apetitul deosebit arătat de categoria soldaților, în comparație cu cea a ofițerilor față de o specie de reprezentare facilă, inteligibilă și relaxantă; numai astfel se explică preferința generalizată pentru genul de "varieteu" și simpatia declarată față de trupa de operetă condusă de Leonard!; 2) interesul/dezinteresul românilor se manifesta oscilant, în funcție de mersul evenimentelor interne/externe și de o sumă de motive complexe, dintre care cităm: cunoașterea insuficientă a limbii străine, sentimentele de amărăciune și deziluzie, dublate de simțăminte de demnitate evolutivă existente în mentalul autohton, starea generală de penurie, cu urmări în psihicul colectiv, îndeosebi din toamna anului 1918.

Cantonați cu analiza pe un fâgaș colateral, rămâne de semnalat faptul că optica oficială validată prin facilitățile materiale pe seama unui tronson de public-spectator și printr-un sistem de taxe general contributive, nu a avut deloc finalitatea propusă în vederea ameliorării substanțiale a procentului de participanți scontați în intervalul dintre anii 1917-1918. Cu toate că ansamblul de artiști ai teatrului german, ce a inclus nume provenite de pe renumite scene din Germania (Berlin, Coburg, Esssen, Frankfurt, Hamburg, Kassel, Kissingen, München), Austro-Ungaria (Brno, Innsbruck, Klagenfurt, Linz, Viena), Polonia (Łódz, Varșovia) și care a beneficiat de un bogat și îndelungat exercițiu dramaturgic, - la fel ca, de altfel, și personalul de direcție și cel regizoral, - năzuise spre un demers fructuos pe durata celor patru stagioni, de până la sistarea propriu-zisă a reprezentațiilor, cu data de 9 iulie 1918.⁶

Liantul între trupa de actori și amatorii de teatru din București era constituit dintr-un repertoriu ce denota anumite particularități pentru cele două stagioni repetabile (iarnă-vară), în strânsă legătură cu revizuirea continuă și obligatorie a genurilor înfățișate deseori într-un context mereu schimbat din pricina cursului evenimentelor politice. Anumite opțiuni clare și perspective ferme au concurat la eșalonarea câtorva criterii de selecție, stabilite sub incidența factorului reprezentativ în plan valoric. Acesta a suferit mai totdeauna de pe urma influenței conjuncturii strict locale, determinată de conlucrarea unor elemente precum aportul actoricesc aflat în curs de omogenizare, în paralel cu cel al conducerii tehnice și în pofida gamei de impedimente survenite inerent în cei doi ani de existența scenică. Astfel încât semnalarea critică a dificultăților de către presa de profil, care-și asumase sarcina de a stabili rocada a/neavenită între ritmul de premiere/reluări, a avut în intenție să vizualizeze acest precar criteriu selectiv, ca și ambițiile și intervențiile personale. Totul fiind așezat în comuniune cu preocuparea de a se afla în relativă concordanță cu dezideratul presupus din partea mentalului publicului, oricum neunitar din unghi de devere artistic/spiritual. Mai ales că un contact direct cu spectatorii români a fost mediat de piesele traduse și prezentate anterior pe scena Teatrului Național până în anul 1916.

Încercarea noastră de tipologizare pe grupe tematice a repertoriului dezvoltat în cele patru stagioni ale existenței teatrului german din București, între martie 1917 și iulie 1918, are în vedere tocmai interpretarea setului de date statistice consemnate și reunite după consultarea surselor editate.

În urma stratigrafierii presei cotidiene și a celei de specialitate am reușit să depistăm un total de 49 premiere, într-o redare periodică aproximativ săptămânală și fragmentată deseori din motive conjuncturale imprevizibile. Reluările de spectacole au avut loc fie la distanță minimă în timpul respectivei stagioni, fie pe durata celei următoare ori al altora ulterioare, într-o gradare alternantă atât cantitativ cât și calitativ. Astfel că am putea lesnicios estima cifra globală a tuturor reprezentațiilor la peste câteva sute de piese montate pe scena Teatrului Național din București.

Compartimentarea setului de premiere pe stagioni însumează date relevante în graficul alăturat: 1) 18 martie - 2 iunie 1917 (8+1 amânată!); 2) 7 iunie-10 august 1917 (9);

⁶ Wagner, R; *Das National-Theater in Bukarest*, în *RWB*, I, nr.2, 19 mai 1917, p. 14-15; *Das deutsche Schauspiel im National-Theater in Bukarest*, în Idem, II, nr. 5, 21 martie 1918, p. 7-16; Rebreanu L.; *Teatrul Român sub ocupație. Un bilanț al "Societății Dramatice Române" a Teatrului Național*, în *Lumina*, II, nr. 294, 27 iunie 1918, p. 1; *Activitatea "Societății Dramatice Române" a Teatrului Național din București de la ocupatie până la 3 iunie 1918*, în *S*, II nr. 148, 8 iunie 1918, p. 1-2.

3) 15 septembrie 1917-1 mai 1918 (27); 4) 10-30 iunie 1918 (4). Genurile dramatice abordate în intervalele delimitate cronologic pe stagioni au fost ierarhizate după cum urmează: comedia (22 de piese), drama (12), tragedia (8), farsa (4), grotescul și feeria (1), într-un total de 48 montări scenice, la care se mai adaugă premiera retrasă de pe afiș, adică drama în cinci acte, intitulată "Der Weibsteufel (Demonul-femeie)", autor Karl Schönherr.

Demersul efectuat cu privire la autorii dramatici a presupus avansarea câtorva reflecții preliminare. De la bun început am putut constata un accent clar așternut pe clasicii germani în raport cu proporția sensibil diminuată a prezenței celor străini. Cei dintâi amintiți au rămas oricum majoritari în cadrul unui repertoriu de ansamblu, mixat în formă și fond tocmai pe relația dintre elementul clasic și cel contemporan. Starea vizibilă de amalgam nereușit este reflectată îndeobște de piesele reprezentate, mai cu seamă de cele cu tentă pronunțat tradițională și specifică pentru rezultatele dramaturgiei germane și austriece, respectiv austro-ungare (după 1867). Fără să se treacă cu vederea alte contribuții notabile, de minoră/majoră rezonanță în epocă, de calibr/tonalități diferite valoric, de sorginte mai veche/actuală, cu exemple citabile și cadrabile tocmai categoriei "literaturii de consum", reclamată substanțial în anii tulburi ai primului război mondial. Spectacolele înfățișate în premieră sau în reluare, mai precis cele cu tematică modernă și cotidiană, au fost realizate ținându-se cont de paleta de avantaje/calități și dezavantaje/defecte proprii ansamblului artistic, de gusturile și veleitățile publicului-receptor, dar și de condițiile optime sau improprii de efectivă manifestare tehnică. Montările scenice au putut fi catalogate, ca atare, drept utile mesagere și viabile seismografe pentru un succes dobândit inițial în străinătate ori ca eficiente mijloace în plan ideologic și moral prin temele secvențial tratate, ce reflectau, printre altele, tocmai dilema acceptării datului nou/novator, ca gen dramatic predilect cultivat.

Recursul făcut deseori la anumite piese antice și clasice, mai cu seamă în debutul stagiunilor de iarnă și exemplificate prin distinse nume de semnatari celebri: J. W. Goethe, F. Grillparzer, G. E. Lessing, Fr. Schiller, W. Shakespeare ori mulți alții avea în intenție să îndeplinească un atribut de veridică "chirurgie social-morală", prin tocmai critica necruțătoare încumbată și multiplele pilde subliniate în numărul sporit de reprezentări.

Un posibil tronson de mijloc poate fi situat între dramaturgii clasici și cei contemporani, desemnat fiind de categoria aparte a celor care pendulează între tradiție și modernitate, dezvoltând anumite teme clasice în paralel cu cele novatoare; acțiunea se desfășoară într-un dublu eșichier, atât conceptual cât și metodologic, în concordanță cu spiritul epocii și cu relevarea unui anume unghi modificat de percepție social-economică. Autorii citați încearcă să prezinte și să încetățenească un corp unitar valoric și finit ca gen tratat (comedia și farsa satirică, drama de caracter și cea sentimentală, feriia) pe seama unui public burhez, mult mai vioi mental și mai receptiv la evidența fondului educativ, ca și la formula de exprimare a triumfului rațiunii dominante. Totul fiind așternut în siajul unei benefice direcții continuative, precum în cazul unui H. Bahr, B. Björnson, L. Fulda, M. Halbe, G. Hauptmann, Fr. Hebbel, H. Ibsen, A. Schnitzler, H. Sudermann ori alții. Mulți dintre cei enumerați au avut parte de un ascendent cronologic tocmai prin piesele reprezentate anterior în traducere pe scenele românești.

Un ultim segment de autori este compus din cei contemporani, de origine germană sau extins europeană. Acesta rămâne caracterizat prin modalitatea aleatoriu "revoluționară" de abordare tematică, transpusă ca atare într-o adecvată exprimare scenică. Unii dintre ei se impun treptat valoric și vor fi recunoscuți/conestați în spațiu și timp, depedenți oarecum de fluctuația raportului dintre cerere/ofertă pe "piață" spectacolului din perioadă în discuție. Deși în principal/secundar, toți cei în cauză făceau parte dintr-un angrenaj complex care se ghida în opțiunea repertorială asumată în funcție de cele două modele copiate, și anume, teatrul berlinez și cel vienez, care deopotrivă conlucrau la confirmarea/infirmarea categoriei de semnatari și contributori cu subiecte diferite prin esența și sensul istoric mesajat.

⁷ Vezi articolul intitulat 274 *Theaterstücke in der Wintertheaterspielzeit 1917/1918*, în S, II, nr. 112, 19 aprilie 1918, p.2; Idem, nr. 141, 1 iunie 1918, p.3; *Das deutsche Schauspiel...op.cit.*, p. 7, 8, 13; Landsberg, H., *Despre drama germană. De la Schiller pâna la Hebbel*, în *Renașterea*, I, nr. 129, 3 nov. 1918, p. 1; Massolf, I., *op.cit.*, 1974, p. 138-140, 143, 155, 160; Fassel, H., *op.cit.*, 1996, p. 154-156.

Datele analizate în coroborare pentru răstimpul redat în secvențele pe stagioni favorizează surprinderea altor elemente notabile în strădania noastră analitică. Ca de exemplu, un fapt concret depistat în urma verificării unui total de 11 semnatari și anume un evident raport invers proporțional între autorii clasici și cei contemporani, cu mult favorabil celor din urmă. Sau cu cei germani (austrieci) aflați în preponderență față de cei doi "străini" (Czinner, P., maghiar și G. Essmann, danez), ambii regăsiți în programul stagiunii de iarnă 1916-1917. Marcat și acesta, ca toate celelalte, de apelul făcut încă din debut la opera lui Goethe, gest urmat de vizualizarea interferenței unor stări specifice umane (seriozitate, veselie, senzațional) în cuprinsul altor poeme dramatice sau de tragedia lui Hebbel zugrăvind tocmai intimitatea unor vechi principii ofensate ori de alte piese ale teatralogiei moderne de la cumpăna veacurilor XIX și XX.

Caracteristica stagiunii de vară a anului 1917 a stat în faptul că se accentuau în mod premeditat genul de comedie facilă (bulevardieră) și anumite experimente de operetă/varieteu ori seria de drame (melodrama modernă) cu un declarat mesaj politic. Nu au suportat deloc trecerea în uitare nici tragedia burgheză din epoca "Sturm und Drang"-lui și nici comedia clasică în accepție critică, întru ilustrarea unui fel de sentimentalism național-moral german, precum în "Minna von Barnhelm" de Lessing. Proporția stabilită între autori (10 la număr) cu privire la tipurile reprezentate se menține neschimbată, pe câtă vreme raportul dintre "autohtoni" și "alogeni" înregistrează un aport venit din partea altor trei semnatari externi (H. Ibsen, norvegian, Gabryela Zapolska, poloneză, Molnár F., maghiar).

Stagiunea de iarnă 1917-1918 a fost cea mai extinsă în timp dar și cea mai fecundă dintr-un dublu unghi, calitativ și cantitativ (20 de dramaturgi). Ea a atestat și întărit un același dezechilibru constatat între clasici (3) și toți ceilalți, cu un plus notabil de alte patru personalități incluse în categoria celor negermane (B. Björnson, norvegian, Herczeg P. și Lengyel M., unguri, W. Shakespeare). Suita de premiere și reluări de spectacole a repus în discuție recurgerea la clasici tocmai în ideea de a sublinia aspectul dorit de necesară continuitate (Schiller, cu "Maria Stuart"). Un apel permanent se făcea acum la rostul comediei mondene contemporane, care abunda în teme acide despre soarta burgheziei intelectuale, ca și la clivajul oportun dintre drama moralizatoare și farsa caracteriologică ori la subiectul etern al ființării feminine în dublă ipostază, fie proiectată figurativ, fie văzută în paralel cu existența ei omonimă ca păpușă ("Nora" de Ibsen). Ca să se încheie excursul tematic întreprins cu/prin validarea reprezentăției de binefacere, care îmbina fericit și pragmatic forma de exprimare teatrală cu cea vădit muzicală.

Ultima stagiune trecută în revistă pe traseul din vara anului 1918 a avut parte de o minimă dezvoltare în timp și de o minoră valorificare calitativă în comparație cu cele anterioare. Încercătura ei faptică a inclus piese ce au aparținut unor autori germani și austrieci (două noi nume: L. Schmidt și H. Sturm). Relevantă se păstrase prin conținutul inculcat și prin mesajul exprimat, includerea repetată în program a comediei pastorale în versuri, semnată de către Goethe.

Putem afirma cu îndreptățit temei că dintr-un total estimat la circa 43 autori de premiere înseriate, cei clasici, menționați la modul repetativ, au figurat cu personalități de talia unui Goethe, Lessing, Shakespeare, Schiller. Ei au fost urmați de alții considerați drept "tradiționaliști" și "reprezentativi", precum: Björnson, Grillparzer, Hauptmann, Ibsen, Schnitzler. Fără să mai pomenim de toți ceilalți, subsumați unei zone de strictă actualitate, între care am situat nume proeminente ca: Bahr, Essmann, Halbe, Hebbel, Fulda, Sudermann, F. Wedekind, Gabryela Zapolska.

Spectacolele prezentate de mai multe ori săptămânal și la orele știute ale serii pe scena Teatrului Național din București dar și în matinee speciale pentru publicul alcătuit din civili și elevi într-un scop declarat educativ, au fost tălmăcite scenic de către ansamblul de artiști în compoziții variate și sub conducerea unui personal tehnic competent, dintre care am remarcat, în funcție de algoritmul cifric însumat pe stagioni, pe următorii regizori și scenariști: H. Reusch (cu 13 premiere montate), M. Liebl (9), R. Dornseiff (8), alte nume

nepedistate (6), W. Löhr (5), F. Odemar (4), ca și trio-ul format din H. Brandt, R. Frank și R. Förster, cu numai o unică participare.⁸

Avem latitudinea să utilizăm un mod comparativ și un altul inevitabil antitetice atunci când încercăm să abordăm repertoriul "Societății Dramatice Române" pentru intervalul temporal extins până în toamna anului 1918. Menționând faptul că în pofida unui dat minim/minor existent din toate punctele de vedere, moral și material, stagiunile prezentate au fost axate pe un program eclectic, compus atât din piese autohtone cât și din cele străine (germane, austro-ungare ori "neutre"). Cifrele și procentele însumate în statisticile provizorii au dobândit dimensiuni variabile în funcție de condițiile propice/potrivnice unei perfecte/imperfecte desfășurări a activității teatrale între anii 1917-1918. Astfel că la o primă/ultimă analiză reiese clar că dintr-un total estimat la 39 de titluri înfățișate în 423 de reprezentații, quantumul celor clasice - exceptând două lucrări "privilegiate" (tragedia "Sappho", de Grillparzer și drama "Stane de piatră" (Die Steinblöcke), de Sudermann) - a rămas în dezavantaj față de supremația unor spectacole ușoare și libertine tematic, în gen de melodrame, farse și comedii bufe, presărate cu cântece și cuplete. Care toate au fost reluate, în general și intensiv de cele trei Companii de operetă și varietăți (Gabrielescu, Grigoriu și Marioara Voiculescu). Cea din urmă citată a dezvoltat un prim experiment de teatru expresionist prim drama în patru acte, intitulată "Șarpele" (Der Erdgeist), de F. Wedekind. Într-un același context menționat am mai putea sublinia dublul succes reușit prin montarea pieselor "Heidelbergul de altădată" (Alt-Heidelberg), de W. Meyer Förster și "Institutorii" (Fachsmann als Erzieher), de O. Ernst. Cu adăugirea că dramaturgia germană prezintă în/prin traduceri periodice revizuite până în noiembrie 1918, când autoritățile române revenite în Capitală au dispus înlăturarea ei definitivă din programe, fusese asiduu și deliberat evitată din stagiunile ansamblului refugiat în Moldova. Chiar divizată în forma/formula echipei de bază, între București și Iași, și constrânsă la variante proprii de manifestare scenică, "Societatea Dramatică Română" a reușit să prezinte o sumedenie de spectacole de elevată ținută artistică, exigent selectate și incluse într-un repertoriu format din premiere și reluări într-o atitudine dictată de cerințele timpului respectiv.⁹

Menirea asumată conștient de către secția germană a Teatrului Național între anii 1917-1918, în a propaga valorile artei și culturii universale a fost urgentată concret și prin intermediul câtorva experimente de lucru, exersate cu prilejul turneele făcute în provincie. Astfel că presa de specialitate consemna între debutul lunilor mai și iunie 1917¹⁰, izbânzile artistice de la Brăila și Craiova, drept inedite ocazii pentru reprezentații în premieră chiar în imediata vecinătate a liniei frontului. Repertoriul gândit și dezvoltat acum fusese stabilit în funcție de omogenitatea unui public format în majoritate din militari. Între cei câțiva autori des reluați la solicitarea auditoriului și în regia spectacolelor asigurate de cuplul format din H. Brandt și R. Dornseiff, au figurat Goethe, Hauptmann, Halbe, Schönthan și mulți alții.

⁸ Vezi despre H. Reusch, de ex., în S, I, nr. 13, 9 oct. 1917, p.1-2; despre M. Liebl, în Idem, nr. 17, 13 oct. 1917, p.1; Das deutsche Schauspiel...*op.cit.*, p. 13; Weiss, A., *Pentru Teatru Național*, în L, II, nr. 349, 21 oct. 1918, p.1; Fassel, H., în *op.cit.*, 1996, p. 155, 156.

⁹ Vezi în cronologie selectivă: 22 martie 1917: "Liebelele"/*Pui de dragostel*, de A. Schnitzler, în BT, XXXVIII, nr. 91, 1917, p.3; 7 aprilie 1917: "Der Dumme"/*Prostul*, de L. Fulda, în Idem, nr. 113, 1917, p. 2-3; 7 mai 1917: "Flachsmann als Erzieher"/*Institutorii*, de O. Ernst, în Idem, I, nr. 142, 1917, p.2; 9 mai 1917: "Die beiden Leonoren"/*Cele doua Leonorel*, de P. Lindau, în Idem, I, nr. 144, 146, 1917, p. 2; 14 iunie 1917: "Alt-Heidelberg"/*Heidelbergul de altădată*, de W. Meyer-Förster, în Idem, I, nr. 174, 184, 1917, p.2; 25 iunie 1917: "Die gelbe Gefahr"/*Pericolul galben*, de K. Kraatz, H. Okonkowsky, în Idem, I, nr. 191, 1917, p.4; 6 nov. 1917: "Sappho", de F. Grillparzer, în S, I, nr. 44, 1917, p.2; dec. 1917: "Der Erdgeist/Șarpele", de F. Wedekind, în S, I, nr. 23, 1917, p. 17-18; ian. 1918: "Die Steinblöcke"/*Stane de piatră*, de H. Sudermann, în L, II, nr. 137, 1918, p. 2; febr. 1918: "Der schwarze Punkt"/*Punctul negru*, de O. Kadelburg, M. Presber, în L, II, nr. 165, 1918, p.2; mai 1918: "Die Fremde"/*Strainul*, de M. Petzold, în L, II, nr. 249, 1918, p.2; sept. 1918: "Die Steinblöcke", în L, II, nr. 377, 1918, p.1; S, II, nr. 43, 1918, p.7; oct. 1918: "Alt-Heidelberg", în L, II, nr. 397, 1918, p.1; 3-4 nov. 1918: "Der Talisman/Talismanul", de L. Fulda, în L, II, nr. 42), 1918, p.1; vezi și în Rebreanu, L., *op.cit.*, p.1; Freund, W., *Die Operette in Rumänien*, în RWB, I, nr. 7, 21 apr. 1918, p. 14-16.

¹⁰ Vezi în GB, XXXVIII, nr. 130, 11 apr. 1917, p.2; Idem, nr. 149, 14 mai 1917, p.2; nr. 170, 5 iunie 1917, p.2; nr. 174, 9 iunie 1917, p.2; în S, II, nr. 112, 29 apr. 1918, p.2; Idem, nr. 114, 1 mai 1918, p.3; nr. 141, 1 iunie 1918, p.3; și în Masoff, I., *op.cit.*, 1974, p. 142; Fassel H., *op.cit.*, 1996, nr. 4, p. 95.

Un alt voiaj desfășurat între 5 mai-2 iunie 1918 în zona Brăila, Buzău și Ploiești a favorizat anumite montări de piese având o tematică adecvată exigențelor receptorului, compus în majoritate dintr-un similar tronson de ofițeri și soldați¹¹.

Putem concluda cu privire la utilitatea unor atari dezvoltări artistice realizate în afara perimetrului capitalei României de către ansamblul de teatru german că, în adiacența unor factori obiectivi/subiectivi care au grevat/degrevat marja de succes relativ/absolut, turneele menționate au însemnat un necesar teren de confruntare între arta scenică occidentală și setul de valențe propriu unui auditoriu de încărcătură eclectică specifică în plan cultural. Prin anumite componente valorice intrinseci, dezvoltate ulterior în forma și fondul reprezentării actoricești, atari peripluri în alte zone decât cele strict urbane au însemnat o interesantă modalitate de travaliu moral-spiritual pe seama grupului de truditori ai Thaliei.

Această tentativă meritorie a fost realizată deseori în coroborare cu alte inițiative(conferințe publice, expoziții, seri literare, recitaluri dramatice), toate reunite sub un identic generic prin tocmai soluția acceptată de a se recurge la aportul altor ansambluri(soliști și virtuozii), invitate în concerte de operă, operetă, cabaret și varieteu. Astfel încât opțiunea pentru un "teatru vorbit" (Sprechtheater) să poată fi treptat extinsă la varianta sonoră de "teatru muzical" (Musiktheater) pe seama unui public elevat.

Între coordonatele unui flux cultural precum cel enunțat pot fi cadrate reprezentațiile inaugurate în debutul lunii mai 1917 pe scena Teatrului Național de către colectivul Operei Curții din Darmstadt (cu lucrări de Beethoven, Mozart, Rossini, Wagner), ca și genul de operetă-idilă înfățișat de trupa de la "Theater an der Wien" în seria de 15 spectacole, însumând partiturile muzicale a trei compozitori la modă (L. Fall, F. Lehár, O. Strauss).¹² Pentru ca ulterior, în februarie 1918, un același public avizat să audieze șapte manifestări scenice consecutive ale tragedianului Alwin Neuss; iar din 15 aprilie să se delecteze cu urmărirea suitei celor patru spectacole de cabaret, farse și varieteu montate de către "Kleinkunstbühne Schlettingen aus Wien", ca și cu cele patru seri de operetă germană (2 titluri) de la sfârșitul aceleiași luni calendaristice. Și nu în ultimă instanță putem invoca demersul Operei Curții din Dessau, care a expus un întreg ciclu wagnerian și a concertat în sala Ateneului simfoniile lui Beethoven, Brahms și alții. Vodevilurile reluate de către teatrul "Trianon" de la Berlin, între 24-29 mai 1918 au consemnat un alt succes facil pe seama invitațiilor din străinătate, care nu au mai avut răgazul cuvenit pentru a reînnoi suita de turnee și repertoriile aferente, din pricina situației militare agravate în toamna anului respectiv.¹³

Întreaga paletă de manifestări artistice evocate, dintre care multe au beneficiat de statutul de binefacere, au demonstrat faptul că publicul din București a simțit realmente nevoia de spectacol (de teatru, muzică ori versiunea combinată) atât ca modalitate de elevare spirituală, cât mai ales drept supapă de virtuală evadare din marasmul general cauzat de război. Teatrul și muzica au împlinit acum funcția proprie de stimulent vital, fiindcă au concurat deopotrivă la provocarea unei latente absorbții a majorității mișcărilor convulsive și au condus, drept consecință, la producerea altor iluzii, ce nu au avut deloc rolul scontat de înlocuitor esențial.

O primă întrebare de sorginte retorică se poate rosti cu privire la dezvoltarea validată/invalidată, restrânsă/extinsă din unghi calitativ/cantitativ a ansamblului de teatru german la București în intervalul temporal abordat. Iar o altă interogație exprimată se referă direct la receptarea comprehensivă/aprehensivă a dramaturgiei străine de către publicul

¹¹ Vezi nota anterioară.

¹² Vezi în GB, I, nr. 143-145, 147, 150, 154, 156, 159, 160, 163, 1917, p. 2; RWB, I, nr. 2, 3 1917, p. 19; SI, I, nr. 2, 3, 1917, p. 7, 9; și în Masoff, I., *op.cit.*, 1974, p. 142; Fassel, H., *op.cit.*, 1996, p. 151; Idem, *op.cit.*, 1996, nr. 4, p. 94.

¹³ Vezi în L, II, nr. 160, 1918, p. 2; S, II, nr. 25, 28, 1918, p. 1, 2; SI, II, nr. 33, 1918, p. 9; S, II, nr. 97, 1918, p. 3; L, II, nr. 229, 1918, p. 2; S, II, nr. 100, 1918, p. 2; L, II, nr. 231, 248, 249, 253, 264, 1918, p. 2; S, II, nr. 101, 105, 122, 1918, p. 2; RWB, II, nr. 7, 1918, p. 17-19; L, II, nr. 256, 1918, p. 2; L, II, nr. 248, 1918, p. 2; S, II, nr. 119, 133, 1918, p. 3; și în Masoff, I., *op.cit.*, 1974, p. 162; Fassel, H., *op.cit.*, 1996, p. 151; idem, *op.cit.*, 1996, nr. 4, p. 95.

românesc; un fapt cu anumite consecințe ulterioare în legătură cu seria de contacte directe/mediate, de un caracter bi/multilateral între datul cultural/spiritual autohton și cel european.

Încercarea de propagare a artei teatrale germane a aflat în capitala României un teren propice pentru montări scenice și soluții regizorale într-un flux permanent, repertorizat ca atare pe durata celor patru stagioni dintre anii 1917-1918. Întreaga activitate fusese elaborată în conjugare cu strădania benefică de a aborda similara producție valorică continentală/mondială, ilustrată de/prin autori clasici și contemporani, ce au conlucrat cu cei germani(și austro-ungari) la transpunerea în practică atât a unei părți omogene a culturii dramatice universale, cât și la impunerea soluțiilor oferite de teatrul modern, prin reluarea dialogului dintre tradiție și inovație.

Acest creuzet/laborator de trudă efectivă localizat în Bucureștiul anilor terminali ai primei conflagrații, rămâne definit prin existența și acțiunea trupei germane a Teatrului Național, dar și a "Societății Dramatice Române". Ambele echipe au vădit în deopotrivă măsură intenția nedisimulată de a se forma/informa competitiv valoric sub girul unor pertinente conduceri artistice. Nu se neglijase acum nici importanța altui factor deosebit, reprezentat de politica repertorială adaptată dar aflată totuși în strânsă dependență de cerințele vremii. Putem trece facil la detalierea câtorva motive esențiale ale unei atari repieri programatice, conforme conjuncturii momentane și vizualizate prin: valoarea genuină a mănunchiului de interpreți, influența perenă survenită dinspre teatrele de obârșie, optica criticii de profil în a cultiva dirijat gustul față de teatru al publicului consumator și, în fine, impactul factorului extern, acceptat și drept sursă de inspirație pentru realizarea scenică într-un triplu plan (autori, actori, spectatori). Rezultanta firească imediată a constat în reprezentarea multor capodopere clasice, moderne ori contemporane, aparținând în egală măsură literaturii dramatice românești, cât și celei străine. Cu notificarea că cele două grupări actricești au manifestat variate disponibilități interpretative în încercarea de a creiona un corp deplin unitar și de a oferi coerența necesară unui exercițiu de reală conștiință artistică în relația față de clasici și contemporani, ca și în raport cu anumite genuri predilect abordate (comedia, drama, tragedia).

Starea de fapt existentă în intervalul descris a atras inerent după sine ivirea unor calificative exprimate peiorativ în literatura de specialitate despre un atare "fenomen izolat" și cu un caracter "ambulant" anatemitat. Referirile în cauză au vizat astfel tocmai aspectul de relativă izolare a manifestării teatrale, depistată într-un dublu sens, atât prin limba de comunicare, cât mai ales prin mesajul transmis. Urmarea percepută legic a constat în audiența mult mai scăzută a spectatorilor autohtoni, care trebuiau oricum să supraviețuiască unei umiltoare moralicește ocupații militare străine.

Un asemenea sentiment general culpabilizant fusese adeverit treptat și de interesul minim arătat de către ansamblul teatral german față de anumite teme majore ale culturii românești, sesizată aprioric prin inserția traducerilor. Iar faptul că niciuna de piesele vreunui autor local nu fusese deloc pusă în scenă între anii 1917-1918, depune mărturie de netăgăduit în acest sens. Mai ales în contraponderă cu menirea aparte asumată de către "Societatea Dramatică Română", care obligată de un context politic dificil, a admis varianta de existență și acțiune convenabilă pe moment, dar dihotomică oarecum în raport cu modalitatea de lucru sugerată de restul trupei găzduit vremelnic de capitala Moldovei.

Mai ales că incriminările lipsite de substanță au exagerat un dublu rol angajat de bună voie: unul de model prin bucățile traduse și montate scenic după exemplul societăților similare de la Berlin și Viena, dar și altul de echilibru, insuflat oficial și privitor la relația concurențială indirectă cu colegii aflați în majoritate la Iași.

Punctele de sporadică tangență între ansamblul german și cel românesc pe scena Teatrului Național au fost ușurate, dincolo de anumite firești contacte umane și de manifestarea reciprocă a simpatiei profesionale, de instanța comunicantă într-un dublu sens, de liant și judecător, respectiv publicul-spectator, dar și de ziariștii-critici din presa de profil. Cu toții au receptat fenomenul dramaturgic într-un mod bidirecțional și au colaborat la sporirea impulsurilor constante valoric și continuative numeric în sensul întărirea dialogului atât de necesar și fructuos de ambele părți. Viziunea argumentată în extensie și de

comun acord a situat în centrul atenției faptul că *TEATRUL* a însemnat și va rămâne pe mai departe, indiferent de limba maternă, de componența/compoziția actorilor și de concepția novatoare/tradiționalistă scenico/regizorală, aceeași vitală placă turnantă în cooperarea dintre ființele umane reprezentând națiuni, culturi și țări distincte în peisajul extins continental.

Segmentul de timp de numai doi ani(1917-1918) referitor la destinul și fapta ansamblului de teatru german din București oferă exemplul unui meritoriu demers făcut pentru extinderea granițelor cognoscibile ale artei și culturii dincolo de cele politice și în defavoarea supremației momentane a evenimențialului diplomatico-militar. Situație ilustrată convingător de soarta manifestării teatrale într-un context strict delimitat și care a făcut rabat la un crâmpiei din trecutul apropiat al României la sfârșitul primei conflagrații mondiale.

STELIAN MÂNDRUȚ

DAS BUKARESTER DEUTSCHE THEATER (1917-1918). ENTWICKLUNG UND FOLGEN

(Zusammenfassung)

Ein der erste Frage, fast rhetorisch hinbetrachtend seiner standhafter oder behindeter Entwicklung, beschraenkt oder erweitert Geltung könnten wir jetzt hier gegenüber des deutschen Ensemble aus Bukarest der erwachten Zeitspanne stellen. Im Anhang mit der Akzeptierung oder Ablehnung der gegebenen Dramaturgie von dem ortlichen Publikum; und auch über die vermutenen Nachteile der unmittelbare oder direkte Beziehungen, bei-oder vielseitiger kulturellen-geistlicher und des autochthonen gegenüber der europaeischen Charakter. Die Aufmerksamkeit für die Verbreitung des deutschen Kustes fand in der Hauptstadt Rumaeniens, wachrend der 4 Spielzeiten, zwischen den Jahren 1917 und 1918, einen günstigen Gebiet für die Inszenierungen und spielleiterische Lösungen in einem ununterbrochenen Strom. Der Versuch die weltliche Werke oder die vom unseren Kontinent stammenden, bekanntzumachen durch die klassische und zeitgenössische Dramatiker vorteilhaft war; weil all die, neben den Deutschen(und den Österreich-Ungaren) zur Verwirklichung einer theatralischen Kultur schaften, gleichzeitig umsetzt, sowie die Durchsetzung des modernen Theater und der Wiederaufführung zwischen Tradition und Inovation.

Als südosteuropaeische Stadmilieu, bleibt doch Bukarest auch als Schmelztiegel für die Existenz und die Taetigkeit des deutschen Theatertruppe, sowie für die "Rumaenischen Dramatischen Gesellschaft" in der erwachten Zeitraum. Beide hatten in Vorsicht sehr gute Schauspielergruppen wertvoll ausgezeichnet zu bilden, die vor einer mangelhaften kunstvoller Leitung geführt waren. Diejenige Faktoren, die auf den Repertoire und auf der leiterische Politik beeinflussen, könnten wir die Folgende zahlen; die Begabung der Schauspieler, das herkommender Abstammungsinstitutionen, der Krieg und seine Beeinflüssungen, der letzte als Intuitionsmittel des bühnischen Vorgehen in dreifaltigen Ebene: die Theaterdichter, die Schauspieler und die Zuschauer. Hier spielte ebenfalls die Sachkritik eine wesentliche Rolle, weil sie als künstlerische Schönheitsgefühl des Publikum zu üben und zu entwickeln, versuchte, um besser die wertvolle Bühnenliteratur zu verstehen und zu lieben. Das Akzent der Ergebnissen faehllt auf die klassischen Meisterwerke durch die neue Aufstellungen moderner Theaterstücke des rumaenischen oder der auslaendischen Literatur. Und noch etwas sehr wichtig, dass Bedeutend für die Schauspielerensemble war, bzw. die Faehigkeit sich einheitlich zu gruppieren, die Verschiedenheit der Darstellungen um die Verfügbarkeit und die nötige Zusammenhaengigkeit der klassischen und zeitgenössischen Arten zu erklaren, wie z. B. in die Komödien, Dramen, Tragödien usw.

So dass das deutsche Theater aus Bukarest, in der Fachbibliographie als "einsamer" und "wandernder" Erscheinung, oftmals betrachtet war, der dingliche Bezugnahme seiner relative isolierende Zustandes des Verbindungsspraches und der übertragenen Auftrag. Und mit gleichen

Folgen die Emphang der ortlicher Zuschauer, die wegen der fremden militaerischen Besetzung stark verkleinert wurde.

Leider zeigte die Künstlerschaft keine grosse Anteilnahme für die Themen aus der rumaenischen Kultur, die auch in deutsche Sprache übersetzt waren. So z. B., kein autochtoner Dramatiker zwischen den Jahren 1917-1918 dargestellt wurde, und dass auch das Schuldgefühl hinüber der dortigen gefandenen B hnenliteratur beweisst. Im Gegenteil mit dem "Rumaenischen Dramatischen Gesellschaft", die sich mit andere Fragestellungen gegenüberstellte, die auch wegen des diplomatisch- politischen Kontaktes, beeinflusst waren; diesbezüglich das wichtige Problem seiner Einstehung und seiner Aeusseurung im Rahmen einer zergliederten Staates, nicht immer zutraeglich im Vergleich mit der gleichförmige Theaterinstitution die nach Jassy zufl chtete. Man machte ihr oft Vorwürfe, offensichtlich sie eine doppelte Rolle erfährt hatte: a) als Vorbild, durch die übersetzte Aufführungen, während sie die Berliner und Wiener Theatergesellschaften als Beispiel betrachtete; b) als Gleichgewicht in der mittelbare Beziehung mit der ganzen nach Moldaus Hauptstadt ausiedelte Schauspielertruppe.

Die vorübergehende Verbindungen des deutschen mit der rumaenischen Theaterensemble aus Bukarest, jenseits der menschlichen Anschlüssen, der gegenseitigen Symphatie und der beruflichen Ehrerbietung, der gemeinsamer Bestandteil der beiden b hnerische Gesellschaften, das Publikum war, die eine Bindenmittel und ein strenger Richterfunktion hatte; und nicht zuletzt die Leute der Fachtheaterkritik. All diese haben das Theater als Phaenomen in zweiseitiger Weise emphanen, der "sine die" die Zusammenarbeit, die Vermehrung der beharlich und fortsetzende Antriebe der notwendiger und vorteilhafte Teile.

Um die nebensaechliche Vermutung, dass das *THEATER*, unserer Meinung, gleichgültig in welcher Sprache, der Schauspieler zusammensetzung und der regisseurischen Konzeption, doch eine Brücke zwischen Völker, verschiedenen Laender der europaischen Landschaften bezeichnet. Das Bestehen und die Taetigkeit des deutschen B hnentruppe in der Hauptstadt Rumaeniens zwischen den Jahren 1917-1918, verbleibt ganz bestimmt ein lebendes Beispiel des verdienstvollen Versuch für die Erweiterung der kulturellen und künstlichen Grenzen, drüber die politischen, obwohl die diplomatisch-militaerischen Ereignisse eine andere Richtung zeichnete. Sowie wir, in diesem wenigen Zeilen, aus der zeitgenössische Vergangenheit Bukarest am Ende des Ersten Weltkrieges, erfahren haben.

UN DESTIN ÎN VÎLTOAREA MARII ISTORII: ÎNVĂȚĂTORUL ȘI PREOTUL GRECO-CATOLIC SIMION COLCERIU

Cum șansa ieșirii din anonimatul considerațiilor generale ori a celor de ordin statistic îi este dată fiecărui destin individual, evident în măsura în care datele acelei existențe au darul de a spune ceva semnificativ pentru îmbogățirea și nuanțarea cunoașterii epocii, în cele ce urmează vom stărui asupra unei biografii ce, credem, satisface amintita cerință. Este vorba de viața unui român ardelean, care, trăitor între 1910 și 1989, a fost învățător (1928-1940), apoi preot greco-catolic (1942-1948), din nou învățător (1948-1970), dar și, până la moarte, preot. Numele său: Simion Colceriu.

De-a lungul celor aproape opt decenii de viață, Simion Colceriu a trăit toate momentele de turnură ale cursului istoric românesc, fără a-l mai apuca pe acela din decembrie 1989. Dacă ne oprim doar la schimbările survenite în privința condiției sale juridic-cetățenești, în spațiul și timpul existenței sale, Simion Colceriu a fost pe rând cetățean al Imperiului Austro-Ungar (1910-1918), al Regatului României (1918-1940), al statului maghiar (1940-1944), "supus" al administrației militare sovietice – Consiliul Consultativ pentru Ardealul de Nord - (1944-1945), din nou cetățean al Regatului României (1945-1947) și apoi al Republicii Populare Române și Republicii Socialiste România. Nu este deloc puțin pentru viața unui om, decisiv marcată de fiecare dintre schimbările înșirate. Mai mult decât multora dintre contemporani, momentele 1940 și 1948 au determinat schimbarea cursului vieții lui Simion Colceriu, înscriindu-i în biografie date ale căror semnificații merită a fi evidențiate întrucât ele nu sunt lipsite de o anume relevanță generală, dar și de una specială.

Precizările succesive relative la condiția acestei existențe înseamnă, dincolo de schițarea dramaticului curs al vieții unui om, ne conduc și la o reducere progresivă a limitelor ariei de investigație: de la nivelul milioanelor de conaționali, la acela de circa 1750, cât reprezenta preoțimea Bisericii Greco-Catolice în anul 1948. De aici, consultând datele Șematismului Eparhiei de Cluj-Gherla¹ care înscrisa preoții celor 451 de parohii existente la sfârșitul anului 1947, ajungem la cei 407 preoți consemnați, iar, mai departe, la cei 31 de preoți ai districtului protopopesco al Clujului, între care aflăm, în parohia Satulung, numele lui Simion Colceriu².

Grație documentelor și informațiilor încredințate nouă de către preoteasa Maria Colceriu devine posibilă ilustrarea unui caz ce confirmă vechea sentință a cronicarului privind relația dintre bietul om și vremuri. Acceptând că Istoria ("vremurile") determină răscruci ale destinelor individuale, cunoașterii circumstanțelor specifice, nicidecum nu îi pot fi refuzate acele valențe ce obligă la o nuanțare a enunțurilor grăbit generalizatoare. Deși, aparent, prezintă un prevalent interes biografic, ele înseamnă un câștig și pentru istoriografie. Este foarte important să știm ce s-a întâmplat pe scena și în culisele palatului Belvedere din Viena, la București, Budapesta, Berlin, Roma și Moscova, în august 1940, sau la Moscova, Blaj și Cluj, în 1948, dar nu mai puțin importantă este cunoașterea modului în care deciziile ultimative ale puternicilor vremii s-au repercutat asupra vieții celor mărunți, a existențelor individuale ce sunt îndreptățite să-și revendice dreptul de a fi fost parte a

¹ Un exemplar din ediția *Șematismului* se află în păstrarea Ierom. prof. univ. dr Silvestru Aug. Prunduș-OSBM, Cluj-Napoca. Datele la care facem trimiteri au fost publicate în vol. Silvestru Aug. Prunduș, Clemente Plaiianu, Alexandru Nicula, Ioan M. Bota, Ion Costan, *Cardinalul Iuliu Hossu*, cu o postfață de Arhiepiscop Cardinal Dr. Alexandru Todea, Editura UNITAS, Cluj-Napoca, 1995, p. 305-411. În continuare [Prunduș-Plaiianu ...].

² *Ibidem*, p. 359.

jocului. Marile evenimente i-au obligat întotdeauna pe cei mulți ori să afle soluțiile de acomodare la noile situații create ori să le refuze, atitudinea adoptată fiind dictată atât de instinctul de conservare, cât și de propriile concepții sociale și politice sau ținând de profilul lor etic, intelectual și spiritual.

Asupra răspunsurilor lui Simion Colceriu la marile provocări ale Istoriei se va stăruie în cele ce urmează. Este șansa pe care ne-a acordat-o preoteasa Maria Colceriu cu puțină vreme înainte de a-și urma soțul la cele veșnice.

1910 – 1940. Simion Colceriu s-a născut la 14 mai 1910, în familia cu cinci copii a cantorului (diac) din Voievodeni (jud. Sălaj). Urmează școala primară în Hida, apoi la Cluj, unde, după primul an de liceu (Liceul “Constantin Angelescu”), se transferă, în 1923, la Școala Normală, pe care o absolvă în 1928. Este numit învățător-director la școala din satul natal unde, în spiritul bunei tradiții ardelene a luminătorilor satului, între altele, tânărul învățător înființează un cor sătesc, la început pe două, apoi pe patru voci. A urmat în 1935, la Cluj, sub bagheta maestrului Augustin Bena, cursurile pentru dirijorii de cor. Înființează și conduce organizația locală a “Șoimilor Carpaților” din cadrul amplei mișcări culturale, sportive și patriotice ardelene tutelată de profesorul Iuliu Hațieganu. Participă la serbările “Șoimiadelor” în diferite localități din zonă, dar și la Cluj, la București (1936) și la Praga (1937)³.

A avut între preocupări și organizarea unei cooperative sătești și a făcut și politică liberală, el fiind șeful organizației locale, ales în 1935 în Comitetul județean Cluj al Partidului Național Liberal⁴.

Orizontul său cultural-intelectual precum și paleta preocupărilor sale concrete de dascăl al satului său pot fi lesne conturate la o repede privire între cărțile rămase din biblioteca personală⁵.

1940 – 1948. Cedarea părții de Nord-Vest a Ardealului, în urma ultimatumului germano-italian de la Viena, a pus întâia mare problemă existențială pentru tânărul învățător în vârstă de 30 de ani. Dacă timp de 12 ani condiția sa cetățenească și socială era în acord cu contextul social-politic general în care trăia și activa, astfel spus, exista o stare de normalitate în raporturile lui ca individ cu societatea, din august-septembrie 1940 termenii contractului său social s-au schimbat radical. Este dureros regretul că nu vom mai putea ști ceva despre dimensiunile trăirilor rupturii produse de schimbarea brutală a statutului de cetățean român în acela de cetățean maghiar. Știm totuși ceva esențial. Anume că Simion Colceriu nu a pornit-o pe calea pribegiei și, rămas între ai săi, a găsit o soluție convenabilă. Amenințat de pericolul mobilizării (era sergent T. R. din 1932), învățătorul de vocație care era va continua să-și servească semenii, dar de pe altă platformă, aceea de preot. A fost unul dintre beneficiarii măsurilor luate ad-hoc de episcopul Iuliu Hossu, prin care li s-a permis (pe lângă “bacalaureați”) și “normaliștilor” să acceadă în Academia Teologică Greco-Catolică din Cluj, unde între 1940-1942 parcurge primii trei ani de studiu, ulterior sfințirii ca preot absolvind și pe cel de la patrulea. A fost hirotonit la 24 mai 1942, în catedrala “Schimbarea la Față”, de către episcopul pe care l-a venerat tot restul vieții. Căsătorit cu Maria Dărăban din Cluj, preotul Simion Colceriu avea să fie introdus, la 5 iulie 1942, în parohia Satulung, (jud. Cluj). Cu această dată, proaspătul preot deschidea un “Registru de liturghii” – o evidență a serviciilor divine celebrate, de unde vom afla o sumă de date în măsură să ne ofere o imagine cât de cât conturată a noii sale ipostaze, aceea de părinte spiritual al comunității încredințate spre păstorire. Înscrisurile din filele registrului ni-l înfățișează pe preotul paroh intermediind rugăciunile și păsurile existențiale ale sătenilor în fața Puterii Divine. Unele din “intențiuni” au rămas secrete (“Ad intentionem...” “La intenția lui...”), altele sunt explicate. Astfel, părintele Colceriu s-a rugat pentru vii și morți, pentru bolnavi, pentru oameni în necaz, “pentru casă și semănătură”, “pentru iosag” (inventarul viu al unei gospodării), “pentru norocul căsiei lui...” etc. Fiind ani de război

³ Datele biografice ne-au fost oferite de preoteasa Marioara Colceriu.

⁴ *Națiunea română*, Cluj, nr. 127, din 17 septembrie 1935.

⁵ O parte dintre cărțile bibliotecii învățătorului Simion Colceriu au intrat în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.

apare firească “intențiunea”, des întâlnită, “pentru Pace”, “pentru Pacea lumii”. La 20 octombrie 1944 aduce “Mulțumită că am scăpat de pericolul războiului”, repetată în zilele ce au urmat. În 25 noiembrie 1944 se ruga “pentru morții eroi cari au eliberat satul”. Devin tot mai dese înscrisurile “Pentru întoarcerea păcătoșilor”, iar în noiembrie 1944 este atestat un caz de profanare. După cum ne-a încredințat preoteasa Maria Colceriu, părintele Simion a preluat în toamna lui 1944 și atribuțiile de dascăl al școlii așa încât devin explicabile “intențiunile” repetate : “Pentru copiii de școală”. Notăm, pentru luna martie 1945, prezența în registrul respectiv a unor nume de maghiari care solicitau serviciile preotului Colceriu: Balint Balazs, Șandor, Ghizela Csaki și Șandor Jakob.

Deși rămân predominante notațiile circumscrise cercului familiei sale și comunității sătești în care servea, odată cu apariția numelui lui Iuliu Hațieganu (11 aprilie 1945) și al lui Emil Hațieganu (17 august 1945), “Registrul de Liturghii” la care ne referim ilustrează și conectarea preotului din Satulung la evoluțiile din plan politic național. Prezența numelor celor doi frați Hațieganu se explică prin declanșarea unor vehemente atacuri împotriva lor de către propaganda comunistă. Evident, cele două mari personalități îi erau apropiate, primul în calitate de comandant al organizației “Șoimii Carpaților”, iar cel de al doilea ca președinte al Comunității Naționale a Românilor din Nordul Transilvaniei în perioada ocupației horthyste.

La curent cu evenimentele, la data de 20 mai 1946, găsim consemnarea : “Pt. I. Antonescu și cei condamnați cu dânsul. Isp[ășirea] pă[atelor] și să-i scape Bunul D[umne]zeu” și, din nou, la 27 și 28 mai 1946: “Pt. Ioan Antonescu și cei condamnați cu dânsul”. Datate în intervalul dintre pronunțarea sentinței și execuția osândiților, “intențiunile” celor trei Liturghii înseamnă o firească reacție a preotului care era față de grozăvia hotărârii judecătii omenesti, dar mai înseamnă și replica cetățeanului Simion Colceriu la vehemența campaniei propagandistice comuniste. Cu aceeași “sfântă mânie proletară”, de data aceasta în vara și toamna anului 1947, era cerută în presă și prin manifestări publice ale agitatorilor comuniști, condamnarea la moarte a lui Iuliu Maniu. Răspunsul preotului din Satulung erau rugăciunile sale din 1 și 2 octombrie pentru soarta celui ce era idolul satelor românești ardelen: “Int[ențiunea] of[erentului] rug[ăciunii]: Iuliu Maniu”.

Înmulțirea faptelor stricătoare de rânduieli se reflectă în frecvența “intențiunilor”, “Pt. întoarcerea păcătoșilor” și “Pt. întoarcerea păcătoșilor din parohie” (*passim*). În 26 și 30 mai și în 10 iunie 1947 “intențiunea” a fost: “Pt. repararea vătămarilor de lesse majestate divină, profanări”, iar în 23, 25 iunie și 2 iulie 1947: “Pt. descoperirea răufăcătorilor bisericii, cari au devastat-o”. În iulie 1947, în trei rânduri, se ruga: “Pt. cei ce nu cercetează biserica, să le dea D[umne]zeu gând să o cerceteze”.

Specifice confesiunii au fost numeroasele Liturghii servite pentru: “Inima lui Isus”, pentru Papa Pius al XII-lea, pentru misiuni și misionari. În iunie-iulie 1946, sumele colectate în urma a 15 Liturghii au alcătuit: “Stipendiul vărsat pentru capela greco-catolică a Românilor deportați din Paris”. “Int[ențiunea] oferentului” din 29 ianuarie 1947 era: “stipendiu în folosul elevilor din Colegiul Român din Roma”.

În rest, consemnările de până la 15 octombrie 1948 privesc viața cotidiană a parohienilor: rugăciuni pentru casă, pentru semănături, pentru sănătate, pentru ploaie (12 august 1946), sau “întoarcerea lui Gheza spre soție, casă”, pentru “întoarcerea la calca cea bună” etc. Preotul Colceriu aduce mulțumiri pentru darurile cu care a fost învrednicit și se roagă pentru el și familie (“cerere de prunci”). Unele dintre intențiile Liturghiilor, precum: “Pentru sfințirea mea proprie și a preoților cu intenția de a se consfinți Sfintei Inimi a lui Is[us] pe veci” (4 iunie 1948), “Întărirea în credință a parohienilor” (2 august 1948), “Pentru mine, pr. Simion și Mărioara, soția mea, să fim ocrotiți” (4 și 5 octombrie 1948), lasă totuși loc pentru conotații ce trimit la presiunea crescândă a regimului comunist asupra Bisericii Greco-Catolice.

Un al doilea registru de evidență ne oferă date suplimentare. La cele 626 de suflete ale parohiei Satulung înscrise în Șemantismul din decembrie 1947, slujbele duminicale erau frecventate de un număr de credincioși ce dau o medie de 250-300. Ultima cifră ridicată – 250 – este consemnată pentru ziua de 15 August 1948 – Sfânta Maria, după care erau

constant înregistrați câte 200 de credincioși prezenți la slujbele duminicale de până în 19 septembrie. Duminica următoare – 26 septembrie – înregistra 150 de credincioși, pentru ca în 3 octombrie 1948 să mai fie consemnată participarea doar a 50 de credincioși. Aceasta a fost ultima slujbă greco-catolică duminicală oficiată în biserica din Satulung. Registrele mai înscriu încă 6 Liturghii celebrate în aceeași biserică – dar în zilele de peste săptămână, ultima fiind aceea din ziua de vineri, 15 octombrie 1948 – cu 17 credincioși, după care apare notația: “Biserica din Voivodeni”.

Se încheia, așadar, pastorația preotului Simion Colceriu în parohia din Satulung. Mai notăm la acest capitol al vieții preotului Colceriu faptul că în ziua “Adunării de la Cluj” – 1 octombrie 1948 –, vinerea, el se afla în biserica parohiei sale și celebra Sfânta Liturghie în prezența a 23 credincioși, iar în ziua de 1 decembrie 1948 – data Decretului nr. 358, de scoatere în afara legii a Bisericii Greco-Catolice – fusese deja obligat să părăsească și biserica din satul său natal, Voivodeni. Dacă în Satulung “revenirea ... la cultul ortodox român” – termenii Decretului 358 – se consumase la începutul lunii octombrie 1948, pentru Voivodeni registrele amintite au câteva notații care se cer relevante. Sunt consemnate 7 Liturghii celebrate în zilele de 17, 24, 30, 31 octombrie, 5, 7 și 21 noiembrie 1948. Cu excepția zilelor de 30 octombrie și 5 noiembrie (sâmbătă, respectiv vinerea) toate celelalte au fost duminici. După ce în 17, 24 și 30 octombrie este notată participarea a doar 6 credincioși și apoi a câte unuia în 31 octombrie, 5 și 7 noiembrie sunt consemnați 250, 200 și 250 credincioși. Sunt cifre ce indică convulsiile “revenirii” și care reclamă o anchetă specială printre supraviețuitorii respectivelor momente.

Sematismul deja citat indica pentru parohia Voivodeni – azi jud. Sălaj – din districtul protopopesic Gârbou, ca preot al celor 1282 de suflete pe Ambroziu Plaian. [Prunduș-Plaianu, p. 369, 372];

Nu cunoaștem împrejurările concrete în care a avut loc “revenirea” credincioșilor din Voivodeni dar după numărul participanților din zilele de 31 octombrie, 5 și 7 noiembrie 1948 se poate deduce un ultim puseu al dramaticului proces trăit de respectiva comunitate.

Începând cu data de 12 decembrie 1948 sunt consemnate “intențiunile” Liturghiilor celebrate “acasă la noi în Voivodeni”. În dreptul rubricii “numele cantorului” era menționat constant acela al soției sale, dar și al altora, rude sau apropiați (Nicu Colceriu, Gavril Colceriu, Irina Pop, Sabina Pop, Ana Pop din Satulung, Sora Ieronima, Florica Olteanu, ș.a.). În cursul anilor 1949 – 1950 apare des numele unui preot concelebrant: Victor Olteanu [În 1947, în Eparhia de Cluj-Gherla erau doi preoți cu numele Victor Olteanu, unul paroh în Sיעוץ, Năsăud, și un altul în Trestia, jud. Cluj. Cel de al doilea este probabil apropiatul lui Simion Colceriu, alături de care a oficiat și pentru care se ruga începând din iulie 1950; Prunduș-Plaianu, p. 349-351, 371] de câteva ori al preotului Marina [probabil un preot din Maramureș; Bota-Ionițoiu, p. 90-91⁶] și al preotului profesor C[hișiu] S[imion] [În 1947, profesor dr. Simion Chișiu, la Catedra de Pastorală și interimar la Morală a Academiei Teologice din Cluj; Prunduș-Plaianu, p. 308-311. A concelebrat, *acasă la noi în Voivodeni*, în 20-23 III 1950], câte o dată al preoților Vasile Gherman [În 1947, preot în Bădești, jud. Cluj. Arestat în 10 X 1951, condamnat la 6 ani, pentru sprijinirea preotului fugar Eusebiu Cutcan; Prunduș-Plaianu, p. 403; Bota-Ionițoiu, p. 76-79] și Ioan Sângeorzan [În 1947, preot în jud. Năsăud; Prunduș-Plaianu, p. 341, 401]. Acestea au fost numele celor care i-au ținut companie de-a lungul anilor în care a oficiat serviciile divine în clandestinitate – “în catacombe”. Urmărind înscrisurile “Registrului ...”, de la data de 12 decembrie 1948, până la 30 martie 1957, numerotate de la 2019 până la 2692, aflăm răspunsurile preotului Simion Colceriu la brutalele provocări ale regimului comunist. Această secțiune a documentului, prin înscrisurile sale, socotim că dobândește o valoare excepțională, prin aceea că reprezintă o rară mărturie directă, scrisă, a practicii oficierii “în catacombe”. Au fost mulți preoți care au servit clandestin, dar din motive ușor de înțeles, nu au consemnat în scris faptul. Chiar dacă se vor fi păstrat și alte asemenea consemnări nu le presupunem a fi fost făcute cu

⁶ Ioan Bota, Cicerone Ionițoiu, *Martiri și mărturisitori ai Bisericii din România (1948-1989). Biserica Română Unită cu Roma, Greco-Catolică. Biserica Romano-Catolică*, Ediția a II-a, prefață de Doina Cornea, Editura Patmos, 1998, trimiteri: [Bota-Ionițoiu ...].

explicitări atât de periculoase pentru autorul lor, așa cum sunt câteva dintre cele redate în continuare. Înainte de a trece la selectarea înscrisurilor care-i definesc atitudinea față de situația în care ajunsese Biserica Greco-Catolică din România după anul 1948, socotim a prezenta interes și un detaliu biografic care-și are și el o semnificație aparte. Este vorba despre aptitudinile sale muzicale care l-au făcut un apreciat dirijor de cor școlar și sâtesc în anii când profesa în învățământul rural interbelic. După ce în 1949 revenea la prima sa profesie, aceea de învățător în satul natal, a ajuns în situația de a prelua și atribuțiile de conducător al corului școlii. Este binecunoscut faptul că repertoriului formațiilor corale îi erau impuse piese pe care le aflăm în total dezacord cu gândurile și convingerile sale intime, atâta cât le găsim consemnate în paginile din care le-am preluat. Ne aflăm în fața unui exemplu de duplicitate la care cursul vieții unui om a fost condus de asprele realități ale epocii în care noul regim politic își consolida și manifesta puterea absolută în societatea românească.

Așadar, în paginile registrului întâlnim notații precum:

- În 27 decembrie 1948, "Pentru biruința bisericii catolice și stingerea comunismului";
- În 12, 14 și 15 ianuarie 1949, "Pentru credincioșii cari n-au trecut la ort[odocși] din Stlg. [Satulung]";
- În 25, 26 și 27 aprilie 1949, "Pentru salvarea Episcopilor noștri, a bis[ericii] unite cat[olice]";
- În 29 mai 1949, "Pentru salvarea preoților și Episcopilor din închisori";
- În 14 august 1949, "Pt. [Pentru] întărirea credinței: Pr. [cotul] Simion, Marioara și Maria";
- În 21 și 28 august 1949, "Pt. casa noastră: Pr. Simion, Marioara și Maria";
- În 6 septembrie 1949, "Pentru Episcopii și Preoții din închisori și cei fugiți";
- În 25 septembrie 1949, "Pt. salvarea Episcopilor noștri și biruința bisericii catolice";
- În 23 octombrie 1949, "Pt. familie: Pr. Simion, Marioara și Maria, pentru scăparea din greutățile de azi";
- În 25 octombrie 1949, "Pt. scăparea Ep.[iscopilor], Pr.[eotilor] și a tuturor din urgia în care ne găsim: comunismul";
- În 26 octombrie 1949, "Pt. salvarea Ep. și Preoților din închisoare și din urgia aceasta";
- În 2 noiembrie 1949, "Pt. salvarea Ep. și Preoților noștri din închisori";
- În 2 decembrie 1949, "În cinstea Sf[întei] I[nimi] a lui Is[us], pentru salvarea Ep. și Preoților noștri din închisori, din munți, păduri și crăpăturile pământului, pentru scăparea noastră din urgia aceasta ...";
- În 4, 6 și 7 decembrie 1949, "Pt. salvarea Ep. și Preoților din închisori, din munți și ascunzișuri";
- În 26, 27 și 28 decembrie 1949, "La Int[ențiunea] S[fântului] P[ărinte] P[apa] P[ius al] XII [-lea]: Î nflorirea bisericii cat[olice], încetarea erorilor și pacea lumii"; (Decembrie 1949 este luna cu cele mai multe servicii divine celebrate – 20, față de lunile de până acum). În 15, 27 și 28 ianuarie 1950, "Pt. Preoții noștri vii";
- În 2, 5 și 12 februarie 1950, "Pentru credincioșii din Satulung cari n-au trecut la ortodocși";
- În 7 martie 1950, "Pt. mine Pr. Simion să-mi împlinească Dumnezeu darul de a servi din nou la altar";
- În 19 martie 1950, "Pt. salvarea Episcopilor și preoților noștri din închisori și asupriri";
- În 10 aprilie 1950, "Pt. Pr. Simion, Marioara, Maria, cei din Satulung cari n-au trecut și pt. întoarcerea celor ce au semnat";
- În 15 aprilie 1950, "Int[ențiunea] P.[rea] [Fericitului] P.[ărinte] Papa: Î nflorirea bisericii, încetarea erorilor și pacea lumii";
- În 19, 20, 21 aprilie 1950, "Pentru biruința bisericii catolice în țara noastră și în lume";
- În 26 aprilie 1950, "Pentru întoarcerea preoților la biserica catolică, a celor trecuți";

Pentru a respecta cronologia consemnărilor, vom prelua din cel de-al doilea registru ("registru statistic") notația din dreptul zilei de 29 aprilie 1950 "Botezat și miruit Ioan Ielciu [lui] Gheorghe Trifan, n[ăscut] 24 IV 1950, ora 10. Nași: Colceriu Maria și Pr. Simion

Colceriu. Moașă: Chiorean Maria, n[ăscută] Vescan, toți din Voivodeni”. Revenind la primul registru, găsim:

- În 10, 11 și 12 mai 1950, “Pt. Re[gele] Mi[hai]. Intenție proprie”;
- În 26 mai 1950, “Mulțumită pentru pază și cerere să fim păziți și de aici înainte”; [Mai 1950 – Luna cu 31 de Servicii Divine zilnice]
- În 7 iunie 1950, “Pt. Teodor Pop, deportat”;
- În 8 iunie 1950, “Pt. Berindean Mihai, dep[ortat]”; [Magistrat din Cluj, arestat și întemnițat 7 ani pentru cauza Bisericii Greco-Catolice; Ionițoiu, A-B, p. 186-187⁷, Bota-Ionițoiu, p. 60];
- În 9 iunie 1950, “Pt. Episcopii, Preoții și mirenii din închisori, etc.”;
- În 12 și 13 iunie 1950, “Pentru salvarea Episcopilor noștri, Canon I”;
- În 19, 20 și 21 iunie 1950, “Episcop Vasile, mort” [Episcopul Vasile Aftenie, decedat în 10 mai 1950 la Ministerul de Interne; Bota-Ionițoiu, p. 21-22]
- În 24 și 25 iunie 1950, “Pt. salvarea țării din ghearele com[unismului]”;
- În 28, 30 iunie 1950, “Pt. Teodor Bindea - Cluj”; [În 1947, preotul Teodor Bindea, paroh în Sânt-Ioana, era protopop al districtului Budac, jud. Năsăud și Mureș; Prunduș-Plaianu, p. 349-351]; [Iunie 1950 – 24 de Servicii Divine celebrate].
- În 9 iulie 1950, “Pt. salvarea Ep[iscopilor] și preoților noștri din închisori, ascunzișuri, etc.”
- În 16 iulie 1950, “Pt. salvarea Episcopilor, Preoților și credincioșilor noștri cari sunt în suferință pt. credință”.
- În 17, 18 și 19 iulie 1950, “Pt. Preot Emilian Lemeny”; [Profesor dr. Emilian Lemenyi, a fost titularul Catedrei de Studiu Biblic, Exegeză și Sectologie, fost decan, prodirector al Academiei Teologice din Cluj, în 1947 prim-ceremonier episcopal în cadrul cancelariei eparhiale Cluj-Gherla; Prunduș-Plaianu, p. 125, 141, 307-308, 311];
- În 23 iulie 1950, “Int[ențiunea] Pr[ea] F[ericitului] P[ărinte] Papa: Înflorirea bisericii încetarea erorilor și pacea lumii”;
- În 27 iulie, 2 și 3 august 1950, “Pt. Pr. Nicolae Pura”; [Canonic, profesor la Catedra de Ascetică și Mistică la Academia Teologică din Cluj, vicar general al eparhiei, ales după arestarea în octombrie 1948 a episcopului Iuliu Hossu și a provicarului general Ioan Chertes⁸; Prunduș-Plaianu, p. 311, Bota-Ionițoiu, p. 140-142];
- În 29, 31 iulie și 1 august 1950, “Pt. Pr. Victor Olteanu”;
- În 30 iulie 1950, “Pentru cei cari nu au ocazia să asculte Sf[ânta] Lit[urghie] din închisori, munci, deportați, etc.”; (Iulie 1950 – Servicii Divine zilnice – 31).
- În 4 august 1950, Sfânta Liturghie a fost celebrată, fără cantor, “La finu Sălică în casă. Voivodeni”.
- În 5, 6 și 7 august 1950, Serviciul Divin săvârșit “În pivniță la Ana, Satulung” cu “6 aș[cultători]” [2 bărbați, 2 femei, 2 copii, Irina Pop din Satulung – cantor].
- În 12, 14 și 16 august 1950, “Preot Simion Chișiu” – “acasă la noi în Cluj”; [În 1947, profesor dr. Simion Chișiu, la Catedra de Pastorală și interimar la Morală a Academiei Teologice din Cluj; Prunduș-Plaianu, p. 308-311];
- În 15 august 1950, “Pentru Pr. închiși, pentru cei ce n-au liturghie, pt. fam[iliile] celor prezenți”, 6 ascultători;
- În 20, 21 și 22 august 1950, “acasă la Măriuța în Șard” [jud. Cluj; Intențiunea din 22 august: “Teodor Pop – Satulung”, [vezi supra: 7 iunie 1950];
- În 24 august 1950, “Pentru necredincioși, păgâni și dușmanii mei”, “acasă la noi în

⁷ Cicerone Ionițoiu, *Victimele terorii comuniste, arestați, torturați, întemnițați, uciși*, Dicționar A-B, lucrare revizuită de Florin Ștefănescu, Editura Mașina de Scris, 2000.

⁸ Silvestru Aug. Prunduș, Clemente Plaianu, *Canonicul Nicolae Pura*, Casa de Editură «Viața Creștină», Cluj-Napoca, 1996.

Cluj”;

În 27 august 1950, “Pt. Ep., preoții și mirenii din închisori și salvarea lor”, “În casa unchiului, Sălicea” [jud. Cluj];

Luna august 1950 a fost o lună de concediu pentru soții Colceriu pe care îi aflăm în voiaj prin mai multe localități. Preotul Simion Colceriu a oficiat zilnic Sfânta Liturghie, astfel:

- 1 – 3 august “Acasă la noi în Voivodeni”;
- 4 august, “La finu Sălică în casă, Voivodeni”;
- 5 – 7 august, “În pivniță la Ana, Satulung”, (6 asc.);
- 8 – 19 august, “Acasă la noi în Cluj”;
- 20 – 22 august, “Acasă la Măriuța în Șard”, (5 asc.);
- 23 – 26 august, “Acasă la noi în Cluj”;
- 27 august, “În casa unchiului, Sălicea”, (5 asc.);
- 28 august – 2 septembrie, “Acasă la noi în Cluj”;
- Din 3 septembrie, din nou: “Acasă la noi în Voivodeni”;
- În 8, 17 și 27 septembrie, 7 octombrie 1950, “Pt. Pr. Victor Olteanu”;
- În 8 octombrie 1950, “Pt. cei din închisori, ascunzișuri, etc., preoți și mireni”;
- În 5 noiembrie 1950, “Pt. Ep. Iuliu [Hossu] și Ioan Suciu”;
- În 8 noiembrie 1950, “Pt. M[ajestatea] S[a] R[egele] Mihai”;
- În 12 noiembrie 1950, “Pt. Ep., Pr. din închisori, lagăre muncă, ascunzători, etc.”;
- În 25 decembrie 1950 oficiază, “acasă la noi în Cluj”, “Cununie: Ioan Ormeneanu cu Ana Czip din Cluj, Str. V. Pârvan 11. Nași: Gheorghe Florea și Voichița”.
- În 30 decembrie “Sfeștanie la Aurel Ormeneanu din Cluj”;
- În 1 ianuarie 1951, “Sf[întirea] apei mare”, “În casa nași[lor] Neamțu din Cluj, Rahovei nr. 3”, “Iuliu Ivașcu cantor”, 6 [ascultători];
- În 2 și 3 ianuarie 1951, “Pt. salvarea Ep. și Pr. din închisori, etc.” – “Acasă la noi în Cluj”;
- În 6 ianuarie 1951, “Sfîntirea mare a apei”, cantor: “Gavril Colceriu, fratele”, “acasă la noi în Voivodeni”;
- În 1 februarie 1951, “Pt. salvarea Episcopilor și preoților noștri din închisori”;
- În 11 februarie, 3 și 13 martie 1951, “Pt. Pr. Victor Olteanu”;
- În 18 și 25 februarie, “Pt. salvarea Ep. și Pr. noștri Catolici uniți din închisori”;
- În 1 aprilie 1951, “Pentru credincioșii din Satulung, fosta parohie”;
- În 8 aprilie 1951, “Botezat și miruit: Ioan Armeneanu, n[ăscut] 17 martie 1951, Clinica Cluj, [lui] Ioan și Ana Czip din Cluj. Nași: Florea Gheorghe și Miclăuș Paraschiva”.
- În 27 mai 1951, “Pt. credincioșii de la Satulung cari au rămas catolici; pt. salvarea Ep. și Pr. noștri din închisori; Pt. cei ce nu pot asculta Sf[ânta] Lit[urghie].”;
- În 29 mai, 8 și 10 mai 1951, “Pt. paza și ocrotirea mea contra dușmanilor bis[ericii] lui I[sus] Cristos”.
- În 7 iulie 1951, “Pt. Teodor Pop [Satulung]”;
- În 21 octombrie 1951, “Pt. ocrotirea fam[iliei] mele; pt. Pr. și Ep. din închisori; pt. cei ce nu au ocazia să asculte Sf[ânta]. Lit[urghie]; pt. credincioșii cat. din Stlg [Satulung]”.
- În 8 noiembrie și 26 decembrie 1951, “Pt. Pr. Augustin [Bacoțiu], Ana, Maria, Ioan și Agapia, închiși” [Augustin Bacoțiu, în 1947 era preot paroh în Sânpaul, jud. Cluj, arestat în 9 X 1951, condamnat la 10 ani, mort la Periprava în 1 ianuarie 1960, Ionițoiu A-B, p. 102, 210, *Bocațiu ...*];
- În 13 ianuarie 1952, “Pentru biruința bisericii lui Cristos în lume”;
- În 16 martie 1952, “Pt. Ep Iuliu [Hossu], Pr. Augustin Bacoțiu, Pr. Ioan Cutcan, Ioan, Ana, Maria, [sora] Ieronima, Agapia, Teodor Pop din Stlg”; [Preotul Eusebiu Cutcan, în parohia Ticu-Colonie, jud. Cluj, până în 1948, fugat, arestat și întemnițat, Ionițoiu C, p. 290-291, Bota-Ionițoiu, p. 66];
- În 20 aprilie 1952, “Pentru biruința grabnică a Bis. Cat. asupra dușmanilor ei”;
- În 23 aprilie 1952, “Pt. Pr Augustin [Bacoțiu], Pr. Ioan [Cutcan], Ioan, Ana, Agapia, Maria, Teodor [Pop] și Berindean”;

- În 29 mai și 9 iunie 1952, "Pt. biruința bisericii lui Cristos asupra dușmanilor ei";
- În 24 iunie și 13 iulie 1952, "Pt. paza și ocrotirea familiei: Pr. Simion, Marioara și Maria";
- În 12 decembrie 1952, "Pt. Pr. Liviu Trușășiu"; [Protopop în Zalău, arestat și închis, apoi aflat în domiciliu obligatoriu, Bota-Ionițoiu, p. 169];
- În 27 decembrie 1952, "Pt. întoarcerea necredincioșilor, păgânilor și comuniștilor";
- În 30 ianuarie 1953, "Pt. Episcopii și Preoții noștri din închisori";
- În 24 aprilie 1953, "Mulțumită pentru darul preoției" (Intențiune consemnată în fiecare an);
- În 7 și 24 iunie 1954, "Pt. Ionel Plaian, student";
- În 26 decembrie 1954, "Pt. Gheorghe Gorcea din Gârbou - Cluj";
- În 5 ianuarie 1955, "Pentru libertatea bisericii catolice din România";
- În 30 octombrie 1955, "Pt. Episcop Iuliu Hossu";
- În 25, 28 și 29 decembrie 1955, "Pt. familia lui Negru Vasile, înv[ățător] Cătălina", "Acasă la Negru în Cătălina";

În luna iunie 1956 soții Colceriu fac o vizită Episcopilor aflați în domiciliu obligatoriu la Curtea de Argeș, după detenția din închisoarea de la Sighet. Rugată de autor, preoteasa și-a pus pe hârtie amintirile acestei vizite, amintiri pe care le reproducem pentru valoarea lor documentară în anexa prezentului articol. Acestea vin să se adauge informațiilor despre alte asemenea vizite făcute înalților ierarhi de către fețe bisericești și mireni, manifestări ale sentimentelor de dragoste pentru "Episcopii noștri", dar și ale interesului pentru soarta Bisericii greco-catolice din România⁹. În ceea ce-i privește pe soții Colceriu reținem aici doar fraza: "...credința noastră în urma acestei vizite, era mai tare ca și înainte, și le-am spus tuturor cunoștințelor noastre, fără să ne mai fie teamă, cum a decurs vizita noastră la cei trei Episcopi de la Curtea de Argeș." Relaxarea intervenită în tratamentul autorităților comuniste față de cei care s-au împotrivit actului de desființare a Bisericii Greco-Catolice din România s-a dovedit a fi de scurtă durată, măsurile represive fiind reluate fără menajamente. Alte întemnițări, alte persecuții și acte de intimidare aveau să urmeze. Revenit la Voivodeni, preotul Simion Colceriu reia oficierea Serviciilor Divine. Firesc, în registrul de liturghii găsim:

- În 15 iulie 1956, "Pt. Episcopii noștri: Iuliu [Hossu] Alexandru [Russu] și [Ioan] Bălan";
- În 26 august 1956, "Pt. Episcopii: Iuliu, Alexandru și Ioan și preotul Vasile Chindriș"; [Ultimul, arestat după cunoscuta ceremonie religioasă publică greco-catolică, desfășurată la Cluj în 12 august 1956, Prunduș-Plaianu, p. 230, 318; Bota-Ionițoiu, p. 57-60];
- În 13 octombrie 1956, "Pt. Ioan și Maria Trifan, miri din Cătălina", "Acasă la Negru în Cătălina", "Cumnații Ioan Trifan, n[ăscut] în 27 IV 1926 a[l] lui Nicolae și Maria Lujerdean din Cătălina cu Maria Ciubăncan, n. 7 X 1938 a lui Augustin și Maria Șomlea din Dârja. Nași: Negru Grigore, înv[ățător] prin fiul său Olimpiu și Virginia Negru, n. Țeican, înv[ățătoare] Cătălina";
- În data de 30 martie 1957 (nr. 2692) găsim ultima consemnare a Sfintei Liturghii

⁹ Documentul publicat de Cristian Vasile, în vol. *Istoria Bisericii Greco-Catolice sub regimul comunist, 1945-1989. Documente și mărturii*, prefață de Marius Oprea, Editura Polirom, Iași, 2003, p. 102, preciza că echipa Securității de supraveghere a episcopilor aflați la Curtea de Argeș a consemnat numele a 20 de vizitatori ai acestora. Este foarte probabil ca între acestea să se fi aflat și cele ale preoților S. A. Prunduș, Alexandru Rațiu, (în mai multe rânduri), Vasile Borda, vicar de Timișoara, (august-septembrie 1955), Pompei Onofrei, (21 noiembrie 1955), episcopului Ioan Ploscaru, (6 decembrie 1955, 29 iunie 1956), canonicului Nicolae Brânzeu, (18 aprilie 1956), arhimandritului Leon Man, (18 aprilie 1956), Simion Man (Paști, 1956), preotului Ioan Sabău, (mai 1956), Crișan Vasile Laurențiu, (hirotonit în mai 1956), al Dnei A. Tufescu, (mai 1956), al lui Valeriu Pop, (1956) și al soților Colceriu. [Prunduș-Plaianu, *op. cit.* p. 222, 297], [Bota-Ionițoiu, *op. cit.* p. 63-64, 86, 146], Ioan Ploscaru, *Lanțuri și teroare*, Editura Signata, Timișoara, 1993, p. 285, 297, 306], Alexandru Rațiu, *Persecuția Bisericii Române Unite*, Editura Imprimeriei de Vest, Oradea, 1994, p. 104, 125, 127, Valeriu Pop, *Amintiri politice*, Editura Vestala, București, 1999, p. 235.

oficiată de preotul Simion Colceriu "Acasă la noi în Voivodeni". Următoarea notă este datată: 29 octombrie 1988¹⁰.

Din informațiile furnizate de Dna Marioara Colceriu am aflat că în toamna anului 1958, soțul ei, învățătorul școlii din Voivodeni și preotul "în catacombe", Simion Colceriu a fost reținut pentru scurt timp la Securitatea din Jibou și apoi – după o notă scrisă încredințată nouă – "... în anul 1957-1958 ... a început pentru el o perioadă de grea și lungă de persecuții, din partea regimului comunist. Între anii 1958-1961 a fost obligat să se mute la 6 școli...", școli, de pe teritoriul actualelor județe Cluj și Sălaj, aflate la mari distanțe de satul său, Voivodeni, în care a funcționat până atunci și în care va reveni abia în 1961. Îmbolnăvindu-se a fost nevoit să se supună unor lungi perioade de spitalizare. Pensionat în anul 1970, avea să se mute la Cluj pentru a-și îngriji sănătatea.

După o întrerupere de mai bine de 31 de ani de notații în "Registrul de Liturghii" al preotului Simion Colceriu, în octombrie 1988, erau reluate consemnările (18 la număr) de Servicii Divine, toate celebrate "acasă la noi în Cluj". Cea de pe urmă Liturghie consemnată, în registrul asupra căruia ne-am oprit în paginile de față, a fost aceea din 16 noiembrie 1988.

La 1 ianuarie 1989, preotul Simion Colceriu se stinge din viață.

IOAN CIUPEA

ANEXA

"O vizită făcută Î. P. S. Dr. Iuliu Hossu, Episcop de Cluj, la Curtea de Argeș împreună cu soțul meu Preot Simion Colceriu, în anul 1956, luna iunie.

În anul 1956, luna iunie, am plecat împreună cu soțul meu la București, cu trenul. Am ajuns seara, așa că peste noapte am rămas la București. Dimineața, foarte devreme, am plecat la Curtea de Argeș unde am ajuns înainte de masă. Ajunși acolo, am vizitat mănăstirea Curtea de Argeș și am văzut și "Fântâna lui Manole". Ne-am odihnit apoi pe o bancă în grădină și ne întrebam unde îi vom găsi pe cei trei Episcopi care se găseau acum acolo și cum vom putea intra la dânsii.

Stând pe bancă, l-am văzut trecând pe o alee pe Î. P. S. Alexandru Rusu, Episcop de Baia Mare. Nu-l cunoșteam și nu-l văzusem niciodată personal, dar știam că e dânsul, căci îl văzusem fotografiat într-un calendar la Cluj, tipărit de Păr. Vasile Chindriș. Preasfințitul Rusu s-a uitat lung la noi, dar necunoscându-l personal ne-a venit greu să-l oprim. Dânsul a trecut mai departe, iar noi ne-am dus apoi pe o alee ce ducea la castel. Ajunși acolo, ne-am urcat pe niște scări de unde coborau niște preoți călugări ortodocși. Am oprit apoi pe un preot călugăr care cobora cu o măicuță ortodoxă și l-am întrebat unde îi putem găsi pe cei trei Episcopi greco-catolici. Acești trei Episcopi erau: Î. P. S. Dr. Iuliu Hossu de la Cluj, Î. P. S. Alexandru Rusu, Episcop de Baia Mare și Î. P. S. Ioan Bălan, Episcop de Lugoj. Preotul pe care l-am întrebat ce dorim ne-a spus, foarte binevoitor, să urcăm scările până sus și acolo vom întâlni pe cineva care să ne spună și să ne arate unde sunt. Așa am făcut. Am urcat până sus, unde am dat de o ușă care ni s-a părut că trebuie să fie de la bucătărie, căci am auzit pe cineva tocând, parcă, ceapă. Am bătut la ușă și ne-a deschis un bărbat înalt, căruia i-am spus pe cine căutam. Dânsul era bucătarul celor trei Episcopi. Ne-a poftit într-o cameră spunând că va merge să-l caute pe Preasfințitul Hossu ca să-l anunțe că are oaspeți. În timp ce discutam cu bucătarul, a apărut și Preasfințitul Alexandru Rusu. S-a

¹⁰ Registrul de Liturghii al preotului Simion Colceriu este amintit și în George Cipăianu, *The Romanian Greek-Catholic Church under Communism*, în *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, edited by: Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj University Press, 1995, p. 377.

uitat la noi și ne-a întrebat de ce nu l-am oprit când a trecut pe lângă noi prin grădină. I-am spus foarte sincer că ne-a venit greu să-l oprim dacă noi nu l-am cunoscut personal. Soțul meu i-a spus că suntem de la Cluj și am dori să-l întâlnim pe Preasfințitul nostru Iuliu Hossu. Preasfințitul Rusu ne-a spus că se duce dânsul ca să-l anunțe pe "Fratele Iuliu" că are oaspeți de la Cluj.

La sosirea noastră, când am stat noi pe banca din grădină, soțul meu se întreba că oare își va aminti Preasfințitul nostru cine e preotul care a venit să-i facă o vizită după 8 ani de când Preasfințitul fusese arestat și dus de la Cluj? Soțul meu se mai întreba că oare îl va întâmpina cu aceleași cuvinte pe care le rostea când soțul meu se ducea la Episcopie pentru anumite probleme și care erau întotdeauna aceleași. Preasfințitul spunea: "Hmm Colceriule! (subliniere în text) Frăția ta ai ceva de rezolvat pe la noi pe la Episcopie?"

Acum noi îl așteptam cu mari emoții pe Episcopul nostru iubit, după ce a plecat Preasfințitul Rusu ca să-l anunțe că are oaspeți. A sosit după 10 – 15 minute, după ce plecase Preasfințitul Rusu ca să-l caute. Când a intrat în cameră respira greu, se vedea că se grăbise ca să ajungă cât mai repede la oaspeții de la Cluj, căci nu știa cine îl caută.

Întâlnirea a fost foarte duioasă. Preasfințitul l-a întâmpinat pe soțul meu exact cu cuvintele de demult: "Hmm Colceriule! (subl. în text) Ai venit frăția ta să-mi faci o vizită la Curtea de Argeș?" Soțul meu i-a sărutat mâna și s-au îmbrățișat amândoi. Și eu i-am sărutat mâna, dar imediat după asta am izbucnit într-un plâns cu hohote din care nu m-am putut opri repede.

Preasfințitul Rusu sosise și dânsul și m-a întrebat: "Lacrimile acestea sunt lacrimi de bucurie sau de căință?" I-am răspuns că sunt lacrimi de bucurie, dar pe lângă cele de bucurie au fost și de durere și de milă etc., căci m-a impresionat și faptul că Preasfințitul Hossu nu era cu părul negru cum îl știam noi, acum avea părul argintiu. Spontan, faptul acesta m-a impresionat atât de mult încât mi-am pus întrebarea: Oare cât au suferit Episcopii noștri în închisori, ca să-l întâlnim acum pe Episcopul nostru cu părul albit, de necazuri, suferințe, dureri etc.? Astea au fost gândurile care mi-au trecut în acele momente prin minte. După ce m-am liniștit cu plânsul, Preasfințitul Hossu mi-a spus: "Ești prima preoteasă care ai venit să mă vezi după 8 ani de închisoare!" Sunt cuvinte pe care nu le voi uita niciodată și care de câte ori mi le reamintesc, îmi curg lacrimi din ochi!

Între timp, mai sosiră doi oaspeți la cei doi Episcopi. Era un preot și doamnă profesoară. Un oaspete era pentru Preasfințitul de Baia Mare și celălalt pentru Preasfințitul Bălan, Episcop de Lugoj. L-am văzut și noi la masă pe Preasfințitul Bălan, care era bătrân și arăta foarte slăbit. Ceilalți doi Episcopi păreau mai plini de energie. Înainte de fi gata masa, Preasfințitul Iuliu ne-a spus, făcând o glumă, că se duce la bucată ca să-i spună să "lungească" supa, căci acum vor fi șapte persoane la masă, cei trei Episcopi și noi cei patru oaspeți. La masă s-au discutat multe cu Preasfinții. Printre altele ne-au spus că au făcut și un memoriu, pe care l-au trimis guvernului comunist și de la care cereau refacerea bisericilor greco-catolice românești, în speranța că vor fi ascultați. Dar după câte am aflat mai târziu, Episcopii noștri nu au fost ascultați. Au fost din nou arestați, duși pe la mănăstiri etc., izolați și din nou chinuiți fără milă. Preasfințitul Rusu, după mari suferințe, a murit în închisoare la Gherla, iar ceilalți doi Episcopi, Ioan Bălan și Iuliu Hossu, s-au stins din viață, după multe suferințe, în spital la București.

Tot așa în mari suferințe, s-au stins din viață înaintea celor trei Episcopi pe care i-am vizitat noi și ceilalți patru Episcopi: Valeriu Traian Frentiu, Ioan Suciu, Tit Liviu Chinezu și Vasile Aftenie. Amănunte despre moartea celor șapte Episcopi poate afla oricine în cartea "Biserica furată", al cărei autor este Păr. Rațiu Alexandru, care a fost și dânsul în închisoare și a văzut ar fi aflat cum au murit cei șapte Episcopi precum și alți preoți martiri. Cartea aceasta ar fi bine să o citească fiecare greco-catolic ca să cunoască cum au murit atât Episcopii noștri cât și preoții, pentru Biserica Greco-Catolică românească. Pentru aceasta am ținut să notez și cele de mai sus, iar acum mă întorc din nou la masa luată împreună cu cei trei Preasfinți ai noștri și la discuțiile avute cu dânsii.

După ce s-a terminat masa, cei trei Episcopi s-au retras, fiecare în camera lui, pentru o discuție cu oaspeții veniți din depărtare. Cu noi, știu că a discutat Preasfințitul Hossu foarte multe, dar nu mi le amintesc pe toate, căci au trecut de atunci 37 de ani, dar

despre cele ce mi-au rămas în minte, voi aminti aici. Ne-a spus că, după ce au fost arestați, îndurând multe și mari suferințe, au fost duși, până la urmă, în închisoarea din Sighet (subl. în text), unde au fost foarte chinuiți. Ne-a spus că "au fost îmbrăcați în haine vârgate (subl. în text), că au fost puși să taie lemne de le înghețau mâinile de frig, că au fost înfometați, mâncarea fiind foarte slabă și foarte puțină, așa că dâșii aveau grijă de fiecare fărâmitură și o țineau în palmă ca să nu se piardă, căci fiecare fărâmitură, hrănea o celulă." Acestea au fost cuvintele și expresiile Episcopului nostru Iuliu Hossu (subl. în text), pe care nu-l voi uita niciodată. Îmi amintesc cum ne-a mai spus: "În închisoare, am cunoscut cu adevărat pe Domnul". Cu adevărat, mare și multă credință a fost în Episcopii noștri precum și în preoții care s-au sacrificat pentru credința noastră greco-catolică românească.

Ne-a vorbit apoi Preasfințitul și de Episcopul Ioan Suci, pe care și eu și soțul meu îl cunoșteam foarte bine de la vizitele făcute la Cluj. A fost exact așa cum ne-a spus Preasfințitul nostru, că Episcopul Suci a fost un om de mare cultură, a scris mai multe cărți, a avut o mare credință, a fost bătut, umilit și torturat în închisoare și a murit ca un sfânt, pe brațele celor dragi. "Pe brațele mele a murit fratele Ionel", a spus Preasfințitul Iuliu, și a fost înmormântat în același cimitir părăsit, lângă alți martiri ai bisericii, fără rugăciuni și fără piatră de căpătâi, după cum scrie și Păr. Rațiu Alexandru în cartea sa "Biserica furată". Discuția noastră cu Preasfințitul Iuliu a durat vreo două ore. Când i-am spus apoi că ne pregătim de plecare, dânsul ne-a spus că vine să ne conducă până la gară, dar ne roagă să-l așteptăm puțin până se duce să-și schimbe reverenda veche cu una mai bună. Ne-a arătat-o pe cea veche cum era cârpită pe la mâneci, spunându-ne că dânsul personal a cârpit-o, lucru ce m-a impresionat din nou. Era cârpită pe la mâneci, foarte frumos cu ață neagră, în mai multe locuri. Când a fost gata, Preasfințitul s-a întors la noi în cameră. Era frumos îmbrăcat exact cum era la Episcopia din Cluj, când venea în duminici și în sărbători la catedrala "Schimbarea la Față" din Cluj, lucru ce iar m-a impresionat și mi-a părut foarte rău că nu-l mai putem vedea în catedrala noastră dragă, unde servea multe servicii religioase și era primit cu atâta dragoste de credincioși. Ne-a condus până la gară. Pe drum am observat ceva ce ne-a uimit mult! Trecând pe lângă niște femei, acestea l-au salutat pe Preasfințitul cu cuvintele "Sărutăm dreapta Preasfințite!", ceea ce însemna că se știa (subl. în text) cine era acest minunat om, iar salutul a fost rostit cu mare respect. La gară ne-am luat rămas bun cu lacrimi în ochi, dar cu multă credință în suflet, ce ne-a fost inspirată de Episcopul nostru iubit, după cele discutate cu dânsul!

Aceasta a fost vizita făcută de către noi celor trei Episcopi de la Curtea de Argeș care mai trăiau atunci și care au suferit foarte mult pentru biserica și credința noastră greco-catolică, și a căror amintire a rămas de-a pururi în inima noastră!

Îmi amintesc că, credința noastră în urma acestei vizite era mult mai tare ca și înainte și le-am spus tuturor cunoștințelor noastre, fără să ne mai fie teamă, cum a decurs vizita noastră la cei trei Episcopi de la Curtea de Argeș!

Ceea ce mă doare însă este faptul că nici până acum, după o întâlnire de 37 de ani ci Episcopii noștri iubiți, nu ni s-a împlinit dorința de a primi bisericile noastre greco-catolice, ca să ne putem bucura și noi de Sfinte Liturghii servite în bisericile noastre adevărate!

Rugăm pe Bunul Dumnezeu să odihnească în pace sufletele tuturor care au murit pentru credința cea adevărată și să ne dea ajutor să ne putem primi vechile noastre lăcașuri de rugăciune, ca să-i putem mulțumi pentru tot ajutorul primit în aceste vremuri de grea încercare pentru sufletele noastre!

Pentru toate "Lăudat să fie Isus!"

Cluj, 25 martie 1993."

[Mărioara Colceriu]

**A DESTINY IN THE TURMOIL OF HISTORY:
THE TEACHER AND THE GREEK-CATHOLIC PRIEST SIMION COLCERIU**

Abstract

This article presents one of the few reserved documents about the Greek-Catholic religious services unfolded in surreptition by a priest who did not joined the Orthodox Church being pressed by the comunists in the fall of 1948. The register confines over 600 religious services officiated in the “catacombes”, which was one of the Greek-Catholic believers group who resisted through the communist doctrines. These events are very important, because this priest, with obvious anticomunist conceptions, managed to accommodate to the new conditions.

UN CURRICULUM UITAT

« ... Școalelor din Blaj eu le datorez tot ce am și tot ce sunt, căci la umbra lor și în lumina lor am crescut de mic ... », mărturisirea cu emoție Nicolae Brânzeu, în prefața volumului *Școalele din Blaj, Studiu istoric*, Sibiu, 1898, varianta amplificată a lucrării sale de licență, susținută la Universitatea din București în 1895. O asemănătoare mărturie de recunoștință făcuse și George Bariț la sărbătorirea sa, pentru împlinirea celor 50 de ani de publicistică.

Nicolae Brânzeu face parte din pleiada intelectualilor ieșiți din Școlile Blajului, trecuți peste Carpați și deveniți devotați slujitori ai învățământului românesc: Simion Bărnuț, August Treboniu Laurian, Ion Bianu, Simion Mihali-Mihăilescu, Ion Maiorescu, Al. Papiu-Ilarian, Ștefan Micle, pentru a cita doar câteva nume larg cunoscute¹.

Printre scrisorile rămase de la profesorul Alexandru Borza se află și un *Curriculum*, două pagini manuscrise, datat 30 august 1929, și semnat: «Nicolae Brânzeu, profesor [la] Pitești». Documentul fusese adresat profesorului Universității din Cluj, Alexandru Borza, la vremea respectivă secretar general în Ministerul Instrucțiunii Publice.

În anul 1891, când a trecut în România, Nicolae Brânzeu, născut la Roșia de Secaș în 1869, absolvise liceul din Blaj și Facultatea de Teologie, cu mențiunea *magna cum laude*. El își însușise nu numai o temeinică bază a culturii, ci și simțul de răspundere al cetățeanului conștient. Continuându-și studiile la București, s-a angajat nu numai în servirea catedrei de latină a liceului din Pitești, ci și, în vremurile grele ale războaielor țărănilor din 1907, în importanta funcție de prefect al județului Argeș, când a împăciuit țărani, cu dragostea lui ardelenescă de glic, nu cu gloanțe, ci cu spitale și școli. Drept care, în altă situație critică, în anii 1914-1918, a fost numit prefect al județului Neamț (avea și gradul de colonel), apoi comisar regal în mai multe județe, inspector general administrativ la Tighina și a îndeplinit diferite misiuni în Banat și Transilvania.

Acest curriculum, intitulat de profesorul Nicolae Brânzeu: «Memoriu», are următoarele secțiuni: «Studiile», «Scrieri», «Funcțiuni publice», «Recompense și decorațiuni» și era redactat în vederea obținerii unor condiții mai bune la pensionare, prin aprecierea justă a vechimii deținute în funcțiile administrative ocupate.

Nicolae Brânzeu a murit la Pitești, în 1939, unde a fost și înmormântat, alături de soția sa, lăsând în urmă 7 copii.

În zilele noastre, prin vrednicia profesorului Ioan Popa din Roșia de Secaș, a fost reeditată opera istorică a lui Nicolae Brânzeu (*Istoria Școalelor din Blaj*, cu o addenda «Eminescu» de Ioan Buzăși, Editura Astra, Despărțământul «Timotei Cipariu» din Blaj, 2000), același zelos profesor Popa publicând și monografia *Un ardelen, prefect de Argeș*,

---

¹ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1977. Cităm doar această bine cunoscută și accesibilă lucrare, unde poate fi găsită o vastă bibliografie a problemei.

editura Niculescu, București, și, în colecția «Oamenii Blajului», mai rezumativ, *Nicolae Brânzeu*, Alba Iulia, 1995.

Marele dascăl, om de cultură, om politic, patriot, până acum era doar menționat cu date sumare, în repertorii ca acelea ale lui Iuliu Moisil (1929)², Ștefan Meteș (1971, 1977), Ana și Arcadie Hinescu (1994)³.

VIORICA LASCU

Anexă.

«Memoriu

Nicolae Brânzeu, profesor definitiv liceul de băieți – Pitești.

Născut la 1869 – Roșia de Secaș – Transilvania – Român greco-catolic.

I. Studiile.

Curs primar și secundar la școalele din Blaj (1876-1887).

a. Bacalaureatul (Test. Maturitatis), 1887 – Blaj.

b. Licența în Teologie (Diploma de la Seminarul Superior Greco-Catolic din Blaj), 1891, – magna cum laude –

c. Licența în Litere (Secția Științele Istorice) București 1895 – magna cum laude –

d. Licența în Drept, București, 1906 – cum laude –

e. Examen de Istoria Dreptului European, Istoria Filosofiei, Diplomatică, Istoria Pedagogiei și Limba Franceză / Studii făcute la Facultatea de Drept și Filosofie din Debrecin (Ungaria) în 1896-7 cu ajutorul Ministerului Instrucțiunii Publice.

II. Scrieri.

1. Epistole către un preot tânăr de Alois Müller, p. I, tradusă și publicată în 1890 la Blaj, Tipografia Arhiepiscopale.

2. Școalele din Blaj. Studiu istoric (teză de licență în Litere, premiată de Consiliul Profesorilor Universitari în 1895 și publicată în 1898 la Sibiu, «Tipografia», societate pe acțiuni.

3. Politica conservatoare în liceul « I. C. Brătianu », Pitești, 1900.

4. În chestia reformei electorale cu tablouri statistice, 1911, Pitești.

5. Diferite articole, conferințe și rapoarte oficiale referitoare la administrația publică, între 1907-1916. [În Ștefan Meteș, op. cit., p. 455, găsim și un alt titlu publicat de profesorul Brânzeu, la Pitești, în 1898, la comemorare: « 3 Maiu 1848 ».]

III. Funcțiuni publice.

Ani serviți în diferite administrațiuni publice, egale în grad cu Directoratul sau Subdirectoratul ministerial.

1. Revizor școlar al jud. Argeș (fiind licențiat în Litere), 1896, Februarie până în Noiembrie, adică 9 luni.

2. Profesor de Limba Latină, Economie Politică, Instrucția Civică, curs superior la liceul « I. C. Brătianu », 1897 Septembrie – 1929 Septembrie.

² Iuliu Moisil, *Românii ardeleni din Vechiul Regat și activitatea lor până la războiul întregirii neamului*, în *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918-1928*, vol. III, București, 1929, p. 1351-1375.

³ Ana Hinescu, Arcadie Hinescu, *Oameni de ieri și de azi ai Blajului. Mic dicționar*, Editura Eventus, Blaj, 1994.

În cursul acestor ani și în temeiul Legei Învățământului Secundar, care recunoaște profesorilor definitivi dreptul de a servi statul în serviciul Ministerului de Interne, am funcționat:

a. Prefect al jud. Argeș, de la 1907 – 1911 inclusiv = 4 ani și 6 luni (Numit în timpul revoluției din 1907, am potolit, fără armată, revoluția din Argeș, am clădit peste 80 de școli, spitale, primării și în Parlamentul Țării am fost citat ca model, de către opoziție (M. Moisesescu-Muscel), și de Primul Ministru al țării (I. I. C. Brătianu) 1911.

b. Prefect al jud. Argeș și Neamțu (1914-1918). 4 ani și 2 luni. Servind și în timpul războiului mondial de la 15 August 1916-1918 cu gradul și uniforma de colonel; apoi Comisar Regal în diferite județe. Acest timp se socotește «îndoit» pentru avansări sau pensiuni – ar fi deci 5 ani și 2 luni.

c. Inspector general administrativ de la 5 Dec. 1918-1 Aug. 1919 = 8 luni. Ca inspector am girat 3 luni Prefectura de Argeș – apoi Tighina. Am fost trimis în diferite misiuni în Banat și Transilvania.

În total, ani serviți în administrația publică – în afară de profesorat – aș avea minimum 10 ani și 5 luni, iar dacă anii din timpul războiului s-ar socoti dublu, aș avea 12 ani și 1 lună.

IV. Recompense și decorațiuni.

1. Medalia Jubiliară Carol I, Decr. Regal No. 5328 din 28 Dec. 1905.
2. Medalia «Răsplata Muncii pentru Învățământ», cl. I, 1908.
3. Ordinul «Coroana României», în gradul de ofițer, No. 1940, 1909.
4. Ordinul «Coroana României», în gradul de comandor, 1910.
5. Medalia «Bărbăție și Credință», cl. I, No. 3, 6 Maiu 1914.
6. «Crucea comemorativă a războiului 1916-18», 15 Maiu 1921.

30 Aug. 1929.

Nic. Brânzeu, prof. Pitești. »

A FORGOTTEN CURRICULUM

Abstract

This article presents a document found in the personal archive of Alexandru Borza, professor at the University of Cluj. It's a *curriculum* from 1929, signed by Nicolae Brânzeu, graduated of the Blaj Faculty of Theology. He went to Romania in 1891, studied Letters and Legal Studies at the University of Bucharest and become teacher of Latin at the high-school in Pitești. It is a new testimony for the connexions between the Romanians living on both sides of the Carpathians, before and after 1918.

NUMISMATICĂ ȘI MEDALISTICĂ

CÂTEVA MEDALII EXCEPȚIONALE PRIVIND MAREA UNIRE A ROMÂNIEI

Publicarea recentă a amintirilor nepotului marelui om politic ardelean Alexandru Vaida-Voevod¹ evidențiază dificultățile cu care încă este confruntat cercetătorul de azi în cunoașterea și scrierea istoriei corecte a Marii Uniri din 1918. Bibliotecile elitei intelectuale a clasei politice unioniste, cu jurnalele, memoriile, colecțiile lor, au fost dispersate, distruse sau arestate odată cu proprietarii lor; cenzura, falsificarea isotriei, proletcultul, au apărut, cu tradiții asiatice. Vitregite în destinul lor, au mai supraviețuit prin colecții privilegiate sau ascunzături, unele medalii, aceste documente în metal, adeseori și opere de artă, cu o vocație de perenitate și nefalsificabile.

În cele ce urmează, prezint patru medalii din colecția personală și două din colecția Societății Numismatice Române, unele inedite, altele rare, dar toate excepțional de interesante istoric.

1) Medalia personală a lui Alexandru Vaida-Voevod ca membru al Societății “Frăția Română” din Youngstown – SUA (Fig.1). Pe avers, bustul cu inscripția Dr. ALEXANDRU VAJDA, într-o montură de cupru aurit fixată pe suport din cupru aurit, deasupra un păun cu aripile desfăcute în zbor. Două lănișoare legate de două barete cu inscripția FRĂȚIA ROMÂNĂ și MEMBRU se termină cu un bold de care este articulat un steguleț tricolor de mătase, în jur chenar din fir metalic aurit, terminat jos cu ciucuri din metal aurit. Inscripția maurită imprimată pe mătase SOCIETATE DE AJUTORARE E. YOUNGSTOWN. O. FONDATĂ ÎN 16. JAN. 1909 pe verso, piesa metalică, presată la cald, are numele firmei executante: THE WHITE HEAD & NOAH CO. ... (localitatea ilizibilă) N.J. Pe spate, lângă bold, altă ștampilă în metal (ilizibilă). Spatele steagului este câptușit cu țesătură de mătase neagră pe care este imprimată în vopsea aurie, o cruce înconjurată cu două ramuri de laur, sus ÎN MEMORIAM iar jos aceeași denumire a societății. Întreaga piesă se prindea de haină la reuniunile societății, servind ca mijloc de identificare și comunicare. Întoarsă pe spate, piesa urma să însoțească defunctul pe ultimul său drum, la *Funeral Room*. Dimesiunile steagului tricolor sunt 55x140 mm. Steagul unei medalii este o componentă *faleristică*² (arta steagurilor) și este foarte veche tradiție. În istoria medaliilor și decorațiunilor, primul ordin german “Friederic I Barbarossa” din 1090 era alcătuit dintr-un steguleț (o eșarfă) din stofă, pe care era brodată Fecioara Maria cu pruncul Iisus în brațe, iar în colțul stâng era brodată o cruce într-un scut. Erau decorați pe piept cavalerii din campaniile împăratului contra statelor italiene și în cruciada a 3-a³.

Tot ca particularitate constitutivă, mai puțin obișnuită, este lănișorul de cupru aurit, cu barete orizontale, ce închid conturul majusculei V. În colecția noastră mai există două medalii rusești din alamă lucioasă de 42 mm, cu lănișor similar și baretă peste bold: sunt medalia “Staroste sâtesc” și medalia “Judecător de plasă” introduse prin legea desrobirii țiganilor (1861) și legea reformei judecătorești (1869) promulgate de Țarul Alexandru II și reconfirmate de Țarul Alexandru III (1889). Medaliiile pentru Gubernia Basarabia au pe avers armeriile Moldovei istorice timbrate cu coroana Țarilor Romanovi⁴. În menografia

¹ A. German, I. German, *Mărturii despre Alexandru Vaida-Voevod*, în *Acta Musei Napocensis* 35-36, Istorie II, Cluj-Napoca, 1999, p. 149-171.

² Phalerae (lat.) = detalii lucitoare servind ca decorații pentru soldații romani sau ornamente la cai.

³ Așa se vede pe moneda jubiliară germană de 10 DM emisă în 1990.

⁴ V. Ciofă, *Les paysans dans la numismatique Roumaine*, în *L'Information Numismatique*, Paris, oct. 1975, p.

sociologică a Christinei A. Galitzi (p. 260-270) se menționează că pe lângă emigranții români, au luat drumul Americii și evrei basarabeni, Meseriași și bijutieri iscusiți, unii din aceștia au dus cu ei concepția sau chiar medalii rusești; în statele New Jersey sau Ohio au confecționat în serie medalia FRĂȚIEI ROMÂNE.

Această clasă de medalii, cu lăntișoare și steag sau numai lăntișor sau cu inel și panglică cu bold, care se prind pe piept, într-un loc vizibil pentru interlocutori, se numesc *corporate*. Ele atestă calitatea de membru sau salariat al unei societăți de ajutorare, profesionale, culturale, bresle sau comerciale. (O secțiune de asemenea medalii românești cu și fără inele cu panglici, din sec. XX poate fi studiată în: Val. Ciofu, *Pagini de istorie a clasei muncitoare din România ilustrate în medalistică*. În BSNR nr. 129-130, București, 1983, p. 393-410).

Am consultat *fondul Vaida* de la secția manuscrise a Bibliotecii Academiei Române, care este foarte sărac. Nici acolo și nici în literatura disponibilă nu am găsit nici o informație asupra relațiilor dr. A. Vaida cu emigrația română din SUA.

În 1977 am contactat Comunitatea română din Youngstown (prin biserica ortodoxă de acolo) și singurul răspuns este scrisoarea lui Nicolae Tecău, în vârstă de 90 de ani. Emigrat din Sebeșul Transilvănean cu 64 de ani în urmă. Prezintă în *Anexa 1* textul (dactilografiat la o mașină de scris fără semnele ortografice specifice limbii române). Este o mostră de perenitate a *sentimentului național* la un ardelean care a urmat numai 4 clase primare la școala maghiară din satul natal românesc Sebeșu de Sus.

O monografie sociologică scrisă cu acribie, asupra românilor ni SUA, arată că în 1920 în Youngstown erau recenzați 1375 de emigranți români⁵, că între 1906-1928 erau înregistrate în SUA 137 societăți românești de ajutorare și culturale, dar că în 1929, în urma contopirilor și desființărilor, mai existau 82; societatea "FRĂȚIA" nu mai ființa atunci⁶.

Într-o altă lucrare se menționează că în 1911, la 21 Mai, s-a ținut în Youngstown o Adunare generală a tuturor societăților românești din SUA⁷. La 10 martie 1918 se ținea la Youngstown un congres bisericesc la care participau dr. C. Angelescu, ministru plenipotențiar al României, preotul ardelean misionar Ioan Podea, ales președinte al Congresului și a.

Misiunea delegației române era de a câștiga opinia publică americană în favoarea unirii românilor din Austro-Ungaria (cca 4 milioane) cu Regatul României. Congresul hotărăște a se prezenta Președintelui Wilson o moțiune în acest sens⁸. Emigrația română a sprijinit financiar plecarea în SUA a unor intelectuali de prestigiu din București, care au continuat campania, culminând cu un miting la New York, după care președintele Wilson a primit declarația popoarelor asuprite, promițându-le sprijin⁹.

Urmează un moment crucial: la 18 oct. 1918, Alexandru Vaida, deputat în Camera Ungariei, prezintă și argumentează moțiunea (redactată la Oradea, la 12 oct.) prin care Națiunea Română din imperiu declară autodeterminarea. Urmează Marea Adunare Națională de la 1 dec. 1918 la Alba-Iulia care declară unirea Transilvaniei cu România, fără condiții, dar cu obligații. Delegația care a înmănat Regelui Ferdinand I, la București, declarația de Unire a Transilvaniei era alcătuită din Vasile Goldiș, Al. Vaida-Voevod, Caius Brediceanu, Miron Cristea și Iuliu Hossu. De la 1 dec. 1918, Al. Vaida-Voevod este președinte al Consiliului de Miniștri și la 18 dec. semnează la Paris Tratatul de Pace cu Austria și Ungaria¹⁰.

După acest lung excurs istoric și documentar, încercăm a conchide că în acele momente dense, al. Vaida nu a avut răgazul de a călători și în SUA. Ne rămâne a presupune că, după declarația de autodeterminare citită în Parlamentul Ungariei, care a ajuns și în presa din SUA, Societatea "Frăția" din Youngstown, emigrații din Ținutul Someșului (probabil și

⁵ Chr. A. Galitzi, *A study of Assimilation Among the Romanians in the United States*, New York, 1929, p. 67.

⁶ *Ibidem*, p. 253-255.

⁷ I. Podea, *Românii din America*, Sibiu, 1912, p. 47.

⁸ Șt. Pascu (red.), *Făurirea Statului Național Unitar Român*, București, 1983, vol. II, p. 16.

⁹ C. Kirilescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, ed. a II-a, București, 1926, vol. III, p. 292-299.

¹⁰ Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. II, p. 290.

din satul nbatal Olpret) l-au proclamat membru pe liderul Partidului Național Român. Cum din memoriul trimis de dr. Vaida profesorului C. Rădulescu-Motru prin 1938 reiese că el a fost expropriat de aplicarea reformei făcută de guvernul lui Brăteanu în 1925 (deci a fost un mare proprietar funciar), se poate presupune că a putut transfera Societății FRĂȚIA din SUA niscava ajutoare bănești, în beneficiul unei comunități românești atât de mare. Pe cale de consecință, Societatea de ajutorare i-a cerut o fotografie (care este scrisă după ortografia maghiară VAJDA, nu VAIDA) și i-a expediat în Transilvania medalia de membru. Această medalie probează contribuția românilor americani la crearea opiniei favorabile Unirii și influențarea președintelui Wilson de a prezenta Conferinței de Pace programul său în 14 puncte, care a stat la baza semnării Tratatului de la Trianon cu Ungaria la 4 iunie 1920. Medalia a fost achiziționată de noi de la un negustor de antichități, prin 1975.

2) Placheta memorială Apărătorilor Orașului Galați, 8 ianuarie 1918, ne aduce pe frontul Unirii la Dunărea de Jos. Medalia prezintă alegoria victoriei, un vultur cu o spadă și o ancoră (stema orașului) în gheare, jos Dunărea și în colț armoriile vechi, din sec. XIX, ale orașului Galați: o ancoră cu un odgon în torsadă, pe un scut¹¹. Piesa este de o deosebită valoare artistică, opera sculptorului medalist Carniol-fiul. Unica lucrare monografică a medaliilor românești publicată după Marea Unire prezintă contextul istoric în care a apărut piesa astfel: "În cinstea apărătorilor orașului Galați în timpul războiului din 1916-1918, când România a fost invadată de armatele germane, cetățenii orașului, ca un omagiu adus celor ce s-au jertfit, au bătut o foarte frumoasă plachetă imprimată numai pe o față..."¹²

Așadar, cititorul, la prima lectură, implică în conflict armata germană. Dar cronologia evenimentelor consemnează în istoria anului 1918 următoarele:

- 10 februarie – România cere pace Puterilor Centrale;
- 5 martie – se semnează la Focșani un protocol de prelungire a armistițiului;
- 18 martie – se semnează la Buftea Tratatul preliminar de pace între România și Puterile Centrale;
- 9 aprilie – Sfatul Țării de la Chișinău hotărăște unirea Basarabiei cu România¹³

Nimic despre vreun conflict militar germano-român, nici ruso-român.

În cronică războiului de Întregire, Const. Kirițescu prezintă cu lux de amănunte lupta de la Galați¹⁴. "Armata a VI-a rusă, care ocupa sectorul Siretului de Jos. De la Tecuciu la Galați, era una din cele mai infestate de bolșevism. Ea era constituită din trei corpuri de armată, a câte două divizii fiecare". ... "Tot frontul armatei a VI-a e acum dezorganizat ... Dincolo de pozițiile ruse părăsite, dușmanul privește cu satisfacție debandada rusă". În ianuarie o delegație de soldați ruși anunță comandamentul român că o divizie rusă va pleca de pe front spre a trece Prutul în Basarabia, încălcând ordinele generalului Scerbacev. Comandantul român al sectorului de front Galați primește ordin să bareze drumul coloanelor ruse (aliate). Încep loviturile de artilerie ruse și bateriile marinei române contraatacă. Infanteria, marina, artileria și aviația română atacă și resping cu succes pe agresor. Rușii trec podul și linia frontului și se predau germnailor. A doua zi, divizia a 9-a siberiană anunță capitularea, predând românilor armamentul rămas, iar a doua zi a fost dezarmată și divizia a 10-a, iar soldații trecuți peste Prut sub paza sentinelor române. Se consumă astfel primul conflict militar între armata rusă bolșevizată și armata română. Obiectivul urmărit de armata a VI-a rusă era de a trece în Basarabia cu întreg armamentul și a împiedica întrunirea Sfatului Țării la Chișinău pentru a hotări unirea Republicii Democratice Moldovenești Independente cu România (subiectul indispucea cenzura).

3) Tot în amintirea luptelor de la Galați din 8-21 ianuarie 1918, s-a emis o medalie-distincție pentru ofițerii marinei care au condus apărarea (fig. 3). Este inedită și o publicăm

¹¹ D. Cernovodeanu, I. N. Mănescu, *Studiu asupra dezvoltării istorice a heraldicii districtuale și municipale românești*, în *Revista Arhivelor*, an LI, nr. 1-2, București, 1974, p. 74-77.

¹² G. Buzdugan, Gh. Niculiță, *Medalii și plachete românești, Memoria metalului*, Ed. Științifică, București, 1971, p. 112-113.

¹³ C. C. Giurescu (red.), *Istoria României în date*, București, 1972, p. 308.

¹⁴ C. Kirițescu, *op. cit.*, vol. III, 1926, p. 36-41.

acum. Are formă ovală, timbrată cu o coroană murală cu 3 turnuri. În jur de două ramuri de lauri, în mijloc o ancoră pe care stă vulturul victoriei, sus, inscripția ROMANIA. Sub ghearele vulturului, pe o pistă e scris APARATORILOR GALATIILOR iar sub ancoră 8 JAN - 1918.

Medalia este prinsă cu un bold de argint de o rozetă de moar bleumarin care continuă în jos eșarfa faleristică, din același moar lat de 130 mm. Lungimea totală a steagului de moar este 330 mm. Medalia a fost emisă în 1921 de comandamentul marinei militare, printr-un ordin publicat în Monitorul Oastei.

4) Medalia Unirii Transilvaniei a fost emisă după semnarea Tratatului de la Versailles între Puterile Aliate și Germania, la 28 iunie 1919. Este o lucrare de artă semnată de sculptorul medalist Toni Szirmai, autor al mai multor medalii românești (oficioase) între anii 1908-1919. Pe avers sunt busturile suveranilor României și numele lor, simplu:

FERDINAND I - MARIA.

Pe revers, o scenă a intrării în războiul de reîntregire a armatei române din vara 1916, sus o alegorie feminină reprezentând România, oferindu-i mâna unei tinere, Transilvania. În exergă, datele memoriale: 1 DECEMBRIE 1918 și IUNIE 1919, scrise în limba franceză. Pe o pistă circulară, inscripția tot în franceză: LIBERATION DE LA TRANSYLVANIE.

Medaliile au fost oferite numai delegaților la conferința de pace de la Paris, Versailles și Trianon.

În țară cunoaștem un exemplar în colecția Societății Numismatice Române, nefiind catalogată și nici publicată. Este lucrată în relief adânc.

5) În galeria bărbaților de seamă ardeleni care au militat energic și consecvent pentru Marea Unire din 1918, ca și pentru emanciparea României întregite în prima jumătate a secolului XX, un loc aparte l-a ocupat Iuliu Maniu. În 1892 el participă la Congresul studenților din întreg arealul românesc, la Roman, unde se înființează o societate conspirativă, urmărind unirea Transilvaniei cu România¹⁵. În 1893 acționează în sprijinul memorandiștilor. A fost unul dintre organizatorii de bază ai Adunării Naționale și orator înflăcărat la Alba-Iulia la 1 Decembrie 1918. După unire este președinte al Consiliului Dirigent, iar în 1928 și 1932, președinte al Consiliului de Miniștri al României. La unificarea Partidului Național cu Partidul Țărănesc din Vechiul Regat (1926) devine președinte al PNT¹⁶. În timpul celui de-al doilea război mondial, cere Mareșalului I. Antonescu să nu trimită armata dincolo de Nistru. Participă la pregătirea actului de la 23 August 1944. În 1947 este acuzatul principal în procesul politic intentat de guvernul impus de A.I. Vâșinski¹⁷ conducerii acestui partid și este internat în lagărul de exterminare de la Sighet, unde își găsește sfârșitul la 5 februarie 1953.

La sfârșitul anului 1944, prin grija prietenilor, se bate medalia *Omagiu lui Iuliu Maniu* (fig.5), cu prilejul aniversării a 71 de ani. Este o compoziție sobră, semnată de sculptorul Dohatcu¹⁸. Aversul prezintă efigia spre dreapta și inscripția circulară IVLIV MANIV. Reversul simbolizează ideologia *de atunci* a PNT: un muncitor și un țăran care își dau mâinile. În jur, ramuri de lauri și de stejar. Sus, inscripția:

ÎNTREGIREA NEAMULUI 1918, iar jos

REDOBÂNDIREA LIBERTĂȚILOR 1944

Cele câteva exemplare s-au pierdut, au fost confiscate după 1947. Cunoaștem un exemplar în colecția Societății Numismatice Române și altul într-o colecție privată.

6) În 1993 s-a emis o medalie cu prilejul aniversării a 75 de ani de la Marea Unire (fig.6). Pe avers este chipul lui Iuliu Maniu, jumătate spre dreapta, în jur, cu numele cu litere mărite IULIU MANIU, jos zilele de sărbătoare națională 1.XII.1918 - 1.XII.1993, iar în exergă anii nașterii și morții lui Iuliu Maniu, incizați cu cifre mărunte 1873-1953. Pe revers este harta României întregite în 1918, având profilată și granița impusă prin forță de armata

¹⁵ Șt. Pascu (red.), *op. cit.*, vol. I, p. 235-236, ssq.

¹⁶ I. Scurtu, *Din viața politică a României (1926-1947)*, București, 1983, p. 48.

¹⁷ C. Stănescu, *Jurnal*, București, 1993, p. 193-196.

¹⁸ *Monetăria Națională, Zece ani de activitate*, (1935-1945), București, p. 94.

URSS în 1940, în baza anexei secrete la pactul Ribbentrop-Molotov din 1939 și recunoscută prin Tratatul de pace de la Paris din 1947. În mijlocul hărții este inscripția programatică pe 4 rânduri:

DEMOCRAȚIE SĂVÂRȘITĂ/ MORALĂ CREȘTINĂ/ PATRIOTISM LUMINAT/
/DREPTATE SOCIALĂ¹⁹.

Pe această medalie, istoria evenimentială dă târcoale filosofiei politice a istoriei. Din păcate, mă încearcă azi sentimentul că în trecutele trei sferturi de veac de la Marea Unire, atât concordiile cât și discordiile, ba chiar și mariajele politice ale formațiunilor de sorginte transilvană cu clasa politică de peste munți și până la Nistru, au reușit prea anevoie să pregătească un prezent la înălțimea idealurilor pentru care au militat unioniștii Iuliu Maniu, Alexandru Vaida-Voievod, Constantin Stere, Ion Nistor și cei mulți care au suferit pentru ca astfel de teze să rodească plenar și ireversibil în întregul spațiu românesc. Din respect pentru acel bărbat, mereu vertical, o conștiință națională care, sub jurământul politic prestat în public la Roman în 1892, a luptat împotriva împilării²⁰ și împotriva tratatului strict secret de alianță româno-austro-ungaro-germană prejudiciind aspirațiile românilor din dubla monarhie (semnat la Viena²¹ de Ministrul de Externe D. A. Sturdza în 1883, promulgat de Regele Carol I și reconfirmat periodic pînă în 1914) cât și împotriva comunizării României²², noi am aurit această medalie, în speranța că va reflecta lumina asupra destinului țării întregite în secolul următor, mai promițător. Căci posteritatea lui nu este stinsă.

VALERIAN L. CIOFU

ANEXA 1

Youngstown Ohio
March 10, 1978

Stim. D-le Ciofu

Am primit scrisoarea D-tra și i-am înțeles cuprinsul, cu părere de rau vă scriu că nu vă pot ajuta.

Vă trimet aci clipul din ziarul AMERICA cu adresa D-lui pers. general John Coman care poate publica în acest ziar care este Organul Oficios al Uniunii și Ligei și să trimete la toți membri. Cu ocazia Olimpicului din Canada pe lângă felicitare am trimes la Nadia Comanici Campioana noastră un check de \$ 25,00 la adresa din George-Dej. dar nu am primit nici un răspuns. Poza Campioanei Nadia Comănici o am în ramă alături de familia mia, în biroul meu.

Cu mult respect,
Nicolae Tecan
la 90 de ani.

P.S. Eu nu am fost la școala Românească numai 4 clase primare la școala Ungurească. Nu vă uitați la compunere și ortografie. Plecat din Sebeșul Transilvănean în 1914.

¹⁹ Tombac aurit, 60 mm.

²⁰ Șt. Pascu (red.), *op. cit.*, vol. I, 1983, p. 235-236.

²¹ M. Mușat, I. Ardeleanu, *De la Statul Geto-Dac la Statul Român Unitar*, București, 1983, p. 318-326.

²² *Procesul conducătorilor fostului Partid Național Țărănesc*, Editura de Stat, București, 1948, p. 189-203, ssq.

SOME EXCEPTIONAL MEDALS CONCERNING THE
GREAT UNITY OF ROMANIA
(Abstract)

A few unpublished medals of particular interest for the history of Romanian 1918-Unity are presented, i.e.: *fig.1*, the personal medal of the leader Alexandru Vaida-Voievod as member of the Society of the Romanian immigrants in USA "FRĂȚIA ROMÂNĂ" (The Romanian Brotherhood). Youngstown-Ohio; *fig.2*, the medal in the honour of the defenders of the town Galați (harbour at the Lower Danube), against the Russian Bolshevik Army, falsified in a former catalogue; *fig.3*, the military award-medal of the marine officers for the defence of Galați; *fig.4*, the medal of gratitude to the supporters of the Peace Treaty after the first World War; *fig. 5*, the medal honouring the unforgettable leader Iuliu Maniu; *fig.6*, the medal of the 75th anniversary of the Great Unity. On this medal, the chronological history meets the philosophy of history. The author bewails the extermination of our own democratic personalities and their libraries, memoirs and collections during a dark period of the proletarian inculture, which represents today a difficulty in studying and writing the true history of the country. Finally he expresses a certain worry that the aims of the Great Unity of Romania and of his later successors were with hesitations managed, but he hopes for a better future.

fig.1

fig.2

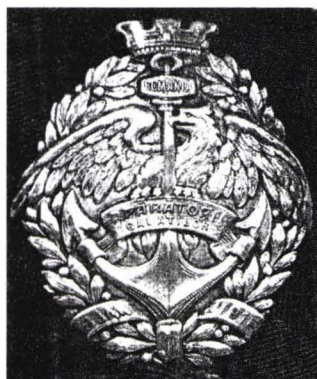

fig.3

Fig. 1: Medalia *Dr. Alexandru Vaida*, (cupru aurit, 33x37 mm, cu steag tricolor 55x140 mm); **fig. 2:** placheta memorială *Apărătorilor orașului Galați*, (bronz argintat, 50x83 mm, gravor Carniol Fiul); **fig 3:** medalia-decorație *Apărătorii Galaților*, (argint, 43x53 mm, cu steag bleumarin 130x330 mm).

fig.4

fig.5

fig.6

Fig. 4: Medalia Unirii Transilvaniei (argint 60 mm, gravor T. Szirmai); **fig.5:** medalia *Omagiu lui Iuliu Maniu* (argint, 60 mm, gravor I. Dohatcu); **fig.6:** medalia aniversării a 75 de ani de la Marea Unire (tombac aurit, 60 mm, gravor V. Gabor).

CATALOGUL MEDALIILOR ȘI MONEDELOR JUBILIARE DIN MUZEUL DE ISTORIE AIUD (II)

Medaliile fac parte din cadrul colecției numismatice a Muzeului de Istorie din Aiud. Ele vor fi prezentate cronologic și pe emitenți. Prima parte a acestei lucrări a fost prezentată în *Acta Musei Napocensis*, seria istorie, numerele 35-36/1998-1999 și cuprinde medalii emise în Austria.

Această a doua parte acoperă perioada 1526 – 1931, fiind medalii emise în Boemia, Ungaria și Austro – Ungaria.

Boemia

1743

1. Medalie dedicată încoronării Mariei Tereza la Praga, 12 mai 1743.

Av. : KITTEL – F; circular: MAR. THERES. D. G. REG. HUNG. BOH; în câmp : bust Maria Tereza cu mantie de încoronare și diademă, dreapta;

Rv. : A DEO DESTINATA / HACTENVVS IMPVGNATA / TANDEM IMPOSITA / PRAGAE. 1743 / D. 12 MAII; deasupra coroana Boemiei așezată pe două ramuri, una de stejar iar cealaltă de palmier;

- Ar: D= 30,00 mm; G= 12,28 g; B;
- orificiu ulterior
- catalog WELZEL nr. 7868;
- colecția Mikó 925; N. 1870 / CMU 1289;

2. Medalie dedicată încoronării Mariei Tereza la Praga, 12 mai 1743.

Av. : semicircular : MAR. TERESA. REG. U. [...] BOH. CORON; în exergă : PRAGUE : 12 MAY. / 1743; în câmp : scenă de încoronare;

Rv. : semicircular : OMNIA : VINCIT VIRTUS; în exergă : arabesc; în câmp : turn de cetate înconjurat de ghivece de flori; dedesubt însemne regale.

- metal comun; D= 36,00 mm; D;
- orificiu ulterior;
- catalog AUCTION XIV nr. 41; SZECHENY nr. 36;
- N. 6547;

1790

3. Jeton dedicat încoronării lui Leopold II, la Pojon, 15 noiembrie 1790.

Av. : semicircular : PIETATE ET CONCORDIA; în câmp : leul Boemiei, rampant spre stânga, încoronat, cu coada bifurcată, ținând în laba dreaptă crucea patriarhală a Ungariei și sprijinind un scut cu banda Austriei.

Rv. : LEOPOLDVS. II. / D. G. ROM. IMP. S. A. / GER. HVN. BOH. REX. / ARCHID. AVSTRIAE. / CORONATVS. / POSONII. XV. NOV / MDCCXC; deasupra coroana Sfântului Stefan.

- Ar: D= 4,40 mm; B;
- catalog SZECHENY nr. 12;
- colecția Mikó 328; N. 2183 / CMU 1299;

4. Jeton dedicat încoronării lui Leopold II, la Bratislava, 15 noiembrie 1790.

Av. / Rv. : idem Cat. 3.

- Ar: D= 2,20 mm; B;
- catalog SZECHENY nr. 12;
- colecția Mikó 329; N. 2184 / CMU. 1300;

1791

5. Jeton dedicat încoronării lui Leopold II ca rege al Boemiei, Praga, 6 septembrie 1791.

Av. : semicircular : **PIETATE ET CONCORDIA**; în câmp : leul Boemiei, rampant spre stânga, încoronat, cu coada bifurcată, ținând în laba dreaptă crucea patriarhală a Ungariei și sprijinind un scut cu banda Austriei.

Rv. : **IMP. CAES. / LEOPOLDVS II. P. F. AVG. / HVNGAR. BOHEM / REX / ARCHID. AVST. / CORONATVS / PRAGAE VI SEPT. / MDCC XCI**; deasupra coroana Boemiei;

- AU; D= 19,00 mm; G= 2,60 g; B;
- catalog WELZEL nr. 8299;
- N. 6 / CMU. 7807;

1792

6. Jeton dedicat încoronării lui Francisc II ca rege al Boemiei, la Praga, 9 august 1792.

Av. : semicircular : **LEGE ET FIDE**; în câmp : leul Boemiei, rampant spre stânga, încoronat, cu coada bifurcată, ținând în laba dreaptă crucea patriarhală a Ungariei și sprijinind un scut cu banda Austriei.

Rv. : **IMP. CAES. / FRANCISCVS. II. P. P. AVG. / HVNGAR. BOHEM. / REX. / ARCHID. AVST. / CORONATVS. / PRAGAE. IX. AVG. / MDCCXCII** .; deasupra coroana Boemiei.

- Ar; D= 16,40 mm; B;
- orificiu ulterior
- catalog SZECHENY nr. 24;
- colecția Miko 930; N. 2162 / CMU 1296.

7. Medalie dedicată încoronării Mariei Tereza Francisci, la Praga, 11 august 1792.

Av. : semicircular : **IMITARI. MALIM. QVAM. VOCARI** .; în câmp : coroana Boemiei deasupra unui sceptru și a unei frunze de palmier încrucișate;

Rv. : **MAR. THERESIA. AVG. / FRANCISCI. II. IMP. / REGINA. BOHEMIAE. / CORONATA. / PRAGAE. XI. AVG. / MDCCXCII** .

- Ar; D= 19,00 mm, G= 4,44 g; B;
- Catalog SZECHENY nr. 26, 27.
- colecția colegiului 1644 a; N. 1848 / CMU 1284.

8. Medalie dedicată încoronării Mariei Tereza Francisci, la Praga, 11 august 1792.

Av. / Rv. : **idem** Cat. 7.

- D= 19,00 mm; G= 2,20 g; B;
- colecția colegiului 1644 b; N. 1851 / CMU 1285.

1830

9. Medalie dedicată încoronării lui Ferdinand I, la Pojon (Bratislava), 1830.

Av. : circular : **FERDINANDUS. I. D. G. AUSTRIAE. IMPERATOR. LONGOB. ET VENET. REX** .; în câmp : cap laureat Ferdinand I, dreapta.

Rv. : în exergă text ilizibil, pe trei rânduri; semicircular : **CORONA. FERARA. [...]**
ICITER. INAVGVATOR / AV. ITA. [...] A VOTA; în câmp : scenă de încoronare.

- metal comun; D= 51,40 mm; D;
- colecția colegiului 1655; N. 6432.

1836

10. Medalie dedicată încoronării lui Ferdinand I ca rege al Boemiei, septembrie 1836.

Av. : circular : **FERDINANAVS I. D. G. AVSTRIAE IMPERATOR**; în câmp : cap laureat Ferdinand I, dreapta.

Rv. : semicircular: **RECTA TVERI**; în câmp coroana Boemiei deasupra legendei: **IN REGEM BOHEMIAE / CORONATVS PRAGAE 7 MENSE SEPT. / MDCCCXXXVI**

- Ar; D= 12,60 mm; B;
- colecția Miko 934; N. 2491.

Ungaria

1526

11. Medalie dedicată memoriei luptei de la Mohacs, Maria, 1526.

Av. : în exergă : MARIE HVNGAR : BOHEM / EQVÆ . REGINÆ . IAM . / PRO . CESARÆ CAROL / V° IN . FIANDRIS / EFFIGIES; în câmp: bustul reginei Maria, stânga, reprezentat într-o arcadă boltită semicircular. În stânga arcadei scut cu benzile Unghariei; în dreapta scut cu leul Boemiei, încoronat, rampant spre stânga.

Rv. : LVDO : HVNG : BOHEM : ZC . REX / ANV . AGENS . XX . IN . IVRGAS / APVD . MOHAZ . CVM . PAR / VA . SVORVM . MANV . PV / GNAS . HONESTE / OBYT . MDXXVI; în câmp: scenă de luptă.

- Ar; D= 28,70 mm; B.
- catalog SZECHENY nr. 14.
- colecția colegiului 1626; N: 607 / CMU 1279.

12. Medalie dedicată memoriei luptei de la Mohacs, Maria, 1526.

Av. : în exergă : LVDO : VNGAR : BOHE : OVE / REGIS . ET . MARLÆ . RE / GINÆ . DVLCISS . COIV & GIS . AC . PROCES / IN . FLAN; în câmp: busturile affrontate al lui Ludovic II și Maria. Câmpul medaliei este acoperit de ornamente florale.

Rv. : în exergă : LVDO . HVNG : BOEM . ZC . REX / ANV . AGENS . XX . IN . IVRCAS / APVD . MOHAZ . CVM . PAR / VA . SVORCMAMV . PV / GNAS . HONESIE / OBYT . MDXXVII; în câmp: scenă cu bătălia de la Mohacs.

- Ar; D= 28,70 mm; G= 18, 50 g; B.
- catalog SZECHENY nr. 12.
- colecția colegiului 1627; N. 608 / CMU 1280.

fără an

13. Medalie dedicată reginei Maria a Ungariei.

Av. : circular : MARIA . REGINA . VNG . VIDVA . CAROLI . CESA . ST . FERDI . ZC : (...); în câmp: bustul reginei, cu văl de văduvă, dreapta.

Rv. : + IN . PACIENCLA . POSSIDEBITIS . ANIMAS . VESTRAS . LVCE .XXI; în câmp: un personaj feminin așezat pe pământ, spre dreapta, privește un înger care, ieșind dintr-un nor, ține o cruce. În plan secundar un munte, având la poale două construcții.

- Ar; D= 26,60 mm; G= 16,50 g; B.
- inel pentru textilă ulterior;
- N. 3210 / CMU 1321.

1931

14. Medalie dedicată împlinirii a 400 de ani de la înființarea școlii Sarospatak – Ungaria, 1931.

Av. : circular : * SÁROSPATAKI REF . FŐISKOLA 400 ÉVES JUBILEUMA * 1531 – 1931; în câmp: imaginea școlii.

Rv. : circular : * DICSÉRJÉTEK ÉS FÉLJETEK AZ ISTENT ! * (JEL . K . XIV . 6 – 7); în câmp: un înger având în mână stînga o carte, iar în mână dreaptă o trompetă.

- Ar; D=33,00 mm; G= 19,00 g; FB.
- N. 3203 / CMU 1304.

15. Medalie pentru Sfântul Gheorghe.

Av. : semicircular : S : GEORGIUS EQVITVM . PATRONVS .; în câmp : Sf. Gheorghe călare, dreapta, ucide cu lancea dragonul;

Rv. : A; semicircular : IN TEMPESTATE SECVRITAS; în câmp : corabie pe mare, cu pânzele în vânt; în corabie Isus cu apostolii; (deasupra pânzelor un A)

- metal comun; D= 24, 00 mm; B;
- colecția Mikó 1684; N. 6527.

16. Medalie pentru Sfântul Gheorghe.

Av. : idem, Cat. 15, dar legenda cu alte caractere,

Rv. : idem Cat.15.

- inel pentru textilă rupt;

- metal comun; D= 25, 20 mm; M;
- colecția colegiului 1752; N. 6528;

17. Medalie pentru Sfântul Gheorghe.

Av. : idem, Cat. 15, dar iconografia și caracterul scrisului diferite de celelalte

Rv. : idem Cat. 15.

- metal comun; D= 29, 00 mm; B;
- N. 6523.

18. Medalie pentru Sfântul Gheorghe.

Av. / Rv. : idem Cat. 17.

- metal comun; D= 24, 00 mm; B;
- N. 6533.

Austro – Ungaria

1867

19. Medalie dedicată constituirii Monarhiei austro – ungare, 1867.

Av. : circular : FRANZ JOSEPH I KAISER V ÖSTERREICH KÖN. V. BÖHM. ETC . AP. KÖN. V. UNGARN; în câmp: între două ramuri de laur, cap laureat dreapta Franz Iosif I. deasupra capului coroana Ungariei cu două panglici laterale.

Rv. : A. B. WIESB; legendă ilizibilă; în câmp: între două ramuri de stejar două scuturi cu însemnele heraldice ale Ungariei și Austriei (Austria dreapta și Ungaria stânga), asuprite de o coroană.

- metal comun; D= 20,00 mm; B.
- inel pentru textilă rupt.
- N. 6419.

20. Medalie dedicată încoronării lui Franz Iosif I, ca rege al Ungariei, la Budapesta, 1867.

Av. : circular : A BUDA - PESTI KORONÁZÁS EMLÉKEŰL * 1867 *; în câmp: între două ramuri de laur coroana Sfântului Ștefan care asuprește globul cruciger și o spadă spre dreapta.

Rv. : în câmp : între o ramură de laur și una de stejar legate cu o panglică scutul Ungariei asuprit de o coroană.

- metal comun; D= 17,30 mm; B.
- inel pentru textilă.
- colecția colegiului 1675; N. 6420.

1869

21. Medalie emisă de Croația pentru Franz Iosif I și împărăteasa Elisabeta, 1869.

Av. : KARRESS; semicircular : **FRANJO JOSIP I JELISAVA;** în câmp: busturile acolate stânga ale lui Franz Iosif I și a împărătesei Elisabeta.

Rv. : circular : USPOMENI DOSASZJA NJIHOVIH VELICANSTVA U HRVATSKU 1869, cerc perlat interior; în câmp: scuturile Croației și Dalmației, asuprite de câte o coroană: în jur arabescuri.

- metal comun; D= 32,40 mm; FB.
- N. 6428.

22. Medalie dedicată congresului al XIV lea, al medicilor și naturaliștilor unguri, de la Fiume (Dalmația), 1869.

Av.: circular; A MAGYAR ORVOSOK ES TERMÉSZETVIZSGÁLÓK XIV NAGYGYÜLESENEK * ; în câmp : **CONGRESSO XIV / MEDICI E NATURALISTI / UNGARESI,** sub care este panorama portului Fiume.

Rv. : SEZDAN; FIUME; în câmp: între o ramură de laur și una de stejar legate cu o panglică o acvilă bicefală, asuprită de o coroană, se sprijină cu ghiara stângă pe o eșarfă cu legenda : [...] **NDEFICIENTER,** iar cu ghiara dreaptă pe un vas din care curge apa. În stânga și în dreapta acvilei anul **1869.**

- metal comun; D= 45,50 mm; B.
- N. 6585.

1874

23. Medalie dedicată aniversării a 25 de ani de la capitularea armatei revoluționare maghiare de la Șiria, 6 octombrie 1874.

Av. : circular : * A NEMZET 13 VÉRTANÚJA * 25. ÉVI GYÁSZEMLEKÉRE; în câmp : ARAD / 1874 / Octob. 6.

Rv. : circular : * SZABADSAG EGYENLŐSÉG TESTVERISÉG * 1848 Mart. 15.; în câmp : pe două ramuri de măslin încrucișate scut cu stema Ungariei asuprit de o coroană, având ca tenanți doi îngeri.

- metal comun, D=35,40 mm; FB;
- colecția colegiului 1678 a; N. 6396; donație.

24. Medalie dedicată aniversării a 25 de ani de la capitularea armatei revoluționare maghiare de la Șiria, 6 octombrie 1874.

Av. / Rv. : idem Cat. 23.

- orificiu ulterior în partea superioară
- metal comun; D= 35,50 mm; B;
- N. 6397

25. Medalie dedicată aniversării a 25 de ani de la capitularea armatei revoluționare maghiare de la Șiria, 6 octombrie 1874.

Av. / Rv. : idem Cat. 23.

- metal comun, D= 35,40 mm; B;
- colecția colegiului 1679; N. 6398.

26. Medalie dedicată aniversării a 25 de ani de la capitularea armatei revoluționare maghiare de la Șiria, 6 octombrie 1874.

Av. / Rv. : idem Cat. 23.

- metal comun; D= 35,60 mm; B;
- colecția colegiului 1678 b; N. 6399;

27. Medalie dedicată aniversării a 25 de ani de la capitularea armatei revoluționare maghiare de la Șiria, 6 octombrie 1874.

Av. / Rv. : idem Cat. 23.

- metal comun; D= 35,50 mm; B;
- N. 6400;

1875

28. Medalie dedicată congresului al XVIII lea, al medicilor și naturaliștilor unguri, de la Eleopatak, 1875.

Av. : circular : A MAGYAR ORVOSOK ES TERMÉSZET VIZSGÁLOK XVIII NAGY GYÜLÉSÉNEK *; în câmp : două scuturi ovale alăturate asuprite de o coroană, înconjurate de arabescuri. Scutul din stânga este încărcat cu un braț îndoit armat ce ține în mână o spadă care străpunge o inimă, iar pe cel din dreapta o acvilă cu aripile deschise.

Rv. : în exergă : ELŐPATAK / 1875; în câmp : un edificiu cu mai multe corpuri de clădire.

- metal comun; D= 36,00 mm; FB.
- colecția colegiului 1681; N. 6586; donație prof Mikó Imre, 1875.

1876

29. Medalie dedicată celui de al XIX lea Congres de medicină și științe naturale, Sighetul Marmăției, 1876.

Av. : circular : MÁRAMAROS MEGYE ÉS SZIGET KOR. VÁROSA; în câmp : un oval cu o nișă superioară și una inferioară; în nișa superioară este coroana Ungariei, iar în cea inferioară scut cu stema Ungariei; între ele este legenda : A / MAGYAR ORVOSOK ÉS TERMÉSZET VIZSGÁLOK / XIX. GYÜLÉSÉNEK / 1876;

Rv. : SEIDAN; în câmp : un personaj feminin în picioare, cu brațul drept rezemat de un scut triunghiular cu însemnele orașului Sighet, iar cu brațul stâng ține un scut triunghiular cu însemnele orașului Maramureș. În planul al doilea este un peisaj al orașului.

- AE; D= 39,40 mm; FB.
- colecția colegiului 1682; N. 6587; donație din partea autorităților localității Sighet.

1877

30. Medalie dedicată împlinirii a 25 de ani de la înființarea " Societății patronilor " de navigație pe Dunăre, 15 octombrie 1877.

Av. : A SCHARFF; circular : MARTIN RITTER VON CASSIAN DIRECTOR DER I. K . K. PRIV . DONAU – DAMPSCHIFFFAHRTS – GESELLSCHAFT *; în câmp: bust dreapta Martin Ritter.

Rv. : circular : ZUM 25 JAEHRIGEN DIENSTJUBILAEUM DIE BEAMTEN UND SCHIFFSOFFICIERE; în câmp: scenă alegorică în care sunt reprezentate patru personaje feminine, două în picioare, două așezate.

- metal comun; D= 63,90 mm ; FB.

- colecția colegiului 1758; N: 6389.

1879

31. Monedă jubiliară de 2 guldeni, emisă la împlinirea a 25 de ani de căsătorie al lui Franz Iosif I cu Elisabeta, 24 aprilie 1879.

Av. : circular : FRANC . IOS . I . D . G . AVSTR . IMP . ET . HVNG . REX . AP * ELISABETHA . IMP . ET . REG *; cerc perlat; în câmp : busturi acolate dreapta Franz Iosif I și Elisabeta.

Rv. : circular : QVINTVM . MATRIMONII . LVSTEVN . CELEBRANT . XXIV . APRILIS . MDCCCLXXIX cerc perlat; în câmp: Fortuna (personificarea Austriei) tronând, spre stânga, ținând cu mâna dreaptă o cârmă de corabie, iar cu mâna stângă un corn al abundenței.

- Ar; D= 35,80 mm; FB.

- AUSTRIA nr. 46.

- colecția colegiului 1683; N: 3202 / CMU 8272, donație Zeiyk.

1880

32. Medalie dedicată lui Franz Iosif I, cu ocazia centenarului Universității din Budapesta, Ungaria, 1880.

Av : circular : K . B . (Körmöcz Banya = Kremnitz); FRANCISCO IOSEPHO I . CAESARE AC REGE APOST . P . F . A . MDCCCLXXX; în câmp: cap laureat dreapta Franz Iosif;

Rv. : circular : REG . LIT . UNIV . UNGAR . A . D . MARIA THEREZIA INSTAURATAE A . C .; în câmp: un scut având ca tenanți doi îngeri, asuprit de o coroană. Scutul este împărțit în nouă cartiere și scut peste tot, (având în partea superioară elemente din stema Ungariei, iar în partea inferioară o mână ținând o carte deschisă), în părți M – T (Maria Tereza). Scutul este timbrat de coroana Sfântului Ștefan.

- metal comun; D= 67,80 mm; FB.

- colecția colegiului 1685; N. 6415.

1883

33. Medalie dedicată amintirii manevrelor militare din Ungaria, asistate de împăratul Franz Iosif I, septembrie 1883.

Av. : FERENCZ – IOSEF I [...]; bust dreapta Franz Iosif, dedesubt două drapele încrucișate.

Rv. : semicircular : (două rânduri sunt deteriorate) / 1883 SZEPTEMBER HÓ; în câmp: trei călăreți dreapta.

- metal comun; D= 23,60 mm; D.

- inel pentru textilă.

- N. 6577.

1885

34. Medalie dedicată expoziției economice de la Budapesta, expoziție inaugurată de principele Rudolf, moștenitorul tronului, 1885.

Av. : circular : RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS A KIÁLLÍTÁS VÉDNÖKE *; în câmp: bust dreapta Rudolf în tunică militară.

Rv. : AZ / 1885 IKI / BUDAPESTI / ORSZÁGOS KIÁLLÍTÁS / EMLÉK ERME ---. KNOPP ES STEINER / BUDAPESTEN

- metal comun; D= 24,70 (mm); B.

- inel pentru textilă.

- colecția colegiului 1686; N. 6561.

1887

35. **Medalie dedicată vizitei la Cluj a lui Francisc Iosif I, 22 – 24 septembrie 1887.**
 Av. : circular : * **A MAGYAR KIRALYNAK** * **HODOLAT**, bust dreapta Francisc Iosif I;
 Rv. : circular : . * . **KOLOSZVAR** . * . **1887 SZEPT. 22-24**; în câmp : stema Clujului.
- metal comun; D= 26,50 mm; M
  - inel ulterior
  - colecția colegiului 1687; N. 6361.
36. **Medalie dedicată vizitei la Cluj a lui Francisc Iosif I, 22 – 24 septembrie 1887.**
 Av. / Rv. **idem** Cat. 35.
- AE: D= 26. 60 mm, M;
  - inel pentru textilă,
  - N. 6362.

1889

37. **Medalie dedicată morții principelui Rudolf, moștenitorul tronului Austro – Ungariei, 30 ianuarie 1889.**
 Av. : circular : **RUDOLPH FRANZ KARL JOSEPH . KRONPR V OESTERREICH**, două cercuri perlate; în câmp : cap dreapta Rudolf;
 Rv. : circular : **GEB . D . 21 . AUG . 1858 – GEST . D . 30 . JAN . 1889**; cerc perlat; în câmp: sabia și sceptrul asuprite de coroana Austriei, flancate pe partea stângă de o ramură de laur.
- metal comun; D= 20,30 (mm); B.
  - urme de inel.
  - colecția colegiului 1762; N. 6433.
38. **Medalie dedicată morții principelui Rudolf, mostenitorul tronului Austro-Ungariei, 30 ianuarie 1889.**
 Av. : semicircular : **RUDOLF – KR . PRZ . V . OESTR**; în câmp: bustul prințului în tunică militară, dreapta.
 Rv. : semicircular : **ZUR ERINNERUNG**, cerc perlat interior; în câmp: acvila bicefală încoronată; în partea inferioară o ramură de palmier, sub care este trecută data morții prințului **30 . JAN . 1889**.
- metal comun; D= 21,50 (mm); B.
  - inel pentru textilă.
  - colecția colegiului 1761; N. 6434.

1892

39. **Medalie dedicată împlinirii a 25 de ani de la încoronarea lui Franz Iosif I, ca rege al Ungariei și al Elisabetei, 1892.**
 Av. : semicircular : **I FERENCZ JOZSEFES ERZSEBET** 1892; în câmp : busturile acolate ale lui Franz Iosif și Elisabeta, dreapta.
 Rv.: între două ramuri de laur legate cu o panglică: **I FERENCZ JÓZSEF / MAGYARORSZÁG / APOSTOLI KIRÁLYA / ES / ERZSÉBET KIRÁLYNŐJE / 25 ÉVI KORONAZÁSI / EMLÉKÉRE / 1867 – 1892**;
- metal comun; D= 30,10 mm; B.
  - inel prnteu textilă.
  - colecția colegiului 1690; N. 6422.
40. **Medalie dedicată împlinirii a 25 de ani de la încoronarea lui Franz Iosif I, ca rege al Ungariei și al Elisabetei, 1892.**
 Av. / Rv. : **idem** Cat. 39.
- metal comun; D= 30,80 mm; B;
  - N. 6423.
41. **Medalie dedicată împlinirii a 25 de ani de la încoronarea lui Franz Iosif I, ca rege al Ungariei, 8 iunie 1867 – 1892.**
 Av. : **O – FELSEGE / I . FERENCZ JÓZSEF / LEGMAGASSABB URUNK KIRÁLYUNK / MEGKORONÁZTATÁSÁNAK NEGYED / SZÁZADOS JUBILEUMARA . / 1867 – 1892 / JUNIUS 8 .**
 Rv : **EMLEK EREM**; în câmp: statuia ecvestră a lui Franz Iosif I, stânga.
- metal comun; D= 31,20 mm; B.
  - inel pentru textilă.
  - colecția colegiului 1689; N. 6421.

1898

42. Medalion dedicat morții împărătesei Maria Elisabeta, 10 septembrie 1898.
 Av. : circular : EGY NEMZET BORULT ÉRTED GYÁSZBA ÉRZSÉBET; în câmp: bust stânga Maria Elisabeta;
 Rv. : într-o cunună : GENF. / SZEPT. 10 / 1898;
 - Ar; G= 24,50 g; FB.
 - N. 3251 / CMU 1319.
43. Medalie dedicată expoziției jubiliare a mileniului Ungariei, oferită Colegiului Bethlen din Aiud, 1898.
 Av. : semicircular : 1896 – IKI . EZREDÉVES . ORSZÁGOS . KIALLITÁS; în câmp: scut oval împărțit în șapte cartiere și scut peste tot (scut cu însemnele heraldice ale Ungariei). Scutul are marginea stilizată și este așezat pe o ramură de măsline, deasupra este coroana Ungariei având ca tenanți doi îngeri, îngerul din stânga sună din trompetă.
 Rv. : semicircular : KIÁLL ITASI . ÉREM - AZ . ÉRDEM . JUTALMÁUL; în câmp: un tânăr și o tânără spre dreapta, țin în mâna stângă câte o făclie și o cunună de lauri. La picioarele lor, într-un cadru dreptunghiular, așezat pe o ramură de laur inscripția : NAGY – ENYEDI / BETHLEN FÖISKOLÁNAK; sub dreptunghi : BECK . Ö . FVLÖP
 - metal comun; D= 70,00 mm; FB.
 - N. 6578.

1899

44. Medalie dedicată aniversării revoluției ungare din 1848, 15 martie 1899.
 Av. : PETŐFI - BEM; în câmp: două capuri accolte, dreapta.
 Rv. : într-o cunună formată dintr-o ramură de stejar și una de laur, legate cu o panglică: EMLÉK ÉREM / 1899 / MARCIUS 15;
 - metal comun; D= 24,00 mm; B.
 - inel pentru textilă.
 - N. 6565.
45. Medalie dedicată aniversării revoluției ungare din 1848, 15 martie 1899.
 Av. / Rv. : idem Cat. 44.
 - metal comun; D= 29,20 mm; B;
 - N. 6566.
46. Medalie dedicată inaugurării noii clădiri a gimnaziului evanghelic reformat din Som – Csurgo, cu ocazia centenarului școlii, 14 septembrie 1899.
 Av. : circular : A : SOM – CSURGOI . ALL SEGELYZ . EV . REF . FÖGIMNÁZIUM UJ EPULETE ÜNNEPÉLYES FELAVA TÁSÁNAK EMLÉKERE ; 1899; în câmp: imaginea principală a școlii, iar sub ea : ÉPITETTE A MAGY . ALL . SEGELYÉVEL / AB . SOM . EV . REF . EGYHÁZMEGYE : 1896 / MEGNYITTATOTT : 1897 . OCT . 11 – ÉN . / ÜNNEPÉLYESEN FELAVATTATOTT : / 1899 . SZEPT . 14 – ÉN
 Rv. : circular : ASOM – CSURGOI . REF . GYMNASIUM FENNÁLLÁSA ÉVSZÁZADOS EMLÉKERE – 1899; în câmp: imaginea laterală a școlii, iar sub ea : KIRÁLYI; MEGEGYEZÉSEL / ALAPITÁ : 1792 – 1798 – BAN / AB – SOM . EV . REF . / EGYHÁZMEGYE RÉSZÉRE / FESTETICH GYÖRGY / GRÓF
 - metal comun; D= 36,30 mm; B.
 - inel pentru textilă.
 - N. 6601; donație a liceului din Csurgo pentru colegiul Bethlen din Aiud.
47. Medalie dedicată inaugurării noii clădiri a gimnaziului evanghelic reformat din Som – Csurgo, cu ocazia centenarului școlii, 14 septembrie 1899.
 Av. / Rv. : idem Cat. 46.
 - metal comun; D= 36,30 mm; B;
 - fără inel pentru textilă
 - N. 6602.
48. Medalie dedicată inaugurării noii clădiri a gimnaziului evanghelic reformat din Som – Csurgo, cu ocazia centenarului școlii, 14 septembrie 1899.
 Av. / Rv. : idem Cat. 46.
 - metal comun; D= 36,10 mm; B;
 - fără inel pentru textilă.
 - N. 6603.

1902

49. Medalie dedicată dezvelirii statuii lui Matei Corvin din Cluj, 12 octombrie 1902.

Av. : SARGA J. EKSZERESI; bust stânga Matei Corvin;

Rv. : în exergă : MÁTYÁS KIRÁLY SZOBRA / KOLOZSVÁRY; în câmp: statuia ecvestră a lui Matei Corvin, vedere generală;

- metal comun; D= 18, 20 mm; B;
- inel pentru textilă;
- colecția colegiului 1707; N. 6382.

50. Medalie dedicată dezvelirii statuii lui Matei Corvin din Cluj, 12 octombrie 1902.

Av. / Rv. : idem Cat. 49.

- Ar; D= 18, 80 mm; G= 6, 45 g; B;
- inel pentru textilă;
- colecția colegiului 1705; N. 3208 / CMU 1272;

51. Jeton dedicat dezvelirii statuii lui Matei Corvin din Cluj, 12 octombrie 1902.

Av. : MÁTYÁS / KIRÁLY. / EMLÉK / ÉREM.

Rv. : circular : KOLOZVÁR 1902 OKTOBER HO 12.; în câmp : statuia ecvestră a lui Matei Corvin.

- metal comun; D = 24, 10 mm; B;
- inel pentru textilă
- colecția colegiului 1706; N. 6381.

1905

52. Plachetă dedicată aniversării nașterii lui Franz Iosif, 1905.

Av. : TONY A SZIRMAI 1905; în colțul din stânga sus : VIRIBUS / UNITIS; șapte muze care susțin un medalion oval pe care este reprezentat capul lui Franz Iosif I, stânga. În plan secundar peisaj deasupra căruia răsare soarele.

Rv. : IN MEMORIAM / GLORIOSISSIMAN / DIEI - NATALIS / - LXXV - / - SUAE MAIESTATIS / FRANC - JOSEPHI - I - / DEI - GRATIA - IMPER - AUSTRIAE / REX - BOHEM - GALIC - JLLYR ETC / ET REX - APOST - HUNGARIA / MDCCCCV / ANTE - DIEM / XV - KAL SEPT; în partea inferioară pe o ramură de stejar și ramuri de lauri, însemnane puterii și luptei (buzduhan, sabie, coif, sceptru cu topor de lupta la un capăt, un scut oval).

- AE; D= 70,90 / 49,80 mm; FB.
- colecția colegiului 1710; N. 6426.

53. Plachetă dedicată aniversării nașterii lui Franz Iosif, 1905.

Av. / Rv. : idem Cat. 52.

- AE; D= 69,80 / 48,70 mm; FB;
- colecția colegiului 1711; N. 6427.

1906

54. Medalie dedicată expoziției meșteșugărești transilvane de la Turda, 1906.

Av. : semicircular : HONIPAR KIÁLLÍTÁS ERME; în câmp: alegorie sugerând dezvoltarea economică a Turdei (agricultură și meșteșugărit); în picioare Ungaria personificată (femeie purtând coroana Sfântului Ștefan și o sabie); în dreptul mâinii întinse: TORDA /1906;

Rv. : semicircular: MAGYAR VEDŐ EGYESÜLET; în câmp: stema Ungariei (crucea patriarhală pe cei trei munți), totul într-o cunună din două ramuri de stejar legate cu o panglică.

- metal comun, D= 50,70 mm; B;
- colecția colegiului 1713; N. 6363.

1915

55. Medalie dedicată comandantului militar al Austro – Ungariei, Conrad von Hotzendorf, 1915.

Av. : în câmp : bust stânga Conrad von Hötendorf, în tunică militară; CONRAD VON / HÖTZENDORF; pe marginea piesei: A. MARTIG . HAUFTGAURTIER . 1915

Rv. : în dreapta câmpului în picioare, în ținută militară Conrad von Hötendorf, ține cu mâna dreaptă sabia în pământ, iar în mâna stângă un scut triunghiular cu stemele Austriei în partea superioară și a Ungariei în partea inferioară; în față un balaur; în partea de jos a piesei 1914 – 1915

- metal comun; D= 65,00 mm; B.
- N. 6617.

fără an

56. Medalie dedicată lui Franz Iosif I, (1848 – 1916).

Av.: cerc perlat, cap laureat dreapta Franz Iosif, lateral câte o ramură de laur care se suprapun jos.

Rv.: circular: **GOTT SEGNE MEIN VOLK UND MAIN REICH**; în câmp: acvila bicefală;

- metal comun; D= 23,50 mm; B.
- inel pentru textilă.
- colecția colegiului 1771; N. 6417.

MIHAELA COZA

**PATRIMONIU, MUZEOLOGIE,
CONSERVARE-RESTAURARE**

MUZEUL SECUIESC DE ARTĂ INDUSTRIALĂ DIN TÂRGU MUREȘ ȘI COLECȚIA LUI

De mai bine de zece ani Muzeul Județean Mureș își onorează publicul cu expoziții temporare care se remarcă în viața culturală mureșană, pe lângă ținuta științifică pretențioasă, mai ales prin varietatea și valoarea reală a materialului prezentat. E firesc! Expozițiile ca: "Sticla transilvăneană. Sec. XVII-XIX" organizată în 1992, cea de "Veșminte și podoabe transilvănene. Sec. XVII - XIX", din 1994, și expoziția "Timpul și măsurarea lui" din 1997, sau expozițiile "Din istoria breslelor mureșene" și, mai apoi "Din istoria breslelor transilvănene" organizate în anul 1995, respectiv 1996, sunt doar câteva dintre manifestările expoziționale rezultate dintr-o largă colaborare intermuzeală, la care și-au dat concursul majoritatea marilor muzee transilvănene.¹ Aceste expoziții au adus în fața publicului adevărate dovezi ale contribuției Transilvaniei la crearea și circuitul marilor valori în cultura europeană. Ca acte culturale, în cel mai nobil sens al cuvântului, aceste expoziții ofereau totodată și șansa cunoașterii reciproce a colecțiilor, într-un cadru în care exponatele alese tematic se întregeau reciproc.

În șirul acestor colaborări s-a înscris și expoziția "Ceramică, Faianță, Porțelan – Artă și meșteșug", organizată în vara anul 2000 de către Muzeul Județean Mureș, în colaborare cu Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Muzeul Țării Făgărașului și un număr impresionant de colecționari particulari. Expoziția, care trecea în revistă istoricul tehnicilor și ale stilurilor în lumina materialului și ale colecțiilor, includea tematic o secvență anume din patrimoniu Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei: cele mai reprezentative piese de ceramică, faianță și porțelan din colecția de odinioară a fostului Muzeu de Artă Industrială Secuiescă din Târgu Mureș.² S-a expus astfel, după o absență de mai bine de cinci decenii, o infimă parte din variata și bogata colecție de ceramică a primei instituții muzeale existente la Târgu Mureș. Atunci s-a născut ideea prelucrării și publicării acestui material care, în ciuda, sau poate tocmai datorită caracterului său fragmentat inspiră imaginea și valoarea adevărată a fostei colecții, dar și a instituției ce juca un rol atât de important în viața culturală și economică a orașului, în educarea tinerei generații de meseriași din regiunile înconjurătoare și mai ales din zonele locuite de secui, la finele secolului al XIX-lea.³

---

¹ Fără concursul colegilor și înțelegerea conducerii de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei - Cluj - Napoca, Muzeul de Etnografie - Brașov, Muzeul de Istorie - Sibiu, Muzeul Țării Făgărașului, Muzeul de Istorie - Sighișoara, Muzeul Județean Maramureș - Baia Mare, Muzeul Județean de Istorie și Artă - Zalău, s.m. aceste expoziții nu s-ar fi putut realiza. Pe această cale țin să-mi exprim recunoștința și să aduc mulțumiri.

² Doresc să mulțumesc și pe această cale d-nei directoare Ana Maria Szöke, pentru ajutorul dat în selecționarea pieselor în vederea realizării acestei expoziții, ca și a celorlalte menționate mai sus, precum și pentru facilitățile menite a-mi ușura prelucrarea colecției și pregătirea acestui studiu.

³ Istoricul primelor preocupări pentru înființarea unei instituții muzeale la Târgu Mureș, respectiv istoria Muzeului Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș a constituit obiectul unor cercetări întreprinse de subsemnata, în colaborare cu reposata noastră colegă Cornelia Gaal, încă din anii 1980-1984. Cercetările materializate printr-un amplu studiu, nu au putut fi valorificate în numerele XIII - XIV al revistei *Marisia*, unde a fost predat spre publicare, pe motive obiectiv/subiective, ce țineau de politica editorial-redactorială specifică vremurilor de atunci. Prelucrate ulterior, pentru a fi accesibile publicului larg, datele studiului au fost parțial publicate în *Népszerűség évkönyv - 1996*, mai apoi într-un studiu mai amplu semnat de Cornelia Gaal în volumul de studii *Marosvásárhely*

*

Muzeul Secuiesc de Artă Industrială, prima instituție muzeală larg deschisă publicului târgumureșan, a fost inaugurată la 27 iunie 1886.⁴ Spre deosebire de altele, înființate în Transilvania secolului al XIX-lea,⁵ acest muzeu s-a remarcat prin profilul lui cu totul aparte, impus de necesitatea de a scoate această parte a Transilvaniei din starea de înapoiere și de a crea aici o industrie capabilă să se ridice la nivelul celei europene.⁶ Instituirea Muzeului Secuiesc de Artă Industrială în orașul Târgu Mureș, considerat la acea dată "capitala Secuimii"⁷, era rezultatul politicii de revigorare economică, ce caracteriza cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Datorită acestei politici, marcate și prin recunoașterea importanței reformelor în învățământul profesional, se înființează primele școli de meserii, se organizează ateliere pe lângă școlile elementare de stat și, în sfârșit, datorită acestei politic se deschid, cu contribuția materială substanțială din bugetul de stat, primele muzee de artă și meserii. În Transilvania șirul acestor muzee este deschis Muzeul Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș, urmat de Muzeul Tehnologic-Industrial din Cluj, deschis cu doi ani mai târziu, în 1888⁸.

Ideea unui astfel de muzeu, sau cel puțin a unei expoziții industriale, nu era nouă la Târgu Mureș. Cu ani în urmă Asociația de Autoeducare și Întrajutorare a Muncitorilor din Târgu Mureș iniția organizarea unei expoziții cu scopul promovării produselor industriei locale.⁹ Propunerea s-a materializat în expoziția temporară deschisă în toamna anului 1884.¹⁰ Pe la mijlocul deceniului al 8-lea al secolului al XIX-lea, odată cu slăbirea și dezorganizarea relațiilor comerciale între România și Austro-Ungaria, fapt ce a culminat prin declanșarea războiului vama¹¹, înființarea Muzeului de Artă Industrială a devint o necesitate ce nu mai putea fi amânat. Prin prezentarea gravelor neajunsuri cauzate economiei transilvănene și în primul rând a emigrărilor - plecarea în masă a secuilor atrași de posibilitățile oferite de tânărul stat românesc -, războiul vama devine acum pe paginile ziarelor locale, adăvărata motivație pentru un muzeu cu profilul și rostul schițat cu ani în urmă. Cităm spre

történetéből (Din istoria Târgu Mureșului), ed. Mentor, Târgu-Mureș, 1999, pp.141-155. Materiale menționate neglijează însă valoarea și soarta colecțiilor fostului muzeu, pe de altă parte bibliografia istorică românească este cu totul defectară în ceea ce înseamnă în general problematica instituțiilor muzeale din Târgu Mureș. Iată motivele pentru care am crezut binevenită publicarea, în prefața catalogului obiectelor de ceramică și faianță din colecția fostului Muzeu Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș și unele date referitoare la istoricul instituției.

⁴ Ráth Károly (szerk.), *Az 1886 június hó 27-én Marosvásárhelyt megnyitott Székelyföldi Iparmúzeum ideiglenes katalógusa*. (Ráth Károly, Red. *Catalogul provizoriu al Muzeului de Artă Industrială din Secuime, deschis în ziua de 27 iunie 1886 la Târgu Mureș*). Budapesta, 1886. (În continuare: *Catalogul*).

⁵ Despre istoria muzeelor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș vezi Coriolan Petranu: *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Trecutul și administrarea lor*. Ed. Cartea românească, Buc. 1922; pp. 162-163.; Corina Nicolescu, *Muzeologie generală*, București, 1979, p. 32.

⁶ *Ghidul expoziției de istorie al Muzeului județean Mureș din Târgu-Mureș Mureș, Târgu-Mureș Mureș*, 1970, p. 2 (În continuare: *Ghidul*).

⁷ Referitor la rolul economic și cultural al orașului Târgu-Mureș din acea perioadă: Gaál Kornélia, *Marosvásárhely a XIX. század végén a XX. század elején* (Orașul Târgu-Mureș la sfârșitul sec. al XIX-lea și la începutul sec. al XX-lea), în vol. *A Maros megyei magyarság történetéből* (Studii din istoria maghiarimii din județul Mureș); Ed. Mentor, Târgu-Mureș, 1997, pp. 227-240.

⁸ Date referitoare la Muzeul Tehnologic Industrial din Cluj vezi: Coriolan Petranu, *op.cit.* p. 159-161; *Muzeul de Arte și Meserii, Cluj*.

⁹ *Marosvidék*, nr. 23 din 4 mai 1884; *Erdélyi értesítő*, anul 4, nr. 17 din 29 aprl. 1884.

¹⁰ *Erdélyi értesítő*, nr. 33 din 29 oct. 1884.

¹¹ Pentru urmările războiului vama dintre Austro-Ungaria și România asupra economiei Transilvaniei: Szádeczky Kardoss Lajos, *A székely nemzet története és alkotmányva* (Istoria și constituția națiunii secuiești), Bp. 1927, p. 377. *Istoria României, Compendiu*, p. 366-379; Victor Jinga, *Probleme fundamentale ale Transilvaniei*, Brașov, 1995, pp. 233-251.

exemplificare una din numeroasele articole redactate în acest sens. *“Muzeul de artă industrială va avea destinația să ridice la un nivel superior industria Secuimii [...] lucru inevitabil în condițiile actuale. [...] Iată exemplul acelor părți ale Secuimii, ale căror produse industriale erau livrate spre piețele din România; de când granițele s-au închis, majoritatea producătorilor se zbat în foamete, fiind azi, în înțelesul strict al cuvântului, condamnați la cerșit.”*¹²

Primele măsuri pentru înființarea Muzeului Săcuiesc de Artă Industrială la Târgu Mureș, au fost luate de reprezentanții Societății Culturale și Economice a Secuilor (Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet)¹³. Comisia centrală a societății a pus problema înființării unui muzeu de artă industrială la Târgu Mureș încă în anul 1883¹⁴ desemnându-l pe Ráth Károly¹⁵ să întocmească conceptul de funcționare a viitorului muzeu. Prezentată în fața adunării generale a societății la data de 1 august 1885, *“Proiectul programului de organizare”* (A Székelyföldi Iparmúzeum programja), era documentul de bază, de fapt statutul de organizare și funcționare a viitorului muzeu.¹⁶ Cele șapte puncte ale proiectului, reluate ulterior și în prefața catalogului tipărit cu ocazia inaugurării muzeului, schițează scopul și profilul instituției, domeniile pe care le vor îmbrățișa exponatele, precum și resursele și mijloacele educaționale disponibile.¹⁷ Încă în a doua jumătate a lunii octombrie, Comisia pentru înființarea Muzeului de Artă Industrială¹⁸, printr-o susținută muncă de popularizare și mobilizare, demarează acțiunea de achiziționare a celor mai reprezentative exponate¹⁹. În mai puțin de un an de la prezentarea proiectului program, se deschide la Târgu-Mureș, în clădirea Teatrului de vară, noua instituție²⁰. Studiul succint al catalogului muzeului publicat cu ocazia deschiderii festive, ne permite trecerea în revistă a întregului patrimoniu de care dispunea Muzeul de Artă Industrială în momentul inaugurării.²¹

Grupate tematic în treisprezece categorii, colecțiile însumând o valoare de 20 mii de florini, erau constituite dintr-o gamă variată de mostre de materii prime și produse reprezentative, provenite de cca. 360 de întreprinderi și firme industriale din Imperiul Austro-Ungar, respectiv din Europa Occidentală.²² Colecția ilustra, prin exponate variate, ramurile cele mai moderne ale tehnicii, fiind reprezentate ramuri ca: industria extractivă și cea a prelucrării metalelor cu 81 expozanți, industria prelucrării lemnului și cea a mobilei cu 51, industria ceramicii, a faianței și cea a sticlei cu 27, sau industria extractivă și chimică cu 18 expozanți. Un loc aparte ocupă în catalog acele ramuri ale industriei ușoare, mai ales a

¹² Idem, anul 2, nr. 26 din 3 iulie 1886.

¹³ Pentru istoricul, organizarea și funcționarea *“Societății culturale și economice a secuilor”* vezi: Gerlóczy Károly, *A magyarországi közművelődési egyesületek élete* (Viața societăților culturale din Ungaria), Bp. 1887, pp. 95 - 96.

¹⁴ *Marosvidék*, 8 aug. 1885.

¹⁵ Ráth Károly (06.07.1838 - 01.05.1902), directorul Muzeului Comerțului din Budapesta; vicepreședintele Camerei de Industree și Comerț, protagonist de seamă al mișcării pentru înființarea muzeului de istoria tehnicii și a muzeelor de artă industrială.

¹⁶ Ráth Károly: *A székelyföldi iparmúzeum Marosvásárhelyt* (Muzeul secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș) în *Székely Egyleti Képes - Naptár* (Calendarul Societății Culturale și Economice a Secuilor), Budapesta, 1889; *Marosvidék*, 20 jun. 1885; *Maros - Torda*, anul 1, nr. 1 din 3 oct. 1885.

¹⁷ *Marosvidék*, 1 noi. 1885; *Catalogul*, p. 4-5

¹⁸ Comisie formată din Thuróczi Adolf și Ráth Károly - președinți, respectiv Borszéky Soma. Gaál Jenő, Illyés Lajos și Nagy Gábor, membri ai comitetului.

¹⁹ *Gazeta Marosvidék* deschide o rubrică permanentă pentru a-și ține la curent citorii cu stadiul lucrărilor și pentru popularizarea donatorilor.

²⁰ *Marosvidék*, 4.18.25 iul.; 1 aug. 1886.

²¹ *Catalogul*, pp. 1-52

²² Analizând pe baza *Catalogului* originea întreprinderilor prezente cu exponate reiese că din totalul de 360 de întreprinderi: 166 veneau din Budapesta, 21 din Viena, 130 din alte orașe ale Ungariei, 11 din ținuturi austriece și 32 din alte țări europene.

industriei casnice, a căror dezvoltare era posibilă în condițiile și la nivelul industriei autohtone și care, de altfel, erau și foarte căutate pe piețele vremii. În acest sens, primesc accent domenii ca împletitul din nuiele, curmei sau paie, reprezentat în catalog cu 16 expozanți, din domeniul torsului și a țesutului cu 18 expozanți, industria încălțămintei cu 17 expozanți, sau industria de jucării cu 5 expozanți.²³

Catalogul prezintă și baza documentară a muzeului: colecția de albume cu modele de desen, cărțile și lucrările de specialitate și colecția de cataloagelor de produse cu imaginea și prețul informativ ale produselor, fiind reprezentate firme din Europa întreagă.²⁴

Conformă obiectivelor care au chemat-o la viață, noua instituție își propune să devină un centru de studiu ale tinerilor, unde aceștia “[...] vor găsi la un loc cele mai moderne mostre de competiție ale diferitelor ramuri industriale.”²⁵ Se ofereau spre vizionare, studiere și chiar copiere eșantioanele colecției, de fapt modele ce oglindeau nivelul tehnic al vremii, servind astfel la “lărgirea orizontului și înnobilarea gustului tinerei generații de meseriași”.²⁶ Pentru același scop s-a instituit pe lângă muzeu o bibliotecă de specialitate cu o sală de lectură, și o sală de desen înzestrată cu albume cu modele și rechizite de desen. În incinta muzeului se preconiza organizarea unor cursuri de desen tehnic, a unor lectorate, conferințe, cu timpul chiar a unor cursuri de specialitate²⁷. Într-un viitor apropiat se prevedea chiar înființarea pe lângă muzeu a unor ateliere menite să accentueze legătura indisolubilă între această instituție și beneficiarii ei primordiali, viitorii meseriași²⁸. În scopul valorificării cât mai largi a colecției se prevedea organizarea unor expoziții temporare în diferite orașe ale Transilvaniei.²⁹

Apreciind scopurile propuse de muzeu, ziarul “Maros-Torda” sublinia: “Dacă doar pe zece meseriași îi va indema muzeul la progres, meditație și creație, deja își va aduce din plin roadele muncii și a sacrificiului propus.”³⁰

Încă din momentul deschiderii expoziției se pune problema spațiului neadecvat în care funcționa muzeul.³¹ Se lansează de pe atunci ideea construirii unui lăcaș corespunzător scopurilor și funcțiilor asumate de muzeu, al securității colecțiilor.³² Protagonistii ideii erau și de data aceasta reprezentanții Societății Culturale și Economice a Secuilor. Comisia locală a societății demarează acțiunea de strângere a fondurilor încă în anul 1886³³, întocmirea proiectului și calcularea prețului de cost ajung însă la finalizare abea în 1890.³⁴ În aceeași an se rezolvă și problema terenului, prin donarea de către oraș societății a unei părți din terenul de instrucție a pompierilor³⁵.

Noul lăcaș al Muzeului Secuiesc de Artă Industrială s-a inaugurat în ziua de 2 iulie 1893³⁶. Construită după proiectele arhitectului Kiss István, în stil neoclasicist cu elemente de renaștere italiană,³⁷ atât noua clădire, cât și instituția pe care o găzduia, era considerată, pe

²³ *Catalogul*, pp. 1-47.

²⁴ *Idem*, pp. 48-52.

²⁵ *Maros-Torda*, anul 12, nr. 3 din 16 ianuarie 1886

²⁶ *Catalogul*, p. IV. punctul nr. 1 al Programului de organizare

²⁷ *Idem*, p. V. punctul nr. 6 al Programului de organizare

²⁸ *Marosvidék*, 17 iulie 1892

²⁹ *Catalogul*, punctul nr. 3 al Programului de organizare

³⁰ *Maros-Torda*, anul 12, nr. 3 din 16 ianuarie 1886

³¹ *Marosvidék*, 4 iulie 1886

³² *Idem*, 19 febr. 1888

³³ *Ibidem*, 4 iul. 1886.

³⁴ *Idem*, 12 oct. 1890.

³⁵ Terenul amplasat de-a lungul străzii Hajos (actuala str. Horea).

³⁶ Descrierea festivităților organizate cu ocazia inaugurării Muzeului de artă industrială în *Marosvidék*, 9, 14, 30 iulie 1893

³⁷ Este vorba de imobilul de pe str. Horea nr. 24, sediul actual al Muzeului Județean Mureș, clădirea în care funcționează Muzeul de Științele Naturii din Târgu Mureș.

bună dreptate, de presa contemporană: “una din principalele atracții ale orașului, putându-se alinia printre cele demne de văzut în oraș, urmând imediat după Biblioteca Teleki”.³⁸ Numărul mare de vizitatori, frecvența și diversitatea expozițiilor temporare, ale conferințelor și manifestărilor organizate între anii 1893 - 1895, confirmă succesul instituției.³⁹

Instituție fondată și administrată de Societatea Culturală și Economică a Secuilor, Muzeul Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș se finanțează și din fonduri de stat. În discursul rostit la festivitatea de inaugurare a noii clădiri, ministrul comerțului, Baross Gábor, anunță oficial o subvenție de 400 forinți pentru muzeu⁴⁰, iar pentru îmbogățirea colecțiilor, în special a colecției din domeniul industriei casnice, Camera de Comerț și Industrii din Târgu Mureș a oferit un ajutor anual de 50 forinți⁴¹. Primele greutăți de ordin material apar în anul 1897. Cheltuielile din ce în ce mai mari invocate de buna funcționarea a muzeului, greutățile ivite în ținerea la zi a colecției, i-au determinat pe membrii comisiei de supraveghera a muzeului (az iparmúzeum felügyelő bizottsága), să propună elaborarea unui nou statut de funcționare al muzeului. În anul 1897, conform noului statut, instituția primește denumirea de Muzeul Tehnologic - Industrial Secuiesc (Székely Technológiai Iparmúzeum), fiind susținută de Ministerul Comerțului⁴². Până în anul 1905, autoritatea tutelară rămâne încă Asociația Culturală și Economică a Secuilor, începând cu această dată, muzeul intră sub autoritatea deplină a Ministerului Comerțului și este adus în legătură organică cu Școala Industrială de Arte și Meserii, fiind pusă sub o singură direcțiune.⁴³ Cu toate acestea, o creștere însemnată a colecțiilor se mai înregistrează în anii 1906, 1908 și 1910.⁴⁴ Conform datelor statistice publicate în anul școlar 1914-1915, valoarea bunurilor inventariate (colecția muzeului) era la această dată de 35141 kor. și 13 forinți⁴⁵.

Însemnate pagube a suferit colecția în timpul Primului Război Mondial.⁴⁶ Între cele două războaie mondiale, muzeul este condus de un director și de un custode. Nu are buget separat, cheltuielile sunt acoperite, în continuare, din bugetul școlii. În anul 1922, când se trece la reinventarierea colecției, se înregistrează un număr de 1855 poziții inventariate: 554 poziții la categoria olărie și gips, 456 la categoria textile, 425 la metalurgie, 272 lucrări de lemn, 146 instalațiuni, două mașini, 918 cărți și modele de desen.⁴⁷ Este ultimul inventar efectuat înainte de definitivă a colecției.

De mare valoare istorică și documentară, colecția Muzeului de Artă industrială s-a pierdut aproape în întregime în timpul celui de-al doilea război mondial. Un număr neînsemnat de piese au intrat în colecția Muzeului de Arheologie și Etnografie, redeschis la Palatul Culturii în anul 1949⁴⁸. S-au salvat însă, aproape în totalitate, piesele de ceramică și faianță,

³⁸ Marosvidék, 6 iulie 1893

³⁹ Idem, 6 aug. 1893; 17 mart. 1894.

⁴⁰ Kiss István: Székelyföldi Iparmúzeum leirása (Descrierea Muzeului Secuiesc de Artă Industrială), Bp. 1893.

⁴¹ A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1893. Évre. (Raportul Camerei de Comerț și Industrie din Târgu-Mureș pe anul 1893), Târgu-Mureș, 1894, 131-136.

⁴² A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése az 1897. évre. (Raportul Camerei de Comerț și Industrie din Târgu-Mureș pe anul 1897). Târgu-Mureș, 1898, pp. 109-114.

⁴³ Coriolan Petranu, op. cit., p. 162.

⁴⁴ Coriolan Petranu, loc. cit.

⁴⁵ A Marosvásárhelyi M. Kir. Állami Fa- és Fémipari szakiskola értesítője az 1914-1915 iskolai évre. (Buletinul Școlii Industriale Forestieră și Metalurgică pe anul 1914-1915), Târgu-Mureș, 1915, p. 27. Conform datelor publicate, averea muzeului se prezenta în felul următor: imobile - teren și clădire în valoare de 92941 kr. 89 fl.; bunuri inventariate (colecția muzeului): 35141 kr. și 13 fl. În total 471374 kr. și 45 fl.

⁴⁶ Coriolan Petranu, op. cit., p. 163.

⁴⁷ Idem, p. 163.

⁴⁸ Ghidul, p. 2-3. Determinarea numărului total de piese intrate în colecția Muzeul de Istorie și Etnografie din Târgu-Mureș din patrimoniul fostului Muzeu Secuiesc de Artă Industrială este, la ora

precum și cele câteva piese de sticlărie și textile, transferate în anul 1943, din ordinul Ministerului Industriilor și a Comerțului, la Muzeul Ardelenesc din Cluj⁴⁹.

Catalogul de față și-a propus trecerea în revistă a celor 68 de piese de ceramică păstrate în colecția Muzeului Național de Istoria a Transilvaniei din Cluj-Napoca, respectiv a celor 7 piese, de aceeași categorie, identificate în colecția Muzeului Județean Mureș⁵⁰, piese caracterizate printr-un singur element comun, prin faptul că făceau parte din colecția de odinioară a fostului Muzeu Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș.

Tipuri morfologice și caracteristici stilistice ale ceramicii din colecția fostului Muzeu Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș.⁵¹

Faianță fină germană (majolică germană)⁵². Conform catalogului din 1886, ceramica fină de tip "majolică", provine în totalitatea ei din Nassau (Germania), și datează de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Adesea de dimensiuni impresionante, piesele din această categorie sunt fără excepție piese decorative⁵³; majoritatea lor covârșitoare bicolore, foarte rar tricolore. De obicei au fondul albastru cobalt, din care tresare decorul în relief, de culoare alb-gri. Predomină reprezentările fito- și zoomorfe sau motivele geometrice, mai rar apar și unele reprezentări umane. Reprezentările sunt adesea fantastice, inspirate din lumea legendelor vechi germane, redată în maniera clasicismului german⁵⁴. (pl. I, fig. 1-4; pl. II, fig. 1-4; pl. III, fig. 1-4).

actuală, aproape imposibilă. Vechile registre de inventar lipsesc, iar informațiile referitoare la proveniența pieselor din colecția de bază s-au pierdut, se pare, pentru totdeauna. Pot fi atribuite cu exactitate vechii colecții doar piesele care mai poartă etichetele cu numerele vechi de inventar. Cele cuprinse în catalogul de față sunt piese atribuite prin acest procedeu.

⁴⁹ În registrul de inventar al fostului Muzeu Ardelenesc din Cluj, la pozițiile VI.3157 - VI.3236, respectiv VI.3237 - VI.3244, găsim înregistrate un număr de 101 piese de ceramică și 11 obiecte de sticlă care, conform mențiunii din data de 27 martie 1943 provin din colecția Muzeului Secuiesc de Artă Industrială din Târgu Mureș. O altă însemnare, din data de 8 aprilie 1943, menționează intrarea în colecția muzeului a unui număr de 5 buc. broderii, având aceeași proveniență. În registru se mai menționează că piesele au intrat în depozitele Muzeului Ardelenesc în urma ordinului Ministrului Industriilor și a Comerțului. În momentul verificării și reinventarierii colecției au fost identificate un număr de 73 buc. piese de ceramică, 7 buc. sticlărie și 3 buc. broderii, în total 83 de piese. Din piesele de ceramică identificate, un număr de 5 buc. au fost transferate la Muzeul de Etnografie Cluj - Napoca. Fotografiera și prelucrarea acestora nu este posibilă în momentul de față, din cauza lucrărilor de reamenajare a depozitelor acestui muzeu. Voi prezenta în cele ce urmează lista lor și numărul de inv. cu care aceste piese au intrat în colecția Muzeului Ardelenesc: Vază, ceramică smălțuită, Nr. inv. VI.3216; Ucior, ceramică smălțuită (fond cafeniu, decor policrom), nr. inv. VI.3222; Vas mic, ceramică smălțuită, nr. inv. VI.3231; Cană, imitație ceramică habană (1885), nr. inv. VI.3232; Recipient pentru tutun, în formă de miel, Ceramică smălțuită, fond maro. Piesă semnată: "CSÖG ANDRÁS BIBARCFALVA" (Csög András din Biborțeni), nr. inv. VI.3234.

⁵⁰ Identificarea și catalogarea tuturor pieselor păstrate din vechea colecție a M.S.A.I. va constitui tema unei viitoare cercetări.

⁵¹ Pentru o mai bună parcurgere a materialului am grupat piesele ținând cont de proveniență/atelier, notându-le cu cifre romane de la I. la V. Deținătorii sunt marcați individual pentru fiecare piesă, la sfârșitul descrierii.

⁵² Din cele 22 de piese din categoria ceramicii fine de proveniență germană intrate în inventarul Muzeului Ardelenesc în anul 1943, au fost identificate ulterior un număr de 15 piese. La Muzeul de Etnografie din Târgu Mureș se mai păstrează încă patru piese din acest tip de ceramică. Există deci în total un număr de 19 piese de ceramică fină de proveniență germană.

⁵³ Catalogul, poziția 33, p. 5.

⁵⁴ Nr. cat. I.1-I.19.

Ceramică fină “Zsolnay” (majolică).⁵⁵ Produse în renumitele ateliere “Zsolnai” din Pécs (Ungaria), piesele au fost donate muzeului de către conducerea fabricii⁵⁶. Se remarcă printr-o varietate impresionantă atât din punct de vedere al materialului și tehnicii, cât și în cel al formelor și ornamenticii. Ținând cont de material și tehnică, se deosebesc patru tipuri: vase de ceramică cu fond nesmălțuit⁵⁷, faianța fină (majolică)⁵⁸, vasele de faianță roză⁵⁹ și vase de porțelan cu eolin⁶⁰. Făcând o analiză morfologică a pieselor din această categorie, se desprind în primul rând cele de inspirație populară, continuând formele și ornamentica evoluată din tezaurul ornamenticii populare tradiționale. Alături de acestea întâlnim exemplare pretențioase, care preiau formele și varietatea tipologică, specifică marilor producători de porțelan din Europa. În cazul vaselor cu formă și ornamentică de inspirație populară, regăsim forme caracteristice ceramicii populare: căni, cance, (pl.IV, fig.1-4) inclusiv vase gălgâitoare (pl.V.fig.1,3) și ulcioare cu fluier (pl.V, fig.4) din repertoriul divers al formelor create de olarii populari. Deosebit de interesant este piesa cu nr. catalog II.30, ce preia forma “vaselor de alăptat”, cunoscute și larg folosite în tipologia ceramicii populare din zona Ciucului⁶¹. Motivele ornamentale sunt și ele de inspirație populară. Domină cele florale: lalele, margarete; frunze, dar apar și altele, cele cu bobite, sau decorul cu inimioare. De obicei decorul este dispus pe toată suprafața vasului. Pe un fond nesmălțuit, motivele viu colorate, realizate prin pictură în email sunt de calitate superioară. Superioare realizate din punct de vedere tehnic sunt și piesele de faianță colorate, așa-numitele “majolică”. Unele dintre ele rețin atenția prin formele bizare⁶² (pl.V, fig.2). Merită atenția faianța fină de culoare roz. Aceste piese – acoperite în exterior cu un smalț roz și în interior cu un smalț transparent, de sub care apare culoarea alb-gălbuie a faianței – deși fragmentate, adesea chiar deteriorate, sunt importante totuși, pentru că sunt exemplarele unei perioadă de încercări. Sunt exemplare ale așa-numitei: “faianță-porțelan” a fabricii Zsolnai⁶³.

Vasele imitație de ceramică greacă⁶⁴. Piesele reprezintă donația școlii profesionale din Odorheiu Secuiesc. Au ajuns în colecția muzeului în anii de după deschiderea din 1886, ca de altfel și cele din categoria următoare, drept pentru care nu figurează nici în catalogul colecției. O parte dintre aceste piese, mă refer în primul rând la cele din colecția Muzeului de Etnografie din Târgu-Mureș⁶⁵, sunt lucrate dintr-o pastă fină, într-o manieră pretențioasă, cu un decor îngrijit. Adevărate “capodopere de olari”, probabil lucrări de diplomă. În formele acestora se regăsesc tipurile clasice ale vaselor grecești: “oinochee”, “hidra” sau “amfora”⁶⁶ etc. De regulă aceste piese sunt nesmălțuite, sau acoperite cu un smalț transparent, iar

⁵⁵ Din cele 20 de piese aparținând acestei categorii predate Muzeului Ardelenesc, se păstrează azi în colecția MNIT un număr de 13 piese, multe dintre acestea într-o stare deteriorată. (Cf. mențiunii din Reg. de inv. piesele erau în acea stare deja în momentul predării lor). Din această grupă, nici o piesă nu s-a identificat la MJM.

⁵⁶ *Catalogul*, p. 6, poziția 43.

⁵⁷ Nr. catalog: II.20 - II.24.

⁵⁸ Nr. catalog: II.25 - II.26.

⁵⁹ Nr. catalog: II.27 - II.31.

⁶⁰ Nr. catalog: II.32.

⁶¹ *Centre de olari din sud-estul Transilvaniei - Catalog de expoziție*; Sf. Gheorghe, 1997-1998., p. 99, fig.23.

⁶² Nr.cat. II.26.

⁶³ Katona I. “*A porcelán*”; Bp. 1984. P. 107

⁶⁴ În registrul de inventar al Muzeului Ardelenesc au fost inventariate sub genericul “vase de imitație ceramică greacă” un număr de 8 piese. În colecția MNIT s-au identificat, și există în fapt, 7 piese din această categorie. Toate cele 7 buc. se caracterizează prin formă și execuție stângace, purtând amprenta unor meșteri începători. Piesele din colecția MJM (în număr de 4 buc.) sunt în schimb piese de o tehnicitate și un mod de execuție ireproșabile, adevărate capodopere.

⁶⁵ Nr.cat. III. 33 - III. 36.

⁶⁶ *Magyar Lexikon*, Ed. Acad. Budapesta, 1966.

decorul este realizat prin pictare cu angobă, negru sau maro închis, respectiv alb sau brun-roșcat. Majoritatea pieselor din această categorie poartă semn de meșter (pl. VI, fig. 1, 2, 3). Stângăciile formelor și a decorului în cazul pieselor din colecția MNIT poartă amprenta meșterului neîndemânatic, probabil mâna elevului începător⁶⁷ (pl. VII, fig. 1,2,3).

Ceramica transilvăneană. Atât piesele atribuite categoriei de *ceramică tradițională*⁶⁸, cât și așa zisele piese *produse pentru târg*⁶⁹, reprezintă de fapt ceramica populară și provin din sud-estul Transilvaniei⁷⁰. Evidențierea celor două tipuri distincte, reflectă orientările principale ale activității olarilor secui, determinată de cererea pieței. Primele piese continuă vechile tradiții autohtone; apar ulcioare cu buza simplă (pl. VIII, fig. 1) sau trilobată (pl. IX, fig. 1); cănițe cu talpă (pl. IX, fig. 2), căni cu cioc și orificiu și cu toarta îmbrănată (pl. VIII, fig. 2,3,4); toate lucrate îngrijit, într-o ținută estetică ireproșabilă. Deosebit ca formă și realizare este ulciorul de meșter din colecția Muzeului Județean Mureș⁷¹ (pl. IX, fig.4). Operă a meșterului Radák Balázs, piesa smălțuită verde, cu decor traforat pe corp și gât și cu orificii false la gură, pare să reia tradiția cănilor de meșter specifice zonei Ciucului încă din secolele XVIII-XIX⁷².

Piesele din cea de-a a doua categorie, denumite de noi "produse pentru târg", sunt serii mari, asemeni ceramicii cu aceeași destinație produs în zilele noastre, acest tip de ceramică are forma și decorul adaptate cerinței de moment a pieței. Multe dintre aceste piese poartă numele meșterului și anul producerii. Aproape identice, sau cu mici deosebiri inerente producției manuale, aceste piese se prezintă într-o execuție tehnică și ținută estetică, care adesea lasă de dorit. Se remarcă totuși tehnici novatoare, deosebite de cele tradiționale. De remarcat decorul realizat prin aplicarea pe pereții vasului a unui strat zgrunțuros, obținut prin presarea și strecurarea pastei, dând impresia cojii de copac⁷³ (pl.X, fig. 3, și pl. XII, fig. 1), sau cel realizat prin presărarea unui start de pisat de siliciu peste smălțul de culoarea brun-închisă⁷⁴ (pl. X, fig.3 și pl. X. fig. 4). Apar de asemenea forme novatoare, resimțindu-se influența ceramicii de lux. Se remarcă în acest sens vaza în forma de tigvă (pl. XII. fig.3), sau cănițe cu cioc alungit (pl.XI. fig. 1 și 2).

În șirul obiectelor de ceramică merită atenția, prin dimensiunile sale cu totul neobișnuite, pipa neagră, având forma unui cap de om, un turc cu șapcă roșie. Este printre puținele piese care se pot identifica cu exactitate, fiind individual menționat în catalog.⁷⁵

Din numărul relativ mare de piese de *faianță* trimise la expoziția muzeului de către renumitele manufacturi de pe teritoriul Imperiului, s-a păstrat un număr neînsemnat. Este vorba de cancelul produs în manufactura din Hollóháza (Ungaria)⁷⁶, care este și singura piesă păstrată dintre numeroasele produse donate Muzeului Secuiesc de Artă Industrială de către renumita manufactură de faianță, cu ocazia deschiderii.⁷⁷ Cana de faianță produsă în manufactura din Kremnicza (Körmöcbánya)⁷⁸ (pl.XIII, fig. 3.), a fost achiziționat probabil

⁶⁷ Nr.cat. III. 37 - III. 43.

⁶⁸ Nr.cat. IV. 44 - 51.

⁶⁹ Nr. cat. V. 52 - 70.

⁷⁰ Pentru ceramica din sud-estul Transilvaniei vezi: Domanovszki György "A magyar nép díszítő-művészete (Arta populară maghiară), Bp. 1981, Centre de olari din sud-estul Transilvaniei - Catalog de expoziție; Sf. Gheorghe, 1997-1998.

⁷¹ Nr.cat. IV. 51

⁷² Centre de olari..., p. 94, fig.13.

⁷³ Nr.cat. V. 56-58.

⁷⁴ Nr. cat.V. 59 și V. 69.

⁷⁵ Catalog, p.4, poz. II.24. "Pipă uriașă, reprezentând capul unui turc". Este consemnat în catalog, ca fiind donația lui Golyósy Gusztáv din Seghedin.

⁷⁶ Nr. cat. V.74.

⁷⁷ Catalog, pag.4, nr. poziție 27.

⁷⁸ Nr.cat. V.75.

ulterior. Cu totul deosebit este singura farfurie de faianță păstrată. Piesa realizată într-o tehnică stângace, timidă, este dată 1885 și poartă imaginea unei biserici (sau mănăstiri) și inscripția: *Szne Borg*⁷⁹ (pl.XIII, fig 2.)

CATALOGUL COLECȚIEI DE CERAMICĂ A MUZEULUI DE ARTĂ INDUSTRIALĂ DIN TÂRGU MUREȘ

I. FAIANȚĂ FINĂ GERMANĂ

I.1. Rezervor pentru apă

Recipientul, de formă dreptunghiulară și capacitatea de 3 l., poate fi montat pe perete cu ajutorul celor două orificii dispuse pe latura din spate. Este prevăzut cu un capac romboidal și cu un tub pentru scurgerea apei. Decorul fitomorf și geometric realizat în relief acoperă toată suprafața. Muchiile din față poartă câte o reprezentare umană susținută de coloane cu fusul în bandă, iar capitelul și baza în spirală; orificiul pentru scurgerea apei de la baza recipientului este plasat în gura deschisă a unui leu, iar mânerul de pe capac redă cozile răsucite a doi balauri.

Nr. inv: M: 2835 (VI. 3158-a); MNIT

Dimensiuni: Î: 38 cm.; L: 24 cm.; l: 11 cm.

Planșa I. fig. 1.

I.2. Farfurie decorativă

Fund inelar, marginea ridicată. Pe margine decor fitomorf: frunze de acant și vrejuri alternând cu câte un cap de gorgon, central un tablou romantic în două planuri: planul II. silueta unui castel plasat între copaci, în depărtare conturul munților; planul I. - o scenă de câmp de inspirație mitologică, cu patru figuri omenești. Numărul de serie: 763

Nr. inv: M: 2836 (VI. 3159); MNIT

Dimensiuni: D(max): 33 cm.; D (fund): 23 cm.; Î: 3,8 cm.

I.3. Farfurie decorativă

Fund inelar, marginea ridicată decorată cu un brâu de alveole accentuate, încadrate de un decor fitomorf din flori și frunze de acante. Central, decor geometric: pe un fond floral stilizat, de fapt o margaretă cu lungi petale, o rozetă. Numărul de serie: 755

Nr. inv: M: 2837 (VI. 3160); MNIT

Dimensiuni: D(max): 32 cm.; D (fund): 23 cm.; Î: 5 cm.

Planșa I. fig.2.

I.4. Farfurie decorativă

Fund inelar, pe margine decor floral stilizat (margarete). Central – patru rozete despărțite de motive decorative plastice, formate din frunze și vrejuri. Numărul de serie: 753.

Nr. inv: M 2838 (VI.3161); MNIT

Dimensiuni: D(max.): 25,8 cm.; D (fund): 18,3 cm.; Î: 3 cm..

I.5. Farfurie decorativă

Fund inelar, pe laturi decor: bandă de flori stilizate (margarete). Decorul central, delimitat printr-o bandă plastic realizat și marcat prin culoarea neagră, o rozetă cu lungi petale purtând fiecare câte trei bobite. Numărul de serie: 643.

Nr. inv: M2839 (VI.3162); MNIT

Dimensiuni: D(max.): 24,5 cm; D (fund): 19 cm.; Î: 3 cm.

I.6. Cană pentru apă

Cană cu talpa discoidală, picior scund, corp piriform, gât alungit către buza cu cioc, toarta în bandă lată. Decorul geometric și fitomorf amplasat pe toată suprafața vasului. Pe corp, între două benzi ce marchează baza și diametrul maxim al corpului, se desfășoară un motiv de nișe cu bolți

⁷⁹ Nr.cat. V.73.

rotunjite fiind dispus în fiecare câte un fir de lea și frunze de acant. Pe umeri, decor cu solzi, iar gâtul, marcat de un brâu de margarete, poartă în zona mediană, între două frize cu motivul trifoilului și cercuri de perle, o bandă din alveole alungite.

Nr. inv: M:2842 (VI.3169); MNIT

Dimensiuni: Î: 18 cm.; D (fund): 10 cm.; D (buză): 8,1 cm.;

D (max): 15 cm.

Planșa I. fig.3.

I.7. Cană pentru apă

Talpă plată, picior în două discuri suprapuse, cea inferioară simplă iar cea superioară cu decor în frunză de brad. Corp bitronconic cu umerii abia schițați, gât larg, buză îngroșată, ușor evazată, prevăzută cu cioc, toarta în bandă lărgită, răsfrântă la capete. Decorul de pe corp, delimitat de câte un brâu de caneluri oblice, una la baza corpului iar cealaltă pe umeri și marcat de câte două caneluri (de culoare neagră), este dominat de patru rozete delimitate de frunze de acante și vrejuri. Gâtul poartă o friză de petale romboidale și un rând de nișe cu câte o floare stilizată. Numărul de serie: 635

Nr. inv: M: 2841 (VI.3168); MNIT

Dimensiuni: Î: 29,5 cm.; D (fund) 12,1 cm.; D (buză): 10 cm.;

D (max): 17 cm.

Planșa I. fig.4.

I.8. Cană pentru apă

Talpă plată, picior în două discuri inegale, suprapuse: cea inferioară simplă, cea superioară cu decor în linie ondulată și puncte. Corp bitonconic, umeri accentuați, gât cilindric, drept, buză cu cioc, toartă în bandă lată cu capetele răsfrânte. Pe corp, pe o suprafață bine delimitată de un brâu de perle și frunze lobate la bază și o canelură la diametrul maxim al corpului, se desfășoară un decor fitomorf plin de vervă, dispus pe un fond de meandre incizate. Gâtul poartă un decor de friză – patrulater cu motive fitomorfe, dispus între caneluri și brâie cu motive geometrice sau perle.

Număr serie: 632

Nr. inv: M:2840 (VI. 3167); MNIT

Dimensiuni: Î: 39 cm.; D (fund) 12 cm.; D (buză): 8,5 cm.;

D (max): 19 cm.

Planșa II. fig.1.

I.9. Cană pentru apă

Talpa plată, discoidală, corp bombat, gât cilindric, strâmtat către buza cu cioc. Toarta, în bandă lată cu capetele răsfrânte, este compusă din două arcuri sub formă de vrejuri. Decor: Pe fond albastru-cobalt intens, decor în relief alcătuit din patru rozete de genul arabescurilor. Pe umeri și pe gât cercuri concentrice prima purtând un motiv de rozete și romburi alternând, iar celelelalte trei decor de valuri răsturnate. Numărul de serie: 899

Nr. inv: M.2849 (VI. 3170); MNIT

Dimensiuni: Î: 22,5 cm.; D (fund) 9,8 cm.; D (buză): 7,5 cm.;

D (max): 15 cm.

Planșa II. fig.2.

I.10. Cană pentru apă

Formă și decor identică cu nr. catalog: I.1.9. Toarta în bandă lărgită, răsucită la capete și prevăzută cu un decor plastic de creștături.

Număr serie: 899

Nr. inv: 1192; MJM

Dimensiuni: Î: 21,8 cm.; D (talpă): 9,6 cm.; D (buză): 7,8 cm.;

D (max.): 13,5 cm.

I.11. Vază decorativă

Talpă plată, discoidală, picior trapezoidal, corp piriform, gât larg cu buza evazată, două torți. Pe piciorul și pe fundul vasului decor fitomorf, realizat din frunze de acante și respectiv fire de floare de crin dispuse în chenare ogivale. Corpul este străbătut median de un brâu, deasupra căruia se desfășoară un motiv plin de vervă, dominat fiind de cele două mânere, realizate plastic, ce redau capul zeului mărilor, "Neptun". Barba împletită și despicată în două sub formă de coadă de pește. la fel și pletele lungi, bogate se transformă spre vârfuri în vrejuri și frunze de acante. Câmpurile de pe fețele dintre cele două torți sunt ocupate de câte o scenă cvazi- fantastică, populată de figuri fito-zoomorfe, de o stranie combinație de flori, frunze, vrejuri și animale fantastice. Gâtul vasului este marcat de un decor compus dintr-un medalion floral ce alternează cu două scobituri alveolare. Buza îngroșată și evadată, are pe laturi un friz de casete. Numărul de serie: 764

Nr. inv: 1218; MJM

Dimensiuni: Î: 37,5 cm.; D (fund) 20,3 cm.; D (buză): 30,5 cm.;

D (max.): 33 cm.

Planșa II. fig.3.

I.12. Vază decorativă

Talpă plată, discoidală, picior trapezoidal, corp sferic sub formă de cupă cu buza lărgită. Torțile au forma unui arc cu capetele ce poartă lateral câte un șir perlat și sunt legate de buză prin câte o frunză de acant pe care este dispusă câte un cap de tânără. Piciorul este decorat cu un motiv din frunze și vrejuri dispuse între două brâie și un mănunchi de nuiele legate printr-un brâu median. Diametrul maxim al vasului este marcat de un brâu accentuat ce poartă un decor de "frunze de brad". Baza cupei poartă un șir de nișe ogivale cu câte o frunză de acant. Deasupra brâului se repetă decorul de friz de pe talpă, după care apare decorul principal reprezentând o scenă cvazi-mitologică, dispusă simetric, două-câte două pe ambele fețe ale vasului.: doi putii, călare pe câte un căluț de mare înaripat. Scenele sunt despărțite de câte o fundă de care atârână un scut de blazon. Sub buza vasului este dispus un șir de margarite cu petale alungite.

Nr. inv: 1221; MJM

Dimensiuni: Î: 33,6 cm.; D (talpă): 22 cm.; D (buză): 33 cm.;

D (max.): 30 cm.

Planșa II. fig. 4.

I.13. Corpul unei vase ornamentale

Talpa plată este prevăzută cu un orificiu pentru a putea fi montat pe piciorul (sau fusul) de susținere. Corpul sferic se lărgeste spre buza evazată și este prevăzută cu un decor cu motive fitomorfe: frunze de acant alternând cu fire de crin, marcat în partea superioară printr-un brâu realizat din mănunchi de nuiele legate cu benzi încrucișate. Pe buză, decor de bandă lată cu valuri.

Nr. inv: M 2847 (VI. 3178); MNIT

Dimensiuni: Î: 26,7 cm.; D (buză): 37,7 cm.; D (talpă): 19,3 cm.;

D (max.): 38 cm.

I.14. Vază decorativă

Talpă plată, picior trapezoidal compus din două discuri concentrice suprapuse, corp bitronconic dominat în partea inferioară de un brâu ce reprezintă diametrul maxim al vasului. Gura lărgită spre buză. Decorul de pe corp este dispus între două caneluri, de data această de culoare maro, între acestea se desfășoară decorul fitomorf, simetric pe ambele fețe, și formată din câte două amfore grecești între care, într-un decor bogat de vrejuri și frunze de acant este dispus un fir de lalea stilizat. Sub buza vasului dispus un friz cu un motiv de meandru grecesc. Număr de serie: 647

Nr. inv: 1570; MJM

Dimensiuni: Î: 17,9 cm.; F (fund): 12 cm.; D (buză): 16,8 cm.;

D (max.): 17,8 cm.

Planșa III. fig. 1.

I.15. Vază ornamentală

Corp scund, cilindric cu baza rotunjită, susținut de trei picioare având forma unor gheare de leu. Baza vasului este decorată cu flori și frunze de margarete și trei capete fantastice (de lei sau gorgoni), dispuse în centrul distanței dintre picioare. Pe corp, între două brăie cu motive plastice marcând baza, respectiv la buza vasului, decor de ghirlande susținute putii și câte un cap feminin, redat în maniera clasicismului german. Numărul de serie: 643

Nr. inv: M 2843 (VI. 3174); MNIT

Dimensiuni: Î: 15,5 cm.; D (fund): 19 cm.; D (buza): 22 cm.;

I.16. Vază ornamentală

Corp cilindric, așezat pe patru picioare având forma de gheare de leu. Linia fundului și a buzei marcate prin brăie concentrice cu decor plastic foarte variat. Se remarcă cel de la baza corpului, marcat cu un brâu accentuat de frunze de acant. Corpul este dominat de două cvazi-mânere ce redau câtă o figură feminină, între care, pe cele două fețe, se desfășoară un decor plastic: câte un cap de bărbat reprezentat într-un medalion susținut de câte două figurine fantastice.

Nr. inv: M 2844 (VI. 3175); MNIT

Dimensiuni: Î: 28,5 cm.; D (fund): 19 cm.; D (buza): 29,5 cm.;

D (max.): 32 cm.

Planșa III. fig.2.

I.17. Tabacheră cu capac

Corp cilindric așezat pe trei picioare având forma unor gheare rezămate pe câte o sferă. Baza corpului marcat printr-un brâu, realizat din mănunchi de frunze de dafin legat printr-o bandă încrucișată. În zona mediană a corpului, decor de frunze de acant din care pornesc ghirlande de vrejuri, frunze și flori stilizate. Capacul este prevăzut cu un mâner având forma de con de brad.

Nr. inv: M 2846 (VI. 3177); MNIT

Dimensiuni: Î: 18,1 cm.; D (fund): 14 cm.; D (buza): 14,5 cm.;

D (max.): 18 cm.

Planșa III. fig. 3.

I.18. Tabacheră cu capac

Fund plat, corp cilindric, prevăzut cu un capac. În zona mediană a corpului, între două mânere având forma unor capete de lei cu o verigă în bot, un medalion înfățișându-l pe Sf. Gheorghe omorând balaurul, încadrat de un decor fito-zoomorf (vrejuri, frunze, flori, animale fantastice) abundent. Pe capac: figurină fantastică (măimuță), ținând în brațe o cizmă.

Număr de serie: 884

Nr. inv: M 2845 (VI. 3176); MNIT

Dimensiuni: Î: 19,5 cm.; D (fund): 12 cm.; D (buza): 9,5 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa III. fig. 4.

I.19. Ploscă

Corp aplatizat, așezat pe un picior supraînălțat, gât îngust cu buza evazată, având formă de pâlnie. Mânerul dispus în zona mediană a corpului, are reprezentat la bază câte un cap de om. (Gâtul și mânerul rupte). Pe corp decor plastic: rozetă din frunze de acant.

Nr. inv: M 2848 (VI. 3155); MNIT

Dimensiuni: Î: 16 cm.; D (fund): 5,5 cm.; D (buza): 3,5 cm.;

D (max.): 9,5 cm.

II. CERAMICĂ - MAJOLICĂ - PORTELAN, MARCA "ZSOLNAI" - PÉCS

II.20. Ulcior pentru apă

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp piriform, umeri rotunjiți, gât strâmt și lărgit către buza evezată, prevăzut cu un brâu discoidal în zona mediană. Toartă ruptă. Decor: pe un fond alb (angobat) decor în smalț colorat: brun roșcat, verde, galben, auriu. Decorul dispus pe toată suprafața vasului, se compune din linii și dungi concentrice, ce împart suprafața vasului în mai multe registre.

Dominant este registrul median, în care într-un chenar marcat de două rânduri de inimioare dispuse față în față, apare un motiv fitomorf de sorgintă populară: vrejuri dispuse în linie ondulată, purtând în meandre frunze galben-aurii, flori de lalele cu petale verzi și galben-aurii. Pe fund: numărul de serie: 1363 și ștampila ZSOLNAY - PÉCS

Nr. Inv: M: 2789 (VI. 3180); MNIT

Dimensiuni: Î: 32 cm.; D (fund): 8,2 cm.; D (buză): 5 cm.;

D (max.): 16 cm.

II.21. Ulcior pentru apă

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp piriform cu umeri rotunjiți, gât cilindric, îngroșat la buză. Toarta rotunjită prevăzută cu orificiu, se atașează de gât, în zona mediană, printr-o legătură discoidală. Decorul: pe fond cărămiziu, nesmălțuit, decor floral conturat în auriu și pictat cu smalt divers colorat: brun-roșcat, verde, albastru, auriu. Fire și frunze de lalele dispuse pe toată suprafața vasului, umerii marcați printr-un brâu de perle pictat în albastru și dispus între două linii concentrice. Brâul de perle se repetă și pe gâtul vasului, buza cu smalt verde. Pe fund: numărul de serie 212 și ștampila: PÉCS - 2

Nr. inv: M: 2799 (VI. 3181); MNIT

Dimensiuni: Î: 25 cm.; D (fund): 8,9 cm.; D (buză): 3,3 cm.;

D (max.): 15,5 cm.

Planșa IV. fig. 1

II.22. Ulcior cu patru ciocuri de turnare

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp piriform, gâtul strâmtat se lărgeste sub formă de pâlnie către buza îngroșată. Din mijlocul corpului pornesc patru ciocuri de turnare sub formă de fluier, legate de gâtul vasului prin câtă un mâner în bandă lată. Corpul decorat prin pictare în email: pe fond cărămiziu, nesmălțuit, decor floral de inspirație populară conturat în auriu și pictat cu smalt divers colorat: verde, galben de siena, auriu. Fire și frunze de margarete dispuse pe toată suprafața vasului, inclusiv pe cele trei tuburi de turnare.

Nr inv: M: 2790 (VI 3182); MNIT

Dimensiuni: Î: 28,3 cm.; D (fund): 7,7 cm.; D (buză): 6,8 cm.;

D (max.): 19,2 cm.

Planșa IV. fig. 2.

II.23. Ulcior cu patru torți

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp piriform cu umeri rotunjiți, gât strâmt, cilindric, buza îngroșată. Din zona mediană a gâtului pornesc patru torți în bandă lată, având fiecare aplicate câte o bandă ondulată. Decorul: pe fond gri fumuriu, nesmălțuit, decor pictat în smalt verde, galben de siena și negru. Median, fire și frunze de lalele dispuse dealungul unor linii ondulate și meandre. Baza corpului marcat prin două brăie cu inimioare și dispus deasupra unor linii concentrice. Brâul se repetă și pe gâtul vasului, de data acesta decor cu triunghiuri alternând cu frunze, peste care este dispus un cerc perlat. Pe fund numărul de serie: 1383 și ștampila ZSOLNAY - PÉCS

Nr. inv: M: 2791 (VI. 3184); MNIT

Dimensiuni: Î: 32 cm.; D (fund): 8,7 cm.; D (buză): 3,6 cm.;

D (max.): 17 cm.

Planșa IV. fig. 3.

II.24. Ulcior

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp piriform, gât îngust, lărgit spre buza evezată. Din zona mediană a gâtului pornesc spre corpul ulciorului opt benzi (cvasi-torți), ovale în secțiune. Decorul în smalt auriu și negru este pictat pe un fond cărămiziu (nesmălțuită). Pe corp, la baza gâtului și la buză decor fire de margarete și frunze dispuse între linii sau benzi concentrice, sau (în zona mediană) între două brăie zimțate. Pe fund numărul de serie: 1385 și ștampila - ZSOLNAY PÉCS

Nr. inv: M: 2794 (VI. 3187); MNIT

Dimensiuni: Î: 32 cm.; D (fund): 8,7 cm.; D (buză): 6,3 cm.;

D (max.): 17,5 cm.

Planșa IV. fig. 4.

II.25. Ulcior pentru vin-ars

Faianță fină. Fund plat, corp bombat, gâtul îngust se lărgeste borșos, apoi se strâmtează către buza rășfrântă. Toarta în bandă lărgită. Decor: Pe un fond smălțuit cărămiziu, motive fitomorfe de culoare neagră în contur auriu dispuse, între linii și benzi concentrice. Pe fund numărul de serie: 3181 și ștampila - ZSOLNAI - PÉCS

Nr. inv: M: 2792 (VI. 3185); MNIT

Dimensiuni: Î: 22 cm.; D (fund): 7,9 cm.; D (buză): 31,1 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa V. fig. 1

II.26. Imitație vas-funerar inca

Faianță fină. Recipient figural compus din două părți distincte: o figură umană ingenunchiată sorbind dintr-un recipient de băut; și un ulcior cu gât alungit și strâmtat. Cele două părți ale vasului sunt unite printr-un mâner, format din toarta ulciorului, care, continuându-se, pe capul figurii umane se transformă într-o bonetă cu două cornuri accentuate, răsucite sub formă de melc. Decorul realizat pe un fond cărămiziu, smălțuit, constă într-un motiv fitomorf și geometric pictat în culoare neagră în chenar auriu.

Nr. inv: M: 2793 (VI. 3186); MNIT

Dimensiuni: Ulciorul: Î: 28,5 cm, D (fund): 9 cm, D (buză): 2,7 cm, D (max.): 14 cm.

Figura umană: Î: 22,5 cm, L: 10,7 cm, l: 10,5 cm..

Planșa V. fig. 2.

II.27. Ulcior cu toartă și orificiu

Faianță fină de culoare roz. Fund plat, corp piriform, umeri rotunjiți, gât îngust purtând median un briu discoidal și sub gura îngustă o porțiune borșoasă. Toarta prevăzută cu un orificiu pentru băut.

Pe fund numărul de serie: 224 și ștampila "Zsolnay - Pécs"

Nr. inv: M: 2795 (VI. 3193); MNIT

Dimensiuni: Î: 22,5 cm.; D (fund): 7 cm.; D (buză): 2,5 cm.;

D (max.): 15 cm.

Planșa V. fig. 3.

II.28. Ulcior cu fluier

Material identic cu nr.catalog: II.1.27. Fund plat corp piriform, gât îngustat, alungit. Înbrăiat la buză și în zona mediană, la punctul de întâlnire a gâtului cu mânerul. Ulciorul are alipit pe corp, în zona diametrului maxim un tub, ce se termină într-un fluier.

Pe fund numărul de serie: 391 și numerele: 2, 23

Nr. inv. M 2796 (VI. 3198); MNIT

Dimensiuni: Î: 14,6 cm.; D (fund): 4,2 cm.; D (buzei): 2,3 cm.;

D (max.): 8,5 cm.

Planșa V. fig.4.

II.29. Vas decorativ

Faianță fină din seria vaselor de culoare roz, identic cu nr.catalog: II.27. Corpul în formă de inimă, este așezată pe trei piciorușe ascuțite spre vârf ce corespund venelor, iar cele trei ciocuri de turnare, ce se lărgesc către buza evazată - aortelor. În partea superioară este prevăzut cu un mâner.

Nr. in: M 2798 (VI. 3200)

Dimensiuni: Î: 9,8 cm.; D (max): 11 cm.;

II.30. Căniță pentru alăptat

Faianță fină din seria vaselor de culoare roz. Fund plat, corp bombat semisferic, prevăzut cu un tub de curgere. Gât înalt îngustat spre buză, toartă supraînălțată. Gâtul și toarta sparte.

Nr. inv: M 2797 (VI. 3199); MNIT

Dimensiuni: Î: 8,5 cm.; D (fund): 3,8 cm.; D (buză): 1,8 cm.;

D (max): 6,5 cm.

II.31. Capac

Faianță fină de culoare roz. Era capacul cu mâner a unui castron pentru unsoare (cf. registrului de inv. vechi.)

Nr inv: M- 3122 (VI. 3195); MNIT

Dimensiuni: Î: 5 cm.; D (max): 12,5 cm. î (mâner) 1,2 cm.

II.32. Vază

Faianță fină cu eolin. Fund inelar, corp piriform, umeri bombați, gât larg, buza marcată de un brâu inelar. Decor pictat, viu colorat fiind prezente culorile de la roșu aprins și vișiniu - prin verde închis până la negru prezentând motive fito- și zoomorfe: într-un cadru natural fantastic siluetele a patru leoparzi în mișcare. La piciorul vasului, monograma: H.S. Vaza este spartă, dar lipită și reântregită. Pe fund numărul de serie: 36 și ștampila fabricii "Zsolnai"

Nr. inv: M 2800 (VI. 3189); MNIT

Dimensiuni: Î: 22 cm.; D (fund): 8 cm.; D (buză): 10,2 cm.;

D (max.): 15,8 cm.

III. CERAMICA PRODUSĂ LA ȘCOALA PROFESIONALĂ -ODORHEIUL SECUIESC -IMITAȚIE CERAMICĂ GREACĂ

III.33. Vas "hydra"

Ceramică neagră, nesmălțuită. Fund inelar Corp piriform cu umerii proeminenți și două mânere dispuse lateral, pe diametrul maxim al corpului. Gâtul cilindric se lărgeste către buza evazată, de care se fixează toarta supraînălțată. Decorul dispus pe toată suprafața vasului, este pictat în culoare brun-roșcat (angobă). Motivele sunt cele geometrice și figurative (două tinere făcând baie). caracteristice vaselor antice grecești din care se inspiră. Pe fund ștampila: UDVARHELYI SZAKISKOLA și semnul de meșter

Nr. inv: 1218; MJM

Dimensiuni: Î: 46+6 cm, F (fund): 9,8 cm, D (buză): 21,7 cm. D (max.): 25 cm.

Planșa VI. Figura 1.

III.34. Chiup

Ceramică roșie, nesmălțuită. Fund ascuțit, corp piriform, umeri rotunjiți prevăzuți cu două mânere simple, gât strâmt, buză evazată și ușor răsfrântă. Decorul dispus în zona diametrului maxim al vasului, este realizat din dungi concentrice și linii frânte pictate (angobă) în culoare neagră pe fond cărămiziu.

Nr. inv: 1219; MJM

Dimensiuni: Î: 48 cm, D (buză): 9,5 cm, D (max.) 23 cm.

Planșa VI. Figura 2.

III.35. Cană pentru apă

Ceramică roșie, nesmălțuită. Fund plat, corp semisferic, gâtul înalt și strâmt se lărgeste către buza și ciocul având forma unui cap de lebedă. Toarta înălțată pe lângă gât. este în bandă lată. Decorul geometric, fitomorf și zoomorf, este dispus concentric pe toată suprafața vasului. Pe corp. frontal. între două brăie cu semialveole ogivale și cercuri concentrice, apare reprezentarea naturalistă a unui animal mitologic (o panteră neagră).

Pe fund, ștampilă de meșter.

Nr. inv. 1221; MJM

Dimensiuni: Î: 44+7 cm, D (fund): 29 cm, D (buză): 13 cm,

D (max.): 30 cm.

Planșa VI. Figura 3.

III.36. Vază

Ceramică neagră (angobă), nesmălțuită). Fund plat, picior bitronconic, corp bombat, gât cilindric, îngustat către buza prevăzută cu trei pliuri. Mâner în formă de ochi de lanț. Pe corp, pe una din fețe, decor fitomorf, realizat prin zgărirea și eliminarea stratului de angobă.

Nr. inv: 1185; MJM

Dimensiuni: Î: 25 cm, D (fund): 9,1 cm, D (buză): 5 cm,

D (max.): 17 cm.

Planșa VI. Figura 4.

FORMĂ ȘI DECOR DIVERS**III.37. Vas decorativ cu capac**

Ceramică nesmălțuită. Are picior înalt, de forma unui fus cilindric ce se îngustează către baza corpului sferic și este delimitat de două discuri prevăzute cu creștături alveolare pe muchii. Gâtul alungit prezintă două zone distincte, delimitate de alte trei discuri cu aceeași decor alveolar, dispuse la baza gâtului, în zona mediană, respectiv în partea superioară. Ultima, de fapt buza îngroșată și răsfrântă a vasului, poartă un capac conic. Decorul geometric desășurat pe tot corpul, constă în creștături și alveole realizate prin decojirea stratului cărămiziu (angobat), care acoperă toată suprafața.

Nr. inv: M 3106 (VI. 3237); MNIT

Dimensiuni: Î: 97 cm.; D (talpă): 25,5 cm.; D (buză): 11 cm.;

D (max.): 28,5 cm.

Planșa VII. Figura 1.

III.38. Vază

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp bombat, gât îngust, lung, prevăzut cu un brâu discoidal, de la care se lărgeste sub formă de pâlnie. Decor fitomorf și geometric pictat (angobă) maro.

Nr. inv: M 3109 (VI. 3241); MNIT

Dimensiuni: Î: 30,3 cm.; D (fund): 8,6 cm.; D (buză): 7,3 cm.;

D (max): 15 cm.

III.39. Cană cu cioc și capac

Ceramică nesmălțuită. Corpul piriform este prevăzut cu un tub de scurgere și o toartă în bandă lată. Are gâtul înalt, îngustat și buza îngroșată peste care este așezată un capac conic, având și rol de dop. Decorul geometric pictat cu angobă de culoare maro, este dispus pe umăr, pe toartă, buză și capac.

Nr. inv: M 3111 (VI. 3242); MNIT

Dimensiuni: Î: 15,5 cm.; D (fund): 7,7 cm.; D (buză): 6,3 cm.;

D (max.): 13 cm.

Planșa VII. Figura 2.

III.40. Cană cu cioc

Materie și formă identică cu piesa anterioară, lipsește doar capacul.

Nr. inv: M 3110 (VI. 3243); MNIT

Dimensiuni: Î: 28,5 cm.; D (fund): 11 cm.; D (buză): 7 cm.;

D (max.): 16 cm.

III.41. Cană cu trei ciocuri

Talpă discoidală, picior înalt, corp bombat prevăzut la baza gâtului cu trei tuburi de scurgere și o toartă în bandă lată. Gâtul înalt și îngust se lărgeste către buza îngroșată și evezată sub formă de pâlnie. Decor geometric realizat în tehnica celei anterioare.

Nr. inv: M 3108 (VI. 3240); MNIT

Dimensiuni: Î: 15,6 cm.; D (fund): 5,7 cm.; D (buză): 4 cm.;

l (cioc): 4 cm.

Planșa VII. Figura 3.

III.42. Blid

Ceramică nesmălțuită. Fund plat, corp bombat, gură largă. Decor pictat în maro: între două linii paralele, motive florale.

Nr. inv: M 3107 (VI. 3238); MNIT

Dimensiuni: Î: 8 cm.; D (fund): 8 cm.; D (buză) 14 cm.;

D (max.): 15,5 cm.

III.43. Vas decorativ

Ceramică nesmălțuită. Forma vasului este o combinație bizară a unei căni "surpriză" și a unui canceu "cu fluier". Fund plat, corp piriform, gât alungit, dublat cu un perete traforat redând un motiv fitomorf și închis la buză cu un străcurător sub formă de bulb. Toarta din două benzi late, răsucite. Pe corp decor plastic aplicat reprezentând niște șerpi încolăcindu-se și stelute. Realizarea tehnică și artistică poartă aceleași caracteristici ca și în cazul pieselor anterioare (stângăciile formeii și a decorului).

Nr. inv: M 3112 (VI. 3244); MNIT

Dimensiuni: Î: 37 cm.; D (fund): 9,3 cm.; D (max.) 19 cm.

Planșa VII. Fig. 4.

IV. CERAMICĂ POPULARĂ (Forme Tradiționale)**IV.44. Ulcior pentru apă**

Ceramică smălțuită, fond verde deschis. Fund rotunjit, corp înalt, lărgit către umeri, gâtul strâmt se lărgeste, apoi se strâmtează borșos către buză. De la mijlocul corpului până la linia umerilor, și pe gât decor floral stilizat pictat în verde. Piesa are pe fund ștampila cu numele meșterului: Filep D. Sz. Udvarhely (Odorheiul Secuiesc)

Nr. inv: M: 2911 (VI. 3230); MNIT

Dimensiuni: Î: 28 cm.; D (fund): 7,3 cm.; D (buză): 2,5 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa VIII. Figura 1.

IV.45. Cană pentru vin

Ceramică smălțuită, fond alb. Fund plat, corp bombat, gâtul îngust, lung este marcat prin două brăie în relief, toarta în bandă lată. De la mijlocul corpului și pe gât decor floral stilizat pictat în albastru cobalt. Baza, gâtul și buza sunt pictate cu galben.

Nr. inv: M: 5114 (VI. 3228); MNIT

Dimensiuni: Î: 25 cm.; D (fund): 8,5 cm.; D (buză): 6,3 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa VIII. Figura 2.

IV.46. Ulcior cu toartă îmbrănată și cu orificiu

Ceramică smălțuită, fond alb. Fund plat, corp bombat, gât strâmt, cu ciur. Decor pictat de culoare brun-roșcat: mijlocul corpului marcat printr-un brâu, peste care se desfășoară un decor fitomorf. Linia torții și buza marcate de asemenea prin pictare. Piesa are pe fund ștampila cu numele meșterului: Toth I. Deés (Dej)

Nr. inv: M: 5115 (VI. 3229); MNIT

Dimensiuni: Î: 22,5 cm.; D (fund): 10 cm.; D (buză): 6,8 cm.;

D (max.): 16,5 cm.

Planșa VIII. Figura 3.

IV.47. Cană cu cioc de turnare și dop

Ceramică smălțuită, fond alb-gălbui. Fund plat, corp bombat, aplatizat purtând în zona diametrului maxim patru fețe. Gâtul înalt este prevăzut cu un tub de turnare având forma unui cioc și un mâner compus din trei benzi cu capetele ramificate. Cana este prevăzută cu un dop conic, terminat în doi butoni suprapuși. Decorul pictat, deosebit de îngrijit efectuat, este compus din buchete de lalele și margarete dispuse pe cele patru fețe, respectiv pe gâtul și dopul cunii, având cromatica: verde, maro, albastru.

Nr. inv: M: 2910 (VI. 3227); MNIT

Dimensiuni: Î: 31 cm.; D (fund): 8,3 cm.; D (buză): 5 cm.;

D (max.): 17 cm.

Planșa VIII. figura 4.

IV.48. Ulcioraș cu buza trilobată

Ceramică smălțuită, albastru închis. Fund plat, corp bombat, gât strâmtat, se lărgeste către buza trilobată. Toarta cu orificiu de scurgere. Decor fitomorf pictat în verde.

Nr. inv: M: 2907 (VI. 3192); MNIT

Dimensiuni: Î: 19 cm.; D (fund): 5,8 cm.; D (buză): 4,5 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa IX. figura 1.

IV.49. Căniță cu talpă

Ceramică cu smalt transparent. Are talpa discoidală și picior scund, prevăzut cu două brăie, corp piriform, gât larg purtând la bază un brâu perlat, buza îngroșată este prevăzută cu cioc, toarta în bandă lată, răsucită la capăt. Pe corp decor pictat realizat din linii și puncte, reprezentând un coș cu fire și frunze de lăcrămioare. Culoarele: alb, galben de siena, verde. Buza marcată printr-o bandă pictată, reprezentând flori și frunze stilizate.

Nr. inv: M: 2908 (VI. 3223); MNIT

Dimensiuni: Î: 18 cm.; D (fund): 7,5 cm.; D (buză): 7,2 cm.;

D (max.): 11 cm.

Planșa IX. Figura 2.

IV.50. Potir

Ceramică smălțuită, fond cărămiziu. Talpă discoidală, picior înalt cu noduli și inele, cupă conică, buză răsfrântă cu marginea ondulată și punctată. Decor stropit (pe picior) și fitomorf (pe cupă) realizat în alb. Pe cupă numele meșterului: KÓCSAG SÁNDOR și anul: 1905.

Nr. inv: M: 2909 (VI. 3224).

Dimensiuni: Î: 31,8 cm.; D (fund): 11,7 cm.; D (buză): 12,8 cm.;

D (max.): 10,5 cm.

Planșa IX. Fig.3.

IV.51. Ulcior de meșter

Ceramică smălțuită de culoare verde. Talpă inelară, purtând pe fund semnătura meșterului: Badár Balázs. Corp bombat, gât strâmt, dublat cu un perete traforat, închis la buză cu un străcurător și prelungit în șapte tuburi cu orificii false. Toarta în bandă lată, prevăzută cu un orificiu. Toată suprafața este decorată cu un decor deosebit de pretențios și îngrijit, compus dintr-un șnur prevăzut cu creștături oblice, aplicat pe toată suprafața vasului, delimitând patru câmpuri. Trei dintre câmpuri sunt prevăzute la mijloc cu câte o rozetă aplicată (decor traforat). Umărul este marcat printr-o creastă aplicată sub care sunt dispuse alternativ trei urechiușe și câte două cioturi cu orificii false.

Nr. inv: 1211.

Dimensiuni: Î: 42,5 cm, D (fund): 13 cm. D (buză): 10 cm,

D (max.): 23 cm.

Planșa IX. Figura 4.

V. CERAMICĂ DE TÂRG PRODUSĂ DE OLARI SECUI

V.52. Cană

Ceramică smălțuită maro. Picior sub formă de postament compus dintr-un fus ce unește două elemente discoidale cu diametru diferit: cel mai mare corespunde tălpii, iar cel mic e suportul pe care este așezat vasul. Are corpul piriform, gât îngust, buza lărgită discoidal este împreunată formându-se un cioc de turnare la un capăt, iar la celălalt continuându-se în toarta supraînălțată, de forma unui butuc de lemn. Vasul are pe umeri un decor plastic constând din fire și frunze de iederă, colorate în diverse nuanțe de verde. Este o piesă semnată și datată. Pe corp în zona mediană, într-un cartuș inscripția: Csög András, Bibarcfalva (Biborțeni). În afara cartușului: 2 K. 1905.

Nr. inv: M 3029 (VI. 3203); MNIT

Dimensiuni: Î: 38,5 cm.; D (talpa): 13 cm.; D (buză): 7,5 cm.;

D (max.): 17 cm.

Planșa X. fig. 1.

V.53. Cană

Piesă identică cu nr. V.43. însă nesemnată și nedată.

NR. inv. M 3028 (VI. 3202); MNIT

Dimensiuni: Î: 37,5 cm.; D (talpă): 14 cm.; D (buză): 6,8 cm.;

D (max.): 15 cm.

IV.54. Cană

Piesă identică cu nr. IV.1.44.

Nr. inv. 1177. MJM

Dimensiuni: Î: 39 cm.; D (talpă): 12,2 cm.; D (buză): 7,7 cm.;

D (max.): 12,8 cm.

V.55. Cană decorativă

Ceramică smălțuită, fond maro, stropit cărămiziu. Talpă și picior identic cu al celor anterioare. Corp piriform cu umerii bombați, gât strâmt, prevăzut cu două caneluri incizate, iar buza lărgită este ridicată și aplatizată, servind drept "cioc de turnare". Toarta compusă din două benzi răsucite, pornește de la baza corpului și, străbătând în înălțime corpul vasului, face legătura cu buza în partea opusă ciocului. Decorul: umerii rotunzi poartă un decor plastic, aplicat: câte două fire și trei frunze de tarndafiri, colorate alb-gălbui și roșu-cărămiziu, respectiv verde.

Nr. inv: M: 3035 (VI. 3209); MNIT

Dimensiuni: Î: 34,6 cm.; D (talpă): 13 cm.; D (buză): 4 cm.;

D (max.): 16 cm.

Planșa X. fig. 2.

V.56. Cană

Ceramică smălțuită fond maro, stropit cu verde. Talpa și piciorul identic cu al celor anterioare. Corpul piriform, umeri proeminenți, gâtul îngust, lărgit sub formă de pâlnie, buza ondulată. Toarta din două benzi răsucite. Decor: Corpul este acoperit de la bază până la linia umerilor, cu un decor plastic realizat prin strecurare prin presare a pastei aplicat ulterior pe pereții vasului, obținând o suprafață ce dă impresia unei coaje de copac. Pe umerii rotunzi poartă un decor plastic, aplicat: câte două fire și trei frunze de tarndafiri, colorate alb-gălbui și roșu-cărămiziu, respectiv verde. Pe gât, sub buză, într-un cartuș inscripția: Csög András, Bibarcfalva (Biborțeni). În partea interioară a gâtului, anul: 1905.

NR. inv: M: 3030 (VI. 3204); MNIT

Dimensiuni: Î: 34,5 cm.; D (fund): 14,5 cm.; D (buză): 14,2 cm.;

D (max): 14,6 cm.

Planșa X. fig. 3.

V.57. Cană

Forma, decorul piesei este identică cu piesa nr. IV.1.42.

Nr. inv: M: 3031 (VI. 3205); MNIT

Dimensiuni: Î: 34,5 cm.; D (talpă): 13,7 cm.; D (buză): 13,8 cm.;

D (max.): 14,5 cm.

V.58. Cană

Idem piesa nr. IV.1.42.

Nr. inv: M: 3033 (VI. 3207); MNIT

Dimensiuni: Î: 33,2 cm.; D (talpă): 13,7 cm.; D (buză): 13,2 cm.;

D (max.): 13 cm.

V.59. Cană

Ca formă identică cu piesele anterioare, are însă în prelungirea gâtului, ciocul și toarta înălțate, ridicându-se cu mult deasupra buzei. Peste smalțul de culoare brun-închis, vasul în întregime este presărat cu pisat de siliciu.

Nr. inv: M: 3038 (VI.3212); MNIT

Dimensiuni: Î: 41,2 cm.; D (fund): 13,5 cm.; h (cioc): 11,5 cm.;

D (max.): 18 cm.

Planșa X. fig. 4.

V.60. Cană

Ceramică smălțuită, fond maro, stropit. Picior identic cu piesa V.43. Corpul piriform cu umerii bombați, baza gâtului marcat printr-o bordură, iar gâtul strâmt, prevăzut cu un brâu discoidal. Buza lărgită este prelungită cu un accentuat "cioc de turnare". Toarta în bandă lată este răsucită la punctul de întâlnire cu buza, iar la capătul de pe umeri poartă un semn de meșter.

Nr. inv: M: 3045 (VI.3191); MNIT

Dimensiuni: Î: 32,5 cm.; D (fund): 10,8 cm.; L (cioc): 12,5 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa XI. fig. 1.

V.61. Cană

Ca formă, identică cu nr. catalog V.50. Decorul: Pe corp și pe jumătatea gâtului decor alb-gălbui stropit.

Nr. inv: M: 3041 (VI.3215); MNIT

Dimensiuni: Î: 32 cm.; D (fund): 11 cm.; L (cioc): 10 cm.;

D (max.): 14 cm.

Planșa XI. fig. 2.

V.62. Cană

Ca formă, identică cu nr. catalog V.50. În zona mediană a corpului, decor pictat în albastru: un șir de lălele stilizate, dispuse orizontal.

Nr. inv: M: 3040 (VI.3214); MNIT

Dimensiuni: Î: 33 cm.; D (fund): 11,2 cm.; L (cioc): 10 cm.;

D (max.): 13 cm.

V.63. Cană cu picior

Ceramică smălțuită, fond maro. Corpul sferic, aplatizat, așezat pe un picior sub formă de postament, are cavități doar pe laterale, centrul fiind decorat prin traforare. Gâtul și toarta sunt rupte.

Nr. inv: M: 3046 (VI. 3190).

Dimensiuni: Î (aprox): 33 cm.; D (fund): 11 cm.; D (buză): 5 cm.;

D (max.): 22 cm.

V.64. Vază

Ceramică smălțuită de culoare maro-închis. Picior sub formă de postament compus dintr-un fus ce unește două elemente discoidale cu diametru diferit (identice cu cel al nr: IV.1.44.). Corp piriform, gât înalt, buza evezată și răsfântă sub formă de pâlnie, cu marginea în linie ondulată, toarta în bandă lată. Pe umeri, la baza gâtului decor plastic, aplicat: un fir de trandafir de culoare alb-gălbui, și câte două frunze de culoare verde.

Nr. inv: M: 3032 (VI. 3206); MNIT

Dimensiuni: Î: 12,5 cm.; D (talpă): 13,5 cm.; D (buză): 12,5 cm.;

D (max.): 12 cm.

Planșa XI. Fig. 3.

V.65. Vază

Ceramică smălțuită, fond maro. Talpa idem cu vasul nr: IV.1.44. Corp piriform, gât scund, larg, buza evazată și răsfântă sub formă de pâlnie, cu marginea în linie ondulată. În zona mediană decor plastic aplicat: două fire de trandafiri alb-gălbui, și câte trei firunze de culoare verde.

Nr. inv: M: 3011 (VI. 3217); MNIT

Dimensiuni: Î: 18 cm.; D (talpă): 10,5 cm.; D (buză): 9,5 cm.;

D (max.): 11,5 cm.

V.66. Vază decorativă

Ceramică smălțuită, maro. Talpa idem celor anterioare. Corp piriform, umeri rotunjiți, gât lung prevăzut cu două caneluri, buza îngroșată, răsfântă. Torți supraînălțate, ramificate și realizate în manieră fitomorfă. Pe umeri decor plastic aplicat: un fir de trandafir și trei firunze.

Nr. inv: M: 3036 (VI. 3210); MNIT

Dimensiuni: Î: 40,5 cm.; D (talpă): 11,8 cm.; D (buză): 11,5 cm.;

D (max.): 29 cm.

Planșa XI. fig. 4.

V.67. Vază

Talpa și piciorul identică cu cea a pieselor anterioare. Corpul piriform, gât cilindric larg, buza îngroșată de care sunt lipite cele două torți supraînălțate, ce redau plastic o ramură de iederă. Pe corp decorul plastic al "cojii de copac". Pe umeri fire și frunze de iederă, colorate în diverse nuanțe de verde.

Nr. inv: M 3034 (VI. 3208); MNIT

Dimensiuni: Î: 44 cm.; D (talpă): 16 cm.; D (buză): 11 cm.;

D (max.): 27 cm,

Planșa XII. fig. 1

V.68. Vază pentru flori

Ceramică smălțuită, verde. Talpă discoidală, picior înalt, prevăzut median cu două brațe concentrice. Corp bitronconic cu umărul lat și gât înalt. De pe umăr două torți se înalță către buza evazată sub formă de pâlnie și răsfântă. Corpul este prevăzut cu un bogat decor plastic. Pe corp, în zona mediană, delimitate printr-un șnur răsucit, sunt dispuse patru cartușe, purtând central, fiecare câte un cap de leu cu cită o verigă în gură. Între cele două torți, umărul lat și gâtul poartă pe ambele fețe câte un buchet bogat de trandafiri.

Nr. inv: M: 3037 (VI.3211); MNIT

Dimensiuni: Î: 34 cm; D (fund): 13 cm; D (buză): 15,5 cm;

D (max.): 17 cm.

Planșa XII. fig.2.

V.69. Vază

Vaza cu forma de tigvă, are talpa în disc dublat, corp bombat, gât îngust, prezentând o emisferă către buza strâmtată. Tehnică de decorare identică cu piesa nr. IV.1.54.

Nr. inv: M: 3039 (VI.3213); MNIT

Dimensiuni: Î: 26 cm.; D (fund): 9,8 cm.; D (buză): 6 cm.;

D (max.): 14,5 cm.

Planșa XII. fig. 3.

V.70. Vază pentru flori

Ceramică smălțuită cu smalț brun-roșcat, stropit cu pete alb-gălbui. Are talpa bombată, picior scund, corp piriform aplatizat, umeri rotunjiți, gât larg, circular, două torți supraînălțate. Decorul în relief acoperă toată suprafața vasului. Pe talpă, în cercuri concentrice ghirlande de flori, cerc de perle și meandre. Baza corpului marcat printr-un cerc de perle pe care este așezat, pe ambele fețe, câte un vas din care cresc doi butuci de viță de vie cu ciorchine, vrejuri și frunze, iar central, într-un medalion, "Isus îndurerat". Piesa este semnată și datată: pe fund inscripția: "A Berecki Imre Múve Kűsműdön. 1893-ba." (Opera lui Berecki Imre. Kűsműd, 1893.)

Nr. inv: M: 3042 (VI.3218); MNIT

Dimensiuni: Î: 25,7 cm.; D (fund): 12,7 cm.; D (buză): 9,5 cm.;

D (max.): 18 cm.

Planșa XII. fig. 4.

IV.71. Vază pentru flori

Piesă identică cu nr. IV.1.59.

Nr. inv: M: 3043 (VI. 3219); MNIT

Dimensiuni: Î: 26,5 cm.; D (fund): 12,7 cm.; D (buză): 9,8 cm.;

D (max.): 18 cm.

VI.72. Pipă

Ceramică neagră. Capul pipei redată sub forma unui cap de om cu barbă și o bonetă roșie (foarte realist lucrat)

Nr. inv.F. 4394 (VI.3246); MNIT

Dimensiuni: Î: 16 cm.; L: 20 cm.; D (max) al pipei: 9 cm.

Planșa XIII. Fig. 1.

V. VASE DE FAIANȚĂ

V.73. Farfurie faianță

Faianță cu decor pictat în culoare albastră: pe margine decor floral, pe fund imaginea unei biserici (sau mănăstiri), sub care inscripția: *Szne Borg*, și data: 1885.

Nr. inv. M.2868 (V. 3245); MNIT

Dimensiuni: D (max.): 24 cm.; D (fund): 12,6 cm.; Î: 2,7 cm.

Planșa XIII. Fig. 2.

V.74. Canceu

Faianță, produsă în manufactura din Hollóháza (Ungaria). Fund inelar, cu marca fabricii, corp bombat, gât larg ușor oval, buză cu cioc, toartă. Decor fitomorf, viu colorat, în zona diametrului maxim: ghirlandă din flori și frunze de bujori.

Nr. inv: 1154; MJM

Dimensiuni: Î: 19 cm, D (fund): 8,8 cm, D (buză): 10 cm,

D (max): 16 cm.

V.75. Cană

Faianță, produsă în manufactura în Kremnicza (Körmöcbánya). Fund plat, corp bombat cu umeri rotunjiți, gât strâmt, lărgit spre buza lobată, toartă supraînălțată. Decor fitomorf, viu colorat, dispus pe toată suprafața vasului și compus din motive decorative specific maghiare.

Nr. inv: 1205; MJM

Dimensiuni: Î: 25,3 + 4,5 cm, D (fund): 8,3 cm,

D (buză): 6,2 cm, D

Planșa XIII. Fig. 3.

THE SZEKLER INDUSTRIAL ART MUSEUM FROM TÂRGU-MUREȘ
AND ITS COLLECTION
(Abstract)

It was set up at the initiative of the Szekler Cultural and Economical Society and it was inaugurated on June 27, 1886. The Szekler Industrial Art Museum has become distinguished and remarkable thanks to its peculiar profile, derived from the necessity to release the regions, inhabited by the Szeklers from the economic backwardness and bring forth, in this part of Transylvania, to an industry capable to come up to a European level. The priority / main objectives, both the purpose and profile of the institution, the fields which followed to be embarked upon and embraced by its collections, as well as, its proposed educational devices were scheduled within the Preface of the Catalogue found in the Szekler Industrial Art Museum book, printed with the occasion of the museum's opening. The Catalogue also provides the survey of the museum's whole patrimony existing at its moment of inauguration. Being grouped in thirteen categories from thematic points of view the museum's collections, worth of 20 thousand florins, ranging from a varied samples of raw materials and their representative / illustrative products, as well, came from 360 enterprises and industrial firms made throughout in entire Europe. There were represented by the industrial branches both of metal and iron processing, by the industries of wood processing and that of furniture, the industry of faience, pottery and glass manufactories and also by the chemical and extractive industries, as well. Very important were the collections of albums and models of drawings, the libraries filled with books and operas of specialty, as well as, the collection of the catalogue containing the images and informative prices of different products coming from the whole Europe.

Having a great historical and also documentary value, the collection of the Târgu-Mureș Industrial Art Museum, was almost entirely lost during the World War II. There have been kept in safe only an unimportant number of exhibits, being exhibited and preserved at the Mureș County Museum from Târgu-Mureș, then also in the Cluj-Napoca National History Museum from Transylvania, respectively, in the collection of the Ethnographic Museum from Cluj-Napoca.

The present work/ scientific paper intends to present both the institution and its role performed by the end of 19th century within the cultural and economical life of Târgu-Mureș, in order to educate and instruct the young generation of craftsmen of the said town but, at the same time, from its neighboring regions, as well. Besides this, the present work reviews a short sequence regarding the collection of those times – presenting those faience and pottery objects, existing by then, which could be certainly localized and identified – and, which, in spite of the fact that they can represent only a small part of the former collection, nevertheless, they may provide and inspire the image and also its real value.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa I

Fig.1: Rezervor de apă, MNIT, inv. nr. M. 2835 (VI.3158), cat. I-1; **fig.2:** farfurie, MNIT, inv. nr. M.2837 (VI.3160), cat. I-3; **fig.3:** cană pentru apă, MNIT, inv. nr. M. 2842 (VI.3169), cat. I-6; **fig.4:** cană pentru apă, MNIT, inv. nr. M. 2841 (VI.3168), cat. I-7.

fig.1

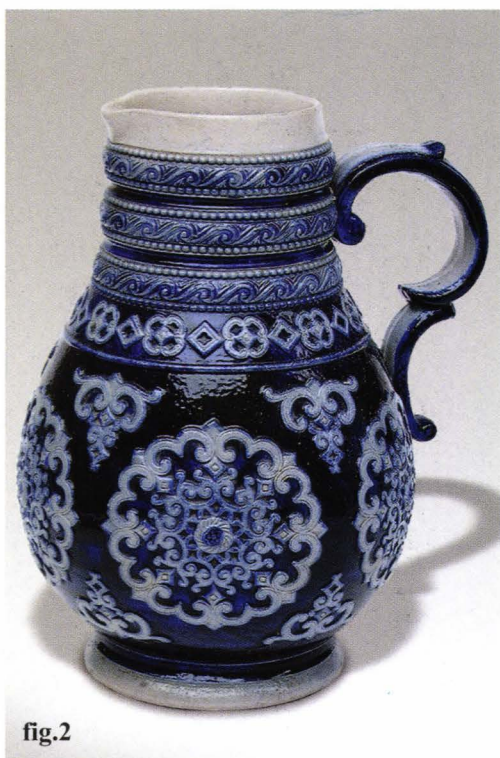

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa II

Fig.1: Cană pentru apă, MNIT, inv. nr. M.2840 (VI.3167), cat. I-8; **fig.2:** cană pentru apă, MNIT, inv. nr. M. 2849 (VI.3170), cat. I-9; **fig.3:** vază decorativă, MJM, inv. nr. 1218, cat. I-11; **fig.4:** vază decorativă, MJM, inv. nr. 1221, cat. I-12.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa III

Fig.1: Vază decorativă, MJM, inv. nr. 1570, cat. I-14; **fig.2:** vază decorativă, MNIT, inv. nr. M. 28849 (VI.3195), cat. I-16; **fig.3:** tabachieră, MNIT, inv.nr. M.2846 (VI.3177), cat. I-17; **fig.4:** tabachieră, MNIT, inv. nr. M.2845, (VI.3176, a), cat. I-18.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa IV

Fig.1: Ulcior pentru apă, MNIT, inv. nr. M.2799 (VI.3181), cat. II-21; **fig.2:** ulcior cu patru ciocuri de turnare, MNIT, inv. nr. M.2790 (VI.3182), cat. II-22; **fig.3:** ulcior patru torți, MNIT, inv. nr. M.2791 (VI.3184), cat. II-23; **fig.4:** ulcior pentru apă, MNIT, inv. nr. M. 2794 (VI.3187), cat. II-24.

fig.1

fig.2

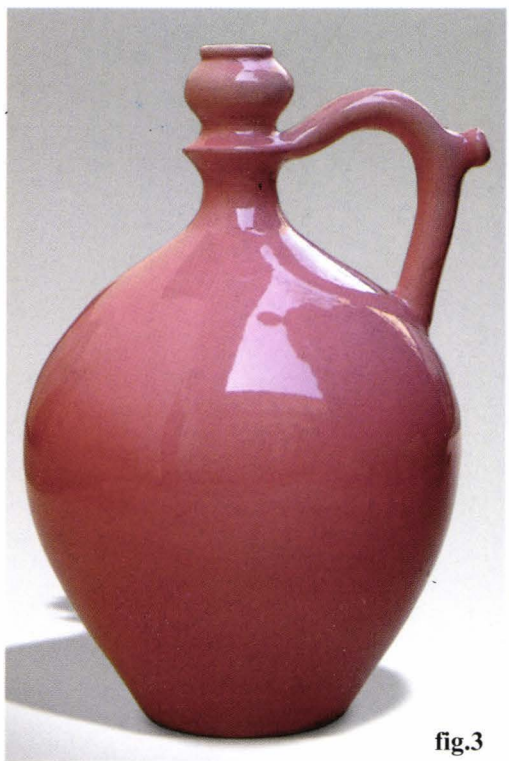

fig.3

fig.4

Planșa V

Fig.1: Ulcior pentru vin-ars, MNIT, inv. nr. M. 27992 (VI.3185), cat. II-25; **fig.2:** imitație de vas-funerar incaș, MNIT, inv. nr. M. 2793 (VI.3186), cat. II-26; **fig.3:** ulcior cu toartă și orificiu, MNIT, inv. nr. M. 2795 (VI.3193), cat. II-27; **fig.4:** ulcior cu fluier, MNIT, inv. nr. M. 2796 (VI.3198), cat. II-28.

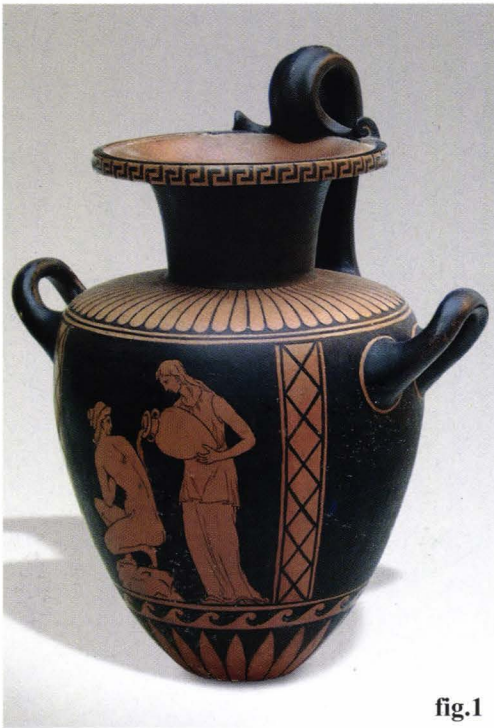

fig.1

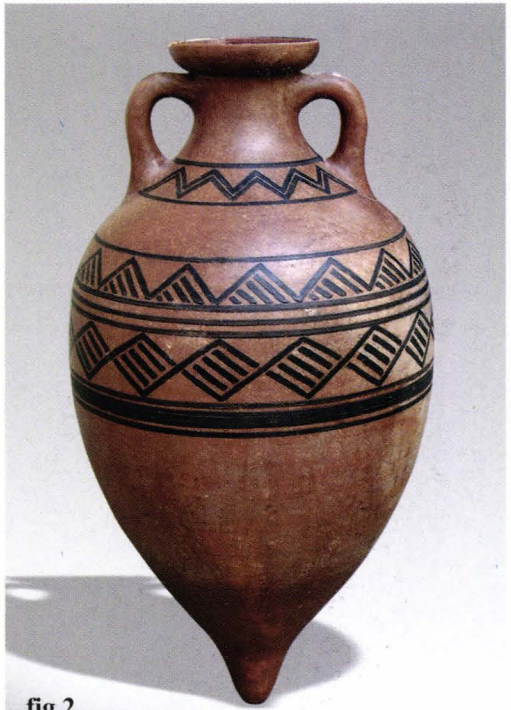

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa VI

Fig.1: Vas hydra, MJM, inv. nr. 1218, cat. III-33; **fig.2:** chiup, MJM, inv. nr. 1219, cat. III-34; **fig.3:** cană pentru apă, MJM, inv. nr. 1221, cat. III-35; **fig.4:** vază, MJM, inv. nr. 1185, cat. III-35.

fig.1

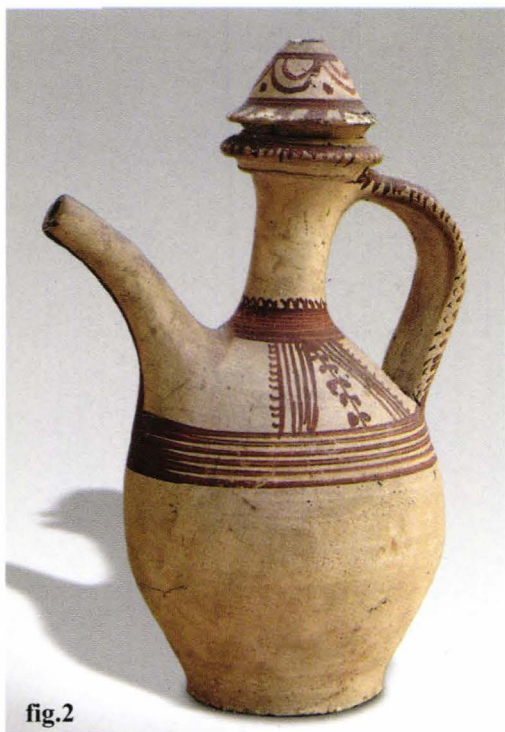

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa VII

Fig.1: Vas decorativ cu capac, MNIT, inv. nr. M.3106 (VI 3237), cat. III-37; **fig.2:** cană cu cioc și capac, MNIT, inv. nr. M. 3111 (VI 3242), cat. III-39; **fig.3:** cană cu trei ciocuri, MNIT, inv. nr. M.3108 (VI 3240), cat. III-41; **fig.4:** vas decorativ, MNIT, inv. nr. M.3112 (VI 3244), cat III-43.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa VIII

Fig.1: Ulcior pentru apă, MNIT, inv. nr. M. 2911 (VI.3230), cat. IV-44; **fig.2:** cană pentru vin, MNIT, inv. nr. M. 5114 (VI 3228), cat. IV-45; **fig.3:** ulcior cu taortă îmbrănată și cu orificiu, MNIT, inv. nr. M.5115 (VI 3229), cat. IV-46; **fig.4:** cană cu cioc de turnare și dop, MNIT, inv. nr. M.2910 (VI 3227), cat IV-47.

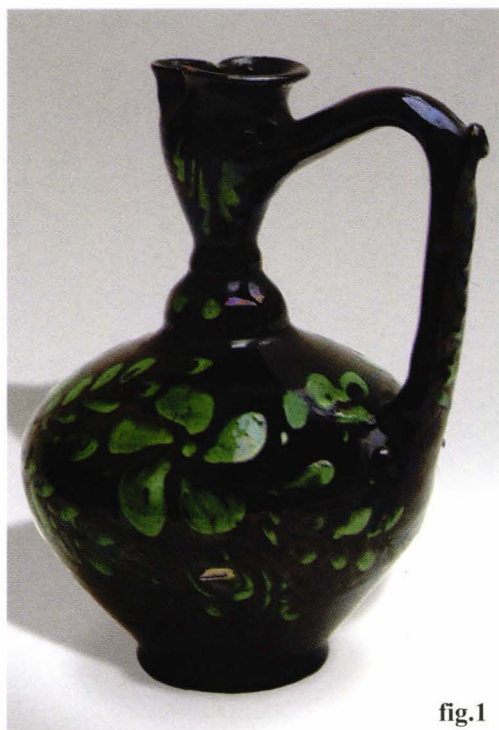

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa IX

Fig.1: Ulcior cu buză trilobată, MNIT, inv. nr. M. 2907 (VI 3192), cat. IV-48; **fig.2:** căniță cu talpă, MNIT. inv. nr. M. 2908 (VI 3223), cat. IV-49; **fig.3:** potir, MNIT, inv. nr. M. 2909 (VI 3224), cat. IV-50; **fig.4:** ulcior de meșter, MJM, inv. nr. 1211, cat. IV-51.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa X

Fig.1: Cană, MNIT, inv. nr. M. 3229 (VI 3203), cat. V-52; **fig.2:** cană, MNIT, inv. nr. M. 3035 (VI 3035), cat. V-55; **fig.3:** cană, MNIT, inv. nr. M. 3030 (VI 3204), cat. V-56; **fig.4:** cană, MNIT, inv. nr. M. 3038 (VI 3121), cat. V-59.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa XI

Fig.1: Cană, MNIT, inv. nr. M 3045 (VI 3045), cat. V-60; **fig.2:** cană, MNIT, inv. nr. M. 3041 (VI 3215), cat. V-61; **fig.3:** vază, MNIT, inv. nr. M. 3032 (VI 3032), cat. V-64; **fig.4:** vază, MNIT, inv. nr. M. 3036 (VI 3210), cat. V-66.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa XII

Fig.1: Vază, MNIT, inv. nr. M. 3034 (VI 3208), cat. V-67; **fig.2:** vază, MNIT, inv. nr. M. 3037 (VI 3211), cat. V-68; **fig.3:** vază, MNIT, inv. nr. M. 3039 (VI 3213), cat. V-69; **fig.4:** vază, MNIT, inv. nr. M. 3042 (VI 3218), cat. V-70.

fig.1

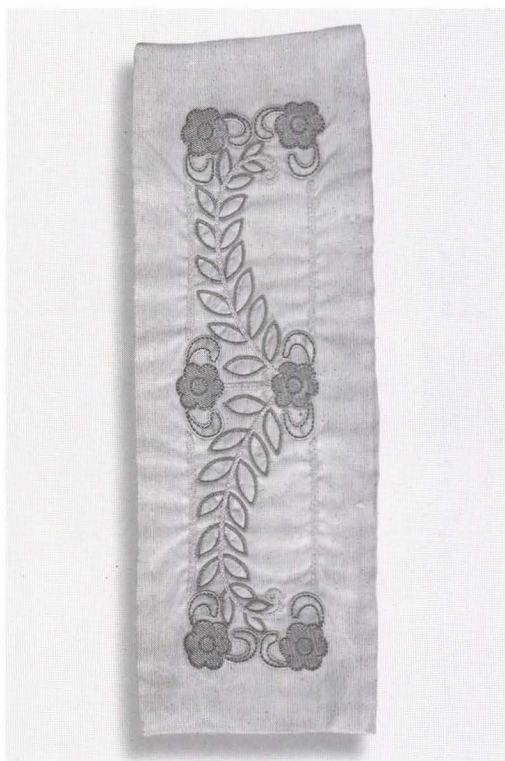
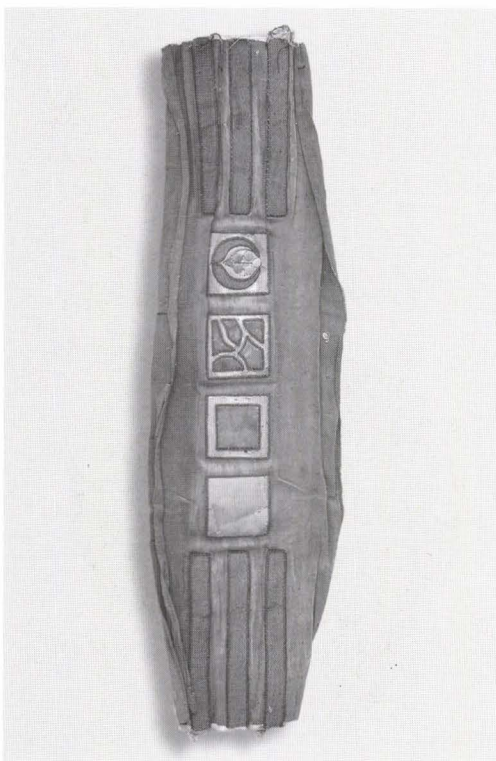
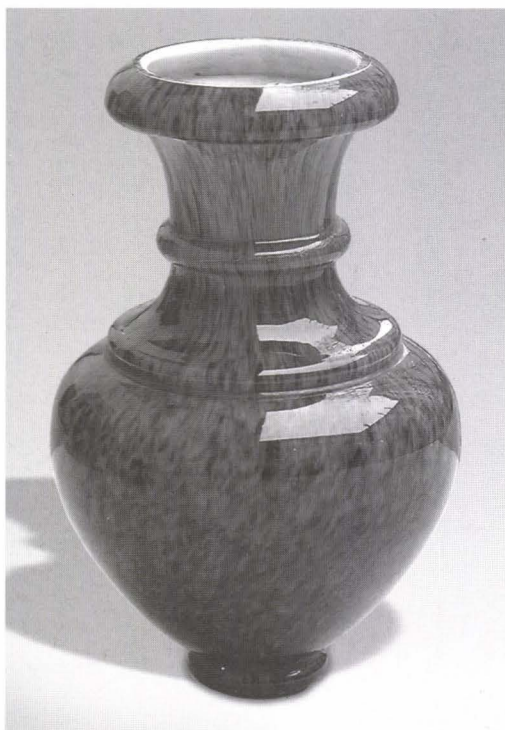
fig.2

fig.3

Planșa XIII

Fig.1: Pipă, MNIT, inv. nr. F. 4394, cat.V-72; **fig.2:** farfurie de faianță, MNIT, inv. nr. M.2868 (V.3245), cat. V-73; **fig.3:** cană, MJM, inv. nr. 1205, cat. V- 75.

Planșa XIV

Produse de sticlă și broderii din colecția Muzeului Secuiesc de artă industrială.

BRODERII DE CULT ÎN MUZEUL DE ISTORIE DIN GHERLA

Una dintre colecțiile cele mai de seamă ale Muzeului de Istorie din Gherla este cea de textile de artă – piese țesute sau brodate, cu destinație religioasă sau profană.*

Colecția gherleană de textile de artă impresionează atât prin diversitatea artefactelor ce o constituie, cât și prin valoarea de excepție a unora dintre acestea. Veșmintele și accesoriiile de cult, piesele de vestimentație laică ce o formează sunt databile în secolele XVII-XIX. În cazul câtorva broderii beneficiem chiar de o datare exactă; ele poartă anul donației/execuției, însoțit de monograma sau numele donatorului/executantului¹.

Prezentarea exhaustivă a textilelor de artă deținute de Muzeul de Istorie din Gherla presupune cercetări ample, atingând și domenii ce nu intră în sfera preocupărilor noastre. Țelul lucrării noastre este semnalarea acestei colecții de mare interes, recomandând-o ca temă pentru cercetările viitoare. Propunem, deci, analiza câtorva broderii de cult gherlene, părți integrante ale artei brodatului din secolul al XVIII-lea, în context transilvănean.

Am selectat în acest scop componentele a două ornate², obiecte ce ilustrează pătrunderea elementelor stilistice ale barocului în arta textilelor din Transilvania, redată în limbajul specific domeniului. Compoziția lor ornamentală, bazată pe tije ondulate, ascendente, încărcate cu un bogat decor vegetal³, reflectă caracteristicile acestui curent: o structură în esență simetrică, dar dinamizată, eludând liniile drepte. Motivistica lor alătură două interpretări ale elementelor vegetale: una apropiată de natură, alta fantezistă⁴, în ambele cazuri fiind vorba atât de formă cât și de cromatică. Opțiunile în privința materialelor și tehnicilor de brodat stau de asemenea sub imperiul preceptelor noului stil: obținerea efectelor plastice, de masivitate și de spațiu⁵.

I. Ornatul auriu⁶

Muzeul de Istorie din Gherla (în continuare: MIG) păstrează o casulă (*pl.II*), un acoperământ de potir sau velum și un manipulus (*pl.III, fig.1-2*) făcând parte dintr-un ornat prețios, de o deosebită frumusețe. Ele se impun atât prin rafinamentul repertoriului ornamental cât și prin calitatea superioară a execuției tehnice.

* Ne folosim de această ocazie pentru a le mulțumi d-lui director Mihai Meșter, d-nelor muzograf Rodica Pinteș și Emília Ioan de la Muzeul de Istorie din Gherla pentru acordarea accesului la această colecție, pentru colegiala lor colaborare în studierea și publicarea ei.

¹ Una dintre ele este acoperământul de potir inv. nr. 3021. Velumul (L=66 cm; LA=58 cm) este confecționat prin refolosirea unui damasc de mătase verde, de tipul mătăsurilor lyoneze cu așa-numitul motiv de dantelărie, din jurul anului 1700. Medalioanele (D=16 cm), dispuse în cele patru colțuri conțin – alături de chrismon – monograma M, însoțită de o dată: 1735, toate brodate cu fir de argint auriu.

² Ornatul este ansamblul hainelor și accesorilor liturgice – cu caracteristici de “garnitură” – folosite la oficierea marilor slujbe festive: 1-2 pluviali, 1 casulă, 2-4 dalmatici, 3 stole, 3 manipulusuri, 1 acoperământ de potir, 1 bursă și eventual 1 mitră.

³ Este tipul compozițional cel mai răspândit în broderia barocă. Vezi: P.Jessen, *Der Ornamentstich. Geschichte der Vorlagen des Kunsthandwerks seit dem Mittelalter*, Berlin, 1920, p. 224; O.Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921 (în continuare: Falke), p. 46; D.Heinz, *Meisterwerke barocker Textilkunst*, Wien, 1972 (în continuare: Heinz), p. 19.

⁴ Această combinație devine foarte agreată în broderia central-europeană de la începutul secolului al XVIII-lea, sub influența așa-numitelor “motive bizare” ale țesăturilor indiene. Vezi: K.B.Brett, *Origins of Chintz*, London, 1970, apud Heinz, p. 19.

⁵ Falke, p. 44; E.Flemming, *Das Textilwerk. Gewebeornamente und Stoffmuster vom Altertum bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1927 (în continuare: Flemming), p. XXIX; Heinz, p. 9.

⁶ Denumire creată de noi pentru a evita încărcarea textului cu descrieri explicative greoaie.

Fondul părților brodate este un damasc de mătase nisipiu, de tip francez, datând din primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea (*pl.III, fig.3*)⁷. Alături de acesta, la toate piesele mai apar și alte materiale – structurale sau auxiliare – care, fiind diferite de la caz la caz, vor fi prezentate odată cu obiectul respectiv. Singurul material auxiliar comun, cu rol ornamental, este o frumoasă dantelă (LA=3 cm) cu decor vegetal stilizat, lucrată cu iglița din fir neted de argint aurit (*pl.III, fig.4*)⁸.

Ornatul auriu se remarcă printr-un echilibru perfect între suprafețele aurii, strălucitoare și cele de un colorit foarte variat. În realizarea lor s-au folosit două tipuri de fire metalice: frisé și fir neted de argint aurit⁹, respectiv fire de mătase colorate, de tip muline, alegând degradeurile câtorva game cromatice (roșu, verde, albastru, galben).

Selectarea tehnicilor de broderie denotă cunoștințe temeinice, dar și inventivitate, dublate de un gust bine consolidat: s-au utilizat pentru fiecare tip al firelor de brodat cele mai adecvate soluții tehnice care să concure la atingerea scopurilor ornamentale propuse. Astfel, în cazul frisé-ului și al firului neted de argint aurit s-au ales variantele punctului de broderie culcat și fixat: cel simplu (cu puncte de fixare invizibile), cel decorat (cu puncte de fixare vizibile, cusute cu mătase colorată, redând diferite motive) și cel înălțat sau broderia în relief. În partea colorată predomină punctul plat despicat, permițând hașurări fine, specifice broderiilor baroce¹⁰.

Componentele ornatului auriu pot servi drept exemplificare pentru strădaniile de a prelungi cât se poate de mult viața costisitoarelor textile de artă. Acestea s-au concretizat fie prin refolosirea/recroirea lor¹¹, fie prin lucrări ce vizau reabilitarea acestora (peticiri, reînnoirea materialelor auxiliare etc.).

De fapt, toate cele trei piese au rezultat din reutilizarea/recroirea unor componente probabil grav compromise, așa cum o dovedesc motivele tăiate sau înnădite prezente pe ele.

1. Casulă¹²:

În cazul casulei putem urmări ambele modalități de a menține cât mai mult funcționalitatea unei broderii de preț. Fața casulei (vezi *pl.I*) este croită din trei părți deja brodate (câte una pentru columnă, respectiv pentru cele două laterale), asamblate cu grijă, în așa fel încât să redea cât mai bine “atmosfera” repertoriului ornamental. În acest spirit sunt înnădite și cele șapte bucățele de broderie constituind columnă. Spatele casulei (vezi *pl.II*) este confecționat dintr-o singură bucată conținând un grupaj – unitate de decor. Aici este o singură tăietură internă, făcută pentru a adapta înălțimea raportului central (aproximativ 140 cm) la lungimea casulei (101 cm)¹³. După o folosire intensivă de aproximativ jumătate de secol, afectând serios mai ales fața și căptușeala casulei, a fost necesară o reparație complexă. Motivele recuperabile au fost decupate, cele distruse s-au îndepărtat; golurile s-au completat cu petice¹⁴ peste care s-au fixat – unde era cazul – în gen “aplicație” motivele

⁷ *Analogii*: Falke, fig. 505 (damasc de mătase lyonez; primul trimestru al secolului al XVIII-lea); Flemming, fig. 184/1 (damasc de mătase francez; aceeași dată); M. Zeminová, *Barokni textilie*, Praha, 1974 (în continuare: Zeminová), cat. 70, cappa pluvialului (damasc de mătase francez; aproximativ 1730).

⁸ Buletin de analiză nr. 14/21.11.2000, punctul A. Toate analizele au fost efectuate de d-na Doina Boroș, șef secție laborator, căreia îi mulțumim și pe această cale.

⁹ Buletin de analiză nr. 14/21.11.2000, punctul B.

¹⁰ A.M.Cipăianu, *Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din secolele XVII-XVIII*, în *ActaMN*, XXI, 1984 [în continuare: Cipăianu (1984)], p. 734, notele nr. 63, 66-67; pl.VI, fig.15-18; pl.VIII, fig. 22-25a; pl.XI, fig.37.

¹¹ Reutilizarea/recroirea broderiilor scumpe a devenit o practică frecvent întâlnită încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Vezi: Heinz, p.12.

¹² MIG, inv. nr. 2513; dimensiuni: L=101 cm; LA față=35-65 cm; LA spate=65-75 cm.

¹³ Delimitarea câmpurilor (columnă-laterale) este doar marcată cu câte un rând de dantelă, decorul deslășurându-se continuu și sub acestea.

¹⁴ a) Pe columna feței, în zona “vazei italiene”: brocart de tip francez; fond de rips zmeuriu, îmbogățit cu sârmă și fir neted de argint aurit (vezi: Buletin de analiză nr. 14/21.11.2000, punctul C); broșeuri cu mătase policromă (*pl.IV, fig.1*). *Analogii*: Zeminová, cat. 99 (brocart francez; 1780).

b) Pe lateralele feței, pe columnă și pe lateralele spatelui: brocart de tip francez; fond de mătase nisipie; broșeuri cu mătase policromă (vezi *pl.III, fig.4*). *Analogii*: Zeminová, cat. 101 (brocart francez; 1780).

salvate. Probabil tot atunci s-au reînnoit și materialele auxiliare¹⁵, inclusiv cele ornamentale¹⁶.

În ciuda intervențiilor sus-amintite, a fost posibilă reconstituirea aproape completă a decorului inițial, pornind de la grupajul ornamental de pe spatele casulei, întregind imaginea astfel conturată cu informațiile oferite de velum (vezi *pl. III, fig. 1*).

Decorul se compune din trei registre verticale: una centrală (corespunzând columnnei) și două laterale, identice între ele (corespunzând lateralelor spatelui de casulă)¹⁷.

Registrul central este constituit prin dublarea în ascensiune a unei compoziții de dimensiuni mari (*pl. IV, fig. 2*), ordonată pe trei nivele. Nivelul-suport este un soclu volutat cu baza foarte largă, servind drept punct de sprijin și pentru decorul lateralelor (*pl. IV, fig. 3*). Soclul susține o splendidă "văză italiană" (nivelul al doilea), într-o concepție amintind forma ei clasică, întâlnită pe textilele de artă renașcentiste¹⁸ (*pl. V, fig. 1*). Al treilea nivel este dat de buchetul ce se înalță din vas (*pl. V, fig. 2*). Acest element ornamental – de fapt un mănunchi de flori, fructe și palmete – are o structură tipică barocă: asimetrică, dar perfect echilibrată. Punctul de plecare este o garoafă văzută de sus, care, împreună cu o rodie cu trei felii¹⁹ ce o surmontează, formează centrul de greutate al compoziției. În stânga și în dreapta acestuia se arcuiesc/unduesc lujere simple sau ramificate și o mare varietate de palmete. Numărul tijelor și al ramificațiilor stânga-dreapta este inegal; motivele decorative purtate de ele sunt de asemenea diferite. Dispoziția lor realizează însă un echilibru total: de exemplu, o floare de mari dimensiuni din dreapta este contrabalansată cu o rămurică din stânga purtând mai multe floricele sau o ramificație din stânga se arcuiește puternic spre dreapta, umplând un spațiu gol ș.a.m.d. Buchetul conține, alături de rodii dinamizate (în felurite variante), flori de măr, de garoafe văzute de sus, de trandafir în semiprofil, de flori-fantezie, de boboci, de semipalmete spectaculoase și ananași. Ananașii apar în două ipostaze, ambele decoruri tipice ale textilelor de artă baroce: o formă ce amintește cea naturală și alta înrudită cu floarea-palmetă, cunoscută din arta renașcentistă a textilelor²⁰. Este de remarcat faptul că pe columna spatelui de casulă partea superioară a buchetului lipsește, urmare a limitelor impuse de lungimea casulei. Mai exact, la recroire această porțiune a fost sacrificată în favoarea celei de-a doua "vaze italiene", în scopul realizării unui ansamblu mai spectaculos. În schimb, pe acoperământul de potir apare întregul buchet, aici renunțându-se la soclul-suport.

Cele două registre laterale (*pl. V, fig. 3-4*), identice întru totul, întruchipează dinamica barocă: o mișcare născută din întrepătrunderea mai multor ritmuri. Axul, care asigură stabilitatea compoziției, este un lujer masiv (LA=2 cm), urcându-se în unduiri line, având ca punct de plecare un ananas – floare-palmetă de dimensiuni mari. Caracterul static al acestuia este dat în primul rând de trei dintre frunzele corolei care formează un fel de postament și este subliniat de câte trei tije (una cu două ramificații) ce pornesc dintre frunzele mediane de corolă. Tijele sunt simetrice și identice pe stânga-dreapta, purtând flori de răsură și albăstrele. În jurul lujerului gros se încolăcește un vrej mai subțire, puternic ondulat,

¹⁵ Casula are o întăritură din pânză groasă de in (probabil cea originală); este căptușită cu o pânză de in mai subțire, dar densă, actualmente zmeurie, pusă odată cu remedierile părților brodate, înlocuind-o pe cea originală. Peticirea acestei căptușeli noi cu un satin zmeuriu, la răscoiala gâtului, dovedește o utilizare îndelungată și după reparațiile în discuție.

¹⁶ Starea de conservare bună a dantelei pe toate componentele ornatului – și mai cu seamă în porțiunile cu broderia deteriorată – sugerează această presupunere.

¹⁷ Dimensiunile originale: a) raportul central: L=140 cm; LA=30-31 cm; b) raportul lateral: L=130 cm; LA=30 cm. Acestea sunt adaptate (prin croire) la forma hainei bisericești, astfel: a) columna: L=101 cm; LA=30-31 cm; b) lateralele: L=126 cm (din care 25 cm sunt prelungirile spre față, dând unerii și răscoiala gâtului); LA=17-22 cm.

¹⁸ A.M.Cipăianu, *Tipurile compoziționale ale broderiilor din colecția Muzeului Județean de Istorie Cluj*, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 698, nota nr. 9.

¹⁹ Rodia, creată de țesătorii venețieni în secolul al XV-lea, este prezentă în țesătura și broderia de artă pe tot parcursul secolelor XVI-XVII, păstrându-și popularitatea și în cel următor. Bineînțeles, interpretarea ei se modifică de-a lungul veacurilor, fiind condiționată de preceptele stilistice dominante ale epocilor respective. Vezi: Falke, p. 40-41; Flemming, p. XXVI; R.Reichelt, *Das Granatapfelmotiv in der Textilkunst*, Berlin, 1956, p. 9; B.Brunner-Littmann – R.Hahn, *Motiv und Ornament*, Chur, 1988, p. 35.

²⁰ Heinz, p.21, 55.

ascendent. El poartă rodii, ananași, rozete, boboci, frunze și palmete (*pl. VI, fig. 1-4*). Lateralele spatelui de casulă, fiind mai puțin solicitate, prezintă reparații relativ mai mici, acestea fiind situate în partea lor superioară, respectiv pe prelungirile spre față. Completările s-au făcut fie cu fragmentele brodate (vezi *pl. VI, fig. 3*), fie cu petice de brocart (vezi *pl. III, fig. 4; pl. VI, fig. 4 și supra, nota 14/b*).

Impresionantul efect estetic al broderiei analizate izvorăște din măiestria desenului, combinată cu o execuție tehnică de excepție, atât ceea ce privește selectarea punctelor de broderie cât și în privința cromaticii. Unul dintre scopurile propuse – plasticitatea și spațialitatea, a fost atins în primul rând apelând la broderia în relief, fie cu suport din fire groase de în (*pl. VII, fig. 1*), fie înălțată cu carton modelat după cerințele motivului. Prima variantă o întâlnim la decoruri liniare cu nervuri accentuate (volutele soclului – suport de pe columnă, dungile “vazei italiene”, feliile exterioare ale unor rodii etc.), respectiv la acel punct ce amintește împletiturile de nuijele, folosit la suprafețele mai mari, compacte (buza “vazei italiene”, stamine, miezuri etc.). Bulinele soclului-suport și brăul de ove al “vazei italiene” (*pl. VII, fig. 2*) se ridică pe bucățele de carton. Fixarea cu puncte vizibile a firului neted de argint aurit, creând motive în picățele sau onduleuri îi conferă corpolență (*pl. VII, fig. 3*). Conturările cu fir de mătase cafeniu deschis, cusut cu punct de lănișor, respectiv cu mănunchiuri din 4-6 fire de frisé dau plasticitate suprafețelor metalice, de altfel plate. Prin alăturarea broderiei în relief de ornamentele “plate”, a friséului de fire netede, a argintului aurit de culori se obține un frumos joc de lumini și umbre, o remarcabilă spațialitate. În slujba spectaculozității stau și culorile folosite: cu excepția albastrelor, toată cromatica este nenaturală; adesea, la hașurări sunt conjugate degradurile diferitelor game coloristice.

2. Acoperământ de potir (*velum*)²¹:

Velumul (vezi *pl. III, fig. 1*) ilustrează una dintre căile abordabile în încercarea de a salva măcar fragmente dintr-o broderie scumpă, dându-le o nouă destinație. În mod evident, piesa a fost confectionată prin decuparea motivului de “vază italiană” cu buchet, rămas intact, dintr-un component mai mare al ornatului. Liniile de croi au fost determinate și de viitoarea funcție, respectiv de dimensiunile quasi-standard ale acoperămintelor de potir (aproximativ 55-56 cm x 50-60 cm). Astfel, a fost retezată talpa vegetalizată a “vazei italiene” (vezi columna spatelui de casulă), în schimb a rămas neatins buchetul, iar pe cele două laturi lungi se găsesc câteva din motivele registrelor laterale ale decorului original (vezi lateralele spatelui de casulă). Căptușeala velumului, un clot nisipiu, respectiv dantela ce îl bordează sunt mai noi decât broderia, dar sunt tot “de epocă”²².

Repertoriul ornamental al acoperământului de potir, materialele sale (fondul, firele de brodat, dantela) și tehnicile sale de broderie sunt întru totul identice cu cele prezentate în analiza casulei. Considerăm, deci, reluarea lor neavenită, ducând la o îngreunare inutilă a textului nostru.

3. Manipulus²³:

Cel mai adesea, manipulusurile se compun din corp și două capete – decor, materialele folosite fiind în așa fel alese ca să marcheze apartenența la ornatul din care fac parte. Astfel, corpul poate fi confectionat din aceeași țesătură ca și celelalte componente sau țesătura/broderia de bază poate să servească drept ornament al celor două capete.

Manipulusul ornatului auriu (vezi *pl. III, fig. 2*) se înscrie în cea de-a doua categorie. Cele două capete poartă câte o broderie, identice între ele, fragmente recuperate dintr-un component deteriorat al ornatului. Deși compoziția broderiei în discuție nu apare pe celelalte

²¹ MIG, inv. nr. 2507; dimensiuni: L=57 cm; LA=50 cm.

²² În cazul velumului se conturează două ipoteze. Fie că a fost “reinnoită”, schimbându-i-se căptușeala și dantela originale, odată cu refacerea casulei, fie că a fost confectionată abia atunci, înlocuind eventual un component foarte deteriorat. Starea foarte bună a broderiei ne face să înclinăm spre acceptarea celei de-a doua ipoteze.

²³ MIG, inv. nr. 3607/1; dimensiuni: L=82 cm (îndoit în două); LA=6-25 cm.

două componente păstrate²⁴, tratarea grafică și tehnică a motivelor face evidentă proveniența ei. Manipulusul, ca și casula, a necesitat o reparație după câteva decenii de utilizare: porțiunea cea mai expusă – corpul – a fost înlocuită. În acest scop s-a optat pentru un brocart de tip francez²⁵ (*pl. VII, fig. 4*), care cu cromatica sa predominant galben-aurie se integrează perfect în “atmosfera” ornatului auriu. Tot atunci s-a reînnoit și căptușeala²⁶, cu un damasc de mătase roșu-vișiniu. După toate probabilitățile, din aceeași perioadă datează și montarea dantelei tivind laturile libere ale capetelor-decor, precum și fixarea, peste broderie, a câte unei cruci de galon cu sârmă și fir neted de argint aurit.

Constatările făcute în analiza celor trei componente ale ornatului auriu în privința tipului compozițional și a motivelor decorative, dar și sub aspectul materialelor și tehnicilor de brodat, respectiv al cromaticii ne îndreptătesc să le dătm în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. De altfel, și analogiile întâlnite ne conduc spre această concluzie. Amintim doar câteva, considerate ca fiind cele mai concludente. Fusta brodată de la începutul secolului al XVIII-lea, aflată în colecțiile Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei oferă analogii, chiar similitudini, în tratarea anumitor motive, în alegerea materialelor și tehnicilor de brodat, în soluțiile coloristice²⁷. Pe columnele unei casule de pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, făcând parte tot din patrimoniul muzeului nostru se desfășoară o compoziție asemănătoare cu cea de pe lateralele casulei ornatului auriu²⁸. “Vaza italiană” de pe un steag bisericesc, brodat în anii 1730-1740 la Mănăstirea Salesianelor din Viena²⁹, ne amintește mult “vaza italiană” de pe casula și velumul prezentate. O casulă brodată la Praga între 1730- 1735³⁰ ne furnizează analogii pentru motivul de grilaj ce umple soclul volutat pe care se sprijină cele trei registre ale decorului casulei gherlene. Ananasul (în ambele sale variante), rodiile, trandafirii, albastrelele și palmetele ornatului auriu au nenumerate analogii pe broderiile și țesăturile de artă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, enumerarea lor depășind cadrele prezentei lucrări.

Datarea propusă este susținută și de țesăturile de artă folosite la reabilitarea casulei și a manipulusului, deteriorate în urma folosirii lor decenii de-a rândul. Reamintim că este vorba de textile dateate în jurul anului 1780 (vezi *supra*, notele nr. 14/a-b, 24).

II. Ornatul negru³¹

Printre bogățiile patrimoniale ale Muzeului de Istorie din Gherla se numără și o casulă (*pl. VIII*), un acoperământ de potir (*pl. IX, fig. 1*), un manipulus (*pl. IX, fig. 2-3*) și o palla (*pl. X, fig. 4*), părți rămase dintr-un ornat. Garnitura se distinge prin eleganța repertoriului ornamental și prin meșteșugita sa realizare tehnică.

Toate componentele au ca fond un rips de mătase écreu, completat cu materiale auxiliare – diferite de la piesă la piesă – pe care le vom evidenția legate de obiectul concret.

²⁴ Fenomenul poate avea două explicații: fie compoziția umplea niște spații goale care au dispărut odată cu modificările suferite de piese, fie provine de pe componentele nepăstrate.

²⁵ Fond de rips galben auriu de mătase, broșat cu sârmă de argint aurit, jucând rolul unui desen-suport pentru motivele în broșuri cu fir neted de argint aurit (trandafiri mici în semiprofil, însoțiți de un boboc și două frunze), cu frise de argint (mici compoziții de frunze) și cu fire policrome de mătase (buchețele de trandafiri). *Analogii*: Flemming, fig. 239/2 (brocart francez, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea); fig. 252/1 (catifea italiană; aceeași datare); Zeminová, cat. 101 (brocart francez; 1780).

²⁶ Întăritura originală din pânză groasă de in a fost păstrată, ea ajutând la evitarea deformării piesei pe parcursul intervențiilor.

²⁷ MNIT, inv. nr. F. 6118. Vezi: A.M.Cipăianu, *O piesă vestimentară brodată din secolul al XVIII-lea*, în *ActaMN*, XIX, 1982 [în continuare: Cipăianu (1982)], p. 627-641; A.M.Szöke, *Broderii baroce în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, 26-30/II. Istorie, 1994, [în continuare: Szöke (1994)], p. 155-156, notele nr. 34-36; 161, fig.10-13.

²⁸ MNIT, inv. nr. F. 3282. Vezi: Szöke (1994), p. 156-157; nota nr. 41; 164, fig. 20-21. *Notă*: prezența acestui tip compozițional în combinație și cu motive mai târzii decât cele ale ornatului auriu demonstrează deosebita sa valențe decorative, asigurându-i longevitatea.

²⁹ Heinz, p. 41, cat. 36; fig. 30.

³⁰ Zeminová, cat. 85.

³¹ Vezi *supra*, nota nr. 6.

Aparenta "sărăcie" cromatică – fond écru, motive negre, aurii și argintii – este compensată prin multitudinea tipurilor/variantelor de fire, respectiv de puncte de broderie folosite. Astfel se crează un ansamblu fastuos, cu minunate jocuri de umbre și lumini, de o deosebită plasticitate.

Materialele metalice de brodat sunt reprezentate de o gamă largă de tipuri: sârmă, brillant (cu miez de mătase écru) și fir neted de argint; sârmă, bouillon, brillant (cu miez de mătase galbenă) și fir neted de argint aurit; paiete de cupru³². Alături de ele sunt prezente și firele textile de broderie – fire de mătase, și ele de mai multe feluri: fire écru și galbene slab toarse, muline și buclé negre.

Alegera și execuția tehnicilor de brodat oglindește o inventivitate aproape nelimitată, o ingeniozitate maximă în exploatarea posibilităților oferite de acestea și un desăvârșit gust artistic.

Firele metalice sunt cusute cu variante ale punctului de broderie culcat și fixat. Fixarea este făcută cu puncte vizibile (cu fir de mătase slab tors écru la cele argintii, galben la cele aurii), fie în mănunchiuri de 2-4 fire, fie în cercuri concentrice, urmând desenul motivului, fie decorat (în dungi sau zig-zaguri). Punctul culcat, fixat și înălțat apare în forma unui relief mai plat (pe un suport din fire de in nu prea groase, sugerând nervuri transversale și longitudinale), respectiv ridicat pe fire groase de in realizând broderia în "relief înalt" ce amintește împletiturile de nuiele³³. Paietele au fost fixate simplu, cu un fir galben de mătase slab toarsă (din acest motiv foarte multe dintre ele s-au desprins și s-au pierdut).

La firele textile de brodat monocromia mulineului negru este compensată prin numărul mare al variantelor punctului de broderie plat utilizate: punct de șnur, de pană, plat obișnuit și decorat, toate de tip "fals"³⁴. Li se adaugă o "creație" a executantului broderiei: o tehnică amintind ajururile, doar că aici fondul de rips rămâne neatins. Firul negru buclat – conturul broderiei în negru – este culcat și fixat, în tehnica proprie mai ales firelor metalice. Firele de mătase colorate (écru, galben) au rol secundar, ele servind la fixarea vizibilă a firelor metalice.

1. Casulă³⁵:

Casula ornatului negru (vezi *pl. VIII-IX*) vădește toate semnele unei folosiri efective și intense, respectiv – determinată de aceasta – intervențiile făcute pentru a o menține cât mai lung timp în stare utilizabilă. Fondul de rips s-a fragilizat, apărând chiar și rupturi sau lipsuri minore; în multe locuri broderia neagră s-a tocit sau firele s-au deșirat (mai cu seamă cele metalice, din cauza distrugerii firelor de fixare din mătase); pasmanterea originală de mătase écru cu fir de argint aurit ce ținea de jur-împrejur casula a păstrat doar în urme vagi partea metalică. Unele dintre aceste stricăciuni s-au remediat pe parcurs (câteodată destul de sângaci), însă distrugerea aproape totală a broderiei columnei de pe fața casulei în zona ei mediană a impus o reparație mai radicală. Aici s-a aplicat drept petic una dintre pallele ornatului, întrerupând ductul registrului ornamental. Tot atunci s-a schimbat și căptușeala originală – probabil de satin negru (vezi mai jos, la prezentarea acoperământului de potir) – înlocuind-o cu o pânză densă de in, de culoare neagră³⁶.

Fața și spatele casulei constituie câte o unitate bine determinată, croite și brodate ca atare³⁷.

³² Buletinele de analiză nr. 11/25.08.2000, nr. 17/21.11.2000.

³³ Cipăianu (1982), p. 630; 633-634; notele nr. 16-17; fig. 1-7; Cipăianu (1984), p. 743; notele nr. 66-67; 753, pl. VIII, fig. 22-25a.

³⁴ Pentru punctele plate în general vezi: Cipăianu (1984), p. 741-742; notele nr. 53-60; fig. 1: 748-749, pl. III-IV, fig. 8-13.

³⁵ MIG, inv. nr. 2526; dimensiuni: L=104 cm; LA=35-70 cm; LA spate=60-70 cm.

³⁶ Întăritura originală din pânză groasă de in a rămas neatinsă. Acest fapt a permis manevrarea mai în siguranță a piesei în timpul reparației, fără a-i provoca alte deteriorări.

³⁷ Cele două adăugiri (LA= 17 cm) făcute pe toată lungimea feței și spatelui reprezintă primul pas în confecționarea piesei. Au fost necesare pentru obținerea lățimii de 70 cm, deoarece materialul de fond – ca orice țesătură de mătase – avea lățimea "de fabricație" de 52-53 cm. Vezi: Domonkos O., *A magyarországi céhes szabók mintakönyvei. 1630-1838*, Budapest, 1997, p. 175.

Decorul casulei are două elemente de bază: un vrej meandric continuu (LA=3 cm), care servește drept chenar, dar și delimitează câmpurile de casulă (columnă și laterale) și registrul ornamental principal – un opulent vrej sinuos, ascendent.

Nervura mediană a vrejului meandric este desenată de un mănunchi de patru sârme de argint, iar corpul de câte patru fire de brillant de argint, toate fixate vizibil cu mătase écru. Vrejul este decorat cu două tipuri de motive care se succed ritmic. A) O tijă frunziformă, în formă de "S", arcuindu-se în sens opus față de vrejul-ax, cusută cu fir neted de argint aurit, fixat cu puncte vizibile de mătase galbenă și purtând câte o rodie mică cu trei felii, brodată cu muline negru, în punct de pană; B) o pereche de mici rodii cu trei felii, așezate direct pe vrejul-ax, realizate cu acel ajur particular, menționat mai sus (vezi *pl. VIII-IX; X. fig. 2-3; XI; XII*).

Starea de conservare și dimensiunile³⁸ spatelui de casulă permit descrierea decorului complet al piesei. Columna³⁹ (*pl. XI, fig. 1-4*) este ornamentată cu un lujer fragil, format din segmente alternând argintii-aurii (câte 12 fire netede de argint sau argint aurit, fixate vizibil cu mătase écru, respectiv galbenă), șerpuind lin, în ascensiune. Acesta poartă rodii dinamizate, lalele, garoafe, trandafiri, viorele, flori-fantezie, frunze și palmete într-o exuberantă varietate de interpretări. Aproximativ la jumătatea înălțimii totale lujerul se bifurcă (vezi *pl. XI, fig. 2*), ramificațiile închizând un spațiu romboidal în care este așezat chrismonul⁴⁰ într-o cunună cordiformă de palmete, surmontată de o cruce⁴¹ (vezi *pl. XI, fig. 3*). "Gulerul" casulei⁴², descris de vrejul meandric îngust, prezintă o varietate singulară (nu o mai întâlnim în nici un alt spațiu) de rodie dinamizată, extrem de decorativă (vezi *pl. XIII, fig. 4*)⁴³.

Lateralele spatelui de casulă, identice într-un tot între ele, reiau repertoriul ornamental al columnei, dar cu deosebiri structurale, determinate de dimensiunile lor⁴⁴. Spațiul fiind mai îngust, dar cu aproximativ 40 cm mai lung față de columnă, amplexarea motivelor este mai redusă, în schimb ele sunt ordonate în mai multe registre⁴⁵. Lujerele lateralelor unduiesc în sens opus pe stânga și pe dreapta, obținându-se astfel o încadrare de mare efect a columnei (vezi *pl. VIII*). Motivistica lor este asemănătoare cu cea a columnei,

³⁸ L=130 cm (din care 26 cm sunt prelungirile în față ale lateralelor, formând umerii și răscoiala gâtului); LA=60-70 cm.

³⁹ L=92 cm, LA= 24 cm. *Observație*: dimensiunile câmpurilor, atât pe fața cât și pe spatele casulei sunt date în interiorul chenarului constituit de vrejul meandric îngust amintit mai sus.

⁴⁰ Literele (Î = 3 cm) sunt brodate cu sârmă de argint aurit (I și S), respectiv de argint (H) în "împletitură" pe suport din fire de în mai puțin groase, în relief mai plat. Acesta este accentuat prin conturări cu brillant de argint aurit și de argint (în funcție de sârmă).

⁴¹ Crucea (7x8cm) este realizată în aceeași tehnică, aurul brațelor verticale contrastând cu argintul literei H, argintul celor orizontale cu aurul literelor I și S. Capetele lobate ale brațelor crucii și rozeta centrală sunt cusute cu muline negru, primele cu ajur (vezi *supra*) în contur de fir negru buclat, ultima cu punct plat obișnuit. Spațiile dintre brațele crucii au fost îmbogățite și cu patru paiete dintre care actualmente au rămas doar cele două superioare.

⁴² Croiul casulelor a trecut printr-o lungă evoluție. La începuturile creștinismului casula era o pelerină amplă, semicirculară, cu un fel de glugă – o haină fără cusături, în amintirea vestimentației lui Christos. În secolele XIII-XIV ea pierde din amplexare – se strâmtează, se scurtează, îi dispare gluga. Pe la mijlocul secolului al XV-lea apare forma ce va dăinui apoi secole de-a rândul: lungimea abia depășește genunchii, spatelul are lățimea umerilor, fața este tăiată "în vioră". Gluga este sugerată printr-un "guler", corp comun cu spatelul, fiind doar desenat de pasmanterea sau dantela – separatoarele câmpurilor casulei. Vezi Egyed E., *Vetési Albert püspök velencei casulája*, în *A Veszprém megyei múzeumok közleményei*, 2, 1964, p. 209.

⁴³ Deasupra ei putem observa o compoziție de lalea, reprezentând punctul de "închidere" al chenarului spatelui de casulă. Punctul de "deschidere" al desfășurării în stânga și în dreapta a vrejului meandric îngust se află în josul columnei, pe linia mediană: o pereche de tije frunziforme, stând spate în spate (vezi *pl. XI, fig. 1*).

⁴⁴ Dimensiunile unei laterale: L=130 cm, LA=10-20 cm.

⁴⁵ Astfel, pe cele două prelungiri spre fața casulei, lățimea lateralelor scade la câte 10 cm, lujerul însuși transformându-se într-o tijă firavă, cusută cu 3 fire netede de argint aurit, fixate vizibil cu mătase galbenă. Segmentul ei terminal este un cârcel triplu, realizat la fel cu tija subțire. Cât timp pe columnă se succed șase registre (inclusiv cel al "gulerului"), pe laterale se înșiră nouă – ce-i drept, ultimele trei fiind foarte simple. Acestea se află pe prelungirea spre față a lateralelor spatelui și sunt formate din câte un singur motiv (o rodie dinamizată, o palmetă, un ciorchine de bace), adăugându-se la ele și cârcelul triplu – capătul superior al lujerului (vezi *pl. VIII*).

mai exact reprezintă variațiuni pe această temă, atât în desen, cât și în alegerea punctelor de broderie sau asocierile cromatice (*pl. XII, fig. 1-3*)⁴⁶.

Concepția feței de casulă (vezi *pl. VIII*) este identică cu cea a spatelui, fiind însă adaptată la limitele impuse de suprafața ei mai mică⁴⁷. Columna feței⁴⁸ reproduce în oglindă⁴⁹ probabil primele trei registre ale celei de pe spate (*pl. XII, fig. 4*). Spunem probabil, deoarece o broderie de 23x23 cm, reparând o porțiune complet distrusă, acoperă aproximativ o treime din decor. Totodată, analogia oferită de columna spatelui ne susține ipoteza. De fapt, drept petic a servit o palla⁵⁰ – unul dintre componentele ornatului – care se integrează armonios în context (*pl. XIII, fig. 1*). Grupajul format dintr-o cruce încadrată de două rodii dinamizate completează ornamentele columnei față (*pl. XIII, fig. 2*)⁵¹. Crucea este poziționată pe axul vertical al columnei, la capetele acestuia găsimu-se și punctul de plecare (în partea inferioară) respectiv de încheiere (în partea superioară, deasupra crucii) al vrejului-chenar⁵².

Lateralele feței sunt identice total între ele. În ceea ce privește repertoriul ornamental, se suprapun lateralele spatelui de casulă. Diferențele față-spate apar în numărul registrelor decorative⁵³ și în colorit⁵⁴. Primele sunt determinate de dimensiunile mult reduse ale feței în comparație cu spatele⁵⁵, cele din urmă dovedesc potențialul creativ al executantului în strădania sa spre spectacular.

Combinarea eleganței cromatice reținute cu originalitatea tratării motivelor decorative și cu o perfectă stăpânire a tehnicilor de brodat a dat naștere unei adevărate capodopere. Broderia casulei se constituie în acea excepție care întărește regula, demonstrând că joc de lumini și umbre se poate obține nu numai cu hașurări și colorit bogat. De fapt, în motivistica casulei predominând elementele vegetale fanteziste, pentru multe dintre ele găsimu-se cu greu sau deloc corespondențe în natură, nu se pune problema unei redări coloristice cât mai "naturale". Casula ornatului negru stă mărturie că în broderie efecte de spațiu, de plasticitate pot fi atinse prin multe procedee. Însuși contrastul între fondul ecru și decorul negru-auriu-argintiu este un prim pas în acest sens, accentuat de senzația optică generată de firele de broderie, cu reflecție specifică pentru fiecare tip și

⁴⁶ Suplimentarea registrelor începe chiar de la punctul de plecare a lujerelor de pe laterale, primele două fiind inexistente pe columnă.

⁴⁷ L=74 cm, LA=35-70 cm.

⁴⁸ L=66 cm, LA=24 cm. Vezi *supra*, nota nr. 39, *Observație*.

⁴⁹ Partea dreaptă – față de un ax imaginar – a decorului în discuție, aflată pe spatele de casulă este identică cu partea stânga de pe față și invers.

⁵⁰ Este identică cu palla care și-a păstrat destinația de sine-stătătoare și va fi prezentată ca atare în cele ce urmează.

⁵¹ Crucea (Î=7,5 cm; LA=7,5 cm) sugerează imaginea unui pontifical (crucifix cu talpă, de ceremonie), atât prin forma ei cât și prin punctele de broderie utilizate. Este susținută de un segment de arc ("talpă") în relief înalt, stratificat: fond constituit de un șnur împletit din mai multe fire netede de argint aurit, pe care este așezat un șirag zig-zagat de paiete simple, fixate cu bouillon de argint aurit; golurile zig-zagului sunt umplute cu câte o paietă decorată, prinsă, de asemenea, cu bouillon de argint aurit. Brațele crucii au suport din fire groase de in, acoperite "în împletitură" cu sârmă de argint aurit (cele verticale), respectiv de argint (cele orizontale). Capetele lobate sunt brodate cu mulină negru, identic cu crucea de pe columna spatelui (vezi *supra*, nota nr. 41). Crucea este îmbogățită cu o fundă dublă, legată pe brațul vertical de jos și cu două "raze" – tije scurte, arcuite, dispuse între brațul vertical de sus și cele orizontale. Funda dublă are un suport de carton, acoperit cu fir galben de mătase, pe acesta se desfășoară un șirag de paiete fixate și conturate cu bouillon de argint aurit. Razele sunt constituite din alternanța unei paiete mari (fixată direct pe materialul de fond al casulei, conturată cu bouillon de argint aurit) cu un mic semicerc în relief înalt (executat identic cu funda dublă). Spațiul liber dintre cruce și cele două rodii ce o flanchează poartă mici rozete, formate dintr-o paietă mare cu cinci petale desenate de frisé-ul de argint aurit.

⁵² Vezi *supra*, nota nr. 43. Punctele de plecare față-spate sunt identice, punctul final de întâlnire este mai simplu în cazul feței de casulă: este marcat cu o pereche de tije frunziiforme puse față în față (vezi *pl. XIII, fig. 2*).

⁵³ Cele șase registre ale lateralelor feței de casulă eludează cel de-al patrulea registru – de dimensiuni considerabile – de pe lateralele spatelui, simplifică cel de-al șaselea și renunță la ultimele patru. De altfel, ultimul registru al lateralelor ornamează columna: este vorba de acele două rodii dinamizate ce stau în stânga și în dreapta crucii columnei (vezi *supra*).

⁵⁴ Mai exact, ceea ce este brodat cu fire de argint aurit pe spate, apare cu argint pe față și invers.

⁵⁵ Dimensiunile unei laterale: L=66 cm, LA=3-16 cm. Vezi *supra*, nota nr. 39, *Observație*.

diferită în funcție de acesta. Exploatând acest fenomen, sunt alăturate suprafețele aurii de cele argintii, sârma metalică de brillant, masa compactă a punctelor de șnur, de pană sau plat obișnuit de cea dinamizată a punctelor plate decorate (*pl.XIII, fig. 3-4, pl.XIV, fig. 1-4, pl.XV, fig. 1-4*). La acestea se mai adaugă și paietele presărate pe fundal, fie în grupaje formând o rozetă cu patru sau cinci petale, fie singulare, în contur din brillant de argint aurit care desenează și cinci petale în jurul acestui miez (vezi *planșele XI-XIII, XV*)⁵⁶. Însă terenul unde se manifestă în deplinătatea ei imaginația și spiritul novator al executantului este broderia cusută cu muline negru, dând impresia unui studiu practic pe tema punctului de broderie plat. Motivele brodate cu punct plat decorat se succed într-o varietate a combinațiilor aproape de nenumărat – în înțelesul propriu al cuvântului. Ele sunt însoțite de elemente utilizând punct de șnur, de pană sau punct plat obișnuit. Valență dublă – decorativă și plastică – are un punct- invenție: de fapt o dantelă cusută, îngemănând caracteristicile ajurului punto tagliato și ale tehnicii punto in aria (*pl.XV, fig. 4 și supra*).

Bineînțeles, sunt prezente și soluțiile „curente” menite să dea volum decorului: broderie în relief pe suport din fire de in (de două grosimi), ornamentarea firelor metalice culcate cu fixare vizibilă, conturările cu brillant sau fir buclat negru.

2. Acoperământ de potir (*velum*)⁵⁷:

Velumul (vezi *pl.X, fig.1*), deși prezintă unele degradări (broderie tocită sau deșirată) și-a păstrat în întregime înfățișarea ei originală; nici măcar căptușeala inițială – un satin negru – grav afectată nu a fost înlocuită⁵⁸.

Fondul de rips de mătase écru, materialele de brodat, atât cele metalice⁵⁹ cât și cele textile, tehnicile de broderie și motivistica velumului sunt identice cu cele ale casulei mai sus prezentate. Identitatea însă nu este totală, puținele deosebiri sunt cauzate de dimensiunile mai reduse ale piesei și de destinația ei, condiționând o anumită dispunere a motivelor. Considerăm oportună doar analiza acestor particularități.

Acoperământul de potir este tivit de jur-împrejur cu un picou simplu (LA=0,6 cm) din brillant de argint, bordura fiind subliniată de chenarul desenat de acel vrej meandric pe care l-am întâlnit și pe casulă. Aici însă chenarul este mai robust (LA=4-5 cm) și mai bogat ornamentat. Vrejul, de structură identică cu cel de pe casulă, alături de motivele deja descrise mai poartă și câte o rodie dinamizată, contrabalansând-o pe cea de pe tija frunziformă. Vrejul-chenar al velumului este compus din patru segmente. Punctele lor de întâlnire, aflate pe mijlocul fiecărei laturi, sunt surmontate de un mic buchet (Î=5,5 cm) format dintr-o rodie dinamizată și două floricele de măceș, însoțite de frunze mici, ascuțite (*pl.XVI, fig. 1*). Buchetul este reluat în cele patru colțuri, într-o formă mai bogată (Î=7 cm, motive de dimensiuni mărite). Diferă și suporturile celor două variante: pe mijlocul laturilor buchetele se sprijină pe o pereche de cărcei, în colțuri pe două tije frunziforme, curbate în sens opus (*pl.XVI, fig. 2*).

În centrul oglinzii este brodat un chrismon, așezat într-o cunună vegetală, constituind un medalion de 27 cm diametru. Literele (Î=3 cm) chrismonului au un suport din fire groase de in peste care s-a brodat cu sârmă de argint (I și S), respectiv de argint aurit (H). Crucea cusută în aceeași tehnică are brațele verticale de argint, cele orizontale de argint aurit (*pl.XVI, fig.3*). Motivele ornamentale ale cununii reprezintă variațiuni pe tema decorului casulei: se reiau unele dintre elementele acestuia, adaptându-le noului spațiu, dar sunt create și forme noi (*pl.XVI, fig. 4; vezi și pl.XIV, fig. 1-4*).

⁵⁶ Inițial, toate spațiile goale, atât pe fața cât și pe spatele casulei, au fost umplute cu paiete, cele două forme de prezentare alternând ritmic și simetric. Felul lor de prindere pe fondul de rips – cu un fir de mătase slab tors – le-a făcut nerezistente la uzură, astfel foarte multe au dispărut. Ritmicitatea dispunerii lor a făcut totuși posibilă reconstituirea completă a aspectului ornatului negru.

⁵⁷ MIG, nr.inv. 3622; dimensiuni: L=51,5 cm; LA=62,5 cm.

⁵⁸ Actualmente este redusă la starea de fâșii care abia se mai țin laolaltă, însă ne este de mare folos în reconstituirea completă a aspectului ornatului negru.

⁵⁹ Dintre materialele metalice de brodat sunt absente de pe velum bouillonul de argint aurit și paietele (vezi *supra*).

3. *Manipulus*⁶⁰:

Manipulusurile, datorită funcției lor, fac parte dintre componentele cele mai supuse uzurii. Manipulusul ornatului negru (vezi *pl.X, fig. 2-3*) este un exemplu grăitor în acest sens. Decorul său brodat este deteriorat, cu multe lipsuri, putând fi reconstituit pe baza analogiilor date de celelalte componente, dar și cu ajutorul modelului desenat, vizibil pe materialul de fond. Odată cu reparațiile casulei (vezi *supra*) a fost înlocuită și căptușeala originală – probabil total distrusă – a manipulusului cu un clot negru, precum și materialul ce țieva piesa cu o panglică neagră de mătase.

Dimensiunile reduse ale piesei au fost hotărâtoare în simplificarea repertoriului ornamental, a gamei materialelor și tehnicilor de brodat. Sârma și brillantul de argint, sârma și firul neted de argint aurit s-au cusut cu punct culcat și fixat, varianta în relief aparând doar la cele trei cruci brodate cu sârmă de argint și de argint aurit; paietele (actualmente există doar cinci din cele 12 de la origini) au fost prinse cu punct simplu din fir slab tors de mătase galbenă. Punctele plate de broderie alese pentru mlineul negru reprezintă mult mai puține variante ale acestora în comparație cu casula sau cu velumul ornatului. De asemenea, decorul se restrânge la două elemente: vrejul meandric – chenar și trei cruci. Una dintre cruci este așezată pe linia mediană orizontală a manipulusului și servește drept punct de plecare pentru chenarele independente unele de altele, ale celor două jumătăți de manipulus (vezi *pl.X, fig. 3*). Chenarele se închid pe partea inferioară a piesei, în mijlocul porțiunii cu lățimea maximă. Vrejul meandric al manipulusului este într-un totu identic cu cel al casulei. Capetele de manipulus sunt ornamentate cu câte o cruce, așezată deasupra punctului de închidere al chenarelor (vezi *pl.X, fig. 2*)⁶¹.

4. *Palla*⁶²:

Palla ornatului negru (vezi *pl.X, fig. 4*), mulțumită rolului acestui tip de component⁶³ s-a păstrat în stare completă și relativ bună: și-a menținut neatinsă structura originală⁶⁴, broderia ei prezintă doar degradări neesențiale. Acest fapt ne-a fost de mare ajutor în reconstituirea anumitor motive sau tehnici ale ornatului negru.

În privința materialelor (de fond și de brodat), a tehnicilor de broderie și a ornamentelor palla are cele mai multe asemănări cu manipulusul ornatului (vezi *supra*), deci nu le mai repetăm. Nu putem însă să nu remarcăm din nou ingeniozitatea executantului broderiei: pentru palla a "reformulat" acel vrej meandric care este folosit drept chenar pe toate componentele ornatului. Aici apare într-o nouă structură, concepută special pentru forma și dimensiunile piesei. Astfel, perechea de rodii mici cu trei felii, așezate direct pe vrej, în cazul pallei se transformă în bază statică pentru floarea de măceș ce ornamează cele patru colțuri (punctul de plecare fiind o rodie mică, închisă). De asemenea, așezarea frontală a tijelor frunziforme le conferă o decorativitate deosebită.

Repertoriul ornamental – sub aspectul ambelor sale elemente constitutive: tipul compozițional și motivele decorative – materialele și tehnicile de brodat folosite datează ornatul negru pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Atingerea scopului principal – realizarea unui ansamblu impresionant, chiar copleșitor, a dus la concesii radicale față de

⁶⁰ MIG, inv.nr. 3607/2; dimensiuni: L=74 cm (îndoit în două); LA=7-23 cm.

⁶¹ Corpul celor trei cruci (7,5x7,5 cm) este brodat în relief cu sârmă de argint și de argint aurit, susținute de fire groase de in; capetele lobate și rozeta centrală sunt cusute cu mline negru, în punct obișnuit (rozeta), respectiv decorat (loburile). Crucea centrală are brațele verticale aurii, cele orizontale argintii, întreaga broderie fiind conturată cu brillant de argint și de argint aurit "în ton" cu brațele respective. Celelalte cruci sunt executate la fel, doar că la acestea brațele verticale sunt argintii și cele orizontale aurii.

⁶² MIG, inv.nr. 3007/2; dimensiuni: 16,5x16,5 cm.

⁶³ Palla, așezată pe potir, asigură planul drept necesar susținerii acoperământului de potir.

⁶⁴ Are drept întăritură o placă de carton gros, este căptușită cu un satin negru, protejată de o pânză fină de in, albă. Foarte probabil, aceasta a fost montată în aceeași perioadă când au fost reabilite celelalte componente, tocmai pentru a o feri de stricăciuni. Tivul este bordat cu același picou simplu (LA=0,5 cm) din brillant de argint ca și cel de pe velum.

“naturalismul” atât de agreat de baroc. Predominarea motivelor vegetale fanteziste, stilul aparte de interpretare fac extrem de dificilă găsirea analogiilor. Acestea pot viza eventual atmosfera în ansamblu a broderiei, cum este și cazul a două piese deținute de muzeul nostru. Friza de compoziții vegetale ce se desfășoară pe bordura unei basmale, respectiv a unui fragment de basma⁶⁵ produce o impresie apropiată de cea făcută de decorul “fantastic” al ornatului negru. Faptul că anumite elemente datează cele două piese clujene în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea demonstrează că valențele ornamentale ale motivelor-fantezie au fost valorificate vreme îndelungată.

ANA MARIA SZŐKE

CULT EMBROIDERIES IN THE HISTORY MUSEUM IN GHERLA
(Abstract)

The art textiles – woven or embroidered – meant for religious or profane usage represent one of the most important collections of the History Museum in Gherla. This collection is impressive as much for the diversity of the artifacts as for the exceptional value of some of them. The cult clothes and accessories are datable at the 17th-19th centuries.

An overall presentation of the textiles kept by the History Museum in Gherla requires on the one hand a more thorough research reading domains we are not interested in here, on the other hand an ampler elaboration, which we cannot afford. Under these circumstances we only propose an analysis of some of the cult embroideries from Gherla, produced by the art embroidery of the 18th century in its Transylvanian context.

To this end, we have selected the components of the two priestly garments, from one, which called “golden” the other “black”. These objects are examples of the penetration of the baroque stylistic elements in the textile art in Transylvania expressed in forms specific to the domain. Their ornamental composition, mainly of ascendant, undulated lines laden with a rich decoration of plants, reflects the characteristics of this trend: an essentially symmetric structure, but “dynamized”, avoiding straight lines. In their ornamental repertory there are two interpretations of their plant decorative elements: one close to nature, the other coming from fantasy, both cases concerning at the same time forms and colours. Embroidery materials and techniques depend on the requirements of the new style as well: obtaining plastic effects and the impression of mass and space. The components of both sets of priestly clothes and accessories are good examples of the striving for prolonging as much as possible the “life”, the use of the expensive art textiles. This meant their reuse by their “re-tailoring” which was frequent since the end of the 17th century or their restoration by patching, replacing auxiliary materials.

The chasuble (pl. I-II), the velum and the manipulus (pl. III, fig. 1-2) of the golden set stand out owing to the stylistic refinement of the ornamental repertory and by the high quality of the technical execution.

The background of the embroidered parts is made of silk damask in the colour of sand, of a French type, dating from the first three decades of the 18th century (pl. III, fig. 3). Beside these, other materials – structural or auxiliary – can be found with all the objects, differing from case to case. The only auxiliary material, decorative one, is a beautiful lace (W=3 cm) with stylized plant ornaments made in bobbin lace technique of a gilded silver thread (pl. III, fig.4).

The ornamental unit of the set consists of three vertical registers. The central register (pl. IV, fig. 2-3; pl. V, fig. 1-2) is made by doubling in ascent a composition of wide dimensions: a big scrolled plinth (pedestal) sustaining an “Italian vase”, wherefrom immerses a rich bunch of flowers.

⁶⁵ MNIT, inv.nr. F.6610 și MNIT, inv.nr. F.5861; vezi Szőke (1994), p. 158; 166, fig.23-26.

fruits and leaves, in a typically baroque structure – asymmetric but perfectly equilibrated. The bunch consists of dynamized pomegranates, apple-tree flowers, roses in semiprofile, marigolds seen from above, fantasy-flowers, pineapple fruits and stylized palm leaves. The two lateral registers (pl. V, fig. 3-4; pl. VI, fig. 1-4), identical, represent, they as well, the baroque dynamism: a movement issued from the interviewing of several rhythms. The axis, which ensures the stability of the composition, is a massive stem gently waving upwards. A thin, much undulated stalk curls upward around him, laden with stylized pomegranates, rosettes, pineapple fruits, buds, leaves and stylized palm leaves. The decoration-unit appears on the components of the set either as such (on the chasuble and, probably, on the dalmatics?) or multiplied (upon the pluvial) and partially (on the velum, on the stole and on the manipules), depending on the dimensions of the objects.

The golden sacerdotal attire distinguishes itself by the perfect equilibrium, it shows between the gold coloured bright surfaces and the ones in various colours. Two kinds of threads have been used for their making: gilded silver frisé and smooth thread and colored silk threads of a mouline type, showing the shaded tones of several colours (red, green, blue, yellow). The selection of embroidery techniques shows knowledge, inventiveness and good taste: for each fiber type the most appropriate technical methods have been used so that they could help get the best decorative results. Thus, in the case of the frisé and of the smooth gilded silver thread one chose the couching stitch: the simple one (with invisible fixation points), the decorated one (with visible fixation points sowed with colored silk shaping different motifs) and the padded relief embroidery (pl. VII, fig. 1-3). On the colored part the split stitch is dominant, allowing fine hatching, characteristic of baroque embroideries.

The results of the analysis of the three components of the golden priestly garment concerning the composition and the decorative motifs, as well as the materials and the embroidery techniques and colours enable us to date them at the first half of the 18th century. Besides, even the analogies we found lead us to the same conclusion. The dating we propose is confirmed by the tissue used to restoring the chasuble (pl. IV, fig. 1) and the maniples (pl. VII, fig. 4), deteriorated by their continued use throughout many decades (textiles dated at about 1780).

The chasuble (pl. VIII-IX), the velum, the manipulus, the palla (pl. X, fig. 1-4; pl. XVI, fig. 1-4), the only preserved components of the black set of priestly objects are decorated in an elegant ornamental repertory, showing a mastery technical realization.

All the components are made upon a silk, ecru ribs background completed with auxiliary materials, differing from an object to the other.

The decoration of the black set has two main elements. The first, a thin meandric stalk, bearing small pomegranates placed either directly upon the stalk, or on the leaf shaped rods in “S” shows on all the components. It serves as frame, or – in the case of smaller accessories (stole, manipulus, palla) it is the main ornament alongside richly decorated crosses. The second main element is a meandering stalk, ascending the chasuble, pluvials and dalmatics, wreath-shaped on the velum. The sturdy meandering stalk in both its hyposthesis bears dynamized pomegranates, tulips, carnations, roses, violets, fantasy-flowers, leaves and palmettos in exuberantly various interpretations (pl. XI, fig. 1-4; pl. XII, fig. 1-4; pl. XIII, fig. 1-2).

The would-be chromatic “poverty” – ecru background, golden and silvery motifs – is compensated by the multitude of thread variants and by the stitches variants used, which create a luxurious ensemble, with wonderful alternating lights and shadows, very graphically rendered.

Many embroidery metal materials have been used: silver wire, brilliant (with ecru silk kernel) and smooth thread; gilded silver wire, bouillon, brilliant (with yellow silk kernel) and smooth thread; copper spangles. Alongside the above mentioned materials textile embroidery threads are presented – silk threads of many kinds: ecru and yellow loose-spinned, black stranded cotton and bouclé.

The choosing and execution of the embroidery techniques reflect an almost unlimited inventiveness, a consummate skill in exploiting the possibilities provided by these techniques and materials and remarkable artistic good taste (pl. XIII, fig. 3-4; pl. XIV, fig. 1-4; pl. XV, fig. 1-4).

The metal threads have been sewed in variants of couching stitch. They have been fixed at visible points (with ecru loose-spinned silk thread the silvery ones, yellow the golden ones), either in

bundles of 2 to 4 threads, or in concentric circles, following the drawing of the motif, or decorated (in stripes or zigzags). The couching stitch appears as a flat relief (on a support made of linen thread not too thick, like transversal or longitudinal ribs), raised on thick linen threads resulting in a padded relief embroidery, looking knitted twigs. The paillettes have been fixed with a yellow loose-spun silk thread (that is why many of them are lost).

Where the imagination and innovative spirit of the maker are manifested, is, embroidery sewn with black stranded cotton, giving the impression of a practical study on the theme of satin stitch. The embroidered satin stitch motifs succeed each other in an almost innumerable various combinations. Associated with them are elements using the stem stitch, the featherstitch or the usual satin stitch. The double significance – decorative and plastic – presents an invented stitch: it is a kind of sewn lace using together the characteristics of the punto tagliato openwork and the technique punto in aria, leaving intact the reps background (pl. XV, fig. 4). The black bouclé thread – the contour of the black embroidery – is couched and fixed in a technique characteristic of the metallic threads. The colored silk threads (ecru, yellow) play a secondary part, only serving to fixing visibility the metallic threads and to mounting paillettes.

The ornamental repertory, under both aspects of its constituent elements: the composition type and decorative motifs, as well as the embroidery materials and techniques used to make the black set of objects date it about the middle of the 18th century. In this case it is much difficult to find analogies because of the predominance of fantasy plant motifs and the special style of interpretations; the analogies we found concern mainly the general aspect of the embroidery under discussion.

We consider appropriate this selective presentation with the end of drawing attention to a highly interesting art collection with the view of future researches. We do intend to extend here our warmest thanks to the director of the museum, Mrs. Rodica Pinteana and to the custodian, Mrs. Emilia Ioan from Gherla Museum, who kindly gave us access to that collection, helping in its study and publication according to our initial aim.

Planșa I
Casulă; MIG, inv. nr. 2513 - față.

Planșa II
Casulă; MIG, inv. nr. 2513 - spate.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa III

Fig. 1: Acoperământ de potir; MIG, inv. nr. 2507; **fig. 2:** manipulus; MIG, inv. nr. 3607/1; **fig. 3:** damasc de mătase (fondul ornatului auriu); **fig. 4:** dantelă din fir de argint auriu (pe toate componentele ornatului auriu).

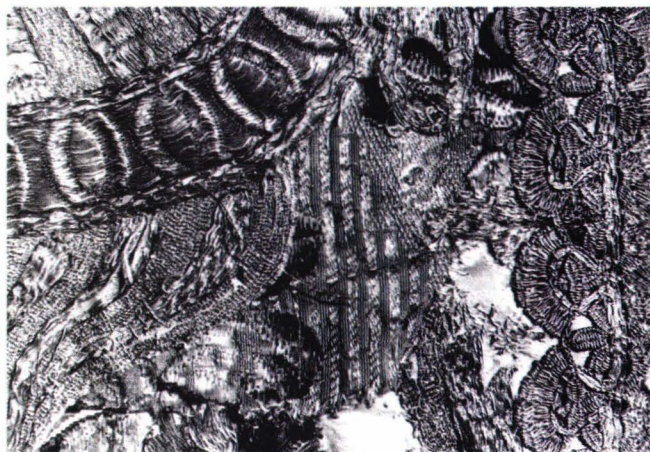

fig.1

fig.2

fig.3

Planșa IV

Casulă; MIG, inv. nr. 2513; **fig.1**: fragment de brocart (pe columna feței); **fig. 2-3**: columna spatelui - ansamblu și detaliu (soclul-suport).

fig.4

fig.3

fig.1

fig.2

Planșa V

Casulă; MIG, inv. nr. 2513 - spate; **fig. 1-2:** columnă - detalii ("vază italiană" și buchet); **fig. 3-4:** laterale.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa VI

Casulă; MIG, inv. nr. 2513 - spate; **Fig. 1 - 4:** laterala dreaptă - detalii.

fig.2

fig.4

fig.1

fig.3

Planșa VII

Fig. 1 - 3: Casulă; MIG, inv. nr. 2513 - puncte de broderie; **fig. 4:** manipulus; MIG, inv. nr. 3607/1 - detaliu (corp).

Planșa VIII
Casulă; MIG, inv. nr. 2526 - față.

Planșa IX
Casulă; MIG, inv. nr. 2526 - spate.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa X

Fig. 1: Acoperământ de potir; MIG, inv. nr. 3622; **fig. 2-3:** manipulus; MIG, inv. nr. 3607/2; **fig. 4:** palla; MIG, inv. nr. 3007/2.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa XI

Casulă; MIG, inv. nr. 2526 - spate; fig. 1-4: columnă - detalii.

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa XII

Casulă; MIG, inv. nr. 2526; **fig. 1-3:** spate - detalii (laterală dreaptă); **fig. 4:** față - detaliu (columnă).

fig.1

fig.2

fig.3

fig.4

Planșa XIII

Casulă; MIG, inv. nr. 2526 - față; **fig. 1:** columnă - detaliu (aplicație petic); **fig. 2:** columnă - detaliu (grupaj decorativ); **fig 3-4:** detalii (puncte de broderie).

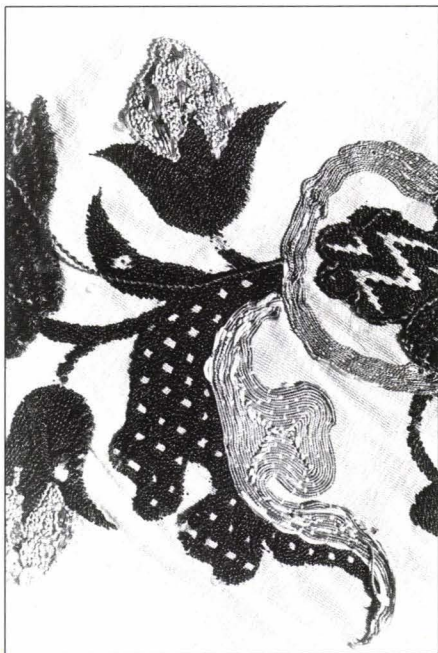

fig.2

fig.4

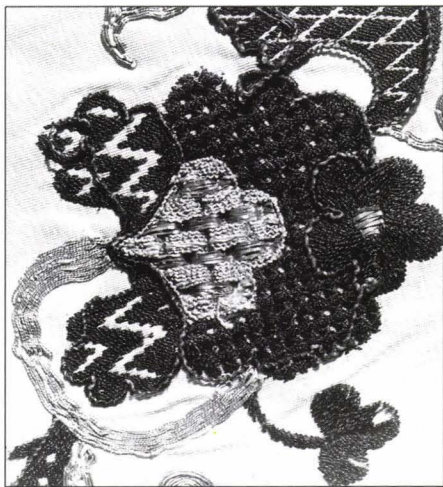

fig.1

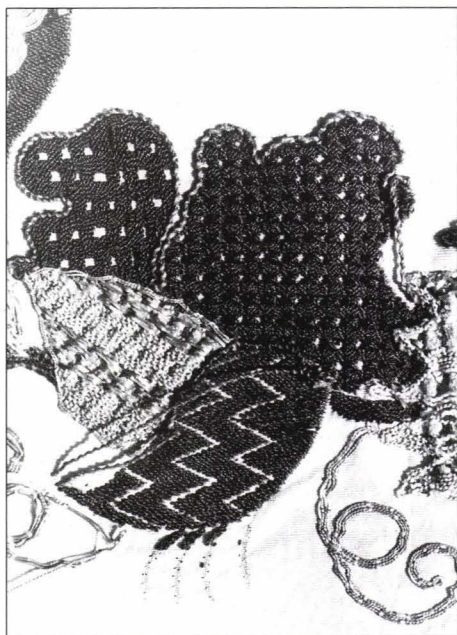

fig.3

Planșa XIV

Acoperământ de potir; MIG, inv. nr. 3622; **fig. 1-4:** detalii (puncte de broderie).

fig.2

fig.4

fig.1

fig.3

Planșa XV

Casulă; MIG, inv. nr. 2526; fig. 1-4: detalii (puncte de broderie).

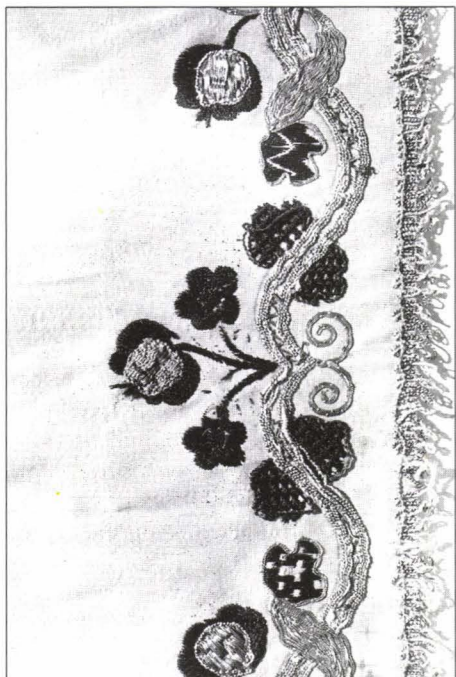

fig.2

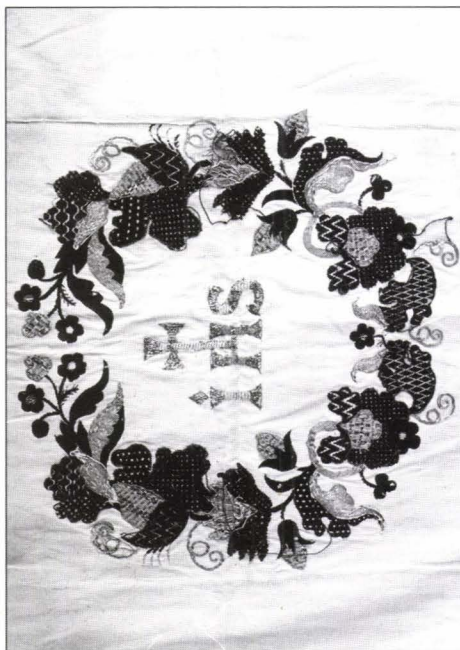

fig.4

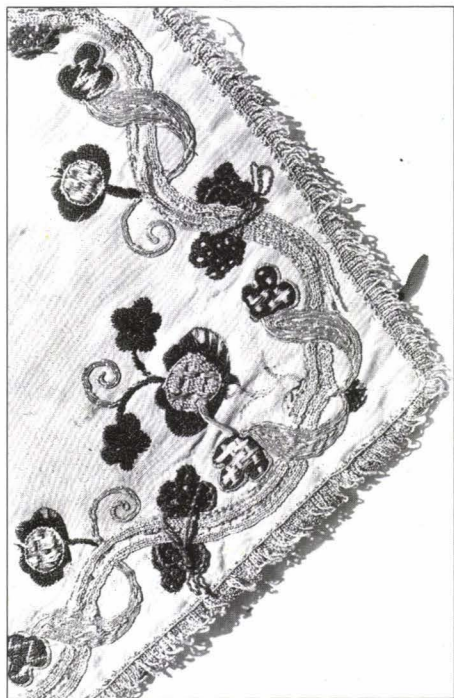

fig.1

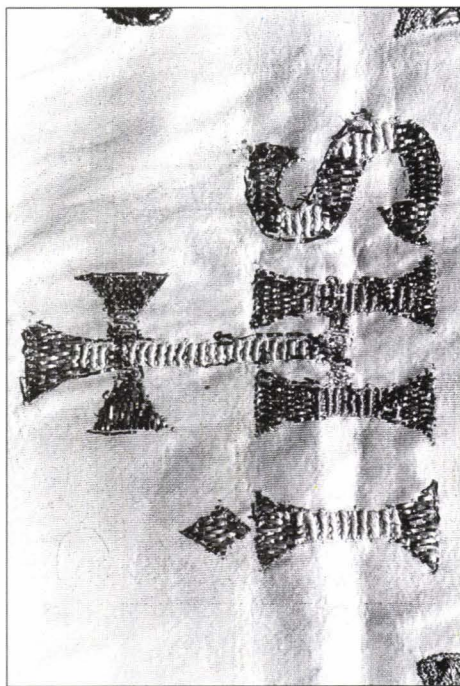

fig.3

Planșa XVI

Acoperământ de potir; MIG, inv. nr. 3622 - detalii; fig. 1-2: chenar; fig. 3: chrismon; fig. 4: medalion central.

COLECȚIA DE GRAVURI DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

În perioada iulie-septembrie 2000, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca a găzduit o expoziție de stampe, intitulată *Gravură europeană în colecțiile MNIT*. Ocupându-mă de organizarea acestei expoziții, am întreprins, în prealabil, și o scurtă documentare în legătură cu acest gen artistic și cu problemele legate de colecția de stampe a muzeului clujean. Am urmărit, în special, chestiuni referitoare la apariția și evoluția artei gravurii, la proveniența stampelor din colecțiile noastre, la identitatea și pregătirea artistică a creatorilor care le-au dat viață¹.

Tehnici și subiecte în arta gravurii. Încă de la început, se poate afirma că arta gravurii a deținut un loc special în istoria creației artistice, de la apariția sa în Europa, în secolul al XV-lea. Ea a constituit atât o sursă inepuizabilă de frumos, cât și un document prețios al epocilor care i-au dat viață, o excelentă sursă de informații cu privire la viața politică, socială sau religioasă din trecut.

Din punct de vedere tehnic, gravura reprezintă transpunerea pe hârtie a unui desen incizat pe o suprafață de lemn (*xilogravură*), metal (*gravură*) sau piatră (*litogravură*). Incizia se realizează cu ajutorul unui instrument special, de obicei dălțița sau acul. Gravurile astfel realizate și transpuse pe hârtie mai poartă și denumirea de *stampe* (cu excepția ilustrațiilor de carte sau a celor destinate să însoțească un text).²

Arta gravurii a cunoscut o evoluție îndelungată în ceea ce privește tehnicile și procedeele sale. *Gravura pe lemn* a reprezentat cea mai veche formă a acestei arte, ea fiind cunoscută în China încă din secolele VI-VII ale erei noastre. De pe la începutul secolului al XV-lea, ea apare și în Europa. Cu toată această origine îndepărtată, xilogravura a reprezentat o formă mai rar practică în arta gravurii.³

Mult mai răspândită a fost *gravura în metal* (în aramă sau în oțel), o tehnică de gravare care a cunoscut mai multe variante. În secolele XVII-XIX, metoda cea mai uzitată de gravură în metal era aceea a *gravurii în acvaforte*. Aceasta presupunea trasarea desenului cu un ac, pe o placă de aramă, acoperită cu un lac anticoroziv (numit *vernis*). După aceea, placa era introdusă într-o baie de acid ("aquaforte", în limba italiană), acid care ataca zonele în care acul incizase vernisul. Contururile desenului se adânceau astfel prin corodare, după care se curăța lacul de pe toată suprafața plăcii. Urma *încerneluirea* plăcii, care se imprima apoi pe hârtie, obținându-se în acest fel mai multe exemplare ale gravurii.⁴

O dată cu secolul al XIX-lea, gravorii vor descoperi o nouă tehnică de lucru, numită *litografie* (gravură în piatră). Ea se baza pe antagonismul dintre apă și materiile grase. Piatra litografică era un calcar fin, pe care se desena cu un creion gras sau cu tuș litografic. Piatra era tratată cu o soluție ușor acidă de gumă arabică, având rolul de a mări aderența apei la

¹ Țin să mulțumesc, și pe această cale, d-nei Adriana Topârceanu, pentru sprijinul competent acordat la realizarea acestei lucrări.

² Pentru arta gravurii, în general, vezi Virgil Olteanu, *Din istoria și arta cărții. Lexicon*, Buc., Ed. Enciclopedică, 1992, pp. 172-178 (sub vocea *Gravură*); Henri Focillon, *Maeștrii stampe*, Buc., Meridiane, 1972; Dorana Coșoveanu, *Peisajul olandez în gravura secolului al XVII-lea*, Buc., Meridiane, 1975; Liza Damadian, *Gravura flamandă. Secolele XVI și XVII*, Buc., Meridiane, 1978; Cătălina Macovei, *Peisajul în stampa franceză din secolul al XIX-lea*, Buc., Meridiane, 1987; George Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, vol. I-II, Buc., Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1942-1945.

³ Pentru xilogravură, vezi Virgil Olteanu, *op. cit.*, pp. 381-382; *Művészeti Lexikon*, vol. II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966, pp. 19-20.

⁴ Despre tehnica gravurii în metal: Virgil Olteanu, *op. cit.*, pp. 173-175; *Művészeti Lexikon*, vol. II, pp. 60-61.

piatră. După aceea, piatra era spălată cu apă, operațiune în urma căreia părțile grase, trasate cu creionul sau acoperite cu tuș, rămâneau intacte, formând un relief, în timp ce restul se adâncea. Peste piatră se trecea apoi un rulou cu cerneală de tipar, după care imaginea era imprimată pe hârtia suprapusă.

Cu ajutorul acestei tehnici se puteau obține planșe de o mare frumusețe, dând impresia unui desen. Litografia va permite multiplicarea extrem de lesnicioasă și eficientă a imaginilor desenate de artiști, care puteau desena acum direct pe piatră, cu aceeași libertate și ușurință ca și pe hârtie. Litografia se va răspândi cu mare rapiditate, secolul al XIX-lea devenind un adevărat *veac al litografiei*, mai ales în domeniul portretisticii.⁵

De-a lungul secolelor, în paralel cu perfecționarea tehnicilor, arta gravurii a înregistrat și o *evoluție stilistică și tematică*, dând expresie tuturor marilor curente artistice ale epocilor pe care le-a străbătut.

La început, în gravura europeană a secolelor XV-XVI, predominau *scenele religioase*, subiectele biblice sau mitologice. Au fost realizate însă și numeroase stampe care înfățișau *evenimente istorice* (conflicte armate, scene de război sau de încoronare), diferite obiceiuri sau scene din viața comunităților umane etc.⁶

Mai târziu, începând mai ales cu secolul al XVII-lea, gravorii încep să își manifeste tot mai mult interesul pentru *portret* (în special gravorii francezi) și *natură* (în acest domeniu excelând artiștii olandezi). Aceste două mari arii tematice vor dăinui și în secolele următoare.

Portretele vor reda cu precădere figurile celebre ale vieții politico-militare, culturale sau ecleziastice, fie că era vorba despre personaje contemporane cu autorii respectivelor gravuri, fie că stampele înfățișau personalități dintr-o perioadă mai îndepărtată.

Interesul față de natură duce la dezvoltarea *peisagisticii*, ca unul dintre genurile favorite ale artei gravurii. Artiștii abordează peisajul rustic sau citadin, populat adeseori cu locuitorii din regiunile înfățișate. Sunt interesați în mod deosebit de ținuturile îndepărtate, de locurile pitorești sau exotice, redau în mod frecvent păduri încărcate cu vegetație, peisaje marine, scene cu animale sau de vânătoare.⁷

Secolele XVIII-XIX înregistrează o atenție deosebită acordată așa-numitelor *scene de gen*. Ele dezvăluie un nou tip de interes al artiștilor gravori, îndreptat asupra redării cât mai realiste a diferitelor momente și evenimente ale vieții cotidiene. Așa iau naștere gravurile ce înfățișează diverse scene sociale, petreceri, chermeze sătești, bălciuri, scene din cârciumi sau hanuri; altele reprezintă scene idilice sau de familie, care redau intimitatea caselor burgheze, treburile casnice, jocurile și atitudinile copiilor etc.⁸

În ceea ce privește formația artiștilor gravori, se poate aprecia că reprezentanții gravurii europene din epoca de înflorire a acestei arte (secolele XVI-XIX) au dispus de o temeinică *pregătire tehnică*, dublată, uneori, de o *sensibilitate artistică* deosebită. Cunoștințele necesare în vederea practicării acestei arte și meserii erau însușite, de obicei, în atelierelor unor magiștri. Un rol important îl juca și contactul direct cu marii pictori, ale căror tablouri serveau adeseori ca model artiștilor gravori. Unii pictori celebri, de la Albrecht Dürer și Hans Holbein, până la Rembrandt, Goya sau Whistler, au practicat ei înșiși arta gravurii, realizând numeroase capodopere în această tehnică artistică.⁹

Alți gravori s-au specializat în *reproducerea pânzelor* unor pictori celebri, întreprindere laudabilă, care a făcut ca multe creații picturale valoroase să fie transmise posterității doar sub forma unor copii gravate ale acestora.

⁵ Despre tehnica litografierii: Virgil Olteanu, *op. cit.*, p. 233; *Művészeti Lexikon*, vol. II, p. 706.

⁶ Pentru evoluția tematică a artei gravurii, vezi Dorana Coșoveanu, *op. cit.*, pp. 8, 12; George Oprescu, *A II-a expoziție "Portretul în gravura franceză din secolul al XVI-lea până în al XX-lea"*, Buc., Cultura Națională, 1923, p. 7.

⁷ Pentru portret și peisagistică, în arta gravurii, vezi Dorana Coșoveanu, *op. cit.*, *passim*; George Oprescu, *op. cit.*; Cătălina Macovei, *op. cit.*; *Művészeti Lexikon*, vol. III, pp. 812-815; vol. IV, pp. 498-499.

⁸ Pentru scenele de gen: Dorana Coșoveanu, *op. cit.*; *Művészeti Lexikon*, vol. IV, pp. 779-780.

⁹ Pentru pregătirea artistică a gravorilor, vezi și monografiile consacrate lui Dürer, Holbein, Rembrandt, Goya etc., din seria *Cabinetul de stampe*, a Editurii Meridiane.

În orice caz, începând cu secolul al XVI-lea, o dată cu ieșirea definitivă a acestor arte din anonim, gravorul, la fel ca și pictorul, va cunoaște satisfacțiile celebrității. De acum înainte, pe marginea de jos a stampelor vor figura, după caz, diferite semnături, indicând, la loc de cinste, pe lângă persoana pictorului (în cazul stampelor realizate după un model), și pe cea a gravorului sau chiar a editorului.¹⁰

Dacă ar fi să rezumăm, în câteva cuvinte, importanța gravurii pe parcursul secolelor XV-XIX, am putea spune că această artă a contribuit în mod deosebit la dezvoltarea culturii artistice, în rândurile unui public tot mai larg. La scara epocii sale, ea a jucat un rol comparabil cu cel pe care avea să îl îndeplinească arta fotografică, de-a lungul secolelor XIX-XX. Prin posibilitățile de multiplicare și difuzare pe care le-a oferit, stampa a permis vehicularea rapidă a unor experiențe artistice sau cotidiene, îmbogățind orizontul cultural al epocii sale.

Colecția de gravură a muzeului de istorie clujean. Gravurile și litografiile aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei provin, în marea lor majoritate, din fondurile fostului *Muzeu Ardelean*¹¹, constituite, la rândul lor, mai ales din donațiile a numeroși particulari. Stampele datează din secolele XVII-XIX și pot fi împărțite în câteva categorii tematice: portrete ale unor personalități celebre; peisaje și scene cu animale; scene de gen și scene alegorice. Printre autorii acestor gravuri se numără o serie de artiști renumiți pe plan european, aparținând atât spațiului german, francez sau britanic, cât și celui local (Transilvania) sau din imediata vecinătate (Ungaria).

Dintre gravorii aparținând spațiului occidental al secolului al XVII-lea, ale căror opere se află în patrimoniul muzeului nostru, merită a fi amintiți binecunoscuții *Egidius Sadeler*, *Lucas Vorsterman* și *Paul Pontius* (toți aparținând Școlii Flamande), precum și gravorul german *Elias Widemann*. Toți aceștia sunt prezenți îndeosebi cu portrete, aparținând unor personalități ale lumii antice și medievale sau ale epocii contemporane lor.

Pentru perioada secolului al XVIII-lea, se remarcă gravurile artistului german *Johann Elias Riedinger*, precum și patru stampe cu subiecte alegorice, realizate după creațiile cunoscutei pictorițe de origine elvețiană *Angelica Kauffmann*, reprezentantă a stilului rococo. Un loc aparte îl ocupă cele șase scene de gen aparținând celebrului artist englez *William Hogarth*.

Perioada cea mai bine reprezentată în colecția de gravuri a muzeului nostru este veacul al XIX-lea, considerat, pe bună dreptate, "secolul litografiei". Printre autorii gravurilor din această perioadă îi întâlnim pe *Alfred Henry Payne* și *William French* sau pe artiștii germani *Ludwig Rohbock* și *William Unger*, prezenți cu peisaje, scene de gen și de vânatoare sau copii după tablouri celebre.

Multe dintre gravurile aflate în patrimoniul muzeului de istorie clujean au fost realizate de artiști maghiari, din Ungaria sau Transilvania. Printre aceștia, pot fi amintiți *István Páldi*, *János Szabó*, *Sámuel Lehnhardt*, *Lajos Magyari* sau *József Marastoni*. *Miklós Barabás*, cel mai important pictor maghiar al epocii romantice, este prezent și el în această colecție, cu o serie de stampe valoroase. Gravurile realizate de acești artiști înfățișează îndeosebi portrete ale unor personalități ale vieții politice și culturale maghiare, din Ungaria și Transilvania.

Tot la acest capitol, al artiștilor locali, se remarcă pictorul și graficianul român *Carol Popp de Szathmáry*, unul dintre cei mai cunoscuți autori de litografii din Transilvania și din România secolului al XIX-lea.

¹⁰ Albert Flocon, *Universul cărților*, Buc., Ed. Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 295.

¹¹ Pentru care vezi Kelemen Lajos, *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület múltja és jelenje. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum tárai* (Trecutul și prezentul Asociației Muzeului Ardelean. Colecțiile Muzeului Național Ardelean), editat de Asociația Muzeului Ardelean, 1909; Szabó T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum-egyesület története és feladatai* (Istoria și sarcinile Asociației Muzeului Ardelean), Cluj, Asociația Muzeului Ardelean, 1942; Maria Mirel, Anamaria Ardoș, *Considerații privind înființarea societăților culturale transilvănene "Astra" și "Asociația Muzeului Ardelean"*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 531-536.

De asemenea, printre gravurile aflate în patrimoniul muzeului nostru pot fi întâlnite și numeroase stampe realizate după lucrările unor maeștri ai artei universale, cum ar fi Holbein, Rubens, Snyders sau Rembrandt.

Stampele din colecțiile MNIT pot fi grupate tematic, în funcție de subiectele lor, în trei categorii principale: *portrete*, *peisaje* și *scene de gen* (în această ultimă categorie pot fi incluse și gravurile care reproduc tablouri celebre). Un interes aparte îl prezintă și *ilustrația de carte*, unul dintre domeniile cele mai importante de manifestare a artei gravurii. Se remarcă *vignetele* și *ornamentațiile* unor tipărituri din secolul al XVII-lea, dintre care unele sunt realizate de către renumitul gravor francez *Charles Audran*, de la curtea regelui Ludovic al XIV-lea, sau de către nu mai puțin cunoscutul *Jacques de Sève*.

Scurt repertoriu al principalilor gravori și pictori prezenți în colecțiile MNIT

Secolul al XVII-lea

Egidius (Aegidius sau Giles) SADELER (1560-1629). Pictor și unul dintre cei mai talentați gravori în aramă ai epocii. Face parte din Școala Flamandă. Lucrează inițial în Italia și în Germania. Din anul 1600 se află la Praga, în serviciul împăraților Rudolf, Mathias și Ferdinand, pentru care execută un mare număr de stampe, printre care se găsește și cunoscuta gravură care îl înfățișează pe Mihai Viteazul. În afară de portret, a mai cultivat scenele biblice, mitologice și alegorice.¹²

Frans SNYDERS (1579-1657). Pictor flamand, elev al lui Pieter Brueghel cel Tânăr și colaborator al lui Rubens, de a cărui creație a fost puternic influențat. Pictor pasionat de scenele animaliere, autor de scene de vânătoare spectaculoase (gravuri realizate după tablourile cu scene de vânătoare ale lui Snyders se găsesc și în colecțiile MNIT).¹³

Charles AUDRAN (1594-1674). Desenator și gravor francez de la curtea regelui Ludovic al XIV-lea. Autor de portrete și ilustrații de carte.¹⁴

Lucas VORSTERMAN (1595-1675). Celebru gravor în aramă din școala lui Rubens. Realizează stampe după tablourile maestrului său și ale altor pictori renumiți (Anton van Dyck). Se remarcă prin calitățile sale de tehnician.¹⁵

Paul PONTIUS (1603-1658). A fost cel mai talentat elev al lui Vorsterman, căruia i-a urmat, ca gravor, în atelierul lui Rubens. Inițial, gravează operele lui Rubens, iar mai târziu pe ale lui van Dyck.¹⁶

Elias WIDEMANN (1619-1652). Gravor în aramă german, stabilit la Viena. Între anii 1646-1652, va realiza o serie de portrete ale marilor aristocrați maghiari ai vremii (vezi și gravurile din colecțiile MNIT).¹⁷

Secolul al XVIII-lea

William HOGARTH (1697-1764). Pictor celebru și cel mai cunoscut gravor britanic din secolul al XVIII-lea. A realizat tablouri și gravuri (scene de gen) care satirizează societatea engleză a vremii sale.¹⁸

Johann Elias RIEDINGER (1698-1767). Gravor în aramă și pictor german. Realizator al unui număr impresionant de stampe. Manifestă o predilecție tematică pentru scenele de vânătoare sau alte scene cu animale (vezi și gravurile din colecțiile MNIT).¹⁹

István PÁLDI SZÉKELY (1717-1769). Gravor în aramă și tipograf din Ardeal. După studii făcute la Leiden, se întoarce în anul 1752 în Transilvania, la Cluj, unde va deveni tipograful Colegiului Reformat de aici.²⁰

Giovanni Battista BRUSTOLONI (n. 1726). Gravor în aramă italian. A realizat portrete ale dogilor venețieni și stampe reprezentând imagini din Veneția (asemenea gravuri se găsesc și în colecțiile MNIT).²¹

¹² Liza Damadian, *op. cit.*, p. 102; *Művészeti Lexikon*, vol. IV, pp. 199-200.

¹³ Éber László, *Művészeti Lexikon*, Budapest [f. a.], p. 867.

¹⁴ Albert Flocon, *op. cit.*, pp. 296, 358-359.

¹⁵ Liza Damadian, *op. cit.*, p. 105; *Művészeti Lexikon*, vol. IV, p. 710.

¹⁶ Liza Damadian, *op. cit.*, p. 106.

¹⁷ *Művészeti Lexikon*, vol. IV, p. 736.

¹⁸ Constantin Suter, *William Hogarth*, Buc., Meridiane (colecția *Cabinetul de stampe*), 1976.

¹⁹ *Művészeti Lexikon*, vol. IV, p. 70.

²⁰ *Ibidem*, sub voce.

²¹ Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, vol. V, pp. 151-152.

Angelica KAUFFMANN (1741-1807). Pictoriță de origine elvețiană. A trăit la Londra, iar apoi la Neapole și la Roma. Picturile și gravurile sale în aramă, cu tematică alegorică, sunt reprezentative pentru stilul rococo. Este prezentă în colecțiile MNIT cu o serie de reproduceri realizate după tablourile sale.²²

Jacques de SEVÉ (1742-1788). Pictor și ilustrator de carte. A realizat vignete pentru operele lui Perrault, Scarron, Racine, ca și pentru *Istoria naturală* a lui Buffon (în colecțiile MNIT se găsesc ilustrații pentru opera lui Buffon).²³

Secolul al XIX-lea

János SZABÓ (1784-1851). Pictor ardelean, stabilit la Cluj și apoi la Târgu Mureș. S-a bucurat de o mare popularitate în epocă, influențând stilul tânărului Miklós Barabás. A realizat îndeosebi portrete (în ulei sau litografiate) ale elitei politice și culturale ardeleni (vezi, în colecțiile MNIT, portretul guvernatorului Bánffy).²⁴

Sámuel LEHNHARDT (1790-1840). Gravor maghiar, cu studii la Viena. A realizat portrete și peisaje litografiate, ilustrațiile sale fiind publicate mai ales în revista „Tudományos Gyűjtemény”.²⁵

Gottlieb BODMER (1804-1837). Pictor și litograf german. A studiat la Academia de Artă din München. A realizat litografia împăratului Napoleon Bonaparte, după un tablou de Horace Vernet (vezi această gravură în colecția MNIT).²⁶

Robert THEER (1808-1863). Portretist și gravor austriac. A realizat portrete litografiate ale personalităților artistice și culturale din epocă.²⁷

Miklós BARABÁS (1810-1898). Cel mai cunoscut pictor romantic maghiar. Studii la Viena și în Italia. A realizat numeroase portrete ale personalităților epocii, din Ungaria, Transilvania și Țara Românească. A fost atras, în tablourile și gravurile sale, de pitorescul locurilor pe care le-a străbătut, realizând portrete ale elitei bucureștene sau ale țăranilor români din Transilvania.²⁸

Albert Henry PAYNE (1812-1902). Gravor, pictor și ilustrator. A trăit în Germania, la Leipzig. Numeroase gravuri în oțel, cu o tematică diversă (portrete, ținuturi exotice, scene citadine), reprezentativă pentru gustul publicului larg din secolul al XIX-lea.²⁹

Carol POPP DE SZATHMÁRY (1812-1888). Pictor și grafician român din Transilvania. Studii efectuate la Cluj, Viena și în Italia. Întors în Transilvania, desenează numeroase peisaje și scene de gen, pe care le va publica în formă litografiată, sub titlul *Erdély képekben* (Transilvania în imagini). Din 1843 se stabilește la București, unde va funcționa ca pictor, litograf (mai târziu fotograf) al Curții. Primește comenzi și din partea țarului și a sultanului.³⁰

William FRENCH (1815-1898). Gravor englez. A lucrat mai ales în aramă, realizând numeroase stampe reproduse după lucrările unor pictori celebri.³¹

József MARASTONI (1834-1895). Pictor și litograf maghiar. A realizat numeroase ilustrații cu tematică istorică, destinate unor reviste (vezi, în colecțiile MNIT, litografia reprezentându-l pe Matia Corvin).³²

Leopold Karl MÜLLER (1834-1892). Pictor și gravor german. A studiat la Academia de Artă din Viena, devenind ulterior profesor și rector al acestei instituții.³³

William UNGER (1837-1932). Grafician german. Studii la Academia de Artă din Düsseldorf, apoi la München. Devine cunoscut prin gravurile sale în aramă, îndeosebi prin cele realizate după operele măștrilor din Țările de Jos (vezi stampele din colecția MNIT).³⁴

Lajos MAGYARI (mijlocul secolului al XIX-lea). Litograf maghiar din Ardeal. Între anii 1840-1860 activează la Cluj, realizând ilustrația gazetei sale săptămânale. „Kis követ”. A editat și

²² *Művészeti Lexikon*, vol. II, p. 578.

²³ Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon*, vol. XXX, p. 543.

²⁴ *Művészeti Lexikon*, vol. IV, pp. 398-399.

²⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 46.

²⁶ Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon*, vol. IV, p. 169.

²⁷ *Ibidem*, sub voce.

²⁸ Camelia Ciorte, *Litografii de Barabás Miklós în colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, în *Acta Musei Napocensis*, 35-36, Istorie/II, 1998-1999, pp. 343-347.

²⁹ Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon*, vol. XXVI, p. 325.

³⁰ George Oprescu, *Grafica românească...*, vol. II, pp. 182-183.

³¹ Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon*, vol. XII, p. 422.

³² *Művészeti Lexikon*, vol. III, p. 239.

³³ Ulrich Thieme, Felix Becker, *Allgemeines Lexikon*, sub voce.

³⁴ *Művészeti Lexikon*, vol. IV, p. 609.

seria litografiată a portretelor principilor și guvernatorilor Transilvaniei (prezentă și în colecția MNIT).³⁵

Ludwig ROHBOCK (mijlocul secolului al XIX-lea). Pictor și desenator din Nürnberg. În 1857 realizează o serie de litografii pentru volumul *Magyarország és Erdély képekben* (Ungaria și Transilvania în imagini), dintre care unele sunt prezente și în colecțiile MNIT.³⁶

*

Aș încheia această scurtă prezentare, referitoare la stampele aflate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei, precum și la importanța pe care a jucat-o arta gravurii în dezvoltarea culturii artistice din ultimele secole, citând aprecierile unui specialist în materie: "Începuturile gravurii sunt legate de existența cererii de imagini. Multiplicarea, printr-un sistem de oarecare productivitate, a făcut ca publicul ei, la început modest ca orizont cultural și mijloace materiale, să devină tot mai numeros și tot mai diversificat. Tocmai diferențierile apărute în cadrul acestui public au structurat și producția de stampe. Ea a trecut de la filele *Bibliei Pauperum* (*Biblia neștiutorilor de carte*), hibrid între carte și ilustrație, la planșa independentă cu subiect religios, ajungându-se, o dată cu apariția gravurii în adâncime pe metal, la o adevărată explozie a unei ramuri artistice independente. Fără să renunțe la interesul pentru conținutul religios, popular, narativ sau chiar istoric al planșelor, publicul a început să fie preocupat atât de calitățile plastice ale compoziției, de reușita transpunerii operate de gravor, de încărcătura ideatică a anumitor teme, dar și de virtuțile pe care le conferă tehnologia imprimării exemplarului ca unicat dintr-o serie."³⁷

MELINDA MITU

THE ENGRAVINGS IN THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA

(Abstract)

We present the engravings collection of our Museum consisting in pieces since XVII-XIXth centuries. Are debated problem concerning to the beginning and evolution of engraving art, where from the engravings came into our collection and few personal information about the artists who signed the engravings. The works has a selective catalogue of the most important engravers of the pieces.

³⁵ *Ibidem*, vol. III, p. 141.

³⁶ *Ibidem*, vol. IV, p. 87.

³⁷ Dana Bercea, *Începutul colecționării stampelor. Începutul falsificării lor (O gravură de Marcantonio Raimondi din colecția Muzeului Național de Artă al României)*, în vol. *Original și fals. A XIV-a Sesiune de comunicări a Oficiului pentru patrimoniul cultural național al municipiului București*, Buc., 1994, pp. 10-13.

TECHNICAL DATA CONCERNING THE MUMMY AND ITS ACCESSORIES, IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA, IN CLUJ-NAPOCA (ROMANIA)

One of the most visited hall exhibitions of the National History Museum of Transylvania is the Egyptian Hall. Here the most important and spectacular piece is the human mummy¹ (inv. no. V1805) exposed in the lower part of its wooden sarcophagus² (inv. no. V1807) with the lid besides, in a showcase (figure 1). These pieces date from the III-I century BC, the Ptolemeic Age, and proceeded from the old collection of the former Transylvanian Museum.

It is a woman's mummy, 1,7 m. high and being in a very bad state of preservation, its entire surface is cracking and powdery. It could not be handled with any degree of safety.

The funerary mask is broken at the nose, the mouth, the right cheek and the top of the head too. There are many lost parts because some fragments disappeared with the linen support. The funerary mask is lightly misplaced to right-down from the normal position.

The body is covered with a painted linen in the following colours: brick red, brightest blue, black and white. The linen support is degraded and crumpled, the textile threads are oxidized. Only on the front of the body the painted linen exist from the neck to the foots. At the chest level exist horizontal stripes with geometrical drawings, and from the hip to the foots there is a piece of painted linen with a lot of rectangular holes about 0,5-30 cm².

At the front and at the backside of the foots the painted linen does not exist, we can see only the bandages. All the bandages are degraded and dry, without any flexibility of the textiles, with darker brown spots. From an unnatural curiosity the bandages were broken and now we can see the phalanx from the big toe of the left leg.

The sarcophagus was made in strong wood, possible cedar, and it is 2,05 m. long. The lid of the sarcophagus is painted in the following colours: brick red, brightest blue, black and white-yellow, and they are very damaged. On the right cheek is a big break and the painted layer does not exist any more. On both sides and at the foots, where painting does not exist, there are some breaks with lost of wooden material. Where painted layer still exist, it is well fixed on the wood and the colours are fresh with a slightly dusty appearance due to the condition of the paint.

The very damaged condition of the pieces and their rarity in the Rumanian museal heritage impose their conservation.

In 1988, when in Cluj-Napoca was organized the exhibition "Egyptian Antiquities in Rumanian Collections", there were some studies carried on the conservation of the mummy. There were performed specific analyses³ including X-ray photographs⁴, the results were published.

At the same time arrived in the chemical laboratory some colour samples from the funerary mask, from the painted linen of the mummy and a sample with a dark brown material from the inside of the mummy, under their bandages. I tried to identify the material contained in samples by the technique of microchemical qualitative analysis. The following results were obtained:

¹ "Antichități egiptene în colecțiile din România", catalog de expoziție, Cluj-Napoca, 1988, p. 32.

² *op.cit.*, p. 25

³ A. Igna, *Investigații biologice asupra unor mumii egiptene din patrimoniul Complexului muzeal județean de istorie Cluj*, in *Revista muzeelor și monumentelor*, 10, 1988, p. 40-44; A. Igna, *Probleme ale conservării și restaurării faunei mumificate*, in *Acta MN*, XXVI-XXX, I/2, p. 515-524

⁴ Imecs M., *Examinarea cu metoda Rx a unor mumii egiptene*, in *Revista muzeelor și monumentelor*, 10, 1988, p. 45.

1. The bandages, the textile support of the mummy's cloth and the textile ground of the funerary mask are made from flax threads in linen structure.

2. The funerary mask is made in stucco technique. The gesso ground contains chalk (calcium carbonate) and an organic medium as binder. On the gesso ground are painted geometrical drawings and a thin gold layer is on the face. In Egypt during the Ptolemaic Age, the Egyptians used for stucco: chalk (also named lime), which is calcium carbonate, or gyps (also named plaster), which is calcium sulfate hydrate with 2 water molecules, or clay with sand from the Nile⁵, that depends if they lived in Northern, Central or Southern part of Egypt.

3. The painted linen has a thin gesso ground containing chalk and an organic binder, and it was prepared to obscure the weave of the line. On this gesso are applied colour drawings.

4. The identified pigments are the same for the funerary mask and the painted linen of the mummy.

- *Black* is a natural pigment, a carbon black.
- *White* is a mineral natural pigment, calcium carbonate, chalk.
- *Brick red* is a natural mineral pigment, a red ocre, which means an earth colour, the iron oxide giving the nuance.
- *Brightest blue* is a mineral artificial pigment, Egyptian blue, and artificial copper lime silicate. The old Egyptians manufactured for the first time⁶ a sort of frit with a bright light colour, which was broken in very small pieces and used as a pigment, it was called Egyptian blue or blue frit or later Pompeian blue.
- All are well-known pigments since the oldest times and mentioned in art literature as used in Ancient Egypt⁷. Moreover the same mineral pigments were identified on the cloth of a human mummy at the National Gallery laboratory in London: they made also binder analyses⁸.

5. The sample with dark brown material from the inside of the mummy contains bitumen, a mixture of hydrocarbons with organic and inorganic impurities, materials used to embalm Egyptian mummies⁹.

At that time I did not make binder analysis. The literature asserts that three distinct forms of medium are known to have been used then: natural gum, animal glue, or egg emulsion. Methods as thin-layer chromatography, gas chromatography or specific tests on thin cross-sections are used for the identification of organic materials contained in the medium.

The identification of organic materials used by the old craftsmen in artwork is a very difficult one and presumes special tools for taking samples and performant instruments for analyses. Only a close cooperation between museums and scientific laboratories specialized in this analysis permit of the identification of these materials. Our purpose is to continue the analyses on the mummy and its sarcophagus, in respect of their conservation purpose.

DOINA BOROS

⁵ Vozil I., *Császárkori stucco múmia-maszkok restaurálása* in *Műzeumi műtárgyvédeleni*, 15, 1986, p. 258.

⁶ Gettens, R.J. and Stout G.L., *Painting Materials: A Short Encyclopaedia*, Dover Publication Inc., New-York, 1966; L. Lăzărescu, *Pictura în ulei*, Ed. Sigma Plus, Deva, 1966; Szőnyi I. *A képzőművészet iskolája*, Budapest, 1941; Lucas, A. *Ancient Egyptian Materials and Industries*.

⁸ Hillyer L., *The conservation of a group of painted mummy cloths from Roman Egypt* in *Studies in conservation*, 29 (1984) p. 1-9.

⁹ Plesters, J., *Cross-sections and chemical analysis of paint samples*, in *Studies in Conservation*, 2, (1956), p. 150.

Fig.1: The Egyptian Mummy and its Sarcophagus.

RECONSTITUIREA UNEI BONETE DIN SECOLUL AL XVI-LEA APARTINÂND MUZEULUI NATIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

Cu ocazia renovării bisericii evanghelice de la Cetatea de Baltă, județul Alba, a fost descoperit la sfârșitul secolului al XIX-lea un cavou cu 3 sicrie¹. Deosebit de frumoase sunt veșmintele găsite în sicriul lui Kendi Zsófia, soția lui Bogáthi Menyhért. Ele dau prilejul studierii costumului transilvănean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În laboratorul de restaurare au intrat în anul 2000 mantia, bentița și boneta lui Kendi Zsófia, care vor fi restaurate. Aceste piese au fost prezentate între anii 1940-1944 la o expoziție, la Budapesta, ocazie cu care au fost restaurate. În prezenta lucrare ne oprim asupra bonetei, nr. inv. F 18139 (fig. 1 detaliu cu piesa la intrarea în laborator, fig. 2 detaliu cu piesa la intrarea în laborator cu intervenții de restaurare).

Boneta este confecționată dintr-o bucată de catifea, azi brună. Dar Szádeczky Lajos, descriind inventarul sicriului lui Kendi Zsófia, menționează că boneta² era “albastră decorată jur împrejur cu aplici de aur” și mantia³ era “de culoare albastru închis cu decorații de galoane și aplici de aur, cu o căptușeală de catifea galbenă ca o piele de leopard”. Boneta este confecționată sub formă de cerc cu diametrul de 27cm. Forma îi este dată de cele 30 de pliuri cusute în interior, lăsând la partea superioară o calotă cu diametrul de 16 cm, iar la partea inferioară o deschidere de 12 cm. Marginea este finisată cu o bandă din același material de 1,5 cm lățime. Boneta este decorată în partea cu pliuri, pe o înălțime de 4 cm, cu aplici și perle cusute cu fire de mătase naturală. Catifeaua este din fire de mătase naturală. Boneta se purta probabil pe coc⁴.

Ornamentele păstrate pe piesă sunt 9 aplici din aur cu email și depozite de praf alb care este carbonat de calciu, dispuse în 3 registre (vezi fig.1 și 2).

Prezența carbonatului de calciu ne indică faptul că aici au existat perle⁵. Aplicile au fost confecționate de meșteri orfevrari din Transilvania⁶ din aur de 18 carate cu decorațiuni de email alb, albastru-turcoaz, albastru cobalt. În colecția muzeului nostru mai există 15 astfel de aplici. Între 2 rânduri de perle au fost cusute aplicile alternând una mică cu una mare. Un alt rând de perle au fost cusute în vecinătatea bentiței.

Catifeaua este foarte fragilă, cu zone lipsă, zone roase, (vezi fig. 1 și 2), cu depuneri de mucegai.

¹ Szádeczky Lajos, *A küllővári sírletek és régiségek (Inventarul mormintelor de la Cetatea de Baltă)*, în *Erdélyi Múzeum*, 1897, (XIV), p 293-309

² *idem*, p. 296

³ *idem*, p. 297

⁴ Carl Köhler, *A History of Costume*, Ed. Dover, Inc. New York, 1963; Francois Boucher, *Histoire du costume*, Ed. Flammarion, Paris, 1965, p. 225, 230; Constantin Oros, *Pagini din istoria costumului*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1998, p. 127; Radvánszky Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században/ I. (Viața familială și gospodăria maghiară din sec. XVI-XVII)*, Ed. Helikon, 1986, p.79-113; Boncz Ödön, *A Haller grófok nemzetség- könyve. III. A Haller-család művelődéstörténeti szempontból és nemzetségi-könyvük magyar viselet képei (Genealogia familiei Haller)*, în *Turul*, 1886, vol.IV, p. 105-123.

⁵ Perla este o piatră semiprețioasă, folosită la podoabe din cele mai vechi timpuri care din punct de vedere al compoziției conține cristale de aragonit (carbonat de calciu) și straturi de conchină (o substanță organică). Ea nu este o piatră durabilă în timp, căci se opacizează și, în final (după aproximativ 150-200 ani), se transformă în pulbere de carbonat de calciu. Vezi: T. Gridan, *Pietre și metale prețioase*, Ed. Tehnică, București, 1996, p. 215; C. Ionescu, *Pietre prețioase, semiprețioase și decorative*, Ed. Didactică, București, 1995, p. 67.

⁶ Maria Bunta, *Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec. XVI)*, în *ActaMN*, 1975, XII, p. 228-232.

Boneta este căptușită cu un satin de mătase naturală, contextura atlas (raport 8), figura 3, foarte fragilă și cu multe rupturi și lipsuri. Orice intervenție de conservare restaurare asupra componentelor textile duce la o degradare ireversibilă a piesei. Gradul înalt de degradare și fragilitate, raritatea unor astfel de piese, precum și frumusețea și valoarea deosebită a ornamentelor, a determinat pe specialiștii muzeului nostru să propună realizarea unei replici în vederea expunerii acesteia. Realizarea acesteia s-a făcut în etape:

1. Desprinderea ornamentelor de pe original și elaborarea unei schițe a părții textile a piesei.
2. Curățirea ornamentelor. Aplicile au fost curățate în baie de Complexon III⁷ soluție 10%, urmate de clătiri repetate în apă distilată, în paralel cu o ușoară periere cu perii de nylon moale și păr. Perlele⁸ au fost imersate în apă distilată și ușor periate cu o păslă albă, insistând asupra orificiului cu o spirală dentară deoarece erau înfundate.
3. Confecționarea replicii pentru partea textilă din catifea brună (culoare pe care o are piesa azi). Am reconstituit tiparul bonetei format din 2 bucăți: un cerc cu diametrul de 27 cm și un dreptunghi cu dimensiunile de 37/1,5 cm. Am croit aceste bucăți. Din cerc, după coaserea celor 30 de pliuri, am realizat boneta propriu-zisă (fig. 4) care a fost finisată cu bordura obținută din dreptunghi. Pe aceasta au fost cusute aplicile, apoi perlele cu fir de mătase. Aplicile: 12 mici și 8 mari, analoage celor mici, și 4 mari rombice (vezi fig. 5), au fost cusute alternând una mică cu una mare. Valoarea deosebită și frumusețea lor ne-a făcut să nu complectăm zonele de email distruse și cele de aur lipsă. Tot din aceste considerente pentru cele 6 bucăți lipsă, după cum arată urmele de pe boneta originală, nu s-au făcut copii. Nici una dintre perlele originale nu s-a păstrat. Noi am folosit perle din colecția muzeului, datând din aceeași perioadă.

Piesa a fost căptușită cu o țesătură fină de mătase naturală, de culoare brună.

Pentru expunere, colegul Gil Turculeț a confecționat un suport din plexiglas (vezi fig.6). În prezent, boneta este expusă în sala Tezaur a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei.

DOINA BOROS
CATALINA VAJDA

THE RECONSTITUTION OF A BONNET FROM THE 16TH CENTURY BELONGING TO THE HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA, CLUJ-NAPOCA (Abstract)

Following the process of conservation - restoration, a textile piece was rendered to the exhibitions circuit, having golden applies with email ornaments and natural pearls. It is about a bonnet from the end of 16th century, discovered in the tomb of Kendi Zsofia in the evangelist church from Cetatea de Balta, Alba district.

⁷ H. J. Plenderleith, *La Conservation des Antiquités et des Oeuvres d'Art*, Paris, 1966, p. 226-229; J. A. Darrah, *The microscopical and analytical examination of three types of metal thread*, și D. Howell, *Experiments with chemical cleaning for metal threads*, în *Conservation of Metals*, 1990, Veszprém, Hungary, p. 53-63 și 87-89.

⁸ Virginia Diaconescu, *Considerațiuni privind starea de conservare și condițiile de păstrare a pietrelor prețioase, semiprețioase și decorative*, în *Mousaios (Buletin științific al Muzeului Județean Buzău)*, 1999, V, p. 609-612.

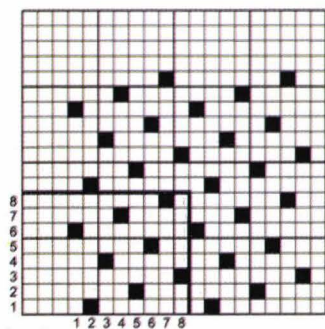

fig.1

fig.2

Fig.1: Boneta (nr. inv. F.18139), detaliu, înainte de restaurare; **fig. 2:** boneta (nr. inv. F.18139), detaliu, înainte de restaurare.

R=8

fig.3

fig.4

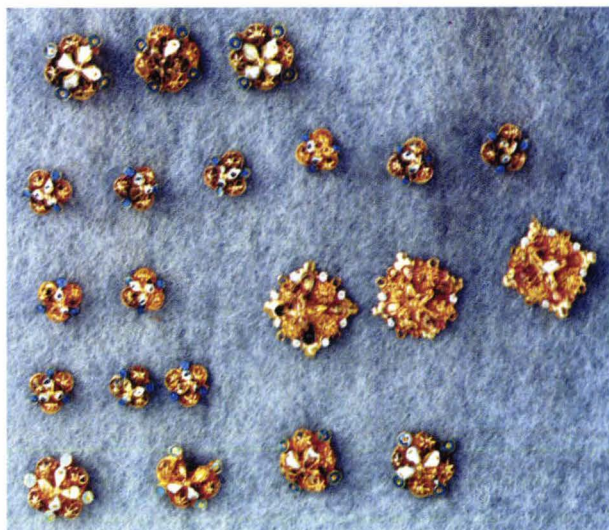

fig.5

Fig. 3: Contextura atlas; **fig. 4:** boneta, replica părții textile, în lucru; **fig. 5:** boneta, aplicile metalice, după curățire.

Fig. 6: Boneta (nr. inv. F 18139), după reconstituire.

FRAGMENTE DE TEXTILE ARHEOLOGICE DIN SECOLELE XV-XVIII. INVESTIGAȚII ȘI TRATAMENTE DE SPECIALITATE.

Materialele organice cum sunt și fibrele textile naturale, aflându-se timp îndelungat în pământ, se descompun datorită acțiunii diversilor factori și agenți din sol. Solurile argiloase bogate în sulfati, cloruri, turbele sunt mai agresive, nisipurile deșerturilor și solurile calcaroase sunt mai puțin agresive. Factorii care determină agresivitatea solului sunt: permeabilitatea față de aer și alte gaze, umiditatea, pH (aciditatea sau alcalinitatea), dar și unii factori climatici ca temperatură, presiunea atmosferică și agenții biologici distructivi ca: bacterii, ciuperci, insecte.

Textilele se degradează în primul rând în urma atacului biologic care în condiții de umiditate distrug materialul organic. Acțiunea lor este condiționată de natura solului atât din punct de vedere fizic cât și chimic. Porozitatea solului are rol foarte important. Ea permite pătrunderea aerului, a apei cu săruri solubile, și a unor gaze, accelerând procesul de coroziune¹.

Textilele de natură celulozică (inul, cânepa, bumbacul) sunt foarte sensibile la atacul bacteriilor celulozolitice care descompun celuloza². Cea mai dăunătoare este *Bacterium cellulosae dissolvens* care digeră celuloza. Rolul principal în fermentarea fibrelor celulozice îl dețin enzimele secretate de bacterii. Extrasul de enzimă produce fermentarea celulozei chiar dacă bacteriile sunt distruse. Fermentarea se face în două faze: prin acțiunea hidrolizantă a enzimelor, cu formarea de glucoză și prin trecerea glucozei în produse finale ca metan, hidrogen, oxid de carbon, cărbune.³

Textilele de natură proteică (mătasea naturală, lâna) se degradează la atacul bacteriilor proteolitice care descompun proteinele în două etape:

1 Proteoliza (scinderea macromoleculelor proteice).

2 Putrefacția (degradarea oligopeptidelor și aminoacizilor) sub acțiunea enzimelor proteazice și peptidazice. Speciile bacteriene proteolitice aparțin genurilor ca *Bacillus*, *Pseudomonias*, *Flavobacterium*, *Proteus*, etc. *Bacillus proteus* atacă mătasea care este mai rezistentă decât fibrele celulozice. În cazul lânii bacteriile descompun substanțele amorfe din solzii lânii⁴.

Ciupercile sau mucegaiurile sunt plante inferioare heterotrofe care degradează textilele. Se hrănesc cu substanțele organice din materialul textil, fiind incapabile să și-le sintetizeze singure. Ciupercile celulozolitice distrug celuloza prin enzime. De exemplu zimaza hidrolizează celuloza cu formare de acizi acetic, butiric și lactic⁵. Ciupercile proteolitice degradează firele de natură proteică. La lâna ciupercile își înfig miceliul, prin solzi, în interiorul cuticulei. Substanțele organice provenite din prelucrarea și finisarea

---

¹ M. Mihalcu, *Conservarea obiectelor de artă și a monumentelor istorice*, Ed. Științifică, București, 1977, p. 81-91.

² K. Nagy, *A boldvai reformatus templom XVI. szazadi sirleletenek restauralasa*, Muzeumi Mutargyvedelem, 5/1978, p. 101-122.

³ I. Ionescu-Muscel, *Structura și proprietățile fibrelor textile*, Ed. Tehnică, București, 1970, p. 172; T. A. Balazsi, *Deterioration process of fibres in different chemical actions*, în *Conservation of metals*, Veszprem, 1990, p. 81.

⁴ M. Mihalcu, *op.cit.* p. 84; T.A. Balazsi. *op.cit.* p. 81.

⁵ I. Ionescu-Muscel, *op.cit.* p. 172, 252.

textilelor (amidonul, cleiul și impuritățile ca săpunurile, grăsimile, praful) favorizează procesele de biodegradare⁶.

Acțiunea distructivă a microorganismelor asupra celulozei se poate combate prin tratamente chimice cu unele soluții cu compuși ai cuprului sau prin acetilare parțială. Iată rezultatul unui test efectuat de prof. ing. I. Ionescu-Muscel și dr. ing. S. Rădulescu, pe unele pescărești fabricate din bumbac. Probele de bumbac îngropate în pământ după o săptămână, în urma atacului microorganismelor terigene și-au pierdut total rezistența. Bumbacul tratat cu compuși ai cuprului după 8-10 săptămâni a pierdut doar 70% din sarcina de rupere inițială, iar bumbacul acetilat nu a pierdut aproape nimic din sarcina de rupere nici după 50 de săptămâni. *Figura 1* este schița variației sarcinii de rupere a probelor de bumbac îngropate în pământ un timp îndelungat.

În cazul textilelor arheologice efectul pozitiv al acetilenei nu îl întâlnim deoarece este o tehnică modernă de tratare a firelor, în schimb cel al sărurilor de cupru este foarte des întâlnit. Prezența cuprului sau a compușilor de cupru (element majoritar în compoziția bronzului) și a argintului sau a compușilor lui au efect de protejare, de conservare asupra fibrelor textile, acțiunea dezinfectantă cu rol distrugător asupra microorganismelor⁷. Efectul fungicid și bactericid al ionilor de argint este cunoscut din cele mai vechi timpuri fiind exploatat și de medicina naturistă. S-au găsit fragmente textile pe cataramă, fibule, monede de argint, fragmente de galoane, dantelă, fire metalice de argint sau cupru pe miez textil, pe obiecte de bronz⁸. De multe ori am găsit fragmente textile aparent întregi care de fapt erau un complex de săruri depuse pe țesătură. Materialul organic din fibră era descompus chimic. În aceste cazuri este vorba despre textile mineralizate și se poate analiza structura țesăturii sau a firului.

Procesele ce au loc în pământ sunt determinate de pH-ul solului. Fibrele de textile de natură celulozică se degradează mai repede în mediu acid, cele proteice în mediu alcalin⁹. Creșterea pH-ului influențează negativ dezvoltarea coloniilor de microorganisme anaerobe.

Apa din sol poate deteriora fibrele textile și prin prezența și prin lipsa ei¹⁰. În solul umed fibrele textile se umflă (se gonflează), ca urmare a absorbției lichidelor. Higroscopicitatea (afinitatea față de apă) este o proprietate a fibrelor textile determinată de structura moleculară (Fig.2). Gonflarea provoacă o instabilitate dimensională, modificări în permeabilitatea țesăturilor, în conductibilitate termică și electrică și în alte proprietăți fizice. Capacitatea de absorbție și modificările dimensionale sunt diferite în funcție de compoziția fibrelor textile și de modul de prelucrare a acestora (sensul răsucirii, sensul torsiunii, unghiul de răsucire, structura de țesere)¹¹.

Apa, umiditatea aderată care prin mijloace mecanice se poate îndepărta, joacă un rol secundar în procesul de conservare din sol. Problema cea mare este pierderea apei, ce intră în compoziția fibrelor elementare, pierdere ce este definitivă. În urma acestui fapt se modifică proprietățile fizico-mecanice și chimice, fibra se întărește și se fragilizează. Procesul este ireversibil, redarea proprietăților inițiale este imposibilă. Tratamentele cu emolient – cu soluție apoasă de glicerină – sunt eficiente numai la începutul procesului de deshidratare.

Textilele arheologice de multe ori se degradează rapid tocmai în momentul descoperirii. În sol se formează un echilibru între obiect și agenții din jur. La decopertare această stare de echilibru se rupe brusc¹². Textila aflată aparent într-o stare bună intră în contact cu aerul atmosferic de altă temperatură, altă umiditate, cu alți agenți patogeni. În

⁶ T. A. Balazsi, *op.cit.* p.82

⁷ H. J. Plenderleith, *La conservation des antiquites et des œuvres d'art*, Ed. Eyrolles, Paris, 1966, p. 15-16

⁸ A. Janitsek, Z. E. Popovici, *Restaurarea unui fragment de cămașă cu zale*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, 4, 1986, p. 31-37

⁹ I. Ionescu-Muscel, *op. cit.*, p. 252

¹⁰ K. Nagy, *op. cit.*, p. 106.

¹¹ A. Boross, L. Laki, *Textilkemia*, curs, Budapest, 1980, p. 17-19.

¹² H. J. Plenderleith, *op.cit.*, p. 15-16.

urma acestui șoc piesele se pot deteriora rapid. O urgentă măsură de conservare o constituie menținerea temperaturii și umidității pieselor. De aceea uscarea se va face lent până se ajunge la un conținut de umiditate corespunzător mediului în care vor fi păstrate¹³. Datorită celor prezentate mai sus, foarte rar și numai în condiții deosebite fragmentele de textile arheologice ajung în laboratorul de restaurare.

Față de valoarea științifică și estetică a obiectelor metalice lângă care s-au păstrat fragmentele textile, acestea sunt mai puțin spectaculoase, dar la fel de interesante științific, documentând aspecte ale culturii materiale specifice epocii.

În mod concret în laboratorul de restaurare din cadrul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei un colectiv format din restauratoarea textile Catalina Vajda și chimista Doina Boroș au cercetat și conservat o serie de fragmente de textile arheologice prezentate mai jos. Intervențiile efectuate pe aceste piese sunt:

A. Investigații de specialitate

1. Studiarea fragmentelor, a firelor componente cu ochiul liber, cu lupa, cu microscopul pentru a determina natura lor.
2. Studiul contexturii țesăturii și a tehnicii de execuție a firelor.
3. Identificarea fibrei textile prin proba de ardere (în cazul în care avem probă suficientă).
4. Identificarea fibrelor textile și a metalului prin reacții chimice executate de investigatorul chimist.
5. Studiarea microscopică a fragmentelor în cursul curățirii, conservării documentată cu schițe și fotografii.

B. Tratamente de specialitate

Primul tratament ce se aplică pieselor provenite din săpături este dezinfecția. Am imersat fragmentele textile în soluție alcoolică de timol 5% sau în soluție de fenosept 0,2%. Cu această ocazie o parte din pământul aderent fragmentelor a fost îndepărtat.

În continuare am îndepărtat restul pământului prin băi repetate și intervenții de curățire mecanică prin periere cu o perie sau pensulă moale. La textilele fragile se adaugă în baie 4% glicerină pentru emoliere. La curățire am folosit un detergent neutru. Fragmentele au fost spălate pe sticlă sau pe o plasă de nylon.

Sărurile depuse le-am îndepărtat prin imersare într-o soluție de Complexon III 3-5%. Apoi textilele au fost clătite de mai multe ori, pentru neutralizare, pH-ul băilor de clătire a fost controlat și corectat la nevoie. În ultima baie am adăugat glicerină pentru emoliere.

Piesele au fost uscate pe sticlă, firele aranjate cu penseta ținând cont de poziția inițială a urzelii și a bătăturii.

Prezint câteva identificări de tehnică a unor fragmente de textile intrate recent în laboratorul de restaurare.

1. PODOABĂ DE CAP (Fig 3, 4, 5, 6, 7)

Provine dintr-un mormânt datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea, din localitatea Lopadea Veche, jud. Alba.

Piesa se prezintă sub forma unui șnur împletit în 3 din câte 4 fire, prezintă noduri la capete. Arc o lungime de 500 mm, lățime de 5,5 mm, grosime de 3,5 mm. Firul de bază este un fir metalic: bandă de cupru înfășurată în "Z" pe un miez textil de tip celulozic, bumbac.

2. FRAGMENTE DE VESTIMENTAȚIE (Fig. 8, 9, 10)

Provin de pe șantierul arheologic de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara. Sunt datate în secolele XVI-XVII.

Am identificat:

- 1) șnur împletit din 3 ramuri duble, realizat din mătase naturală cu urme de bandă metalică de argint aurit, de lățime 4 mm.

¹³ G. Trohani, D. Iovanovici, *Posibilități actuale de conservare și transport a obiectelor descoperite pe șantierele arheologice, în Cercetări de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal*, București, 1981, p. 172; A. Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, București, 1999, p. 294-324

- 2) pasmanterie lată de 10 mm din fir de in, în contextură neidentificabilă
- 3) fragment de țesătură mineralizată, în contextură pânză, $R/u=R/b=2$ (adică: raport urzeală = raport bătătură = 2).

2. FRAGMENTE DE VESTIMENTAȚIE (Fig. 11, 12, 13, 14)

Provin dintr-un mormânt de călugăr, datând din secolele XVII-XVIII din loca-litatea Măgina, jud. Alba.

Am identificat:

- 1) fragment de țesătură maro-roșcat, țesătură realizată din fire de in neuniforme, tehnica de țesere: legătură pânză $R/u=R/b=2$, desimea urzelii 40 fire pe cm, desimea bătăturii 40 fire pe cm.
- 2) fragment de țesătură verde desprins de pe galon, țesătură realizată din fire de in, tehnica de țesere: legătură pânză $R/u=R/b=2$, desimea urzelii 16 fire pe cm, desimea bătăturii 16 fire pe cm.
- 3) fragment de țesătură brună, țesătură realizată din fire de mătase naturală și din fir metalic: bandă de staniu răsucită pe miez de mătase naturală, în contextură neidentificabilă.
- 4) fragment de galon, de lățime 10 mm, urzeală (U) din in, desime 11 fire pe cm, bătătură (B) din sârmuliță de cupru înfășurată pe miez de in, fir dublu, desime $2 \times 27 = 54$ fire pe cm, raport bătătură 4. Pentru structura galonului vezi fig. 12.

3. FRAGMENT DE GALON (Fig. 15, 16, 17)

Fragmentele de galon provin de pe șantierul arheologic de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara, au fost găsite într-un mormânt în zona sternului.

Am identificat contextura galonului, vezi fig. 17, și două feluri de fire metalice din care este țesut galonul.

Fragmentul de galon are o lățime de 10 mm, urzeala (U) are o desime 12 urzeli cm.

Avem 2 tipuri de urzeală :

U1 – urzeală din bandă de cupru înfășurată pe miez de in, sunt 11 urzeli.

U2 – urzeală din bandă de cupru de lățime 1 mm, sunt 2 urzeli.

Avem 1 tip de bătătură:

B - bătătură, desimea 9 fire pe cm, raport bătătură 4, bătătura este fir metalic sub formă de bandă de cupru înfășurată pe miez de in.

4. FRAGMENTE DE VESTIMENTAȚIE (Fig. 18, 19, 20)

Provin din mormântul descoperit pe șantierul arheologic de la Măgina, jud. Alba, datând din secolul al XVIII-lea. S-au identificat 13 perechi de copci (tip moș și babă) din cupru pe fragmente de lână, de tip postav. Fragmentele au fost găsite în zona sternului.

6. FRAGMENTE TEXTILE DE LA DĂBĂCA

(Fig. 21, 22, 23, 24, 25, 26)

Sunt mai multe fragmente de vestimentație și accesorii descoperite pe șantierul arheologic de la Dăbâca, jud. Cluj, datând din secolul al XV-lea.

Am identificat:

1) fragmente de țesătură subțire, din fire de mătase naturală netoarse în contextura pânză, desimea urzelii 72 fire cm, desimea bătăturii 48 fire cm. Firele de bătătură sunt mai groase, de aceea țesătura pare contextură rips la prima vedere, dar este țesută în contextura pânză.

2) fragmente de țesătură groasă, din fire de mătase naturală în contextura pânză, firele sunt slab răsucite în Z, firele sunt apatizate, desimea urzelii 13 fire cm, desimea bătăturii 10 fire cm.

3) fragmente de împletitură decorativă, alcătuită din 2 sârmulițe din cupru, de lățime 3,5 mm. Cele 2 sârmulițe sunt împletite conform schiței din figura 23.

4) fragmente de galon I, de lățime 10 mm. Avem 16 fire de urzeală de 3 tipuri :

U1 - urzeală din sârmă de cupru, cu diametru 0,1 mm, numărul firelor este 2

U2 - urzeală din fir de in, tors în Z, numărul firelor este 4.

U3 - urzeală din fir metalic pe suport textil, cupru pe in, înfășurat în S, cu diametrul de 0,5 mm, numărul firelor este 10.

B - bătătura este de un singur tip, fir metalic pe suport textil, cupru pe in, înfășurat în S, cu diametru 0,5 mm, raport bătătură 2. Ilustrez în fig. 24 structura galonului I.

5) fragmente de galon II, de lățime 15 mm. Avem 23 de fire de urzeală, de 3 tipuri:

U1 - urzeală din fir metalic, sârmă de cupru, cu diametru de 0,1 mm, numărul firelor este 2.

U2 - urzeală din fire de in, tors în Z, numărul firelor este 4.

U3 - urzeală din fir metalic pe suport textil, cupru pe in, înfășurat în S, numărul firelor este 17.

B - bătătura este de un singur tip, din fir metalic pe suport textil, cupru pe in, înfășurat în S, cu diametru 0,5 mm, raport bătătură 10. Ilustrez în fig. 25 structura galonului II.

6) fragmente de galon III, de lățime 10 mm. Avem 16 fire de urzeală, de 3 tipuri :

U1 - urzeală din fir de in, numărul firelor este 4.

U2 - urzeală din bandă metalică, cupru argintat, de lățime 1,2 mm, numărul firelor este 2.

U3 - urzeală din fir metalic pe miez textil, cupru pe in, înfășurat în S, cu diametru de 0,2 mm, numărul firelor este 10.

B - bătătura este din fir metalic pe suport textil, cupru pe in, înfășurat în S, cu diametru de 0,2 mm, raport bătătură 4. Ilustrez în fig. 26 structura galonului III.

7. FRAGMENTE DE ȚESĂTURĂ (Fig.27)

Au fost descoperite pe șantierul arheologic de pe strada Banatului din Cluj-Napoca, în mormântul nr. 63, în zona bazinului, 2 fibule cu fragmente de textile. Fibula mare este din argint aurit, fibula mică din bronz. Pe ambele fibule am identificat fragmente de material textil identice. Este vorba de o țesătură în contextură pânză din fire de in, toarse în S, cu o desime de 18x12 fire. Menționez faptul că întreaga țesătură este mineralizată, materialul organic fiind distrus, țesătura și-a pierdut elasticitatea, drept urmare nu a putut fi salvată.

8. FRAGMENTE DINTR-UN SĂCULEȚ DE PÂNZĂ (Fig. 28, 29 30, 31)

Pe șantierul arheologic de la Vințu de Jos, jud. Alba a fost descoperit într-un săculeț din pânză un tezaur format din monede de argint datate 1534-1594 și bijuterii de argint aurit. Datorită efectului dezinfectant al sărurilor de argint și cupru s-au păstrat fragmente de material textil aderate pe monede care au putut fi salvate și analizate. Doar un fragment are suprafață mai mare de 10 mm².

Am identificat o țesătură realizată din fire de in, contextura pânză, $R/u=R/b=2$, cu fir tors în Z, desimea urzealii 18 fire cm, desimea bătăturii 18 fire cm.

CATALINA VAJDA

FRAGMENTS DES TEXTILES ARCHEOLOGIQUES DATES ENTRE LE XV ET LE XVIII SIECLE INVESTIGATIONS ET TRAITEMENTS SPECIALS Résumé

Les textiles étant de nature organique sont détériorées dans le sol sous l'action combinée des agents biologiques et chimiques. Elles résistent dans des circonstances exceptionnelles au contact avec du cuivre, d'argent, les produits de corrosion ayant agi comme agents stérilisants. L'auteur présente plusieurs fragments des tissus, des bandes mises à jour par les fouilles, avec des analyses et avec des traitements appliqués.

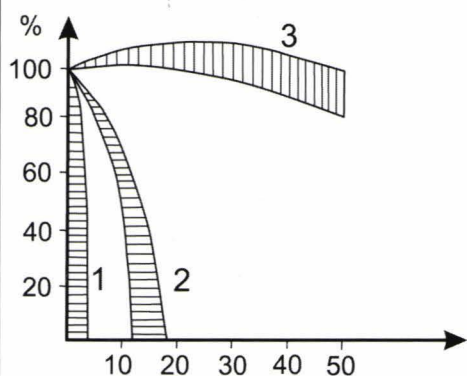

fig.1

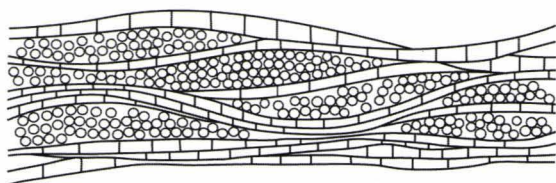

fig.2

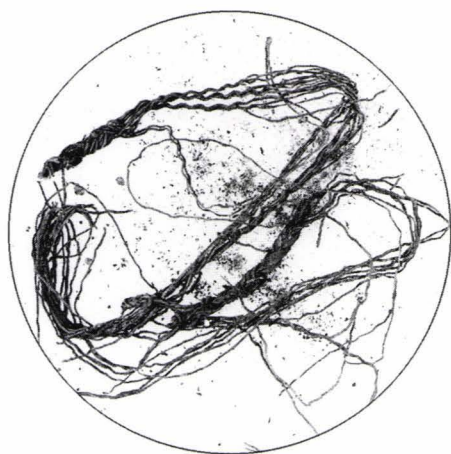

fig.3

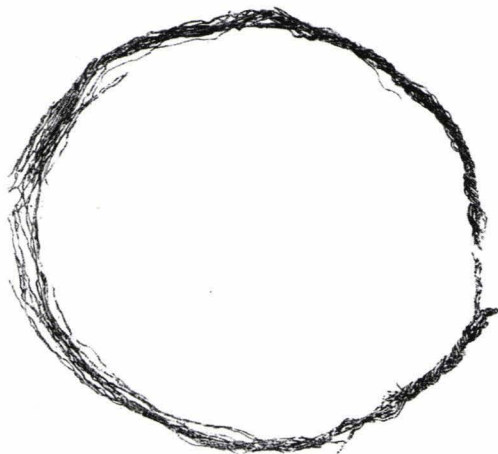

fig.4

fig.5

fig.6

Fig.1: Sarcina de rupere a bumbacului îngropat în funcție de timp; 1 - probă netratată; 2 - probă tratată cu conservanți cu conținut de cupru; 3 - probă acetilată; **fig.2:** distribuirea moleculelor de apă în fibră; **fig.3:** podoabă de cap-ansamblu înainte de conservare; **fig.4:** podoabă de cap-ansamblu după conservare; **fig.5:** podoabă de cap-detaliu cu schița împletituri; **fig.6:** podoabă de cap-detaliu cu schița firului metalic cu miez textil.

Fig.7

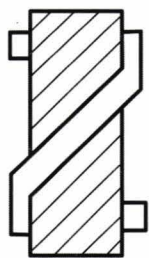

Fig.8

Fig.9

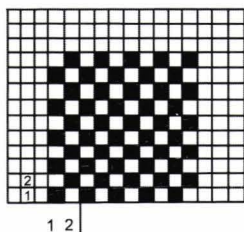

Fig.10

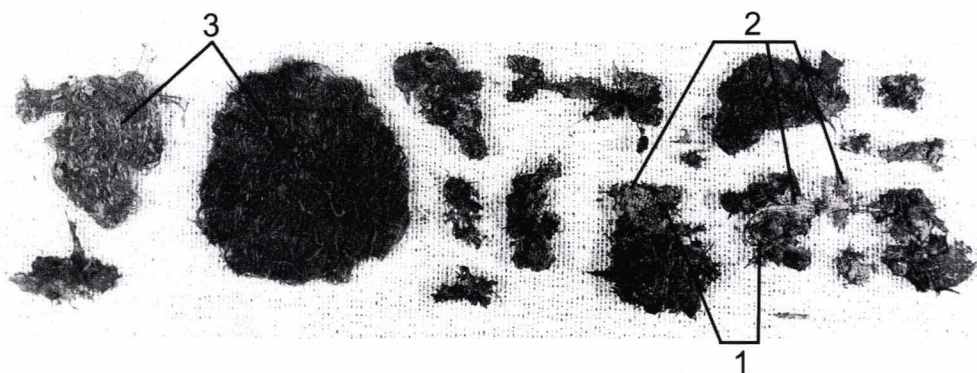

Fig.11

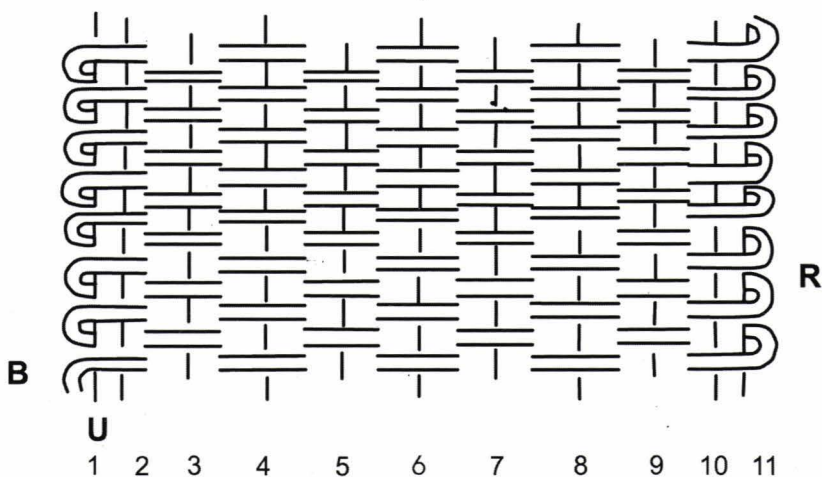

Fig.12

Fig.7: Fragmente de vestimentație de la Geoagiu, ansamblu după conservare; **fig.8:** podoabă de cap-schița cu înfășurarea în "Z" a firului metalic; **fig.9:** fragmente de vestimentație de la Geoagiu, schița împletiturii; **fig.10:** fragmente de vestimentație de la Geoagiu, contextură pânză; **fig.11:** fragmente de la Măgina-ansamblu după conservare; **fig.12:** fragmente de la Măgina-structura galonului.

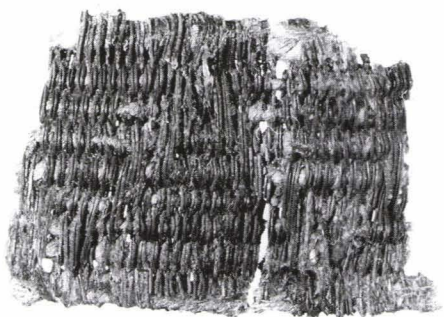

Fig.13

Fig.14

Fig.15

Fig.16

Fig.13: Fragmente de la Măgina - detaliu galon; **fig.14:** fragmente de la Măgina - ansamblu galon după conservare; **fig.15:** fragmente de galon de la Geoagiu-ansamblu înainte de conservare; **fig.16:** fragmente de galon de la Geoagiu - detaliu după conservare.

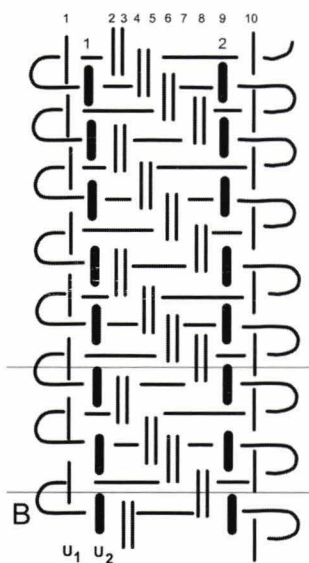

fig.17

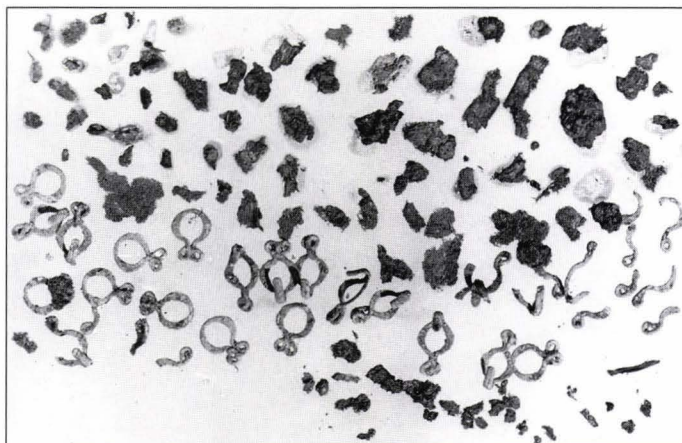

fig.18

fig.19

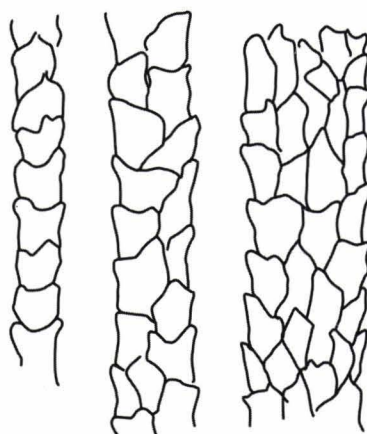

fig.20

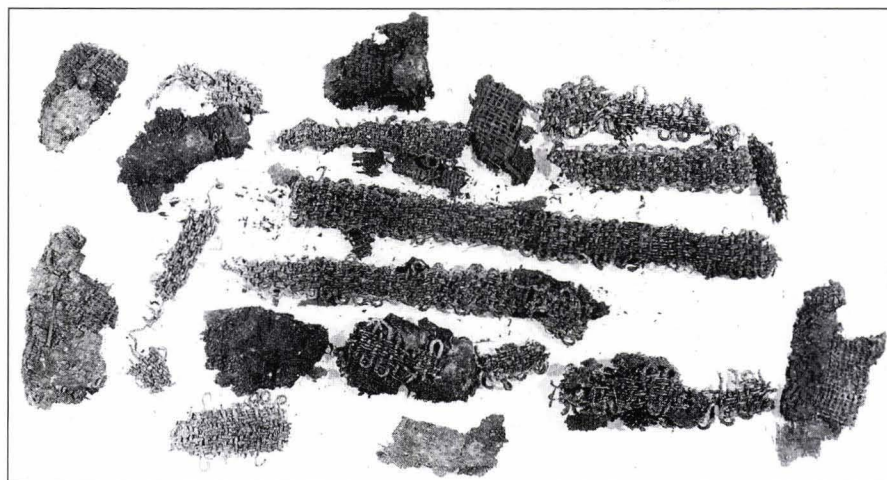

fig.21

Fig.17: Fragment de galon de la Geoagiu-contextura galonului; **fig.18:** fragmente de vestimentație de la Măgina-după prima spălare; **fig. 19:** fragment de vestimentație-detaliu cu copcia; **fig.20:** fir de lână-imaginea la microscop; **fig. 21:** fragmente textile de la Dăbâca.

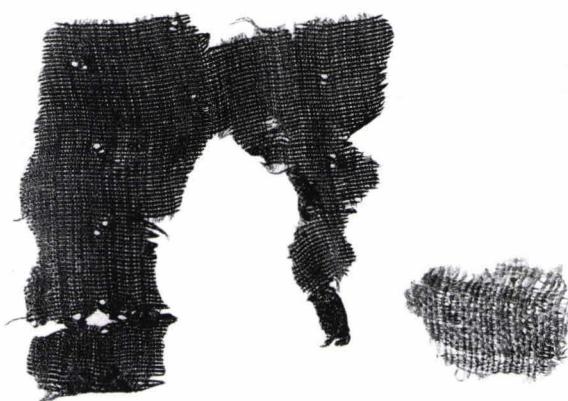

fig.22

fig.23

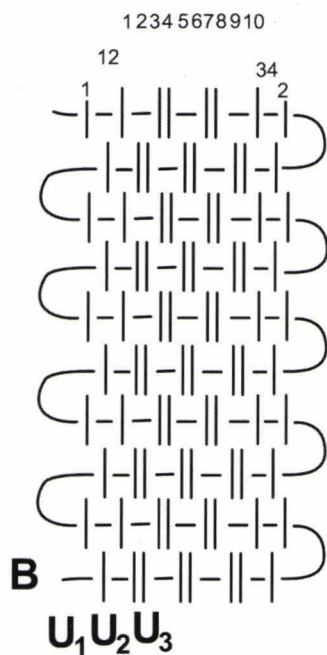

fig.24

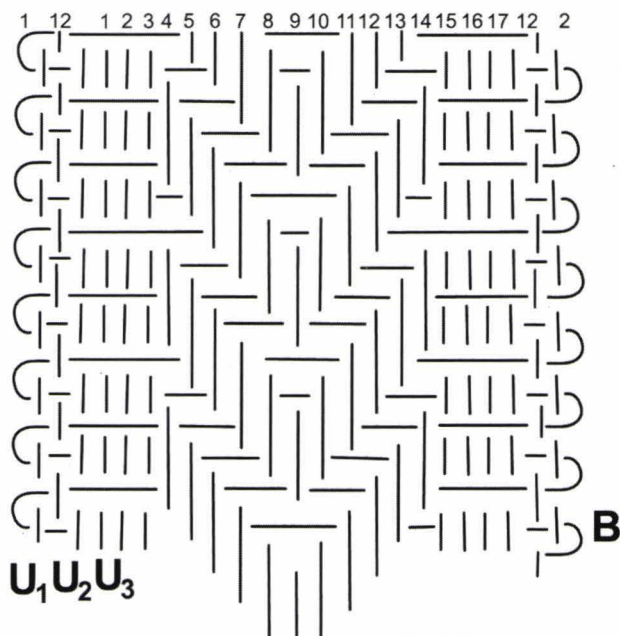

fig.25

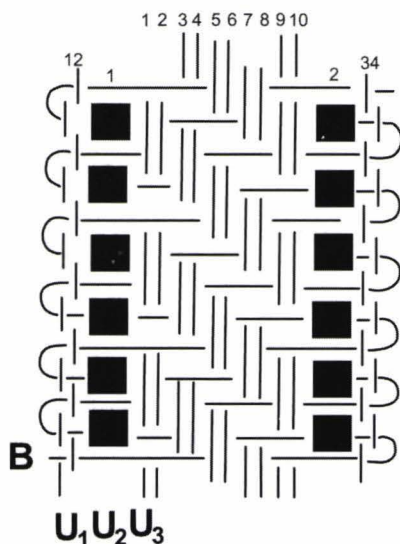

fig.26

Fig.22: Fragmente de la Dăbâca-țesătură subțire și țesătură groasă; **fig.23:** fragmente de la Dăbâca-schița împletitului decorativ; **fig.24:** fragmente de la Dăbâca-structura galonului I; **fig.25:** fragmente de la Dăbâca-structura galonului II; **fig.26:** fragmente de la Dăbâca-structura galonului III.

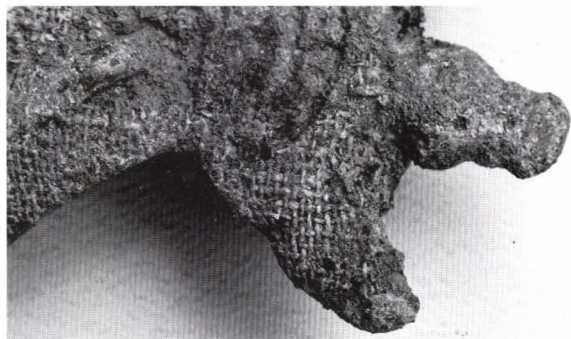

fig.27

fig.29

fig.28

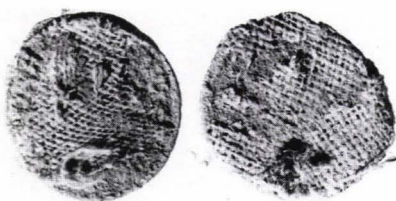

fig.30

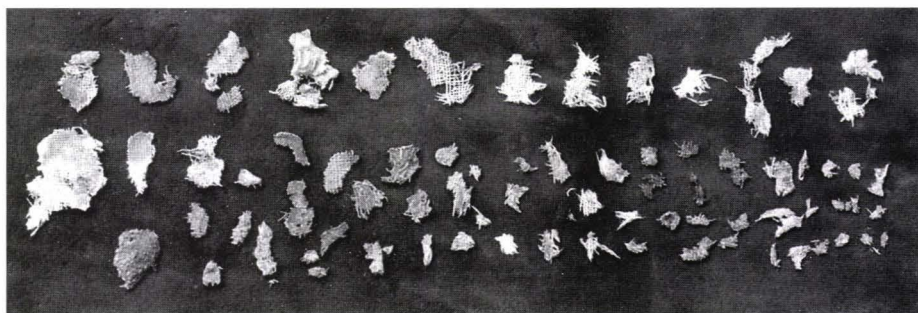

fig.31

Fig.27: Fibulă cu fragment textil-înainte de conservare (detaliu); **fig.28:** tezaurul de la Vințu-
detaliu cu fragmente textile; **fig.29:** tezaurul de la Vințu-bijuterie cu fragment textil; **fig.30:**
tezaurul de la Vințu-macrofotografie cu fragmente textile; **fig.31:** tezaurul de la Vințu-
fragmente de săculeț salvate.

RESTAURAREA UNUI "GHERIDON", PIESĂ DE MOBILIER CE FACE PARTE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI DIN CLUJ-NAPOCA

Restaurarea unui obiect de muzeu ridică în cursul desfășurării sale o serie de probleme foarte diversificate: de la starea de conservarea obiectului, materialele din care este executat și materialele și dotările de care nu dispune cel care efectuează această operație.

"Gheridonul" a fost executat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea, în cadrul unui atelier vienez și lucrat în maniera "Boulle". Acesta provine din colecția fostului Muzeu Ardelean, făcând parte din lăsamântul contesei Wass Otilia. Obiectul de mobilier cu înălțimea de 73 cm și diametrul (blatului) de 60 cm este confecționat din mai multe esențe lemnoase: brad, abanos (blatul - furnirele), platin, fag (piciorul, piciorușele). Decorațiile sunt realizate din alamă aplicate și sidef. Tehnicile utilizate în realizarea obiectului sunt: strunjirea (piciorul), furniruirea, intarsierea (blatul).

Piesa are un picior gros, central, sprijinit de trei piciorușe mici arcuite, ornamentate cu nervuri și frunze de acant din alamă, aplicate. Blatul este rotund, bordat de un chenar de alamă, mărginit de două chenare de alamă.

Între cele două chenare metalice se desfășoară un brâu ornamental din sidef.

Datorită îndelungatei sale existențe și a condițiilor în care s-a păstrat (obiectul uzual, de muzeu) piesa a prezentat următoarele deficiențe: părțile componente descleiate, straturile de furnir sunt desprinse în totalitate, mare parte căzute. Porțiuni apreciabile din aplicațiile metalice sunt desprinse. La o observație mai atentă am descoperit că și suportul furnirului și al sidefului era desprins aproape în totalitate (mai multe straturi perpendiculare).

În urma celor constatate am trecut la restaurarea propriu-zisă, care a constat în următoarele operații: desprinderea furnirului și a părților metalice de pe suprafața blatului, dezinfectarea părților componente, curățirea chimică și mecanică și reîntregirea piesei (relipirea - reaplicarea furnirelor, sidefului și părților metalice).

Operația de reîntregire (am repus la loc furnirul și sideful după ce în prealabil am întărit – consolidat suportul) care a constat în relipirea, completarea furnirului lipsă și a sidefului și a părților metalice – a fost deosebit de dificilă și a necesitat un timp îndelungat. Relipirea efectuată – porțiuni după porțiuni până la realizarea întregii suprafețe prin presare. În finalul restaurației am trecut la refacerea patinei obiectului.

Pentru realizarea operațiilor de mai sus au fost necesare următoarele scule și materiale: bistruriu, spatule diferite, pensule, șurub de încheiat, alcool tehnic, aracet, schelak, baiț negru, ulei de în, hârtie abrazivă, rășini, epoxy.

În urma dificilei și îndelungatei operații de restaurare prezentate am reușit să redau viață acestei piese deosebite care în momentul de față se află expusă în expoziția de bază a muzeului.

Restaurator,
EMIL CĂPÂLNA

LA RESTAURATION D'UNE "GUERIDON", PIECE DE MOBILIER QUI
FAIT PARTIE DE LA COLLECTION DU MUSEE NATIONAL D'HISTOIRE DE LA
TRANSYLVANIE CLUJ-NAPOCA
(Resumée)

Le "guèridon" a été exécuté dans la deuxième partie du XVIIIe siècle et dans la première partie du XIXe siècle, dans un atelier viennois, travaillé en manière "Boulle". Celui-ci provient des collections de l'ancien Musée Transylvain, faisant partie de la donation de la comtesse Wass Otilia.

La restauration d'une pièce qui présente des problèmes difficiles (le démembrement des parties composants, le détachement en totalité du placage, de l'ivoire, des parties métalliques (cuivre) et l'attaque active du moisi suppose un travail actif et de longue durée.

fig. 1A

fig. 1B

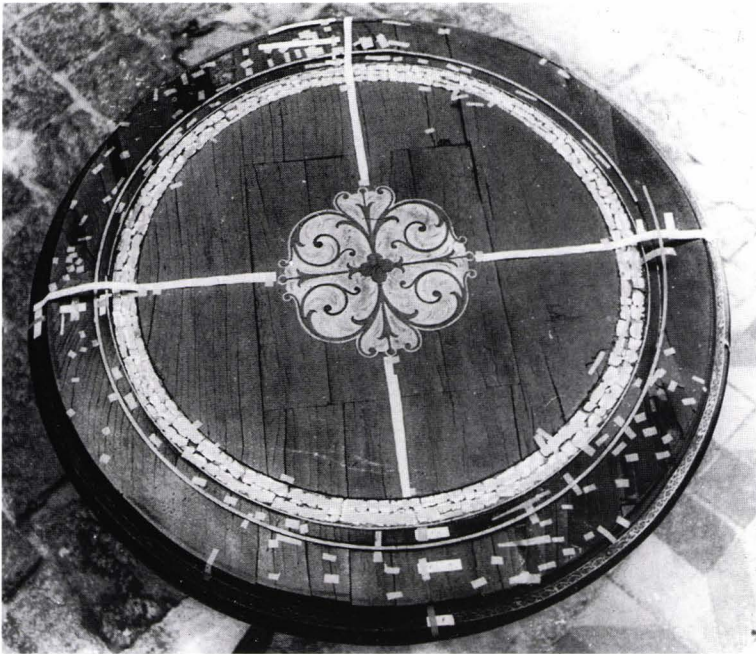

fig. 1Aa

Fig.1A: Înainte de restaurare; **fig. 1B:** după restaurare; **fig. 1Aa:** fază de restaurare.

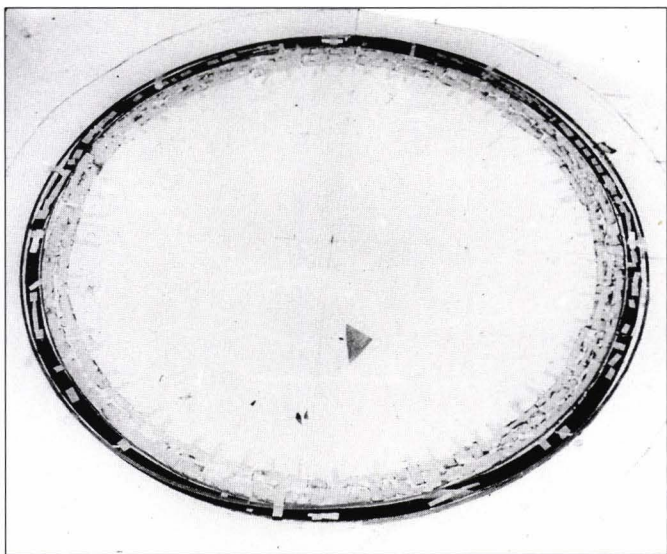

fig. 1Ab

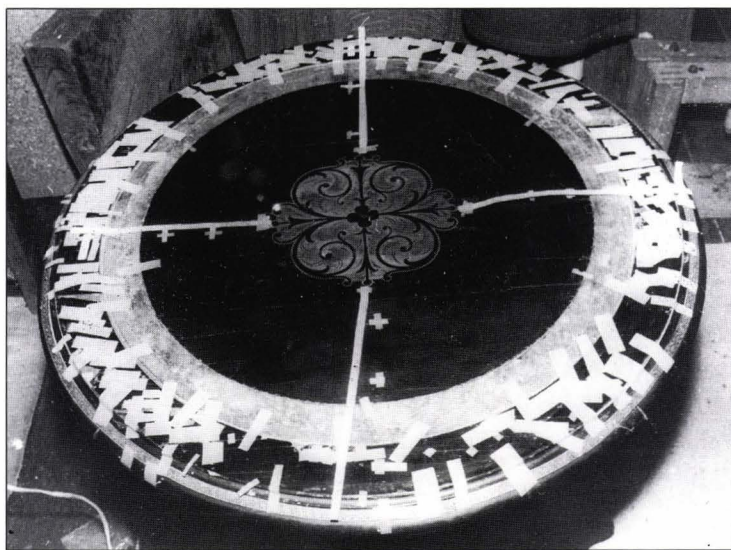

fig. 1Ac

Fig.1Ab - 1Ac: faze de restaurare.

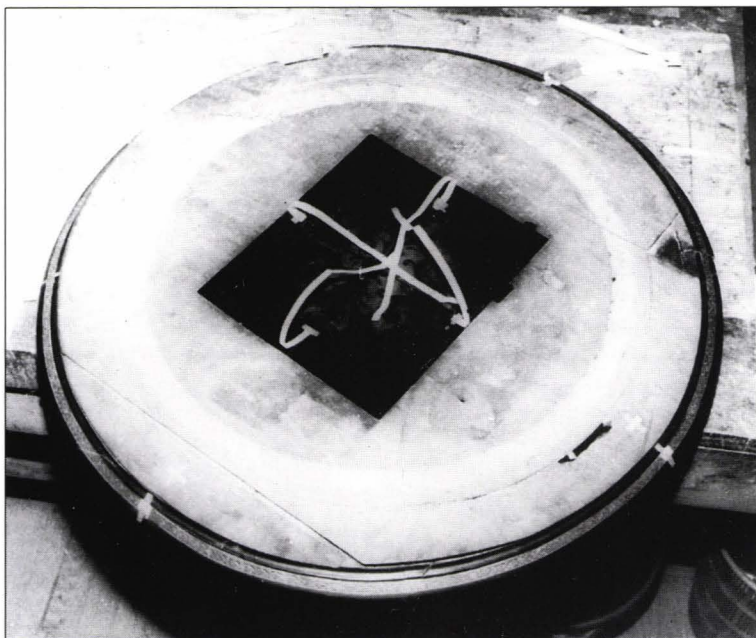

fig. 1Ad

fig. 1Ae

Fig.1Ad - 1Ae: faze de restaurare.

NOTE ȘI RECENZII

Lucrarea pe care Alexandru Madgearu (n. 1964, cercetător științific la Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară din București) o consacră analizei pasajelor referitoare la români din *Gesta Hungarorum*, opera notarului anonim al regelui Bela, reprezintă, din mai multe puncte de vedere, o premieră în istoriografia românească. Ea se remarcă nu doar în calitate de primă cercetare monografică consacrată acestui subiect, cât, mai ales, prin complexitatea sa și prin maniera lipsită de patimi și idei preconcepute în care este realizată. Într-adevăr, autorul, aparținând tinerei generații de istorici medievaliști, este cu totul detașat de spiritul îngust al polemicilor naționaliste care a otrăvit, până acum, o mare parte a literaturii consacrate acestui subiect. Cercetarea sa, care se dorește animată de un "adevărat spirit critic", nu ezită să reacționeze împotriva exagerărilor și stereotipurilor întâlnite într-o lungă serie de lucrări consacrate evului mediu timpuriu, contestând, pe bună dreptate, o tradiție istoriografică devenită, astăzi, inutilizabilă. Alexandru Madgearu a abordat această problemă așa cum, din păcate, prea puțini cercetători au făcut-o până la el: lăsându-și la o parte, din start, convingerile, el le-a înlocuit cu îndoieli. Animat de un asemenea spirit cartezian, el a reușit să producă o lucrare remarcabilă, chiar dacă, pe alocuri, curajul său inovator pare să-l fi împins la formularea unor interpretări discutabile.

Structura lucrării lui Alexandru Madgearu este una echilibrată. Cele două capitole ale primei părți (p. 19-50) sunt consacrate *izvorului* propriu-zis, formulând o opinie cu privire la datarea acestuia și discutând problema veridicității sale. La capătul unei analize credibile și prudente, Alexandru Madgearu ajunge la concluzia potrivit căreia *Gesta Hungarorum* ar fi fost scrisă după încheierea domniei lui Bela al II-lea, în jurul anului 1150. În continuare, evidențiind caracterul acestei opere - fiind o *gesta*, scopul său era unul propagandistic, de legitimare a prezentului prin intermediul istoriei - autorul pune în evidență atât sursele folosite de notarul anonim, cât și remarcabilul spirit critic de care acesta dă dovadă.

A doua parte a lucrării (p. 53-114), organizată în trei capitole, este consacrată mențiunilor făcute de notarul anonim asupra populației romanice din Pannonia. Analiza izvoarelor care-i menționează pe *blachii* din această regiune îl conduce pe autor la concluzia că ele se referă, fără îndoială, la români, pentru mult discutatul pasaj *Blachii ac pastores Romanorum* el preferând traducerea: "blachii, adică păstorii romanilor" (prin *romani*, notarul anonim desemnându-i pe "romanii vechi, autentici, care în mod anacronic au fost transpuși în vremea lui Arpad"). Autorul prezintă, de asemenea, o schiță a evoluției populației romanice din Pannonia în secolele V-X, oferind o serie de argumente în sprijinul supraviețuirii unor enclave romanice, pe malul drept al Dunării, până în epoca venirii ungurilor. În continuare, punând în evidență existența unor pătrunderi a elementului românesc în Pannonia de la vest de Dunăre, produse, încă din secolul al IX-lea, atât din direcția Transilvaniei, cât și dinspre regiunile balcanice, autorul concluzionează că informațiile notarului anonim despre prezența românilor în Pannonia, în perioada venirii ungurilor, sunt veridice.

Ultima parte a lucrării lui Alexandru Madgearu ("*Blacii*" din Transilvania, p.115-209), consacrată analizei capitolelor 24-27 din *gesta* notarului anonim, formulează o serie de ipoteze temerare care vor provoca, fără îndoială, numeroase controverse. În prima dintre acestea, autorul pune sub semnul întrebării afirmația notarului anonim potrivit căreia cucerirea țării lui Gelou ar fi fost realizată de către conducătorul maghiar Tuhutum. Pe baza unor diferențe identificate de autor între genealogiile oferite în capitolele 6, 20 și 27 ale *gestei* (între care însă, trebuie să mărturisim, nu am reușit să sesizăm nici o contradicție) acesta consideră că notarul anonim ar fi făcut o confuzie între două personaje purtând numele de Geula, atribuind, în mod greșit, cucerirea Transilvaniei lui Tuhutum, strămoșul unuia dintre

aceștia. Rațiunea acestei confuzii - care ar fi fost, din câte înțelegem, una deliberată - era determinată de interese propagandistice: pentru a-și justifica dominația asupra Transilvaniei, regalitatea maghiară ar fi avut interesul de șterge amintirea cuceririi acesteia de către un purtător al titlului de *gylas*, un demnitar de rang înalt, înlocuindu-l cu personaj de o mai mică importanță. În legătură cu problema Tuhutum există, fără îndoială, anumite semne de întrebare, asupra cărora s-au pronunțat și alți cercetători: logica argumentației lui A.M. ni se pare a fi, însă, una dificil de acceptat. Sunt greu de înțeles motivele care l-ar fi putut determina pe notarul anonim să prefere, în calitate de cuceritor al Transilvaniei, un personaj de rang mai puțin înalt: în plus, ne îndoiim că tocmai Tuhutum ar trebui considerat ca făcând parte din această categorie (nu înțelegem de ce, dacă a fost animat de asemenea intenții, Anonymus nu a lăsat, de exemplu, întreaga acțiune în seama tatălui Ogmand). De asemenea, trebuie să avem în vedere faptul că nu dispunem de informații exacte cu privire la evoluția titlului de *gylas* în această perioadă și, prin urmare, nu putem preciza nici conținutul său concret - care pare să fi suferit, în timp, nu numai un proces de degradare, ci și unul de multiplicare - și nici momentul exact al transformării sale în nume propriu - care a fost și ea, în orice caz, destul de timpurie. Nu există, astfel, nici o dovadă concludentă că acel Geula pe care autorul îl consideră adevăratul cuceritor al Transilvaniei ar fi avut, către mijlocul secolului al X-lea, o poziție mai înaltă în ierarhia maghiară decât cea deținută de Tuhutum în preajma anului 900. În aceste condiții, tipul de argumentație folosit de autor nu poate decât să deschidă calea unor speculații interminabile, care nu vor putea contrabalansa, în lipsa unor argumente mai sigure, mărturia clară și explicită a notarului anonim. Aceleași lucruri ar putea fi spuse și despre îndoielile manifestate de autor față de o altă importantă informație furnizată de *gesta*: aceea referitoare la *înțelegerea* realizată între cuceritori și cucerii. Este greu de înțeles de ce inventarea unui asemenea episod le-ar fi oferit maghiarilor mai multe drepturi asupra Transilvaniei decât o cucerire realizată prin forță, după cum nu înțelegem de ce, în cazul în care ei ar fi avut, totuși, astfel de scrupule, nu a fost inserat un asemenea motiv narativ și în relatarea cuceririi Ungariei propriu-zise. Relevând faptul că astfel de relatări constituie locuri comune în narațiunile medievale, autorul nu face nici un efort pentru a stabili dacă ele sunt simple invenții ale cronicarilor sau dacă, dimpotrivă, astfel de înțelegeri constituiau o practică comună în epocă. De asemenea, *cronologia* propusă de autor pentru cucerirea ducatului lui Gelou (în jurul anului 930, față de cca. 896 la notarul anonim), nu este prin nimic dovedită. Din moment ce acesta - potrivit demonstrației realizate de autorul însuși - nu era dependent de Bulgaria lui Simeon, nu exista nici un motiv care i-ar fi împiedicat pe maghiari să îl atace înaintea morții acestuia. În aceste condiții, încercarea lui AM de a include campania împotriva lui Gelou în rândul evenimentelor mai târzii, atribuite de Anonymus perioadei vieții lui Arpad, este irelevantă. Dimpotrivă, relatarea notarului anonim este foarte logică: aici, expediția împotriva lui Gelou figurează imediat după obținerea de către maghiari a teritoriului reclamat de la Salanus, împreună cu *iarba* și *apa* acestuia. Ori, pentru o populație nomadă, doar dobândirea neîntârziată a unui al treilea element făcea posibilă constituirea unei triade a supraviețuirii: acest element era *sarea*, care a constituit, după cum autorul însuși o confirmă, unul dintre principalele mobiluri ale cuceririi Transilvaniei. Cucerirea țării lui Gelou face așadar parte, în opinia noastră, dintr-o altă categorie, ceva mai bine reprezentată: aceea a evenimentelor pe care notarul anonim le datează în timpul vieții lui Arpad și care s-au desfășurat, într-adevăr, în perioada indicată de acesta. Datarca post 930 este, însă, foarte probabilă în ceea ce privește cucerirea de către Geula a structurii politice dominate de bulgari din sudul Transilvaniei; contribuția autorului este, în acest caz, una remarcabilă, iar meritele sale nu se opresc aici. Printr-o analiză în general convingătoare, el reușește să restrângă aria teritorială în interiorul căreia trebuie căutată țara lui Gelou la regiunea din nordul Transilvaniei delimitată de Munții Meseșului, valea Șicului, ocele Turzii și confluența Someșurilor. Nimic nu dovedește, însă, că Gelou ar fi controlat acest teritoriu în

întregime; astfel, includerea de către autor a ocnelor Turzii în zona controlată de Gelou trebuie privită cu rezerve, iar clarificarea situației cetăților de la Șirioara și Cuzdrioara ar putea rezulta, eventual, doar în urma unor cercetări arheologice mai complexe. O foarte utilă analiză a descoperirilor arheologice maghiare vechi din Transilvania îl conduce pe autor la confirmarea faptului că cucerirea acestei provincii s-a realizat, în etape succesive, pornind din direcția nord-vest. În sfârșit, discuția realizată de autor în legătură cu cetățile existente în nordul Transilvaniei în sec. IX-X îi oferă ocazia de a-și prezenta propriile opinii asupra cronologiei acestora și a altor probleme în discuție. Va provoca, desigur, controverse propunerea autorului de localizare a capitalei lui Gelou la Cluj, în aria vechiului oraș roman Napoca. O mai veche propunere în acest sens fusese formulată de către Kurt Horedt, într-o perioadă în care cercetarea arheologică a zonei centrale a orașului se afla într-un stadiu mai puțin avansat, care lăsa încă loc pentru numeroase speranțe. Astăzi, însă, o asemenea ipoteză are mult mai puține șanse de a fi confirmată pe această cale.

În pofida celor câteva obiecții pe care ne-am permis să le formulăm, considerăm, cu toată convingerea, lucrarea lui Alexandru Madgearu ca fiind una cu totul remarcabilă. Mai puțin, poate, prin răspunsurile, uneori riscante, pe care le oferă, ea este importantă, mai ales, prin întrebările pe care le pune și prin spiritul inovator și nonconformist în care autorul abordează problemele. O asemenea lucrare care invită la discuții, care aduce un suflu nou în discutarea unor probleme care au fost tratate, până acum, într-o manieră mult prea rigidă, va constitui, suntem convinși, un extraordinar imbold pentru cercetătorii istoriei Transilvaniei în evul mediu timpuriu.

TUDOR SĂLĂGEAN

MELINDA MITU, SORIN MITU, *Românii văzuți de maghiari. Imagini și clișee culturale din secolul al XIX-lea. Cluj-Napoca, EFES, 1998, 217 p.*

Chiar dacă ar putea fi cadrată de cei avizați drept un echilibrat "pandant" al strădaniei prof. Köpeczi Béla cu privire la "imaginea națiunii și a maghiarilor în literatura română din veacul XIX"(1995), culegerea de studii apărută în colecția "Alte Europe"(3) a editurii locale "EFES", ca rod a peste un deceniu de cercetări în domeniu, a presupus o documentare, experiență și un constant efort de familiarizare cu epoca, cu subiecții și martorii "incriminați", însumând, ca atare, atributele unei notabile tentative de interpretare a câtorva situații generale/particulare. Pilonii edificați acum, deloc aleatoriu, s-au constituit din câteva elemente distincte, precum scrieri istorico-literare, presa, descrieri de călătorie, tocmai în intenția de a focaliza analiza din mai multe unghiuri de vedere.

Glosând pertinent despre perspectiva imagologică românească în cultura maghiară modernă, în intervalul cronologic precizat din titlu, autorii încearcă să surprindă anumite mecanisme de geneză a paletelor de clișee și stereotipii referitoare la subiectul global/singular, odată cu suita de întrebări, repetativ așternute, în legătură cu "funcționalitatea socială" a demersului întreprins. Mai ales că multitudinea de teme vizualizate, de natură politică, socială, economică etc., specifice Transilvaniei vremii dar și stării Principatelor Române, au ilustrat, într-un fel, tocmai raportul dual dintre factorii numiți tradiție și modernizare.

"Inventarul" efectuat acum pentru a sublinia "subiectivitate" sursei utilizate a condus deseori la creionarea unei imagini de ansamblu ori finale, care nu apare deloc preponderent negativă, în accente critice și susținute argumentațional. Șirul de presupoziii și de subiectivități, afirmă competent soții Mitu, aparține intrinsec epocii date, laolaltă cu un alt set, propriu "autorilor-naratori". Obârșia comună depistată pentru imaginea unora despre ceilalți și reciproc, este strict determinată de locul/rolul ocupat de însăși gradul de adecvare la realitate și de un quantum de necesități ideologice, aproximat similare.

Structura cărții include, într-o ordonare cronologică și tematică, un excurs teoretic despre anumite repere conceptual-metodologice privind geneza imaginii etnice moderne, încercarea de a fixa originea lui Iancu de Hunedoara în baza producției istoriografice ungare de până la 1848, reflectarea mișcării lui Horea în scrisul istoric iluminist/romantic maghiar, analiza însemnărilor de voiaj în Țara Românească ale preotului unitarian Ürmösy Sándor (1841-1843), aportul lui Iosif Many în publicistica politică-literară dintre 1843-1845, percepția evenimentelor revoluționare în gazeta pestană "Márctius Tizenötödike"(martie 1848-iulie 1849), ca și în lucrările semnate de Kövály László, în calitate fie de martor-participant, fie de analist al stării românilor în operele sale capitale despre trecutul Transilvaniei/Ungariei(1861-1898), fără să se neglijeze viziunea autohtonilor reflectată în romanele unui Jókai Mór, deopotrivă călător și jurnalist, cu un notabil accent pe surprinderea opiniei sale critice exprimată în "problema națională", mai ales în dubla calitate asumată, de ziarist și parlamentar(după anul 1875).

Într-un cuvânt, opinia subiectivă a lectorului nu poate decât să releve puterea de exemplu/model oferită, în chip de inițiativă curajoasă și acribă, pentru alte ulterioare investigații, care vor avea tăria de a surmonta anumite granițe/laturi mentale și "tehnico-științifice", de sorginte nu totdeauna novatoare!

STELIAN MÂNDRUȚ

ADRIAN-SILVAN IONESCU, *Trista istorie a preeriei*, București, Ed. Globus, 1998, 240 p.

Cu certitudine, o atare lucrare de pionierat în literatura autohtonă de strictă specialitate poate trece (ori a și trecut oare?) rapid în ne-uitarea memoriei colective, nu doar din mărunte pricini cotidiene, ce țin de un "profil/tipar" diferit, de difuzare, preț, tiraj etc.!

Câteva repere "lămuritoare" se impun a fi rostite acum, din debut, cu privire la travaliul efectiv dezvoltat de autor, în emergența unui prim gând juvenil, datând din 1972, lucrarea apărând la circa 2 decenii de la elaborare și la 10 ani de la predarea, la tipar, editurii clujene "Dacia". Un sigur filon bibliografic depistat la "Biblioteca Amnericană", în anii ultimi ai relativei liberalizări culturale, a fost augmentat prin contacte directe și mediate (corespondență, expoziții, vizite), cu un rol, conștient asumat, de a se depăși faza unei livești senzații primare, create mental de romanele lui K. May, J. F. Cooper ori de benzile de desene animate. Astfel că, aportul istoriografic genuin într-un dublu plan, informativ și formativ, a avut un loc/rol determinant în elaborarea acestei opere de "primă tinerețe" a "istoricului-etnolog", în accepție/calitate fățiș declarată!

Marcat inevitabil de o atitudine generos romantică și de încredere nedisimulată în buna credință a taberelor aflate în conflict, A. S. Ionescu reface un crâmpel din trecutul pământurilor americane și rescrie "povestea frontierei", respectiv cucerirea Vestului, în termeni mai prozaici. În baza unei documentări aproape exhaustive, de sorginte veche ori nouă, eșafodată gradat cantitativ/calitativ în urma unor vizite repetate la fața locului (1991-1993), semnatarul ne înfățișează un univers total necunoscut, o altfel de civilizație/cultură, cea a indienilor autohtoni, exersând cu pertinență anumite game de "variabilitate" pe o aceeași comună temă vizând multe din însușirile umane (mentalitate, noblețe, înălțime morală) și adaptabilitatea reclamată în diverse situații.

Pe durata celor 60 de ani tratați (1830-1890) în cele 6 capitole ale monografiei, semnatarul face deseori referire la istoria efectuată în "goană", în gen de RUSH, cu trei constante interdependente și viabile (Vestul, drumul, arma) pentru indivizii/comunitățile, albi sau "roșii" dintr-o arie situată între Rio Grande del Norte și Nordul Înghețat; acolo unde contactele frecvente dintre reprezentanții celor două civilizații descrise, pașnice/constructive ori violente, au condus la un impact primordial în plan cultural, urmat de a-sau comprehensiune

la acuta reacție a unora față de modificarea propriei matrice culturale ori în raport cu incompatibilitatea unui alt mod de viață, într-un context total modificat și în care "mitul Vestului" putea fi egalizat cu mirajul sporit al emigrării, după pământ arabil și zăcămintele de aur.

Adrian-Silvan Ionescu a încercat să mediteze în scris despre confruntarea interumană/etnică/confesională, focalizată ca un dat propriu-zis sau drept un hazard al istoriei. Anumite clișee stereotipe, făurite în spațiu și timp prin literatura de tip "western", desenele animate ori filmografia epocii, cu delimitări neavenite în "buni"(albii) și "răi"(indienii), au fost anatimizate prin recursul făcut la autoritatea multor factori social-economici, care au explicat că emigrările, teritoriul virgin și războiul, văzute drept îndeletniciri lucrative, au confirmat/infirmat teza necesității unui asemenea distrugător avans în detrimentul altora. Așa încât, în aceeași stringentă problemă a "cuceririi/despărțirii de pământuri", întrebarea reiterată obsesiv se referea la faptul că a deposea total putea fi egalizat în întregime sau dimpotrivă, cu datul de a aneantiza fizic indienii în totalitate! Dar nicidecum de a "civiliza" și șterge "spiritualitatea", încrezătoare și pașnică a acestora, izolată până astăzi în doar câteva "rezervații naturale"!

Autorul ne oferă o carte de erudiție desăvârșită(vezi bibliografia "selectivă"!), de informare deloc angajată în creionarea apusului unei lumi și a răsăritului alteia. Mai bune oare? Rămâne, de decis, de fiecare dintre noi, cei cititori!

LET IT BE !

STELIAN MÂNDRUȚ

REVISTE ROMÂNEȘTI DE CULTURĂ DIN TRANSILVANIA INTERBELICĂ
Vol. I. Coordonator: Nae Antonescu. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999, 507 p.

Apare deosebit de oportună a fi consemnată, între limitele îngăduite de o atare prezentare de lectură, contribuția colectivă a celor opt autori (dintre care cinci specialiști ai fenomenului presei), înfăptuită sub îndrumarea unui veridic exeget în domeniu, prof. Nae Antonescu și publicată recent în seria "Philobiblon" a Bibliotecii Universitare "Lucian Blaga" din localitate.

Din debut trebuie să mărturisim că, dincolo de strădania gândită de a amenda/emenda ideea, "pro/contra", de provincialism/regionalism în direcția tratată, am rostit în scris un set de întrebări referitoare la anumite repere conceptual-metodologice stabilite de semnatari: 1) răstimpul interbelic a fost desemnat în intenția de a se continua truda încorporată de lucrarea publicată în 1980 (Popa-Tașcu)?; 2) criteriile de selecție au vizat materialul reprezentativ dintr-un dublu unghi de vedere, cronologic/tematic pentru anii 1919-1945/?; 3) cum și prin ce anume poate fi definită "revista de cultură" în epoca dată?; 4) tipologia de analiză/interpretare este abordată într-o manieră de "atelier," comun/separat, în varianta de text narativ, bibliografie și sumar în limba străină?; 5) genul de "micro-monografie" uzitat, a fost dictat numai de anumite norme de spațiu/timp ori și de alte criterii?; 6) este motivată avenit insistența descriptiv/pozitivistă în dauna unui elaborat cu tentă critică?

Studiul prefațator al volumului în cauză include explicații firești privitoare la sarcina deloc facilă asumată în comun de a realiza un fel de studii de fond, cu tentă oarecum bilanțier/cumulativă, respectiv de sinteze cu dimensiuni variabile într-o dublă ordonare, alfabetic-cronologică și pe probleme/tematici interne fiecărei publicații în parte (excurs istoric, programe, direcții, tendințe). Se semnală, totodată, aria de permanențe ori discontinuități în apariție și localizare, precum și pleiada unor personalități impuse gradat, în/prin generații, școli, profile literare etc.

Tentativa de ierarhizare provizorie a celor 25 de "voci" (dintre care doar una dobândește un caracter strict general), relevă răspândirea geografică (între Arad și Turda, inclusiv cele "strămutate" temporar la București după anul 1940), întinderea cronologică (de la câteva numere până la decenii), periodicitatea apariției (săptămânal/anual), direcționarea tematică (publicații științifice, altele cultural-literare), titulaturi (mereu modificate), re-apariții "post" 1918 și "post" 1945 (vezi impactul anului 1940, în formă și fond, vizând tocmai fenomenul segmentării), până la mănunchiul unor figuri notabile în peisajul culturii autohtone interbelice (L. Blaga, Al. Lapedatu, I. Lupaș, V. Papilian, C. Petrescu, D. Popovici și mulți alții).

Prin intenția nedisimulată de a readuce în memoria colectivă multe din modelele perene ale revuisticii culturale transilvane într-un moment istoric definit, această binevenită contribuție de istorie literară a presei românești rămâne un îndemn la continuare și extindere, în spațiu/timp/tematică, tocmai din imboldul notabil de a transla problematica dezbătută, până aproape de cotidian, în succesiunea mai multor volume restitutive.

STELIAN MÂNDRUȚ

NEGOIȚĂ LĂPTOIU, Școala de Arte Frumoase din Cluj și Timișoara (1925-1941). București, Ed. Arca 2000, 1999, 223 p.

Fostă inițial teză de doctorat (1982) și adusă la zi cu informația și interpretarea, într-o dezvoltare cronologică și pozitivistă, dictată de însăși abordarea făcută în premieră absolută, sinteza universitarului clujean încearcă în chip benefic să marcheze anumite crâmpene unitare din existența și acțiunea celei dintâi instituții de profil artistic din Transilvania interbelică.

Actul restitativ, motivat necesar de autor, se bazează pe cercetări de durată, edificate treptat în timp atât pe arhiva proprie a instituție analizate (8 ani la Cluj și alți 8 la Timișoara), cât și pe altele, personale, pe presa vremii și pe un set de dialoguri realizate cu o parte din foștii dascăli (precum: C. Bogdan, A. Ciupe, T. Demian, R. Ladea, J. Podlipny, A. Popp etc.) și absolvenții de odinioară (selectiv: T. Harșia, Kós A., V. Fulicea, Móhy S., Lucia Piso, Szervátiusz J., I. Vlasiu etc.).

Structurată în patru capitole distincte, lucrarea tinde să creioneze menirea asumată instituțional în spațiu/timp, anume de a valida dorința de specializare pe tărâmul artelor frumoase (pictură, sculptură, grafică și artă decorativă), atât în etapa primă (Cluj, 1925-1933), cât și în cea următoare (Timișoara, 1933-1941, când din motive economice se renunță la profilul academic în favoarea celui de școală secundară), prin intermediul unui corp profesoral, echilibrat profesional și a unui viguros program educativ-artistic. "Școala" a devenit, astfel, un focar de iradiere pentru norme estetice, proprii unor generații continuative, un rezervor de cadre pentru anumite discipline (desen/caligrafie), reclamate de/in învățământul secundar și profesional, un generos colportor de manifestări expoziționale menite a cultiva și modela gustul public în a discerne și a interpreta valori distincte, precum și alte multe implicări notabile în viața cultural-spirituală restrâns zonală și extins națională.

Anexa volumului, ce include evidența celor înscriși pe ani școlari la Cluj și Timișoara, sugestivă ilustrație și bibliografia selectivă sunt elementele întregitoare, în partea finală, a monografiei istoricului de artă, valorizat, ca atare, în peisajul scrisului istoric dedicat instituției de profil artistic autohton în răstimpul menționat. Negoită Lăptoiu face și acum dovada unor calități incontestabile și necesare unui cercetător acrib și pertinent al fenomenului artistic interbelic românesc. Nutrim convingerea că atari periegeze monografice pot fi continuate și extinse prin "panoramări" obligate să concentreze substanța și valoarea expresiei artistice fie zonale, fie naționale în niște parametrii cronologici delimitați sau într-o augmentare benefică până în imediată vecinătate cotidiană.

STELIAN MÂNDRUȚ

INDICE TEMATIC

Scurgerea a 35 de ani de la fondarea anuarului Muzeului clujean, **ACTA MUSEI NAPOCENSIS**, ne-a îndemnat să reluăm și să aducem la zi activitatea editorială a acestei prestigioase publicații științifice a celui mai mare muzeu de istorie din Transilvania. Cu acordul autorilor care au alcătuit o lucrare asemănătoare la împlinirea a 20 de ani de activitate editorială, am reluat toate titlurile și toți autorii care au publicat în această revistă de la fondarea ei, dând materialului altă aranjare (respectiv în ordinea alfabetică a autorilor) și alcătuind cei doi *Indici*, cel tematic și cel alfabetic al autorilor.

În cei 35 de ani de apariție **ACTA MUSEI NAPOCENSIS** a publicat 1846 de titluri și a beneficiat de colaborarea a 592 de autori sau coautori ai unor studii și analize a diverselor aspecte ale vieții politice, sociale, economice sau culturale cu privire preponderentă la Transilvania, precum și preocupări legate de valorificarea, conservarea și restaurarea patrimoniului național – cultural ce se află în grija muzeului clujean. Parcurgând *Indicele alfabetic al autorilor* se poate lesne vedea că revista a fost un spațiu editorial destinat în primul rând publicării cercetărilor specialiștilor de la Muzeul de Istorie Cluj, dar a fost la fel de generos și cu alți specialiști, clujeni sau din alte instituții din țară, care au dorit să publice lucrări legate de istoria Transilvaniei sub orice aspect.

Miile de pagini apărute în cei 35 de ani de activitate editorială sunt o mărturie a efortului depus de specialiștii clujeni la cercetarea și cunoașterea patrimoniului național, o mărturie a contribuției pe care instituția noastră o aduce la cunoașterea și înțelegerea istoriei transilvănene în contextul istoriei naționale.

Această lucrare se dorește un omagiu adus tuturor celor ce au contribuit la crearea și susținerea acestui

PREISTORIE. CERCETĂRI ARHEOLOGICE

2,43, 76, 80, 93, 95, 129, 133, 135, 149, 357, 393, 404 – 407, 437, 448, 466, 565 – 567, 584 – 586, 594 – 596, 604, 606 – 609, 611, 613, 765, 858 – 860, 919, 921 – 928, 930 – 937, 944 – 945, 972 – 978, 980, 982 – 984, 986 – 989, 992, 996 – 997, 999 – 1000, 1003 – 1011, 1017 – 1018, 1049 – 1050, 1088, 1090, 1099, 1102 – 1105, 1123, 1181, 1211, 1215, 1236, 1283, 1290, 1305, 1390, 1480, 1482 – 1484, 1490 – 1492, 1506, 1508 – 1511, 1544, 1570, 1591 – 1592, 1599, 1601, 1637, 1655, 1678, 1758, 1762 – 1774, 1779 – 1781, 1783 – 1795, 1797 – 1802, 1804 – 1805, 1825.

DACIA PREROMANĂ. CERCETĂRI ARHEOLOGICE

100, 108 – 109, 111, 175, 300 – 301, 359, 428 – 429, 450 – 457, 460 – 462, 477, 486, 491 – 496, 498 – 499, 501, 508, 531, 533, 561, 599, 602, 619, 633 – 635, 659, 693, 696, 698 – 699, 701 – 702, 704, 706 – 709, 711, 713, 766, 832 – 833, 837 – 839, 841 – 842, 844 – 845, 892 – 896, 964, 1073, 1089, 1092, 1095-1098, 1165 – 1166, 1168, 1326 – 1328, 1330, 1533 – 1534, 1566, 1603, 1614 – 1618, 1639, 1643, 1653, 1697, 1735 – 1738, 1840 – 1841.

DACIA ROMANĂ. CERCETĂRI ARHEOLOGICE

3, 6 – 7, 9 – 13, 15, 17 – 19, 21, 45 – 49, 51, 53 – 54, 59, 79, 82, 90 – 92, 98 – 99, 101 – 103, 105, 117 – 121, 123 – 125, 127, 131, 134, 150 – 152, 154 – 164, 167, 176, 189, 212, 225, 275 – 276, 290 – 293, 317, 321 – 322, 356, 371 – 373, 381, 386, 467, 476, 478 – 480, 482 – 485, 489, 500, 502, 504 – 506, 509, 511, 515, 524, 526 – 530, 534 – 540, 547, 551, 554, 562, 600, 610, 614 – 615, 617, 622, 626, 631 – 632, 651 – 652, 664, 692, 694 – 695, 697, 701, 703, 712, 721 – 722, 726, 737 – 741, 749, 751, 753, 755 – 761, 769, 794, 796, 801 – 803, 809 – 810, 834, 840, 861, 867, 873 – 878, 880 – 887, 903,

949, 963, 1030, 1039, 1044 – 1046, 1060 – 1061, 1106, 1108 – 1110, 1121 – 1122, 1124 – 1139, 1160 – 1164, 1167, 1169 – 1170, 1209 – 1210, 1222 – 1224, 1226 – 1229, 1238, 1240, 1291 – 1293, 1296 – 1301, 1304, 1318 – 1319, 1321 – 1324, 1326 – 1328, 1330 – 1339, 1351 – 1362, 1365 – 1473, 1376, 1379, 1383, 1385 – 1387, 1393, 1422, 1444, 1446, 1448, 1450 – 1454, 1498 – 1499, 1512, 1515 – 1529, 1560, 1562 – 1564, 1585, 1589 – 1590, 1612, 1620, 1654, 1671, 1696, 1706 – 1707, 1759, 1761, 1778, 1796, 1799, 1806 – 1827, 1829, 1842 – 1845.

SONDAJE ARHEOLOGICE.

RAPOARTE DE SĂPĂTURI. SĂPĂTURI DE SALVARE

4, 22 – 23, 25 – 29, 94, 173 – 174, 223 – 224, 289, 358, 376, 378, 380, 382 – 383, 449, 458 – 459, 463, 516 – 517, 563, 593, 715, 725, 782, 835, 938 – 942, 993, 997, 1000, 1003 – 1010, 1026 – 1028, 1067, 1307 – 1309, 1481, 1507, 1567 – 1568, 1611, 1677, 1760, 1822.

ISTORIA EVULUI MEDIU.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE

44, 112 – 115, 130, 297, 366, 408, 468 – 474, 550, 552, 557, 576, 603, 605, 612, 775, 783, 792, 795, 804 – 806, 811, 813 – 816, 819 – 821, 823 – 827, 897, 1029, 1062 – 1066, 1208, 1280, 1302, 1316, 1345 – 1350, 1536 – 1538, 1543, 1545 – 1547, 1549, 1578, 1580, 1613, 1637, 1672, 1701 – 1704, 1732 – 1734, 1782, 1819 – 1820.

VIATA ECONOMICĂ.

BRESLE, MANUFACTURI, INDUSTRIE, AGRICULTURĂ

60, 67 – 68, 75, 177, 227, 233 – 235, 239 – 241, 243, 245 – 247, 328, 354 – 355, 394, 464, 545 – 546, 569, 581 – 583, 646, 770 – 771, 863 – 865, 868 – 869, 955, 1189 – 1192, 1194 – 1196, 1405 – 1406, 1504 – 1505, 1651, 1739 – 1740, 1742, 1746 – 1748, 1750, 1752 – 1756, 1839.

VIATA SOCIALĂ, POLITICĂ

ȘI ADMINISTRATIVĂ. MIȘCĂRI SOCIALE

116, 139, 141, 165, 171, 190, 199 – 207, 210 – 211, 217 – 218, 228, 249 – 250, 254, 263, 315, 370, 395 – 398, 424, 465, 518, 532, 543, 588, 591, 627 – 628, 630, 648 – 650, 680, 785, 828 – 829, 947 – 948, 956 – 958, 960,

1047, 1118, 1173 – 1174, 1237, 1242, 1288, 1392, 1397, 1405 – 1407, 1486, 1493 – 1497, 1501, 1503, 1583, 1609 – 1610, 1741, 1743 – 1745, 1749, 1776 – 1777.

ANUL REVOLUȚIONAR 1848

198, 629, 962, 1074 – 1075, 1117, 1141, 1143, 1145, 1182, 1201, 1203, 1205, 1284, 1731.

LUPTA DE ELIBERARE NAȚIONALĂ

186 – 188, 190, 193, 213, 401, 403, 413 – 414, 418 – 419, . 421, 520, 541, 590, 639, 685, 687, 691, 733 – 734, 901, 1033, 1111 – 1112, 1148, 1180, 1199, 1305, 1287, 1306, 1343, 1443, 1497, 1500, 1604, 1645, 1649, 1657 – 1658, 1660, 1666.

PRIMUL RĂZBOI MONDIAL ȘI

MAREA UNIRE DIN 1918

208, 215, 226, 348, 364, 689 – 690, 862, 969 – 971, 1279, 1458, 1461, 1605 – 1607.

AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

ȘI DICTATUL DE LA VIENA

138, 145, 147, 248, 267, 273, 349 – 350, 352 – 353, 519, 525, 555, 568, 870, 1186, 1340, 1474, 1581, 1608, 1683, 1689 – 1690, 1705, 1720 – 1721.

VIATA CULTURALĂ.

ASOCIAȚII CULTURALE

72, 169 – 170, 186 – 188, 192 – 193, 541, 667 – 671, 673 – 679, 682, 684, 688, 831, 906, 911, 1013 – 1014, 1155, 1314, 1342, 1663.

MIȘCARE MUNCITORESCĂ. ISTORIA PCR

81, 84 – 89, 136 – 137, 140, 142 – 144, 146, 216, 251 – 253, 255 – 259, 261 – 262, 264 – 266, 268 – 272, 274, 312 – 314, 361, 560, 637 – 638, 646, 666, 786 – 791, 871, 899 – 900, 1076, 1183 – 1184, 1206, 1241, 1456 – 1457, 1477, 1565, 1582, 1670, 1686 – 1687, 1698, 1718, 1722, 1751.

MEMORIALISTICĂ.

PERSONALITĂȚI. CORESPONDENȚĂ

56, 172, 195 – 197, 215, 294, 365, 401, 411, 415, 420, 426, 510, 579, 657, 661, 681, 724, 727, 730 – 732, 786, 830, 967 – 968, 1013, 1015 – 1016, 1058, 1077, 1085, 1100, 1142, 1149, 1153, 1156, 1185, 1197 – 1198, 1202,

1235, 1262, 1281, 1420, 1650, 1652, 1656, 1664, 1669, 1679, 1685, 1699, 1712, 1730.

RELĂȚII INTERNAȚIONALE

348, 548, 1101, 1182, 1394, 1425, 1468, 1470, 1619, 1713 – 1717, 1719.

NUMISMATICĂ. CIRCULAȚIE MONETARĂ ȘI COMERCIALĂ. MEDALISTICĂ. SIGILOGRAFIE. HERALDICĂ. GENEALOGIE

77, 96 – 97, 229 – 232, 238, 280 – 281, 283, 285 – 286, 302 – 305, 307 – 311, 318 – 320, 363, 430, 497, 521 – 523, 556, 574, 653, 698, 700, 716 – 720, 735, 742, 745, 767, 773, 776, 812, 817, 821, 826 – 827, 881, 889, 907 – 910, 912 – 913, 916, 1107, 1144, 1171, 1244, 1246 – 1248, 1250 – 1252, 1254, 1256 – 1261, 1263 – 1267, 1269 – 1271, 1273 – 1274, 1276, 1288, 1317, 1391, 1419, 1445, 1447, 1449, 1479, 1548, 1611, 1708, 1808 – 1818, 1839.

ISTORIE LOCALĂ

213 – 214, 217 – 218, 366, 550, 557, 980, 996, 1012, 1029, 1038, 1121 – 1122, 1196, 1213, 1280, 1311, 1417, 1501, 1503, 1575 – 1576, 1580, 1662, 1666, 1672, 1732.

ISTORIA ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

296, 351, 362, 412, 589, 736, 914, 929, 959, 1115 – 1116, 1216 – 1220, 1289, 1344, 1485, 1659, 1668, 1712.

PRESĂ. ISTORIA PRESEI

1, 186, 191, 344 – 346, 409 – 410, 416, 419, 422, 427, 432, 434 – 436, 575, 578, 686, 808, 904 – 905, 915, 1025, 1036 – 1037, 1054, 1141, 1143, 1182, 1200, 1207, 1221, 1418, 1426, 1496, 1502, 1554, 1581, 1644, 1661, 1830, 1832.

ISTORIA IDEILOR ȘI MENTALITĂȚILOR

194, 209, 295, 323 – 324, 343, 394, 558, 579, 780 – 781, 902, 1020, 1022 – 1024, 1147, 1212, 1395, 1539, 1621, 1646 – 1648, 1657 – 1658, 1701.

ISTORIE MILITARĂ

587, 662, 672, 728 – 729, 774, 870, 1458, 1461 – 1464, 1472 – 1473, 1715 – 1717, 1720 – 1721.

CARTE VECHE. MANUSCRISE

30 – 42, 107, 298 – 299, 513, 542, 569, 592, 641 – 644, 768, 773, 866, 961, 1086 – 1087, 1268, 1286, 1396, 1411, 1421, 1488 – 1489, 1513 – 1514, 1555.

BIBLIOGRAFII. ISTORIOGRAFIE.

20, 132, 296, 374 – 375, 377, 379, 384 – 385, 417, 423, 488, 507, 570 – 573, 642 – 643, 774, 961, 965 – 966, 1036, 1245, 1268, 1489, 1667, 1679 – 1682, 1834.

ISTORIA MEDICINEI ȘI FARMACIEI.

78, 219 – 221, 316, 431, 438 – 447, 777, 888, 890 – 891, 918, 964, 1021, 1040, 1048, 1193, 1402, 1423, 1579, 1584.

ISTORIA ARTEI

83, 237, 277, 325, 328 – 329, 331 – 336, 338 – 340, 342, 360, 553, 764, 778 – 779, 1055 – 1057, 1059, 1068 – 1072, 1078 – 1080, 1082, 1214, 1398 – 1404, 1408 – 1410, 1412 – 1416, 1428 – 1437, 1439 – 1442, 1535, 1550 – 1553, 1556 – 1559, 1571, 1573 – 1576, 1638, 1640 – 1641, 1676, 1710 – 1711, 1775.

MUZICĂ. ISTORIA MUZICII.

61, 64, 66, 1094, 1285, 1417, 1665.

TEORIA ISTORIEI

399 – 400, 425, 967 – 968, 1035, 1043, 1277, 1577.

MUZEOGRAFIE.

MUZEOLOGIE.

PATRIMONIUL.

VALORIFICARE PATRIMONIUL

8, 61 – 66, 69 – 71, 73 – 74, 260, 279, 327 – 340, 342, 601, 636, 772, 797 – 798, 800, 837, 1083 – 1084, 1117, 1119 – 1120, 1140, 1145 – 1146, 1179, 1189, 1230 – 1234, 1243, 1249, 1278, 1296, 1315, 1381, 1424, 1455, 1459 – 1460, 1478, 1530, 1569, 1572, 1597, 1671, 1685, 1700, 1757.

CONSERVARE. RESTAURARE

178 – 185, 278, 287 – 288, 337, 620, 843, 846 – 857, 898, 950 – 954, 1031 – 1032, 1113 – 1114, 1303, 1310, 1341, 1389.

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE

5, 126, 222, 326, 534, 549, 597 – 598, 618, 623 – 625, 640, 645, 654 – 656, 658, 660, 664 – 665, 836, 872, 943, 990 – 991, 998, 1002, 1004, 1041 – 1042, 1051 – 1053, 1091.

1093, 1172, 1175 – 1178, 1214, 1282, 1312, 1540 – 1542, 1622 – 1636, 1673 – 1675, 1684, 1688, 1691 – 1695, 1709, 1723 – 1729, 1824.

RECENZII. PREZENTĂRI. CRONICI, NECROLOAGE.

14, 16, 24, 50, 52, 55, 57 – 58, 104, 106, 110, 122, 128, 148, 153, 166, 242, 244, 282, 284, 306, 341, 347, 367 – 369, 387 – 392, 402, 433, 475, 481, 487 – 488, 490, 503, 512, 514, 544, 564, 577, 580, 616, 621, 663, 683, 705, 710, 714, 723, 743 – 744, 746 – 748, 750, 752, 754, 762 – 763, 793, 799, 807, 818, 822, 879, 917, 920, 979, 981, 985, 994 – 995, 1001, 1019, 1034, 1081, 1150 – 1152, 1154, 1157 – 1159, 1187 – 1188, 1204, 1225, 1239, 1253, 1255, 1272, 1275, 1294 – 1295, 1320, 1325, 1329, 1363 – 1364, 1374 – 1375, 1377 – 1378, 1380, 1382, 1384, 1388, 1427, 1438, 1465 – 1467, 1469, 1471, 1475 – 1476, 1487, 1531 – 1532, 1561, 1586 – 1588, 1593 – 1596, 1598, 1600, 1602, 1642, 1700, 1803, 1821, 1823, 1826, 1828, 1831, 1833, 1835 – 1838, 1846.

INDICE ALFABETIC

A

ACHIM, Valeriu: 1.
AGOTHA, Andrei: 2.
ALLEN, Timothy: 3.
ALDEA, Ioan A.: 307, 1359, 1772.
ALEXA, Ioan: 4.
ALICU, Adrian: 5, 1052 – 1053.
ALICU, Doina: 5.
ALICU, Dorin: 6 – 29, 509, 511, 516 – 517, 744.
ALICU, Grațiana: 30 – 38.
ANDEA, Avram: 39, 40 – 42.
ANDEA, Susana: 39, 40 – 42.
ANDRIȚOIU, Ioan: 43.
ARDEȚ, Adrian: 44.
ARDEVAN, Radu: 45 – 59, 396 – 398, 1067.
ARDOS, Alexandru: 60 – 65.
ARDOS, Ana-Maria: 66 – 74, 270, 272, 274, 959, 1115 – 1116, 1119 – 1120.
ATUDOREI, Vania: 852, 856.
AVRAM, V.: 75.

B

BADER, Tiberiu: 76 – 77, 561.
BAICU, Graziella: 78.
BAJUS, István: 79.
BAKAMSKA, Aneta: 80.
BALLA, E.: 81.
BALINT, A.: 1684.
BALTAG, Gheorghe: 82.
BARNEA, Alexandru: 1222.
BARTOS, Gheorghe: 83.
BÁTHORY, Ludovic: 84 – 89.
BAUMAN, Victor: 90.
BĂDĂU – WIETTENBERGER, Mihai: 91 – 95, 1007, 1510 – 1511.
BĂLĂNESCU, Dana: 96 – 97.
BĂLOI, C.: 1814, 1816.
BĂLUȚĂ, Cloșca L.: 98 – 99.
BĂRBULESCU, Mihai: 100 – 106, 291, 878, 1109.
BÂRCĂ, Meda Diana: 107.
BÂRCĂ, Vitalie: 108 – 111.
BEJAN, Adrian: 112 – 115, 123 – 124.
BELU, Sabin: 116, 550, 717 – 719.
BENEA, Doina: 117 – 125, 1331, 1338, 1369.

BENEA, Marcel: 126 – 127.
BERCIU, Ioan: 128.
BERDAN, Lucian: 129.
BEȘLIU, C.: 1003.
BIELZ, Iuliu: 130.
BINDEA, Diana vezi RUSU, Diana.
BITAY, L: 131 – 132.
BLĂJAN, Mihai: 133 – 135, 792, 1270, 1829.
BODEA, Gheorghe I.: 136 – 148, 1206 – 1207.
BODEA, Monica: 178.
BODEA, Monica: 149, 1008.
BODOR, Andrei: 150 – 156.
BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana: 157 – 164.
BOLDEA, Ligia: 165.
BOLINDEȚ, Viorica: 166 – 167.
BOLOMEY, Alexandra: 168.
BOLOVAN, Ioan: 169 – 171.
BONA, Petru: 172 – 176, 1371.
BÓNIS, Johanna: 177.
BOROȘ, Doina: 178 – 185, 337.
BORUGĂ, Elena: 186 – 188.
BOTA, Emilian: 25 – 26, 29, 189.
BOTEZAN, Ioana: 190 – 197.
BOTEZAN, Liviu: 194, 198 – 211, 588.
BOTEZATU, D.: 1049 – 1050.
BOTORAN, C.: 560.
BOULEY, Elisabeth: 212.
BOZU, Ovidiu: 1370, 1704.
BRAICA, Gheorghe Dragoș: 213 – 214.
BRANGA, Nicolae: 744.
BRATU, Constantin: 215.
BRATU, Ion: 216 – 218.
BRĂTESCU, Gheorghe: 219.
BRÉZIŃSKA, Jadwiga: 220.
BUD, A.: 1379.
BUDAHÁZY, Maria: 221.
BUDAHÁZY, Ștefan: 221.
BULAI – ȘTIRBU, Maria: 222.
BULBUC, Aurel: 223 – 224, 941, 1005 – 1006.
BULZAN, Sorin: 225.
BUNEA, Aurelia: 226.
BUNTA, Margareta: 227 – 247.
BUNTA, Petru: 248 – 274.
BURA, Nicolae: 925.
BUSETTO, Riccardo: 275 – 276.
BUZILĂ, Adriana: 277.

C

CĂDARIU, Florica: 278.
CĂDARIU, Ștefan: 278.
CĂLIAN, Livia: 279 – 286.
CĂPĂLNA, Emil: 287 – 288.

CĂȚINAȘ, Ana: 289 – 294.
CĂȚĂNAȘ, Victor: 9.
CÂMPEAN, Remus: 295 – 296.
CHELEȘANU LITOVSCI, C: 654 – 656.
CHIDIOȘAN, Nicolae: 297, 302 – 303.
CHIFOR, Ion: 304.
CHINDRIȘ, Ioan: 298 – 299.
CHIRILĂ, Eugen: 300 – 311, 1046.
CHIȘ, D.: 1178.
CHIȘU, Ioan: 312 – 315.
CID, Felip: 316.
CIHO, Miron: 317.
CIOFU, Valerian I.: 318 – 320.
CIONGRADI, Carmen: 321 – 322.
CIORTEA, Camelia: 323 – 325.
CIORTEA, Mihai: 326.
CIPĂIANU, Ana Maria: 327 – 342, 345.
CIPĂIANU, George: 343 – 348.
CIUBĂNCAN, Vasile T.: 349 – 355.
CIUGUDEAN, Daniela: 356.
CIUGUDEAN, Horea: 357 – 359, 1169.
CIULEI, G.: 360.
CIUPEA, Ioan: 361 – 369, 914.
CIURTIN, Costică: 370.
CLOCOTICI, O.: 431.
COCIȘ, Sorin: 20, 22 – 23, 28, 79, 371 – 386, 516 – 517, 1051, 1136, 1169, 1671.
COMITETUL de redacție: 387 – 392.
COMȘA, Alexandru: 393.
COMȘA, Daniela: 394 – 403, 916.
COMȘA, Eugen: 404 – 407.
COMȘA, Maria: 408.
COMȘA, Marius: 399 – 400.
CORDOȘ, Nicolae: 409 – 424, 520, 529, 672, 906 – 907.
CORDUNEANU, Victoria I.: 425.
COSMA, Ela: 426 – 427.
COSTEA, Florea: 428 – 429.
COZA, Mihaela: 430.
COZĂRESCU, Epifanie: 431.
CRĂCIUN, Cornel: 432 – 436.
CRĂCIUN, Florina: 437.
CRISTEA, Nicolae: 980.
CRÎȘAN, Eva: 438 – 447.
CRÎȘAN, Ioan Horațiu: 448 – 456, 1043.
CRÎȘAN, Viorica: 457 – 463, 941, 945.
CSETRI, A.: 464.
CSETRI, Elek: 465.
CUCOȘ, Ștefan: 466.
CUIBUS, I.: 192.
CULCER, Alexandru: 467.

D

DAICOVICIU, Beatrice: 468 – 474.

DAICOVICIU, Constantin: 475 – 490.
DAICOVICIU, Hadrian: 484, 491 – 517.
DAN, Mihail: 518 – 523.
DANCU, Lidia: 524.
DANI, I.: 193.
DASCĂLU, C.: 1584.
DASCĂLU, L.: 1004.
DASCĂLU, Nicolae: 525.
DAVID, Lucia vezi ȚEPOSU, Lucia.
DAVIDESCU, M.: 528.
DAWSON, Michael: 529.
DĂNILĂ, Ștefan: 530.
DĂRĂBAN, L.: 181, 1051.
DĂRĂBANȚ, Maria: 531.
DEAC, A.: 532.
DEMBSKI, Günther: 533.
DÉNES, István: 534.
DIACONESCU, Alexandru: 516, 535 – 540, 884 – 886, 1332.
DOMUȚA, Emil: 541.
DORDEA, Ioan: 542.
DÖRNER, Anton E.: 543 – 546.
DÖRNER, Egon: 547.
DRAGNE, Floarea: 548.
DRAGOMIR, Nicolae: 549.
DRAGOMIR, Silviu: 550.
DRAGOTĂ, Gheorghe: 551.
DRĂGAN, Ioan: 552.
DRĂGAN – BULARCA, M.: 848.
DRĂGOI, Livia: 552.
DRÂMBĂREANU, Matei: 554, 1170, 1339.
DUCULESCU, Victor: 555.
DUDAȘ, Florian: 556.
DUMITRACHE, Mariana: 557.
DUMITRAN, Ana: 558 – 559.
DUMITRAȘCU, Sever: 561 – 563.
DUMITRESCU, Constantin: 564, 1313.
DUMITRESCU, Hortensia: 565, 987.
DUMITRESCU, Vladimir: 566 – 567.
DUȚU, Alesandru: 568.

E
EDROIU, Nicolae: 569 – 580, 1063, 1280.
EGYED, A.: 581 – 583.
EL SUSI, Georgeta vezi TRÂNCĂ, Georgeta.
EMÖDI, Ioan: 310, 584 – 586.
ENACHE, M.: 1050.
ENEA, C.: 587 – 588.

F
FAUR, R.: 589.
FAUR, Viorel: 589 – 590.
FAZAKAS, István: 591.
FENEȘAN, Costin: 592.

FENEȘAN, Octavian: 1507.
FERENCZI, Geza: 593 – 604.
FERENCZI, Iulia: 605.
FERENCZI, István : 4, 28, 460, 534, 594 – 605, 618 – 626.
FERENCZI, István jr: 605.
FEURDEAN, N.: 1483.
FIAT, Trandafir: 181, 1051.
FIROIU, Dumitru: 627 – 630.
FIZEȘAN, Titus: 1508.
FLOCA, Octavian: 631 – 632.
FLOREA, Gelu: 633 – 635.
FLORESCU, Radu: 528, 636.
FODOR, Ladislau: 637 – 638.
FOLA, Nicolae V.: 639.
FFRENTIU, Militon: 640.
FURDUI, Titus: 641 – 644.

G
GAGA, Lidia Maria: 645.
GAIU, C.: 1768.
GALL, I.: 646.
GARDA, Dezideriu: 647 – 650.
GĂZDAC, Cristian: 651 – 653, 1379, 1391.
GEOROCEANU, Maria: 654 – 656.
GEOROCEANU, Petru: 654 – 656.
GERMAN, Adina: 657.
GERMAN, Ioan: 657.
GERMANN, Karol: 1490.
GHEORGHIU, Dragoș: 658.
GHEORGHIU, Gabriela: 659, 1509.
GHERASIM, Dragoș: 660.
GIURA, Lucian: 661.
GIURAN, Valeriu: 662 – 663.
GIURCĂ, Virgil: 664 – 665.
GLODARIU, Eugenia: 74, 251, 253, 666 – 691.
GLODARIU, Ioan: 495, 498, 501, 692 – 714, 1639.
GOGĂLTAN, Florin: 715.
GOLDENBERG, Samuel: 716 – 720.
GOLDNER, G.: 1274.
GOSTAR, Nicolae: 721 – 722.
GRAVÉ, J.: 946.
GROSS, Lidia: 723.
GROZA, Horațiu: 724.
GROZA, Liviu: 480, 725 – 736.
GUDEA, Nicolae: 97, 737 – 763, 1046, 1096.
GUI, Daniela: 764.
GUMĂ, Marian: 765 – 766.
GÜNDISCH, Konrad G.: 767.
GUY, Viorica vezi MARICA, Viorica
GYÉMÁNT, Ladislau: 768.

GYÖRGY, Enikő: 769.

GYULAI, Paul: 233, 569, 770 – 776, 996, 1280.

H

HAINES, Ben: 777.

HALASU, Adriana: 778 – 779, 816.

HANGA, VLADIMIR: 780 – 781.

HARTUCHE, Nicolae: 782.

HĂTEGAN, Ioan: 783 – 785.

HĂGAN, Trofin: 786 – 791.

HERCHI, Iosif: 216.

HICA CÂMPEANU, Ioana: 54, 792 – 800.

HOPÂRTEAN, Ana: 290, 908, 1110, 1815.

HOREDT, Kurt: 801- 807., 1784.

HRISTODOL, Gheorghe: 808.

HÜGEL, Peter: 809.

HUSAR, Alexandru: 810.

I

IAMBOR, Petru: 811 – 827, 1065, 1280.

IANCU, Gheorghe: 828 – 831, 1670.

IAROSLAVSCHI, Eugen: 311, 832 – 845.

IDICEANU, Dorina: 846.

IGNA, Aurelia: 847 – 857, 1303.

IGNA SAVA, Doina: 858 – 860.

ILIEȘ, Constantin: 28, 517, 861.

ILIEȘ, I: 1007.

ILOVAN, V.: 862, 1672.

IMHREH, Ștefan: 863 – 865.

IOAN, Mircea: 866.

IONESCU, Ion: 867.

IONESCU, Toader: 868 – 869.

IONESCU SAINT – CYR, Alexandru: 870.

IONIȚĂ, Elisabeta: 871.

IONIȚĂ, Ion: 851.

IOSUB, V.: 231.

IRIMIEȘ, Dumitru: 872.

ISAC, Adriana: 873, 1145.

ISAC, Dan: 874 – 887.

IUGILESCU, C.: 888.

IVĂNUȘ, Dan: 889.

IZSÁK, Sámuel: 890 – 891.

J

JAKÓ, Sigismund: 892 – 897.

JABOLEANU, Mihai: 1175 – 1177.

JANITSEK, Andrei: 898.

JORDÁKY, L.: 899 – 900.

JOSAN, Nicolae: 901 – 902, 1424.

JUDE, MARIA MAGDALENA: 401, 403, 418, 420, 903 – 917.

JULIEN, Pierre: 918.

JUNGBERT, Béla: 919 – 924.

JURAJ, Pavuk: 80.

K

KACSÓ, Carol: 925 – 928.

KAKUCS, Lajos: 929.

KALMAR, Zoia: 458, 930 – 945, 984.

988, 996 – 997, 999 – 1000, 1003.

1005 – 1006, 1008 – 1010, 1088, 1805.

KÁSA, Z.: 1274.

KASSEL, Dominique: 946.

KATONA, L.: 241.

KISS, Andras: 947 – 948.

KISS, Ștefan: 848.

KOLENDO, Jerzy: 949.

KORÓDI, Iosif: 950 – 954.

KOVÁCS, C.: 1709.

KOVÁCS, Iosif: 410, 464, 955 – 962.

KROMER, B.: 1049.

L

LAKATOS, Ștefan: 66.

LAKÓ, Eva: 983.

LASCU, Nicolae: 963 – 970, 1188.

LASCU, Viorica: 971.

LAZAROVICI, Gheorghe: 326, 458.

549, 640, 834 – 835, 943, 972 – 1011,

1312, 1675, 1684, 1804 – 1805.

LAZĂR, Emil: 1012 – 1016.

LAZĂR, Valeriu: 1017 – 1019.

LAZO, C.: 1003.

LĂCĂTUȘU, Ioan: 1020.

LEDERMANN, F.: 1021.

LEICU, Ioan: 1022 – 1024.

LICA, Elena Emila: 1025.

LIPOVAN, Ion T.: 1026 – 1029.

LUCA, Claudia: 1030, 1110.

LUCĂCEL, V.: 303 – 305, 309, 1046.

LUKÁCS, Maria Elisabeta: 1031 – 1032.

LUMPERDEAN, Ioan: 1033 – 1037.

LUPESCU, Radu: 1038.

LUPU, Nicolae: 1039.

LUX, Ingrid: 1040.

M

MAC, Ion: 1041 – 1042.

MACREA, Mihail: 1043 – 1046.

MAIOR, Liviu: 1047.

MAIOR, Ovidius: 1048.

MANTU, Cornelia Magda: 1049 – 1050.

MARIAN, Cornel: 5, 1051 – 1053.

MARICA, Em. George: 1054.

MARICA, Viorica: 1055 – 1059.

MARINESCU NICOLAJSEN, Liliana: 1060.

MATEI, Alexandru V.: 1061.

MATEI, Ștefan: 814, 816, 820, 1062 – 1067, 1259, 1280.

MAXA, Adriana: 1068 – 1072.
MAXIM, Ion Al.: 1073.
MAXIM, Zoia vezi KALMAR, Zoia.
MAZERE, Ioan: 1074 – 1075.
MĂLUTAN, Cornelia: 1076.
MĂRGHITAN, Liviu: 527. 1707.
MÂNDRESCU, Gheorghe: 1077 – 1084.
MÂNDRUȚ, Stelian vezi MÎNDRUȚ, Stelian.
MÂRZA, Dan: 1085.
MÂRZA, Iacob: 1086 – 1087.
MÂRZA, Ioan: 1088 – 1093.
MEDAN, Virgil: 1094.
MEDELEȚ, Florin: 1095 – 1100.
MELEȘCANU, Teodor Viorel: 1101.
MEȘTER, Mihai: 1000, 1003 – 1010, 1102 – 1105, 1276.
MEYLAN, Ch.: 517.
MIHĂILESCU – BÎRLIBA, Laurențiu: 1106.
MIHĂILESCU – BÎRLIBA, Virgil: 1107.
MIHU, Ion: 81.
MILEA, Zaharia: 303, 309, 454, 977, 1030, 1108 – 1110, 1351, 1450, 1815.
MILIN, Miodrag: 1111 – 1112.
MIRCEA, Gabriela: 902, 1113 – 1114.
MIREL, Maria: 72 – 74, 959, 1115 – 1120, 1502, 1741, 1745.
MITROFAN Ioan: 1121 – 1140.
MITU, Melinda: 1141 – 1146.
MITU, Sorin: 1142, 1147.
MÂNDRUȚ, Stelian: 417, 423, 1148 – 1159, 1287.
MOGA, Marius: 1160.
MOGA, Vasile: 134, 1161 – 1170, 1336, 1359.
MOIȘ, Nicolae: 1480, 1482.
MOLDOVAN, Gheorghe: 1124.
MOLDOVAN, Liviu: 1392.
MOLDOVAN, Victoria: 1484.
MOLNAR, I.: 1171.
MOLNAR, Felicia: 1172.
MORAR – VULCU, Călin: 1173 – 1174.
MORARIU, S.: 1178.
MORARIU, Vasile: 1175 – 1178.
MÜLER, Harold W.: 127.
MUNTEANU BEȘLIU, Petre: 1179.
MUNTEANU, Ioan: 1180.
MUNTEANU, Octavian: 1181.
MUNTEANU, Ovidiu: 1182.
MUNTEANU, Pavel: 1183 – 1184.
MUREȘAN, Camil: 864, 1185 – 1187.
MUREȘAN, Florin: 465.

N

NAGHIU, Iosif E.: 1188.
NĂGLER, Doina: 1189.
NÁSÁSSY, Zoltán: 297, 310.
NEAMȚU, Alexandru: 1190 – 1197.
NEAMȚU, Gelu: 1074 – 1075, 1198 – 1205, 1607.
NEAMȚU, U.: 1641.
NEDELCU, Florin: 1206 – 1207.
NEMEȘ, Emil: 17, 371, 1361 – 1362, 1366.
NEMETI, L.: 309, 1208.
NEMETI, Irina: 1209.
NEMETI, Sorin: 1210.
NICA, Marin: 1211.
NICOARĂ, Toader: 1212.
NIEDERMAIER, Paul: 1213 – 1214.
NIKOLOV, Vassil: 1215.
NISTOR, Ioan Silviu: 1216 – 1220.
NUSSBÄCHER, Gernat: 1221.

O

OLARIU, A.: 1002.
OPAIȚ, Andrei: 1222.
OPREANU, Coriolan: 380, 386, 516, 885 – 886, 1223 – 1229.
OPRIȘ, Ioan: 1230 – 1235.
ORDENTLICH, I.: 303, 309, 1236.
OSZTOICS, Miroslava: 1237.

P

PAKI, Adela: 21 – 22, 28, 374 – 375, 377 – 379, 382, 384 – 385, 516 – 517, 1238 – 1240.
PALKÓ, Attila: 776.
PANTEA, Aurel: 1241.
PAP, Francisc: 776, 812, 1242 – 1276, 1317.
PASCU, Ștefan: 1277 – 1281.
PATAKI, I.: 863, 865.
PĂDUREANU, Augustin: 1282.
PĂDUREANU, Eugen D.: 1283.
PĂIUȘ, Gheorghe: 1819 – 1820, 1822.
PĂIUȘAN, Radu: 1284.
PĂLTĂLNEA, Paul: 1285 – 1287.
PĂUN, Nicolae: 1288 – 1289.
PEPELEA, V.: 305, 1290, 1319.
PETCULESCU, Liviu: 1291 – 1297.
PETICĂ, M.: 624.
PETOLESCU, Constantin C.: 1298 – 1301.
PETRE – GOVORA, Gheorghe I.: 1302.
PETRESCU, I.: 850, 1303.
PETRESCU, Marius S.: 1304 – 1305.
PETRIC, Gabriel: 1306.
PETRICĂ, Paul: 1723 – 1726.
PETROV, Gheorghe: 1273, 1307 – 1309, 1317.

PETROVZKY, Maria: 173.
PETROVZKY, Richard: 173, 1371.
PETRUȘAN, Augustin: 1310.
PICIU, Dionisie: 1311.
PICIU, Tiberiu: 990, 1008.
PICIU, Traian: 1312.
PINTEA, Rodica: 1000.
PINTEA, Silvia: 1313 – 1314.
PINTEA, Vasile: 526, 1315 – 1316.
PINTER, Zeno: 1273, 1317.
PISO, Ioan: 498, 500, 502, 517, 1170, 1318 – 1339.
PLĂMĂDEALĂ, Antonie: 1340.
PLEȘA, Dana Teodora: 1341.
POLVEREJAN, Șerban: 1342 – 1344.
POP, Aurel Ioan: 821, 1033, 1345 – 1350.
POP, Constantin: 9, 12, 23, 25, 176, 516, 551, 809, 1046, 1140, 1351 – 1388, 1806.
POP, Daniela V.: 1002, 1389.
POP, Horea: 1390 – 1391.
POP, Ioan: 1392.
POP, Ioan: 1393.
POP, Radu: 1164.
POP, Traian: 1394.
POP, Viorica: 1249, 1395 – 1410.
POPA, Atanasiu: 1411 – 1416.
POPA, I.: 1417.
POPA, Luana: 1418 – 1419.
POPA, Mircea: 1420 – 1421.
POPA, Radu: 1422.
POPA, Victor: 25 – 26, 29, 1053.
POPESCU, Honorius: 1423.
POPESCU, Stelian: 1424 – 1426.
POPOVICI, D. N.: 1427.
PORUMB, Marius: 1428 – 1442.
PRODAN, David: 1443.
PROTASE, Dumitru: 476, 805, 1444 – 1454, 1784.
PROTOPODESCU, George: 267, 271, 273, 1455 – 1477.

R

RABINOVICI, Herbert: 1478.
RADU, Dionisie: 1479 – 1484.
RADU, Măriuca: 1485.
RADU, Sorin: 1005 – 1010.
RĂDULESCU, D.: 848.
RĂDUȚIU, Aurel: 1486 – 1487.
RĂPĂ – BUICLIU, Dan: 1488 – 1489.
RESCH, Friedricch: 2, 1490 – 1492.
RETEGAN, Simion: 1493 – 1497.
RODEANU, N.: 1169.
ROGOZEA, Petru: 175 – 176.
RÖHLE, Robert: 1498.
ROMAN, Cristian Aurel: 1499.

ROȘCA ROSEN, Maria: 198 – 199, 1500 – 1505.
ROȘU, Petru: 833.
ROTAR, M.: 1509.
ROTARIU, Aurora: 1051.
ROTEA, Mihai: 382, 1506 – 1511.
RUPRECHTSBERGER, Erwin M.: 1512.
RUS, Vasile: 1513 – 1514.
RUSCU, Dan: 1515 – 1516.
RUSCU, Ligia: 1517 – 1518.
RUSSU, Ioan I.: 1519 – 1532.
RUSTOIU, Aurel: 1533 – 1534, 1671.
RUSU, Adriana: 7, 1322.
RUSU, Andrei Adrian: 1535 – 1538.
RUSU, Constantin: 1539.
RUSU, Diana: 1008, 1540 – 1542, 1694.
RUSU, Mircea: 1280, 1543 – 1548, 1786.
RUSU, Viorica vezi BOLINDEȚ, Viorica.
RÜSZ FOGARASI, Enikő: 1549.

S

SABĂU, Nicolae: 830, 1550 – 1556.
SALONTAI, Mihaela Sanda: 1557 – 1559.
SANIE, Silviu: 1560 – 1564.
SAVU, Gheorghe Al.: 1565.
SÂNGEREAN, Cristina: 1542, 1675.
SÂNMIHĂIAN, M.: 1312.
SÂRBU, Valeriu: 1566.
SCARLAT, Constantin: 1567 – 1568.
SCHÄFER, Alfred: 1569.
SCHIOPU, Ana: 117.
SCHIOPU, Vasile: 519.
SCHUSTER, Christian: 393, 1570.
SCHWAIGHOFER, Bernd: 127.
SCROBOTĂ, Paul: 1571.
SEBESTYÉN, Gheorghe: 1572 – 1576.
SECHEL, Teodora Daniela: 1577.
SERES, Andrei: 1578, 1760.
SILBERMAN, Henri C.: 1579.
SIMA, Nicolae Marcel: 1580.
SIMION, A.: 1581 – 1582.
SIMION, Simina: 524.
SOFRONI, Rodica: 1583.
SOMEȘFELEAN, Livia: 47.
SOPOREAN, Maria: 1584.
SOROCEANU, Alina: 1585 – 1588, 1597.
SOROCEANU, Tudor: 1096, 1589 – 1602.
SPEIDE, Michael P.: 1603.
SPÎNU, Margareta: 1418.
STAN, Constantin: 687, 689, 1604 – 1610.
STANCA, Sebastian: 1611.
STANCIU, Ioan: 1612.
STANCIU, Ioan: 1613, 1729.
STĂNESCU, E.: 854.
STĂNESCU, Florin: 1614 – 1618.

STĂNESCU, M. C.: 1619.
 STÂNGĂ, Ion: 1620.
 STINGER, Simona: 1621.
 STOICA, M.: 661.
 STOICOVICI, Eugen: 937, 1622 – 1636.
 STOICOVICI, Florica: 1625 – 1636.
 STOJIC, Milorad: 1637.
 STRATAN, Ion: 975.
 STRÎMBU, Mihaela: 1638 – 1642.
 SUCEVEANU, Alexandru: 1643.
 SUCIU, Dumitru: 1644 – 1649.
 SUCIU, Ștefan: 1667.
 SURDU, Bujor: 1650 – 1652.
 SZÉKELY, Zoltán: 1653 – 1655.
 SZÓKE, Ana Maria vezi CIPĂIAN, Ana Maria.

Ș

ȘORA, Gheorghe: 1656 – 1660.
 ȘTEIU, Nicolae: 4, 1661 – 1665.
 ȘTIRBAN, Marcel: 1666 – 1670.

T

TAKÁCS, Matilda: 1671, 1804, 1819 – 1820, 1822, 1825.
 TANCO, Teodor: 862, 1672.
 TARCEA, Crina: 1673 – 1674.
 TARCEA, Lucian: 1673, 1675..
 TATAI – BALTĂ, Cornel: 1057, 1086, 1676.
 TATU, Hristache: 1677.
 TĂMAȘ, C.: 1093.
 TĂMAȘ, R.: 854.
 TÂMPEANU, Elena: 1678.
 TEODOR, Maria: 1679.
 TEODOR, Pompiliu: 411, 1344, 1680 – 1682.
 TINCA, Gheorghe: 1683.
 TÎRNOVAN, L: 549.
 TOGAN, G.: 305, 563.
 TOMESCU, Nicolae: 857.
 TOPAN, Gheorghe: 1684.
 TOPÂRCEANU, Adriana vezi MAXA, Adriana.
 TOȘA, Viorel: 1685.
 TÓTH – GÁSPÁR, Margareta: 1686 – 1687.
 TRAORE, Facko: 998, 1688.
 TRĂISTARU, Elisabeta: 1689.
 TREBICI, Vladimir: 1690.
 TRÎNCĂ, Georgeta: 1691 – 1695.
 TRYNKOWSKI, Jan: 1696 – 1697.
 TUDORAN, Georgeta: 1698.
 TURCUȘ, Șerban: 1699 – 1702.

Ț

ȚEICU, Dumitru: 1703 – 1704, 1733.
 ȚEPELEA, Gabriel: 1705.
 ȚEPOSU – DAVID, Lucia: 526 – 527, 1126, 1706 – 1707.
 ȚIGU, Viorel Gheorghe: 1708.
 ȚINTEA, H.: 1709.
 ȚOCA, Mircea: 1710 – 1711.
 ȚURLEA, Petru: 1712.
 ȚUȚU, Dumitru: 1619, 1713 – 1717.
 ȚUȚUI, Gheorghe: 258 – 259, 1718 – 1720.

U

UCRAIN, Constantin: 1721.
 UNC, Gheorghe: 1722.
 URSUȚ, Dorin: 625, 1041, 1723 – 1729.
 URSUȚIU, Liviu: 1730 – 1732.
 UZUM, Ilie: 1064, 1733 – 1734.

V

VÁCZI, C.: 1735 – 1738.
 VAJDA, Catalin: 183, 185.
 VAJDA, Ludovic: 532, 1739 – 1756.
 VALEA, M.: 631.
 VASILIEV, E.: 1757.
 VASILIEV, Valentin: 1758 – 1774.
 VASILOCHI, E.: 1456.
 VĂTĂȘIANU, Virgil: 1775.
 VESA, Vasile: 1776 – 1777.
 VITTINGHOFF, F.: 1778.
 VLASSA, Nicolae: 499, 1779 – 1805.
 VLĂDESCU, C.: 1806.
 VOIȘAN, Valentin: 382 – 383, 1807.
 VOMIR, Marinela: 25.

W

WINKLER, Iudita: 152, 467, 1171, 1244, 1622, 1624, 1724, 1808 – 1829.
 WOLF, Iosif: 1830 – 1837.
 WOLF, Rudolf: 1838 – 1839.
 WOLFF, H.: 1840 – 1841.
 WOLLMANN, V.: 726, 1280, 1842 – 1844.

Z

ZABERCA, V.: 1417.
 ZAHARIADE, Mihai: 1845.
 ZNAMIROVSKI, Vladimir: 1051.
 ZRINY, Andrei: 1445, 1447, 1846.

1. **ACHIM, Valeriu**, *Reflectarea conștiinței naționale a românilor în presa din nord – vestul țării (1848 – 1918)*, XX, 1983, p. 551.
2. **AGOTHA, Andrei**; Resch, F., *Ceramica Petrești, grup Foeni de la Parta – Tell 2*, 34, I, 1997, p. 473.
3. **ALLEN, Timothy**, *Interim report on two seasons of excavations of a burial enclosure in the East cemetery of Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Romania*, 26 – 30, 1989/93, p. 397.
4. **ALEXA, I.**, Ferenczi, Șt., Șteiu, N., *Sondaje arheologice la Huedin "Boldic"*, II, 1965, p. 637.
5. **ALICU, Adrian**; Alicu, D.; Marian, C., *Prelucrarea datelor obținute în urma efectuării unor prospecțiuni arheologice prin măsurarea rezistivității solului*, 33, I, 1996, p. 569.
6. **ALICU, Dorin**, *Turnuri de porți la castrul roman din Dacia*, X, 1973, p. 107.
7. Alicu, D.; Rusu, A., *Cîteva reprezentări ale Gorgonei Meduza în Dacia intracarpatică*, XI, 1974, p. 93.
8. Alicu, D., *Integrarea monumentelor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în circuitul turistic și muzeistic*, XIII, 1976, p. 141.
9. Alicu, D.; Pop, C.; Cățanaș, V., *Ateliere de piatrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XIII, 1976, p. 125.
10. Alicu, D., *Corrigenda la Roman Lamps from Sarmizegetusa*, XIV, 1977, p. 153.
11. Idem, *Templul zeițe Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XV, 1978, p. 173.
12. Alicu, D.; Pop, C., *Hermes – Mercurius la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVI, 1979, p. 93.
13. Alicu, D., *Tehnici de construcție la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVII, 1980, p. 447.
14. Idem, D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I, Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps, II. Roman Lamps made in Italy*, [R], XVII, 1980, p. 889.
15. Idem, *Instalații de hypocaustum la Sarmizegetusa*, XVIII, 1981, p. 425.
16. Idem: recenzii în vol. XVIII, 1981: Sheppard Frere, *Britannia. A History of Roman Britannia*, p. 714.; Hans Bögli, *La Suisse à l'époque romaine*, p. 713.; Gudea, Nicolae, *Note critice în legătură cu lucrarea lui N. Branga, Urbanismul în Dacia romană*, p. 715.
17. Alicu, D.; Nemeș, E., *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XIX, 1982, p. 345.
18. Alicu, D., *Elemente de echipament militar descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, (I)*, XX, 1983, p. 391.
19. Idem, *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 467.
20. Alicu, D.; Cociș, S., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bibliografie selectivă*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 589.
21. Alicu, D.; Păci, A., *O inscripție "inedită" din amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 469.
22. Alicu, D.; Cociș, S.; Păci, A., *Raport privind cercetările arheologice efectuate în satul Mircești, jud. Cluj*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 495.
23. Alicu, D.; Pop, C.; Cociș, S., *Săpături arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, (1985 – 1989)*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 435.
24. Idem: Dr. Heinz Menzel (1914 – 1989) [N], 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 594.
25. Alicu, D.; Popa, V.; Pop, C.; Bota, E.; Vomir, M., *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1992 – 1993: clădirile EM 30 – EM 31*, 31, I, 1994, p. 461.
26. Alicu, D.; Popa, V.; Bota, E., *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1993: amfiteatrul*, 31, I, 1994, p. 487.
27. Alicu, D., *Cercetări arheologice la Cluj – Napoca: villa rustica din Valea Chintăului*, *Campaniile 1990 – 1992*, 31, I, 1994, p. 539.
28. Alicu, D.; Cociș, S.; Ferenczi, I.; Păci, A.; Ilieș, C., *Villa rustica din Valea Chintăului*, *Campania 1988*, 32, I, 1995, p. 619.
29. Alicu, D.; Popa, V.; Bota, E., *Cercetări arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 665.
30. **ALICU, Grațiana**, *Un manuscris inedit de la sfîrșitul sec. XVIII*, XIII, 1976, p. 409.
31. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (I)*, XV, 1978, p. 401.
32. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (II)*, XVI, 1979, p. 791.
33. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (III)*, XVII, 1980, p. 769.
34. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (IV)*, XVIII, 1981, p. 681.
35. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (V)*, XIX, 1982, p. 673.

36. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VI)*, XX, 1983, p. 771.
37. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VII)*, XXI, 1984, p. 779.
38. Idem, *Circulația cărții vechi românești în județul Cluj (VIII)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 713.
39. ANDEA, Avram; Andea, Susana, *Date despre cartea românească veche în județele Cluj și Bistrița-Năsăud*, XIX, 1982, p. 695.
40. Idem, *Date despre cartea românească veche din Maramureș*, XX, 1983, p. 783.
41. ANDEA, Susana; Andea, Avram, *Date privind cartea românească veche din nord – vestul Transilvaniei*, XXI, 1984, p. 795.
42. Idem, *Consemnări de carte românească veche în inventare bisericesti din Transilvania*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 545.
43. ANDRIȚOIU, Ioan, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din sud – vestul Transilvaniei*, XV, 1978, p. 63.
44. ARDEȚ, Adrian, *Cercetările arheologice la biserica medievală de la Cărbunari – Țigănești (sec. XIII – XIV)*, 33, I, p. 415.
45. ARDEVAN, Radu, *Le collège des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XV, 1978, p. 167.
46. Idem, *Les lectionnaires à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVI, 1979, p. 87.
47. Ardevan, R.; Someșfălean, L., *Asupra unui mozaic din Apulum*, XVII, 1980, p. 667.
48. Ardevan, R., *Praefectus quinquennalis pro imperatore*, XVIII, 1981, p. 437.
49. Idem, *Nocturni Napocensis*, XIX, 1982, p. 287.
50. Idem, *Limes. Akten des XI internationalen Limeskongresses*, [R], XIX, 1982, p. 741.
51. Idem, *Mercurius de la Gherla*, XX, 1983, p. 397.
52. Idem: recenzii în vol. XX, 1983: Gerold Walser, *Römische Inschriften in der Schweiz, I – III*, p. 897.; François Wiblé, *Forum Claudii Vallensium. La ville romaine de Martigny*, p. 895.; Al VIII-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină, p. 937.; Felipe Arias Vilas, Patrick le Roux, Alain Tranoy, *Inscriptions romaines de la province de Lugo*, p. 899.
53. Idem, *Duumvirat et quattuovirat dans la Dacie romaine*, XXI, 1984, p. 95.
54. Ardevan, Radu; Hica – Câmpeanu, Ioana, *Inscriptions romaines réutilisées de Napoca*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 541.
55. Ardevan, R.; N. Josan, *Muzeul Unirii Alba Iulia*, [R], XXII – XXIII, 1985/86, p. 805.
56. Idem, *Viața și activitatea lui Ștefan Bezdechi*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1155.
57. Idem: recenzii în vol. XXIV – XXV, 1987/88: P. Liptak, *Avars and ancient Hungarians*, p. 1188.; Al IX-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Sofia, 1987), p. 1212.
58. Idem: recenzii și necrolog în vol. 26 – 30, 1989/93: *Beneficiarii. Kolloquium über eine römische Heerescharge (3 – 5 decembrie 1990, Osterburken)*, p. 585.; Al XI-lea Congres internațional de numismatică, p. 587.; Nicolae Lascu, (1908 – 1989) [N], p. 592.; Eugen Chirilă (1921 – 1991) [N], p. 595.
59. Idem, *CIL, III, 1570 – o revizuire*, 31, I, 1994, p. 269.
60. ARDÖS, Alexandru, *Considerații privind modernizarea bazei tehnice a întreprinderii "Metalul Roșu" din Cluj – Napoca*, XIV, 1977, p. 569.
61. Idem, *O vioară de meșter*, XV, 1978, p. 397.
62. Idem, *Colecția didactică Brassai Sámuel din Cluj – Napoca*, XVI, 1979, p. 827.
63. Idem, *Cîteva piese inedite din colecția didactică Brassai Sámuel*, XVII, 1980, p. 787.
64. Idem, *Un ceas muzical din sec. XVII – XVIII în colecția Muzeului de Istorie al Transilvaniei*, XIX, 1982, p. 643.
65. Idem, *Un vechi instrument de calcul*, XX, 1983, p. 849.
66. ARDOS, Ana Maria; Lakatos, Șt., *Instrumentele muzicale ale Muzeului de Istorie Cluj*, III, 1966, p. 257.
67. Ardos, A. M., *Expoziții industriale în Transilvania înainte de 1848*, VIII, 1971, p. 635.
68. Idem, *Date privind participarea Transilvaniei la expoziția mondială de la Viena (1873)*, XI, 1974, p. 323.
69. Idem, *Aspecte de psiho – pedagogie școlară ale ghidajului la muzeul de istorie*, XII, 1975, p. 413.
70. Idem, *Rolul muzeului de istorie în procesul instructiv – educativ școlar*, XIII, 1976, p. 621.
71. Idem, *"Prietenii Muzeului", un experiment reușit al Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XV, 1978, p. 647.
72. Ardos, A.M.; Mirel, M., *Considerații privind înființarea societăților culturale transilvănene "Astra" și "Asociația*

- Muzeului Ardelean*", XVIII, 1981, p. 531.
73. Idem, *Preocupări ale Muzeului ardelean pentru conservarea și restaurarea bunurilor muzeale*, XX, 1983, p. 725.
  74. Ardos, A.M.; Mirel, M.; Glodariu, E., *Muzeul județean de istorie Cluj – Napoca la a 125-a aniversare*, XXI, 1984, p. 673.
  75. AVRAM, V., *Un act revoluționar: naționalizarea principalelor mijloace de producție*, V, 1968, p. 619.
  76. BADER, Tiberiu, *Despre figurile antropomorfe în cadrul culturii Criș*, V, 1973, p. 485.
  77. Idem, *Tezaurul monetar cu imitații tip Filip II, descoperit la Turulung (jud. Satu Mare)*, XII, 1975, p. 75.
  78. BAICU, Graziella, *În memoriam. Dix ans depuis la disparition du professeur docteur I. Spielmann*, 34, II, 1998, p. 569.
  79. BAJUS, István; Cociș, Sorin, *Fibule romane de la Porolissum*, 43, I, 1997, p. 521.
  80. BAKAMSKA, Aneta; Juraj, P., *Die rotbemalte Keramik und der Anfang der Starčevo – Kultur*, 32, I, 1995, p. 29.
  81. BALLA, E.; Mihu, I., *Aspecte ale luptelor greviste din Turda și Uioara în anii 1919 – 1920*, VIII, 1971, p. 675.
  82. BALTAG, Gheorghe, *O fibulă de formă necunoscută descoperită la Sighișoara – Dealul Viilor (sec. IV – V e.n.)*, XXIV-XXV, 1987 – 1988, p. 619.
  83. BARTOȘ, Gheorghe, *Horea, Cloșcă și Crișan în iconografia vremii*, VIII, 1971, p. 267.
  84. BATHORY, Ludovic, *Luptele revendicative și mișcarea sindicală a minerilor din Banat între anii 1918 – 1921*, X, 1973, p. 755.
  85. Idem, *Luptele muncitorilor de la Uzinele de fier ale statului din Hunedoara pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai (1919 – 1940, I)*, XVIII, 1981, p. 237.
  86. Idem, *Lupta muncitorilor de la uzinele de fier ale statului din Hunedoara pentru îmbunătățirea condițiilor de muncă și de trai (1919 – 1940, II)*, XIX, 1982, p. 187.
  87. Idem, *Muncitorii din întreprinderile societății Titan – Nădrag – Călan în luptă pentru drepturi politice, pentru ameliorarea situației lor social – economice (1919 – 1940, I)*, XX, 1983, p. 293.
  88. Idem, *Muncitorii din întreprinderile Societății Titan – Nădrag – Călan în luptă pentru drepturi politice, pentru ameliorarea situației lor social – economice (1919 – 1940) (II)*, XXI, 1984, p. 353.
  89. Idem, *Asociațiile patronale industriale din România după primul război mondial (1918 – 1930)*, 31, II, 1994, p. 193.
  90. BAUMAN, Victor H., *Cîteva precizări rezultate din cercetarea monumentului paleocreștin din comuna Niculițel (jud. Tulcea)*, XIV, 1977, p. 245.
  91. BĂDAU – WITTENBERGER, Mihai, *Considerații privind unele materiale tegulare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 481.
  92. Idem, *Considerații privind stampilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 615.
  93. Idem, *Considerații despre cultura Naua în Transilvania*, 31, I, 1994, p. 151.
  94. Idem, *Șantierul arheologic Buza (jud. Cluj)*, 31, I, 1994, p. 367.
  95. Idem, *The Bronze Age pit from Buza*, 34, I, 1997, p. 703.
  96. BĂLĂNESCU, Dana, *Un nou tezaur cu monede romane imperiale din sec. IV, descoperit la Moldova Veche (jud. Caraș – Severin)*, XIX, 1982, p. 375.
  97. Bălănescu, Dana; Gudea, Nicolae, *Tezaurul monetar de la Răcășdia (III)*, XX, 1983, p. 485.
  98. BĂLUȚĂ, Cloșca L., *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, 33, I, 1996, p. 89.
  99. Idem, *Tipar trivalv pentru oglinzi cu ramă de plumb descoperit la Apulum*, 34, I, 1997, p. 559.
  100. BĂRBULESCU, Mihai, *Despre cultul zeiței Bendis la geto – daci*, VIII, 1971, p. 91.
  101. Idem, *Marcus Aurelius Apollinarius procurator augusti Daciae Porolissensis*, X, 1973, p. 171.
  102. Idem, *Cutul lui Hercules în Dacia romană (I)*, XIV, 1977, p. 173.
  103. Idem, *Cutul lui Hercules în Dacia romană, (II)*, XV, 1978, p. 219.
  104. Idem; Glodariu, Ioan; Iaroslavschi, Eugen, *Civilizația fierului la daci*, [R], XVII, 1980, p. 877.
  105. Idem, *Relieful "narativ" în Dacia*, XVIII, 1981, p. 455.
  106. Idem; Silviu Sanic, *Culte orientale în Dacia romană. Cultele siriene și palmiriene*, [R], XIX, 1982, p. 747.
  107. BĂRCĂ, Meda Diana, *Alexandria, un manuscris necunoscut*, 35 – 36, II, 1999, p. 209.

108. **BÂRCĂ, Vitalie**, *Considerații privind armamentul, tipul de trupe și tactica militară la sarmați*, 31, I, 1994, p. 55.
109. **Idem**, *Die defnsive Ausrüstung und Bewaffung der Geto – Daker um die dako – romischen Kriege*, 34, I, 1997, p. 189.
110. **Idem**: recenzii în vol. 34, I, 1997: Svetlana Ivanovna Andruh, *Nijnedunaiskaia Skifia v VI – naciele I v. do. N.e. Zaporozje*, p. 885.; V. M. Zubar, *Hersones Tavricheski I rimskaja Imperia. Ocerki voenno – politiceskoi istorii*, p. 891.; Natalia Alexandrovna Son, *Tira rimskogo vremeni*, p. 907.
111. **Idem**, *Die Schwere reiterei bei den Bosporanen*, 35, I, 1998, p. 43.
112. **BEJAN, Adrian**, *Un atelier metalurgic din sec. VI e.n. de la Drobeta Turnu – Severin*, XIII, 1976, p. 257.
113. **Idem**, *Necropola de inhumatie de sec. VIII – IX e.n. de la Timișoara – Podul Modoș*, XX, 1983, p. 489.
114. **Idem**, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezărilor rurale românești databile în sec. VIII – IX, XXII – XXIII*, 1985 / 86, p. 223.
115. **Idem**, *Dovezi privind prelucrarea metalelor la Remetea Mare (jud. Timiș) în sec. VIII – X*, 32, I, 1995, p. 775.
116. **BELU, Sabin**, *Noi contribuții la istoria satelor din Munții Apuseni*, XV, 1978, p. 387.
117. **BENEA, Doina; Șchiopu, A.**, *Un monument gnostic de la Dierna*, XI, 1974, p. 115.
118. **Benea, D.**, *Officina militară de la Dierna (sec. III – IV e.n.)*, XIII, 1976, p. 205.
119. **Idem**, *Cîteva considerații cu privire la topografia Drobetai în sec. II – III*, XIV, 1977, p. 133.
120. **Idem**, *Die V. Makedonische Legion auf den nördlichen Donaulimes im 3 – 4 Jahrhundert*, XV, 1978, p. 235.
121. **Idem**, *Capsule romane pentru protejarea sigiliilor, descoperite la Tibiscum*, XIX, 1982, p. 337.
122. **Idem**: Bogdan Soutov (1930 – 1982) [N]. XX, 1983, p. 941.
123. **Benea, D.; Bejan, A.**, *Viața rurală în sud – vestul Daciei în sec. II – IV e.n. (I)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 247.
124. **Idem**, *Viața rurală în sud – vestul Daciei în sec. II – IV e.n. (II)*, 26 – 30, I/1, 1989 / 93, p. 127.
125. **Benea, D.**, *Cohors I Brittonum ∞ Ulpia torquata Pia Fidelis civium Romanorum*, 34, I 1997, p. 53.
126. **BENEA, Marcel**, *Metode de lucru utilizate în stabilirea provenienței pieselor arheologice de marmură*, 33, I, 1996, p. 597.
127. **Benea, Marcel; Müller H. W.; Schwaighofer, B.**, *Die Gesteine des Forums von Sarmizegetusa*, 34, I, 1997, p. 837.
128. **BERCIU, Ioan**: *Două monografii referitoare la antichitățile descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa* [R], XVII, 1980, p. 887.
129. **BERDAN, Lucian**, *Masca – simbol în riturile funerare*, 32, I, 1995, p. 272.
130. **BIELZ, Iuliu**, *Castelul de la Buia*, I, 1964, p. 225.
131. **BITAY, I.**, *Contribuții la studiul culturii antice în Transilvania în sec. XVI, III*, 1966, p. 183.
132. **Idem**, *Antichitatea în istoriografia săsească din Transilvania în sec. XVII, VII*, 1970, p. 585.
133. **BLĂJAN, Mihai**, *Așezarea de tip Petrești de la Turdaș (jud. Alba)*, XII, 1975, p. 35.
134. **Blăjan, M.; Moga, V.**, *Un bronz roman în Muzeul de Istorie Mediaș (jud. Sibiu)*, XIV, 1977, p. 195.
135. **Blăjan, M.**, *Așezări din cultura Schneckenberg descoperite la Copșa Mică (jud. Sibiu)*, 33, I, 1996, p. 145.
136. **BODEA, Gheorghe I.**, *Acțiuni revoluționare ale minerilor de la Aghireș (Șorecani) din anii 1929 – 1932*, II, 1965, p. 565.
137. **Idem** *Date noi despre utecistul Filimon Sârbu*, II, 1965, p. 701.
138. **Idem**, *Din acțiunile regiunii Maramureș pentru eliberarea întregului teritoriu al patriei și zdrobirea fascismului (23 august 1944 – 25 oct. 1944)*, III, 1966, p. 351.
139. **Idem**, *Din lupta comună a maselor populare române și a naționalităților conlocuitoare din nordul Transilvaniei pentru triumful democrației (23 aug. 1944 – 6 mart. 1945)*, VII, 1970, p. 449.
140. **Idem**, *Acțiuni revoluționare ale tineretului din Cluj în frunte cu uteciștii, în anii 1929 – 1933*, IX, 1972, p. 327.
141. **Idem**, *Lupta curenților opoziționiste în sinul partidului maghiar din România pentru întărirea unității frățești a oamenilor muncii (1918 – 1928)*, X, 1973, p. 409.
142. **Idem**, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat (1921 – 1923) (I)*, XIX, 1982, p. 155.
143. **Idem**, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat 1921 – 1923 (II)*, XX, 1983, p. 313.

144. Idem, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, 1921 – 1923 (III)*, XXI, 1984, p. 307.
145. Idem, *Aspecte ale teroarei hortysto – fasciste în nord – vestul Transilvaniei. Holocaustul evreiesc din anul 1944*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 341.
146. Idem, *Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, 1921 – 1923 (IV)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 417.
147. Idem, *O pagină dureroasă, mai puțin cunoscută, din istoria Maramureșului*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 387.
148. Idem, *Petru Bunta (1928 – 1992) [N]*, 26 – 30, 1989/93, p. 673
149. BODEA, Monica, *Actul de a înmormânta copii în vatra și lângă vatra locuinței*, 34, I, 1997, p. 735.
150. BODOR, Andrei, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, I, 1964, p. 137.
151. Idem, *Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții profesorului J.M.C: Toyenbee*, V, 1968, p. 495.
152. Bodor, A.; Winkler, I., *Un atelier de artizanat de la Dierna (Orșova)*, XVI, 1979, p. 141.
153. Bodor, A.: Dumitru Tudor (1908 – 1982) [N], XIX, 1982, p. 789.
154. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (I)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 185.
155. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (II)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 193.
156. Idem, *Contribuții la istoria orașului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (III)*, 31, I, 1994, p. 253.
157. BOGDAN CĂTĂNICIU, Ioana, *Despre sud – estul Transilvaniei în epoca romană*, VI, 1969, p. 477.
158. Idem, *Metodica cercetării ceramicii romane*, XVII, 1980, p. 679.
159. Idem, *Die Klientel – Bevölkerung in Muntenia (1 – 3 Jh. U Z)*, XX, 1983, p. 67.
160. Idem, *Cu privire la Muntenia în sistemul defensiv al imperiului roman*, XXI, 1984, p. 125.
161. Idem, *Griffe keramischer Paterae aus dem römischen Dakien*, 34, I, 1997, p. 325.
162. Idem, *Ceramica dacică din castellum de la Rucăr*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 201.
163. Idem, *Ptolemeu și provincia Dacia*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 145.
164. Idem, *Fortifications de terre trajanee en Dacie et dans le nord de la Moésie Inférieure*, 26 30, I/1, 1989 /93, p. 49.
165. BOLDEA, Ligia, *Cîteva opinii privitoare la originea și evoluția nobilimii române din Banat (sec. XIV – XV)*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 1119.
166. BOLINDEȚ Viorica, ... *SEIA, Quaderni dell' Instituto di Storia Antica. Università degli Studi di Palermo*, 1, [R], 26 – 30, I/2 1989 /93, p. 585.
167. Idem, *Griffe keramischer Paterae aus dem romischen Dakien*, 34, I, 1997, p. 325.
168. BOLOMEY, Alexandra, *Expertiza oaselor de animale din așezarea de tip Witenberg de la Noșlac (jud. Alba)*, XXI, 1984, p. 440.
169. BOLÓVAN, Ioan, *Considerații privind geneza și înființarea Asociațiunii naționale arădene pentru cultura poporului român*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 631.
170. Idem, *Asociația națională arădană pentru cultura poporului român, factor de solidarizare și unitate națională /1863 – 1918)*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 701.
171. Idem, *Contribuții documentare privind politica demografică a Ungariei la începutul sec. XX*, 34, II, 1998, p. 293.
172. BONA, Petru, *Traian Doda, luptător pentru drepturile naționale ale românilor bănățeni*, XV, 1978, p. 495.
173. Bona, P.; Petrovzky, R.; Petrovzky, M., *Tibiscum, cercetări arheologice (I)*, 1976 – 1979, XIX, 1982, p. 311.
174. Idem, *Tibiscum, cercetări arheologice (II)*, 1976 – 1979, XX, 1983, p. 405.
175. Bona, P.; Rogozea, P., *Necropola dacică de la Iaz*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 439.
176. Bona, P.; Rogozea, P.; Pop, C., *Noi piese figurative descoperite la Tibiscum*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 537.
177. BÓNIS, Johanna, *Din istoria breslelor târgumureșene*, 35 – 36, II, 1999, p. 61.
178. BOROȘ, Doina; Bodea, M., *Materiale, intervenții și conservarea în situri arheologice*, XXI, 1984, p. 703.
179. Boroș, D., *Investigația chimică în conservarea monumentelor de piatră*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 873.
180. Idem, *Pigmenți și tencuieli folosite în pictura murală a unor biserici medievale*

- din Țara Zarandului și a Hațegului, 31, I, 1994, p. 579.
181. Boroș, D.; Dărăban, L.; Fiat, T., *Analiza unor monede de argint din tezaurul de la Bărăbanț, jud. Alba (sec. XI – XII), prin metoda analizei prin activare cu neutroni*, 32, I, 1995, p. 231.
  182. Boroș, D., *Tezaurul de la Bărăbanț, jud. Alba (sec. XI – XII). Investigații de laborator*, 32, I, 1995, p. 327.
  183. Boroș, D.; Vajda, C., *Probleme legate de curățirea pieselor textile cu ornamente metalice*, 33, II, 1997, p. 347.
  184. Boroș, D., *Etica restaurării unui piaptân de os din sec. IV p. Ch.*, 34, II, 1997, p. 803.
  185. Boroș, D.; Vajda, C., *O piesă inedită din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (investigații și restaurare)*, 35 – 35, II, 1999, p. 369.
  186. **BORUGĂ, Elena**, *Contribuția lui Traian Vuia la lupta pentru unitate națională, oglindită în articolele publicate în revista "La Transylvanie" (1918 – 1919)*, XV, 1978, p. 531.
  187. Idem, *Activitatea despărțământului Bocșa al "Astrei" (1898 – 1918)*, XVII, 1980, p. 607.
  188. Idem, *Legăturile asociației "Astra" cu Banatul în perioada 1861 – 1895*, XX, 1983, p. 575.
  189. **BOTA, Emilian**, *Palmkapitelle aus Dakien*, 36, I, 1999, p. 163.
  190. **BOTEZAN, Ioana**, *Un document din anul 1861 privind strădaniile românilor din Transilvania de a cuceri drepturi politice*, XV, 1978, p. 489.
  191. Idem, *Activitatea tipografică a lui Timotei Cipariu între anii 1835 – 1865*, XVI, 1979, p. 669.
  192. Botezan, I.; Cuiș, I., *Șase documente referitoare la activitatea lui T. Cipariu din anii 1849 – 1852*, XVIII, 1981, p. 515.
  193. Botezan, I.; Dani, I., *Documente privind întărirea legăturilor culturale dintre românii transilvăneni și bucovinenii în anii absolutismului restaurat*, XX, 1983, p. 561.
  194. Botezan, I.; Botezan, L., *O dispută istorică între Cipariu și bucovinenii pumniști*, XXI, 1984, p. 603.
  195. Botezan, I., *Patru scrisori adresate de Partenie Cosma lui G. Barițiu în vara anului 1861*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 687.
  196. Idem, *Corespondența moldoveanului Grigore Crețu cu Ioan Micu Moldovan între anii 1870 – 1876*, 32, II, 1996, p. 419.
  197. Idem, *Din arhiva personală a lui Ioan Micu Moldovan. Vol. IV. Manuscrise*, 34, II, 1998, p. 277.
  198. **BOTEZAN, Liviu**; Roșca – Rosen, Maria, *Contribuții la problema premizelor sociale ale mișcărilor revoluționare de la 1848 pe teritoriul țării noastre*, II, 1965, p. 435.
  199. Idem, *Contribuții la studiul organizării locurilor curiale pe moșiile nobiliare din comitatele transilvănene (1785 – 1820)*, III, 1966, p. 239.
  200. Botezan, L., *Organizarea pământurilor arătore și a finaturilor alodiale în Transilvania*, VI, 1969, p. 243.
  201. Idem, *Dijmele iobăgești din comitatele Transilvaniei în perioada 1785 – 1820*, IX, 1972, p. 205.
  202. Idem, *Slujba iobăgească din Transilvania în perioada 1785 – 1820*, X, 1973, p. 271.
  203. Idem, *Ideea eliberării iobagilor din Transilvania de dependență feudală reflectată în actele conscripției czirakylene*, XI, 1974, p. 243.
  204. Idem, *Accentuarea procesului de deposare a iobagilor din Transilvania de posesiunile lor obștești în perioada 1785 – 1820*, XIII, 1976, p. 399.
  205. Idem, *Încercări de colaborare politică româno – maghiară în primii ani ai dualismului*, XIV, 1977, p. 459.
  206. Idem, *Aspecte ale vânzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea, oglindite în conscripția czirakyană (I)*, XVI, 1979, p. 337.
  207. Idem, *Aspecte ale vânzării forței de muncă de către iobagii transilvăneni la începutul veacului al XIX-lea, oglindite în conscripția czirakyană (II)*, XVII, 1980, p. 241.
  208. Idem, *Contribuții la problema recrutării de voluntari dintre românii transilvăneni ajunși prizonieri în Rusia în primul război mondial*, XX, 1983, p. 273.
  209. Idem, *Concepția lui Timotei Cipariu despre formarea limbii și a poporului român*, XXII – XXIII, 1986 / 87, p. 621.
  210. Idem, *Activitatea politică a lui T. Cipariu între anii 1861 – 1865*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 325.
  211. Idem, *Robota, cauză a participării țărănimii transilvănene la revoluția de la 1848*, 1849, 31, II, 1994, p. 59.
  212. **BOULEY, Elisabeth**, *Le culte de Némésis et les jeux de l'amphithéâtre dans les provinces balkaniques et danubiennes*, 26 – 30, 1989 / 93, p. 105.

213. **BRAICA, Gheorghe Dragoș**, *Contribuția localității Mărgău (jud. Cluj) la lupta pentru eliberare națională*, XVI, 1979, p. 709.
214. **Idem**, *Călata, pagini de istorie*, XVII, 1980, p. 697.
215. **BRATU, Constantin**, *Un luptător pentru unirea Banatului cu România: învățătorul Damaschin Daicoviciu*, XIV, 1977, p. 523.
216. **BRATU, Ion; Herchi, I.**, *Aspecte ale climatului revoluționar din județul Bihor în perioada 1928 – 1933. Conflictele de muncă*, XV, 1978, p. 567.
217. **Bratu, I.**, *Urbaniul satului Dicănești (Possessio Decanyest) la 1772*, XVIII, 1981, p. 505.
218. **Idem**, *Domeniul Velența la 1776*, XXI, 1984, p. 575.
219. **BRĂTESCU, Gheorghe**, *Musées et collections dans le cadre de l'ancienne Faculté de Médecine de Bucharest*, 34, II, 1998, p. 513.
220. **BREŽINSKA, Jadwiga**, *Nouveau motif dans un ex – libris pharmacien*, 34, II, 1998, p. 551.
221. **BUDAHÁZY, Ștefan; Badaházy, M.**, *Despre câteva colecții muzeale farmaceutice din Europa*, 34, II, 1998, p. 561.
222. **BULAI-ȘTIRBU, Maria**, *Studiul restului de faună neolitică din stațiunea Tăulaș*, XXI, 1984, p. 45.
223. **BULBUC, Aurel**, *Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (II)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 411.
224. **Idem**, *Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (III)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 529.
225. **BULZAN, Sorin**, *Alexander as Hercules on a small bronze from Sarmizegetusa*, 35, I, 1998, p. 77.
226. **BUNEA, A.**, *Parlamentul României pentru o politică externă favorabilă unirii Transilvaniei cu România (1892 – 1899)*, VII, 1970, p. 329.
227. **BUNTA, Magdalena**, *Contribuții la istoria destrămării breslelor din Cluj*, I, 1964, p. 237.
228. **Idem**, *Situația și lupta calfelor din Cluj în a doua jumătate a sec. XVIII și prima jumătate a sec. XIX*, II, 1965, p. 403.
229. **Idem**, *Un tipar de sigiliu din sec. XVI*, II, 1965, p. 679.
230. **Idem**, *Sigilii de breaslă în colecția Muzeului de Istorie Cluj*, III, 1966, p. 213.
231. **Bunta, M.; Iosub, V.**, *Tablele și semnele de breaslă în colecțiile muzeelor de istorie Cluj și Sighișoara*, IV, 1967, p. 199.
232. **Bunta, M.**, *Tiparul sigiliului mare al domnului Țării Românești Pătrașcu cel Bun*, V, 1968, p. 533.
233. **Bunta, M.; Gyulai, Paul**, *Atelierele de lucru și materia primă folosită la manufactura de faianță fină de la Batiz*, VI, 1969, p. 253.
234. **Bunta, M.**, *Habanii în Transilvania*, VII, 1970, p. 201.
235. **Idem**, *Faianța habană din Transilvania*, VIII, 1971, p. 219.
236. **Idem**, *"Comuna" anabaptistă de la Vințul de Jos în sec. XVII. Structura ei internă. Ideologia ei*, X, 1973, p. 231.
237. **Idem**, *Clujul medieval în gravuri*, XI, 1974, p. 185.
238. **Idem**, *Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec. XVI)*, XII, 1975, p. 219.
239. **Idem**, *Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI – XVII) (I)*, XIII, 1976, p. 329.
240. **Idem**, *Aurari clujeni și operele lor (sec. XVI – XVII) (II)*, XIV, 1977, p. 349.
241. **Bunta, M.; Katona, I.**, *Cronica habană de la Cluj*, XV, 1978, p. 315.
242. **Bunta, M.**, *La formation et le développement des métiers au moyen âge (V-e – XIV-e siècles)*, [R], XV, 1978, p. 695.
243. **Idem**, *Meșteșugari habani în Transilvania. Activitatea, rolul și importanța lor în economia Transilvaniei secolului al XVII –lea*, XVI, 1979, p. 251.
244. **Idem**; **P. Weiner**, *Zinngiessermarken in Ungarn. 16 – 19 Jhdt*, [R], XVI, 1979, p. 901.
245. **Idem**, *Contribuții la studiul produselor artistice ale glăjăriei de la Porumbac (sec. XVII – XVIII)*, XVII, 1980, p. 219.
246. **Idem**, *Obiecte de podoabă din inventarul unui mormînt descoperit la Cluj*, XVIII, 1981, p. 501.
247. **Idem**, *Călătoriile calfelor de aurari, mijloc de difuziune a formelor și tehnicilor de ornamentare*, XIX, 1982, p. 397.
248. **BUNTA, Petru**, *Insurecția armată din august 1944, cotitură istorică în viața poporului român*, I, 1964, p. 1.
249. **Idem**, *Revoluția populară din țara noastră – necesitate obiectivă*, I, 1964, p. 421.
250. **Idem**, *Tactica PCR pentru încheierea unui larg front democratic în perioada 23 august 1944 – 6 martie 1945*, II, 1965, p. 581.

251. Bunta, P.; Glodariu, E., *Din colecția de manifeste și afișe a Muzeului de istorie Cluj*, II, 1965, p. 707.
252. Bunta, P., *Acțiuni greviste ale muncitorilor metalurgiști de la fabrica Phoebus – Oradea*, III, 1966, p. 329.
253. Bunta, P.; Glodariu, E., *Aspecte din lupta forțelor democratice în alegerile din 1946, în fostul județ Cluj*, III, 1966, p. 547.
254. Bunta, P., *Structura socială și situația materială a maselor din România (dec. 4 – 5 ale sec. XX)*, IV, 1967, p. 335.
255. Idem, *Formele și caracterul luptei maselor pentru instaurarea regimului democrat – popular*, V, 1968, p. 329.
256. Idem, *Lupta PCR pentru înfăptuirea Frontului popular antifascist*, VI, 1969, p. 389 – 419.
257. Idem, *Întrunirile, mitingurile și demonstrațiile – forme importante ale luptei maselor pentru instaurarea guvernului revoluționar democratic*, VII, 1970, p. 425.
258. Bunta, P.; Țuțui, Gh., *Întărirea organizatorică a PCR și creșterea influenței sale politice (1944 – 1945)*, VIII, 1971, p. 391.
259. Idem, *PCR după Conferința Națională. Victoria blocului partidelor democratice în alegerile din 1946*, IX, 1972, p. 341.
260. Bunta, P., *Unele probleme privind muzeologia istorică*, X, 1973, p. 433.
261. Idem, *Primul statut cunoscut al Asociației Generale a Muncitorilor din Timișoara*, XI, 1974, p. 295.
262. Idem, *Situația organizatorică a clasei muncitoare și lupta ei pentru revendicări economice și politice în anii 1921 – 1928*, XII, 1975, p. 393.
263. Idem, *Marginalii la ultima ședință a Consiliului de Miniștri prezidată de generalul N. Rădulescu*, XIII, 1976, p. 579.
264. Idem, *În frunte cu PCR pentru trecerea la etapa socialistă a revoluției populare*, XIV, 1977, p. 621.
265. Idem, *Procesele intentate de către autoritățile hortyste comuniștilor din partea de nord a Transilvaniei (1941 – 1944)*, XV, 1978, p. 583.
266. Idem, *Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (Aspecte din presa vremii, I)*, XVI, 1979, p. 717.
267. Bunta, P.; Protopopescu, G., *Aspecte ale insurecției naționale armate, antifasciste și antiimperialiste din august 1944*, XVI, 1979, p. 371.
268. Bunta, P., *Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (Aspecte din presa vremii, II)*, XVII, 1980, p. 615.
269. Idem, *Opinia publică despre marele proces muncitoresc din 1928 de la Cluj (Aspecte din presa vremii, III)*, XVIII, 1981, p. 585.
270. Bunta, P.; Ardos, A.M., *Procese antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii, I)*, XIX, 1982, p. 521.
271. Bunta, P.; Protopopescu, G., *Primele statute ale mișcării muncitorești din Transilvania*, XIX, 1982, p. 455.
272. Bunta, P.; Ardos, A.M., *Procesele antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii, II)*, XX, 1983, p. 669.
273. Bunta, P.; Protopopescu, G., *Actul de la 23 August 1944 – piatră de hotar în istoria modernă și contemporană a României*, XXI, 1984, p. IX.
274. Bunta, P.; Ardos, A.M., *Procesele antifasciste din 1935 și 1937 de la Cluj și opinia publică (Aspecte din presa vremii, II)*, XXI, 1984, p. 641.
275. **BUSETTO, Riccardo**, *La difesa strategica tardo romana in Africa e nel Vicino Oriente. Aspetti di due differenti realtà confinarie*, 34, I, 1997, p. 453.
276. Idem, *Giovani Tyimisce e Svjatoslav di Kiev. Le operazioni militari bizantine nei Balcani (969 – 971)*, 33, II, 1997, p. 9.
277. **BUZILĂ, Adriana**, *Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lugoj, ctitorie a cnezilor români din Banatul secolului al XV-III –lea*, XVIII, 1981, p. 641.
278. **CĂDARIU, Ștefan**; Cădăriu, F., *Curățarea podoabelor de argint din tezaurul de la Macoviște (jud. Caraș – Severin)*, XX, 1983, p. 873.
279. **CĂLIAN, Livia**, *Despre starea Cabinetului numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (1992 – 1993)*, 31, II, 1994, p. 371.
280. Idem, *Medalia Mémorial de St. Hélène din colecția Fr. Roeser*, 32, II, 1996, p. 397.
281. Idem, *Alte medalii napoleoniene din Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 32, II, 1996, p. 549.
282. Idem: *recenzii în vol. 32, II, 1996: Cien Anos de Historia Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, p. 617; Catalog numismatic. Moneda metálica 1867 – 1994. Numismatic Catalogue. Metal Coin, p. 621.*

283. Idem, *O monedă de platină în colecțiile muzeului clujean*, 33, II, 1997, p. 327.
284. Idem, *A doua conferință internațională a muzeelor numismatice și bancare*, 33, II, 1997, p. 465.
285. Idem, *Patru medalii transilvănene de încoronare din colecția Esterházy*, 34, II, 1998, p. 391.
286. Idem, *Again about Michael the Brave's gold medal*, 35 – 36, II, 1999, p. 273.
287. **CĂPALNA, Emil**, *Diversitatea și dificultatea restaurării*, 34, II, 1998, p. 419.
288. Idem, *Restaurarea a două statuete "putti muzicanti" din sec. XVIII de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj – Napoca*, 35 – 36, II, 1999, p. 373.
289. **CĂTINAȘ, Ana**, *Noi descoperiri romane pe Dealul Zinelor – Turda*, XV, 1978, p. 195.
290. Cătinaș, A.; Hopârtean, A., *Două monumente funerare fragmentare descoperite la Potaissa*, XV, 1978, p. 207.
291. Cătinaș, Ana; Bărbulescu, M., *Cella Vinaria de la Potaissa*, XVI, 1979, p. 101.
292. Cătinaș, Ana, *Ceramica stampilată de la Potaissa*, (II), XXI, 1984, p. 481.
293. Idem, *Céramique romaine dans les collections de Turda*, 32, I, 1995, p. 463.
294. Idem, *Activitatea arheologică a lui Ioan Țigăra*, 32, I, 1995, p. 791.
295. **CAMPEANU, Remus**, *Contribuții la istoria intelectualității române din Transilvania în sec. XVIII*, 31, II, 1994, p. 41.
296. Idem, *Învățămintul sibian în sec. XVIII. Aspecte bibliografice și arhivistice*, 33, II, 1997, p. 203.
297. **CHIDIOȘAN, Nicolae**; Nánássy, Z., *Un mormint din perioada prefeudală descoperit la Săcuieni*, V, 1968, p. 517.
298. **CHINDRIȘ, Ioan**, *Cartea românească veche la Viena*, 32, II, 1996, p. 373.
299. Idem, *Cartea veche românească la Budapesta (I)*, 33, II, 1997, p. 215.
300. **CHIRILĂ, Eugen**, *Relațiile dintre daci și romani pînă la expediția lui Marcus Vinicius*, I, 1964, p. 125.
301. Idem, *Un pasaj din Scholia Bernensia despre daci*, I, 1964, p. 465.
302. Chirilă, E.; Chidioșan, N., *Tezaurul de monede dacice de la Almaș*, II, 1965, p. 111.
303. Chirilă, E.; Chidioșan, N.; Lucăcel, V.; Milea, Z.; Ordentlich, I., *Descoperiri monetare antice în Transilvania*, II, 1965, p. 645.
304. Chirilă, E.; Lucăcel, V.; Chifor, I., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (III)*, III, 1966, p. 421.
305. Chirilă, E.; Lucăcel, V.; Pepelea, V.; Togan, G., *Descoperiri monetare antice și bizantine în Transilvania*, IV, 1967, p. 457.
306. Chirilă, E.; Mihail Macrea (1908 – 1967) [N], IV, 1967, p. 589.
307. Chirilă, E.; Aldea, I. A., *Tezaurul monetar de la Dăbica, sec. II î.e.n. – I e.n.*, V, 1968, p. 429.
308. Chirilă, E., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (V)*, VI, 1969, p. 475.
309. Chirilă, E.; Lucăcel, V.; Milea, Z.; Nemeti, I.; Ordentlich, I., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (VII)*, VII, 1970, p. 507.
310. Chirilă, E.; Emödi, I.; Nánási, Z., *Descoperiri monetare antice în Transilvania (VIII)*, VIII, 1971, p. 567.
311. Chirilă, E.; Iaroslavschi, E., *Tezaurul monetar de la Bobaia, sec. II – I î.e.n., XXIV – XXV, 1987/88*, p. 69.
312. **CHIȘU, Ioan**, *Lupta PCR împotriva pericolului fascist, pentru apărarea independenței naționale, oglindită în manifeste și materiale (1934 – 1938)*, VI, 1969, p. 375.
313. Idem, *Internaționalismul proletar – o constantă a istorie PCR (1921 – 1944)*, VIII, 1971, p. 371.
314. Idem, *Politica PCR de atragere a armatei la lupta revoluționară, antifascistă și antihitleristă a poporului*, XIII, 1976, p. 557.
315. Idem, *Falimentul programelor politice liberale după 23 August 1944*, XVII, 1980, p. 379.
316. **CID, Felip**, *L'objet medical et l'histoire de la médecine*, 34, II, 1998, p. 501.
317. **CIHO, Miron**, *Figurine funerare egiptene antice din muzeele transilvănene*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 459.
318. **CIOFU, I. Valerian**, *Câteva medalii ale expozițiilor transilvănene din al treilea pătrar al sec. XIX*, 33, II, 1997, p. 331.
319. Idem, *Transilvania în medalii mai puțin cunoscute, de la Diploma leopoldină la Dictatul de la Viena*, 35 – 36, II, 1999, p. 305.
320. Idem, *Medalii din materiale și tehnologii neconvenționale*, 35 – 36, II, 1999, p. 313.
321. **CIONGRADI, Carmen**, *Die von den Fabri Gewidmeten Stelen aus Sarmizegetusa*, 35, I, 1998, p. 87.
322. Idem, *Anikonische Stelen aus Sarmizegetusa*, 36, I, 1999, p. 155.

323. **CIORTEA, Camelia**, *Vlad Țepeș – mitologie politică*, 35 – 36, II, 1999, p. 211.
324. **Idem**, *Vlad Țepeș în mentalul colectiv al epocii*, 35 – 36, II, 1999, p. 217.
325. **Idem**, *Litografii de Bărabás Miklos în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, 35 – 36, II, 1999, p. 343.
326. **CIORTEA, Mihai; Lazarovici, Gh.**, *Corelații între metalurgia din Transilvania și Anatolia. Prelucrări din date de baze cantitative*, 33, I, 1996, p. 647.
327. **CIPĂIANU [SZÖKE], Ana Maria**, *Din istoricul orfevrăriei transilvănene. Acele de păr din tezaurul de la Huedin*, X, 1973, p. 653.
328. **Idem**, *Obiecte medievale de artă decorativă în muzeele de istorie. Valențe muzeografice, metode de prezentare*, XIII, 1976, p. 603.
329. **Idem**, *On a medieval embroidery belonging to the History Museum of Transylvania*, XV, 1978, p. 367.
330. **Idem**, *Ancheta SPV. 1977 la Muzeul de istorie al Transilvaniei. Rezultate și concluzii*, XVI, 1979, p. 747.
331. **Idem**, *Broderii de tip oriental în colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XVII, 1980, p. 735.
332. **Idem**, *Piese de interior orășenesc transilvan din sec. XVI – XVIII (ceramică, metale, broderii)*, XVIII, 1981, p. 626.
333. **Idem**, *O piesă vestimentară brodată din secolul al XVIII –lea*, XIX, 1982, p. 627.
334. **Idem**, *Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din sec. XVII – XVIII*, XXI, 1984, p. 735.
335. **Idem**, *Tipuri compoziționale ale broderiilor din colecția Muzeului județean de istorie Cluj*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 697.
336. **Idem**, *Broderii baroce în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 151.
337. **[Cipăianu] Szöke, A.M.; Boroș, D.**, *Broderii de epocă – investigarea firelor metalice*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 535.
338. **[Cipăianu] Szöke, A.M.**, *Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (sec. XVII – XVIII) (I)*, 31, II, 1994, p. 357.
339. **Idem**, *Țesături de artă decorativă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (sec. XVII – XVIII) (II)*, 32, II, 1996, p. 503.
340. **Idem**, *Țesături de artă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (se. XVII – XVIII), (III)*, 33, II, 1997, p. 301.
341. **Idem**, *David Istvan, Műemlék orgonak Erdélyben*, [R], 33, II, 1997, p. 483.
342. **Idem**, *Meșteri broderi și operele lor*, 35 – 36, II, 1999, p. 323.
343. **CIPĂIANU, George**, *Idei progresiste în gândirea lui Vinčențiu Babeș*, VII, 1970, p. 355.
344. **Idem**, *Ziarul "Albina" (1866 – 1876): apariție, colaboratori, orientare generală*, X, 1973, p. 313.
345. **Cipăianu, G.; Cipăianu, A.M.**, *Ziare maghiare din Transilvania și Ungaria despre inițiative și acțiuni culturale ale românilor din monarhia habsburgică (1860 – 1863)*, XI, 1974, p. 263.
346. **Cipăianu, G.**, *Contribuții documentare la istoria presei românești din Austro – Ungaria (1867 – 1874)*, XIX, 1982, p. 441.
347. **Idem**, *P. Teodor, Enlightenment and Rmanian Society*, [R], XIX, 1982, p. 769.
348. **Idem**, *La Grande Bretagne et la paix séparée de la Roumanie (automne 1917 – printemps 1918)*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 263.
349. **CIUBĂNCAN, T. Vasile**, *Contribuții transilvănene la dezideratul național de apărare a graniței de vest a țării în perioada interbelică*, XVII, 1980, p. 339.
350. **Idem**, *Apărarea frontierei de vest a României, deziderat național. Adeziuni clujene interbelice (II)*, XIX, 1983, p. 205.
351. **Idem**, *Apărarea învățămîntului în limba română, obiectiv al rezistenței antihortyste în nord-vestul Transilvaniei (1 sept. 1940 – 25 oct. 1944)*, XX, 1983, p. 335.
352. **Idem**, *Rezistența antihortystă în nord – vestul României. Contribuția asociației Astra și a Universității clujene (II)*, XXI, 1984, p. 369.
353. **Idem**, *Contribuții, adeziuni clujene interbelice la dezideratul național al apărării frontierei de vest a României (III)*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 331.
354. **Idem**, *Date noi privind sistemul cooperăției din România (Federala din Aiud) după Dictatul de la Viena*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 821.
355. **Idem**, *Sistemul cooperatist din nord – vestul Transilvaniei după Dictatul de la Viena. IV. Federala Hangva din Tg. Mureș*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 417.
356. **CIUGUDEAN, Daniela**, *O descoperire ilustrând fabricarea oglinzilor de plumb la Apulum*, 31, I, 1994, p. 231.

357. **CIUGUDEAN, Horea**, *Noi contribuții la cercetarea necropolelor tumulare din Munții Trascăului și ai Bedeului*, XIV, 1977, p. 43.
358. **Idem**, *Săpăturile de salvare de la Aiud "Cetățuie"*, XV, 1978, p. 49.
359. **Idem**, *Mormântul dacic de la Blandiana (jud. Alba)*, XVII, 1980, p. 425.
360. **CIULEI, G.**, *Locatio operarum in tripticele din Transilvania*, VIII, 1971, p. 555.
361. **CIUPEA, Ioan**, *Manifeste comuniste adresate tineretului editate la Cluj în anii 1931 – 1933*, XVII, 1980, p. 639.
362. **Idem**, *Ajutoarele primite din România de școala capitală Negru Vodă din Făgăraș (1860 – 1873)*, XVIII, 1981, p. 191.
363. **Idem**, *Bonuri și bilete de casă aflate în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XIX, 1982, p. 661.
364. **Idem**, *Țara Făgărașului în timpul campaniei armatei române în Transilvania, august – septembrie 1916*, XX, 1983, p. 615.
365. **Idem**, *Valeriu Literat (1885 – 1927) – un nume pre puțin cunoscut*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 685.
366. **Idem**, *Observații asupra toponimiei și antroponimiei Țării Făgărașului (I)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 277.
367. **Idem**: recenzii în vol. 33, II, 1997: V. Literat, *Biserici vechi românești din Țara Oltului*, p. 479.; V. Branuște, *Scrisori din închisoare (Seghedin, 1918)*, p. 481.
368. **Idem**: recenzii în vol. 34, II, 1998: Cărți și note privind relațiile româno – franceze, p. 435.; S. Mitu, *Geneza identității naționale la românii ardeleni*, p. 447.; R.H. Markham, *România sub jugul sovietic*, p. 451.; D. Volkogonov, *Lenin. O nouă biografie*, p. 453.
369. **Idem**, *Misiunile lui A.I. Vâșinski în România (Din istoria relațiilor româno – sovietice 1944 – 1946). Documente secrete*, [R], 35 – 36, II, 1999, p. 389.
370. **CIURTIN, Costică**, *Acțiuni ale moșilor din județul Cluj pentru înfăptuirea reformei agrare din 1921*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 671.
371. **COCIȘ, Sorin**, Nemeș, E., *Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XX, 1983, p. 433.
372. **COCIȘ, Ș.**, *Un olan de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 505.
373. **Idem**, *Fibule romane din Muzeul de istorie al Transilvaniei (I)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 527.
374. **COCIȘ, Ș.; PAKI, A.**, *Bibliografia Daciei romane (1949 – 1965)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 569.
375. **Idem**, *Bibliografia Daciei romane (II)*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 567.
376. **COCIȘ, Ș.**, *Cercetările arheologice de la Suceag (jud. Cluj). Campania din 1989. Cuptoarele de ars ceramică (sec. III – IV)*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 477.
377. **COCIȘ, Ș.; PAKI, A.**, *Bibliografia Daciei romane (III)*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 557.
378. **Idem**, *Sondajul arheologic de la Huedin – Bolic*, 26 – 30, I/2, 1989/93, p. 389.
379. **Idem**, *Bibliografia Daciei romane (IV)*, 31, I, 1994, p. 237.
380. **COCIȘ, Ș.; OPREANU, C.**, *Cercetările arheologice de la Suceagu (jud. Cluj). Săpăturile din 1991*, 31, I, 1994, p. 341.
381. **COCIȘ, Ș.**, *Ateliere de bronzieri din Dacia romană*, 32, I, 1995, p. 383.
382. **COCIȘ, Ș.; VOIȘAN, V.; PAKI, A.**, Rotca, M., *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada I. Deleu în Cluj. Napoca. I. Campaniile 1992 – 1994*, 32, I, 1995, p. 635.
383. **COCIȘ, Ș.; VOIȘAN, V.**, *Notițe arheologice clujene (I)*, 32, I, 1995, p. 785.
384. **COCIȘ, Ș.; PAKI, A.**, *Bibliografia Daciei romane (V)*, 1981 – 1989, 32, I, 1995, p. 827.
385. **Idem**, *Bibliografia Daciei romane (VI)*, 1990 – 1994, 33, I, 1996, p. 699.
386. **COCIȘ, Ș.; OPREANU, C.**, *Barbarische fibeln aus dem Römischen dakien: ihre historische bedeutung*, 35, I, 1998, p. 195.
387. **COMITETUL DE REDACȚIE**, *Un sfert de veac de la eliberarea patriei*, VI, 1969, p. VII.; *Sub steagul leninismului*, VII, 1970, p. VII.; *50 de ani de lupte și victorii sub steagul glorios al PCR*, VIII, 1971, p. V.
388. **Idem**, László Ferenc (1873 – 1925). In *memoriam*, X, 1973, p. 797.
389. **Idem**, Nicolae Gostar (1922 – 1978) [N], XV, 1978, p. 707.
390. **Idem**, *Membrii onorifici ai Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei: John Nandriș, Hans Bögli*, 32, I, 1995, p. 879.
391. **Idem**, *Membrii onorifici ai Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei: Pierre Julien, Costel Alic*, 33, I, 1996, p. 735.
392. **Idem**, George Alfons Protopopescu [N], 33, II, 1997, p. 487.
393. **COMȘA, Alexandru; Schuster, Ch.**, *Unele aspecte ale practicării sacrificiului uman în prima perioadă a*

- epocii metalelor pe teritoriul României, 32, I, 1995, p. 279.
394. **COMȘA, Daniela**, *Reforma agrară din 1921 în viziunea lui Lucrețiu Pătrășcanu*, XVIII, 1981, p. 255.
395. **Idem**, *Consiliul Național Român din comuna Gheja, jud. Mureș*, XIX, 1982, p. 501.
396. **Comșa, D.; Ardevan, R.**, *Senatul Național Român din Ardeal (I)*, XX, 1983, p. 647.
397. **Idem**, *Senatul Național Român din Ardeal (II)*, XXI, 1984, p. 637.
398. **Idem**, *Senatul Național Român din Ardeal (III)*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 313.
399. **Comșa, D.; Comșa, M.**, *Periodizarea istoriei naționale în opera lui N. Iorga*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 625.
400. **Idem**, *Viziunea lui A.D. Xenopol asupra periodizării istoriei României*, 32, II, 1996, p. 441.
401. **Comșa, D.; Jude, M.M., Nicolae P. Rațiu și Augustin Rațiu**, *promotori ai idealului național*, 34, II, 1998, p. 325.
402. **Comșa, D.**, *Cronică selectivă a activității secțiilor de istorie ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în perioada 1990 – 1997*, 34, II, 1998, p. 457.
403. **Comșa, D.; Jude, M.M.**, *Reuniunea Meseriașilor Români din Turda în slujba idealului național*, 35 – 36, II, 1999, p. 141.
404. **COMȘA, Eugen**, *Une agglomération de type Starčevo dans l'Ouest de la Muntenie*, 32, 1995, p. 47.
405. **Idem**, *Morminte ale purtătorilor culturii Starčevo – Criș descoperite în Moldova*, 32, I, 1995, p. 245.
406. **Idem**, *Ritul și ritualul funerar al purtătorilor culturii Boian și Gumelnița din Muntenia*, 32, I, 1995, p. 257.
407. **Idem**, *Gesturi redată de figurinele neolitice din sudul României*, 33, I, 1996, p. 191.
408. **COMȘA, Maria**, *Câteva date referitoare la folosirea lutului ars și nears în ritualul funerar al unor morminte de incinerare din sec. VI – X de pe teritoriul României*, 33, I, 1996, p. 225.
409. **CORDOȘ, Nicolae**, *Problema industrializării în paginile revistei Economul din Blaj (1873 – 1880)*, III, 1966, p. 531.
410. **Cordoș, N.; Kovács, I.**, *Preocupări ale literaturii agrare românești în a doua jumătate a sec. XIX*, III, 1966, p. 291.
411. **Cordoș, N.; Teodor, P.**, *Activitatea economică a doctorului Pavel Vasici*, IV, 1967, p. 571.
412. **Cordoș, N.**, *Un plan de școală românească din anul 1828*, VI, 1969, p. 585.
413. **Idem**, *Protestul naționalităților din ianuarie 1898*, VIII, 1971, p. 661.
414. **Idem**, *Memorandul naționalităților*, IX, 1972, p. 255.
415. **Idem**, *Un profesor clujean – pionier al aeronauticii*, XI, 1974, p. 335.
416. **Idem**, *Plecarea lui Gustav Augustini de la "Tribuna"*, XII, 1975, p. 361.
417. **Cordoș, N.; Mîndruț, S.**, *Bibliographische Beiträge zum Thema Geschichte der rumänisch – serbisch – slowakischen Beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der rumänischen Geschichtsschreibung nach 1918 (I)*, XVII, 1980, p. 811.
418. **Cordoș, N.; Jude, M.M.**, *Petiția juriștilor români transilvăneni din 1880*, XVIII, 1981, p. 537.
419. **Cordoș, N.**, *Din istoricul elaborării și tipăririi "Replicii"*, XX, 1983, p. 187.
420. **Cordoș, N.; Jude, M.M.**, *Contribuții documentare referitoare la Emanuil Gojdu și fundația sa*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 573.
421. **Cordoș, N.**, *Societatea revoluționară română (1893 – 1894)*, 31, II, 1994, p. 313.
422. **Idem**, *Din activitatea organizatorică și de presă a PNR (1911)*, 32, II, 1996, p. 451.
423. **Cordoș, N.; Mândruț, S.**, *Bibliographische Beltraege zum thema geschichte der Rumanisch – Serbisch . Slowakischen beziehungen von 1821 bis 1918 im Spiegel der Rumaenischen Geschichtsschreibung nach 1918 (1980 – 1995)*, 33, II, 1997, p. 251.
424. **Cordoș, N.**, *O încercare de aplanare a crizei Partidului Național Român (1896)*, 35 – 36, II, 1999, p. 113.
425. **CORDUNEANU, Victoria Isabela**, *Oral history as a method for historical researches*, 35 – 36, II, 1999, p. 239.
426. **COSMA, Ela**, *Heinrich von Wlislöcki*, 31, II, 1994, p. 347.
427. **Idem**, *Ziarul Siebenbürger Bote în anii 1848 – 1849*, 33, II, 1997, p. 61.
428. **COSTEA, Florea**, *Așezarea dacică de la Copăcel (com. Hirseni, jud. Brașov)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 97.
429. **Idem**, *Construcții civile din așezarea dacică fortificată de la Râșnov – Cetate (jud. Brașov)*, 31, I, 1994, p. 185.

430. **COZA, Mihaela**, *Catalogul medaliilor și monedelor jubiliare din Muzeul de Istorie Aiud (I)*, 35 – 36, II, 1999, p. 279.
431. **COZĂRESCU, Epifanie**, Clocotici, O., *Muzeul medico – farmaceutic al Spitalului din Roman*, 34, II, 1998, p. 587.
432. **CRĂCIUN, Cornel**, *Cronică artistică și ilustrație grafică în revista "Societatea de Măine"*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 485.
433. *Idem*: M. Joray, *La sculpture moderne en Suisse*, vol. IV [R], 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 662.
434. *Idem*, *Viața culturală și reclama în Gherla și Huedin. Considerații privind perioada interbelică*, 31, II, 1994, p. 221.
435. *Idem*, *Reclama în paginile revistei Plaiuri săcelene (1934 – 1940)*, 32, II, 1996, p. 459.
436. *Idem*, *Viața culturală în presa românească interbelică din Tulcea*, 34, II, 1998, p. 341.
437. **CRĂCIUN, Florina**, *Aspecte privind forma și tehnologia de prelucrare a topoarelor din cupru*, 33, I, 1996, p. 155.
438. **CRÎȘAN, Eva**, *Un craniu trepanat din necropola scitică de la Cristești*, I, 1964, p. 79.
439. *Idem*, *Contribuție la studiul vaselor farmaceutice confecționate în manufactura de la Batiz*, III, 1966, p. 505.
440. *Idem*, *Un biberon hallstattian*, V, 1968, p. 405.
441. *Idem*, *Standurile de Holič ale colecției de istorie a farmaciei din Cluj*, VI, 1969, p. 577.
442. *Idem*, *Ex voto – uri anatomice de la Veii în Muzeul de Istorie Cluj*, VII, 1970, p. 489.
443. *Idem*, *Prima "Taxa pharmaceutica" (Lista de prețuri farmaceutice din Transilvania)*, X, 1973, p. 255.
444. *Idem*, *Prima "Taxa pharmaceutica" (Lista de prețuri farmaceutice din Transilvania) (II)*, XI, 1974, p. 219.
445. *Idem*, *Prima "Taxa pharmaceutica" (lista de prețuri farmaceutice din Transilvania) (III)*, XII, 1975, p. 265.
446. *Idem*, *Probleme specifice ale organizării expoziției într-un muzeu de istorie a farmaciei*, XIV, 1977, p. 645.
447. *Idem*, *Aspecte din asistența medicală a muncitorilor feroviari din sec. XIX*, XV, 1978, p. 461.
448. **CRÎȘAN, Ioan Horațiu**, *Morminte inedite din sec. III î.e.n. în Transilvania*, I, 1964, p. 87.
449. *Idem*, *Săpături și sondaje în valea mijlocie a Mureșului*, II, 1965, p. 39.
450. *Idem*, *Sanctuarul dacic de la Pecica*, III, 1966, p. 91.
451. *Idem*, *Despre agatârși*, IV, 1967, p. 439.
452. *Idem*, *Contribuții la problema unității culturii materiale daco – getice*, V, 1986, p. 21.
453. *Idem*, *Contribuții la problema lucrării podoabelor dacice*, VI, 1969, p. 93.
454. **Crîșan, I.H.**; Milea, Z., *Descoperiri celtice la Papiu Ilarian (jud. Mureș)*, VII, p. 65.
455. **Crîșan, I.H.**, *Necropola celtică de la Apahida*, VIII, 1971, p. 37.
456. *Idem*, *Descoperiri celtice de la Cluj, Petelea și Șeica Mică*, X, 1973, p. 39.
457. **CRÎȘAN, Viorica**, *Despre situația demografică din estul Transilvaniei în sec. II – I î.e.n.*, 26 – 30, I/I. 1989 / 93, p. 79.
458. **Crîșan, V.**; Lazarovici, Gh.; Maxim, Z., *Prospecțiuni arheologice de-a lungul drumului roman din zona orașului Gherla*, 31, I, 1994, p. 215.
459. **Crîșan, V.**, *Săpăturile de salvare de la Viștea – Păluta*, 31, I, 1994, p. 357.
460. **Crîșan, V.**; Ferenczi, Șt., *Așezarea dacică de la Merești (jud. Harghita). Cercetările arheologice din anii 1986 – 93*, 31, I, 1994, p. 377.
461. **Crîșan, V.**, *Așezările dacice din estul Transilvaniei în contextul schimburilor comerciale și a circulației monetare (sec. III a. Ch. – I p. Ch.)*, 32, I, 1995, p. 359.
462. *Idem*, *Așezarea dacică de la Sântimbru – Pomii verzi (jud. Harghita)*, 33, I, 1996, p. 360.
463. *Idem*, *Săpăturile de salvare din Cluj – Napoca, strada Prahovei nr. 12*, 33, I, 1996, p. 385.
464. **CSETRI, A.**; Kovács, I., *Repartizarea mașinilor agricole în Transilvania la sfârșitul sec. XIX*, IV, 1967, p. 265.
465. **CSETRI, Elek**; Mureșan, Fl., *Documente noi privind eoul revoluției franceze în Transilvania. Măsurile puterii centrale din primăvara anului 1793 și circulara episcopului ortodox Gherasim Adamovici*, 35 – 36, II, 1999, p. 33.
466. **CUCOȘ, Ștefan**, *Începuturile perioadei de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în zona subcarpatică a Moldovei*, XIX, 1982, p. 253.
467. **CULCER, Alexandru**; Winkler, I., *Vestigii romane de la Porolissum*, VII, 1970, p. 537.

468. **DAICOVICIU, Beatrice**, *Despre eliberarea ilegală a liților și a sclavilor la francii salieni*, III, 1966, p. 467.
469. **Idem**, *Mărturii apusene despre latinitatea și continuitatea românilor (sec. XV – XVIII)*, V, 1968, p. 203.
470. **Idem**, *Aspecte demografice în Cronica lui Grigore din Tours*, XIII, 1976, p. 279.
471. **Idem**, *Dispariția termenului "nobiles" în izvoarele merovingiene*, XIV, 1977, p. 305.
472. **Idem**, *Accepțiunile termenului "villa" în izvoarele merovingiene*, XVI, 1979, p. 593.
473. **Idem**, *Caracterul proprietății în epoca merovingiană*, XVII, 1980, p. 501.
474. **Idem**, *Persistența elementului păgîn la franci între sec. VI – VIII*, XXI, 1984, p. 175.
475. **DAICOVICIU, Constantin**, *Cuvînt înainte [despre volumul Muzeului]*, I, 1964, p. V.
476. **Daicoviciu, C.; Protase, D.**, *O diplomă militară din Dacia Porolissensis. Știri noi despre organizarea Daciei romane*, I, 1964, p. 163.
477. **Daicoviciu, C.**, *Coniuratus dacus*, II, 1965, p. 649.
478. **Idem**, *E Malva la Cioroiul Nou?*, II, 1965, p. 654.
479. **Idem**, *Tabula Imperii Romani. Drobeta – Romula – Sucidava*, II, 1965, p. 651.
480. **Daicoviciu, C.; Groza, L.**, *Diploma militară de la Tibiscum*, II, 1965, p. 135.
481. **Daicoviciu, C.**, *PCR, conducătorul destinelor istorice ale poporului român*, III, 1966, p. 1.
482. **Idem**, *Severus Alexander și provincia Dacia*, III, 1966, p. 153.
483. **Idem**, *Un nou Sacerdos Arae Augusti în Dacia*, IV, 1967, p. 469.
484. **Daicoviciu, C.; Daicoviciu, H.**, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, IV, 1967, p. 73.
485. **Daicoviciu, C.**, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, VI, 1969, p. 537.
486. **Idem**, *Rubobostes = Burebistas?*, VI, 1969, p. 459.
487. **Idem**, *Profesor Rudolf Egger [N]*, VI, 1969, p. 657.
488. **Idem**, *Pe marginea cărților*, VII, 1970, p. 125.
489. **Idem**, *"Romanitatea scitică" de la Dunărea de Jos*, VIII, 1971, p. 187.
490. **Idem**, *Corrigenda*, X, 1973, p. 611.
491. **DAICOVICIU, Hadrian**, *Addenda la "Așezările dacice din Munții Orăștiei"*, I, 1964, p. 111.
492. **Idem**, *Coson sau Cotiso?*, II, 1965, p. 107.
493. **Idem**, *"Regatul" lui Remaxos*, IV, 1967, p. 445.
494. **Idem**, *Dacii și civilizația lor în sec. I î.e.n. – I e.n.*, V, 1968, p. 51.
495. **Daicoviciu, H.; Glodariu, I.**, *Considerații asupra cronologiei așezării dacice de la Fețele Albe*, VI, 1969, p. 465.
496. **Daicoviciu, H.**, *Notes sur la première guerre dacique de Trajan*, VII, 1970, p. 109.
497. **Idem**, *Descoperiri monetare romane în Banatul secolului al XIX-lea*, VIII, 1971, p. 561.
498. **Daicoviciu, H.; Glodariu, I.; Piso, I.**, *Un complex de construcții în terase din așezarea dacică de la Fețele Albe*, X, 1973, p. 65.
499. **Daicoviciu, H.; Vlassa, N.**, *Considerații privind unele descoperiri arheologice din zona Cluj – Napoca*, XI, 1974, p. 5.
500. **Daicoviciu, H.; Piso, I.**, *Sarmizagetusa și războaiele marcomanice*, XII, 1975, p. 159.
501. **Daicoviciu, H.; Glodariu, I.**, *Puncte de reper pentru cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei*, XIII, 1976, p. 71.
502. **Daicoviciu, H.; Piso, I.**, *Inscripții din Sarmizegetusa*, XIII, 1976, p. 89.
503. **Daicoviciu, H.**, *recenzii în vol. XIII, 1976: I.I. Rusu, Inscripțiile Daciei romane, vol I, p. 651.; Publicațiile Muzeului Național*, p. 665.
504. **Idem**, *Un fragment ceramic cu inscripție de la Porolissum*, XIV, 1977, p. 201.
505. **Idem**, *Miscellanea epigraphica*, XV, 1978, p. 115.
506. **Idem**, *Între originalitate și adevăr*, XVI, 1979, p. 495.
507. **Idem, C. Daicoviciu**, *Retrospectivă Ion Berciu. Bibliografie selectivă*, XVI, 1979, p. 917.
508. **Idem**, *Le sanctuaire A de Sarmizegetusa Regia*, XVII, 1980, p. 65.
509. **Daicoviciu, H.; Alicu, D.**, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, XVIII, 1981, p. 59.
510. **Daicoviciu, H.**, *Moștenirea lui Vasile Pârvan*, XIX, 1982, p. 777.
511. **Daicoviciu, H.; Alicu, D.**, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)*, XIX, 1982, p. 59.
512. **Daicoviciu, H.**, *Gheorghe Matei (1900 – 1982) [N]*, XIX, 1982, p. 793.
513. **Idem**, *Un manuscris inedit a lui C. Daicoviciu*, XX, 1983, p. 705.
514. **Idem**, *Eugen Cizek, Néron, Fayard. [R]*, XX, 1983, p. 891.
515. **Idem**, *La romanisation de la province de Dacie*, XXI, 1984, p. 81.

516. Daicoviciu, H.; Alicu, D.; Cociș, S.; Diaconescu, Al.; Pop, C.; Opreanu, C.; Paki, A., *Săpăturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 26 - 30, I/2, 1989 /93, p. 409.
517. Daicoviciu, H.; Alicu, D.; Cociș, S.; Ilieș, C.; Meylan, Ch.; Paki, A.; Piso, I., *Săpăturile arheologice din 1983 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 31, I, 1994, p. 433.
518. **DAN, Mihail P.**, *Din istoria iobăgimii române transilvane. Iobagi români în Polonia în secolul XVI*, II, 1965, p. 345.
519. Dan, M.; Șchiopu, V., *Opinia publică din România față de acordul de la München și consecințele lui*, V, 1968, p. 311.
520. Dan, M.; Cordoș, N., *O încercare de colaborare politică româno - sîrbă în 1891*, VII, 1970, p. 637.
521. Dan, M., *Negustori clujeni la Cracovia în ultimul deceniu al sec. al XVI - lea*, VIII, 1971, p. 205.
522. Idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (I)*, XI, 1974, p. 151.
523. Idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (II)*, XII, 1975, p. 203.
524. **DANCU, Lidia**; Simion, S., *Aprecieri privind arta Daciei romane*, 31, I, 1994, p. 235.
525. **DASCĂLU, Nicolae**, *Poziția statelor din Africa, America și Asia față de războiul italo - etiopian (1935 - 1936) analizată de diplomația SUA*, 26 - 30, II, 1989 /93, p. 373.
526. **DAVID, Lucia**; Pinte, V., *Un monument funerar din Dacia Porolissensis*, III, 1966, p. 459.
527. David, L.; Mărghitan, L., *Monumente sculpturale de la Micia (I)*, V, 1968, p. 125.
528. **DAVIDESCU, M.**; Florescu, R., *Două plăci de la Drobeta reprezentînd cavalerii danubieni*, V, 1968, p. 491.
529. **DAWSON, Michael**, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa: Extra Muros 23 excavations 1982 - 1984. An interim opinion*, 26 - 30, I/2, 1989 - 1993, p. 401.
530. **DĂNILĂ, Ștefan**, *Un medalion funerar roman de la Ilișua (jud. Bistrița - Năsăud)*, X, 1973, p. 605.
531. **DĂRĂBANȚ, Maria**, *Ceramica dacică pictată cu motive vegetale, geometrice și zoomorfe*, XVI, 1979, p. 519.
532. **DEAC, A.**; Vajda, L., *1907 și Transilvania*, IV, 1967, p. 1.
533. **DEMBSKI, Günther**, *Keltische münze in Ostösterreich - Boier und Burebista*, 36, I, 1999, p. 51.
534. **DENES, István**; Ferenczi, I., *Investigarea unei porțiuni de limes din estul Daciei intracarpatică (între valea Homorodului Mic și defileul Oltului la Tușnad)*, 32, I, 1995, p. 393.
535. **DIACONESCU, Alexandru**, *Un fragment de stelă din Dacia Porolissensis cu reprezentarea banchetului funebru*, XVI, 1979, p. 545.
536. Idem, *Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificații ale castrului de la Gilău*, XXI, 1984, p. 145.
537. Idem, *Notă asupra terminologiei latine privind părțile componente ale clădirii comandamentului castrului auxiliar*, XXII - XXIII, 1985 /86, p. 459.
538. Idem, *Dacia under Trajan. Some observations on Roman tactics and strategy*, 34, I, 1997, p. 13.
539. Idem, *A bronze maenad from Sarmizegetusa*, 35, I, 1998, p. 77.
540. Idem, *Ornamenta dignitatis. Gradabzeichen und symbole des sozialen status bei den lokalen eliten von Dakien nach dem Aurelianismen rückzug*, 36, I, 1999, p. 203.
541. **DOMUȚA, Emil**, *Înființarea "Asociației pentru cultura poporului român din Maramureș" și activitatea sa în perioada 1860 - 1869*, XXI, 1984, p. 251.
542. **DORDEA, Ioan**, *Un manuscris din veacul al XVIII - lea despre producția și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș*, XVII, 1980, p. 567.
543. **DÖRNER, Anton E.**, *Epidemia de ciumă în scaunul Orăștiei în prima jumătate a secolului al XVIII - lea*, XX, 1983, p. 541.
544. Idem: *Rétyi Péter naplója*, [R], XX, 1983, p. 923.
545. Idem, *Statutul de breaslă al căruțașilor și fierarilor din Orăștie*, XXIV - XXV, 1987 /88, p. 643.
546. Idem, *Un statut de breaslă din 1807 al croitorilor din Orăștie*, 26 - 30, II, 1989 (93), p. 169.
547. **DÖRNER, Egon**, *Urme ale Legiunii a V - a Macedonica la Aradul Nou?*, VIII, 1971, p. 503.
548. **DRAGNE, Florea**, *Relațiile româno - cehoslovace (1918 - 1921)*, VI, 1969, p. 613.
549. **DRAGOMIR, Nicolae**; Lazarovici, Gh.; Timovan, I., *Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni*, XXIV - XXV, 1987 /88, p. 919.

550. **DRAGOMIR, Silviu;** Belu, S., *Voievozi, cnezi și crainici români din Munții Apuseni și din regiunea Bihorului în evul mediu*, II, 1965, p. 173.
551. **DRAGOTĂ, Gheorghe;** Pop, C., *Cupa romană de la Dumbrăvița*, 34, I, 1997, p. 575.
552. **DRĂGAN, Ioan**, *Un căpitan român pe frontul antiotoman: Ladislau Ficior de Ciula (? - 1492)*, XXII - XXIII, 1985 /86, p. 261.
553. **DRAGOI, Livia**, *Miklós Sikó, portretist din Transilvania (sec. XIX)*, XV, 1978, p. 481.
554. **DRĂMBĂREAN, Matei**, *Numere incizate pe materiale ceramice de la Apulum*, 34, I, 1997, p. 571.
555. **DUCULESCU, Victor**, *Sentința de la Viena: arbitraj sau dictat?*, 32, II, 1996, p. 37.
556. **DUDAȘ, Florian**, *Descoperiri monetare antice în Țara Zarandului*, XII, 1975, p. 135.
557. **DUMITRACHE, Mariana**, *Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș)*, 33, II, 1997, p. 283.
558. **DUMITRAN, Ana**, *Raporturile între doctrina protestantă și doctrina ortodoxă în sec. XVI - XVII în Transilvania*, 31, II, 1994, p. 23.
559. **Idem**, *Contribuții la studiul tipăriturilor românești din sec. XVI*, 32, II, 1996, p. 83.
560. **DUMITRAȘCU, Gheorghe;** Botoran, C., *Greva muncitorilor metalurgiști de la uzinele Ferdinand și Nădrag (martie 1939)*, IV, 1967, p. 321.
561. **DUMITRAȘCU, Sever;** Bader, T., *Așezarea dacică de la Medieșul Aurit*, IV, 1967, p. 107.
562. **Dumitrașcu, S.**, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, VI, 1969, p. 483.
563. **Dumitrașcu, S.;** Togan, G., *Săpăturile arheologice de la Boarta "Cetățuie" (jud. Sibiu)*, VIII, 1971, p. 423.
564. **DUMITRESCU, Constantin**, *Veac vechi, veac nou. Mărturii [R]*, XXII - XXIII, 1985 /86, p. 799.
565. **DUMITRESCU, Hortensia**, *Cercetări arheologice de la Tăulaș-Deva (I)*, XXI, 1984, p. 3.
566. **DUMITRESCU, Vladimir**, *Cu privire la platformele de lut ars ale locuințelor unor culturi neolitice*, V, 1968, p. 389.
567. **Idem**, *Plastica neolitică din așezarea de la Rast (jud. Dolj)*, XXIV - XXV, 1987 /88, p. 29.
568. **DUȚU, Alesandru**, *Anularea Dictatului de la Viena: cauza națiunii române*, 32, II, 1996, p. 69.
569. **EDROIU, Nicolae;** Gyulai, P., *Evoluția plugului în țările române în epoca feudală*, II, 1965, p. 307.
570. **Edroiu, N.**, *Prima istorie universală care vorbește despre răscoala lui Horea*, III, 1966, p. 491.
571. **Idem**, *Un izvor narativ transilvănean privind "răscoala holerei" din Slovacia de est (1831)*, IV, 1967, p. 549.
572. **Idem**, *Note de epigrafie româno - chirilică*, XII, 1975, p. 259.
573. **Idem**, *Note de epigrafie româno - chirilică (II)*, XIII, 1976, p. 393.
574. **Idem**, *Un sigiliu inelar cu inscripție slavonă în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj - Napoca*, XV, 1978, p. 311.
575. **Idem**, *Centenarul răscoalei lui Horea și publicistica română din Transilvania. Locul "Tribunei"*, XXI, 1984, p. 581.
576. **Idem**, *Posesiunile transilvănene ale lui Ștefan Răzvan, domnul Moldovei (1595), și ale văduvei sale, doamna Măriuca*, 26 - 30, II, 1989 /93, p. 513.
577. **Idem**, *David Prodan (1902 - 1992) [N]*, 26 - 30, II, 1989 /93, p. 667.
578. **Idem**, *Un ziar din Luxemburg (Journal Historique et Littéraire, 1785) despre răscoala lui Horea*, 31, II 1994, p. 279.
579. **Idem**, *Mihai Viteazul în contextul istoriei europene*, 32, II, 1996, p. 75.
580. **Idem**: recenzii în vol. 32, II, 1996: *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV - 1848)*, p. 603.; *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Orașul Iași*, p. 605.
581. **EGYED, A.**, *Marea industrie a morăritului în Transilvania în a doua jumătate a sec. XIX și începutul sec. XX*, II, 1966, p. 479.
582. **Idem**, *Unele caracteristici ale dezvoltării industriei în Transilvania la sfârșitul sec. XIX*, V, 1968, p. 251.
583. **Idem**, *Problema emigrării țărănimii din Transilvania la începutul sec. XX*, VII, 1970, p. 365.
584. **EMÖDI, Ioan**, *Descoperiri ale culturii Coțofeni și Baden în peșterile Iglița și Izbîndiș*, XXI, 1984, p. 405.
585. **Idem**, *Ceramica ornamentată cu șnur din peșterile de la Igrița și Izbîndiș (jud. Bihor)*, XXIV - XXV, 1987 /88, p. 485.
586. **Idem**, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în Peștera Ungurului (jud. Bihor)*, 34, I, 1997, p. 485.

587. **ENEA, C.** *Aspecte ale descompunerii armatei austro – ungare (dezertări și răscoale ale soldaților din Transilvania. 1914 – 1918)*, V, 1968, p. 275.
588. **Enea, C.; Botezan, L.** *Mișcări țărănești din județul Cluj în anii primului război mondial*, VIII, 1971, p. 341.
589. **FAUR, R.; Faur, V.** *Demersurile pentru constituirea Reuniunii învățătorilor români din Bihor (1888 – 1891)*, XVIII, 1981, p. 545.
590. **FAUR, Viorel**, *Manifestările românilor bihoreni din anul 1905 – expresie a reverimentului luptei lor pentru drepturi și libertate națională*, XX, 1983, p. 607.
591. **FAZAKAS, István**, *Norma Regia*, 33, II, 1997, p. 211.
592. **FENEȘAN, Costin**, *Un manuscris ardelean din a doua jumătate a sec. XVII*, VIII, 1971, p. 603.
593. **FERENCZI, Geza; Ferenczi, I.** *Săpăturile de salvare de la Doboșeni*, I, 1964, p. 39.
594. **Idem**, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (I)*, XII, 1975, p. 45.
595. **Idem**, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (II)*, XIII, 1976, p. 239 – 255.
596. **Idem**, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (III)*, XIV, 1977, p. 295.
597. **Idem**, *Cercetări de topografie arheologică în bazinul superior al Tîrnavei Mari între anii 1957 – 1970. Raport preliminar (II)*, XV, 1978, p. 85.
598. **Idem**, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957 – 1978. Raport preliminar (I)*, XVI, 1979, p. 411.
599. **Idem**, *Săpături noi în cetatea dacică de pământ de la Porumbenii Mari (jud. Harghita)*, XVIII, 1981, p. 387.
600. **Idem**, *Săpături arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita)*, XIX, 1982, p. 279.
601. **Idem**, *Încercări de înființare a unui muzeu local la Odorheul Secuiesc*, XX, 1983, p. 711.
602. **Idem**, *Se poate identifica hidronimul antic Sargetias cu râul Virghiș din estul Transilvaniei?*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 91.
603. **Idem**, *Contribuții la problema descifrării unor cuvinte scrise cu caractere runice maghiare și considerente asupra originii scrisului runic maghiar*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 161.
604. **Idem**, *Așezarea întărită din epoca bronzului de la Dealu (jud. Harghita)*, 32, I, 1995, p. 729.
605. **FERENCZI, Iulia; Ferenczi, I. Jr.; Ferenczi, I.** *Așezarea întărită feudal – timpurie de la Lăpușești (com Râșca, jud. Cluj) (Primele vestigii arheologice din interiorul Munților Gilăului)*, 31, 1994, p. 305.
606. **FERENCZI, ISTVÁN**, *Contribuții la cunoașterea așezării întărite din epoca hallstattiană de la Someșul Rece*, I, 1964, p. 67.
607. **Idem**, *Cimitirul scitic de la Ciumbrud (I)*, II, 1965, p. 77.
608. **Idem**, *Cimitirul scitic de la Ciumbrud (II)*, III, 1966, p. 49.
609. **Idem**, *Cimitirul scitic de la Ciumbrud (III)*, IV, 1967, p. 19.
610. **Idem**, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa – zisului "Limes Dacicus"*, V, 1968, p. 75.
611. **Idem**, *Cimitirul scitic de la Ciumbrud (IV)*, VI, 1969, p. 47.
612. **Idem**, *O descoperire slavă timpurie în Transilvania*, VII, 1970, p. 565.
613. **Idem**, *Cimitirul scitic de la Ciumbrud (V)*, VIII, 1971, p. 11.
614. **Idem**, *Contribuții la problema Limesului de vest al Daciei (II/1)*, IX, 1972, p. 387.
615. **Idem**, *Contribuții la problema Limesului de vest al Daciei (II/2)*, X, 1973, p. 545.
616. **Idem**, *Edith B. Thomas. Helme. Schikde. Dolche. Studien über römische – pannonische Waffenkunde*, [R.], X, 1973, p. 795.
617. **Idem**, *Contribuții la problema Limesului de vest al Daciei (II/3)*, XI, 1974, p. 23.
618. **Idem**, *Contribuții la topografia arheologică a văii Someșului (în sectorul Vad – Sîrduc)*, XIII, 1976, p. 37.
619. **Idem**, *Problema așezărilor civile dacice din Munții Orăștiei din punct de vedere geografic*, XIV, 1977, p. 73.
620. **Idem**, *Addenda. În legătură cu restaurarea statuetei "Venus de la Gilău"*, XIV, 1977, p. 171.
621. **Idem**, *Oppida. The Beginnings of Urbanisation in Barbarian Europe*, [R.], XVI, 1979, p. 873.
622. **Idem**, *Considerații în legătură cu castrele de marș romane din partea centrală a Munților Șurianu*, XVIII, 1981, p. 409.
623. **Ferenczi, I.; Petică, M.** *Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș (I)*, XIX, 1982, p. 557.
624. **Idem**, *Cercetări de topografie arheologică în județul Mureș (II)*, XX, 1983, p. 113.

625. Ferenczi, I.; Ursuț, D., *Cercetări de topografie arheologică privind drumul roman imperial Napoca – Porolissum (tronsonul Baciul – Șardu, jud. Cluj)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 213.
626. Ferenczi, I., *Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 171.
627. FIROIU, Dumitru V., *Locul Dietei de la Sibiu (1863 – 1864) în istoria politică a Transilvaniei*, XI, 1974, p. 271.
628. Idem, *Despre contribuția lui Alexandru Ioan Cuza la crearea dreptului României moderne*, XIII, 1976, p. 469.
629. Idem, *Drepturile și libertățile cetățenești în proclamațiile adoptate în timpul revoluției burghezo – democratice de la 1848 din cele trei țări române*, XIV, 1977, p. 445.
630. Idem, *Dreptul la organizare în Transilvania (1849 – 1918)*, XVII, 1980, p. 259.
631. FLOCA, Octavian; Valea, M., *"Villa rustica" și necropola daco – romană de la Cinciș*, II, 1965, p. 163.
632. Flocă, O., *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, V, 1968, p. 111.
633. FLOREA, Gelu, *Descoperiri de epocă dacică din județul Cluj*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 755.
634. Idem, *Ceramica dacică pictată cu motive vegetale și zoomorfe din Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1095.
635. Idem, *Archaeological observations concerning the Roman conquest of the area of the Dacian Kingdom's capital*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 33.
636. FLORESCU, Radu, *Cercetarea științifică în muzeu*, XX, 1983, p. 743.
637. FODOR, Ladislau, *Acțiuni de luptă ale muncitorilor ceferiști din Cluj în ianuarie – februarie 1933*, I, 1964, p. 287.
638. Idem, *Unele aspecte ale luptei muncitorimii pentru apărarea caracterului de clasă al sindicatelor în timpul ocupației hortyste în partea de nord a Transilvaniei*, XIV, 1977, p. 593.
639. FOLA, Nicolae Victor, *Mișcarea națională a românilor din zona Târnavei Mici între anii 1900 – 1918*, 33, II, 1997, p. 125.
640. FRENȚIU, Milton; Lazarovici, Gh., *Metode de clasificare automată în arheometrie*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 909.
641. FURDUI, Titus, *O tipăritură românească veche în care se află un autograf atribuit lui Popa Șapcă*, XVIII, 1981, p. 695.
642. Idem, *Două tipărituri în limba germană despre evenimentele din 1784 – 1785 din Transilvania (Contribuții la bibliografia românească veche)*, XX, 1983, p. 815.
643. Idem, *Cîteva aspecte istoriografice privitoare la "Cronica turcească" a studentului anonim de la Sebeș – Alba (Preliminarii la primul incunabul românesc)*, XXI, 1984, p. 771.
644. Idem, *Considerații la circulația Cazaniei lui Varlaam în ținuturile maramureșene*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 667.
645. GAGA, Lidia Maria, *Caracteristici ale gospodăriei tradiționale din sud – vestul României. Prelucrări la un studiu interdisciplinar*, 33, I, 1996, p. 239.
646. GALL, I., *Lupta muncitorimii din Transilvania, factor de seamă în pregătirea înfăptuirii unirii de la 1 decembrie 1918*, V, 1968, p. 293.
647. GARDA, Dezideriu, *Plugăritul în bazinul Giurgeului (sec. XVII–1848)*, XXI, 1984, p. 227.
648. Idem, *Aspecte ale structurii sociale a unor localități de pe valea superioară a Mureșului în sec. XVIII, XXII – XXIII*, 1985/86, p. 279.
649. Idem, *Evoluția relațiilor agrare în valea superioară a Mureșului*, XXIV–XXV, 1987/88, p. 657.
650. Idem, *Mediul geografic și evoluția socială în bazinul Giurgeului în sec. XVI – XVII*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 85.
651. GĂZDAC, Cristian, *Bronzuri romane de la Gherla*, 32, I, 1995, p. 401.
652. Idem, *Fighting style of the Roman cavalry in Dacia*, 34, I, 1997, p. 151.
653. Idem, *The monetary circulation and the abandonment of Dacia – a comparative study*, 35, I, 1998, p. 229.
654. GEOROCEANU, P.; Georoceanu, M.; Cheleşanu – Lisovschi, C., *Observații faunistice asupra mormintelor scitice din necropola de la Ozd*, XIII, 1976, p. 51.
655. Idem, *Studiu osteologic al unui schelet de cal dintr-un mormint avar din Transilvania*, XIV, 1977, p. 285.
656. Idem, *Cercetări asupra saunei din așezarea de la Cicău "Săliște"*, XV, 1978, p. 273.
657. GERMAN, Adina; German, I., *Mărturii despre Al. Vaida Voievod*, 35 – 36, II, 1999, p. 149.
658. GEORGHIEU, Dragoș, *Vasele binoclu – o interpretare etnoarheologică*, 33, I, 1996, p. 209.

641. FURDUI, Titus, *O tipăritură românească veche în care se află un*

659. **GHEORGHIU, Gabriela**, *Cisterna dacică de la Grădiștea de Munte*, 33, I, 1996, p. 375.
660. **GHERASIM, Dragoș**, *Semnele strămoșilor: rituri funerare și transmiterea lor în societatea cucuteniană*, 34, I, 1997, p. 727.
661. **GIURA, Lucian**; Stoica, M. *Aspecte privind viața și activitatea lui C. Diaconovich (1856 – 1923)*, XIX, 1982, p. 475.
662. **GIURAN, Valeriu**, *Momente din istoricul regimentului 5 Vânători (1896 – 1944)*, 34, II, 1998, p. 353.
663. **Idem**, *Veteranii pe drumul onoarei și jertfei (1941 – 1945) de la Nistru la Marea Azov (iulie 1941 – iulie 1942)*, [R], 35 – 36, II, 1999, p. 387.
664. **GHIURCĂ, Virgil**, *Încercare de identificare topografică a unor geme romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, 31, 1994, p. 223.
665. **Idem**, *Gemologia arheologică și resursele gemologice actuale din partea de nord a Munților Trascău*, 34, I, 1997, p. 829.
666. **GLODARIU, Eugenia**, *Din lupta maselor muncitoare clujene în preajma primului război mondial*, II, 1965, p. 523.
667. **Idem**, *Din activitatea societății Iulia a studenților români la Cluj*, V, 1968, p. 239.
668. **Idem**, *Biblioteci populare ale Astrei (I)*, VI, 1969, p. 347.
669. **Idem**, *Biblioteci populare ale Astrei (II)*, VII, 1970, p. 309.
670. **Idem**, *Din activitatea editorială a Astrei: Biblioteca populară a Asociațiunii*, VIII, 1971, p. 311.
671. **Idem**, *Un moment din viața Astrei: modificarea statutelor (1897)*, IX, 1972, p. 277.
672. **Glodariu, E.; Cordoș, N.**, *Reuniunea soldaților români din Cluj*, X, 1973, p. 389.
673. **Glodariu, E.**, *Societăți culturale românești din monarhia austro – ungară și Academia Română*, XI, 1974, p. 284.
674. **Idem**, *Despărțământul Cluj al Astrei (1870 – 1914)*, XII, 1975, p. 373.
675. **Idem**, *Înființarea, organizarea și activitatea culturală desfășurată de societatea Petru Maior a studenților români din Budapesta*, XIII, 1976, p. 505.
676. **Idem**, *Contribuția societății Petru Maior la mișcarea cultural – națională a românilor din Austro – Ungaria*, XIV, 1977, p. 505.
677. **Idem**, *Aportul femeilor din Transilvania la mișcarea memorandistă*, XV, 1978, p. 501.
678. **Idem**, *Activitatea secției române a Federațiunii internaționale a studenților Corda Fratres*, XVI, 1979, p. 699.
679. **Idem**, *Participarea tineretului universitar român din Austro – Ungaria la mișcarea memorandistă*, XVII, 1980, p. 313.
680. **Idem**, *Opoziția față de proiectul Legii votului plural, aspect al luptei pentru votul universal în anul 1908*, XVIII, 1981, p. 227.
681. **Idem**, *Elena Pop Hossu – Longin și mișcarea feministă din Transilvania*, XIX, 1982, p. 487.
682. **Idem**, *Unele considerații privind mișcarea feministă din Transilvania (a doua jumătate a sec. XIX – începutul sec. XX)*, XX, 1983, p. 231.
683. **Idem**, *Ana Maria Ardos (1935 – 1983)*, [N], XX, 1983, p. 943.
684. **Idem**, *Considerații privind implicarea Astrei în mișcarea național – politică a românilor din Transilvania*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 287.
685. **Idem**, *Mărturie privind poziția tinerimii române universitare din Austro – Ungaria față de dualism*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 695.
686. **Idem**, *Opinia publică internațională și aspirațiile românilor reflectate în ziarul "La Roumanie" (1918)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 297.
687. **Glodariu, E.; Stan, C.I.**, *Congresele națiunilor asuprite din Austro – Ungaria și rolul lor în lupta pentru independență și unitate națională*, 31, II, 1994, p. 161.
688. **Glodariu, E.**, *Casina română din Cluj*, 32, II, 1996, p. 297.
689. **Glodariu, E.; Stan, C.I.**, *Contribuții ale studenților români la Marea Unire din 1918*, 33, II, 1997, p. 107.
690. **Glodariu, E.**, *Congresele studențești – foruri de exprimare a solidarității și unității naționale*, 34, II, 1998, p. 97.
691. **Idem**, *Sărbătorirea zilei de 3/15 mai 1848 – prilej de afirmare a identității naționale*, 35 – 36, II, 1999, p. 123.
692. **GLODARIU, Ioan**, *În legătură cu "torna, torna, fratree"*, I, 1964, p. 483.
693. **Idem**, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane*, II, 1965, p. 119.
694. **Idem**, *Un altar votiv roman în Muzeul de Istorie Cluj*, II, 1965, p. 667.
695. **Idem**, *Legio IV Flavia Felix în Dacia*, III, 1966, p. 429.
696. **Idem**, *Două fiare de plug de la Bicfalău*, IV, 1967, p. 471.

697. Idem, *Lei funerari romani la Valea Singeorgiului*, IV, 1967, p. 473.
698. Idem, *Tezaurul dacic de la Sărmășag*, V, 1968, p. 409.
699. Idem, *Bemerkungen über eine Dakerkönig*, VII, 1970, p. 501.
700. Idem, *Considerații asupra circulației monedei străine în Dacia (sec. II î.e.n. – I î.e.n.)*, VIII, 1971, p. 71.
701. Idem, *Așezarea dacică și daco – romană de la Slimnic*, IX, 1972, p. 119 – 129.
702. Idem, *Un atelier de făurire de la Sarmizegetusa dacică*, XII, 1975, p. 107 – 134.
703. Idem, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei*, XIV, 1977, p. 95.
704. Idem, *Considerații privind organizarea statului dac*, XVII, 1980, p. 433.
705. Idem, *O nouă carte închinată civilizației dacice [R]*, XVII, 1980, p. 873.
706. Idem, *Sistemul defensiv al statului dac și întinderea provinciei Dacia*, XIX, 1982, p. 23.
707. Idem, *Cetatea de la Căpîlna în sistemul defensiv al statului dac*, XX, 1983, p. 59.
708. Idem, *"Brățările" cu nodozități Latene târzii în Dacia*, XXI, 1984, p. 63.
709. Idem, *Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 91.
710. Idem, *Reflexii asupra unei recenzii [R]*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 783.
711. Idem, *Opinii privitoare la stratificarea societății dacice (sec. I î.e.n. – I e.n.)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 537.
712. Idem, *Sarmizegetusa Regia durant le règime de Trajan*, 26 – 30, I/1, 1989 / 93, p. 19.
713. Idem, *Addenda aux Points de repère pour la chronologie des citadelles et des établissements daciques des Monts d'Orăștie*, 32, I, 1995, p. 119.
714. Idem, E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, [R], 34, I, 1997, p. 889.
715. **GOGALTAN, Florin**, *Săpături de salvare la Tureni. Carieră, jud. Cluj*, 26, 30, I/2, 1989 / 93, p. 365.
716. **GOLDENBERG, Samuel**, *Despre vama (vigesima) Sibiului în sec. XVI*, II, 1965, p. 673.
717. Goldenberg, S.; Belu, S., *Două registre privind postăvăritul și comerțul cu postav la Brașov în sec. XVI*, IV, 1967, p. 127.
718. Idem, *Registrul producției și comerțul cu postav de la Brașov din 1576 – 1582*, VI, 1969, p. 565.
719. Idem, *Registrul producției și comerțul cu postav de la Brașov din 1576 – 1582 (II)*, IX, 1972, p. 533.
720. Goldenberg, S., *Aprovizionarea și politica de prețuri a unor orașe din Transilvania în sec. XVI – XVII*, XVII, 1980, p. 199.
721. **GOSTAR, Nicolae**, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, V, 1968, p. 471.
722. Idem, *Inscripțiile din castrul roman de la Orăștioara de Sus*, VI, 1969, p. 493.
723. **GROSS, Lidia**, *Convergențe transilvane [R]*, 31, II, 1994, p. 381.
724. **GROZA, Horațiu**, *Despre ridicarea și dezvelirea statuii doctorului Ioan Rațiu din Turda*, 34, II, 1998, p. 396.
725. **GROZA, Liviu**, *Două interesante descoperiri arheologice din județul Caraș – Severin*, XIII, 1976, p. 1.
726. Groza, L.; Wollmann, V., *Două inscripții romane din zona Caransebeș*, XIII, 1976, p. 163.
727. Groza, L., *Un bănățean participant la războiul de independență: căpitanul Moise Groza*, XIV, 1977, p. 469.
728. Idem, *Unele aspecte privind organizarea regimentului grăniceresc din Caransebeș*, XV, 1978, p. 447.
729. Idem, *Participarea grănicerilor bănățeni la războaiele împotriva lui Napoleon*, XVII, 1980, p. 577.
730. Idem, *Testamentul generalului Ion Drăgălina*, XVIII, 1981, p. 575.
731. Idem, *Participarea generalului Mihail Trapșa la lupta de la Custozza (1866)*, XIX, 1982, p. 429.
732. Idem, *Mărturie documentare privind colaborarea dintre Gheorghe Barițiu și generalul Mihail Trapșa*, XX, 1983, p. 593.
733. Idem, *Adeziunea unor cetățeni din România la lupta generalului Traian Doda pentru emanciparea națională a românilor din Transilvania și Banat (1890)*, XXI, 1984, p. 629.
734. Idem, *Scrisori de adeziune adresate generalului Traian Doda în câteva comune transilvănene*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 727.
735. Idem, *Blazonul de cavaler al generalului Mihail Trapșa*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 591.
736. Idem, *Statutul pentru înființarea Bibliotecii Asociației Învățătorilor din regimentul grăniceresc Caransebeș*, 31, II, 1994, p. 301.
737. **GUDEA, Nicolae**, *Ceramica dacică din castrul roman de la Bologa (jud. Cluj)*, VI, 1969, p. 503.

738. **Idem**, *O cărămidă cu stampilă din sec. IV la Șvinița*, VII, 1970, p. 555.
739. **Idem**, *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*, VIII, 1971, p. 507.
740. **Idem**, *Inscripții și ștampile tegulare din castrul roman de la Bologa*, IX, 1972, p. 413.
741. **Idem**, *O locuință rustică din epoca romană de la Gornea*, X, 1973, p. 569 – 593.
742. **Idem**, *Tezaurul monetar de la Răcășdia*, XII, 1975, p. 183.
743. **Idem**, S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre*, [R], XVI, 1979, p. 893.
744. Gudea, N.; Alicu, D.; Branga, N., *Aspecte și permanențe traco – romane*, [R], XVII, 1980, p. 879.
745. Gudea, N., *Tezaurul monetar de la Răcășdia din sec. IV e.n. (II)*, XVIII, 1981, p. 483.
746. **Idem**: Eszter Vágó, István Bona, *Die Gräberfelder von Intercisa*, [R], XVIII, 1981, p. 733.
747. **Idem**: recenzii în vol. XIX, 1982: Judith Topál, *The Southern Cemetery of Matrica*, p. 749.; András Mócsy, *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*, p. 750.; Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, p. 752.
748. **Idem**, *Cîteva observații și note critice cu specială privire la partea istorică a monografiei Etnogeneza românilor de I.I. Rusu*, [R], XX, 1983, p. 903.
749. **Idem**, *Despre un vas de sticlă din castrul roman de la Bologa*, XXI, 1984, p. 531.
750. **Idem**: R. Merkelbach, *Mithras* [R], XXII – XXIII, 1985 /86, p. 790.
751. **Idem**, *Despre ceramica glazurată panonică (sec. IV e.n.)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 545.
752. **Idem**: recenzii în vol. XXIV – XXV, 1987 /88: *Matronen und verwandte Gottheiten*, p. 1176.; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajan. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donau in der Hohen Kaiserzeit*, p. 1177.; S. Soproni, *Die letzte Jahrzehnte des Pannonischen Limes*, p. 1178.
753. **Idem**, *Über eine Tonform von Barboși mit der Darstellung einer eselköpfigen menschlichen Gestalt. Beiträge zur Kenntnis des frühen Christentums in der Provinz Moesia Inferior*, 32, I, 1995, p. 149.
754. **Idem**: recenzii în vol. 32, I, 1995: D. Knopp, *Die römische Inschriften Dakiens in Siebenbürgischen Unteralt – Zibinbecken und ihr geschichtlicher Hintergrund*, p. 861.; A. Faber, *Das römische Auxiliarkastell und der vicus von Regensburg – Kumpfmühl*, p. 873.
755. **Idem**, *Die Nordgrenze der Provinz Moesia Superior in der Zeit des Bestehens Dakiens (106 – 275 n. Chr.)*, 33, I, 1996, p. 49.
756. **Idem**, *Cîteva observații în legătură cu procesul de romanizare. III. Romanizarea numelor de plante în provinciile dacice (În legătură cu cartea Tereziei B. Tătaru)*, 33, I, 1996, p. 115.
757. **Idem**, *Note de lectură. III. Despre armata romană în provinciile dacice*, 33, I, 1996, p. 169.
758. **Idem**, *Note epigrafice. IV. Inscripții gnostice*, 33, I, 1996, p. 179.
759. **Idem**, *Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis. 5. Die Cohors I Hispanorum quingenaria equitata*, 34, I, 1997, p. 61.
760. **Idem**, *Limes or strategy? Critical notes on E.N. Lutvak's work The grand strategy of the Roman Empire from the first century AD to the third*, 34, I, 1997, p. 213.
761. **Idem**, *Römische Drehmühlen von Porolissum und aus den Römerkastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis*, 34, I, 1997, p. 229.
762. **Idem**, *Buchbesprechung: Chr. Unz, E. Deschler – Erb, Katalog der Militaria aus Vindonissa*, [R], 35, I, 1998, p. 267.
763. **Idem**: J. Napoli, *Recherches sur les fortifications*, [R], 36, I, 1999, p. 265.
764. **GUI, Daniela**, *Viața mondenă și intimitatea în pictura lui Th. Aman*, 33, II, 1997, p. 337.
765. **GUMĂ, Marian**, *O nouă descoperire hallstättiană timpurie la Moldova Nouă*, XVI, 1979, p. 481.
766. **Idem**, *O nouă contribuție arheologică la studiul manifestărilor religioase ale geto – dacilor*, XVIII, 1981, p. 45.
767. **GÜNDISCH, Konrad G.**, *Cel mai vechi registru de socoteli al orașului Bistrița (1461, 1462)*, XIV, 1977, p. 337.
768. **GYÉMÁNT, Ladislau**, *O tipăritură românească necunoscută din vremea războiului ruso – austro – turc din anii 1787 – 1792*, XV, 1978, p. 411.
769. **GYÖRGY, Enikő**, *Die namengebung der sklaven und freigelassenen im Römischen Dakien*, 36, I, 1999, p. 111.
770. **GYULAI, Paul**, *Un inventar iobăgesc din anul 1676*, II, 1965, p. 685.
771. **Idem**, *Un trior – ciur din 1798 construit la Cluj*, III, 1966, p. 497.

772. **Idem.** *Trei călimări medievale în Muzeul de Istorie Cluj*, IV, 1967, p. 543.
773. **Idem.** *Expresia "bani păgini" în documente din sec. XVI*, VI, 1969, p. 553.
774. **Idem.** *Izvoarele și istoriografia privind tehnica și organizarea militară în Europa centrală și Transilvania (sec. XVI – XVII)*, IX, 1972, p. 179.
775. **Idem.** *Inventarul cetății Oradea la 1632*, X, 1973, p. 666.
776. Gyulai, P.; Pap, F.; Palkó, A., *Atelier de falsuri monetare în cetatea Lita*, XX, 1983, p. 521.
777. **HAINES, Ben.** *A point of view about the Museum of History of Medicine and Pharmacy*, 34, II, 1998, p. 573.
778. **HALASU, Adriana.** *O siglă de meșter – doi argintari transilvăneni din sec. XVII*, XV, 1978, p. 359.
779. **Idem.** *Contribuții la problema morfologiei unor piese de argintărie feudală*, XVI, 1979, p. 271.
780. **HANGA, Vladimir.** *Valoarea prezentă a eposului homeric*, 33, I, 1996, p. 163.
781. **Idem.** *Pași spre cunoașterea omului. De la sofisti la Socrate*, 34, I, 1997, p. 469.
782. **HARTUCHE, N.**, *Cercetări arheologice la Brad (jud. Hunedoara)*, VI, 1969, p. 439.
783. **HATEGAN, Ioan.** *O controversă istorică legată de incursiunea otomană în Banat în anul 1415*, XVII, 1980, p. 531.
784. **Idem.** *Filippo Scolari și Iancu de Hunedoara, promotori ai latinității românilor în conștiința europeană a sec. XV*, XVIII, 1981, p. 163.
785. **Idem.** *Populație și habitat în Banatul sec. XVIII – XIX*, 32, II, 1996, p. 151.
786. **HAGAN, Trofin.** *Contribuția sindicatelor revoluționare conduse de PCR în sprijinul frontului antihitlerist*, I, 1964, p. 441.
787. **Idem.** *Lupta sindicatelor sub conducerea PCR pentru îmbunătățirea condițiilor materiale ale oamenilor muncii (6 martie 1945 – 30 decembrie 1947)*, II, 1965, p. 609.
788. **Idem.** *Contribuția minerilor din Valea Jiului la refacerea economiei naționale (1945 – 1947)*, IV, 1967, p. 389.
789. **Idem.** *Contribuția socialiștilor români la înfăptuirea unirii Transilvaniei cu România*, V, 1968, p. 609.
790. **Idem.** *Minerii din Maramureș în procesul de reorganizare politico – profesională și sprijinire a frontului antihitlerist*, XIV, 1977, p. 613.
791. **Idem.** *Minerii din Maramureș în procesul refacerii economiei naționale (1945 – 1947)*, XV, 1978, p. 633.
792. **HICA, Ioana; Blăjan, Mihai.** *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș (jud. Alba)*, X, 1973, p. 441.
793. **Hica-Cimpeanu, I.; E. Garami, I. Kovrig, I. Gy. Szabó, Gy. Török.** *Avar Finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*, [R], XIII, 1976, p. 663.
794. **Idem.** *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca*, XIV, 1977, p. 221.
795. **Idem.** *Un grup de morminte de sec. VII e.n. de la Iclod (jud. Cluj)*, XV, 1978, p. 287.
796. **Idem.** *Riturile funerare în Transilvania de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. până în secolul al V-lea e.n.*, XVI, 1979, p. 157.
797. **Idem.** *Din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly*, XVII, 1980, p. 653.
798. **Idem.** *Din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly. Unele și arme romane din zona Ilișua – Cristești*, XIX, 1982, p. 593.
799. **Idem.** *recenzii în vol. XIX. 1982: A. Kiss.* *Avar Cemeteries in County Baranya*, p. 763.; *Eva Garam.* *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, p. 764.
800. **Idem.** *Din colecțiile Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Donația Torma Károly. O mască de lut din zona Ilișua Cristești*, XX, 1983, p. 755.
801. **HOREDT, Kurt.** *În legătură cu monumentul de la Adamklissi*, III, 1966, p. 423.
802. **Idem.** *Cu privire la locul de descoperire a sabiei de la Morești*, IV, 1967, p. 509.
803. **Idem.** *Interpretări arheologice*, V, 1968, p. 419.
804. **Idem.** *Datarea tezaurului de la Pietroasa*, VI, 1969, p. 549.
805. **Horedt, K.; Protase, D.**, *Tezaurul de aur din epoca migrațiilor de la Cluj Someșeni*, VII, 1970, p. 186.
806. **Horedt, K.**, *Zur Deutung des Grabfeldes von Soporul de Cimpie*, VIII, 1971, p. 583.
807. **Idem.** *K. Koloman Keresztes (1887 – 1980)* [N], XVII, 1980, p. 919.
808. **HRISTODOL, Gheorghe.** *Dobrogea și Marea în publicistica transilvăneană la sfârșitul sec. XIX*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 599.
809. **HÜGEL, Peter; Pop, C.**, *Despre două piese figurate din Muzeul Județean Arad*, 34, I, 1997, p. 585.

810. **HUSAR, Adrian.** *The celtic gods in Roman Dacia*, 32, I. 1995, p. 85.
811. **IAMBOR, Petru.** *În legătură cu localizarea cetății Sînmiclăuș (Turda)*, XIV, 1977, p. 309.
812. Iambor, P.; Pap, Fr.. *Tezaurul monetar din sec. XVI – XVII de la Cluj – Napoca*, XV, 1978, p. 331.
813. Iambor, P.. *Nobilii de la Dăbica și relațiile lor cu Țara Românească în veacul al XIV –lea, XVI, 1979, p. 215.*
814. Iambor, P.; Matei, Șt.. *Incinta fortificată de la Cluj – Mănăstur (sec. IX – XIV)*, XVI, 1979, p. 599.
815. Iambor, P.. *Contribuții documentare privind unele așezări românești din vestul țării la începutul feudalismului*, XVII, 1980, p. 159.
816. Iambor, P.; Matei, Șt.; Halasu, A.. *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj – Mănăstur, XVIII, 1981, p. 129.*
817. Iambor, P.. *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, XIX, 1982, p. 75.
818. Idem: K.H. Gyürky. *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*, [R]. XIX, 1982, p. 767.
819. Idem. *Cîteva observații privind cercetarea arheologică a așezărilor rurale din Transilvania din perioada feudalismului timpuriu*, XX, 1983, p. 499.
820. Iambor, P.; Matei, Șt. *Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj – Mănăstur*, XX, 1983, p. 131.
821. Iambor, P.; Pop, I.A.. *Familia nobiliară Arca din Țara Hațegului (sf. sec. XV – încep. sec. XVI)*, XXI, 1984, p. 211.
822. Iambor, P.: recenzii în vol. XXI, 1984: Kiss A., *Baranya megye X – XI századi sirleletei*, p. 839.; I. Holl, N. Paradi. *Das mittelelterliche Dorf Sarvaly*, p. 841.; M. D.Matei, E. Emandi. *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și bazinul Șomuzului Mare (sec. XI – XVII)*, p. 843.
823. Iambor, P.. *Vase cu gît canelat descoperite în așezările feudale timpurii din Transilvania*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 589.
824. Idem. *Izvoare istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX – XIII*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 11.
825. Idem. *Propuneri în Dieta de la Cluj din 1790 – 1791 pentru îmbunătățirea economiei agrare*, 33, II, 1997, p. 193.
826. Idem. *Nobilii din neamul Cenad (sec. XIII – XVII)*, 34, II, 1998, p. 29.
827. Idem. *Contribuții la genealogia și blazonul familiei Sina*, 35 – 36, II, 1999, p. 63.
828. **IANCU, Gheorghe.** *Activitatea Consiliului Dirigent privind reglementarea comerțului și aprovizionării populației (1918 – 1920)*, XV, 1978, p. 545.
829. Idem. *Contribuții la istoricul asigurărilor muncitorești din România (1918 – 1920)*, XX, 1983, p. 639.
830. Iancu, Gh.; Sabău, N.. *Artă bizantină în corespondența lui Octavian Smigelschi cu Valeriu Braniște*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 855.
831. Iancu, Gh.. *Înființarea Teatrului Național din Cluj (1919)*, 26 – 30, 1989 – 1993, p. 345.
832. **IAROSLAVSCHI, Eugen.** *Cuptoarele pentru redus minereu de fier de la Șoșdea, jud. Caraș – Severin*, XIII, 1976, p. 231.
833. Iaroslavschi, E.; Roșu, P.. *Cîteva noi așezări dacice pe Valea Cucuiușului*, XIV, 1977, p. 81.
834. Iaroslavschi, E.; Lazarovici, Gh.. *Așezări de secolul IV în sudul Banatului*, XV, 1978, p. 255.
835. Idem. *Vestigii arheologice din bazinul Carașului*, XVI, 1979, p. 447.
836. Iaroslavschi, E.. *Studiu comparativ asupra compoziției fierului antic (rezultate preliminare)*, XVIII, 1981, p. 405.
837. Idem. *Despre cîteva podoaabe dacice dintr-un muzeu britanic*, XIX, 1982, p. 271.
838. Idem. *Inventarul sanctuarului A de la Sarmizegetusa Regia*, XX, 1983, p. 371.
839. Idem. *Inventarul sanctuarului mic rotund de la Sarmizegetusa Regia*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 453.
840. Idem. *Vestiges romains dans la zone de la Sarmizegetusa Dace*, 26 – 30, V/1, 1989 /93, p. 27.
841. Idem. *Opinii privind Soarele andezit de la Sarmizegetusa Regia*, 31, 1994, p. 49.
842. Idem. *Conduits et citernes d'eau chez les daces des Monts d'Orăștie*, 32, I, 1995, p. 135.
843. Idem. *Tratamente anticorozive asupra fierului dacic*, 33, I, 1996, p. 441.
844. Idem. *Vases daciques en fer aux anses en forme d'oiseaux*, 34, I, 1997, p. 511.
845. Idem. *Crăpis dacice*, 35, I, 1998, p. 37.
846. **IDICEANU, Dorina.** *Cercetarea și tratamentul unei lucrări de pictură în tempera din sec. XVI*, XXI, 1984, p. 717.
847. **IGNA, Aurelia.** *Restaurarea și conservarea unui fragment de leasă*

- dacică de la Șercaia, jud. Brașov, XV. 1978, p. 653.
848. Igna, A.; Kiss, Șt., Rădulescu, D., Drăgan – Bularca, M., *Evidențierea biodeteriorării unor monumente de piatră din incinta Muzeului de istorie al Transilvaniei, prin activități enzimactice*, XV. 1978, p. 659.
849. Igna, A., *Conservarea unor resturi lemnoase și textile, carbonizate, descoperite într-o locuință dacică*, XVI. 1979, p. 769.
850. Igna, A., Petrescu, I., *Analiza resturilor lemnoase provenind din cella vinaria de la Potaissa*, XVI. 1979, p. 773.
851. Igna, A.; Ioniță, I., *Cercetări privind utilizarea unor fungicide pentru tratarea obiectelor de muzeu realizate din piele și blană*, XVII. 1980, p. 753.
852. Igna, A.; Atudorei, V., *Considerații asupra aeromicroflorei expoziției de bază și a depozitelor Muzeului de istorie al Transilvaniei*, XIX. 1982, p. 709.
853. Igna, A., *Investigațiile biologice în serviciul cercetării arheologice (IV)*, XX. 1983, p. 853.
854. Igna, A.; Tămaș, R.; Stănescu, E., *Influența unor produse chimice asupra insectelor implicate în deteriorarea textilelor de muzeu*, XX. 1983, p. 881.
855. Igna, A., *Probleme ale conservării și restaurării faunei mumificate*, 26 – 30, I/1. 1989/93, p. 515.
856. Igna, A.; Atudorei, V., *Aeromicroflora bacteriano a muzeelor și implicațiile ei în biodeteriorare*, 31, I. 1994, p. 583.
857. Igna, A.; Tomescu, N., *Aspecte privind biologia și comportamentul hrănirii la specia Anthrenus Scrophulariae L.*, 31, 1994, p. 593.
858. IGNAT, Doina, *Contribuții la cunoașterea neoliticului din Bihor*, X. 1973, p. 477.
859. Ignat – Sava, Doina, *Probleme ale neoliticului din nord – vestul României*, XIV. 1977, p. 13.
860. Idem, *Despre mormintele și ofranda funerară din preistoria Bihorului*, 32, I. 1995, p. 269.
861. ILIEȘ, Constantin, *Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVIII. 1981, p. 413.
862. ILOVAN, V.; Tanco, T., *Atitudinea social – democratică și a populației săsești din județul Bistrița – Năsăud față de actul unirii Transilvaniei cu România*, XVII. 1980, p. 323.
863. IMHREH, Ștefan; Pataki, I., *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570 – 1610)*, IV. 1967, p. 153.
864. Imhreh, Șt.; Mureșan, C., *Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfârșitul sec. XVIII*, V. 1968, p. 215.
865. Imhreh, Șt., Pataki, I., *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (II) (1570 – 1610)*, VI. 1969, p. 187.
866. IOAN, Mircea, *Tipărituri apărute la Blaj în primii 25 de ani de activitate a tipografiei (1747 – 1771), relevante de un document de epocă*, XIX. 1982, p. 687.
867. IONESCU, Ion, *Simboluri paleocreștine din sec. II – III pe unele monumele funerare din Dacia romană*, 31, I. 1994, p. 241.
868. IONESCU, Toader, *Probleme ale dezvoltării economiei Transilvaniei în viziunea unor intelectuali români (1850 – 1900)*, XXIV – XXV. 1987/88, p. 353.
869. Idem, *Concepția dirijistă a lui Mitiță Constantinescu privind crearea și dezvoltarea complexului economic național românesc*, 26 – 30, II. 1989/93, p. 327.
870. IONESCU SAINT-CYR, Alexandru, *Armata română între deznădejdea retragerii și speranța revenirii*, 32, II. 1996, p. 33.
871. IONIȚĂ, Elisabeta, *Din activitatea progresistă, democratică, antifascistă a femeilor universitare în perioada interbelică. Prezențe active a universităților clujene*, XX. 1983, p. 695.
872. IRIMIEȘ, Dumitru, *Semnificația istorico – etnografică a unor recente descoperiri*, 32, II. 1996, p. 359.
873. ISAC, Adriana, *Un akinakes de la Cincșor (jud. Brașov)*, 31, I. 1994, p. 179.
874. ISAC, Dan, *Juppiter Sarapis la Potaissa*, VII. 1970, p. 549.
875. Idem, *O reprezentare a lui Juppiter Dolichenus de la Ilișua*, VIII. 1971, p. 571.
876. Idem, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Juppiter "Verospî"*, XI. 1974, p. 61.
877. Idem, *Helenius și Saciro de la Westerndorf. Considerații asupra unui vas "terra sigillata" de la Orșova*, XIII. 1976, p. 169.
878. Isac, D.; Bărbulescu, M., *Atestări ale parcelor pe teritoriul Daciei romane*, XIII. 1976, p. 177.
879. Isac, D.; Géza Alföldy, *Noricum*, [R]. XIII. 1976, p. 657 – 661.
880. Idem, *Venus de la Gilău. Aspecte de iconografie romană provincială*, XIV. 1977, p. 163.

881. Idem. *Monede postareliene de la Gilău*, XV, 1978, p. 251.
882. Idem. *Ala Siliana C. R. torquata et armillata în Dacia*, XVI, 1979, p. 39.
883. Idem. *Importuri de terra sigillata la Napoca*, XVII, 1980, p. 467.
884. Isac, D.; Diaconescu, Al., *Aspecte ale artei provinciale romane la Gilău*, XVII, 1980, p. 115.
885. Isac, D.; Diaconescu, Al.; Opreanu, C., *Porta principalis dextra a castrului de la Gilău*, XVIII, 1981, p. 85.
886. Idem. *Principia castrului de la Gilău*, XX, 1983, p. 85.
887. Isac, D., *Gestempelte Keramik aus den römischen Kastellen von Gilău und Căseiu*, 34, I, 1997, p. 389.
888. IUGULESCU, C., *Les expositions locales et occasionnelles d'histoire de la pharmacie, leur rôle*, 34, II, 1998, p. 583.
889. IVĂNUȘ, Dan, *Sigilii ale asociațiilor meșteșugărești din colecția Muzeului de Istorie Sibiu*, 33, II, 1997, p. 319.
890. IZSAK, Sámuel, *Antecedentele organizatorice ale înființării spitalului public din Cluj (1818) și dezvoltarea ulterioară a acestei instituții*, IX, 1972, p. 603.
891. Idem, *Farmaciiști români din Transilvania și Banat (studiu preliminar)*, XIX, 1982, p. 463.
892. JAKO, Sigismund, *Cercetări arheologice la cetatea Grădiștea Muncelului în anii 1803 – 1804 (Contribuții la istoria arheologiei din țara noastră)*, III, 1966, p. 103.
893. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anul 1803*, V, 1968, p. 433.
894. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803 – 1804 (II)*, VIII, 1971, p. 439.
895. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803 1804 (III)*, IX, 1972, p. 587.
896. Idem, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803 – 1804 (IV)*, X, 1973, p. 615.
897. Idem, *Despre numirea voievozilor Transilvaniei*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 33.
898. JANITSEK, Andrei, *Restaurarea unui castron și a unei falere de argint*, XVII, 1980, p. 649.
899. JORDÁKY, L., *Documente privind greva generală din 1920 în orașul și regiunea Cluj*, II, 1965, p. 544.
900. Idem, *Figura lui Lenin în presa din Transilvania între 1917 – 1924*, VIII, 1971, p. 358.
901. JOSAN, Nicolae, *Causa română la 1872 – un document interesant al mișcării naționale a românilor din Transilvania*, 34, II, 1998, p. 73.
902. Josan, N.; Mircea, G., *Două "General Pardon-uri" habsburgice din timpul războaielor napoleoniene în colecțiile Muzeului din Alba Iulia*, 35 – 36, II, 1999, p. 223.
903. JUDE, Maria-Magdalena, *Monumente funerare de la Potaissa*, IX, 1972, p. 497.
904. Idem, *Amicul poporului și problemele agriculturii raționale*, XI, 1974, p. 311.
905. Idem, *Solia satelor – ziar destinat publicului sătesc*, XII, 1975, p. 387.
906. Jude, M.M.; Cordoș, N., *Prima Reuniune de agricultură la românii transilvăneni*, XIII, 1976, p. 523.
907. Idem, *Sigilii sătești transilvane din sec. XIX, XV*, 1978, p. 467.
908. Jude, M.M.; Hopârtean, A., *Sigilii sătești transilvane în Muzeul de istorie din Turda*, XVI, 1979, p. 691.
909. Jude, M.M., *Sigilii poștale în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XVII, 1980, p. 785.
910. Idem, *Sigilii sătești bănățene pe un document din 1826*, XVIII, 1981, p. 509.
911. Idem, *Preocupări economice ale Astrei în despărțământul Diciosinmărtin*, XIX, 1982, p. 497.
912. Idem, *Sigilii sătești din comitatul Cluj (sec. XIX)*, XX, 1983, p. 843.
913. Idem, *O nouă mențiune documentară despre medaliile privitoare la Horea*, XXI, 1984, p. 589.
914. Jude, M.M.; Ciupea, I., *Contribuții documentare privind ajutoarele din România pentru înființarea unei școli românești la Turda*, XXI – XXIII, 1985 /86, p. 641.
915. Jude, M.M., *"Gura Satului" – foaie literară, satirică și mixtă pentru colonoa română din Darnița*, 26 – 30, II, 1989 /93, p. 613.
916. Jude, M.M.; Comșa, D., *Medalii și decorații acordate academicianului C. Daicoviciu*, 33, II, 1997, p. 341.
917. Jude, M.M.; N. Josan, Gh. Fleșer, A. Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, [R], 34, II, 1998, p. 433.
918. JULIEN, Pierre, *Les ephemera, une source pour l'histoire médico – pharmaceutique*, 34, II, 1998, p. 463.

919. **JUNGBERT, Béla.** *Cîteva considerații privind unele forme de unelte bifaciale paleolitice*, XIV, 1977, p. 1.
920. **Idem.** Miklós Gábori. *Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural*, [R], XIV, 1977, p. 659.
921. **Idem.** *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (I)*, XV, 1978, p. 1.
922. **Idem.** *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (II)*, XVI, 1979, p. 389.
923. **Idem.** *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (III)*, XIX, 1982, p. 543.
924. **Idem.** *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (IV)*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 385.
925. **KACSÓ, Carol.** Bura, N., *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Sarasău (jud. Maramureș)*, XI, 1974, p. 1.
926. **Kacsó, C.**, *Toporul de bronz de la Oarța de Sus*, XIV, 1977, p. 57.
927. **Idem.** *Depozitul de bronzuri de la Băbeni*, XVII, 1980, p. 417.
928. **Idem.** *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu din nord – vestul Transilvaniei. Descoperirile Mako de Ciumești, Berea și Foeni*, 34, I, 1997, p. 425.
929. **KAKUCS, Lajos.** *Învățămîntul agricol din Banat în a doua jumătate a sec. XIX, XX*, 1983, p. 213.
930. **KALMAR, Zoia.** *Descoperiri eneolitice la Gilău*, XVII, 1980, p. 393.
931. **Idem.** *Descoperiri eneolitice la Gilău (II)*, XVIII, 1981, p. 305.
932. **Idem.** *Descoperiri eneolitice la Gilău (III)*, XIX, 1982, p. 247.
933. **Idem.** *Descoperiri neolitice la Țaga*, XX, 1983, p. 359.
934. **Idem.** *Materiale neo – eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (I)*, XXI, 1984, p. 391.
935. **Idem.** *Materiale neo – eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (II)*, XII – XXIII, 1985 /86, p. 401.
936. **Idem.** *Materiale eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (III)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 465.
937. **Kalmar Maxim, Z.**; Stoicovici, E., *Trăsăturile "industrii" litice de la Iclod*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 937 – 945.
938. **Kalmar, Z.**, *Săpături arheologice de salvare la Plăiești și Stejăriș*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1047.
939. **Idem.** *Cercetări de suprafață și săpături arheologice de salvare în Valea Caldă, municipiul Cluj – Napoca*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1039.
940. **Idem.** *Săpături de salvare la Cluj – Stăvilar*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1019.
941. **[Maxim] Kalmar, Z.**; Bulbuc, A.; Crișan, V., *Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (II')*, 31, I, 1994, p. 105.
942. **[Maxim] Kalmar, Z.**, *Săpături arheologice la Tureni (jud. Cluj). Campania din 1993*, 31, 1994, p. 347.
943. **[Maxim] Kalmar, Z.**; Lazarovici, Gh., *Base de données internationale pour la culture Starčevo – Criș*, 32, I, 1995, p. 67.
944. **[Maxim] Kalmar, Z.**, *Așezarea neolitică de la Vișoara (jud. Cluj)*, 32, I, 1995, p. 723.
945. **[Maxim] Kalmar, Z.**; Crișan, V., *Materiale arheologice din județul Harghita în Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (I)*, 32, I, 1995, p. 751.
946. **KASSEL, Dominique.** Gravé, J., *Intervention au I-er Colloque International d'histoire de la Pharmacie à Cluj – Napoca en octobre 1996*, 34, II, 1998, p. 517.
947. **KISS, Andras.** *Documente create de locurile de adevărire din Transilvania*, 31, II, 1994, p. 239.
948. **Idem.** *Protocoale de intabulare ale orașului Cluj (1781 – 1867)*, 32, II, 1996, p. 391.
949. **KOLÉNDÓ, Jerzy.** *Un romain d'Afrique élevé dans le pays des Costoboces. A propos de CIL VIII 14667*, XV, 1978, p. 125.
950. **KORÓDI, Iosif.** *Restaurarea și conservarea unui scut dacic*, IV, 1967, p. 513.
951. **Idem.** *Aspecte ale colaborării dintre muzeografi și restauratori*, V, 1968, p. 521.
952. **Idem.** *Conservarea obiectelor de muzeu cu ajutorul tehnicii vidului*, VI, 1969, p. 641.
953. **Idem.** *Materialele plastice în serviciul restaurării obiectelor de muzeu*, VII, 1970, p. 651.
954. **Idem.** *Noi rezultate ale utilizării materialelor plastice în restaurarea unor piese metalice*, IX, 1972, p. 669.
955. **KOVÁCS, Iosif.** *Apariția primelor mașini perfectionate în Transilvania*, I, 1964, p. 377.
956. **Idem.** *Despre activitatea așa – numitelor judecătorii urbariale*, II, 1965, p. 465.
957. **Idem.** *Problema desființării raporturilor cu caracter feudal în satele de*

- "horticultori" din Transilvania, V. 1968, p. 587.
958. Idem. *Despre desființarea relațiilor feudale din Transilvania*, VI. 1969, p. 325.
959. Kovács, I.; Ardos, A. M.; Mirel, M., *Din istoria învățămîntului agricol în Transilvania (1849 – 1900)*, VII. 1970, p. 287.
960. Kovács, I., *Despre politica agrară a Guberniului transilvan în perioada 1849 – 1854*, VIII. 1971, p. 645.
961. Idem. *Monografiile satești din Transilvania la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, IX. 1972, p. 663.
962. Idem. *Din problema revoluționarilor maghiari cu Avram Iancu*, X. 1973, p. 727.
963. LASCU, Nicolae. *Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania*, V. 1968, p. 137.
964. Idem. *Daos, Davos (davus) – slavi daci?*, VII. 1970, p. 79.
965. Idem. *Ovidiu despre agricultura Dobrogei antice*, X. 1973, p. 98.
966. Idem. *Dimitrie Cantemir și Ovidiu*, XI. 1974, p. 143.
967. Idem. *Vasile Bogrea, apologet al clasicismului antic*, XIV. 1977, p. 563.
968. Idem. *Profesorul Teodor Naum și clasicismul antic*, XVII. 1980, p. 913.
969. Idem. *Români transilvăneni în lagărul de prizonieri de la Sulmona (Italia), în primul război mondial*, XVIII. 1981, p. 581.
970. Idem. *Evenimentele din toamna anului 1918 într-un sat de la poalele Munților Apuseni*, 26 – 30, II. 1989 /93, p. 647.
971. LASCU, Viorica. *Amintirile unui neparticipant la Marea Adunare de la Alba Iulia*, 26 – 30, II. 1989 /93, p. 648.
972. LAZAROVICI, Gheorghe. *Cultura Starčevo – Criș în Banat*, VI. 1969, p. 3.
973. Idem. *Cultura Vinča A în Banat*, VII. 1970, p. 473.
974. Idem. *Faza a IV-a a culturii Starčevo – Criș în Banat*, VIII. 1981, p. 409.
975. Lazarovici, Gh.: *Stratan, I., Așezarea neolitică de la Homoșdia (jud. Timiș)*, X. 1973, p. 455.
976. Lazarovici, Gh.. *Tipologia și cronologia materialului vinčian de la Balta Sărată, Caransebeș (Campania din 1963)*, XII. 1975, p. 13.
977. Lazarovici, Gh.: Milea, Z., *Săpături arheologice la Bădeni. Campania din 1968*, XIII. 1976, p. 7.
978. Lazarovici, Gh.. *Inventarul a două morminte neolitice de la Cluj – Napoca*, XIV. 1977, p. 23.
979. Idem: recenzii în vol. XV. 1978: Nicolae Vlăssă. *Neoliticul Transilvaniei*, p. 669.; Alois Benač. *Obre II – A neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje*. *Obre I – A neolithic settlement of the Starčevo – Impresso and Kakanj cultures at Raskršće*, p. 671.; Profesorul Vladimior Milojević [N]. p. 704.
980. Lazarovici, Gh.: Cristea, N.. *Contribuții arheologice la istoria străveche a comunei Uioara de Jos – Ciunga (jud. Alba)*, XVI. 1979, p. 431.
981. Lazarovici, Gh.: recenzii în vol. XVI. 1979: Pal Patay. *Das kupferzeitliche Gräberfeld von Tiszavalk – Kenderföld*, p. 846.; H. Todorova. *Ovčarovo. Praistoričeska seliščina moghila*, p. 844.; N. Kalicz. J. Makay. *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene*, p. 841.
982. Idem. *Cîteva probleme privind sfîrșitul neoliticului timpuriu din nord – vestul României*, XVII. 1980, p. 13.
983. Lazarovici, Gh.: Lakó, E.. *Săpăturile de la Zăuan. Campania din 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord – vestul României*, XVIII. 1981, p. 13.
984. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.. *Discuții pe marginea legăturilor cronologice și culturale între grupul Iclod și cultura Tisza*, XIX. 1982, p. 221.
985. Lazarovici, Gh.: Hortensia Dumitrescu [N]. XIX. 1982, p. 785.
986. Idem. *Principalele probleme ale culturii Tiszapolgár în România*, XX. 1983, p. 3.
987. Lazarovici, Gh.: Dumitrescu, H.. *Cercetările arheologice de la Tăulaș – Deva (II)*, XXII – XXIII. 1985 /86, p. 3.
988. Lazarovici, Gh.: Kalmar, Z.. *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, XXII – XXIII. 1985 /86, p. 723.
989. Lazarovici, Gh.. *Sincronismele Vinča A – Starčevo – Criș*, XXIV – XXV. 1987 /88, p. 17.
990. Lazarovici, Gh.: Piciu, T.. *Analize pedologice preliminare în așezări neolitice din ransilvania și Banat*, XXIV – XXV. 1987 /88, p. 925.
991. Lazarovici, Gh.. *Săpături arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986*, XXIV – XXV. 1987 /88, p. 949.
992. Idem. *Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului*, XXIV – XXV. 1987 /88, p. 997.

993. Idem, *Săpăturile arheologice de salvare de la Cluj – Piața Baba Novac (1986)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1011.
994. Idem: N.K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe* [R], XXIV – XXV, 1987/88, p. 1173.
995. Idem: recenzii în vol. 26 – 30, I/2, 1989/93: J. Weisshaer, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia – Magula in Thessalien. I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, p. 579.; *Simpozionul al V-lea de arheometrie*, p. 589.
996. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Gyulai, P., *Descoperiri arheologice în comuna Săvădisla (jud. Cluj) și câteva probleme privind epoca neolitică și a bronzului*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 171.
997. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z., *Șantierul arheologic Iclod (campania 1989)*, 26 – 30, I/1, 1989/93, p. 337.
998. Lazarovici, Gh.; Traore, Facko, *Un procedeu tehnologic de arderea ceramicii întâlnit din preistorie până în zilele noastre – un studiu etnoarheologic*, 26 – 30, 1989/93, p. 553.
999. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z., *Despre necropolele tumulare din Transilvania și Banat*, 31, I, 1994, p. 11.
1000. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Pinte, R.; Meșter, M., *Șantierul arheologic Iclod (jud. Cluj). Campania din 1993*, 31, I, 1994, p. 325.
1001. Lazarovici, Gh.; Octavian Răuț (1922 – 1994) [N], 31, 1994, p. 617.
1002. Lazarovici, Gh.; Pop, D.; Beșliu, C.; Olariu, A., *Conclusions to the geochemical analyses of some copper sources and objects*, 32, I, 1995, p. 209.
1003. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Lazo, C.; Meșter, M., *Șantierul arheologic Iclod. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 507.
1004. Lazarovici, Gh.; Meșter, M.; Dascălu, L., *Cheile Turzii 1994. Raport de cercetare arheologică și etnoarheologică*, 32, I, 1995, p. 537.
1005. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Meșter, M.; Bulbuc, A.; Radu, S., *Șantierul arheologic Iclod. Campania din 1995*, 33, I, 1996, p. 267.
1006. Idem, *Șantierul arheologic Fundătura – Poderei (com. Iclod)*, 33, I, 1996, p. 301.
1007. Lazarovici, Gh.; Wittenberger, M.; Meșter, M.; Radu, S.; Ilieș, I.; Bodea, M., *Șantierul arheologic Țaga. Campania din 1995*, 33, I, 1996, p. 323.
1008. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Meșter, M.; Bindea, D.; Picu, T.; Radu, S.; Bodea, M., *Șantierul arheologic Iclod. Campania din anul 1996*, 34, I, 1997, p. 637.
1009. Lazarovici, Gh.; Kalmar, Z.; Meșter, M.; Radu, S., *Șantierul arheologic Olteni*, 34, I, 1997, p. 669.
1010. Idem, *Șantierul arheologic de la Țaga. Campania din 1996*, 34, I, 1997, p. 691.
1011. Lazarovici, Gh., *Monumentale plastice în Parța*, 35, I, 1998, p. 9.
1012. LAZAR, Emil, *Bobilna – reflectare în conștiință și în manifestări comemorative*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 845.
1013. Idem, Aurel P. Bănuț, *primul director al Societății pentru Fond de Teatru Român în Transilvania*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 305.
1014. Idem, *Concert pentru un monument Eminescu la Cluj*, 31, II, 1994, p. 311.
1015. Idem, *Un remarcabil om de cultură și omenie, Ion Apostol Popescu (1920 – 1984)*, 32, II, 1996, p. 573.
1016. Idem, *Victor Motogna și ocrotirea patrimoniului național cultural*, 33, II, 1997, p. 357.
1017. LAZAR, Valeriu, *Mormintul celtic de la Delureni (jud. Bistrița – Năsăud)*, XII, 1975, p. 69.
1018. Idem, *Descoperiri arheologice din Câmpia Transilvaniei*, 34, I, 1997, p. 505.
1019. Idem, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, [R], 34, I, 1997, p. 905.
1020. LĂCĂTUȘU, Ioan, *Necesitatea reconcilierii cu trecutul și a bunei conviețuirii în județele Covasna și Harghita*, 32, II, 1994, p. 479.
1021. LEDERMANN, F., *Côme et Damien dans les musées suisses*, 34, II, 1998, p. 521.
1022. LEICU, Ioan, *Aspecte ale democratismului burghez și ale atitudinii proletarietului față de el reflectate în opera lui C. Dobrogeanu – Gherea*, XVII, 1980, p. 299.
1023. Idem, C. Dobrogeanu – Gherea, *teoretician și strateg marxist al social democrației române*, XX, 1983, p. 241.
1024. Idem, *Aspecte privitoare la continuitatea procesului revoluționar român*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 369.
1025. LICA, Elena Emilia, *Revista "Analele Brăilei" (1929 – 1940) despre legăturile orașului Brăila cu Transilvania*, 26 – 30, 1989/93, p. 639.
1026. LIPOVAN, Ion T., *Descoperiri arheologice la Șibot (jud. Alba)*, XXI, 1984, p. 459.

1027. **Idem**, *Un mormânt de incinerare descoperit la Ampelum*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 503.
1028. **Idem**, *Două arme antice descoperite în zona arheologică Ampelum*, 31, 1994, p. 203.
1029. **Idem**, *Contribuții arheologice la istoria medievală a orașului Zlatna (sec. XVI – XVII)*, 32, II, 1996, p. 341.
1030. **LUCA, Claudia; Milea, Z.**, *Onomastica inscripțiilor de la Potaissa*, XV, 1978, p. 189.
1031. **LUKÁCS, Maria Elisabeta**, *Recuperarea prin restaurare a unui pahar de sticlă din epoca romană*, XV, 1978, p. 665.
1032. **Idem**, *Probleme de restaurare ridicate de un vas de ceramică roman*, XVI, 1979, p. 779.
1033. **LUMPERDEAN, Ioan; Pop, I.A.**, *Considerații istorice asupra "Supplex"-lui de la 1798*, XXI, 1984, p. 239.
1034. **Lumperdean, I.**, *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania. Studiu introductiv, ediție, note și glosar de N. Bocșan și V. Leu [R]*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 660.
1035. **Idem**, *Tradiție și inovație în câmpul cercetărilor privind vocabularul istoric*, 31, II, 1994, p. 249.
1036. **Idem**, *Victor Jinga despre literatura și gândirea economică românească din sec. XVIII – XIX*, 33, II, 1997, p. 239.
1037. **Idem**, *Preocupări pentru editarea primelor periodice cu tematică economică în spațiul universal și românesc în epoca modernă*, 34, II, 1998, p. 51.
1038. **LUPESCU, Radu**, *Istoricul cetății de la Colțești (jud. Alba)*, 32, II, 1996, p. 489.
1039. **LUPU, Nicolae**, *Așezarea daco – romană de la Roșia (jud. Sibiu)*, V, 1968, p. 445.
1040. **LUX, Ingrid**, *Des traces muséographiques du passage de Hahnemann à Sibiu*, 34, II, 1998, p. 577.
1041. **MAC, Ion; Ursuț, D.**, *Indicele de accesibilitate și penetrabilitate în cazul unor castre romane din Valea Someșului și Valea Arieșului*, XXI, 1984, p. 707.
1042. **Mac, I.**, *Geografie și arheologie. Analogii și convergențe*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 867.
1043. **MACREA, Mihail; Crișan, I.H.**, *Două decenii de cercetări arheologice și studii de istorie veche la Cluj (1944 – 1964)*, I, 1964, p. 307.
1044. **Macrea, M.**, *Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre*, II, 1965, p. 141.
1045. **Idem**, *Organizarea provinciei Dacia*, III, 1966, p. 121.
1046. **Macrea, M; Chirilă, E.; Gudea, N.; Lucăcel, V.; Pop, C.**, *Castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj). Săpăturile din 1963 – 1968*, VI, 1969, p. 149.
1047. **MAIOR, Liviu**, *Aspecte ale organizării administrației românești din anii 1848 – 1849 în Transilvania*, IV, 1967, p. 563.
1048. **MAIOR, Ovidius**, *200 ans depuis la constitution de l'homéopathie. Influences sibiennes déterminantes sur S. Hahnemann*, 34, II, 1998, p. 555.
1049. **MANTU, Cornelia – Magda; Botezatu, D.; Kromer, B.**, *Un mormânt dublu de înhumare din așezarea cucuteniană de la Scânteia (jud. Iași)*, 31, 1994, p. 105.
1050. **Mantu, C.M.; Botezatu, D.; Enache, M.**, *Un mormânt de înhumare din perioada de tranziție la epoca bronzului de la Grumezoia (jud. Vaslui)*, 31, 1994, p. 123.
1051. **MARIAN, Cornel; Rotariu, A.; Fiat, T.; Dărăban, L.; Znamirovski, V.; Cociș, S.**, *Analiza prin activare cu neutroni a unor monede de argint romane din tezaurul de la Cluj, strada V. Deleu*, 26 – 30, I/1, 1989 / 93, p. 525.
1052. **Marian, C.; Alicu, A.**, *Rezultatul prospectărilor arheologice în Piața Unirii, Cluj – Napoca*, 31, I, 1994, p. 571.
1053. **Marian, C.; Alicu, A.; Popa, V.**, *Studiul radiografic al unei piese metalice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 31, I, 1994, p. 577.
1054. **MARICA, Em. George**, *Reflecții pe marginea unei comemorări "130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania" (1838 – 1968)*, VIII, 1971, p. 629.
1055. **MARICA, Viorica**, *Cămile istoriate ale argintarului Sebastian Hann*, II, 1965, p. 365.
1056. **Idem**, *Originea decorului cu putți în arta transilvăneană*, XIII, 1976, p. 291.
1057. **Marica, V.; Tatai – Baltă, C.**, *Sursele iconografice și stilistice ale unor teme figurative din xilografura românească (sec. XVI – XIX)*, XVI, 1979, p. 295.
1058. **Marica, V.**, *Academicianul Virgil Vătășianu la 80 de ani*, XIX, 1982, p. 779 – 780.
1059. **Idem**, *Implicații sud – germane ale unui caiet cu modele pentru argintari*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 105.

1060. **MARINESCU NICOLAJSEN, Liliana**, *A propos d'une statue d'Hercule découverte a Sarmizegetusa*, XXI, 1984, p. 169.
1061. **MATEI, V. Alexandru**, *Akinakes – ul de bronz de la Firminiș*, XIV, 1977, p. 63.
1062. **MATEI, Ștefan**, *Biserica din Suatu*, VI, 1969, p. 557.
1063. Matei, Șt.; Edroiu, N., *Un relief medieval la Dăbica*, VIII, 1971, p. 589.
1064. Matei, Șt.; Uzum, I., *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, IX, 1972, p. 555.
1065. Matei, Șt.; Iambor, P., *Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, XVII, 1980, p. 507.
1066. Matei, Șt., *Al treilea mormint princiar de la Apahida*, XIX, 1982, p. 387.
1067. Matei, Șt.; Ardevan, R., *Sondajul de salvare de la Cluj – Piața Muzeului*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1065.
1068. **MAXA, Adriana**, *Ornamentul în piatră la palatul Mogoșoaia – stilul brincovenesc*, XIII, 1976, p. 373.
1069. Idem, *Apariția peisajului autohton în arta plastică românească (I)*, XIV, 1977, p. 433.
1070. Idem, *Colecția de artă plastică românească de la muzeul Octavian Goga din Ciucea*, XVII, 1980, p. 829.
1071. Idem, *Costin Petrescu – Trei panouri de frescă la Cluj*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 707.
1072. Idem, *Lucrări inedite de Sabin Popp*, 34, II, 1998, p. 407.
1073. **MAXIM, Al. Ion**, *Un depozit de unelte dacice pentru exploatarea sării*, VIII, 1971, p. 457.
1074. **MAZERE, Ioan**; Neamțu, G., *Evenimentele de la Lunca Arieșului din septembrie 1848. Documente inedite (I)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 207.
1075. Idem, *Evenimentele de la Lunca Arieșului din septembrie 1848 (II)*, 31, II, 1994, p. 91.
1076. **MĂLUȚAN, Cornelia**, *Unele aspecte privind începuturile mișcării muncitorești la Dej*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 795.
1077. **MĂNDRESCU, Gheorghe**, *Activitatea lui Petrus Italus de Lugano*, XVI, 1979, p. 225.
1078. Idem, *Elemente de renaștere în arhitectura moldovenească din sec. XVI, XVII, 1980, p. 709.*
1079. Idem, *Frontonul Renaștere al bisericii evanghelice din Bistrița*, XIX, 1982, p. 621.
1080. Idem, *Grigorie Roșca. Contribuții privind participarea sa la realizarea programului de construcții din epoca domniilor lui Patru Rareș și Alexandru Lăpușneanu*, XX, 1983, p. 527.
1081. Idem; Corina Popa, *Biserici sală gotice din nordul Transilvaniei, în Pagini de veche artă românească*, [R], XX, 1983, p. 925.
1082. Idem, *Considerații privind evoluția planului casei la Bistrița în sec. XI – XVI*, XXI, 1984, p. 551.
1083. Idem, *Muzeul "viu"*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 837.
1084. Idem, *Anteproiect al legii muzeelor*, 32, II, 1996, p. 579.
1085. **MĂRZA, Dan**, *Din viața și activitatea lui Victor Motogna*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 789.
1086. **MĂRZA, Iacob**; Tatai-Baltă, C., *Răspindirea tipăriturilor românești vechi în Transilvania (mijlocul sec. XVI – primele decenii ale sec. XIX) în lumina unui material arhivistice*, XVII, 1980, p. 759.
1087. Mărza, I., *Un manoscritto sulla storia di Venezia*, 33, II, 1997, p. 181.
1088. **MĂRZA, Ioan**; Kalmar, Z., *Date petroarheologice din stațiunea Starčevo – Criș de la Gura Baciului*, 32, I, 1995, p. 165.
1089. Mărza, I., *Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăștie et les carrières antiques*, 32, I, 1995, p. 199.
1090. Idem, *Prima semnalare a unor urme rupestre, preistorice, în Masivul Preluca (Maramureș)*, 33, I, 1996, p. 139.
1091. Idem, *La géologie empirique et la géoarchéologie*, 33, I, 1996, p. 593.
1092. Idem, *Andezitul utilizat de daci în construcțiile sacre de la Sarmizegetusa Regia. Petrografia și proveniența*, 34, I, 1997, p. 819.
1093. Mărza, I.; Tămaș, C., *The celestine from Copăceni (Turda). Geological remarks*, 34, I, 1997, p. 825.
1094. **MEDAN, Virgil**, *Marșul regimentului român de grăniceri din Năsăud*, XXI, 1984, p. 595.
1095. **MEDELEȚ, Florin**, *Ceramica daco-getică. Cu privire specială la Transilvania*, VIII, 1971, p. 481.
1096. Medeleț, Fl.; Soroceanu, T.; Gudea, N., *Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari (jud. Caraș – Severin)*, VIII, 1971, p. 465.
1097. Medeleț, Fl., *În legătură cu expediția întreprinsă de Alexandru Macedon în 335 î.e.n.*, XIX, 1982, p. 13.

1098. Idem, *Une enclume d'orfèvrerie de l'époque de Latène trouvée aux Portes de Fer du Danube*, 32, I, 1995, p. 95.
1099. Idem, *Câmpurile de urne funerare din Banat. Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la tracii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului*, 32, I, 1995, p. 289.
1100. Idem, *Din corespondența lui C. Daicoviciu cu M. Moga*, 35 – 36, II, 1999, p. 231.
1101. **MELEȘCANU, Teodor Viorel**, *România în Europa anului 1940*, 32, II, 1996, p. 11.
1102. **MEȘTER, Mihai**, *Fortificații cu șanț, val și palisadă din principalele așezări neolitice din România*, 32, I, 1995, p. 333.
1103. Idem, *Tumuli și necropole tumulare de pe cursul inferior al Someșului Mic*, 32, I, 1995, p. 741.
1104. Idem, *Cercetări arheologice de suprafață în hotarul satului Ceaba*, 33, I, 1996, p. 141.
1105. Idem, *Săpături arheologice în Munții Perindului*, 33, I, 1996, p. 353.
1106. **MIHĂILESCU – BÎRLIBA, Laurentiu**, *L'esclave impérial Achilleus et sa "famille"*, 36, I, 1999, p. 129.
1107. **MIHĂILESCU BĂRLIBA, Virgil**, *Războaiele daco – romane și descoperirile monetare*, 26 – 30, 1989/93, p. 39.
1108. **MILEA, Zaharia**, *Mars de la Potaissa*, VIII, 1971, p. 577.
1109. Milea, Z.; Bărbulescu, M., *Capituli romane din Potaissa*, IX, 1972, p. 477.
1110. Milea, Z.; Hopârtean, A.; Luca, C., *Noi contribuții privind necropola romană de la Potaissa*, XV, 1978, p. 201.
1111. **MILIN, Miodrag**, *Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880 – 1894) (I)*, XVIII, 1981, p. 215.
1112. Idem, *Mișcarea națională română din Banat în contextul luptei naționale române antidualiste (1880 – 1894) (II)*, XIX, 1982, p. 121.
1113. **MIRCEA, Gabriela**, *Restaurarea bunurilor istorice cu suport de hârtie*, 31, II, 1994, p. 363.
1114. Idem, *Considerații filigranologice ocazionate de restaurarea unui Catavasier imprimat la Blaj în 1769*, 32, II, 1996, p. 525.
1115. **MIREL, Maria**; Ardos, A.M., *Date privind începuturile învățământului profesional în Transilvania*, IV, 1967, p. 215.
1116. Idem, *Preocupări ale românilor din Transilvania pentru organizarea învățământului profesional după 1848*, VI, 1969, p. 361.
1117. Mirel, M., *Obiecte legate de revoluția din 1848 în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei*, X, 1973, p. 736.
1118. Idem, *Contribuții privind dezvoltarea urbanistică a orașului Cluj în prima jumătate a sec. XIX*, XII, 1975, p. 301.
1119. Mirel, M.; Ardos, A.M., *Date privitoare la organizarea bibliotecii de specialitate a colecției numismatice și antichități a Muzeului Ardelean*, XVI, 1979, p. 809.
1120. Idem, *Documente privitoare la situația materială a Muzeului Ardelean la începutul sec. XX*, XIX, 1982, p. 667.
1121. **MITROFAN, Ioan**, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, I, 1964, p. 197.
1122. Idem, *Descoperiri arheologice în Cluj și împrejurimi*, II, 1965, p. 657.
1123. Idem, *Așezarea hallstattiană de la Teleac*, IV, 1967, p. 431.
1124. Mitrofan, I.; Moldovan, Gh., *Castrul roman de la Sighișoara*, V, 1968, p. 99.
1125. Mitrofan, I., *Descoperiri arheologice la Potaissa*, VI, 1969, p. 517.
1126. Mitrofan, I.; Teșosu, Lucia, *O aedicula funerară de la Potaissa*, VII, 1970, p. 531.
1127. Mitrofan, I., *Așezări ale populației autohtone în Dacia Superioară*, IX, 1972, p. 141.
1128. Idem, *"Villae rusticae" în Dacia Superioară (I)*, X, 1973, p. 127.
1129. Idem, *"Villae rusticae" în Dacia Superioară (II)*, XI, 1974, p. 41.
1130. Idem, *Vestigii din Napoca romană*, XIII, 1976, p. 197.
1131. Idem, *Un altar dedicat Nameselor*, XVII, 1980, p. 91.
1132. Idem, *Inscripțiile de la "Piriul Hotarului" (Sighișoara)*, XVIII, 1981, p. 99.
1133. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (1991)*, 31, I, 1994, p. 523.
1134. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (1992)*, 31, I, 1994, p. 529.
1135. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (1993)*, 31, I, 1994, p. 533.
1136. Mitrofan, I.; Cociș, S., *Fibulele romane de la Micăsasa*, 32, I, 1995, p. 431.

1137. Mitrofan, I., *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 653.
1138. Idem, *Concernant la structure des voies romaines en Dacie*, 34, I, 1997, p. 613.
1139. Idem, *Cercetări arheologice în așezarea romană de la Micăsasa (jud. Sibiu). Campania 1995*, 34, I, 1997, p. 717.
1140. Mitrofan, I.; Pop, C., *Expoziția națională Marele centru roman de la Micăsasa: indeletniciri – artă – credințe*, 34, I, 1997, p. 879.
1141. MITU, Melinda, *Revoluția română de la 1848 din Transilvania în gazeta "Märctius Tizennötödike" (I)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 555.
1142. Mitu, M.; Mitu, S., *Relatarea de călătorie prin Țara Românească a lui Ürmösy Sándor (1841 – 1843)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 191.
1143. Mitu, M., *Revoluția română de la 1848 – 1849 din Transilvania oglindită în gazeta Märctius Tizennötödike (II)*, 31, II, 1994, p. 129.
1144. Idem, *Colecția de insigne ale Puterilor Centrale din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, 32, II, 1996, p. 565.
1145. Mitu, M.; Isacu, A., *Un experiment inedit în activitatea de ghidaj: familiarizarea nevăzătorilor cu exponatele muzeale*, 34, II, 1998, p. 415.
1146. Mitu, M., *Date cu privire la istoria Asociației Muzeului de Relicve ale revoluției de la 1848 – 1849*, 35 – 36, II, 1999, p. 359.
1147. MITU, Sorin, *Italia la 1850 în conștiința publică a societății românești din Transilvania*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 1127.
1148. MINDRUȚ, Stelian, *Aspecte ale luptei pentru emancipare națională și socială a popoarelor din Ungaria dualistă la granița secolelor XIX și XX*, XIX, 1982, p. 135.
1149. Idem, C. Daicoviciu, *bursier la Roma*, XX, 1983, p. 701.
1150. Idem: recenzii în vol. XX, 1983: Mihai D. Drecin, *Banca Albina din Sibiu, instituție națională a românilor transilvăneni (1871 – 1918)*, p. 929.; Teodor Pavel, *Mișcarea românilor pentru unitate națională și diplomația Puterilor Centrale (1894 – 1914)*, p. 930.; Adám Magda, *A Kisantant (1920 1938)*, p. 932.
1151. Idem: recenzii în vol. XXI, 1984: Simion Retegan, *Conștiință și acțiune națională în satul românesc din Transilvania la mijlocul sec. XIX (1860 – 1867)*, p. 847.; I. Bulei, *Lumea românească la 1900*, p. 849.; E. Eisenberger, *Rudolf Brandsch. Zeit und Lebensbild eines siebenbürger Sachsen*, p. 850.
1152. Idem: recenzii în vol. XXII – XXIII, 1985 / 86: P. Păltânea, *Viața lui Costache Negri*, p. 796.; R. Păușan, *Generalul bănățean Ștefan Șt. Stoika, luptător pentru independența și unitatea națională*, p. 797.; Valeriu Braniște, *Corespondență. 1875 – 1895*, vol. I, p. 800.; Octavian Giga în *corespondență*, vol. II. *Documente literare*. Octavian Goga, *Ne învăță Mărăștii*, p. 802.; Al. Lapedatu, *Scrieri alese. Articole. Cuvîntări. Amintiri*, p. 803.
1153. Idem, *Polemica dintre Iosif Sterca Șuluțiu și Ioan Lupaș în legătură cu monografia despre mitropolitul Andrei Șaguna (1908 – 1911)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 739.
1154. Idem: recenzii în vol. XXIV – XXV, 1987 / 88: K. Hitchins, *Conștiință națională ță acțiune politică la românii din Transilvania (1700 – 1868)*, p. 1192; *Pagini dintr-o arhivă inedită. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note de A. Plămădeală. Documente literare*, p. 1194.; O. Pavel, *Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfîrșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, p. 1195.; V. Braniște, *Corespondență. 1895 – 1901*, vol. II, p. 1195.; L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900 – 1914*, p. 1197.; Gen T. Moșoiu, *Memorial de război (august – octombrie 1916)*, p. 1199.; N. Iorga, *Corespondență*, vol. II, *Documente literare*, p. 1200.; *Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol Iași*, XXIV / I, 2, 1987, p. 1201.; *Biblioteca și învățămîntul. Vol. VIII, Cluj – Napoca, BCU Cluj – Napoca*, p. 1202.
1155. Idem, *Teatrul Național din Cluj în refugiu la Timișoara (1940 – 1945)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 497.
1156. Idem, *Alesandru Papiu Ilarian, student la Universitatea din Viena (1849 – 1852)*, 32, II, 1996, p. 213.
1157. Idem: recenzii în vol. 32, II, 1996: V. Faur, *Viața românilor bihoreni (1848 – 1919)*, p. 607.; R. Păușan, *Mișcarea națională din Banat și Marea Unire*; I. Munteanu, *Mișcarea națională din Banat*, p. 609.; *Scrisori către N. Iorga*, vol. IV, p. 611.; D. Preda, V.

- Alexandrescu, C. Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918 – 1919*, p. 613.; P. Turlea, *Școala română din Franța*, p. 615.
1158. Idem: recenzii în vol. 33, II, 1997: gr. Ploieșteanu, *Românii în conștiința Europei*, vol. I, p. 469.; istorie financiar bancară. *Studii asupra băncilor românești din Transilvania /1867 – 1918)*, vol. I, p. 471.; 120 de ani de arhivă publică în Transilvania, p. 473.; A. Faur, 100 de documente despre activitatea politică a dr. A. Lazăr, p. 475.; C. Sigmirean, Teodor V. Păcățean. *O viață de cărturar*, p. 477.
1159. Idem: recenzii în vol. 35 – 36, II, 1999: V. Popp, *Disertație despre tipografiile românești în Transilvania*, p. 377.; V. Dobrescu, *Elita românească în lumea satului transilvan, 1867 – 1918*, p. 379.; *Revista de istorie socială*, p. 381.; N. Josan, Ioan Pușcariu (1824 – 1912). *Viața și activitatea*, p. 385.
1160. MOGA, Marius, *Garnizoana romană de la Tibiscum*, VII, 1970, p. 135.
1161. MOGA, Vasile, *Un nou monument de la Apulum reprezentând pe "Jupiter tronans"*, XI, 1974, p. 81.
1162. Idem, *Contribuții în legătură cu officina și produsele tegulare ale Legiunii XIII Gemina la Apulum*, XIII, 1976, p. 191.
1163. Idem, *Quattuorvirii municipiilor apulense*, XIV, 1977, p. 147.
1164. Moga, V.; Pop, R., *Descoperiri arheologice la Ampelum*, XV, 1978, p. 213.
1165. Moga, V., *Piese de argint din cetatea dacică de la Piatra Craivii*, XVI, 1979, p. 513.
1166. Idem, *În legătură cu o descoperire arheologică recentă din cetatea dacică de la Căpîlna (jud. Alba)*, XIX, 1982, p. 275.
1167. Idem, *Sur la religion gréco- romaine, telle qu'elle se reflète dans la sculpture d'Apulum*, XX, 1983, p. 383.
1168. Idem, *Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii*, 32, I, 1995, p. 145.
1169. Moga, V.; Ciugudean, H.; Cocîș, S.; Rodeanu, N., *Fibule romane de la Apulum*, 34, I, 1997, p. 535.
1170. Moga, V.; Piso, I.; Drîmbărean, M., *Quatre monuments epigraphiques d'Apulum decouverts dans le lit de Mureș*, 35, I, 1998, p. 109.
1171. MOLNÁR, I.; Winkler, I., *Tezaurul de monede romane de la Sălașuri*, II, 1965, p. 269.
1172. MONAH, Felicia, *Determinări arheobotanice pentru stațiunea neolitică de la Parța (com. Șag, jud. Timiș)*, 31, I, 1994, p. 81.
1173. MORAR-VULCU, Călin, *Regimul minorităților naționale în România (23 aug. 1944 – 1945)*, 34, II, 1998, p. 145.
1174. Idem, *Ipostaze ale puterii: sărbătorile de 23 August*, 35 – 36, II, 1999, p. 247.
1175. MORARIU, Vasile; Jolobeanu, M., *Prospectarea magnetică a tumulilor, XXII – XXIII, 1985 /86*, p. 431.
1176. Idem, *Analiza proporțiilor sanctuarului și locuințelor neolitice de la Parța (jud. Timiș)*, 33, I, 1996, p. 525.
1177. Idem, *Proporțiile corpului uman în unele reprezentări neolitice*, 33, I, 1996, p. 531.
1178. Morariu, V.; Chiș, D.; Morariu, S., *Prospectări magnetice în așezarea neolitică de la Parța (jud. Timiș)*, 33, I, 1996, p. 549.
1179. MUNTEANU BEȘLIU, Petre, *Tendințe ale muzeografiei contemporane în tematica și organizarea expoziției de arheologie medievală de la Muzeul Brukenthal din Sibiu*, 33, II, 1997, p. 312.
1180. MUNTEANU, Ioan, *Mișcarea națională din Banat în anul 1869 și semnificația sa politică*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 339.
1181. MUNTEANU, Octavian, *Cercetări cu privire la epoca bronzului târziu în spațiul proto -nistrean*, 33, I, 1996, p. 19.
1182. MUNTEANU, Ovidiu, *Polonia și revoluționarii polonezi în presa pașoptistă românească*, 35 – 36, II, 1999, p. 69.
1183. MUNTEANU, Pavel, *Momente din lupta muncitorilor minieri din Valea Jiului în perioada dictaturii regale*, VIII, 1971, p. 687.
1184. Idem, *Aspecte ale luptei muncitorilor minieri din Valea Jiului pentru instaurarea și consolidarea regimului democrat popular*, XIII, 1976, p. 571.
1185. MUREȘANU, Camil, *Titulesco - ce grand européen*, 26 – 30, 1989 /93, p. 367.
1186. Idem, *Opinia publică din Transilvania și sentința de la Viena*, 32, II, 1996, p. 63.
1187. Idem, Alexandru Neamțu (1918 – 1995) [N], 32, II, 1996, p. 627.

1188. **NAGHIU, E.** Iosif, Lascu, N., *Omagiu profesorului A. Naum la 80 de ani*, VIII, 1971, p. 1.
1189. **NÄGLER, Doina**, *Tablele de breaslă ale Muzeului Brukenthal*, IV, 1967, p. 187.
1190. **NEAMȚU, Alexandru**, *Exploatarea de fier de la Hunedoara la sfârșitul sec. XIX, în lumina unui raport oficial*, VI, 1969, p. 293.
1191. **Idem**, *Societăți pe acțiuni și proveniența capitalului în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a sec. XVIII*, VII, 1970, p. 227.
1192. **Idem**, *Forța de muncă salariată în industria extractivă din Transilvania în sec. XVIII*, VIII, 1971, p. 251.
1193. **Idem**, *Preocupări de medicină veterinară în activitatea doctorului Vasile Popp*, IX, 1972, p. 647.
1194. **Idem**, *Prima mașină cu abur pe teritoriul patriei noastre (1838)*, X, 1973, p. 287.
1195. **Idem**, *Un proiect din anul 1789 privind construirea unei fabrici de sodă în Transilvania*, XV, 1978, p. 415.
1196. **Idem**, *Mari incendii în districtul Bistriței în a doua jumătate a sec. XVIII*, XVI, 1979, p. 639.
1197. **Idem**, *Contribuția profesorului Ștefan Bezdechi la publicarea colecției "Documente privind istoria României"*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 1165.
1198. **NEAMȚU, Gelu**, *Din corespondența lui T. Cipariu cu G. Barițiu referitoare la editarea unui organ de presă al Astrei*, IV, 1967, p. 581.
1199. **Idem**, *Sărbătorirea Centenarului Horea (1784 – 1884), simbol al luptei pentru unitatea românilor*, XXI – XXIII, 1985/86, p. 657.
1200. **Idem**, *Procesul politic de presă din 3 septembrie 1879 intentat lui G. Barițiu pentru publicarea unui document istoric în revista Transilvania*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 711.
1201. **Idem**, *Contribuția lui Coriolan Suciu la cercetarea revoluției din 1848 în Transilvania*, 31, II, 1994, p. 351.
1202. **Idem**, *O micromonografie Visarion Roman (1833 – 1885)*, 32, II, 1996, p. 225.
1203. **Idem**, *Urmărirea lui Al. Papiu Ilarian ca instigator la 1848*, 33, II, 1997, p. 231.
1204. **Idem**, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania între 1849 – 1918 (8 aug. 1849 – 31 dec. 1851). Documente, vol. I, [R]*, 34, II, 1998, p. 431.
1205. **Idem**, *Evrei alături de români în revoluția de la 1848 din Transilvania*, 35 – 36, II, 1999, p. 79.
1206. **NEDELCU, Fl.**; Bodea, I. Gh., *Din lupta antifascistă și antirevizionistă dusă de forțele patriotice progresiste din România în anii 1936 – 1937*, VIII, 1971, p. 383.
1207. **Idem**, *Tirajul, cititorii și situația financiară a ziarului Federațiunea (1868 – 1876)*, IX, 1972, p. 635.
1208. **NEMETI, I.**, *Descoperiri funerare din sec. V e.n. lângă Carei*, IV, 1967, p. 499.
1209. **NEMETI, Irina**, *Collective feminine goddesses in Roman Dacia*, 36, I, 1999, p. 135.
1210. **NEMETI, Sorin**, *Les pieces sigiliformes en bronze de Transylvanie*, 36, I, 1999, p. 197.
1211. **NICA, Marin**, *Le groupe culturel Cârcea – Grădinile dans le context du néolithique balkanique et anatolien*, 32, I, 1995, p. 11.
1212. **NICOARĂ, Toader**, *Cutremure de pământ și mentalității colective în zorii epocii moderne din România (1680 – 1830)*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 301.
1213. **NIEDEMAIER, Paul**, *Turda. Dezvoltarea urbanistică a unui centru minier pînă în sec. XVII*, XIV, 1977, p. 315.
1214. **Idem**, *Geneza centrului istoric clujean în lumina planimetriei sale*, XVI, 1979, p. 201.
1215. **NIKOLOV, Vassil**, *Bemerkungen zur gemalten Ornamentierung auf den Tongefäßen aus Cavdar (Gruppe Kremikovici)*, 32, I, 1995, p. 53.
1216. **NISTOR, Ioan Silviu**, *Proiectul unui volum omagial închinat a 175 de ani de la înființarea școlilor din Blaj*, XV, 1978, p. 561.
1217. **Idem**, *Acțiunile elevilor și profesorilor Școlii de conductori tehnici din Cluj pentru îmbunătățirea condițiilor de studiu și includerea absolvenților în Corpul tehnic (1920 – 1939)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 321.
1218. **Idem**, *Întemeierea Școlii de conductori tehnici electromecanici din Cluj și organizarea procesului instructiv – educativ (1919 – 1929)*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 403.
1219. **Idem**, *Școala de conductori tehnici electromecanici din Cluj. Activitatea educativă, baza materială, problema absolvenților (1919 – 1929)*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 351.

1220. Idem, *Școala de conductori tehnici electromecanici din Cluj. Statutul dobândit și demersurile întreprinse pentru îmbunătățirea acestuia în sistemul învățământului tehnic (1919 – 1929)*, 31, II, 1994, p. 173.
1221. NUSSBÄCHER, Gernat, *Contribuții noi cu privire la biografia primului tipograf român, XXII – XXIII*, 1985 /86, p. 599.
1222. OPAIT, Andrei; Barnea, Al., *O lucernă de bronz unicat în România, XIV*, 1977, p. 239.
1223. OPREANU, Coriolan, *Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, XXI*, 1984, p. 517.
1224. Idem, *Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa, XXII – XXIII*, 1985 /86, p. 147.
1225. Idem: Ph. Barker, R. Higham *Hen Domen Montgomery. A Timber Castle on the English – Welsh Border* [R], XXII – XXIII, 1985 /86, p. 792.
1226. Idem, *Semnificația socio – demografică și politică a amfiteatrului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, XXIV – XXV*, 1987 /88, p. 223.
1227. Idem, *Misiunile beneficiarilor consulari pe limes – ul de nord al Daciei în sec. III d. Ch.*, 31, I, 1994, p. 69.
1228. Idem, *Aplica ornamentală a unei căști de gladiator de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 32, I, 1995, p. 761.
1229. Idem, *Die folgen des ersten Dakerkrieges Trajan für die politische lage der gebiete nordlich der Donau*, 35, I, 1998, p. 187.
1230. OPRIS, Ioan, *Relația dintre monumente și muzee în Italia, XIII*, 1976, p. 597.
1231. Idem, *Unele probleme privind începuturile activității Comisiunii monumentelor istorice – Secția pentru Transilvania*, XIV, 1977, p. 547.
1232. Idem, *Comisiunea Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania și promovarea cercetării epocii dacice*, XIX, 1982, p. 607.
1233. Idem, *Dezbateri pe marginea unei legi a muzeelor (1931 – 1943)*, XX, 1983, p. 735.
1234. Idem, *Efectul cutremurelor asupra monumentelor istorice din România, XXI*, 1984, p. 759.
1235. Idem, *Legăturile dintre cei doi istorici transilvăneni: Constantin Moisil și Iuliu Marțian, XXIV – XXV*, 1987 /88, p. 749.
1236. ORDENTLICH, I., *Depozitul de bronzuri de la Otomani, V*, 1968, p. 397.
1237. OSZTOICS, Miroslava, *Constituirea și evoluția grupărilor în sânul PNȚ*, 32, II, 1996, p. 305.
1238. PAKI, Adela, *Două fragmente ceramice stampilate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, XXI*, 1984, p. 477.
1239. Idem, *Cel de-al X-lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă și Latină (Nîmes, 4 – 10 oct. 1992)* [R], 26 – 30, I/2, 1989 /93, p. 591.
1240. Idem, *Onomasticon Daciae (I). Die patronymika der provinz Dacia Porolissensis*, 36, I, 1999, p. 119.
1241. PANTEA, Aurel, *Contribuții la problema formării conștiinței naționale în mișcarea muncitorească din Transilvania, XVI*, 1979, p. 357.
1242. PAP, Francisc, *Regulamentul provizoriu din 1857 pentru servitorii agricoli*, I, 1964, p. 387.
1243. Idem, *Din activitatea Muzeului de istorie Cluj (1963 – 1965)*, II, 1965, p. 727.
1244. Pap, Francisc; Winkler, I., *Monede poloneze din sec. XV – XVII în Transilvania*, III, 1966, p. 197.
1245. Pap, Fr., *Psaltirea lui Dimitrie Pandovici. Contribuții la Bibliografia românească veche, V*, 1968, p. 539.
1246. Idem, *Despre plata tricesimei la Cluj în sec. XVII*, VII, 1970, p. 595.
1247. Idem, *Fluctuații de valoare vamală la oficiul tricesimal clujean în prima jumătate a sec. XVII*, VIII, 1971, p. 239.
1248. Idem, *Comerțul Clujului cu Sălajul în sec. XVI – XVII în documentele oficiului tricesimal clujean*, IX, 1972, p. 547.
1249. Pap, Fr.; Pop, Viorica, *Mese sculptate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei, X*, 1973, p. 213.
1250. Pap, Fr., *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (I)*, XI, 1974, p. 168.
1251. Idem, *Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (II)*, XII, 1975, p. 237.
1252. Idem, *Comerțul Clujului cu Cracovia în registrele vamale din prima jumătate a sec. XVII*, XIII, 1976, p. 351.
1253. Idem: Mihail P. Dan (1911 – 1976), [N], XIII, 1976, p. 669.
1254. Idem, *Schimbul de mărfuri între Cluj și Polonia în registrele vamale clujene (1599 – 1637)*, XIV, 1977, p. 371.
1255. Idem: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei*

- Debreceniensis de Friderico Déri nominati*, 1974, [R], XIV, 1977, p. 681.
1256. Idem, *Rute comerciale și localități transilvănene în comerțul Clujului cu produse agricole și vite (prima jumătate a sec. XVII)*, XV, 1978, p. 349.
1257. Idem, *Comerțul Clujului cu orașele Slovaciei de astăzi, (1599 – 1637)*, XVI, 1979, p. 235.
1258. Idem, *Orientarea central – europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, XVII, 1980, p. 209.
1259. Pap, Fr.; Matei, Șt., *Un tezaur monetar din sec. XVIII – XIX găsit la Cluj – Napoca*, XVII, 1980, p. 553.
1260. Pap, Fr., *Comerțul Clujului cu Viena între 1599 – 1637 (pe baza registrelor tricesimale)*, XVIII, 1981, p. 171.
1261. Idem, *Orientarea balcano – otomană și mediteraniană în comerțul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, XIX, 1982, p. 93.
1262. Idem, *Un solidar – o pildă. Academicianul David Prodan la 80 de ani*, XIX, 1982, p. 781.
1263. Idem, *Obiecte de uz casnic și personal în importul clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, XX, 1983, p. 531.
1264. Idem, *Tezaurul monetar de la Ghirișu Român (jud. Cluj). Observații despre circulația monetară în Transilvania*, XXI, 1984, p. 623.
1265. Idem, *Prețuri oficiale și reale în Transilvania (prima jumătate a sec. XVII)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 603.
1266. Idem, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526 – 1571*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 623.
1267. Idem, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania între anii 1571 – 1691*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 65.
1268. Idem, *Encyclopedia Transylvanica*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 655.
1269. Idem, *Unelte agricole în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, 31, II, 1994, p. 33.
1270. Pap, Fr.; Blăjan, Mihai, *Tezaurul monetar de la Bărbănt, jud. Alba (sec. XI – XII)*, 32, I, 1995, p. 489.
1271. Pap, Fr., *Comercianți în viața obștească a Clujului (sec. XVI – XVII)*, 32, II, 1996, p. 101.
1272. Idem: Magdalena Bunta (1931 – 1995) [N], 32, II, 1996, p. 629.
1273. Pap, Fr.; Pinter, Z.; Petrov, Gh., *Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV – XVI)*, 33, II, 1997, p. 273.
1274. Pap, Fr.; Goldner, G.; Kása, Z., *Taxa vamală tricesimală și frecvența transporturilor la oficiul vamal din Cluj (1599 – 1637). Existent și întregiri*, 34, II, 1998, p. 165.
1275. Pap, Fr.: recenzii în vol. 34, II, 1998: *Un secol de istorie maghiară în monede*, p. 423.; B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările române în sec. XVI*, p. 425.
1276. Pap, Fr.; Meșter, M., *Tezaurul monetar din satul Văleni, com. Căian, jud. Cluj*, 35 – 36, II, 1999, p. 255.
1277. PASCU, Ștefan, *Concepția istorică a lui Nicolae Iorga*, II, 1965, p. 1.
1278. Idem, *Secția de istorie medievală a Muzeului de istorie Cluj*, IV, 1967, p. 553.
1279. Idem, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, 1 Decembrie 1918*, V, 1968, p. 1.
1280. Pascu, Șt.; Rusu, M.; Iambor, P.; Edroiu, N.; Gyulai, P.; Wollmann, V.; Matei, Șt., *Cetatea Dăbâca*, V, 1968, p. 153.
1281. Pascu, Șt., *Avram Iancu*, IX, 1972, p. 1.
1282. PĂDUREANU, Augustin, *Tricolorul și cromatica portului popular românesc*, 32, II, 1996, p. 405.
1283. PĂDUREANU, Eugen D., *Noi așezări din epoca bronzului în județul Arad*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 507.
1284. PĂIUȘAN, Radu, Ioan Bălaș, *viceprefectul prefecturii Auraria Gemina în timpul revoluției românilor transilvănene din 1848 – 1849*, XIX, 1982, p. 105.
1285. PĂLTĂNEA, Paul, *Hora Ardealului și Hora Unirii în Banat și Transilvania. Contribuții inedite*, XVII, 1980, p. 589.
1286. Idem, *Contribuții la Bibliografia românească veche. Două tipărituri sibieni*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 669.
1287. Păltălnea, P.; Mândruț, S., *Contribuții privind colaborarea dintre V.A. Urechia și românii din Transilvania*, 33, II, 1997, p. 87.
1288. PĂUN, Nicolae, *Aspecte socio – economice ale orașului Cluj în contextul dezvoltării României în perioada 1922 – 1928*, XIX, 1982, p. 509.
1289. Idem, *Școlile de ucenici industriali din Cluj în deceniul III al sec. XX*, XXI, 1984, p. 325.
1290. PEPELEA, V., *Depozitul de bronzuri de la Cetatea de Baltă*, X, 1973, p. 517.
1291. PETCULESCU, Liviu, *Un fragment de diplomă militară de la Micia*, XV, 1978, p. 131.

1292. Idem, *Obrăzare de coifuri romane din Dacia*, XIX, 1982, p. 291.
1293. Idem, *Prinzătoare de teacă romane din Dacia*, XX, 1983, p. 451.
1294. Idem: recenzii în vol. XXI, 1984: Cristian M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, p. 831 – 836.; R.J.A. Wilson, *Piazza Armerina*, p. 836.
1295. Idem: *Congresul limes – ului de la Aalen. Stadiul cercetării frontierelor romane de la Dunărea de Mijloc și de Jos și al echipamentului militar roman* [R]. XXIV – XXV, 1987/88, p. 1204.
1296. Idem, *The owner of the greave AG 711 from the Axel Guttman collection*, 35, I, 1998, p. 95.
1297. Idem, *Fragments of helmets from the Roman fort at Jidava*, 36, I, 1999, p. 189.
1298. PETOLESCU, Constantin C., *Un basorelief al zeiței Diana*, XVII, 1980, p. 463.
1299. Idem, *Un tipar pentru vase cu figuri în relief de la Romula*, XVIII, 1981, p. 469.
1300. Idem, *Les légats de la Dacie sous Trajan*, 26 – 30, 1989 – 1993, p. 45.
1301. Idem, *Die Auxiliareinheiten im römischen Dakien*, 34, I, 1997, p. 75.
1302. PETRE - GOVORA, Gheorghe I., *Așezări rurale din secolele II – IX descoperite în județul Vâlcea*, XVI, 1979, p. 577.
1303. PETRESCU, I.; Igna, A., *Investigări biologice în serviciul cercetării istorice (III). Analiza părților lemnoase provenind dintr-un butoi dacic (sec. I e.n.) de la Grădiștea Muncelului*, XIX, 1982, p. 617.
1304. PETRESCU, Marius Sorin, *Piese de armament descoperite în castrul de la Tibiscum (I)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 487.
1305. Idem, *Așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraș – Severin)*, 32, I, 1995, p. 589.
1306. PETRIC, Gabriel, *Dieta de la Cluj (1842), și lupta românilor din Transilvania*, XII, 1975, p. 291.
1307. PETROV, Gheorghe, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din Complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara (Campaniile din 1993, 1994, 1995)*, 33, I, 1996, p. 403.
1308. Idem, *Câteva date privind cercetările arheologice de la biserica românească din Cicău, jud. Alba*, 33, I, 1996, p. 425.
1309. Idem, *Considerații asupra unor biserici medievale cu plan central din Transilvania*, 33, II, 1997, p. 33.
1310. PETRUȘAN, Augustin, *Restaurarea și conservarea unei teci de sabie celtică de la Apahida (jud. Cluj)*, XX, 1983, p. 867.
1311. PICIU, Dionisie, *Salva – pagini de istorie*, 32, 1996, p. 189.
1312. PICIU, Traian; Sânmihăian, M.; Lazarovici, Gh., *Relația fosfor – potasiu în straturile neolitice din Peștera Ungurească din Cheile Turzii*, 33, I, 1996, p. 565.
1313. PINTEA, Silvia; Dumitrescu, C-tin, *I.P.C. "Farmec" Cluj – Napoca. Fișier documentar al formelor organizatorice*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 689.
1314. Pinte, S., *Ecoul primei stagiuni a Teatrului Național din Cluj (1919 – 1920) în presa locală*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 807.
1315. PINTEA, Vasile, *O sabie atribuită lui Cloșca*, III, 1966, p. 483.
1316. Idem, *Cu privire la așezarea feudală de la Sopor – Iacobeni*, IV, 1967, p. 525.
1317. PINTER, Zeno K.; Petrov, Gh.; Pap, Fr., *Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV)*, 32, II, 1996, p. 501.
1318. PISO, Ioan, *Publius Furius Saturninus*, IX, 1972, p. 463.
1319. Piso, I.; Pepelea, V., *Două piese romane din Botorca (Tîrnăveni)*, IX, 1972, p. 473.
1320. Piso, I.; L. Barkóczi, A. Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns*, [R], XI, 1974, p. 353.
1321. Idem, *Epigraphica (III)*, XII, 1975, p. 165.
1322. Piso, I.; Rusu, A., *Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus și a nouă Silvane*, XIV, 1977, p. 155.
1323. Piso, I., *Epigraphica (X)*, XV, 1978, p. 179.
1324. Idem, *Carrières sénatoriales (II)*, XVI, 1979, p. 69.
1325. Idem: L. Barkóczi, A. Mócsy, *Die römischen Inschriften Ungarns*, 2, *Lieferung*, [R], XVI, 1979, p. 883.
1326. Idem, *Epigraphica (XII)*, XVII, 1980, p. 81.
1327. Idem, *Epigraphica (III)*, XVIII, 1981, p. 443.
1328. Idem, *Carrières sénatoriales (III)*, XIX, 1982, p. 39.
1329. Idem: L. Barkóczi; S. Soproni, *Die Römischen Inschriften Ungarns*, 3, *Lieferung*, [R], XIX, 1982, p. 745.
1330. Idem, *Epigraphica (XIV)*, XX, 1983, p. 103.
1331. Piso, I.; Benea, D., *Diploma militară de la Drobeta*, XXI, 1984, p. 111.

1332. Piso, I.; Diaconescu, Al., *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 161.
1333. Piso, I., *Epigraphica (XV). Inscriptii din Apulum*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 487.
1334. Idem, *Prosographia coloniae Daciae Sarmizegetusae (I)*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 163.
1335. Idem, *Die Legio XV Apollinaris in den Markomannischen Kriegen*, 35, I, 1998, p. 97.
1336. Piso, I.; Moga, V., *Un bureau du Publicum portorium Illyrici à Apulum*, 35, I, 1998, p. 105.
1337. Pioso, I., *L'ala Flavia en Dacie*, 36, I, 1999, p. 81.
1338. Piso, I.; Benea, D., *Epigraphica Tibiscensia*, 36, I, 1999, p. 91.
1339. Piso, I.; Drimbărean, M., *Fulgur conditium*, 36, 1999, p. 109.
1340. **PLĂMĂDEALĂ, Antonie**, *Biserica și Dictatul de la Viena*, 32, II, 1996, p. 23.
1341. **PLEȘA, Dana Teodora**, *Conservarea unei Biblii tipărită la Viena în 1815*, 33, I, 1996, p. 439.
1342. **POLVEREJAN, Șerban**, *Din activitatea secției din Anvers a Ligii Culturale*, V, 1968, p. 593.
1343. Idem, *Din istoricul Memorandului. Ședința comitetului central al P.N.R. din 25 – 26 martie 1892*, VI, 1969, p. 335.
1344. Polverejan, Ș.; Teodor, P., *Disertația despre școli a lui G. Barițiu (1835)*, IX, 1972, p. 619.
1345. **POP, Aurel Ioan**, *Realități feudale în Transilvania în veacul XIV*, XVIII, 1981, p. 151.
1346. Idem, *Realități medievale românești în Țara Hațegului reliefate prin analiza diplomatică a unor documente din sec. XIV – XV*, XIX, 1982, p. 87.
1347. Idem, *Despre existența voievozilor și a instituției voievodale în Țara Hațegului până în veacul al XV-lea*, XX, 1983, p. 147.
1348. Idem, *Un cnezat maramureșan în veacurile XIV – XV; câteva observații privind caracterul și specificul stăpînirii cneziale*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 239.
1349. Idem, *Structuri sociale și patrimoniale ale unor moșii din Țara Hațegului la sfîrșitul sec. XV*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 27.
1350. Idem, *Relațiile între Transilvania și Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, 31, II, 1994, p. 11.
1351. **POP, Constantin**; Milea, Z., *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, II, 1965, p. 195.
1352. Pop, C., *Juppiter de la Potaissa*, III, 1966, p. 465.
1353. Idem, *O amuletă romană?*, IV, 1967, p. 481.
1354. Idem, *Precizări în legătură cu cîteva piese sculpturale antice din Muzeul de Istorie Cluj*, IV, 1967, p. 489.
1355. Idem, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, V, 1968, p. 479.
1356. Idem, *Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană*, VI, 1969, p. 531.
1357. Idem, *Reprezentări bacchice romane în Transilvania*, VII, 1970, p. 151.
1358. Idem, *Reprezentări cu Lupa Capitolină pe monumente romane din România*, VIII, 1971, p. 173.
1359. Pop, C.; Moga, V.; Aldea, I. Al., *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, IX, 1972, p. 503.
1360. Pop, C., *Din nou despre reprezentări dionysiace în Dacia*, X, 1973, p. 595.
1361. Pop, C.; Nemeș, E., *Diana de la Ostrov*, XI, 1974, p. 85.
1362. Idem, *Ornament de la un car roman descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XII, 1975, p. 179.
1363. Pop, C.; Akos Kiss, *Roman Mosaics in Hungary*, [R], XII, 1975, p. 427.
1364. Idem; Paul Mac Kendrick, *The Dacian stones speak*, [R], XIII, 1976, p. 639.
1365. Idem, *Signa militaria de bronz în Dacia romană*, XIV, 1977, p. 111.
1366. Pop, C.; Nemeș, E., *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XIV, 1977, p. 159.
1367. Pop, C., *Statui imperiale de bronz în Dacia romană*, XV, 1978, p. 135.
1368. Idem, *Statuete romane de bronz din Transilvania*, XVII, 1980, p. 99.
1369. Pop, C.; Benea, D., *Un bronz roman de la Tibiscum*, XVIII, 1981, p. 461.
1370. Pop, C.; Bozu, O., *O interesantă piesă romană descoperită la Pojejena*, XVIII, 1981, p. 466.
1371. Pop, C.; Bona, P.; Petrovszky, R., *Bronzuri figurate în Dacia romană: un tip iconografic inedit*, XIX, 1982, p. 307.
1372. Pop, C., *Bronzuri figurate romane în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XX, 1983, p. 467.
1373. Idem, *Precizări privind unele reprezentări cu acrobați în toreutica romană*, XXI, 1984, p. 537.
1374. Idem; M. Bărbulescu, *Interferențe spirituale în Dacia romană* [R], XXI, 1984, p. 827.

1375. Idem: recenzii în vol. XXII – XXIII, 1985/86: H. Daicoviciu, *Portrete dacice (Dromichaites, Burebista, Dceneu, Decebal)*, p.781.; H. Daicoviciu; D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, p.787.; L. Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, p.788.
1376. Idem, *Cîteva piese sculpturale și arhitectonice descoperite la Ulpia Traiana*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 563.
1377. Idem: V. Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului [R]*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 1187.
1378. Idem: N. Gudea, *Porolissum Res Publica Municipii Septimii Porolissensium*, [R], 26 – 30, 1/2, 1989 /93, p. 582.
1379. Pop, C.; Găzdac, C.; Bud, A., *Piese pompeiene în Muzeul Memorial O. Goga (Ciucea)*, 31, I, 1994, p. 261.
1380. Pop, C.: recenzii și necrolog în vol. 31, I, 1994: J. Arce – F. Burkhalter, *Bronces y Religion Romana*, p. 603.; *Catálogo de la Exposicion Los Bronces Romanos en Espagna*, p. 605.; *Cronica arheologică (1993)*, p. 607.; Ion Horațiu Crișan (1928 – 1993) [N], p. 614.
1381. Idem, *Muzee și monumente britanice. Impresii de călătorie*, 32, I, 1995, p. 797.
1382. Idem: recenzii în vol. 32, I, 1995: D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A. Soroceanu, *Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, I, p. 869.; D. Alicu, *Opaițele romane*, p. 871.; *Cronica activităților arheologice ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (1994)*, [C], p. 899.
1383. Idem, *Mitul broaștei țestoase în reprezentări figurate din Dacia romană*, 33, I, 1996, p. 167.
1384. Idem: prezentări și recenzii în vol. 33, I, 1996: *Expoziția națională Capodopere de artă romană în Dacia*, p. 693.; *Al III-lea colocviu româno – elvețian La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romain*, p. 719.; R. Frei-Stolba, H.E. Herzig, *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romaine*, p. 725.; D. Alicu, H. Bögli, *La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire romaine*, p. 727.; J. Ronke, *Akten des 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, p. 729.; D. Benea, P. Bona, *Editura Museion, București*, 1994, p. 731.; *Cronica secțiilor de arheologie ale Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei* (1996), p. 911.
1385. Idem, *Bronzes figurés de Dacie romaine: représentations des militaires*, 34, I, 1997, p. 183.
1386. Idem, *Din nou despre pantheonul porolissens*, 34, I, 1997, p. 585.
1387. Idem, *Existau serii toreutice în antichitatea romană?*, 34, I, 1997, p. 591.
1388. Idem: recenzii în vol. 34, I, 1997: *Rei Cretariae Romanae Fautores*, p. 895.; *Acta of the 12th International Congress on ancient bronzes*, p. 879.; *Buletin de studii și cercetări studențești de istorie veche, arheologie și epigrafie*, p. 901.; *Revista cercului de arheologie Hadrian Daicoviciu*, an I, I, p. 903.; *Cronica activității secțiilor de arheologie a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (1996)*, p. 911.
1389. POP, Daniela Vasilica, *Restaurarea unui pandantiv de argint*, 33, I, 1996, p. 435.
1390. POP, Horea, *Civil architecture and habitat during Latène D in the depression of Șimleu*, 32, I, 1995, p. 103.
1391. Pop, H.; Găzdac, C., *The Roman hoard from Șimleul – Silvaniei*, 36, I, 1999, p. 169.
1392. POP, Ioan; Moldovan, L., *Răscoala țărănilor din Saschiz (1673 – 1678)*, XI, 1974, p. 199.
1393. POP, Ioan, *Einige armringe mit schlangenenden aus der späten dako – römischen zeit aus Siebenbürgen*, 35, I, 1998, p. 255.
1394. POP, Traian, *Cîteva știri documentare din sec. XIX privind colaborarea internațională a poliției din Transilvania*, XIV, 1977, p. 501.
1395. POP, Viorica, *Din legăturile spirituale ale românilor în sec. XVII, V*, 1968, p. 571.
1396. Idem, *Un manuscris al lui Ion Bianu despre Samuil Micu Clain*, VII, 1970, p. 633.
1397. Idem, *Informații documentare despre unele frământări sociale în anul 1762*, IX, 1972, p. 565.
1398. Idem, *O masă pictată din sec. XVII în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XI, 1974, p. 216.
1399. Idem, *Mobilier "empire" în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XII, 1975, p. 283.
1400. Idem *Mobilier în stil clasicist în muzeele clujene (a doua jumătate a sec. XVIII – începutul sec. XIX)*, XIII, 1976, p. 433.

1401. Idem, *Lăzi de zestre din sec. XVII – XVIII în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, XV, 1978, p. 381.
1402. Idem, *Dulapuri baroce în colecția de istorie a farmaciei din Cluj – Napoca*, XVI, 1979, p. 633.
1403. Idem, *Influențe stilistice în mobilierul transilvănean din sec. XVI, XVII*, 1980, p. 545.
1404. Idem, *Piese de interior orășenesc transilvănean din sec. XVI – XVIII (mobilier, covoare)*, XVIII, 1981, p. 609.
1405. Idem, *Breasla țimplarilor din Cluj în sec. XVII (I)*, XIX, 1982, p. 405.
1406. Idem, *Breasla țimplarilor din Cluj în sec. XVII, XX*, 1983, p. 537.
1407. Idem, *Informații documentare despre unele frământări sociale în anul 1761*, XXI, 1984, p. 565.
1408. Idem, *Mobilier baroc în unele colecții transilvănene*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 525.
1409. Idem, *Mobilier transilvănean și modelele lumii germane*, 33, II, 1997, p. 293.
1410. Idem, *Mobilier renașcentist în colecția Muzeului Țării Crișurilor*, 34, II, 1998, p. 383.
1411. **POPA, Atanasie**, *Manuscrisul miscelaneu nr. 257 din Biblioteca Academiei RSR, filiala Cluj*, VI, 1969, p. 211.
1412. Idem, *Biserica de lemn din Păușa – Sălaj (sec. XVII)*, VIII, 1971, p. 593.
1413. Idem, *Caracteristicile stilistice ale bisericilor de lemn din Transilvania*, X, 1973, p. 695.
1414. Idem, *Monumente istorice dispărute. Bisericele de lemn din Nicula și Libotin*, XII, 1975, p. 251.
1415. Idem, *Bisericele vechi din Lupșa*, XIII, 1976, p. 427.
1416. Idem, *Biserica de lemn din Reghin*, XIV, 1977, p. 405.
1417. **POPA, I.**; Zaberca, V., *Despre începuturile fanfarei muncitorești din Anina*, XX, 1983, p. 585.
1418. **POPA, Luana**; Spînu, M., *"Revoluțiunea lui Horea" în paginile "Gazetei Transilvaniei" din Brașov*, XXI – XXIII, 1985 / 86, p. 665.
1419. Popa, L., *Ornamentul în arta monetară a Principatului Transilvaniei (sec. XVI – XVII)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 630.
1420. **POPA, Mircea**, Dr. Petru Groza în corespondență cu O. Goga, XXI, 1984, p. 659.
1421. Idem, *Din lucrările nepublicate ale lui Andrei Veres*, 31, II, 1994, p. 335.
1422. **POPA, Radu**, *Săpăturile într-o villa rustica de lângă Hațeg*, IX, 1972, p. 439.
1423. **POPESCU, Honorius**, *Livres de spécialité édités à Cluj. Possibles exponents dans les collection d'histoire de la pharmacie*, 34, II, 1998, p. 591.
1424. **POPESCU, Stelian**; Josan, N., *Muzeul de istorie din Blaj*, X, 1973, p. 781.
1425. Popescu, S., *Relații economice între România și SUA până la 1900*, XII, 1975, p. 347.
1426. Idem, *Presa vremii despre eroismul ostașilor români în războiul din 1877 – 1878*, XIV, 1977, p. 483.
1427. **POPOVICI, D.N.**; L. Ellis, *The Cucuteni – Tripolye Culture. A study in technology and the origin of complex society* [R], XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 777.
1428. **PORUMB, Marius**, *Icoane ale unui zugrav anonim din veacul al XVI –lea*, VII, 1970, p. 575.
1429. Idem, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din veacul al XVIII-lea din Transilvania*, VIII, 1971, p. 607.
1430. Idem, *Zugravii icoanelor Paraclisului nou din Șcheii Brașovului*, IX, 1972, p. 572.
1431. Idem, *Zugravii iconostasului bisericii Sf. Nicolae din Hunedoara*, X, 1973, p. 677.
1432. Idem, *O veche ctitorie românească – biserica de la Cicău (jud. Alba)*, XIII, 1976, p. 285.
1433. Idem, *Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari*, XIV, 1977, p. 401.
1434. Idem, *Biserica ortodoxă din Gîrbova de Sus (jud. Alba)*, un vechi monument de arhitectură medievală românească, XV, 1978, p. 307.
1435. Idem, *Două ctitorii românești din sec. XV; Biserica Sf. Gheorghe și Mănăstirea Lupșa*, XVI, 1979, p. 621.
1436. Idem, *Vechea biserică de la Galda de Jos (jud. Alba)*, un monument al arhitecturii medievale românești din Transilvania, XVII, 1980, p. 517.
1437. Idem, *Vechi inscripții românești din Transilvania*, XX, 1983, p. 763.
1438. Idem; Anca Pop-Bratu, *pictura murală maramureșană. Meșteri zugravi și interferențe stilistice*, [R], XX, 1983, p. 927.
1439. Idem, *Un valoros asamblu de pictură și sculptură din sec. XVIII la Vadu Crișului*, XXI, 1984, p. 561.
1440. Idem, *Breasla pictorilor români fondată la Gherla în anul 1777*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 611.

1441. Idem, *Inscriptii inedite la Orăștie*, 31, II, 1994, p. 275.
1442. Idem, *Catedrala Sf. Treime din Blaj la 1751*, 32, II, 1996, p. 353.
1443. **PRODAN, David**; Cernea, E., *O primă formă a lui Supplex Libellus*, XIX, 1982, p. 411.
1444. **PROTASE, Dumitru**, *Castrul roman de la Călugăreni (r. Tg. Mureș)*, II, 1965, p. 209.
1445. Protase, D.; Zrinyi, A., *Tezaurul de monede romane imperiale de la Cristești pe Mureș*, II, 1965, p. 257.
1446. Protase, D., *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, IV, 1967, p. 47.
1447. Protase, D.; Zrinyi, A., *O pușculiță cu denari romani imperiali de la Cristești de Mureș*, IV, 1967, p. 461.
1448. Protase, D., *Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană*, V, 1968, p. 505.
1449. Idem, *Tezaurul monetar roman de la Tibodu (Transilvania). Observații și precizări*, VI, 1969, p. 509.
1450. Protase, D.; Mîlea, Z., *Un cimitir de incinerare din epoca romană la Iacobenii (Transilvania)*, VI, 1969, p. 525.
1451. Protase, D., *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, VIII, 1971, p. 135.
1452. Idem, *Al doilea mormânt princiar de la Apahida (I)*, IX, 1972, p. 163.
1453. Idem, *Zur Chronologie und ethnisch – kulturellen Deutung des Friedhofes von Soporul de Cîmpie (Siebenbürgen)*, IX, 1972, p. 525.
1454. Idem, *Une pièce paléochrétienne daco-romaine découverte à Pălatca et le problème du christianisme chez les gots de Transylvanie*, 32, I, 1995, p. 767.
1455. **PROTOPODESCU, George**, *Unele aspecte ale muncii științifice în muzeele de istorie*, II, 1965, p. 721.
1456. Protopopescu, G.; Vasilochi, E., *Aspecte ale luptei maselor populare conduse de PCR pentru refacerea economică a regiunii Cluj (1944 – 1947)*, III, 1966, p. 381.
1457. Protopopescu, G., *Republica noastră la 20 de ani*, IV, 1967, p. V.
1458. Idem, *Mărășești, 1917*, IV, 1967, p. 281.
1459. Idem, *Vestigii ale tradițiilor militare românești în Muzeul de istorie Cluj*, V, 1968, p. 559.
1460. Idem, *Tendințe noi în muzeele de istorie*, VI, 1969, p. 647.
1461. Idem, *Mari comandanți în primul război mondial*, VII, 1970, p. 379.
1462. Idem, *Tactica și strategia MCG român în bătălia pentru apărarea Bucureștiului*, VIII, 1971, p. 321.
1463. Idem, *Planul de campanie al MCG român pentru primul război mondial*, IX, 1972, p. 289.
1464. Idem, *Unele considerații privind arta militară a lui Avram Iancu*, X, 1973, p. 305.
1465. Idem, 1974. *Sub stindardul celor trei mari evenimente istorice*, XI, 1974, p. III.
1466. Idem, *Unitatea și independența națională, imperative istorice ale poporului român*, XII, 1975, p. III.
1467. Idem, *Formarea omului nou, factorul fundamental al întregii activități ideologice și politice din România socialistă*, XIII, 1976, p. III.
1468. Idem, *Tratativele dintre guvernul român și grupările beligerante în perioada 1914 – 1916*, XIII, 1976, p. 537.
1469. Idem, *Sub steagul independenței spre noi victorii*, XIV, 1977, p. III.
1470. Idem, *Tratativele dintre guvernul român și puterile Antantei în perioada 1914 – 1916 (II)*, XIV, 1977, p. 527.
1471. Idem, *Momente epocale ale luptei poporului român pentru libertate, dreptate socială și independență națională*, XV, 1978, p. III.
1472. Idem, *Conceptul de artă militară în principalele bătălii date de români pentru apărarea independenței și suveranității naționale*, XV, 1978, p. 511.
1473. Idem, *Aspecte majore ale artei militare românești în timpul războiului pentru independență (1877 – 1878)*, XVII, 1980, p. 597.
1474. Idem, *O pagină de eroism românesc. Oarba de Mureș, 1944*, XVIII, 1981, p. 291.
1475. Idem; V. Atanasiu, A. Iordache, M. Iosa, I. M. Oprea, P. Oprea, *România în timpul primului război mondial*, [R], XVII, 1980, p. 906.
1476. Idem, *Împlinirea marelui ideal: Alba Iulia, 1 Decembrie 1918*, XX, 1983, p. XI.
1477. Idem, *Importanța istorică a creării PSD al Muncitorilor din România, acum 90 de ani*, XX, 1983, p. 599.
1478. **RABINOVICI, Herbert**, *Lupta pentru unitate statală oglindită în documentele Muzeului de istorie a PCR*,

- a mișcării revoluționare și democratice din România, VI, 1969, p. 631.
1479. **RADU, Dionisie**, *O monedă din sec. IV e.n., descoperită la Cluj*, IV, 1967, p. 495.
1480. Radu, D.; Moiş, N., *Două topoare neolitice de pe teritoriul satului Călata*, VI, 1969, p. 435.
1481. Radu, D., *Descoperiri arheologice pe teritoriul satului Cuvain (jud. Sibiu)*, VIII, 1971, p. 483.
1482. Radu, D.; Moiş, N., *Așezarea neolitică de la Călata (jud. Cluj)*, X, 1973, p. 465.
1483. Radu, D.; Feurdean, N., *Așezarea neolitică de la Gîrbău (jud. Cluj)*, XIV, 1977, p. 29.
1484. Radu, D.; Moldovan, V., *Așezarea neolitică de la Aruncuta*, XVIII, 1981, p. 341.
1485. **RADU, Măriuca**, *Bartolomeu Baiulesu – inițiator al învățământului profesional românesc din Transilvania*, 33, II, 1997, p. 77.
1486. **RĂDUȚIU, Aurel**, *Conscripția lui Petru Pavel Aron din anul 1759*, XIV, 1977, p. 411.
1487. Idem, Francisc Pall (1911 – 1992) [N], 26 – 30, 1989/93, p. 669.
1488. **RĂPĂ-BUICLIU, Dan**, *Gramatica latină a lui Gregorius Molnar. Contribuție la bibliografia românească veche*, XVII, 1980, p. 537.
1489. Idem, *Tipărituri timișorene (I). Contribuții la bibliografia națională veche*, XX, 1983, p. 803.
1490. **RESCH, Friedrich**; Germann, K., *Schmuck aus Spondylus – Muscheln von Parța*, 32, I, 1995, p. 351.
1491. Resch, Fr., *Typologische Studie kultischer Gesichtsdeckel aus der jungsteinzeitlichen Siedlung von Parța I*, 33, I, 1996, p. 11.
1492. Idem, *Untersuchungen am linken Temeschufer in der jungsteinzeitlichen Siedlung von Parța I*, 33, I, 1996, p. 249.
1493. **RETEGAN, Simion**, *Structura social – economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal*, VIII, 1971, p. 275.
1494. Idem, *Frământări țărănești din Munții Apuseni în anii guvernării liberale*, XII, 1975, p. 331.
1495. Idem, *Remediarea unei inechități: îmbunătățirea situației economice a preoților români de pe Pământul Crăiesc în anii 1861 – 1865*, 31, II, 1994, p. 295.
1496. Idem, *Imaginea unificării Germaniei în presa românească din Transilvania (1848 – 1871)*, 32, II, 1996, p. 411.
1497. Idem, *Putere și protest în Transilvania la începutul epocii liberaliste: delegația națională la Viena a mitropolitului Șulufiu din 1861*, 35 – 36, II, 1999, p. 89.
1498. **RÖHLE, Robert**, *CIL. III. P. 948, n. 10*, VI, 1969, p. 515.
1499. **ROMAN, Cristian Aurel**, *Reprezentări ale măștilor de sclavi din noua comedie în decorația lucernelor Firmalampen la Sarmizegetusa*, 34, I, 1997, p. 435.
1500. **ROȘCA, Maria**, *Ecourile mișcării memorandiste în dezbaterele parlamentului maghiar*, V, 1968, p. 265.
1501. Idem, *Robota pe domeniul Bontidei în perioada descompunerii feudalismului (1780 – 1820)*, VII, 1970, p. 249.
1502. Roșca, M.; Mirel, M., *"Romänische Revue" (1885 – 1894), revistă pentru apărarea intereselor naționale*, VIII, 1971, p. 651.
1503. Roșca – Rosen, M., *Conscripțiile comunei Cupșeni din anii 1785 – 1786 și 1820*, X, 1973, p. 715.
1504. Idem, *Din activitatea Camerei de Comerț și Industrie din Cluj (1851 – 1868)*, XIII, 1976, p. 463.
1505. Idem, *Contribuții la problema relațiilor economice dintre Transilvania și România în perioada războiului de independență*, XIV, 1977, p. 497.
1506. **ROTEA, Mihai**, *Contribuția cercetărilor de la Suatu – Făneța de Jos (1991 – 1993) la cunoașterea etapelor timpurii ale evoluției culturii Wietenberg*, 31, I, 1994, p. 131.
1507. Rotea, M.; Feneșan, Oct., *Sondaj arheologic la Pălata – Poderei*, 31, I, 1994, p. 351.
1508. Rotea, M.; Fizeșan, T., *Groapa rituală de la Fântânele – Dâmbul Popii*, 33, I, 1996, p. 223.
1509. Rotea, M.; Gheorghiu, G.; Rotar, M., *Cercetări de suprafață la Nicula (jud. Cluj)*, 34, I, 1997, p. 481.
1510. Rotea, M.; Wittenberger, M., *The complex of inhumation belonging to the Early Bronze age from Copăceni – La moara (Cluj County)*, 35, I, 1998, p. 17.
1511. Idem, *The ritual complex of the Wietenberg culture, Cluj – Napoca (Transylvania)*, 36, I, 1999, p. 7.
1512. **RUPRECHTSBERGER, Erwin M.**, *Eine Bemerkung zur Terra sigillata aus Apulum*, XIX, 1982, p. 331.
1513. **RUS, Vasile**, *Syllogiaeorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (I)*, 33, II, 1997, p. 369.

1514. Idem, *Syllogimaeorum Transylvanae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzenszky (II)*, 34, II, 1998, p. 183.
1515. **RUSCU, Dan**, *L'abandon de la Dacie romaine dans les sources litteraires*, 35, I, 1998, p. 235.
1516. Idem, *Dakien in Hadrianischer zeit und die tradition der Historia Augusta*, 36, I, 1999, p. 59.
1517. **RUSCU, Ligia**, *Die griechischen namen in der provinz Dakien*, 35, I, 1998, p. 147.
1518. Idem, *Die bezeihungen der griechenstädte an der Rumänischen Schwarzmeerküste mit städten ausserhalb des Schwarzen Meers*, 36, I, 1999, p. 29.
1519. **RUSSU, I. Ioan**, *Materiale epigrafice din estul Daciei*, I, 1964, p. 181.
1520. Idem, *Note epigrafice. Seria VII. Inscriptii "false" din Dacia care sînt autentice*, I, 1964, p. 477.
1521. Idem, *Obiršia împăratului Constantinus I*, II, 1965, p. 295.
1522. Idem, *Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, III, 1966, p. 437.
1523. Idem, *Note epigrafice. Seria IX. Inscriptii "rătăcitoare"*, III, 1966, p. 451.
1524. Idem, *Tracii în Dacia romană*, IV, 1967, p. 85.
1525. Idem, *Note epigrafice. Inscriptii din Dacia Porolissensis*, V, 1968, p. 451.
1526. Idem, *Elemente syriene în Dacia carpatică și rolul lor în "colonizarea" și romanizarea provinciei*, VI, 1969, p. 167.
1527. Idem, *Note epigrafice*, VII, 1970, p. 517.
1528. Idem, *Sextus Vibius Gallus*, VIII, 1971, p. 531.
1529. Idem, *Epitaful călărașului Ulpus Eptatralis*, XI, 1974, p. 103.
1530. Idem, *Precursorii muzeografiei științifice: colecționarii de materiale arheologice*, XII, 1975, p. 191.
1531. Idem, *Arpadus Dobó, Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, [R], XII, 1975, p. 419.
1532. Idem, *Pólay Elemér, A dáciai viaszostáblák szerződései*, [R], XIII, 1976, p. 643.
1533. **RUSTOIU, Aurel**, *Zidurile de piatră nefasonată la daco - geți (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, XXII - XXIII, 1985 /86, p. 767.
1534. Idem, *Colanele de argint daco - getice*, XXIV - XXV, 1987 /88, p. 1079.
1535. **RUSU, Andrei Adrian**, *Donjoane din Transilvania*, XVII, 1980, p. 177.
1536. Idem, *Un formular al cancelariei regale din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania*, XX, 1983, p. 155.
1537. Idem, *Impactul personalității în societatea românească a Hațegului din sec. XV: Iancu de Hunedoara*, XXII - XXIII, 1985 /86, p. 251.
1538. Idem, *Miscellanea Hatzegiana (Informații și reinterpretări privitoare la istoria Hațegului în evul mediu, II)*, XXIV - XXV, 1987 /88, p. 261.
1539. **RUSU, Constantin**, *Idei filozofice și social - politice înaintate în gândirea lui Vasile Lucaciu*, VIII, 1971, p. 299.
1540. **RUSU, Diana**, *Câteva observații asupra materialului faunistic din Cluj - Napoca - Statuia Memorandiștilor*, 32, I, 1995, p. 119.
1541. Idem, *Analiza materialului faunistic provenit din așezările Starčevo - Criș de la Gura Baciului. Campania 1994*, 32, I, 1995, p. 499.
1542. **Rusu, D.; Sângerean, C.**, *Câteva observații asupra materialului faunistic de la Cheile - Turzii - Peștera Ungurească*, 33, I, 1996, p. 477.
1543. **RUSU, Mircea**, *Castrum, Urbs, Civitas (Cetăți și "orașe" transilvănene din sec. IX - XIII)*, VIII, 1971, p. 197.
1544. Idem, *Considerații asupra metalurgiei aurului din Transilvania în bronz D și Hallstatt A*, IX, 1972, p. 29.
1545. Idem, *Aspecte ale relațiilor dintre romanitatea orientală și slavi*, XVI, 1979, p. 189.
1546. Idem, *Bodenständige und Wandervölker im Gebiet Rumäniens (3 -- 9. Jahrhundert)*, XVII, 1980, p. 139.
1547. Idem, *Considerații cu privire la situația social - economică și politică a primelor formațiuni statale românești*, XXI, 1984, p. 181.
1548. Idem, *Tezaurul de la Vrap a aparținut principelui slav Acamir al Belzitei?*, 26 - 30, I/1, 1989 /93, p. 149.
1549. **RÜSZ FOGARASI, Enikő**, *Relațiile așezărilor rurale din Transilvania cu puterea centrală*, 34, II, 1998, p. 37.
1550. **SABÁU, Nicolae**, *Originea iconografică a unui relief clujean din sec. XVIII*, XIII, 1976, p. 385.
1551. Idem, *Două portrete de Johann Martin Stock (1742 - 1800)*, XIV, 1977, p. 419.
1552. Idem, *Mathias Veress restaurator?*, XVI, 1979, p. 659.
1553. Idem, *Cîteva proiecte pentru statuia ecvestră a lui Avram Iancu la Cluj (1924 - 1926)*, XVIII, 1981, p. 661.

1554. **Idem**, *Conștiință națională și educație estetică în paginile revistei "Viața ilustrată" (1940 – 1944)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 439.
1555. **Idem**, *Descrierea Cetății Făgărașului în două manuscrise din sec. XVIII*, 31, II, 1994, p. 265.
1556. **Idem**, *Pictura tribunei ev. Din Ruși (jud. Sibiu)*, 32, II, 1996, p. 517.
1557. **SALONTAI, Mihaela Sanda**, *Două biserici – sală gotice din județul Cluj*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 45.
1558. **Idem**, *Lettnorul în biserica medievală*, 31, II, 1994, p. 207.
1559. **Idem**, *Unele observații privind arhitectura bisericii mănăstirii din Sighișoara*, 35 – 36, II, 1999, p. 347.
1560. **SANIE, Silviu**, *Onomastica orientală în Dacia romană (II)*, X, 1973, p. 151.
1561. **Idem**: Robert du Mesnil du Buisson, *Études sur les deux phéniciens hérités par l'Empire romain*, [R], X, 1973, p. 793.
1562. **Idem**, *Dea Placida*, XI, 1974, p. 111.
1563. **Idem**, *Diadema de aur de la Tyras*, XVI, 1979, p. 127.
1564. **Idem**, *Certains aspects de la situation politique et démographique de la Dacie d'est dans la période Domitien – Trajan*, 26 – 30, I/1, 1989 / 93, p. 11.
1565. **SAVU, Al. Gheorghe**, *Participarea intelectualilor din România la lupta forțelor democratice în perioada 23 august 1944 – 6 martie 1945*, III, 1966, p. 367.
1566. **SÂRBU, Valeriu**, *Un nouveau type de monument sacré chez les gèto – daces*, 32, I, 1995, p. 313.
1567. **SCARLAT, Constantin**, *Portul antic Callatis. Cercetări de arheologie submarină*, X, 1973, p. 529.
1568. **Idem**, *Apeductul antic de la Callatis*, XIII, 1976, p. 55.
1569. **SCHÄFER, Alfred**, *Ein grotesker tänzer im Historischen Museum von Sibiu*, 35, I, 1998, p. 61.
1570. **SCHUSTER, Christian**, *Die frühbronzezeit in der Walachei und in Südost – Siebenbürgen – Kulturelle verbindungen, beziehungen und einflüsse und ethnische bewegungen*, 35, I, 1998, p. 25.
1571. **SCROBOTĂ, Paul**, *O cheie de boltă cu motivul Agnus Dei de la Aiud*, 35 – 36, II, 1999, p. 321.
1572. **SEBESTYEN, Gheorghe**, *Aspecte ale eficienței turismului axat pe valorificarea monumentelor istorice*, XX, 1983, p. 751.
1573. **Idem**, *Despre biserica de lemn de la Oradea*, XXI, 1984, p. 555.
1574. **Idem**, *Castelele și curțile Renașterii din Transilvania*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 267.
1575. **Idem**, *Originea unui plan eronat al cetății Lipova*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 639.
1576. **Idem**, *Cetatea Carnesebeș. Rectificări și dubii*, 26 – 30, II, 1989 – 1993, p. 521.
1577. **SECHEL, Teodora Daniela**, *Alexandru Lapedatu. Concepție și metodă istorică*, 34, II, 1998, p. 111.
1578. **SERES, Andrei**, *Materiale feudale timpurii din hotarul comunei Feldioara (jud. Brașov)*, XII, 1975, p. 199.
1579. **SILBERMAN, Henri C.**, *Récensement d'images pharmaceutiques médiévaux aux Etats Units et l'accès à ces données par l'ordinateur*, 34, II, 1998, p. 527.
1580. **SIMINA, Nicolae-Marcel**, *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)*, 32, I, 1995, p. 473.
1581. **SIMION, A.**, *Opinia publică românească și dictatul de la Viena*, VII, 1970, p. 406.
1582. **Idem**, *Mișcarea grevistă a muncitorilor din industria metalurgică în anii 1923 – 1928*, IX, 1972, p. 315.
1583. **SOFRONI, Rodica**, *Aspecte privind situația financiară a Transilvaniei în perioada 1849 – 1867*, XIII, 1976, p. 443.
1584. **SOPOREAN, MARIA**: Dascălu, C., *La céramique pharmaceutique médiévale dans le Musée d'Art de Roumanie*, 34, II, 1998, p. 595.
1585. **SOROCEANU, Alina**, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, XVI, 1979, p. 551.
1586. **Idem**: recenzii în vol. XVI, 1979: C.J. Young, *The roman pottery industry of the Oxford Region*, p. 897.; *Roman pottery studies in Britain and beyond*, p. 899.
1587. **Idem**: recenzii în vol. XVII, 1980: L. Caretta, E. Carolis, C. Gazatti, G. Ghini, M. Incitti, *Introduzione allo studio della ceramica Romana*, p. 891.; M.H. et J. Santrol, *Céramiques communes gallo – romaines d'Aquitaine*, p. 894.; M.B. Lloris, *Céramica romana: tipologia y clasifcation*, p. 901.
1588. **Idem**: recenzii în vol. XIX, 1982: Ferenc Fülep, *Roman cemeteries on the territory of Pécs*, p. 755.; Figlina. 3., p. 756.

1589. **SOROCEANU, Tudor**, *Oltenia romană*, VI, 1969, p. 545.
1590. **Idem**, *Tabula Imperii Romani* L. 34, L. 35, VII, 1970, p. 561.
1591. **Idem**, *Un mormânt de incinerare de la Cristurul Secuiesc*, VIII, 1971, p. 499.
1592. **Idem**, *Descoperiri din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)*, X, 1973, p. 494.
1593. **Idem**: recenzii în vol. XIII, 1976: J. Banner, I. Bona, *Mittelbronzezeitliche Tell – Siedlung bei Békés*, p. 635.; O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé*; Gy. Farkas, P. Lipták, *Anthropologische Auswertung des Gräberfeldes bei Tápé*, p. 631.
1594. **Idem**: recenzii în vol. XIV, 1977: *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. Main*, p. 673.; I. Bona, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, p. 668.; Marek Gedl, *Kultura przedłużycka*, p. 672.; Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, p. 665.
1595. **Idem**: recenzii în vol. XV, 1978: *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, p. 691.; M. Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer – und der frühen Bronzezeit*, p. 677.; M. Petrescu – Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, p. 686.; Petre I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden în România*, p. 675.; *Symposium on the dark ages in Greece*, p. 689.; V.A. Dergačev, *Bronzovii predmeti XIII – VIII vv. Do n.e. iz dnestrovo – prutskova mejdurecie*, p. 685.; V.D. Dergačev, *Pamiatniki epohi bronzu*, p. 685.; W. Sarnowska, *Kultura unietycka w Polsce*, tom I, p. 680.
1596. **Idem**: recenzii în vol. XVI, 1979: Tiberiu Bader, *Epoca bronzului în nord – vestul Transilvaniei*, p. 849.; F. Laux, *Die Nadel in Niedersachsen. Prähistorische Bronzefunde*, p. 861; *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. Main*, 1979, p. 858.; *Mitteuropäische Bronzezeit*, p. 860 – 861.; Sebastian Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. Epoca bronzului în spațiul carpato – balcanic*, p. 862.; *Die Messer in Italien*, p. 854; M. Petrescu – Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien*, p. 866; *Studien zur Lausitzer Kultur*, Kraków, p. 869.; *Studien zu süspolnischen Wehranlagen*, p. 871.
1597. Soroceanu, T.; Soroceanu, A., *Cîteva observații prilejuite de alcătuirea "Repertoriului de periodice conținând articole de istorie veche, arheologie și muzeologie"*, XVII, 1980, p. 693.
1598. Soroceanu, T.: recenzii în vol. XVII, 1980: J.M. Coles, A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe*, p. 856.; M. Gedl, *Bronze II – III. Civilisation lusacienne. Inventaria archaeologica*, p. 867.; M. Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Krietrz*, p. 868.; S. Mirić, *Das Thronraumareal des Palastes von Knossos*, p. 853; J. Pástor, *Čaňa a Valaliky*, Košice, p. 859.; F. Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland*, p. 854.; F. Stein, *Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland*, p. 85.; A. Točík, *Výčapy – Opatovce*, p. 864 – 865.; I. Todorović, *Praistorijska Karaburma II*, p. 866.
1599. **Idem**, *Materialien zur Bronze – und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)*, XVIII, 1981, p. 357.
1600. **Idem**: recenzii în vol. XIX, 1982: A. Točík, *Nitriansky Hradok – Zameček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Mad'arovce – Kultur*, p. 724.; *Bronze Age Hoards. BAR 67*, p. 725; N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord – vestul României*, p. 727.; G. Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, p. 722; V.A. Dergačev, *Pamjatniki pozdnego Tripolja*, p. 719.; T.S. Hačatryan, *Artiskij nekropol*, p. 721; *Jahresbericht des Institut für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. Main*, p. 719; T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, p. 736.; I.S. Masimov, *Keramičeskoe proizvodstvo epohi bronzv v Južnom Turkmenistane*, p. 735.; J. Paulik, *Prähistorische Kunst in der Slowakei*, p. 723; K. Wilhelmi, *Zwei bronzezeitliche Kreisgrabenfriedhöfe bei Telgte*, p. 736.
1601. **Idem**, *Materialien zur Bronze – und Hallstattzeit Siebenbürgens (II)*, XXI, 1984, p. 433.
1602. **Idem**: recenzii în vol. XXI, 1984: J. Imhre, *A Kö zép – Duna – medence régészeti bibliográfiája*, p. 803; *Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung*, p. 804.; *Palast und Hütte*, p. 805.; *Beiträge zur Ur – und Frühgeschichte*, p. 806.; R. Hachmann, *Bericht über die Ergebnisse der*

- Ausgrabungen in Kámid el Lóz in den Jahren 1971 bis 1974*, p. 807.; E. Kroeger – Michael, *Les haches à disque du bassin des Carpathes*, p. 808.; Dir Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten, p.809; O.J. Stuchliková, *Veteřovské sídliště v Budkovicích*, p. 817.; S. Stuchlik, *Osídlení jeskyní ve starší a střední době bronzové na Moravě*, p. 817.; Cumania, p. 818.; A. Radwan, *Die Kupfer – und Bronzegefäße Ägyptens*, p. 819.; A. Hochstetter, *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*, p. 820.; T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, p. 822.; H. Koschik, *Die Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern*, p. 823.; J. Říhorský, *Základy středodunajských popelnicových poli na Moravě*, p. 824.; J. Nekvasil, *Pohřebiště luží ce kultury v Moravčanech*, p. 825.; V. Rychner, *L'âge du Bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse)*, p. 825.
1603. **SPEIDEL, P. Michael**, *Ranisstorum, ultimul punct de sprijin al lui Decebal*, VII, 1970, p. 511.
1604. **STAN, Constantin I.**, *Participarea studenților bucureșteni la mișcarea memorandistă*, XX, 1983, p. 257.
1605. *Idem*, *Activitatea lui Vasile Stoica în Statele Unite ale Americii în sprijinul Unirii (1917 – 1918)*, XXI, 1984, p. 293.
1606. *Idem*, *Contribuții privind activitatea lui Onisifor Ghibu pentru realizarea desăvârșirii unității naționale (1916 – 1918)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 755.
1607. *Stan C.I.; Neamțu, G.*, *Din activitatea românilor americani în sprijinul înfăptuirii Marii Uniri*, 26 –30, 1989 / 93, p. 269.
1608. *Stan, C.I.*, *Ultimatumul sovietic din iunie 1940, prolog al Dictatului de la Viena*, 32, II, 1996, p. 323.
1609. *Idem*, *Crearea Partidului Național Țărănesc (10 oct. 1926)*, 34, II 1998, p. 125.
1610. *Idem*, *Revenirea familiei regale în București (18 nov. – 1 dec. 1918)*, 35 – 36, II, 1999, p. 129.
1611. **STANCA, Sebastian**, *Descoperiri arheologice și numismatice la Petroșani*, IX, 1972, p. 385.
1612. **STANCIU, Ioan**, *Ceramică din sec. III – IV descoperită la Ciumești, jud. Satu – Mare*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 553.
1613. **STANCIU, Ioan**, *Über die slawischen brandhügelgräber vom typ Nusfaldu – Someșeni (Nordwesten Rumäniens)*, 36, I, 1999, p. 245.
1614. **STĂNESCU, Florin C.**, *Considerații cu privire la posibilele semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, XXII- XXIII, 1985 /86, p. 105.
1615. *Idem*, *Absida centrală a marelui sanctuar rotund de la Sarmizegetusa Regia; considerații astronomico – matematice*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 119.
1616. *Idem*, *Un posibil cadran solar de tip discus în planitia la Sarmizegetusa Regia, România*, 33, I, 1996, p. 449.
1617. *Idem*, *Orientări astronomice în sanctuarele dacilor. I. Sanctuarele dacilor de la Costești, România*, 33, I, 1996, p. 468.
1618. *Idem*, *Posibile orientări astronomice în marile sanctuare dreptunghiulare de la Sarmizegetusa Regia. Rezultate preliminare*, 34, I, 1997, p. 807.
1619. **STĂNESCU, M.C.; Țuțu, D.**, *Evoluția relațiilor româno – sovietice în anii 1928 – 1929*, VI, 1969, p. 625.
1620. **STĂNGĂ, Ion**, *Un centru ceramic în teritoriul rural al Drobetei: Gârla Mare*, 34, I, 1997, p. 621.
1621. **STINGER, Simona**, *Ideologia mișcării feministe românești din Transilvania între educație și emancipare*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 1141.
1622. **STOICOVICI, Eugen; Winkler, I.**, *Studiul construcției și compoziției unor monede antice prin cercetări metalografice*, IV, 1967, p. 449.
1623. *Stoicovici, E.*, *Analiza chimico – mineralogică a materialului rezultat din săpăturile de la Batiz*, VI, 1969, p. 287.
1624. *Stoicovici, E.; Winkler, I.*, *Über die Stanzen von Pecica und von Ludești*, VIII, 1971, p. 477.
1625. *Stoicovici, E.; Stoicovici, F.*, *Monede de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic*, IX, 1972, p. 375.
1626. *Idem*, *Compoziția argintului din obiectele de podoabă dacice*, X, 1973, p. 542.
1627. *Idem*, *Aurul din argintul dacic*, XI, 1974, p. 19.
1628. *Stoicovici, E.*, *Monede dacice din argint cu miez și înveliș*, XII, 1975, p. 93.
1629. *Idem*, *Efecte structural – textuale la monedele antice obținute prin batere*, XIII, 1976, p. 65.
1630. *Idem*, *Atelier de sticlă rubin la Dierna (Orșova)*, XV, 1978, p. 245.
1631. *Idem*, *Cercetarea unor brățări de sticlă*, XVII, 1980, p. 495.

1632. Idem, *Metalografia unor diplome romane*, XVIII, 1981, p. 451.
1633. Idem, *Studiul metalografic al unor monede*, XVIII, 1981, p. 475.
1634. Idem *Analiza microscopică a unor probe de pământ ars*, XIX, 1982, p. 585.
1635. Idem, *Studiul mineralogico – petrografic al materialului neolitic de la Iclod (jud. Cluj)*, XXI, 1984, p. 691.
1636. Idem, *Calcedoniile de la Gornea – Sichevița, jud. Caraș – Severin*, XXII – XXIII, 1985 / 86, p. 51.
1637. **STOJIC, Milorad**, *Les tombes des Triballes dans le basin de la Morava et la partie serb du basin du Danube au cours du dernier quart du VI – ème de la première moitié du V – ème siècle avant J.C.*, 32, I, 1995, p. 303.
1638. **STRIMBU, Mihaela**, *Arhitectura civilă secesionistă în Cluj – Napoca*, XVII, 1980, p. 791.
1639. Strîmbu, M.; Glodariu, I., *O nouă propunere de reconstituire a sanctuarului A de la Sarmizegetusa*, XVIII, 1981, p. 377.
1640. Strîmbu, M., *Arhitectura civilă secesionistă în Cluj – Napoca (II)*, XVIII, 1981, p. 651.
1641. Strîmbu, M.; Neamțu, U., *Monumente uitate ale arhitecturii de azi*, XIX, 1982, p. 653.
1642. Idem: L. Lazzarini, *La pulitura dei materiali lapidei da costruzione e scultura*, [R], XIX, 1982, p. 773.
1643. **SUCEVEANU, Alexandru**, *Unele reflecții în legătură cu regatul lui Burebista*, XV, 1978, p. 107.
1644. **SUCIU, Dumitru**, *Ecouri ale situației politice românești în publicistica franceză (1850 – 1859)*, VII, 1970, p. 621.
1645. Idem, *Lupta parlamentară a lui Ilie Măcelaru în dieta de încoronare de la Pesta (iunie 1867 – decembrie 1868)*, IX, 1972, p. 215.
1646. Idem, *Aspecte din activitatea și gândirea politică a lui Ioan Suciu*, X, 1973, p. 373.
1647. Idem, *Mentalități europene în gândirea și acțiunea politică a românilor din Transilvania față de unele realități din propria mișcare națională și din România în sec. XIX (I)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 235.
1648. Idem, *Mentalități europene în gândirea și acțiunea politică a românilor din Transilvania față de unele realități din propria mișcare națională și din România în sec. XIX (II)*, 31, II, 1994, p. 145.
1649. Idem, *Considerații privind relațiile dintre România și românii din Transilvania între 1866 – 1876*, 32, II, p. 247.
1650. **SURDU, Bujor**, *Știri noi despre Visarion Sarai*, II, 1965, p. 695.
1651. Idem, *Societatea de păstrare și împrumut din Rășinari*, III, 1966, p. 317.
1652. Idem, *Cronicarul Nicolae Stoica despre călătoriile lui Iosif II în Banat*, VI, 1969, p. 231.
1653. **SZÉKELY, Zoltán**, *Le début de l'âge du fer dans le sud – est de la Transylvanie*, 31, I, 1994, p. 173.
1654. Idem, *Vestigiile unui cupțor de topit minereu de fier din sec. IV d.Ch. de la Sf. Gheorghe – Chileni*, 31, I, 1994, p. 299.
1655. Idem, *Locuințe și cupțoare de olar eneolitice la Ariușd*, 33, I, 1996, p. 217.
1656. **ȘORA, Gheorghe**, *Pagini inedite din jurnalul de tinerețe al lui Vasile Goldiș*, XVIII, 1981, p. 555.
1657. Idem, *Concepția lui V. Goldiș referitoare la programul național și la tactica activistă (I)*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 731.
1658. Idem, *Contribuția lui V. Goldiș (1862 – 1934) referitoare la programul național și tactica activistă (II)*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 607.
1659. Idem, *Vasile Goldiș – pedagog național*, 33, II, 1997, p. 145.
1660. Idem, *Declarația de la Oradea din 12 oct. 1918*, 34, II, 1998, p. 311.
1661. **ȘTEIU, Nicolae**, *Frământări țărănești oglindite în publicațiile Huedinul și Revista Glasul Moților (1925 – 1927)*, XX, 1983, p. 663.
1662. Idem, *Contribuția populației din zona Măguri – Călata – Lunca Vișagului la înfringerea fascismului (luptele din septembrie – octombrie 1944)*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 679.
1663. Idem, *Preocuparea Despărțământului Astrei pentru ridicarea unei statui a lui Avram Iancu la Huedin*, XXIV – XXV, 1987 / 88, p. 817.
1664. Idem, *Țăranul Dumitru Faur despre primul război mondial și problemele românilor transilvăneni*, 26 – 30, II, 1989 / 93, p. 619.
1665. Idem, *Cântecele patriotice din perioada 1848 – 1900 și contribuția lor la înfăptuirea idealurilor de libertate și unitate națională*, 31, II, 1994, p. 285.
1666. **ȘIRBAN, Marcel**, *Aspecte din starea de spirit în comitatele Alba și Sibiu în anii 1782 – 1784*, III, 1966, p. 229.

1667. Știrban, M.; Suciu, Șt., *Ecoul răscoalei lui Horea în colecția de documente Haller*, VIII, 1971, p. 621.
1668. Știrban, M., *Proiecte de organizare a învățământului agricol elementar din Transilvania în anii 1919 – 1921*, X, 1973, p. 769.
1669. Idem, *Omagiu marelui om politic și diplomat român Nicolae Titulescu*, XIX, 1982, p. 175.
1670. Știrban, M.; Iancu, Gh., *Aspecte privind activitatea revoluționară a metalurgiștilor din Brașov, Sibiu, Tîrgu-Mureș și împrejurimi, între anii 1929 – 1933*, XXI, 1984, p. 333.
1671. TAKÁCS, Mathilda; Cociș, S.; Rustoiu, A., *Fibule din colecțiile Muzeului Orășenesc din Aiud*, 32, I 1995, p. 451.
1672. TÁNCO, Teodor; Ilovan, V., *Tîrgurile de la Monor (diploma din 1841)*, VII, 1970, p. 609.
1673. TARCEA, Crina; Tarcea, L., *Bază de date relațională pentru studiul materialului litic. Determinări mineralogice și petrografice asupra uneltelor cioplite din județul Sălaj*, 33, I, 1996, p. 665.
1674. Tarcea, C., *Petrografia rocilor folosite ca rășnițe la Porolissum și în castre de pe limesul de nord – vest al provinciei Dacia Porolissensis și proveniența acestora*, 34, I, 1997, p. 849.
1675. TARCEA, Lucian; Lazarovici, Gh.; Sângerean, C., *Zeus: sistem pentru gestiunea și prelucrarea datelor arheologice*, 33, I, 1996, p. 683.
1676. TATAI-BALTÁ, Cornel, *Xilografurile lui Vlaicu de la Blaj (1751–1752)*, XX, 1983, p. 823.
1677. TATU, Hristache, *Descoperiri dacice și romane în Țara Hațegului*, 31, I, 1994, p. 199.
1678. TÂMPEANU, Elena, *An attempt to social explanation of the Late Bronze age and Early Iron age in the Carpatho – Danubian region*, 34, I, 1997, p. 743.
1679. TEODOR, Maria, *Un istoric al Reformei : Andrei Șaguna*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 315.
1680. TEODOR, Pompiliu, *Din nou despre Magazinul istoric pentru Dacia în Transilvania*, III, 1966, p. 511.
1681. Idem, *Contribuția lui Aaron Florian la dezvoltarea istoriografiei naționale*, V, 1968, p. 577.
1682. Idem, *În legătură cu "Răspunsul la cirtire" de Petru Maior*, VII, 1970, p. 599.
1683. TINCA, Gheorghe, *Drama României în anul 1940 și exigențele securității naționale*, 32, II, 1996, p. 17.
1684. TOPAN, Gheorghe; Lazarovici, Gh.; Balint, A., *Despre analizele metalografice ale unor topoare de aramă și cupru arsenic*, 33, I, 1996, p. 635.
1685. TOȘA, Viorel, *Alexandru Lupeanu Melin (1866 – 1937). Încercare de schiță monografică*, XXIV – XXV, 1987 /88, p. 767.
1686. TÓTH – GÁSPÁR, Margareta, *Condițiile de muncă și de viață ale minerilor din Valea Jiului și luptele lor greviste pînă la sfîrșitul sec. XIX*, I, 1964, p. 255.
1687. Idem, *Aspecte ale controlului de stat și activității sindicatelor în anii 1945 – 1947*, IV, 1967, p. 367.
1688. TRAORE, Facko, *Cercetări etnoarheologice asupra ceramicii și olăritului tradițional în satul Mante (Republica Mali)*, 26 – 30, I/2, 1989 /93, p. 535.
1689. TRĂISTARU, Elisabeta, *Lupta maselor din nordul Transilvaniei împotriva regimului fascist – hortyst, pentru eliberarea întregului teritoriu al țării și instaurarea unui guvern democrat*, VI, 1969, p. 421.
1690. TREBICI, Vladimir, *Pierderile teritoriale din vara anului 1940: bilanț demografic*, 32, II, 1996, p. 49.
1691. TRÎNCA, Georgeta, *Analiza faunistică a materialului din așezarea Coțofeni de la Bocșa - "Colțan" (jud. Caraș – Severin)*, XX, 1983, p. 859.
1692. Idem, *Analiza materialelor faunistice provenite din așezarea Starčevo – Criș de la Gornea (Locurile Lungi) și Moldova Veche (Rîit), jud. Caraș – Severin*, XXII – XXIII, 1985 /86, p. 41.
1693. Idem, *Studiul faunei din așezarea neolitică de la Iclod (jud. Cluj)*, 26 – 30, I/2, 1989 – (93, p. 187.
1694. Trîncă, G.; Rusu, D., *Raport preliminar asupra materilului faunistic din așezarea neolitică timpurie de la Gura Baciului (jud. Cluj)*, 32, I, 1995, p. 181.
1695. Trîncă, G., *Fauna din așezarea dacică de la Sighișoara Wietenberg (jud. Mureș)*, 33, I, 1996, p. 511.
1696. TRYNKOWSKI, Jan, *Urmările demografice ale cuceririi Daciei de către romani*, XIII, 1976, p. 81.
1697. Idem, *Încă o dată despre "Decebalus per Scorilo"*, XVI, 1979, p. 507.
1698. TUDORAN, Georgeta, *Național și internațional în mișcarea muncitorească*

- din România la începutul sec. XX, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 367.
1699. **TURCUȘ, Șerban.** *Ignatie Darabant – iluminism și pragmatism*, 32, II, 1996, p. 383.
1700. **Idem.** *Însemnări pe marginea unei expoziții și a catalogului: Monumenta Romaniae Vaticana*, [R], 33, II, 1997, p. 459.
1701. **Idem.** *Christianitas și românii. Note privind locul românilor în realitatea creștină occidentală la începutul sec. XIII*, 34, II, 1998, p. 9.
1702. **Idem.** *Conciliul Lyon II – 1274. Implicații în Europa central – orientală*, 35 – 36, II, 1999, p. 9.
1703. **ȚICU, Dumitru.** *Cîteva considerații pe marginea unor podoabe medievale*, XVIII, 1981, p. 491.
1704. **Țicu, D.; Bozu, O.**, *Crucea – engolpion descoperită la Moldova Veche*, XIX, 1982, p. 393.
1705. **ȚEPELEA, Gabriel.** *Lupta refugiaților din Ardealul de Nord împotriva Dictatului de la Viena*, 32, II, 1996, p. 41.
1706. **ȚEPOSU - DAVID, Lucia.** *Teracote reprezentînd pe Venus*, I, 1964, p. 473.
1707. **Țeposu, L.; Mărghită, L.**, *Monumente funerare de la Micia (II)*, VI, 1969, p. 159.
1708. **ȚIGU, Viorel Gh.**, *Familia Duca în contextul vieții social – politice a Europei de sud – est și centrale*, 32, II, 1996, p. 131.
1709. **ȚINTEA, H.; Kovacs, C.**, *Compoziția chimică a unor monede de argint din antichitate*, I, 1964, p. 469.
1710. **ȚOCA, Mircea.** *Despre plastica fațadelor în arhitectura laică clujeană din perioada barocului târziu*, III, 1966, p. 471.
1711. **Idem.** *Despre fațada bisericii ortodoxe de pe strada Dr. Petru Groza din Cluj*, V, 1968, p. 551.
1712. **TURLEA, Petre.** *Cu privire la rolul lui N. Iorga în întemeierea Universității române din Cluj. Pagini de corespondență*, XXIV – XXV, 1987 – 1988, p. 383.
1713. **TUTU, Dumitru.** *Aspecte ale politicii externe a României în anii 1919 – 1933*, X, 1973, p. 351.
1714. **Idem.** *Tratatative și contacte ale guvernului și burgheziei române pentru ieșirea din războiul dus alături de Germania hitleristă*, XV, 1978, p. 603.
1715. **Idem.** *Politica militară externă a României în perioada septembrie 1939 – iunie 1941*, XVII, 1980, p. 359.
1716. **Idem.** *Politica militară externă a României în perioada septembrie 1939 – iunie 1941*, XVIII, 1981, p. 265.
1717. **Idem.** *România și războaiele balcanice*, XXI, 1984, p. 277.
1718. **TUTUI, Gheorghe.** *Congresul de unificare a PCR cu PSD (februarie 1948)*, V, 1968, p. 355.
1719. **Idem.** *Confruntări politico – diplomatice la Conferința de pace de la Paris din 1946*, XXIV – XXV, 1987/88, p. 437.
1720. **Idem.** *Participarea ostașilor argeșeni la lupta pentru alungarea trupelor hitleriste și horytste din partea de nord – est a Transilvaniei*, 26 – 30, II, 1989/93, p. 425.
1721. **UCRAIN, Constantin.** *Contribuția batalioanelor fixe regionale Cluj și Someș la luptele duse pentru eliberarea părții de nord – vest a Transilvaniei (23 august – octombrie 1944)*, XVIII, 1981, p. 283.
1722. **UNC, Gheorghe.** *Solidaritatea maselor muncitoare din România cu MRSO*, IV, 1967, p. 307.
1723. **URSUȚ, Dorin; Petrică, P.**, *Pentru o mai mare precizie a ridicărilor expeditiv de topografie arheologică*, XVI, 1979, p. 785.
1724. **Ursuș, D.; Petrică, P.; Winkler, I.**, *Cîteva considerații geotopografice privind traseul drumului roman Potaissa – Napoca, în sectorul Cluj – Napoca – Aiton*, XVII, 1980, p. 441.
1725. **Ursuș, D.; Petrică, P.**, *Scurtă analiză topometrică a sectorului de drum roman cuprins între km. 8 + 750 și intrarea în municipiul Turda*, XIX, 1982, p. 591.
1726. **Idem.** *Drumul roman imperial din sectorul Aiton – Tureni. Caracteristici geografice și topometrice*, 31, I, 1994, p. 209.
1727. **Ursuș, D.**, *Drumul imperial roman în vatra municipiului Cluj – Napoca*, 34, I, 1997, p. 597.
1728. **Idem.** *The imperial Roman road between Potaissa and the fortress of Războieni*, 34, I, 1997, p. 605.
1729. **Ursuș, D.; Stanciu, I.**, *Un fragment din drumul roman Cluj – Napoca – Gilău*, 34, I, 1997, p. 609.
1730. **URSUTIU, Liviu.** *Cinci scrisori ale lui G. Barițiu în legătură cu proiectul de lege școlară din anul 1879*, III, 1966, p. 521.
1731. **Idem.** *Un document privind organizarea administrativă a românilor în revoluția de la 1848*, VI, 1969, p. 593.

1732. Idem. *Foruri de judecată, judecăți, gloabe pe domeniul Gurghiu între anii 1652 – 1715*, IX, 1972, p. 195.
1733. **UZUM, Ilie; Țicu, D.**, *Cuptorul de ars ceramică descoperit în așezarea feudală timpurie de la Gornea – "Țarmuri"*, XV, 1978, p. 295.
1734. Uzum, I., *Un tezaur de podoabe medievale românești descoperit la Macoviște (com. Ciuchici, jud. Caraș – Severin)*, XX, 1983, p. 509.
1735. **VÁCZI, C.**, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (I)*, V, 1968, p. 59.
1736. Idem, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (II)*, VI, 1969, p. 115.
1737. Idem, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (III)*, VIII, 1971, p. 109.
1738. Idem, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides și Pseudo – Apuleius (IV)*, IX, 1972, p. 107.
1739. **VAJDA, Ludovic**, *Începuturile dezvoltării mineritului de cărbuni în Transilvania*, I, 1964, p. 397.
1740. Idem, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848 – 1867)*, II, 1965, p. 497.
1741. Vajda, L.; Mirel, M., *Date privind situația revendicărilor economice ale minerilor din salinile transilvane (1848 – 1867)*, III, 1966, p. 271.
1742. Vajda, L., *Extracția și prelucrarea metalelor neferoase în Transilvania (1848 – 1867)*, IV, 1967, p. 237.
1743. Idem, *Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania între anii 1848 – 1867*, V, 1968, p. 227.
1744. Idem, *Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania (1848 – 1867)*, VI, 1969, p. 307.
1745. Vajda, L.; Mirel, M., *Condițiile de salarizare și revendicările minerilor de pe domeniul minier Zlatna în perioada 1849 – 1867*, VII, 1970, p. 273.
1746. Vajda, L., *Prima cale ferată din Transilvania*, VIII, 1971, p. 287.
1747. Idem, *Capitalul străin în industria minieră și metalurgică a Transilvaniei (1867 – 1900)*, IX, 1972, p. 229.
1748. Idem, *Mineritul carbonifer în Banat între anii 1867 – 1900*, X, 1973, p. 331.
1749. Idem, *Date privind mișcările muncitorilor de la exploatarea de minereu de fier și de cărbune și ale siderurgiștilor din Transilvania (1848 – 1867)*, XII, 1975, p. 319.
1750. Idem *Uzinele de fier Vlăhița (1925 – 1948)*, XIV, 1977, p. 577.
1751. Idem, *Oamenii muncii din Cluj în luptă, sub conducerea PCR, pentru instaurarea puterii democrat – populare (11 oct. 1944 – 6 mart. 1945)*, XV, 1978, p. 617.
1752. Idem, *Industria minieră și metalurgică din Transilvania în perioada de avânt capitalist (1867 – 1873)*, XVII, 1980, p. 277.
1753. Idem, *Manifestările crizei economice din 1873 în industria minieră și siderurgică din Transilvania*, XVIII, 1981, p. 201.
1754. Idem, *Din istoricul minei Bălan*, XX, 1983, p. 173.
1755. Idem, *Mina Bălan la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, XXI, 1984, p. 263.
1756. Idem, *Industria minieră și metalurgică din Transilvania în ultimele două decenii ale sec. XIX (I)*, XXII – XXIII, 1987/88, p. 295.
1757. **VASILIEV, E.**, *Despre lecția de istorie la muzeu*, XVI, 1979, p. 741.
1758. **VASILIEV, Valentin**, *Un nou mormânt scitic descoperit la Batoș*, III, 1966, p. 411.
1759. Idem, *Un relief funerar roman în Muzeul de Istorie Cluj*, IV, 1967, p. 477.
1760. Vasiliev, V.; Seres, A., *Materialele arheologice de pe teritoriul comunei Crizbav*, IV, 1967, p. 425.
1761. Vasiliev, V., *Restigii daco – romane din sec. IV e.n. la Suatu*, V, 1968, p. 513.
1762. Idem, *O piesă sculpturală de factură celtică*, VI, 1969, p. 451.
1763. Idem, *Podoabe de metal prețios în morminte scitice din Transilvania*, VII, 1970, p. 41.
1764. Idem, *Das skythische Gräberfeld von Blaj*, IX, 1972, p. 65.
1765. Idem, *Despre cutițașele curbe din Hallstattul târziu*, X, 1973, p. 523.
1766. Idem, *Despre interpretarea punnalelor Akinakes descoperite pe teritoriul României*, XV, 1978, p. 101.
1767. Idem, *Punnalele akinakes din Transilvania*, XVI, 1979, p. 11.
1768. Vasiliev, V.; Gaiu, C., *Așezarea fortificată din prima vîrstă a fierului de la Ciceu – Corabia (jud. Bistrița Năsăud)*, XVII, 1980, p. 31.
1769. Vasiliev, V., *Despre "Punnalele hallstattiene târzii" sau "punnalele akinakes"*, XVIII, 1981, p. 367.

1770. Idem, *În legătură cu unele opinii referitoare la Hallstattul D în Transilvania*, XIX, 1982, p. 261.
1771. Idem, *Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania*, XX, 1983, p. 33.
1772. Vasiliev, V.; Aldea, Ioan Al., *Note despre așezarea fortificată din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, XXI, 1984, p. 49.
1773. Vasiliev, V., *Descoperiri arheologice cu semnificație cultică în așezarea din prima epocă a fierului de la Teleac (jud. Alba)*, XXII – XXIII, 1985/86, p. 79.
1774. Idem, *Despre câteva opinii referitoare la cronologia primei epoci a fierului în Transilvania*, 31, I, 1994, p. 37.
1775. VĂTĂȘIANU, Virgil, *Un relief medieval enigmatic*, V, 1968, p. 143.
1776. VESA, Vasile, *Aspecte ale activității cultural-politice a burgheziei române din Transilvania la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX*, III, 1966, p. 537.
1777. Idem, *Conferința extraordinară a PNR din Transilvania (23 – 24 iulie 1893)*, V, 1968, p. 601.
1778. VITTINGHOFF, F., *War die Kolonie Malva mit Romula (Reșca) identisch?*, VI, 1969, p. 131.
1779. VLASSA, Nicolae, *În legătură cu neoliticul timpuriu de la Dîrțu – Ceahlău*, I, 1964, p. 463.
1780. Idem, *Materiale neolitice de la Tikos (R.P. Ungaria) în Muzeul de Istorie din Cluj*, I, 1964, p. 367.
1781. Idem, *Cercetări arheologice în regiunile Mureș – Autonomă Maghiară și Cluj*, II, 1965, p. 19.
1782. Idem, *Sabia feudală timpurie de la Ernei*, II, 1965, p. 669.
1783. Idem, *Cultura Criș în Transilvania*, III, 1966, p. 9.
1784. Vlassa, N.; Rusu, M.; Protase, D.; Horedt, K., *Săpăturile arheologice de la Iernut*, III, 1966, p. 399.
1785. Vlassa, N., *Tot despre locul de descoperire a "sabiei de la Morești"*, IV, 1967, p. 511.
1786. Idem, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, IV, 1967, p. 403.
1787. Idem, *Sondajul de salvare de la "Gura Baciului", com. Baci, or. Cluj (...și cite ceva despre cultura vaselor caliciforme în România)*, V, 1968, p. 371.
1788. Idem, *Așezarea neolitică de la Dăbica*, VI, 1969, p. 27.
1789. Idem, *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorden Orient*, VII, 1970, p. 3.
1790. Idem, *Sondajul arheologic de la Bistrița*, VIII, 1971, p. 572.
1791. Idem, *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo–Criș în România*, IX, 1972, p. 7.
1792. Idem, *Zona balcano – asiatică și Transilvania*, IX, 1972, p. 367.
1793. Idem, *Săpăturile arheologice de la Coldău (jud. Bistrița – Năsăud)*, X, 1973, p. 11.
1794. Idem, *Interpretarea plăcuței de aur de la Dierna*, XI, 1974, p. 125.
1795. Idem, *Noi contribuții la problema influențelor orientale în neoliticul Transilvaniei*, XII, 1975, p. 1.
1796. Idem, *Două noi piese paleocreștine din Transilvania*, XIII, 1976, p. 215.
1797. Idem, *O nouă plăcuță de aur gnostică de la Dierna*, XIV, 1977, p. 205.
1798. Idem, *Problema existenței ecvidelor domestice în cadrul culturii Vinča – Turdaș*, XV, 1978, p. 19.
1799. Idem, *Piese paleocreștine inedite din Dacia intracarpatică*, XVI, 1979, p. 171.
1800. Idem, *Interpretarea unei geme magice greco – egiptene*, XVII, 1980, p. 483.
1801. Idem, *O categorie nesemnaltă de pietre gravate magice*, XVIII, 1981, p. 111.
1802. Idem, *O gemă magică din Transilvania cu o temă iconografică rară*, XIX, 1982, p. 367.
1803. Idem: *Studii dacice*, [R], XIX, 1982, p. 739.
1804. Vlassa, N.; Takacs, M.; Lazarovici, Gh., *Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 59.
1805. Vlassa, N.; Kalmar, Z.; Lazarovici, Gh., *Descoperiri arheologice la Bernadea (I)*, 32, I 1995, p. 575.
1806. VLĂDESCU, C.; Pop, C., *Piese sculpturale romane în Muzeul militar central*, XIX, 1982, p. 301.
1807. VOIȘAN, Valentin, *In Ulpia Traiana Sarmizegetusa entdeckte Bestandteile militärischer Ausrüstung*, 34, I, 1997, p. 201.
1808. WINKLER, Iudita, *Despre circulația monetară la Porolissum*, I, 1964, p. 215.
1809. Idem, *Circulația monetară la Apulum*, II, 1965, p. 215.
1810. Idem, *Drahma și hemidrahma în sistemul monetar al daco – geților*, III, 1966, p. 75.
1811. Idem, *Tipurile monetare ale daco – geților și aria lor de răspândire (I)*, V, 1968, p. 33.

1812. Idem, *Tipurile monetare ale daco-geților și aria lor de răspîndire (II)*, VI, 1969, p. 67.
1813. Idem, *Perioada emiterii monedelor și dreptul monetar la geto - daci*, VII, 1970, p. 94.
1814. Winkler, I.; Băloi, C., *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, VIII, 1971, p. 161.
1815. Winkler, I.; Hopârtean, A.; Milea, Z., *Monede antice descoperite în Transilvania și Dobrogea*, IX, 1972, p. 383.
1816. Winkler, I.; Băloi, C., *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, X, 1973, p. 181.
1817. Winkler, I., *Observații și rectificări la "Monedele geto - dacilor"*, XII, 1975, p. 95.
1818. Idem, *Răspuns la întîmpinarea lui C. Preda "Pe marginea unor observații și rectificări la Monedele geto - dacilor"*, XIV, 1977, p. 677.
1819. Winkler, I.; Takács, M.; Păiuș, Gh., *Necropola avară de la Cicău*, XIV, 1977, p. 269.
1820. Idem, *Așezarea prefeudală de la Cicău*, jud. Alba, XV, 1978, p. 263.
1821. Winkler, I.; F. Fejér; Huszár, L., *Bibliographia Numismaticeae Hungaricae*, [R], XV, 1978, p. 693.
1822. Winkler, I.; Takács, M.; Păiuș, Gh., *Săpăturile arheologice de la Cicău*, XVI, 1979, p. 465.
1823. Winkler, I.; J. Fitz, *Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jhdts.*, [R], XVI, 1979, p. 885.
1824. Idem., *Aplicarea matricei de incidentă în studii de arheologie și numismatică*, XVII, 1980, p. 687.
1825. Winkler, I.; Takács, M., *Săpăturile arheologice de la Cicău. Așezarea Coțofeni*, XVIII, 1981, p. 321.
1826. Winkler, I.; M. Mihăilescu - Birliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, [R], XVIII, 1981, p. 707.
1827. Idem, *Drumul roman Napoca - Potaissa (II)*, XIX, 1982, p. 587.
1828. Idem, *Histoire et numismatique en Haute - Normandie*, [R], XIX, 1982, p. 761.
1829. Winkler, I.; Blăjan, M., *Așezările romane de la Mediaș (jud. Sibiu)*, 26 - 30, 1989 - 1993, p. 459.
1830. WOLF, Iosif, *Imaginea antichității în "Siebenbürgische Quartalschrift" (1790 - 1801) și "Siebenbürgische Provinzialblätter" (1805 - 1824)*, XIV, 1977, p. 425.
1831. Idem: recenzii în vol. XIV, 1977: Gh. Bartoș, *Răscoala lui Horea. Bibliografie analitică*; N. Edroiu, *Răsunetul european al răscoalei lui Horea, 1784 - 1785*, p. 683.
1832. Idem, *Începuturile presei culturale - științifice din Transilvania: "Siebenbürgische Quartalschrift" (1790 - 1801)*, XV, 1978, p. 431.
1833. Idem: recenzii în vol. XV, 1978: I. Lungu, *Școala Ardeleană*, p. 697.; G.M. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenice din sec. XIX (I)*, p. 699; Al. Dușu, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, p. 702.
1834. Idem, *Problematica românească în istoriografia săsească (1790 - 1848)*, XVI, 1979, p. 325.
1835. Idem: recenzii în vol. XVI, 1979: G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești, BAR 1 - 1600*, p. 697.; Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States*, p. 911; Consiliul național român din Blaj, p. 915.; Damaschin Bojincă, *Scrieri*, p. 909; G.M. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenice din sec. XIX (II)*, p. 908.; W. Marin, *Unirea din 1918 și poziția șvabilor bănățeni*, p. 913.; I. Filistich, *Încercare de istorie românească*, p. 907.
1836. Idem: A. Răduțiu, L. Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania, tipărite în limba română 1701 - 1847*, [R], XVIII, 1981, p. 737.
1837. Idem: E. Csetri, I. Imreh, *Erdély változó társadalmá 1767 - 1821*, [R], XVIII, 1981, p. 738.
1838. WOLF, Rudolf: recenzii în vol. XX, 1983: P. Binder, *Közös multunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmuskori falusi és városi együttéléséről*, p. 917; P. Bunta, *Gabriel Bethlen (1613 - 1629)*, p. 920.
1839. Idem, *Comerțul cu sare al Transilvaniei în sec. XVI - XVII*, 32, II, 1996, p. 109.
1840. WOLFF, H., *Miscellanea Dacica*, XII, 1975, p. 139.
1841. Idem, *Miscellanea Dacica (II)*, XIII, 1976, p. 99.
1842. WOLLMANN, V., *Lei funerari romani la Bucerdea*, VI, 1969, p. 533.
1843. Idem, *Materiale epigrafice și sculpturale romane în Muzeul Sebeș*, VII, 1970, p. 163.

1844. Idem, *Inscriptii și sculpturi romane din sud-estul Banatului*, VIII, 1971, p. 539.
1845. **ZAHARIADE, Mihai**, *The Late Roman Drobeta. I. The cruciform building and the fort garrison in the 4th century AD*, 34, I, 1997, p. 167.
1846. **ZRINYI, Andrei**: *Alt – Thüringen. Jahresschrift des Museums für Ur – und Frühgeschichte Thüringens*, [R], XVIII, 1980, p. 849.

LIVIA CĂLIAN

CRONICĂ SELECTIVĂ A ACTIVITĂȚII SECȚIILOR DE ISTORIE MEDIEVALĂ, MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ ALE MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI ÎN PERIOADA 1998-2001

Activitatea secțiilor de istorie ale muzeului în perioada 1998-2001 se circumscrie domeniilor specifice activităților muzeale: valorificarea și popularizarea patrimoniului muzeal prin organizarea de expoziții; îmbogățirea colecțiilor muzeului cu obiecte, documente, publicații; cercetarea științifică concretizată prin publicarea de cărți, studii și articole în reviste de specialitate, editarea anuarului muzeului *Acta Musei Napocensis*, seria Istorie; participarea muzeografilor la simpozioane și sesiuni științifice în țară și străinătate; conservarea și evidența patrimoniului; popularizarea muzeului și a colecțiilor sale.

EXPOZIȚII

Secțiile de istorie au organizat expoziții proprii și în colaborare cu alte muzee și instituții din țară și străinătate, la sediul central al muzeului și în afara acestuia. Muzeul a fost gazda unor expoziții itinerante organizate de ambasade și alte muzee și a contribuit cu piese din colecțiile sale la organizarea de expoziții în țară și străinătate. Enumerăm mai jos principalele expozițiile din perioada 1998-2000:

- *Față în față cu timpul. Expoziție de ceasuri*, mai 1998, în colaborare cu muzeele din Târgu Mureș, Oradea, Sighișoara, Baia Mare
- *Sabia lucește mai frumos ca lanțul*, noiembrie-decembrie 1998. Expoziția a fost organizată cu prilejul aniversării a 150 de ani de la Revoluția din 1848 de către Muzeul Militar din Budapesta
- *Memoria metalului*, decembrie 1998
- *Artă populară mexicană*, noiembrie 1998. Expoziția a fost organizată în colaborare cu Ambasada Mexicului la București
- *Clujul la sfârșitul sec. al XIX-lea. Expoziție fotografică de arhitectură și urbanism*, octombrie 1998
- *Centenar Constantin Daicoviciu*, mai 1998
- *Muzeul Pompierilor din Cluj-Napoca*, august 1998. Expoziția a fost organizată la Turnul Pompierilor, Cluj-Napoca
- *Colecția de aparatură și tehnică medicală clujeană*, octombrie 1998
- *80 de ani de la instituirea administrației românești la Cluj*, ianuarie 1999. Expoziția a fost organizată la sediul Primăriei Cluj-Napoca
- *Tezaurul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, februarie 1999. Expoziție permanentă
- *Reorganizarea Expoziției de bază a secției de istorie medievală*, februarie-martie 1999.
- *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos*, martie-aprilie 1999. Expoziția a fost itinerată la București și Sebeș
- *Argintărie italiană. Expoziție de design*, iunie 1999. Expoziția a fost organizată în colaborare cu Centrul Cultural Italian
- *80 de ani de învățământ în limba română la Cluj*, octombrie 1999
- *Corneliu Coposu, un destin pentru istorie*, decembrie 1999. Expoziția a fost organizată în colaborare cu Muzeul Național de Istorie București
- *Mărturii ale culturii indiene mexicane*, decembrie 1999. Expoziția a fost organizată în colaborare cu Ambasada Mexicului la București
- *Istoria pietrei de podoabă*, martie 2000
- *150 de ani de la înființarea Camerei de Comerț și Industrie Cluj și a 10 ani de la reluarea activității Camerelor de Comerț și Industrie din România*, iunie 2000. Expoziția a fost organizată la Camera de Comerț Cluj
- *Gravură europeană și transilvăneană din sec. XVII-XIX din Colecția MNIT*, mai 2000
- *Istoria Franței văzută prin sigilii*, octombrie 2000. Expoziția a fost organizată în colaborare cu colecționara Marilena Pop Câmpeanu din Paris
- *Eleganță și frumusețe de-a lungul secolelor*, martie 2001

- *Automate muzicale. Muzică, mecanică, tehnici, nostalgii, performanțe*, mai 2001. Expoziția a fost organizată în colaborare cu Muzeul Științei și Tehnicii "Ștefan Procopiu" din Iași
- *Muzeul Universității din Cluj*, aprilie 2001. Expoziția a fost organizată în spațiul universității din str. I.C. Brătianu, nr.22
- *Prezențe culturale germane în istoria Clujului*, decembrie 2001

SIMPOZIOANE ȘI SESIUNI ȘTIINȚIFICE

Muzeografii secțiilor de istorie medie, modernă și contemporană au participat la simpozioane și sesiuni științifice organizate de muzee și instituții din țară și străinătate. Enumerăm principalele manifestări științifice la care au participat muzeograful nostru între 1998-2001:

- Simpozionul *Zilele Academiei Clujene*, Cluj-Napoca, mai 1998, P. Iambor, F. Pap, L. Călian
- *Al doilea simpozion național de arheologie medievală*, Arad, 1998, P. Iambor, Ș. Matei.
- *Simpozionul național de numismatică*, Giurgiu, 1998, F. Pap
- *Simpozionul Muzeului Județean Târgu Mureș*, 1998, Gh. Petrov
- *Al IV-lea simpozion național Memorialul Sighet*, iunie 1998, I. Ciupea
- *Sesiunea de comunicări a Muzeului Banatului*, Reșița, 1998, O. Muntean
- *Simpozionul Muzeul Țării Făgărașului*, Făgăraș, 1998, I. Ciupea
- *Sesiunea Societății Naționale de Numismatică*, Alexandria, 1998, I. Călian
- *Simpozionul Pontica 1998*, Constanța-Tulcea, 1998, L. Călian
- *80 de ani de la Marea Unire*, decembrie 1998, Alba Iulia, L. Călian
- *Sesiunea științifică Centenar Constantin Daicoviciu*, mai 1998, D. Comșa, M. Jude, E. Glodariu, A. M. Szöke, N. Cordoș, O. Muntean, M. Mitu
- *Al VII-lea simpozion național Memorialul Sighet*, Sighet, iunie 1999, I. Ciupea
- *400 de ani de la intrarea lui Mihai Viteazul în Transilvania*, Făgăraș, 1999, I. Ciupea
- *Simpozionul româno-britanic*, Cluj-Napoca, 1999, I. Ciupea
- *Simpozionul Eparhia Cluj-Gherla în anii 1848-1955*, Cluj-Napoca, 1999, I. Ciupea
- *Simpozionul 1 Decembrie 1918*, Cluj-Napoca, 1999, I. Ciupea
- *Congresul național de heraldică și genealogie*, Iași, 1999, L. Călian
- *Sesiunea științifică a Academiei de Poliție*, București, 1999, L. Călian
- *Sesiunea Societății Numismatice române*, Bârlad, 1999, L. Călian
- *Sesiunea Muzeului Banatului*, Sânicolaul Mare, 1999, P. Iambor
- *Simpozionul Zilele Academice Clujene*, Cluj-Napoca, 1999, P. Iambor
- *Simpozionul Biserica greco-catolică în anii 50*, Cluj-Napoca, 2000, I. Ciupea
- *Simpozionul Zilele Academice Clujene*, Cluj-Napoca, 2000, P. Iambor, T. Sălăgean
- *Al VIII-lea simpozion național Memorialul Sighet*, Sighet, 2000, I. Ciupea
- *Simpozionul național Cetăți și castele din România*, Făgăraș, 2000, I. Ciupea
- *Simpozionul Fundației Memoria*, Cluj-Napoca, 2000, I. Ciupea
- *Sesiunea Societății Numismatice Române*, Alba Iulia, 2000, L. Călian
- *Sesiunea Științifică Szusana Lórántffy principesa Transilvaniei*, Saraspatk, Ungaria, 2000, L. Călian, A. M. Szöke
- *Simpozionul Spațiile alterității-V*, Lugoj, 2000, O. Muntean
- *Simpozionul Închisoarea de la Făgăraș 1950-1960*, Făgăraș, 2001, I. Ciupea
- *Simpozionul Spațiile alterității-VI*, Lugoj, 2001, O. Muntean
- *Simpozionul național Memorialul Sighet*, 2001, I. Ciupea
- *Simpozionul Centenar dr. Victor Cornea - lider al exilului românesc în Marea Britanie și profesor la Universitatea londoneză*, Ileni, Jud. Brașov, 2001, I. Ciupea
- *Simpozionul Centenar prof. univ. Augustin Maior - inventatorul telefoniei multiple*, Cluj-Napoca, 2001, I. Ciupea
- *Sesiunea Societății Naționale Numismatice*, Constanța 2001, L. Călian
- *Simpozionul Muncă, bani, bănci, cultură*, Oradea, 2001, L. Călian
- *Simpozionul Focul, lutul, apa*, Cluj-Napoca, 2001, L. Călian
- *Sesiunea științifică a Universității din Oradea*, 2001, R. Crișan

- *Sesiunea științifică a Muzeului din Bistrița*, 2001, R. Crișan

POPULARIZAREA MUZEULUI ȘI A COLECȚIILOR SALE PRIN MIJLOACELE MASS-MEDIA: PRESĂ, POSTURILE LOCALE ȘI CENTRALE DE RADIO ȘI TELEVIZIUNE

Specialiștii secțiilor de istorie au prezentat la posturile de radio și televiziune expozițiile deschise la sediul central al muzeului, au susținut conferințe pe teme de istorie în școlile din oraș, au prezentat în presa locală și centrală acțiunile culturale ale muzeului și au contribuit la realizarea unor filme de televiziune și a unor emisiuni radio.

Enumerăm aici filmele prezentate de posturile de televiziune cu sprijinul documentar și științific al specialiștilor muzeului:

- *Virgil Fulicea*
- *Valeriu Moldovan*
- *Liviu Galaction Munteanu*
- *Ioan Miclea*
- *Cartea neagră a comunismului*
- *Alexandru Borza*
- *Ioan Bunea*
- *1 Decembrie 1918*
- *Ștefan Manciulea*
- *Nicolae Lascu*
- *Memorialul de la Sighet*
- *Personalități clujene și Marea Unire*
- *Drumuri romane*
- *Virgil Vătășianu*
- *Marius Hangănușiu*
- *Gheorghe Dragoș*
- *Mistere ale istoriei în orașe ardelenne*
- *Florian Ștefănescu Goangă*
- *Muzeul Universității din Cluj*
- *Școala medicală clujeană*
- *Noi apariții editoriale – cartea de istorie*
- *Față-n față cu timpul – prezentarea expoziției*
- *Din istoria tehnicii*
- *Istoria pietrei de podoabă – prezentarea expoziției*
- *Elegantă și frumusețe de-a lungul secolelor – prezentarea expoziției*
- *Automate muzicale. Muzică mecanică-tehnici, nostalgii, performanțe – prezentarea expoziției*
- *Prezențe culturale germane în istoria clujului – prezentarea expoziției*
- *Colecția de sigilii sătești a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*

Emisiuni la posturile locale și centrale de radio

- *Periplu prin centrul Clujului*
- *Străzile Clujului*
- *Colecții și pasiuni*
- *Emil Hațieganu*
- *10 ani de la revoluția română*
- *Clujul și Marea Unire*

TEMATICA CERCETĂRII ȘTIINȚIFICE

- *Istoria economică și politică a Transilvaniei medievale; arheologie medievală, așezări și fortificații (Petru Iambor)*

- Arhitectură ecleziastică; civilizație medievală; stat și societate în Transilvania medievală; cultură hegemonică și culturi subalterne; genealogie (T. Sălăgean, Gh. Petrov)
- Istoria mentalităților și imagologie; relațiile româno-franceze și româno-poloneze în sec. al XIX-lea (O. Muntean)
- Istoria relațiilor româno-maghiare în sec. al XIX-lea; istoria mentalităților și imagologie; colecții de istorie modernă ale MNIT (Melinda Mitu)
- Istoria mișcării naționale și a PNR din Transilvania în sec. al XIX-lea; personalități ale vieții politice transilvănene în epoca modernă (N. Cordoș, M. Jude)
- Societăți culturale studențești din Monarhia Habsburgică (Eugenia Glodariu)
- Istorie politică interbelică; personalități clujene; sistemul concentraționar comunist (I. Ciupea)
- Istorie economică interbelică; personalități clujene; fonduri documentare din inventarul muzeului (Daniela Comșa)
- Medalistică și heraldică din sec. XIX-XX (Liviu Călian)

PUBLICAȚIILE SECȚIILOR DE ISTORIE ALE MNIT APĂRUTE ÎN COLECȚIA MUZEULUI BIBLIOTHECA MUSEI NAPOCENSIS ÎNTRE 1998-2001

- *Acta Musei Napocensis*, 34, II, Istorie, 1997, Cluj-Napoca, 1998
- *Ghidul secției de istorie modernă*, Cluj-Napoca, 1998
- Eugenia Glodariu, *Asociațiile culturale ale tineretului studios român din Monarhia Habsburgică 1860-1918*, Bibliotheca Musei Napocensis, XVII, Cluj-Napoca, 1998
- Daniela Comșa, Eugenia Glodariu, Maria M. Jude, *Clujenii și Marea Unire*, Bibliotheca Musei Napocensis, XVIII, Cluj-Napoca, 1998
- *Acta Musei Napocensis*, 35-36, II, Istorie, Cluj-Napoca, 1999

ÎMBOGĂȚIREA PATRIMONIULUI SECȚIILOR DE ISTORIE ALE MNIT ÎNTRE 1998-2001

Patrimoniul muzeal s-a îmbogățit prin achiziționarea unor materiale de o valoare istorică și artistică deosebită, aparținând unor domenii variate: artă decorativă (sticlărie porțelan, mobilier); documente și cărți referitoare la viața și activitatea unor personalități clujene (Alexandru Vaida Voievod, Alexandru Lapedatu, Constantin Daicoviciu); ziare și reviste; materiale foto-documentare care ilustrează viața politică contemporană; obiecte de istoria tehnicii.

DANIELA COMȘA

AUSGEWÄHLTE CHRONIK DER TÄTIGKEIT DER ABTEILUNGEN FÜR MITTELALTERLICHE, MODERNE UND ZEITGENÖSSISCHE GESCHICHTE DES NATIONALMUSEUMS FÜR DIE GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS IN DER ZEITSPANNE 1998-2001

Die Tätigkeit der Geschichteabteilungen des Museums in der Zeitspanne 1998-2001 gehört in die spezifischen Bereiche der Tätigkeiten der Museen: Auswertung und Bekanntmachung der Sammlungen des Museums durch die Veranstaltung von Ausstellungen; die Bereicherung der Sammlungen mit Gegenständen, Urkunden, Veröffentlichungen; die wissenschaftliche Forschung, die sich in der Veröffentlichung von Büchern, Studien und Aufsätzen in den Fachzeitschriften niederschlägt, die Herausgabe des Jahrbuches des Museums, *Acta Musei Napocensis*, Geschichtereihe; die Teilnahme der Museographen an wissenschaftlichen Symposien und Tagungen im Lande und im Ausland; Aufbewahrung und Übersicht des Patrimoniums; Bekanntmachung des Museums und seiner Sammlungen.

AUSSTELLUNGEN

Die Geschichteabteilungen veranstalteten eigene Ausstellungen und solche in Zusammenarbeit mit anderen Museen und Institutionen im Lande und im Ausland, an der Zentralstelle des Museums und andernorts. Das Museum beherbergte wandernde Ausstellungen, die von Botschaften und anderen Museen veranstaltet wurden, und beteiligte sich mit Stücken aus seinen Sammlungen an der Veranstaltung von Ausstellungen im Lande und im Ausland. Wir zählen die wichtigsten Ausstellungen in der Zeitspanne 1998-2001 auf:

- *Im Angesicht der Zeit. Uhrenaussstellungen*, Mai 1998, in Zusammenarbeit mit den Museen von Târgu Mureș, Oradea, Sighișoara, Baia Mare
- *Das Schwert glänzt schöner als die Kette*, November-Dezember 1998. Die Ausstellung wurde gelegentlich der 150jährigen Feier der 1848er Revolution vom Militärmuseum Budapest organisiert.
- *Das Gedächtnis des Metalls*, Dezember 1998
- *Mexikanische Volkskunst*, November 1998. Die Ausstellung wurde in Zusammenarbeit mit der Mexikanischen Botschaft in Bukarest veranstaltet.
- *Klausenburg am Ende des 19. Jh. Fotografische Ausstellung für Architektur und Stadtwesen*, Oktober 1998
- *Jahrhundertfeier Constantin Daicoviciu*, Mai 1998
- *Das Feuerwehrmuseum in Klausenburg*, August 1998. Die Ausstellung wurde im Feuerwehrturm Klausenburg organisiert.
- *Die Sammlung Klausenburger ärztlicher Apparatur und Technik*, Oktober 1998
- *80 Jahre seit der Einsetzung der rumänischen Verwaltung in Klausenburg*, Januar 1999. Die Ausstellung wurde im Rathaus Klausenburg veranstaltet.
- *Der Schatz des Nationalmuseums für die Geschichte Siebenbürgens*, Februar 1999. Ständige Ausstellung
- *Die Umorganisation der Grundaussstellung der Abteilung für die Geschichte des Mittelalters*, Februar-März 1999
- *Gotik und Renaissance in Vințu de Jos*, März-April 1999. Die Ausstellung wanderte nach Bukarest und Sebeș
- *Italienische Silberware. Designausstellung*, Juni 1999. Die Ausstellung wurde in Zusammenarbeit mit dem Italienischen Kulturzentrum veranstaltet.
- *80 Jahre Unterricht in rumänischer Sprache in Klausenburg*, Oktober 1999

- *Corneliu Coposu, ein Schicksal für die Geschichte*, Dezember 1999. Die Ausstellung wurde in Zusammenarbeit mit dem Nationalen Geschichtsmuseum Bukarest veranstaltet.
- *Zeugnisse der indianischen mexikanischen Kultur*, Dezember 1999. Die Ausstellung wurde in Zusammenarbeit mit der Mexikanischen Botschaft in Bukarest veranstaltet.
- *Die Geschichte der Schmucksteine*, März 2000
- *150 Jahre seit der Gründung der Handels- und Industriekammer Klausenburg und 10 Jahre seit der Wiederaufnahme der Tätigkeit der Handels- und Industriekammern in Rumänien*, Juni 2000. Die Ausstellung wurde von der Handelskammer Klausenburg veranstaltet.
- *Europäische und siebenbürgische Gravüren des 17.- 19. Jh. in den Sammlungen des Nationalmuseums für die Geschichte Siebenbürgens*, Mai 2000
- *Die Geschichte Frankreichs in Siegel*, Oktober 2000. Die Ausstellung wurde in Zusammenarbeit mit der Sammlerin Marilena Pop Câmpeanu aus Paris veranstaltet.
- *Eleganz und Schönheit im Laufe der Jahrhunderte*, März 2001
- *Musikautomate. Musik, Mechanik, Techniken, Nostalgien, Leistungen*, Mai 2001.
- *Das Museum der Universität Klausenburg*, April 2001. Die Ausstellung wurde in den Räumlichkeiten der Universität in der I. C. Brătianu-Str. Nr. 22 veranstaltet.
- *Das deutsche kulturelle Vorhandensein in der Geschichte Klausenburgs*, Dezember 2001

WISSENSCHAFTLICHE SYMPOSIEN UND TAGUNGEN

Die Museographen der Abteilungen für mittelalterliche, moderne und zeitgenössische Geschichte nahmen an wissenschaftlichen Symposien und Tagungen teil, die von Museen und Instituten im Lande und im Ausland veranstaltet wurden. Wir zählen hier die wichtigsten wissenschaftlichen Veranstaltungen auf, an denen die Museographen unseres Museums zwischen 1998-2001 teilnahmen:

- Das Symposium *Die Tage der Klausenburger Akademie*, Klausenburg, Mai 1998, P. Iambor, F. Pap, L. Călian
- *Das zweite nationale Symposium für mittelalterliche Archäologie*, Arad, 1998, P. Iambor, Ș. Matei
- *Das nationale Symposium für Numismatik*, Giurgiu, 1998, F. Pap
- *Das Symposium des Kreismuseums Târgu Mureș*, 1998, Gh. Petrov
- *Das IV. nationale Symposium Memorial Sighet*, Juni 1998, I. Ciupea
- *Die Tagung des Banater Museums*, Reșița 1998, O. Muntean
- *Das Symposium Das Museum des Fogarascher Landes*, Fogarasch, 1998, I. Ciupea
- *Die Tagung der Nationalen Gesellschaft für Numismatik*, Alexandria, 1998, L. Călian
- *Das Symposium Pontica 1998*, Constanța – Tulcea, 1998, L. Călian
- *80 Jahre seit der Großen Vereinigung*, Dezember 1998, Alba Iulia, L. Călian
- *Die wissenschaftliche Tagung Jahrhundertfeier Constantin Daicoviciu*, Mai 1998, D. Comșa, M. Jude, E. Glodariu, A. M. Szöke, N. Cordoș, O. Muntean, M. Mitu
- *Das VII. nationale Symposium Memorial Sighet*, Sighet, Juni 1999, I. Ciupea
- *400 Jahre seit dem Einmarsch Michaels des Tapferen in Siebenbürgen*, Fogarasch, 1999, I. Ciupea
- *Das rumänisch-britische Symposium*, Klausenburg, 1999, I. Ciupea
- *Das Symposium Die Diözese Cluj-Gherla in den Jahren 1848-1955*, Klausenburg, 1999, I. Ciupea
- *Das Symposium 1. Dezember 1918*, Klausenburg, 1999, I. Ciupea
- *Der nationale Kongreß für Heraldik und Genealogie*, Iași, 1999, L. Călian

- *Die wissenschaftliche Tagung der Polizeiakademie*, Bukarest 1999, L. Călian
- *Die Tagung der Rumänischen Numismatischen Gesellschaft*, Bârlad, 1999, L. Călian
- *Die Tagung des Banater Museums*, Großsanktnikolaus, 1999, P. Iambor
- *Das Symposium Die Klausenburger Akademischen Tage*, Klausenburg, 1999, P. Iambor
- *Das Symposium Die Griechisch-Katholische Kirche in den 50er Jahren*, Klausenburg, 2000, I. Ciupea
- *Das Symposium Die Klausenburger Akademischen Tage*, Klausenburg, 2000, P. Iambor, T. Sălăgean
- *Das VIII. nationale Symposium Memorial Sighet*, Sighet, 2000, I. Ciupea
- *Das nationale Symposium Burgen und Schlösser in Rumänien*, Fogarasch, 2000, I. Ciupea
- *Das Symposium der Stiftung Memoria*, Klausenburg, 2000, I. Ciupea
- *Die Tagung der Rumänischen Numismatischen Gesellschaft*, Alba Iulia, 2000, L. Călian
- *Die wissenschaftliche Tagung Zsuzsanna Lórántffy, Fürstin Siebenbürgens*, Saraspatak, Ungarn, 2000, L. Călian, A. M. Szöke
- *Das Symposium Die Räume der Alterität-I'*, Lugosch, 2000, O. Muntean
- *Das Symposium Das Gefängnis von Fogarasch 1950-1960*, Fogarasch, 2001, I. Ciupea
- *Das nationale Symposium Memorial Sighet*, Sighet, 2001, I. Ciupea
- *Das Symposium Jahrhundertfeier Dr. Victor Cornea – Anführer des rumänischen Exils in Großbritannien und Professor an der Londoner Universität*, Ileni, Kreis Braşov, 2001, I. Ciupea
- *Das Symposium Jahrhundertfeier Prof. Augustin Maior – Erfinder der vielfachen Telephonie*, Klausenburg, 2001, I. Ciupea
- *Die Tagung der Nationalen Numismatischen Gesellschaft*, Constanţa, 2001, L. Călian
- *Das Symposium Arbeit, Geld, Banken, Kultur*, Großwardein, 2001, L. Călian
- *Das Symposium Feuer, Ton, Wasser*, Klausenburg, 2001, L. Călian
- *Die wissenschaftliche Tagung der Großwardeiner Universität*, Großwardein, 2001, R. Crişan
- *Die wissenschaftliche Tagung des Museums Bistritz*, 2001, R. Crişan

DIE BEKANNTMACHUNG DES MUSEUMS UND SEINER SAMMLUNGEN DURCH DIE MEDIEN: PRESSE, LOKALE UND ZENTRALE RADIO- UND FERNSEHSENDER

Die Fachleute der Geschichteabteilungen stellten auf den Radio- und Fernsehsendern die Ausstellungen vor, die in der Zentralstelle des Museums eröffnet wurden, sie hielten Vorträge zu Geschichtethemen in den Schulen der Stadt, sie stellten in der lokalen und zentralen Presse die kulturellen Tätigkeiten des Museums vor und trugen zur Herstellung von Fernsehfilmen und Radiosendungen bei.

Wir zählen hier die Filme auf, die von den Fernsehsendern mit der urkundlichen und wissenschaftlichen Unterstützung der Fachleute des Museums ausgestrahlt wurden:

- *Virgil Fulicea*
- *Valeriu Moldovan*
- *Liviu Galaction Munteanu*
- *Ioan Miclea*
- *Das schwarze Buch des Kommunismus*
- *Alexandru Borza*
- *Ioan Bunea*

- *1. Dezember 1918*
- *Ștefan Manciulea*
- *Nicolae Lasca*
- *Das Memorial von Sighet*
- *Klausenburger Persönlichkeiten und die Große Vereinigung*
- *Römerstraßen*
- *Virgil Vătășianu*
- *Marius Hangănușiu*
- *Gheorghe Dragoș*
- *Geheimnisse der Geschichte in Siebenbürger Städten*
- *Florian Ștefănescu Goangă*
- *Das Museum der Universität Klausenburg*
- *Die Klausenburger ärztliche Schule*
- *Neue Bucherscheineungen – das Geschichtebuch*
- *Im Angesicht der Zeit – Vorstellung der Ausstellung*
- *Aus der Geschichte der Technik*
- *Die Geschichte der Schmucksteine – Vorstellung der Ausstellung*
- *Eleganz und Schönheit im Laufe der Jahrhunderte – Vorstellung der Ausstellung*
- *Musikautomate. Mechanische Musik – Techniken, Nostalgien, Leistungen – Vorstellung der Ausstellung*
- *Das deutsche kulturelle Vorhandensein in der Geschichte Klausenburgs – Vorstellung der Ausstellung*
- *Die Sammlung dörflicher Siegel des Nationalmuseums für die Geschichte Siebenbürgens*

Sendungen auf den lokalen und zentralen Radiosendern

- *Spaziergang durch die Innenstadt Klausenburgs*
- *Die Straßen Klausenburgs*
- *Sammlungen und Leidenschaften*
- *Emil Hațieganu*
- *10 Jahre seit der rumänischen Revolution*
- *Klausenburg und die Große Vereinigung*

DIE THEMATIK DER WISSENSCHAFTLICHEN FORSCHUNG

- Die wirtschaftliche und politische Geschichte des mittelalterlichen Siebenbürgen; mittelalterliche Archäologie, Siedlungen und Befestigungen (Dr. P. Iambor)
- Kirchliche Architektur; mittelalterliche Zivilisation; Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Siebenbürgen; hegemonische Kultur und Untertanenkulturen; Genealogie (T. Sălăgean, Gh. Petrov)
- Geschichte der Denkweise und Imagologie; die rumänisch-französischen und rumänisch-polnischen Beziehungen im 19. Jh. (O. Muntean)
- Die Geschichte der rumänisch-ungarischen Beziehungen im 19. Jh.; die Geschichte der Denkweise und Imagologie; Sammlungen moderner Geschichte des Nationalmuseums für die Geschichte Siebenbürgens (Dr. M. Mitu)
- Die Geschichte der nationalen Bewegung und der Rumänischen Nationalen Partei im 19. Jh.; Persönlichkeiten des Siebenbürger politischen Lebens im modernen Zeitalter (N. Cordoș, M. Jude)
- Studentische Kulturvereine in der Habsburgischen Monarchie (Dr. E. Glodariu)

- Zwischenkriegszeitliche politische Geschichte; Klausenburger Persönlichkeiten: das kommunistische Haftsystem (I. Ciupea)
- Zwischenkriegszeitliche wirtschaftliche Geschichte; Klausenburger Persönlichkeiten: Urkundenfonds im Inventar des Museums (D. Comşa)
- Medaillistik und Heraldik im 19.- 20. Jh. (L. Călian)

DIE VERÖFFENTLICHUNGEN DER GESCHICHTEABTEILUNGEN DES NATIONALMUSEUMS FÜR DIE GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS, DIE ZWISCHEN 1998-2001 IN DER SAMMLUNG DES MUSEUMS, DER BIBLIOTHECA MUSEI NAPOCENSIS, ERSCHIENEN

- *Acta Musaei Napocensis* 34.II, Geschichte, 1997, Cluj-Napoca 1998
- *Der Führer durch die Abteilung für moderne Geschichte*, Cluj-Napoca 1998
- Eugenia Glodariu, *Die Kulturvereine der rumänischen studierenden Jugend in der Habsburger Monarchie 1860-1918*, Bibliotheca Musei Napocensis XVII, Cluj-Napoca 1998
- Daniela Comşa, Eugenia Glodariu, Maria M. Jude, *Die Klausenburger und die Große Vereinigung*, Bibliotheca Musei Napocensis XVIII, Cluj-Napoca 1998
- *Acta Musei Napocensis* 35-36.II, Geschichte, Cluj-Napoca 1999

DIE BEREICHERUNG DES PATRIMONIUMS DER GESCHICHTEABTEILUNGEN DES NATIONALMUSEUMS FÜR DIE GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS ZWISCHEN 1998-2001

Das Patrimonium des Museums bereicherte sich durch den Ankauf von Materialien von besonderem historischem und künstlerischem Wert aus den verschiedensten Bereichen: Zierkunst (Glas, Porzellan, Möbel); Urkunden und Bücher über das Leben und Werk von Klausenburger Persönlichkeiten (Alexandru Vaida Voevod, Alexandru Lapedatu, Constantin Daicoviciu); Zeitungen und Zeitschriften; Fotomaterial zum zeitgenössischen politischen Leben; Gegenstände aus der Geschichte der Technik.

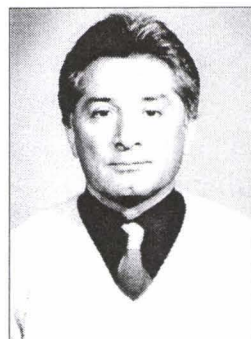
DANIELA COMŞA

IN MEMORIAM

NICOLAE CORDOȘ
(1938-2002)

La 23 februarie 2002 i s-au oprit pe neașteptate bătăile inimii și ne-a părăsit pentru totdeauna cel care a fost prețuitul coleg, om de muzeu și istoric, Nicolae Cordoș. A văzut lumina zilei la 10 octombrie 1938, aproape de crestele munților, la Întorsura Buzăului. Studiile primare și liceale le-a făcut în Brașov, iar pe cele universitare la Cluj, unde a absolvit Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș-Bolyai, secția de istorie universală, în anul 1963. Un an mai târziu, la 1 decembrie 1964 a fost angajat la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, pe care l-a slujit cu dăruire până la binemeritata pensionare la 1 mai 1999.

La muzeul clujean a străbătut toate treptele de afirmare: muzeograf (1 dec.1964), muzeograf principal (1 octombrie 1973), șef secție OPCN (Oficiul județean Cluj pentru patrimoniul cultural național - 1 noiembrie 1975), director adjunct și șef secție la OPCN (15 decembrie 1978), director (1 iunie 1986). La 1 mai 1990, a renunțat din motive de sănătate la funcția de director, rămânând până la pensionare muzeograf principal. La distinsul nostru coleg am apreciat acea îmbinare fericită între activitatea specifică a unui muzeograf preocupat de îmbogățirea, păstrarea și expunerea patrimoniului istoric-cultural și curiozitatea firească a cercetătorului. Activitatea muzeografică s-a axat pe constituirea patrimoniului muzeal, pe evidența, conservarea și valorificarea acestuia și a patrimoniului cultural-național din județul Cluj și și-a adus aportul la realizarea expozițiilor permanente, a unor expoziții temporare și itinerante în țară și străinătate. La Oficiul pentru Patrimoniu a contribuit la organizarea și buna desfășurare a activității acestuia și la coordonarea unitară a evidenței, păstrării, ocrotirii, conservării și valorificării bunurilor din patrimoniul cultural-național de pe raza județului Cluj.

Ca manager al muzeului a coordonat și canalizat activitatea instituției spre afirmarea ei pe plan național și internațional, ca un centru de cercetare științifică și depozitar al unui patrimoniu cultural-național de valoare. În această muncă a dovedit stăruință și dăruire deplină, punând în prim plan interesele instituției pe care o conducea, fiind un demn urmaș al înaintașilor săi la conducerea muzeului: Constantin și Hadrian Daicoviciu. Pentru succesele deosebite, muzeul a fost medaliat de către Ministerul Culturii de trei ori cu premiul I (1981, 1987, 1989) și de două ori cu locul III (1983, 1985).

Cercetarea științifică s-a axat în principal pe studiul istoriei moderne, cu deosebire a Transilvaniei, iar rezultatele au fost de excepție. Tematica abordată a vizat aspecte ale vieții economice, național-politice și culturale a Transilvaniei: politica guvernelor maghiare de deznaționalizare a românilor, aspecte ale luptei național-politice a românilor din monarhia austro-ungară, activitatea Partidului Național Român și a unor corifei ca Ioan Rațiu, A. C. Popovici, Iuliu Coroianu, mișcarea memorandistă, relațiile româno-sârbe-slovace. Roadele acestei activități laborioase și asidue s-au concretizat în studii și articole publicate în revistele de specialitate (cca 70), colaborare la elaborarea unor volume de documente, precum și a unor cărți (de ex. *Mișcarea memorandistă în documente(1885-1897)*, Cluj, 1973, *Documente privind mișcarea națională a românilor din Transilvania*, vol. I, 1881-1891, Buc., 1997 și vol. II, 1892-1894, Buc., 1998; *Istoria României. Transilvania*, vol. II, 1867-1947, Cluj-Napoca, 1999. La acestea se adaugă cca 50 articole de muzeografie și popularizare a istoriei, apărute în diverse ziare și reviste. A fost redactorul responsabil al

anuarului muzeului, *Acta Musei Napocensis* și membru în colegiul de redacție timp de mai mulți ani.

Pentru activitatea sa în domeniul muzeografiei a fost distins în anul 1971 cu medalia *Meritul Cultural*, clasa I-a, iar în anul 1994 a fost numit maestru al sportului la rugby, sport pe care l-a practicat în studenție și apoi în primii ani de activitate.

Firea sa optimistă, deschisă, colegială, dar și intransigentă deopotrivă, i-a câștigat prețuirea și aprecierea colaboratorilor. Vom păstra în amintire imaginea sa, împreună cu regretul de a fi pierdut un om de nădejde, un bun coleg și prieten. Prin tot ce a făcut și creat va rămâne alături de noi, în istoria muzeului și în istoriografia română.

EUGENIA GLODARIU

IOSIF KORODI
(1914-2000)

S-a născut la Târnăveni (jud. Mureș) la 22 iunie 1914. Școala a făcut-o la Târgu-Mureș și Gheorgheni. În 1932 s-a înscris la Facultatea de Istorie-Geografie a Universității din Cluj, iar în 1938 își ia licența în istorie. Îmbrățișează întâi cariera didactică, fiind profesor la liceul pedagogic din Cluj.

La începutul anilor '60 se angajează la Muzeul de Istorie, punând bazele laboratorului de restaurare. A fost unul dintre pionierii restaurării științifice din țara noastră. După apariția Legii ocrotirii patrimoniului (legea 63/1974) înființează Laboratorul Zonal de Restaurare și Conservare din cadrul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Conduce, până în 1977, un colectiv tânăr de 17 restauratori și conservatori formați în baza principiilor restaurării și conservării științifice care îi continuă munca, dovadă fiind numeroasele piese restaurate de aceștia din colecția muzeului nostru. Strânsa colaborare cu istoricii și arheologii din Cluj, dar și din restul țării s-a materializat în numeroase piese restaurate. Dintre cele mai deosebite amintim: scutul dacic de la Piatra Roșie, tiparele de terra sigilata descoperite la Micăsasa. Piese restaurate de Iosif Korodi se regăsesc în colecțiile Muzeului Național de Istorie București, Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva și Sarmisegetusa, Muzeului Țării Crișurilor Oradea, Muzeului de Istorie și Arheologie Constanța. Dintre expozițiile internaționale în care au fost prezente piese restaurate de dânsul amintim pe cele de la Köln, Belgrad, Roma, Londra.

Și după pensionare se implică în activitatea laboratorului de restaurare cu sfaturi, dar și cu acțiuni efective de restaurare a unor piese de excepție și pune pe picioare un sector specializat în realizarea de copii și replici după obiecte muzeale.

A beneficiat de burse de specializare în restaurare în Cehoslovacia, Ungaria și Franța, materializate în colaborări cu cercetătorii de acolo.

A publicat articole de specialitate în *Revista Muzeelor* și în *Acta Musei Napocensis*.

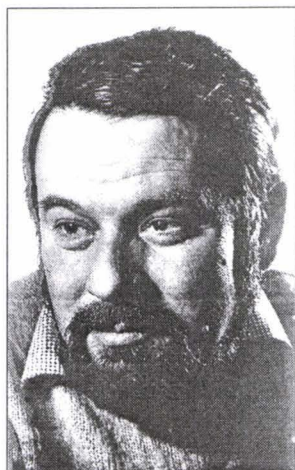
A încetat din viață în ianuarie 2000, la vârsta de 86 de ani.

DOINA BOROȘ – CATALINA VAJDA

PETRU IAMBOR
(1939-2003)

Când ultimul grăunte de nisip s-a scurs în clepsidra timpului, o zi frumoasă de primăvară ne-a îndoliat sufletele: se stinsese colegul și prietenul nostru Petru Iambor.

Născut la 4 august 1939 în comuna Beba Veche (jud. Timiș), după încheierea studiilor liceale la Sânnicolau Mare, Petru Iambor ajunge student al Facultății de Istorie, în cadrul Universității “Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, absolvind secția de Istorie Universală în 1964, cu rezultate ce l-au propulsat direct în sfera cercetării.

Într-adevăr, a fost repartizat la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj, apoi din 1975 până la sfârșitul vieții a activat în cadrul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei. Preocupările axate pe domeniul Istoriei medievale s-au materializat în contribuții la vaste lucrări colective: *Izvoarele răscoalei lui Horea. B. Izvoare narative*, I – II, București, Editura Academiei, 1983-1985; *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, 1992; *Cluj-Napoca – inima Transilvaniei*, 1997. Tema lucrării de doctorat, *Așezări fortificate din Transilvania în secolele IX-XIII*, i-a dat ocazia de a studia și pune în valoare cunoștințele și exigența ce-l caracterizau. Susținută în anul 2000, teza a fost apreciată cu distincția *magna cum laudae* și încă așteaptă să vadă lumina tiparului.

Petru Iambor a desfășurat o bogată activitate de cercetare și muzeografică. A participat la săpături arheologice pe șantierele de la Dăbâca, Cluj-Mănăstur (jud. Cluj), Cenad (jud. Timiș), Biharea (jud. Bihor), Ortelec (jud. Sălaj), de asemenea la săpături de salvare în diferite zone ale municipiului Cluj-Napoca (Piața T. Cipariu, Calea Florești, str. Govora, str. Deleu, Calea Turzii, Parcul I. L. Caragiale etc.).

În perioada 1991-1997 a predat cursul general de Istorie medie universală, iar între 1992-1993 Istoria Bizanțului la Facultatea de Litere, Filosofie și Istorie a Universității de Vest din Timișoara, redactând un curs de 650 de pagini, rămas în manuscris. Tot în manuscris se află o lucrare intitulată “*Ștefan Mailat – voievod și principe al Transilvaniei*”, precum și o monografie a comunei Beba Veche.

Studiile publicate abordează o largă paletă de subiecte, începând cronologic cu primele secole ale feudalismului timpuriu și până în secolul al XVIII-lea. Ele pun în evidență vasta sa cultură generală, inteligența și spiritul său critic.

Referindu-ne la sfera strict muzeografică, să reamintim doar că Petru Iambor a fost preocupat de sporirea patrimoniului muzeal, de popularizarea unor evenimente istorice; a inițiat și participat la reorganizarea expoziției de bază a secției de istorie medie și altor numeroase expoziții temporare.

Prin înregistrarea și evaluarea obiectelor de cultură materială și spirituală păstrate la muzeul nostru a contribuit activ la valorificarea bunurilor patrimoniale existente.

Din 1990 a fost numit șef de secție la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca dovedindu-se un bun coordonator, apreciat de colaboratori, iubit și respectat de colegi și subalterni.

La trecerea în neființă a prietenului Petru Iambor cum l-am putea evoca, traversând cele peste trei decenii ce ne-au legat, în câteva cuvinte? Inteligență vie, spirit ludic, omenie, o dorință perpetuă de cunoaștere, plăcerea de a citi și comenta, toate laolaltă, dublate de o pasiune constantă pentru profesiunea aleasă. Și dacă soarta a făcut să cadă răpus în câteva săptămâni de o maladie perfidă, a avut măcar privilegiul de a nu suferi excesiv, de a fi așezat spre odihnă veșnică alături de părinți, condus pe ultimul drum de întreaga obște a satului natal, plâns și neuitat de toți cei ce i-au fost aproape, sperând să-i fie somnul lin...

Dr. IOANA HICA

ABREVIERI

<i>A.A.R.M.S.I</i>	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București
<i>ACGOP</i>	<i>Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum</i> , vol. I (1220-1303), Romae, 1898
<i>ActaMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
<i>AIACN</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie</i> , Cluj-Napoca
<i>AIIC</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie</i> , Cluj
<i>AMP</i>	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău
<i>AnB</i>	<i>Analele Banatului</i> , Timișoara
Arh. Bibl. Mit. Sibiu	Arhiva Bibliotecii Mitropoliei Ortodoxe, Sibiu
Arh. Naț. București	Arhivele Naționale București
Arh. Naț. Deva	Arhivele Naționale Deva
Auktion	Auktion XIV am 24 november 1979, Lanz-Granz, Römisch-Deutschreich, haus Habsburg-Lothringen
<i>Austria</i>	<i>"Austria" Münzkatalog 1790-1989</i> , Viena, 1990.
<i>AVSL</i>	<i>Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde</i>
BAR	Biblioteca Academiei Române
BAR Cluj	Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca
BCUC	Biblioteca Centrală Universitară "Lucian Blaga", Cluj-Napoca.
Călian	Livia Călian, <i>Patru medalii transilvănene de încoronare din colecția Esterhazy</i> , în <i>ActaMN</i> , 34, Istorie, II, 1997-1998.
Ciofu	Valerian I. Ciofu, <i>Câteva medalii ale expozițiilor transilvănene din al treilea pătrar al secolului XIX</i> , în <i>ActaMN</i> , 33, Istorie, II, 1996-1997.
Csáky	<i>Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez</i> , I/1, Budapest, 1919.
<i>DIR I.</i>	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, vol. I
<i>DIR II.</i>	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacul XIII, vol. II (1251-1300).
<i>DIR III.</i>	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacul XIV, vol. I (1301-1320).
<i>DIR IV.</i>	<i>Documente privind istoria României</i> , C., Transilvania, veacul XIV, vol. II (1321-1330).
<i>FHDR</i>	<i>Fontes Historiae Daco-Romanae</i> , I-II, București, 1964-1970.

- Gombos Albinus Franciscus Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*, vol. I – III, Budapest, 1937-1938.
- Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, vol. I, Budapest, 1987.
- H Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei 1526-1657* (Corpus Nummorum Hungariae, III kötet, I. rész), Budapest, 1975.
- H-C Emeric Hutten-Czapskim, *Catalogue de la collection des médailles et monnaies polonaises*, I-II, St. Pétersbourg - Paris, 1871-1872; III, St. Pétersbourg - Cracovie, 1880; IV, Cracovie, 1891.
- HD E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, partea I, București, 1887.
- H EFP Huszár Lajos, *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*, Budapest, 1995.
- HO Hazai okmánytár/ *Codex diplomaticus patrius*, vol. I – VIII, Győr - Budapest, 1865-1891.
- HPW Huszár Lajos, Pop Ferenc, Winkler Judit, *Erdélyi éremművészet a 16-18 században*, București, 1996.
- IIR Popa-Lisseanu, Gh., *Izvoarele istoriei românilor*, V, București, 1935
- Jakó Jakó Zsigmond, ed., *Erdélyi okmánytár/ Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, Budapest, 1997.
- KMTL Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század), ed. Kristó Gyula, Budapest, 1994.
- MFME A Móra Ferencz Múzeum Évkönyve, Szeged.
- MGH.SS *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, ed. G. H. Pertz, 30 vol., Hanovra, 1854 sq.
- MMKM Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrínyi, *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreimuseum Mureș, Târgu-Mureș*, 1980.
- MNIT Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
- MJM Muzeul Județean Mureș
- MPH III. *Monumenta Poloniae Historica*, vol. III, Warszawa, 1961.
- MPR G. Buzdugan, Gh. Niculiță, *Medalii și plachete românești*, București, 1971.
- MS Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museum der Stadt Sighișoara, Sighișoara*, 1972.
- MT Matilda Takacs, *Medalii transilvănene emise în timpul Mariei Tereza în patrimoniul Muzeului de Istorie Aiud*, în *Sargetia*, 26/1, 1995-1996.
- NK Numizmatikai Közlöny, Budapest.

- RA* *Regesta Arpadiana* ≈ Szentpétery Imre, Ivan Borsa, *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke: Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, II/2-3 (1272-1290), Budapest, 1967.
- Resch* Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur geyemvart, mit 86 tafeln*, Mermannstadt 1901.
- SCIVA* *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, București.
- SCN* *Studii și cercetări de numismatică*, București.
- SRH* *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. Emericus Szentpétery, I – II, Budapest, 1937-1938.
- StBruk* *Muzeul Brukenthal-Sibiu, Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, Sibiu.
- SUBB* *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai"*, Cluj-Napoca.
- Szecheny* *Catalogus Numorum Hungariae ac Transilvaniae*, Institutii Nationalis Széchényiani, 1807.
- Sz. Okl.* *Székely Oklevéltár*, ed. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu, I-VIII, Cluj - Budapest, 1872 – 1934.
- Teutsch-Firnhaber* G. D. Teutsch, Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, vol. I, Wien, 1857.
- Theiner* A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, vol. I, Roma, 1859.
- TM* Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaure și descoperiri monetare din colecția Muzeului Județean Maramureș*, Baia-Mare, 1971.
- Welzel* Leopold Welzel von Wellenhüm, *Verzeichniss der Münz- und Medaillen-Sammlung*, Wien, 1845.
- Wenzel* G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, vol. I – IX, Pest, 1860-1873.
- Zichy* *Codex diplomaticus comitum Zichy*, vol. I, Pest, 1872.
- ZW* Zimmermann Franz et al. eds., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, vol. I, Hermannstadt, 1891.

ISSN 1454-1521
ISBN 973-7951-36-0

